НИКӘАЛА ҲАШЫГ

АҦСУАРА АШЬАҬАҚӘА

Аҟәа
Аҧҳәынҭшәҟәтыжьырҭа
2021

УДК 82-39
ББК 84(5Абх) 6-44
Ҳ 20

Ҳашыг, Н. Ҷ.
Ҳ 20 Аҧсуара ашьҭақәа : астатиақәа, аҭцааратә усумҭақәа, аочерккәа / Никәаала Ҳашыг. – Аҟәа : Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 2021. – 592 д.

Ашәҟәыҩҩы Никәаала Ҳашыг (1932–2014) иеизга ианылеит Аҧсуара иазку истатиақәа, иусумҭақәа, иочерккәа.

УДК 82-39
ББК 84(5Абх) 6-44

© Ҳашыг, Н. Ҷ., атынхацәа, 2021
© Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 2021

Абри ауп сара исылшаз,
Абри ауп сара смал.
Абри ауп схахәы зыршлаз,
Аԥхьаҩ, сашҭа уҭал!
Алықьса Лашәриа

Автор иҟнытә

Аибашьра аан Гәдоуҭа ҳахьыҟаз иныбжьаршә-аабжьаршәны ашколқәа рҽгьы ҳнеилон. Рус-рҳәыс, проблемақәас ирымаз ҳанразтаалак, еибыхәаны иҟазшәа, зегьы ирҳәоз акакәын: «Аԥсуара» ҳәа маҭәар ҽыцк аԥшьыргеит, арахь ртҵага шәҟәы ҳамам, программа ҳамам, цхыраагҙак аҳасаб алагьы ҳҳы иаҳархәо егьҳамам. Аԥсуара закәу аадыруашәа ҳаҟоуп, аха ахәычқәа дыртцараҽы ҳаннеилак, ҳмаџьанахоит, ираҳҳәо ҳаздыруам…

Сара саныҷкәыназ инаркны ари апроблема хьаас исыман: избон есааира аҙыхәашь шаҵалоз, адац-ԥашә шытцназәзәаауаз, сара стәала уи сгәы снархьуан, уажәы ари азтцаара аиҭарҽиарала ианцәыртц, аминистр Нодар Ҷанба ицхыраарала, ари апроблема иазкны имҩаԥаагеит ашәҟәыҩҩцәеи атцарауааи – реилацәажәара. Хыҷәкыс иҳамазгьы аматәар ҽыц «Аԥсуара» ашколқәа рҽы иахьахысуа артцаҩцәа ацхыраара рытара акәын. Уи аилацәажәараҽы изласыдыртцаз алоуп «Аԥсуара» шызҩызгьы. Изҩит хыҷәкыла ашкол, артцаҩцәа ирызкны. Аибашьра ашьҭахь ашәҟәы аҭыжьрахь ахы ансырхоз снанагеит аԥыза-министр ихаҭыԥуаҩ Е. Ҟапба иҟны. Уи анапҩымҭа даԥхьаноуп амҩа шеиҭаз. «Ари ԥсыуа ҩнаҭацыԥхьаҙа ироуртә иҟаҵатәуп!» – иҳәеит иара. Усҟан сара уи сазхәыцуамызт, аха нас, уи ииҳәаз агәазыҳәара снаҭан, исызбеит уахь ахы рханы итцегьы аус адызуларц.

Ашәҟәы анҭытц сыкәшамыкәша сзыхьзоз ирацәаҩны ирыстеит, урҭ раԥхьа дгылан апрофессор Шалуа Инал-Ипатәы. Атираж 2000 екземплиар иҟаз аамҭа кьаҽела

иргеит – еиҳараҙак уи зыбзоураз ашколқәеи ашәҟәы ахьҙи ракәхап. Сара даара иста́хын аԥхьаӷцәа ргәааанагара. Аха ҳара итрадицианы иаҳзыҟамтцеит абжьаратәи аԥхьаӷ дзыԥхьаз аӷымтазы игәааанагара аӷра – акьыԥхь азоума ма автор ихьҙалоума. Уи граны иҳамагәышьоуп, аха иҟоутцари!

Ус шакәугьы, ирацәоуп згәааанагарақәа ус ажәала исазҳәазгьы, еиҳараҙак иара хыԥкәкыла изызкыз артцаӷцәа. Урт изларҳәаз ала, ахәычқәа аԥсуатцас раазараҿы ирацәаны рхы иадырхәозаап. Ус анакәха, ахыԥкәкы наҙазшәа збеит.

Сара сзы акратцанакуан иреиҳау атцараиуртақәа рҿы «Аԥсуара» иазкны алекциақәа ркурс аԥхьараҿы сӷымта арекомендациа ахьазыруазгьы. Ус анакәха, уи астудентцәа рҿгьы ахархәара аманы иҟалазаап.

Зегьы ирыцкны исыԥхьаҙоит еицырдыруа атцарауаӷ, аетнолог Шалуа Инал-Ипа иеитаз ахәшьара. Уи 1995 шықәсазы Аԥсуара иазкны инартбааны ажәахә ҟаитцеит Аԥсуа институт аҿы. Ипстазаара даналтц ашьтахь икьыԥхьын уи ажәахә. Уаҟа ҳаԥхьоит:

«Совсем недавно увидела свет первая в своем роде книга писателя Н. Хашиг, на абхазском языке, которая прямо так и называется – «Апсуара». В ней освещаются многие злободневные вопросы жизни нашего народа, обращает внимание обилие фактического материала, точные наблюдения, постановка важных вопросов быта и культуры современных абхазов, а вместе с тем автора беспокоит неразбериха и не разработанность, и самой проблемы «Апсуара». (Газета «Культура и жизнь» №3, 1997 г.).

Атцарауаӷ ду сусумта иеитаз ахәшьара еитах агәра снаргеит нап зсыркыз ииашаны ишасыркыз, уимоу иагьшацтцатәу.

Иҟан иаԥхьаны, аха ихьшәашәаҙа изныркыгьы. Сара уи уиаҟарагьы иџьасымшьаҙеит: Аԥсуара иагьакуп, иагьыӷбоуп, сара издыруаз ауп изӷыз, даара иста́хын дара ишырдыруа атәы рӷыргьы, аха макьана ус егьызбом. Аԥхьажәаҿы исхәеит блак ала Аԥсуара зегьы шузгәамто, хшыӷк уи штамзо. Аха ара иҟоуп даҽеакы: атцасгьы ақьа-

бзгьы абызшәа иаҩызоуп, «быжь- хаҳәык» ианырхыслак аҿакхоит. Усҟан, ууанҙатәи узымдыруазар уахьцәыуаҙом, уимоу, хьаасгьы иукҙом, иуарҳәаргьы, иуцәыҙхьоу абызшәа еиԥш, ихьшәашәаҙоуп угәаҷы ишнеиуа. Сара дсымбацт апсыуак (аҙәык-ҩыцьак ҟамлакәа!) збызшәа зцәыҙыз ихьааиго, мамзаргьы ихьыз хьааганы зыхшара рҷы архынҳәразы икәалкәало иашьҭалахьоу. Уигьы акәындаз ҳхы иаақәҳамкрызи: ицәыҙыз ибызшәа гәыхшәарҭас икуеит, аԥсуаа зегьы иара иеиԥшхар иҭаххоит. Ус дҟалозаап змилаҭ тцасгьы зқьабзгьы зцәыҙыз ауаҩгьы! Убас сазхәыцуа салагеит ари апроблемагьы.

Ашәҟәы анҭытц сҩызцәа иџьашьаны исазтцаазгьы ҟалеит, аибашьра анцоз угәы ақәкны излоуҩызеи ҳәа. Аха сара усҟангьы абас акәын сышхәыцуаз: «Аԥсуара аҙра амҩа иануп, еиқәырхатәуп, аҷар идыртцатәуп. Ус анакәха, сара издыруа сара изымҩыр, изыҩуада! Иааҩыроуп дасу иаадыруа зегьы. Насгьы, агәра ганы сыҟан аибашьраҷы аиааира шаагоз: Ҳаԥсадгьыл акәын иаҳахьчоз, ҳара ҳиашан, ҳадгылацәа рацәаҩын, ҳтцеицәа ракәзар, хыцәынмырха еибашьуан… Ус акәымкәа аибашьра даҿа хырхартак аиургьы, ииаанхон ажәлар, усҟан урҭ р-Аԥсуара еиҳагьы ирҭаххон».

Аибашьра ашьтахь акьыԥхь ахь ахы ансырхоуп «Автор иҟнытә» ҳәа ашәҟәы злаатуа анацызтцаз. Аа усҟан Аԥсни Аԥсуареи рпроблема сшахәаԥшуаз:

«Иахьа аҭоурых аиҩшара аамҭа ҳҭагылоуп. Ҳашьтахьҟа инҳажьит хынҩажәи жәохә шықәса иаркы-ирцә ҳәа иҟаз асовет социалисттә система; ҳаԥхьаҟа иаҳзыԥшуп иаҳзымдыруа даҿа дунеик. Убри адунеи ҷыц ахь ҳазго амҩа иқәгылоуп еилаԥыххааy Аԥсни ибжамҿамхаз Аԥсуареи. Уи адунеи закәу, ма изакәхо иахьа еилыккатцәкьа ишаҳамбогьы, агәра аагоит Аԥсни Аԥсуареи еиқәзырхо акы шакәу, избанзар, иахьа ҳажәлар дара ишыртаху рыпстазаара аиҷкаара азин рнапаҷы иҟоуп. Уи ҳамҭас аҙәгьы иримтаҙеит, ртцеицәа иреиґьыз ршьалоуп уи азин шыргаз. Уажәрааҙа ҳаԥсадгьыл ахьҙгьы ахьымзґгьы ҳнапаҷы иҟазамызт. Ҳара ахәыцра ҳаҟәырххьан. Ахәыцра уанаҟәытцлак ухшыҩгьы цагәуеит. Ҳара ҳцынхәрас ихәыцуан ҳпекунцәа. Урҭ ҳаԥстазаара

шеиҽаҳкааша зҵаны нахьхьи Қартынтә иаҳзаарышьтуан: акы рыҩуан, акы рҳәон, даҽеакы ҟартцон. Иаабоит уи ҳахькылнага.

Иахьа Аҧсуа ҳәынтқарра аитарҽиара амҩа иқәгылоуп. Уи зырҽиараны иҟоугьы ҳара ҳауп, ахьҙи ахьымҙгьы ҳнапоуп изну. Изеиҧшрахозеи уи ҳҳәынтқарра? Швеицариа? Иапониа? Сингапур? Мап! Уи ҳҳәынтқарра аҧсыуа ҳәынтқаррахароуп, шьатасгьы иамазароуп Аҧсуара. Ус анакәха, Аҧсуа ҳәынтқарра ҳарҽиароуп аҧсуа цәа аҟәынтаны. Мап рцәаҳкроуп ашаблон, астереотип. Уи азы иатахуп – 75 шықәса рыла ҳазнысыз амҩа ттцааны, иҳагу-иҳабзоу еилырганы, ҳхықәкы хада алкаара; ѡба – уи амҩа харацьы ибжамҽамхаз Аҧсуара ашьақәыргылара, уи ҳәантқарратә усны аҟатцара; хпа – абиҧара ҷа еитцагыло аҧсуатцас раазара, ҳабацәа рҟазшьеи рыламыси урт рдоуҳатә пстазаара иахәтакны рыҟатцара…»

Арт ацәаҳәақәа анызыҩуаз агәра ганы сыҟан ус ишыҟалоз, аха ҳгәаҳәарақәа ус ирласны изыҟамлозар акәхап, аха сара иахьагьы сгәаанагара сымпсахҙац, ус ауп Аҧсуа ҳәынтқарра сшазхәыцуа, даҽеакала сазхәыцыргьы стахҙам…

Ашәҟәы иагыз шпаҟамыз, иҟан сгәы еихьызшьуазгьы, избанзар, уи атема дәаҙан сара сзы, хаз игоу статиақәак ирҷыдахаз, егьыҟамызт. Уажәы аитатыжьра ианазсырхиауаз икьыпхьыз атекстгьы аус адызулеит, насгьы хыцыпхьаза алкаақәа ҟастцеит, иахьатәи атагылазаашьа зеиҧшроуи изызхәыцтәу апроблемақәеи ирызкны. Сҩызцәа ус иатахуп ҳәа сазҳәаз ыҟоуп, саргьы ус исыпхьаҙоит.

Иахәтаны исыпхьаҙеит Аҧсуара апроблемақәа ирызку хазы иҟоу статиақәакгьы рыцтцара.

Ашәҟәы иагәылоуп аетнографиатә ажәабжьқәагьы, аҙра иаҷу аныҳәақәеи, зыбжа ыҙхьоу атаацәаратә ныҳәақәеи, убас абжьаапнытәи абзазаратә хтысқәеи раарпшра иазкны.

Ашәҟәы ахәтақәа зегьы анысыҩуаз срызхәыцуан дасу изызкыз: абиҧара ҷа, урт заазо анацәа, абацәа, артаҩцәа, иара убас абжьаратә апхьаѡ. Истахын сантцамтақәа ззыскыз сеырзааигәастәыр, ашәҟәы ахата «идгьылтәны», анхаѡы изааигәатәны иҟастцар. Убартқәа рзы аду сыеиаҟарастәыр

акәхеит, зны ахәыҷы иҿынӡа сҿыласырҟәыр акәхеит, уи даара ишымариамгьы.

Абасала ари ашәҟәы итцегьы аус адуланы, аҵьагьы адбаланы аҩра иахәҭаны изысыԥхьаӡо:

1) Ҳара иахьа иҳамам зегьы ҳаидызкыло амилаҭ идеиа. Уи ус шакәу ҳбызшәа ҳшазыҟоу алагьы иубартә иҟоуп. Амилаҭ идеиа ҳамамкәа амилаҭ ҳәынҭқарра ҳзыҟаҵом. Иахьа зегьы ҳаидызкылаша милаҭ хыҷәкык ахьҳамам иахҟьаны ҳажәлар еиҩша-еихшаны иҟалеит: анхаҩы хазы дынхеит, ақалақьуаа хазы, аҿар, аҵараиурҭақәа – зегьы хаз-хазы иҟоуп. Асовет система ус иҟанаҵеит. Уи аидеиа хада акоммунизм аргылара акәын. Убри иалтцшәаны аԥсуа школ ԥсыуа школмызт, аԥсуа рԥыс аԥсуа гәаҧ иманы, Аԥсуара закәу идыруа дазааӡомызт. Нас иреиҳау аҵараиурҭа данҭалалак, еиҳараӡак Аԥсны анҭытц, урыс цасла дааӡахон – уи еиҳагьы ижәлар дырцәыхарахон. Абарҭқәа ирылааӡоу роуп иахьа Аԥсны ныҟәызго, урҭ рахьтә ираҵәаҩуп зхатәы интересҷәа аԥыжәара рызҭо. Убри ауп иахьа ҳажәлар еиҩша-еихша иҟазҭаз. Урҭ зегьы еидкылатәуп, еидызкылараны иҟоугьы акы заҵәык ауп – уи Аԥсуароуп. Уи аидеиа ҳәынҭқарратә идеианы иҟаларoуп. Аибашьра ҳажәлар иаӡәыкны ишеиднакылаз еиԥш, иахьа ҳаиднакыларoуп Аԥсуара аидеиа хада. Ари еилкааны иҳамазароуп зегьы! Иззеилымкааyа идеилыркаатәуп! Еилызкаарц зҭахым, Аԥсуа ҳәынҭқарра аҟаҵара уаԥырхагамхан, аҩны утәаз ҳәа иаарԥьбараны иаҳәатәуп, избанзар, уи имариоу усӡам, апринципра анааҳмырԥш. Аамҭа ыҟәҳа ицоит, аҳәынҭқарра аԥсуаа ахагылоуп, аха макьана инерциала ҳаауеит, иҟаҵоу маҷуп. Иҟоу шыҟоу иаҳҳәап иаартны!

2) Аамҭа ԥшым, аҿар ирызҳауеит, урҭ иахьа иааӡатәуп, уаҵәы ихьшәахоит. Иарбан идеиоу урҭ злаҳааӡо? Иахьа абиԥара ҿа «зааӡо» Урыстәылатәи ателехәаԥшроуп: урҭ иднарҵоит аурыс бызшәа, ирыланааӡоит аурыс ҟазшьа, нас ицәаԥеыгоу аҟазшьа баапсҟәагьы. Ашәҟәыҩцәа иҳалшо рацәоуп ателехәаԥшра «иааӡо» аҿар Аԥсуарахь рхьарԥшразы. Ари азҵаараҿы ҳтелехәаԥшрагьы иалшахьоу маҷуп. Уигьы акәым, ҳажәлар рпроблемақәагьы ҳарцәыхарахе-

ит, ҳарцәыхарахеит ҳѡымҭақәа рыла аҽар ахьыраазо ашколқәеи егьырҭ атцараиурҭақәеи. Урҭ уатцәтәи ҳаҧстазаара шракәу азхәыцрагьы ҳалымшеит.

3) Атцара аминистрра аҽееиҭакра иаҽуп, ирацәоуп ирылшахьоугьы, аха ҳқыҭа школқәа рҽы атцарадырра аҭагылазаашьа зеиҧшроу инарҭбааны иттцаам. Убри аганахьала, хымпада аинтерес ду амоуп 1977 шықәсазы анхаѡы Мирод Гәажәба Рустави аколониаҽы дахьҭакыз имѡаҧигаз аҭтцаара.

(Астатиа кьыҧхьуп агазеҭ «Аҧсны», ари ашәҟәы аҽгьы). Уи излаиѡуала, 60-ѡык аҧсуаа ицҭакыз хышықәса ититцаауан. Урҭ ақыҭаҽы 8–11 класс ирылгахьаз ракәын, аха ҧсыуа школк иҭан, ҧсыуа рҭаѡык аҧсуа бызшәа дирҭон иҳәартә акы иалаҟаны имбеит. Ари даара изызхәыцтәу акакәны иҟоуп иахьа. Анхаѡы иакәым, Атцара аминистрреи, ауниверситет артцаѡцәеи, ашәҟәыѡѡцәеи ракәын ари гәазҭашаз, аха ҳхатә усҟәа ҳархашәаланы уи аҳәгьы иҳалымшеит.

4) Уажәы ҳазаатгылап азтцаарақәа рызтцаара: изыхҟьазеи абартқәа зегьы?

1864 шықәсазы иҳамырхит зқьышықәса инеиҳаны иҳамаз аҳәынтқарра. Иҭәҭәан уи атрадициа. Қырттәыла аҳәынтқарра ѡышә шықәса аҧсуаа анахагылази амшыннырцә иҟаз аҧсуа аҳәынтқарцәеи, хыҧхьаҳара рацәала иҟаз аҳәынтқарратә усзуѡцәеи, ар рҧызацәеи, урҭ раҳатыри шаҳатра руеит араҟа, Аҧсны, аҳәынтқарратә традициа шыҭәҭәаз.

Атцыхәтәан аҳәынтқарра анаҳцәыз – иаҳцәызит аҳәынтқарра атрадициагьы, аҳәынтқарра хшыѡгьы. Уажәы аҳәынтқарра ҳауит иаалырҟьаны – уи ныҟәгатәуп. Ажәытәтәи атрадициа атоурых иагеит, ҳара уажәы аҳәынтқарра иҽыцны еиҽаҳкаароуп, аха уи иаалырҟьаны изыҟалаҳом. Цабыргуп, аҳәынтқарра аныҟәгаразы иатаху атцарадырра ҳамоуп, аҧышәазгьы ҳхәыдаҳам, аха уртқәа даҽеа системан изтәыз, уи арҽиара азин ҳамаҳамызт, асистемаҽы ҳхаҭа ҳхьыҧшын, аҳәынтқарра ус ҳара ирҽианы иаҳзаарышьтуан. Уажәы, иаҳҧырхагоу шырацәоугьы, Аҧсуа ҳәынтқарра ҟаҳцароуп, уи зеиҧшрахо, иҟатцатәу,

ишыҟатцатәу – ҳара иҳарҿиароуп. Аха макьана уи ҳацәыхароуп. Иахьа обиективтәи асубиективтәи амзызқәа ирыхҟьаны, Аҧсны аҳәынҭқарратә мчрақәа рҿы аҧыжәара рыманы иҟоуп асовет биурократизми, «асовет ҧьармыкьатә» коррупциеи, аҧсуатцас уала-ҭахыла аусқәа рыҟатцареи рметодқәа. Иааидкыланы ҳахәаҧшуазар – урыс ҳәынҭқарроуп иҳамоу. Аҳәынҭқарратә матцзурақәа ирхагылоу, ажәалоуп акәымзар, аус аҿы изҭаху дмаҷуп аҧсуа бызшәа аҧыжәара наҭаны Аҧсуа ҳәынҭқарра аҟатцара. Урҭ аҧсуа бызшәеи Аҧсуа ҳәынҭқарреи рцәымгьы акәзам, аха дара рҭарагьы, рдыррагьы, рпышәагьы зызкыз убри аурыс ҳәынҭқарра аматц аура акәын. Знымзар-зны ас иааҳәуеит ҳәа иҟадаз, уи атрадициа шьақәгылахьан, аҿарҕәҕәахьан. Уажәы урҭ зегьы нкажьны Аҧсуа ҳәынҭқаррахь аиасра ус имариам – уи аҿазыҟатцара аамҭа аҭахуп. Даҿа зцаароуп иахьа напхгагас иҟоу аурыс изакәан. Уи аҳәынҭқарреи ажәлари еиҟәнашоит акәымзар, иазеидкылом, адемократиатә принципқәа рыҿедырҕәҕәартә алшара рнаҭом. Уи ус шакәу шьақәсырҕәҕәар стахуп аҭоурых ахь аекскурс ҟатцаны.

1864 шықәсазы, аҳәынҭқарра ҳамхны, аурыс ичынуаа урыс закәанла Аҧсуа жәлар анапхгара раҳҭоит ҳәа иаанагара, ирзалмыршеит: аурыс изакәан Аурысра иақәшәо иҟатцоуп, уи Аҧсуара даараза иацәыхароуп, убри аҟнытә ҳажәлар ирыдрымкылеит. 1866 шықәсазтәи атрагедиа зыхҟьазгьы убри ауп.

Амҳацьырра ашьтахь Аҧсны иаанхаз аҧсуаа «ахара зду» ҳәа харада ахара рыдтцаны, аҳәынҭқарратә зинқәа усгьы ирымхын, ишырҭаху рхы аматц руааит рҳәан, ҳажәлар рышьтахь реиадырхеит: аҳәынҭқаррахь ашәахтә ршәон аҟароуп, итацәыз адгьылқәа усгьы казен дгьылын, аҧсуаа рус алазамызт. Даҿеакала иаххәозар, ҳажәлар арезервациаҿы иҟан, Европатәи ампытцахалаҩцәа, Америка зцьыиңцьыз ажәлар – аиндееццәа ишырзыруз еиҧш. Ҳажәлар рзы ари ҧышәара дузҙан: аҳәынҭқарра рымырхт, аха ажәлар ыҟамзи, урҭ анапхгара рзутәын. Аҧсны ахьҙгьы ахырххьан, аҳәынҭқаррагьы ықәыргахьан, аха макьана инханы иҟан анапхгаратә традициа, уи шьатас иамаз, мам-

заргьы излашьақәгылаз Аԥсуара акәын, ажәлар рхы аматҵ рурц азы уаҳагьы рҭахҙамызт.

Убарҭ амҳаԥьырра ашьҭахьтәи ажәашықәсақәа раан абжьыуаа рҽгьы Абзыԥынгьы ацәгьеи абзиеи рырҽеира уҳәарыма, ахьҙи ахьымҙги рҭыԥ рыкәҵара аума, аҭаацәа реимак инаркны, ажәлар ирзеиԥшу рус аҽынҙа, убас еиҽкаарыла рҭыԥ иқәыртцон, иахьа зхы иакәиҭу Аԥсны аҳәынҭқарратә органқәа рытдашьыцыртә еиԥш. Иԥьашьатәуп аиашаз, избанзар, аулафахәы зауаны ақытаҽы иҟаз астаршни аписари ракәын, егьырҭ зегьы ууажәларратә усуран. Уи шьақәгылан ауаа хатәрақәа рыла. Урҭ ажәлар рыматҵ аураҽы ауалафахәы атцкыс еиҳаз ахьҙ-аԥша рыман, урҭ ирдыруан ажәлар ргәы ацаԥха, уи ала ажәлар ныҟәыргон, рпроблемақәа рыҙбауан.

Иахьа ҳзықәныҟәо аурыс изакәан шәышықәса инеиҳаны аус шауагьы, аԥсуа иԥсихологиа иақәшәо, уи дахатцгыло, игәы иацаԥханы изыҟамлеит: азакәани уи ныҟәызго ачынуааи аусҳәарҭақәа рҽы ақьаадқәа иргәылахеит, ажәлар рпроблемақәа шрымаз нахьхьи инхеит – Урыстәылантә Аԥсны анапхгара ауҭозар иаҩызоуп.

Ишдыру еиԥш, ажәлар рнапхгара аҳәынҭқарратә форма ижәытәзатәиу, адунеижәларбжьаратәи стандартуп, аха атцакы милаҵтәуп. Иарбан ҳәынҭқарразаалак зыматҵ ауа ажәлар рҟазшьеи ртрадициақәеи ирыкәшәо азакәанқәа аԥыртцоит, уи ала урҭ аҳәынҭқарра закәан иахатцгыло, иаххәыцуа иҟарҭоит. Аԥстазаара ԥхьаҟа ицацыԥхьаза азакәанқәагьы рҽырыпсахуеит.

Иахьа Аԥсуа ҳәынҭқарра ҟаҳҭатәҟьарц ҳҭахызар, ажәлар ргәацаԥха ԥшаатәуп, рпсихологиа иақәшәо азакәанқәа аҧцатәуп.

Изеиԥшроузеи, нас аԥсуа иԥсихологиа? Аԥсуа ҟазшьала дуаҩ ԥагьан: ихы иатәеимшьаша идыруан, ахыларҟәра иара изы ихьымҙгын. Аԥсуа уиқәымчны дузыршәаҙомызт, ҭаԥкәымла уижәлар – еиҳагьы еицәоутәуан, уабԥьар уахар – уаԥхьа дхысуан, азакәан ахь шәкылеибаганы дыштоукуа идыруазаргьы – ибла ҟәысуамызт. Уи дзыцәшәоз акы затцәык акәын – ахьҙи ахьымҙги! Аброуп Аԥсуа игәы ацаԥха ахьыҟоу!!! Уи ицәдырҙуа иалаге-

ит. Зегь зымчыз уи ацәанырра ицәызуа ианалага, акәты зҕьычуазгьы дҟалеит, акасыжә зҕьычуазгьы. Ажәакала иҳалаҳауаз аҟьалаԥалақәа рцәыхацәыфарақәа шьҭызкааз ҟалеит. Зегь ирыцкыз аԥхәыс лыхьӡи лыхьымӡҕи атәы ҳҳәарым! Уажәшьҭа еилкааупуи ауаѡ ас дҟазтцаз: зқьышықәсала Аԥсуа дылзааӡаз Аԥсуареи уи аморали азакәани инарыгәҭасны «ажәытәра» инаҭан, ажәлар ирцәтәымыз, рмораль иақәымшәоз азакәан «ҷыц» амчра анарҭоуп аԥсуа данымѡахырҟьаз. Ус анакәха, ҳажәлар рзы ицәаԥҽыгоу ҟазтцо рықәыӡбра ҳааҟәытцны (урҭ рхы сҷышырц сҭахӡам, аха...), иҳарҽеиип иҟалаз азакәандара: иҳарҷыхап ҳажәлар ргәаҭаҷы аҷыцәаара иаҷу ахьӡи ахьымӡҕи, уи аҭакԥхықәра рыдаҳҭап ҳажәлар рдац ахьыҟоу – аҭаацәареи, аижәлантәқәеи, ақыҭа аиҳабацәеи. Официалла иҳарҕәгәап убарҭ амчрақәа, реиҭарҷиара нап аҳаркып, арадиои, ателехәаԥшреи, акьыԥхьи рыла инарҭбааны апропаганда ҟаҳҵалап.

Иофициалтәу аҳәынҭқарратә ашьауҕатәи ауаѡытәыѡсатәи кодексқәа ракәзар, ауааажәларра алархәны инарҭбааны еиҭарыхәаԥшны, аԥсуа иморали иԥсихологиеи ирықәшәо иҟаҵатәуп. Урҭқәа зегьы имариоу усым, ԥсихологиалагьы ҳазыҟаҵам, избанзар, урҭ уажәшьҭа «быжьхаҳәык ирхысхьеит». Быжьба ракәындаз, иҟоуп Аԥсуара аганахьала иҭахьшәашәаӡахьоу агәқәа, аха зегь дара роуп, иҟалароуп амилаҭ традициақәа реиҭарҷиара, уи ада даҷеа мѡак ыҟаӡам, убри амѡа ауп ҳаидызкыло, уаҟоуп ҳапроблемақәагьы аӡбра ахьрылшо.

Аҵыхәтәан ашәҟәы ахьӡ аиҭакра шыҟалаз.

Аҵарауаа ашәҟәы ахьӡ – «Аԥсуара» «ҟәацәаны» избаз ҟалеит. Хымԥада уи изызхәыцтәыз акакәын, избанзар, аԥхьажәаҷы ишысҳәаз еиԥш, Аԥсуара еиԥш иҟоу атема аӡәы иԥышәа амацара азхо иҟам, уи Аԥсны аҭоурых иаѡызоуп, инҭкааны аарԥшра уадаѡуп. Убри аҟнытә, иахәҵаны исыԥхьаӡеит «Аԥсуара ашьаҭақәа» ҳәа исыԥсахырц ашәҟәы ахьӡ. Са сахьахәаԥшуа ашәҟәы ахьӡи уи аҵаки еиҳа еиқәшәоны избоит.

Сентиабр, 2000

Изахьзузеи «Апсуара?» Ажәлар рыпстазаараҿы уи тыпс иааннакылозеи, рольс инанагзозеи? Изеипшроузеи иахьа уи аҭагылазаашьа? Ишдыру еипш, иахьауажәраанза Апсуара ахатәы стихиалоуп апсы шҭоу, иаҭахума уи анаѳс интеллектла арҿиара, амѳа ақәцара? Санҭамҭақәа рҿы хыкәкыс исымоугьы абарҭ азҭаарақәа рҭак аҟаҵароуп.

Апсуа иажәа иалоуп: «Ҳ-Апсуароуп ҳаибаркны ҳазмоу», уи иныҳәапҳьызгьы иацуп: «Ҳ-Апсуара Анцәа иумырзын!». Абасала, ари ажәа апсуа ихы-игәаҿы иҟоуп, псыс ихоуп, доуҳас имоуп, иара изы уи Нцәоуп, пстазаароуп. Ус шакәугьы, Апсуара иазку статиақәаки, аетнографиатә усумҭақәеи, Ш. Инал-Ипа иусумта «Апсуа етикети» алаҳамҵозар, Апсуара иахьауажәраанза иааидкыланы иҭҵаам, уи закәытцәкьоу, ҳәаақәас иамоу инткааны аҙәгьы издырзом. Абасала, Апсуара афеномен иара апызҵаз ажәлар рзы цқьа иаартым, имаза-аргамоу акакәны иҟоуп.

Аҵара аминистрра ашколтә программаҿы «Апсуара» аҵара ахьадырбаз, ҳ-Апсуара ахаҭазы етап ҿыцны, аитарҿиареи аиҭашьақәыргылареи ираамҭаны иҟалап ҳәа уакәгәыгратә иҟоуп, избанзар:

– акы, иара ахаҭа абри ала аҭҵаара нап аркхоит;

– ѳба, уи аҭҵаареи абипара ҿа дырҵареи агәра удыргоит уи иахьа изҭагылоу абжамҿамра ишалгахо.

Арҭ антҭамҭақәа зыбзоуроугьы «Апсуара» ашкол аҿы аҵара нап ахьадыркыз ауп: иҟам апрограмма, иҟам артҵага шәҟәы, иҟам иара убас артҵаѳцәа рхы иадырхәо, амѳа иқәызҵо усумҭак.

Сара хыкәкыс исымаз абри аҵыхәтәан зызбахә сҳәаз – артҵаѳцәа рхы иадырхәаша акы сзыҟаҵозар ҳәа акәын. Ари ишымариамызгьы збон, исырмариаргьы стахымызт, издыруан ауадаѳра шсыпгылозгьы, избанзар, ашкол аҿы иддырҵо иарбан маҭәарзаалак, артҵаѳцәа рхы иадырхәогьы налаҵаны, апсуа школқәа рзы аиқәыршәара аан, амѳа иқәызҵоз, изхыпшылоз шаҟа уҭаху ыҟан, еиҳараҙак аурыс школ апрограммаҿы. Урҭ рпышәа алоуп ҳартцага шәҟәқәа шеиқәыршәоу: шьоукы асхема рхы иадырхәон,

шьоукы еитаргон. Ус шакәугьы урҭ рахьтә иахьауажәрааҵа иҭышәынтәаланы иҟоу маҷуп.

Арҭ антцамҭақәа ракәзар, арҵага шәҟәқәеи ахархәагақәеи ракәым, иара ус аформа аганахьала мѡакы уқәызҵо, рҽиаратә гәаҳәарак узҭо акгьы ыҟам. Уигьы акәым, ақытаҽы сахьыҟоу аетнографиатә материалкгьы снапаҽы иҟамлеит, уи сашьҭалар исыԥшаарц шсылшозгьы. «Материалс» исымаз схаҭа спышәа хәычы акәын: аԥсуа қытаҽы сиит, сааҳеит, Аԥсуара салааҳоуп, сшьа-сда иалоуп, ѡынѡажәижәаба шықәса инареиҳаны избози-исаҳауази ибзиаҳаны игәныскылеит. Са сахаануп Аԥсуара, аҳыхь аиԥш, ицқьаҳа ианыҟаз, нас уи аҳыхәашь алало ианалагаз инаркны, иахьа ҳахькылсыз абжамҽамра аҽынҳа зегьы сҽаԥхьа акәын иахьыҟалоз, урҭ зегьы збон-исаҳауан, сгәы сдырхьуан. Убри аԥышәеи уи иацыз ахьааи роуп агәаҧьра сыҵҭаз абарҭ антцамҭақәа нап дыркра.

Ауажәра хҟьаны ацәаҧәара уаналагалак, шьаҽацыԥхьаҳа адара уоунажьҳом, уцәматәа акуеит. Аҭыхәтәан иуцәаҧәаз аиҳа иузымцәаҧәаз еиҳаны, удгьыл цәыгьгьаны унахысуеит. Убри иаҽсырԥшыртә иҟоуп абарҭ сантцамҭақәагьы. Аха аужәра ужәроуп, инкауршәыз ажәла марымажахоит, ишнеи-шнеиуа, адарагьы аԥырхагамхо, ахәхәаҳәа уцәаҧәо, уқәаарыхуа уалагоит. Сара «исцәыгьгьаз» акәзар, ҳаԥхьаҟа иацыҵҭаша ҟалап, еихазҳаша рацәаѡхап. Уи ушьҭантәи усуп. Макьаназы схаҭа итцегьы аус адызулар стахуп. Убри азы аҳәара ҟасҵоит, аҭарауаа реиԥш, артцаѡцәа, даҽа ԥхьаѡык иагу-иабзоу збауа, имаҷҳоу зҵаарак акәзаргьы, иҟәнымшьакәа, исзыжәѡырц, ижәбоит араҟа шәзыԥхьо шхатәаам, истахуп итцегьы ихасыртәаар, итцегьы исыртцаулар, урҭкәа зегьы аамҭа кьаҽела аѡра цәгьоуп, насгьы блак ала рбара уадаѡуп. Аԥышәа ԥышәоуп, аха ари аиԥш жәларык ирзеиԥшу аус ду аҽы аҳәы иԥышәеи илшареи азхоны ҳәа иҟаҳам, зегьы ҳахшыѡ анеилаҳамҵа, зыҳбахә ҳамоу Аԥсуара иахьа изҭагылоу абжамҽамра аиԥш, ибжамҽамхар алшоит уи аҭарагьы аҭҵаарагьы.

Иҟалап, сара сеиԥш, ари атема иахьа аус адызуло итцегьы ыҟазаргьы. Уи уаѡ дзеигәырҧьаша усуп: ус ԥытѡык ианы-

рҩы, аҳәи-аҳәи хеибарҭәаауеит, нас, атцыхәтәан, урҭ рпышәа еихшьаланы, иалшоит зегьы ҳҽахәы зҳәо, Аԥсуара закәу зегьы ирбо-ираҳауа ихарҭәааны шәҟәык цәырҭыргьы. Зегьы ҳдырреи ҳалшареи абри иазкызароуп. Уи ҳаԥхьаҟатәи усуп, уи атцыхәтәантәи ажәа акәны иҟалароуп. Уажәазы Аԥсуара гәыблырҭас измоу зегьы акалам шьҭаҳхып, иаадыруа ақьаад ианаҳҭап, иаҳзымдыруа ҭаҳҭаап, убриалагьы еиқәҳархап жәытәнатә аахыс ҳабацәеи урҭ рабацәеи Анцәа изиҳәоз: «Ҳаԥсуара Анцәа иумырҳын!» Уи иахьа ҳнапаҿы иҟоуп, аха аныҳәара мацара азхом, аус аауроуп.

Август 14, 1993

АҧСУАРА

Са сгәы еисуеит уи ашьала!
Вл. Анҟәаб

Аҧсуара закәу иагьаадыруеит, иагьҳаздырҙом, мамзаргьы иаадыруашәа ҳаҟоуп, аха абри абри ауп ҳәа «нацәаҟәкыла» интқааны аҳәара ҳцәыуадаԝуп. Ус шакәугьы зны инеиҟәыҧхьаҙаны цытчытк зоуҳәалак, иааурҽыцпааны ихала инацитцоит, избанзар, араҟа иҟаҙам аартыра ҽыцк, уи ҳаҧстазаароуп, уи ргамоуп, иахьеи уахеи ҳазлагыло ауп.

Ҳахьылакԝакызгьы цьашьатәҙам: ашкол аҽы уи ҳдыртцаҙомызт, ауниверситет аҽы аҙбахә рҳәаҙом, шәҟәы ианым, быҧшәы ианым, ус аушәаҟә иҳаҳауа иачыдаха, конкретла ажәахәк, лекциак аҳасабалагьы ҳаатгыланы ҳазхәыцратә шәҟәыла-быҧшәыла иахьынҙахәтоу иттцаам, иагьтцам.

Аха усгьы ашәҟәқәеи-абыҧшәқәеи ҳаарҟәатцны ҳнаҧшы-аапшыр Аҧсуараҽы рапхьа ҳалаҧш итцашәои?

… Ашта тбаа, акәасқьа, аматцурта (апацха), аца, акәытцара, ажәбоура…

Аа, Аҧсуара! Уи абраҟоуп иахьалаго.

– О апшәма! Апшәма уҟоума?! – агәашә ахьтә бжьык ҽацаҙа иаагеит.

– Ҳаи! Сыҟамкәа изуазеи! – ашырҳәа дыԝдәылкьеит апшәма. Асас ашта даатаххны дылҽеыжәпан, иҽеы аҩәра ианкны апшәма дааипылеит.

– Уа бзиала уаабеит!..

– Бзиа убааит! Чарала, гәырҧарыла уашта ауаԝы дталалааит. Сара счарауаԝуп…

Аа, Аҧсуара!

Мамзаргьы:

– О апшәма!

– Ҳаи! – апшәма дыԝдәылкьаны дыпшызар, ҽыуаԝык агәашә аҽы дҽеыжәымтцзацкәа дизыпшуп. Идырт уи дзакәыз. – Иҟалазеи, бзиароу? Уҽеыжәтц!

– Мап, сҽеыжәтцзом. Сара сшәацьҳәаԝуп…

Аа, Аԥсуара!

Аишәачараҽы: Анцәа улԥха ҳаҭ... Ажәлар ныҳәазааит... Ҳажьрацәара ныҳәазааит...

Мамзаргьы:

– Утәа, ухатцкы сцеит, уаншьоуп, амчра утәуп!..

– Сара сгылазааит, саҳәшьаԥоуп...

– Уара уԥкәыноуп, аха усасуп, утәа, абжьыуаа рҟынтә уаа-ит...

Аа, Аԥсуара!

Аԥсуара ашәышықәсақәа рыла ҳажәлар идырҽиаз, рыламыс ала иԥшьоу етикатә культуроуп. Уи еиднакылоит ажәлар рыбзазаратә нхашьа-нтцышьа, рыфатә-рыжәтә, рышәтца-рҟәынтца, рҽыжәлашьеи рҽыжәтцшьеи, рашәаҳәареи рыкәашареи; аҭып ғәгәа ааныркылоит зегь ахьхацыркхо аҭаацәа реизыҟазаашьа: ртасқәеи рқьабзқәеи, аиҳабы пату иқәтцара, аихатцгылара, аигәылацәа раҳатыреиқәтцашьа, жьрацәарала реизыҟазаашьа, асасдкылара, ажәлар ркульт, урҭ аҳәынҭқарра ишазыҟоу, рдунеихәаԥшреи рдинхатцареи. Ирацәоуп Аԥсуара еиднакыло. Урҭ Нарҭаа ражәабжьқәа ирѡызоуп, цыхәаԥтцәара амаҙам. Ѡ-еишьцәа рышьтәашьышьа еиԥшым рҳәоит: рѡыцьагьы аԥсуатцасла иршьуеит, рыѡбагьы дыртәуп. Абасала, Аԥсуара авариантқәагьы амоуп. Иҟоуп аҭаацәаратә традициа, ақыҭа, араион ртрадициа. Ирацәоуп авариантқәа Абзыԥқәеи Абжьыуааи ртрадициақәа рҽы. Урҭ Аԥсуара иарҽиаз роуп, аԥсуа иламыс ала иԥшьоуп. Аха иҟахуп хы амамкәа, гәы амамкәа, аԥсуа иҟазшьа иақәымшәо, асфальт иқәиаазшәа, дац-ԥашәк змам «атрадициақәагьы», – урҭ иаҳтәышьҭрамкәа иҳаднагалаз ма иҳадыргалаз цасқәоуп, қьабзқәоуп. Урҭгьы азхәыцра рҭахуп.

Аԥсуараҽы ахәыҷы-аду ыҟазам, избанзар, ахәыҷы ахьыҟам адугьы зыҟалаҙом. Зны-зынла убри «ахәыҷы» ҳәа иҳаԥхьаҙо убасҟак идууп, уи аныҙ, Аԥсуара зхатәаахаҙом...

Жәабаҟа шықәса уажәаԥхьа, ҳгәылацәеи ҳареи цыркьыкәашашьала ҳанеибабоз акәын. (Урҭи ҳареи гәыкала ҳанбеибабоз!), Жәыргьыҭ агыруак ҳаитан. Уи иҳаиҳәеит Аԥсуара закәыз раԥхьаҙа ишидырыз атәы.

«Саныхәыҷыз ҳгәылара хәмарра сцалон, – иҳәеит иара. – Снеицыԥхьаза сҩыза иануду дысхатцгылон. Дгылангьы акәым, ус маҷк аҟәардә лҽыҩаҟәытҳаны дсеихырхәон. Ари – зны, ари – ҩынтә, ари – есымша. Ҽнак санду слазҵааит, ани аҵакәажә снеицыԥхьаза абас ҟалҵоит, избан ус зыҟалҵо ҳәа. «Схәыҷы, уи аҵакәажә даԥсыуоуп, – лҳәеит санду, – аԥсуаҵас духатцгылоит. Урҵ ус цасс ирымоуп, азәиазәи еихатцгылоит, уи патуқәцароуп», – лҳәеит. Убриаахыс аԥсуаа здыруеит, излаздырызгьы убри шәҵас хазына аихатцгыларалоуп», – иҳәеит аԥшәма, иажәа хыркәшо.

Ишаабо аиԥш, аҟәардә маҷк аҽыҩаҟәытҳарагьы Аԥсуара иагәҵылсоу – аҵас аихатцгылара аформақәа ируакуп. Уи ҟазҵо абырг иоуп, зықәра маҷу рзы. Ус акәымкәа, абырг есымша иҽыҩеитцыхны ахәыҷы дихатцгылалар, уи Аԥсуара иаҵанакҙом. Иара убастцәкьа Аԥсуара иаҵанакҙом абырг данааилак зықәра маҷу уи аформала дихатцгылар, уи ихәҵоуп ахьышәҵҳәа дҩатцкьаны, иҽыҩеитцыхны агылара.

Абас иҟоуп Аԥсуара. Уи алаԥш жәларык ирхуп, урҵ рыпсы злаларга-ҩарго аҳауа – Аԥсуара аҳауалоуп. Инарҵбааду аҵакала иаххәозар, ҳажәлар еидызкыло идеологианы иҳамаз Аԥсуара акәын: уи ҳкосмос акәын, уи хдунеи акәын. Ҳәара аҵахума, ҳара ҳзышьцылоу партиатә идеологиамызт, ажәлар ирзеиԥшыз, рыпстазаара ҵашә-дацла еибаркны измаз, ԥсыс ирхаз, ламысс ирымаз рдунеихәаԥшра акәын. Аԥсуара партиатә идеологиас иҟоу зегьы иреиҳауп. Сара агәра зго салагеит Аԥсуара нхарҵәааны ианыҟаз аиԥш иҟаны, миллионла зхыԥхьазара рацәоу жәларык иртәызар, адунеи ажәларқәа зегьы еталонс иԥхьазаны ирыдыркылон ҳәа.

Инхарҵәааны ианыҟаз!.. Аиеи, ус аиԥш аамҵагьы ыҟан! Уи кәтыҷырҳасракакәмызт, иҟан шәышықәсала, зқьышықәсалагьы. (Мысра) Египет иҟоуп нҵамҵак: аҳкәажә лԥа изылыҩуеит, уԥа дҳәынҵқархарц уҵахызар, Аԥсныҟа дышьтны аԥсуа ҵасқәа илааза ҳәа.

Уи шьақәзыргәгәо даҽеа фактк.

XVI—XVIII ашәышықәсақәа раангьы Тырқәтәыла аԥсуаа нхон. Урҵ рахьтә иҟан ауаа нагақәа, аҳәынҵқарратә на-

пхгараҽы иҟаз рдинастиагьы: аминистрцәа, аҧашьацәа, ар рҧызацәа. Урҭ рыхшарагьы убри анапхгаратә маҭура иазыҟарҵон. Убри азы, ҧҟарак аҳасабала, Аҧсныҟа иаашьҭны жәаф шыҟәса рхытцаанӡа аҧсыуа ҵасла ираазон, нас акәын Ҭыркәтәылаҟа иандырхынҳәуаз. Убас ҧсуаҵас иааӡаз аматуратә кариераҽы еиҳа рхы аадырҧшуан, анапхгаратә усураҽы иманшәалан, урҭ рҩызцәа аҧсуа рҧарцәа Ҭыркәтәыла иааӡаз раасҭа. Аҧсуа еинралцәеи аҧашьацәеи ҟазшьа ҷыданы ирылан аиашареи, ақьиареи, ауаҩы ирыцхашьареи – ҳажәлар рҟазшьа хазынақәа!

Абас иҟан Аҧсуара. Ҳара ҳаҧсадгьыл аҽы, уи алшарақәа иамаз инагӡаны ажәлар рхы ирзамырхәаӡакәа, Асовет аамҭазы хәыҷы-хәыҷла идырхәашо, аҳаҭыр ладырҟәуа иалагеит. Уи ахаҭыҧан еидыргәагәалаз «ажәларқәареиҩызареи» акоммунисттә идеологиеи аҧыжәара рыртон. Зегьы ирыцкны иҟалеит Аҧсуара аныҟәараҽы ажәлар ҷызас ирымаз ауаа хатәрақәа мчы рымамкәа рыҟатцара, урҭ ркульт аҧхасҭатәра. Еиҳаб дызмам нцәагьы димам рҳәоит. Иахьа урҭ еиқәханы иахьыҟоу Нхытҵ ҳашьцәеи амшынныpцә аҧсуааи рҽоуп. Абасала Аҧсуара анхылаҧшыдаха, аҟьалапалацәа иҳаланагалаз ҳҵасқәа ҷьаршьошәа, зны-зынлагьы ирхыччо ианалага, ҳаргьы ҳарцәыпхашьаны инкаҳажьуа, урҭ рхаҭыпан дара иҳадыргалоз ртасқәа аашьтыхуа ҳҽынаххеит. Убартқәа ирыхкьаны аҧсуа идунеихәаҧшрагьы кыр аҽеиҵанакит: ицәтәымыз акоммунисттә идеологиагьы нагӡаны изидимкылеит, ҧсыс ихаз Аҧсуарагьы ицәхьысҳахеит.

Сара исҳәарц стахым акоммунисттә идеологиа ахы инаркны аҵыхәанӡа иҽеимызт ҳәа, мап. Асоциалисттә идеиа еиҧу даҽа идеиак азәгьы иаҧимҵаӡацт. Аха уи сталинизм адогмақәа рыла иреицакын. Сталин ишьтахьгьы уаҳа уи игәамсам алҳәаны изрыцкьоз уаҩ дзыҟамлеит. Аҵыхәтәан зынӡа изеилаҳазгьы убри иахкьаноуп: ианаамҭаз ленинизми сталинизми еилыргазҭгьы, иахьа икәапӡа иҟазаарын, ажәлар рҽгьы уи аҭыпгьы ҟалон, Аҧсуара аҭыпгьы ҟалон.

Аҧсуарагьы ус ауп лахьынҵас иамоу: иахьа алшара ҳамоуп агхаҧхақәа рырҽеира, уи анҳалша, еиқәҳархоит. Ианҳалымшагьы ус ибжамҽамны, анархагьы амамкәа иаанхоит.

Ажәлар ирхыргаз атрагедиа машәырны ишықамлаз аиԥш ауп, ҳ-Аԥсуара абжамҽамрагьы машәырны ишықамлаз: уи заа иҙбны иҟатцаз диверсиан. Аԥсуа идунеихәаԥшра анимух, иаргьы унапаҽы дҟалон, – уи рдыруан дара, уи акәын иагьызҽыз. Нап шадыркызгьы абас ауп.

Аԥсны ақыртқәа рнапаҽы иааргарц азы аԥсуа зтцаара рыҙбар акәын. Уи ада Аԥсны ргеит ҳәа акгьы аанагаҙомызт: знымзар-зны аԥсуаа рыԥсы рылаланы изыҟалар, ихԥҽыгаха ироуан, избанзар, ажәлар жәларуп, урт ԥсадгьылк ауп ирымоу, уи ус мариала ирымухыр руам. Ари шьахәла ирдыруан ҳаҕацәа. Убри аҟнытә ажәлар ртоурых еицактәын, рыхдырра рымхтәын, рбызшәа, нас ртцасқәеи рқьабзқәеи раҳатыр ларҟәтәын. Уртқәа рапхьатәи шьаҽахон. Ҳәара атахума, уи имариаз усмызт, аха уиадагьы ԥсыхәа ыҟамызт. Уи рдыруан дара, нап адыркит Аԥсны аннексиа азуны, Қыртәыла алатцарала. Убасҟан ақыртуа тцарауаа рнапы иантцан, агыркәеи ашәанцәеи реиԥш аԥсуаа хылтцшьтрала «ишақыртқәоу» «ашьақәырғәгәара». Урт ахара иԥшуан, – ус иԥшыртә атцарадырра рыман: ирбон Асовет Еидгыла дуззаҽы еснагь «ртцеицәа» ишзахамгылоз, ус анакәха, аамтала ироуз ашанс рхы иадырхәар акәын. Хархәашьас иҟазгьы: Аԥсны рнапаҽы ишааргаз еиԥш, тоурыхлагьы ишьақәыргәгәатәын ари атәыла Қыртәыла «ишахәтакыз», зыхьз аху ажәлар ракәзар «ишқыртуа хылтцшьтроу». Абызшәадырԥцәа, ҳтцарауаагьы нарыцырхырааны, иаармарианы «ишьақәдырғәгәеит» уи ус шакәыз. Аха уи мчыла усын, уи даргьы ирбон, ус анакәха, анарха шамауазгьы ибзианы еилыркаауан, избанзар, абызшәа азакәан ус аиԥш иҟоу акоуп: изтаху иахьитаху амаа аито, акамбашь еиԥш, алымҳа ианкны инаганы итцеикуа иҟаҙам. Ус анакәха, уи «атеориа» анхыбгалак изларыпсахуа даҽеа «теориак» мазеины ирымазар акәын. Иҟамыз-ианымыз даҽеакы цәырганы ашьақәырғәгәара имариамыз усын, аха уиадагьы ԥсыхәа ыҟамызт. Ус шакәызгьы ари азтцаара ду аҙбара ихы иадитцеит (иҟалап идыртцазаргьы) Павле Ингороҟәа ҳәа тоурыхеилагаԥык. Уи даалаган «аартра» ду ҟаитцеит: ажәибжьтәи ашәышықәсазы аԥсуаа Нхытц Кавказынтә ихытцны Аԥснықа «илбаазаап».

Ари «ақыртуа дгьылзаарын», иқәынхоз ақыртуа хылҵшьтра «абхазқәа» ассимилиациа рзыруазаап. Абасала, иахьа Аԥсны инхо «абхазқәа», даҽеа бызшәак ала ицәажәозаргьы, ҭоурыхла иқыртқәоуп, цәгьацәыԥхамшьарыла аԥсуаа ассимилиациа ззыруз роуп ҳәа иѡуеит «атҵарауаѡ-аартѡы». 50–тәи ашықәсқәа реиѡшамҭазы иакәызбоит уи «атеориагьы». Ас еиԥш иҟоу ацәаԥҽыга аҭоурых ҟьамсартра итарыжьуеит. Уи ала аҙбахә уаѡы имҳәо идырзуеит, аха ус изыҟамлеит. Атцыхәтәан Гамсахурдиа Қырттәыла данахадыргыла Ингороҟәа иипачҟалеиз аитцаҟәаҟәа аҭоурых ҟьамсартра иаатиган, абирак еиԥш, ихаргыланы ижәлар даарылагылеит: аԥсуаа ашьха ихытцны иаан араҟа инхоз ақыртқәа ассимилиациа рзыруит, уажәы ҳадгьыл ҳамаркуеит иҳәеит.

Ишаабо еиԥш, 30–40–тәи ашықәсқәа раан аԥсуаа рлахьынтца «теориала» иҙбны, уи реитцаҟәаҟәа еиқәатцәа анагҙара нап аркын инартбааны. Убри иабзоураноуп Сталин ихаан аԥсуаа ҳзахырымгазгьы. Иқыртуахтәуеит, изахаагои рҳәеит. Аха уи данԥсы ашьҭахь ауп хыхь зыҙбахә ҳамаз ртеориақәа анхыбгалаз. Убарт «аѡтеориак» ракәын ҳажәлар зқәыҙбауазгьы. Ассимилиациа мѡаԥысуан атцасқәеи ақьабзқәеи рҿгьы, аха ҳара уи аполитикатә тцакы ахҭаҙомызт, убри аҟнытә урт хылаԥшыдан, рхы иоушьтны иҟан, иҟоуп иахьауажәраанҙагьы. Уажәы атцыхәтәан аԥсуаа иҳазкыз «атеориақәа» зегьы анхыбгала, ҳтцасқәеи ҳқьабзқәеи иларысны иркит. «В мире нет других народов, которые имели бы абсолютно идентичные традиции и обычаи, как грузины и абхазы» рҳәан, даҽеа «теориак» цәырыргахт. Аҙы иаанахәаз аҭәыц дахьнымҳалои, ирхьынҳалеит уажәы ҳтцасқәеи ҳқьабзқәеи. Ари аҳәамҭа ус аҙәы ихы иааҭашәаны ииҳәаз акакәым, аполитикатә тцакы рытаны, официалла акәын ишҳәаз. Ирҳәеит уи ала ирҳәарц иртахыз тцатцәыс иатаны: аԥсуааи ақыртқәеи жьрацәаралагьы, тцаслагьы, қьабзлагьыҳаилатцәаны ҳаҟоуп, еиҟәытхашьа ҳамам ҳәа. Уаанҙагьы урт еснагь ирҳәалон: «Ҳара аҙә ҳауми, ҳтцасгьы ҳқьабзгьы акоуми!» ҳәа. Уи ала ирҳәарц иртаху ҳазымхәыцзакәа ҳаргьы ирыцхаргызуан: «Аиеи, ҳара аҙә ҳауми!» Уигьы акәым, ҳшааиуаз «ҳашьцәа» ҳәа рзаххәо ҳалагеит:

шьоукы иахыччашәа акьардақәа ирҭакны, аҽашьоукых ишиашоу аиашьа гәакьа дҳарҳаит ҳәа. Ус ишааи-шааиуаз, акьардақәа аамшәшәан, ишиашоу ирҳәо иалагеит. Ахысыбжь ангоуп ҳаблақәа анхаҳт: ҳаԥшызар – «ҳашьцәа» абԥьар кны иаҳҽагылоуп... Уажәы аҭасгьы аполитикаҿы рхы иадырхәо ианалага, аҟабардаа-абыргцәа уи иаҽагыланы аҳәамҭа ҟарҵеит. «... Когда Абхазская АССР входила в состав Грузинской ССР, абхазский народ подвергался беззастенчивому и насильственному огрузиниванию. Но, как видите, абхазский народ оставался во всем своем – и по форме, и по культуре, и по своему духу – преданным своим черкесским традициям и обычаям. Ансамбль стариков, хор и танцы называются «Нарт», а это общечеркесский эпос». (газ. «Нарт» №24, сентябрь 1993 г.)

Ишаабо еиԥш, ақырҭуа мпытцахалаҩцәа ҳҵасқәеи ҳқьабзқәеи инадыркны зегьы рхы иадырхәоит. Ганкахьала ҳгәыҳҽанырҵоит, уи бзиоуп!

Ҳара иахьа алшара ҳамоуп убартқәа зегьы анализ рзуны, иҟалаз шыҟалаз шьақәыргыланы, ахәшьара рыҭара. Уигьы иазмырхакәа Аԥсуара ҭҵаатәуп, иҭҵаатәуп аҵасқәеи ақьабзқәеи инадыркны, иҙыз рышьақәыргылара, иҟоу реиқәырхара, иаҳцәтәымны иҳаднагалаз мап рыцәкра. Ари имариоу усым, аха имариам ҳәа инҳажьуагьы акакәым, избанзар, Аԥсуара нхарҭәааны ианыҟалоуп аԥсуагьы данхаҭәаахо, Аԥсуара бжамҽамхар, дыбжамҽамхоит аԥсуагьы; уигьы, егьигьы ианырхыҳәҳәа, иҙуеит Аԥсуара. Усҟан дыҙуеит аԥсуа ихаҭагьы. Ари ҳажәлар ирдыруазароуп, ес-бипара еиҵагыло ирхамшҭуазароуп.

Абасала, иахьа, хырпашьа змам проблеманы ҳҽаԥхьа иаақәгылеит Аԥсуара «абжамҽамра» иалганы аиқәырхара, аиҭарҿиара, абипара ҿа еиҵагыло Аԥсуара рылаазара.

Аха, раԥхьа иргыланы, формулак аҳасабала, ҳара иаадыруазароуп иара Аԥсуара ахаҭа закәу: изахьҙузеи Аԥсуара?

Аԥсуара – ажәлар рыламыси рҟәышреи идырҿиаз, рыԥсҭазаара ахәҭақәа зегьы еидызкыло, урҭ рхымҩаԥгашьеи, реизыҟазаашьеи, рдунеихәаԥшреи ҳзырбо милаҭ ҟазшьоуп, етикатә культуроуп.

Даҽеакала иаҳҳәозар, Аԥсуара – амилаҭ зегьы еидызкыло доуҳатә культуроуп.

Ажәлар рыԥсҭазаара ахәҭақәа зегьы еиднакылоит ҳҳәеит Аԥсуара –иарбан урҭ? Изеиԥшроузеи иахьа ажәлар рыламыси рҟәышреи идырҷиаз рхымԥаԥгашьа, урҭ реизыҟазаашьа, рдунеихәаԥшра?

Арҭ азҵаарақәа рҭак, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, инҭкааны аҟаҵара имариоу усым, аха усгьы ҳарзаатгылап акакала.

АҬААЦӘА. УРҬ РЕИЗЫҞАЗААШЬА

Ауаԥы, мамзаргьы аҙә ила иалагоит ажәлар реилазаара; аҳәынҭқарра аиҷкаара – аҭаацәа рыла. Ус анакәха, аҭаацәа ажәлари аҳәынҭқарреи ирҟәырҷахоуп, шьаҭасгьы ирымоуп. Аҭаацәа бзиа ирылҵыз аҵеи ажәлар дырҵеихар, дҳәынҭқаруаԥны, мамзаргьы дҳәынҭқархаргьы алшоит. Убриазоуп аԥсуаа жәаԥҟаны изырҳәо: «Аҵеи бзиа ажәлар дырҵеиуп, иҷееимхаз иҭаацәа дыртәуп». Аԥсуаа ҳҟны мацара акәым, ус иҟоуп ажәларқәа зегьы рҟны. Убриазоуп ауаԥы иааҙара аҵак ду зарҭо. Ҽырԥшыс иаагозар, Англиа алорд иҭаацәа рҷы ахаҵарԥыс ма аҭыԥха данилак инаркны ҳәынҭқарс (аԥыза-министрс) дҟалартә иааҙара иалагоит рҳәоит.

Аԥсуа ҭаацәара ракәзар, рҵеи заа «занаатк» изалхны акәымкәа, драаҙон аԥсыуала, уи аԥсуа ҵасқәеи ақьабзқәеи иларааҙон. Урҭ ракәын ҳажәлар школсгьы университетсгьы ирымаз. Аԥсуаа аҵарадыррагьы рыцәтәымны иҟаҙамызт: Аԥсуа ҳәынҭқарра анеиҷыркаа ашьҭахь VIII–X шәышықәсақәа раан, иҟалап уи ашьҭахьгьы, ажәытәзатәи Византиа ишьҭны рыхшара аҵара ддырҵон. Аҭыхәтәан 1810 шықәсазы Аԥсны Урыстәылатәи аимпериа ианалала, уахь ишьҭны рыхшара аҵара ддырҵон. Ҳәара аҭахума, урҭ акыр зкыз ҭауади-аамсҭеи рыҷкәынцәа ракәын, хыԥхьаҙаралагьы имаҷын ус аҵара змаз. Ишааиуаз Аԥсынгьы ашколқәа аартны ашьхарыуаа рхәыҷқәагьы аҵара ддырҵо иалагеит. Ус шакәызгьы аԥсыуала ауаԥы иааҙара аԥыжәара анарымҭоз ыҟамызт. Дырмит Гәлиа иажәақәа рыла

иаҳҳәозар, аҭара сасын, ахшыѡ аԥшәыманы ирыԥхьаҙон. Убри ҭарада ахшыѡ акәын Аԥсуара зыхьчозгьы, амѡа иқәызҭозгьы. Уи ус шакәу еиҳа еилыкка иаабоит Асовет мчра аамҭазы аҭарадырра ажәлар рылаҧҭәара ҳәынҭқарратә усны ианыҟалагьы: Аԥсны аиҳабыра рҳәынҭқарратә усураҿы ажәлар рҭаси рԥьабзи инаҧҭбааны напхгагас ирыман.

Жәытәнатә аахыс ишҧеиҿкааз аԥсуа ҭаацәара? Урҭ русҳәыс шҧеихшаз? Ажәларқәа зегьы рҿы иҟан ус аиԥш аиҿкаарақәа, аха урҭ зегьы рхатәы ҷыдарақәа рыман. Ишҧаҟаз ҳара ҳҿы?

Аҭаацәа дырхадан аԥшәма. Урҭ русҳәыс еиламырцҳакәа ѡбаны ишан: аԥҳәыс уси ахаҭа уси.

Ахаҭа ус иаҭанакуан еиҳараҙак аѡны анҭытҭәи аусҟәа: ацәкра, аҽеагакра, абаҳчааҙара, аҭагалара, арахә-ашәахә рныҟәгара, амҿы-амца, аҙлагара, абназара, ақыҭа рыцәгьеи рыбзиеи рырҽеира, ажьрацәареи ауа-аҭахи рыцәгьеи рыбзиеи рҿы аҽеалархәра, рыдгылара, аԥсадгьыл ахьчара уҳәа еиҳа иуадаѡу аусҟәа.

Аԥҳәыс ус ѡнусын: ахәы-аԥхь аҟаҭара, аѡны-адәны реилыргара, аматәаѡытәеи акҿаѡреи рыҙәҙәара, рыуантара, рқәыршәра-рҭаршәра, аҙхантә аҙы аагара, аԥсаатә ааҙара, ажәхьара, ахшхартцәы рҭып рыцәтцара, асас хәы аҭәахра уҳәа аѡны иҟаҭатәу зегьы аԥҳәыс лакәын иҟазҭоз. Аԥҳәыс лусҟәа ирыцкын аутратых аҟаҭара. «Аԥҳәыс бзиа лутрала дудыруеит» рҳәон.

Зегьы ирыцкын анра: аԥҳәыс лоуп аҭаацәа рызҳара, ажәлар рҿиара зыбзоуроу, ахәычқәа зааҙо. Уи дацәыхьчан ԥсабарала аԥҳәыс илцәыхьанҭоу аус. Абасала, хатцеи-ԥҳәыси рус-рҳәыс аихшара иахылҿиааит ажәаԥҟагьы: «Ахатцеи абнеи, аԥҳәыси аѡни». Ус шакәызгьы, аԥҳәыс данеилахоу лхаҭа длыцхраауан: амш аныцәгьоу, еиҳараҙак аҙынра, ажәқәа лзихьон; аҙы ахьаарго харазар ахаҭа днабжьҟьаны аҙы лзааигон, лгәы бзиамхар егьырҭ аѡнусқәагьы аԥшәма иҟаитцон: абыста иуан, ахәычқәа акрырҿеитцон.

Иара убас акәын ахаҭа усгьы аԥҳәыс ишыҟалтцоз: лхаҭа деилахазар аҽеага ицылкуан, иласу макәанк ала аҙлага-

раҽы аџьыкәреи лаганы иаалгон, быстак злалуша фархьк абаҳчахьынтә иаалгон. Уигьы акәым, иатахны ианықала ацәқәагьы лкуан, ажьгьы лтаауан. Еиҳараҙак лхатца длыԥхар, ма ихы дзамыхәо дычмазашхар. Ас еиԥш атаацәа рҽы ћықдаҽықда ианеицхрааua, инаԥшуагьы ҳатыр ақәыртцон: «Аферым, иԥҳәыс агәамбзиара анлыхьҙа, аԥҳәыс усгьы ћаитцеит, ихатца усгьы иҽеахьигҙеит!» рҳәон; «Афырԥҳәыс аибара анлыхьҙа, ацәқәагьы лкит, аҽеагагьы лкит, хатца матәала лҽеилаҳәаны ажьгьы лтааит!» ҳәа лзырҳәон. Ус акәымкәа, ргәы бзиа, рхы бзиа, инеиԥынкыланы аԥҳәыс ус ахатца иќаитцо, ахатца ус аԥҳәыс даҽены ианықала, иаххәап, аԥҳәыс амҽы лхуа, аҙлагарахь дцо, амҽы аалго; ахатца аԥҳал шьтыхны аҙхаќа дцо, ашта иԥссо далагар, ари збо-изаҳауа рҽы раҳатыр ланарќәуан, еиҳараҙак ахатца.

Абас иќан аԥсуа таацәараҽы итрадициатәыз хатцеи ԥҳәыси реизыќазаашьа. Урт руси рҳәыси реихшараҽы иумбарц залшом аԥҳәыс ԥсабарала лымч-лылшара хшыҩзышьтра шартоз, уи ҳатырқәтаран. Уиадагьы аԥсуа таацәараҽы даараҙа кратцанакуан хатцеи ԥҳәыси раҳатыреиқәтара. Уи шьақәзыргәгәо аҽырԥштәқәа ируакуп ахьыҙшьара. Ахатца иԥшәма лзы «Аҩны иќоу», «Аԥшәма ԥҳәыс», «Ахәычқәа ран» ҳәа акәын ишиҳәоз. Ларгьы «Аԥшәма», «Ари», «Ахәычқәа раб» ҳәа акәын ишылхәоз. Уи патуқәтаран, ԥсыуа ламысын, рхәычқәа рааҙараҽы иреиґьыз ҽырԥшыган. Уиадагьы хатцеи ԥҳәыси рхәычқәеи ргәылацәеи ираҳауа ҽтыҙәҙәала еицәҳауа убаҙомызт. Ус зхы иатәазшьоз ћаларгьы ауаа рҽаԥхьа раҳатыр ыҙуан, таацәаратә ҳәоуеиқәымшәарак ахьыќоу рус иалацәажәозар, ус иќоу днарыԥхьаҙомызт, дақәшәаргьы ажәа иртаҙомызт, ихала акы сҳәоит, срылабжьоит ҳәа далагаргьы зычҳара маҷу аҽԥныхәа иитаргьы ауан: «Зны уус збаны, нас збара уцалап!» Ахатца иԥҳәыс длеисыр, ихьымзг дуун иара изы. Еиҳагьы ихьымзгын дарбан ԥҳәысзаалак лҽы ахатца ус аипш ихы иатәеишьар. «Ала бзиа аԥҳәыс илеишуам…» рҳәон, уи ала ирҳәарц иртаху интқааны аҳәаратцәкьа рхы иатәамшьакәа. Иҳәатәуп жәытәнатә аахысгьы аԥсуаа рҽы аԥҳәыс лкульт шыќаз. Убри акәын убартқәа зегьы зыбзоураз.

Аха уи иаанагомызт аԥсуа ҭаацәа рҽы еснагь кашырран, еимакы-еиҽакы ыҟамызт ҳәа. Уи ыҟан, еиҳараҙак аамҭа анбаапсыз. Аԥсҭазаара аныхьанҭаз, аҭаацәа ирыгу-ирыбзоу аныращәаз. Аԥсҭазаара кашыррамызт: афатә-ажәтә анкажьыз – ашәтцеи аҟәынтцеи рзы ирыцҳан! Иҟан урҭ рыѡбагьы анрымамызгьы. Ус хатцеи ԥҳәыси акы еимаркыр, агәала змоу даԥьны акы иҳәар, ма илҳәар, лара иаҭалкҙомызт, ма иара ҽитҙомызт, рыблақәа ҭырхаха ирзыԥшыз рхәыцқәагьы ргәы иагомызт. Абасала, урҭ «реимак» ацҭәа ахылтрахь ииасуамызт, ганкахьалатәи емоциатә ҟазшьан иааиуаз, ирласынгьы еиқәтәон.

Ус акәымкәа, хатцеи ԥҳәыси реимак аилытрахь ахы архозар, имзызыркуп ҳәа ирыԥхьаҙон аԥҳәыс ицәаԥҽыгоу хьымзԥык лхылар, ма ахшара дылмоуазар.

Раԥхьатәи аан аԥҳәыс лашьцәа ражәа дыркьаҽуан: «Ҳара ҳаԥсы ҳара даагоит» рҳәон, дагьыргон. Уи хьымзԥ дуун лашьцәа рзгьы, рыжәла азгьы, дрылпсаазар аиԥш иԥхьаҙаны, рхы-ргәы днархьуан. Уи ахьымзԥ изацәцомызт лыхшарагьы: рыԥсы ахьынзаҭоу иаҽаҟәон, аҙәы даарызгәаар «шәара ахаас лԥацәа шәоуми!» ҳәа аҿԥныҳәа рыртон. Ас еиԥш зхылҽиааз лхаҭа анаѡс разҟык лоуп ҳәагьы уаѡ дақәгәыгуа изыҟаломызт, ԥсык диѡызан, аҳәса ахьнеиуа дызнеиуамызг, дзааиуамызт.

Аѡбатәи аан аԥҳәыс лашьцәа рхала ирҳәон: «Ҳара ҳамшала утәѡаншьап урҙыр ҳҭахым, ҳаҳәшьа ҳара даагоит, уара ухы ақәнага иақәыршәа».

Ус иагьыҟартцон, урҭ реиуарагьы анеиԥдмырҟьоз рацәан.

Абасала, аҭаацәа рус, аԥсыуа ҭасла азҽлымҳареи агәцаракреи ирымаз иабзоураны, аԥсуа ҭаацәара еснагь иҩәҩән, хатцеи ԥҳәыси акы иалаҳәаҙамкәа амаҷ азы еилытцуа, рхәыцқәа рхы здыркыло рзымдыруа иқәдырхомызт. Аҭаацәа рус жәлар ирусны иахәаԥшуан.

Аҭаацәа рыҩәҩареи рҳәоуеиқәшәареи ирыбзоуран даҽеакгьы. Арԥыс аҭаацәара даналало, аҭыԥҳа аѡнра данцо ртаацәа ирдыруазар акәын: уацәа ҽыцқәас ироуа зустқәоу, ирҟазшьоу, ирыламысу еилыркаауан, нас акәын ианақә-

шаҳатхоз, мамзаргьы мап анацәыркуаз. Убартқәа ирыбзоураны атыпҳаи арпыси аргама анапеимдахь еимырдон. Агәыла-азла ирыдныҳәалон рызғаб дахьырҳәаз, ма рычкәын пҳәыс дахьиҳәаз. Уи инаркны урт атаацәа рҽы, иара убас агәыла-азла рҽы рхымѡапҵгашьа аҽеитанакуан: апсыуа ламысла аиҳабацәа рҽы ипхашьапхатцо рхы мѡапыргон. Атцыхәтәан анахьгьы-арахьгьы еиқәшаҳатны ачара аҽҳәара артон. Убасҟан арпыс иганахьала атацаматәа – «аматәарбага» изыхәтоу ауаа (хәѡык, фѡык рҽынза) ирытаны азғаб лтаацәа рахь ирышьтуан, ачара аҽҳәара артон, азғаб лабраа ачара уны атацаѡызеи ахатцаѡызеи лыцтцаны дрышьтуан.

Арпыс азғаб аҽа лырҳәаны мап лцәикыр хьымзг дуун, уи азәгьы ианарыжьуамызт. Убасҟак итакпхықәра дуун арпызбеи апҳәызбеи реизыҟазаашьа.

Абартқәа зегьы инеипынкыланы изызыѡуа: акы, уи псыуа ҟазшьан, убарт зегьы акакала рхатә чыдарақәа рыман; ѡба, уи романтикан, арпызбеи апҳәызбеи рнаѡсгьы, рыкәшамыкәша иҟоу рѡызцәа рзгьы гәырғьара дуун, ныҳәак иаѡызан; хпа, убарт зегьы шаҳатра руан арпызбеи апҳәызбеи, бзиа еибабан ҳәа, рымацара затцәык ракәымкәа, ртаацәагьы шақәшаҳату, ҽыц иапыртцаз атаацәаратә пстазаара аргәгәараҽы уи такпхықәра дуун.

Абасала, атаацәара апҵара, еигәапхеибашьаз рымацара ирусны акәымкәа аѡтаацәарак ирусны иахәапшуан, рапхьаҟа ҳәоуеиқәымшәарак ҟаларгьы, уадаѡрак рыпгыларгьы, уи зусу дара роуп ҳәа еизныжьны акәымкәа, уи атакпхықәрагьы аѡтаацәарак рхы иадыртцон, еиҳараҙак атаца дахьнанагаз.

Цабыргуп, зыҿаны хатца ицозгьы ыҟан, аха убасҟангьы ртаацәа ирдыруан рызғаб дахьцоз, аргама лышьтра иатцанакуаз рацәан, ачара аура рапхьа инаргыланы, убартқәа злымшоз ракәын еиҳараҙак зызғаб маза дзышьтуаз. Иҟамкәа, иҟан атаацәа ирзымдырзо хатца данцозгьы, усҟан лтаацәа арпыс дыргәапхомызт, ма иргәапхомызт уи иѡнаата, ма рыжәла, урт обиективла ииашан, аха ақәыпшра иара атәы ҟанатцон – зегь ыҟан. Ус имтцаа-импшаа ицаз зынза

мап шылцәырымкуазгьы, иҟан шықәсык-ѡышықәса данырымбоз, еиҳараҙак лашьцәа. Хәышықәса, жәашықәса данырымбозгьы ыҟан. Убри ала, раԥхьа иргыланы, лара дахьдырхәуан, избанзар, Аԥсуара еилалгеит, лҭаацәа рҳәатәы халымҵеит ауп иаанагоз. Дахьнанагаз ҳәоуеиқәымшәарак ҟаларгьы лашьцәа лхатҵылаҙомызт: «Данцоз дҳазҵаама!» рҳәон. Ус шакәугьы арԥызбеи аԥҳәызбеи ианеигәаԥхеибашьа, шамахамзар мап рцәыркҙомызт. Ҟалашьа амамызт иара ма лара дақәшаҳаҭымкәа, рҭаацәа ргәаԥхарала еиддыргәагәало. Раԥхьа иргыланы дара еигәаԥхеибашьар акәын, нас уи инықәныҟәаны акәын хыхь исҳәаз ацеремониақәа анымѡаԥыргоз. Ус акәу, егьыс акәу, аԥҳәызба ақалақь аҿы дынхозаргьы, дааны лаб иѡны ддәылтуан. Ихьымҙгын лыуацәа рҿы дшыҟоу ма уадак дшыѡноу ддәылтцны хатҵа дцар.

Аҭаацәа аԥҵара иԥшьоу усны ишахәаԥшуаз шаҳаҭра ауеит ҿыц еиднагалаз ирызкны ахыбра ҷыда – амҳара ахьрыздыргылоз. Амҳара – аромантикеи, абзиабареи, агәыблреи, азҳареи ирсимволуп. Амҳара аԥсуа ида милаҭк ирыманы исыздыруам.

Абарҵқәа зегьы Аԥсны аԥсуаа рымацара ианынхоз шәышықәсала итрдицианы ирымаз милаҭ ҟазшьан.

ИШПАҠОУ УРҬ ИАХЬА?

Ажәа ахы мҳәакәа аҵыхәа узҳәом, ҳалагап ҳнаскьаны. Шәышықәсала иаԥҵаз атрадициа иаалырҟьаны аҿазаԥсахҙом.

Амҳаԥьырра ашьҭахь Аԥсны аԥсуаа рыла ианҕарха, итацәны инхаз адгьыл чашәқәа аматҵа реиԥш еиуеиԥшым амилатқәа ҵысын ирықәпапаны иркуа иалагеит. Ишдыру еиԥш, Қырҵтәылантә еихеит агырқәа, Урыстәылантә аурысқәеи, аказакқәеи, аестонцәеи, аболгарцәеи уҳәа хыртҷәаны иааганы рнырхара иалагеит. Ҭырқәтәылан аерманқәеи абырзенқәеи аныхдыртҷәа, Аԥснытәа рхы дырхеит. Абасала, еимҵәатәхеит амҳаԥьырқәа рқьаԥтажәқәа: шьоукы ақьафуразы, аҿашьоукых ахеиқәырхаразы, аполитик-

цәа ракәзар рҳәынтқарра артбааразы иртахын Аҧсны рымпытцархалар.

Араҟа иаанхаз аҧсуаа еиԥшан, имчыдан рыпсадгьыл аҷы, урт азәгьы дрызтцаазомызт. Ажәакала, Аҧсны тынхадан. Уи алахьынтца зызбоз атәымуаа ракәын, ирызбон ишыртахыз.

Асаси асаси ааибуамызт, урт рԥыцьагьы аҧшәма итахымызт ҳәа, Аҧсны ампытцахалаԥцәа дара-дарала еимаркуа иалагеит. Ақыртуа политик Г. Цереҭели амҳацьырра ашьтахь иԥуан: «Кавказ ҳнапаҷы иҟоуп, ҳнеины ҳахьынхозаалак ҳара иаҳтәуп» ҳәа. Акамбашь ааида абазомызт, ахәыл акәын иабоз ҳәа, урт ҳтәыла акәын ирбоз, ҳажәлар ртрагедиа хьаас ирымазма – урт акамбашь аблақәа рыла акәын Аҧсны ишахәаҧшуаз. Убасҟан Шәачеи Адлери рыбжьара ақыртқәа ганы рнырхара иалагеит. Уаҟагьы амҳацьырра итанарцәхьан. 1921 шықәсазы 14 нызқьԥык нхон. Убра иааркны ҳнапаҷы иаагоит ҳәа иаҷын. Аҧсны усгьы дара иртәны акәын ишахәаҧшуаз. Араҟа инҳархода ҳәа азтцаара аныкәгыла рыртцаԥ ду Гогебашвили агырқәа нҳархап иҳәеит. Уи идыруан аҧсуа иҟазшьа, ихамаҧагьара, агыруа иакәзар иқьафуразы тәыс иҷеыҟаитцон, имтцақьақьаралеи игызмалралеи аҧсуа ихы-игәы икуан. Аамта иаҳнарбеит Гогебашвили дышиашаз: Аҧсны – иқәнагалаз амилатқәа зегьы реиҳа агырқәа аҧсуаа рҷеырзааигәартәит.

Уи иаалырҟьаны иҟамлазеит. Жәытәнатә аахыс агырқәа Аҧснықа акәын рҷы ахьхаз. Уи ахатәы ҭоурыхгьы амоуп. Гыртәылан ҭауади-аамстеи анхацәеи реизыҟазаашьа аҳреи атәреи ракәтцәҟьаны иҟан. Атәы дтәын, зин имазамызт, знапаҷы дыҟаз иитахыз илеигзон.

Аҧсны акәзар ҭауади аамстеи анхацәеи реизыҟазаашьа зынза даҷеакзан, урт еизааигәан аибаазара рыбжьан, атауад ма аамста сасра данцо ицны ицоз иреиуан анхацәа, урт имхы драшәозаргьы, ижь ртаауазаргьы, ажәлар традицианы ишрымаз еиԥш, уааҳә иуан, ачара рзуны, ҭабуп ҳәа реиҳәон ицхрааз. Уи анхаԥы иаҳатыр ланарҟәзомызт.

Артқәа рымбози Егры нырцә инхоз анхацәа! Урт маза-аргама Аҧснықа иаауан ҷеагакра, жьтаара, ус матцуцәас иаау-

азгьы рацәаѡын. Убри азоуп ажәа «агыруеи» «аматцуѡи» ртцакы акны изыҟаз. Абасала, агырқәа жәытәнатә аахыс апсуаа рҿырзааигәатәны иҟан, насгьы урт усуцәан, хәуцәан, цагьара рылаҙамызт, апсуа нхаѡы ихы иатәеимшьоз дара агәхьаа ркҙамызт.

Абартқәа здыруаз иакәын И. Гогебашвили, Апсны инырхатәу агырқәа роуп зиҳәазгьы убри азоуп.

Амҳацьырра ашьтахь Апсны адгьылқәа анҭацәы араҟа иаанхаз ҭауади-аамсҭеи агырқәа-арендаторцәа адгьыл рыртон, рыматц ддыруан. Аха урт ирдыруан агыруа дзакәызгьы, убри азы аамҭала акәын, наҙаҙа анхара араҟа азин рыртаҙомызт. Аха иҟан аҳәынҭқарра иатәыз адгьылқәа, убрахь иааганы индырхон. Убарт ҳадгьылқәа ракәын ақыртқәеи аурысҷәеи еимаркуазгьы. Атцыхәтәан Асовет мчра анышьақәгыла аамҭала ҳадгьыл иқәынхоз агырқәагьы наҙаҙа анхара азин рырҭеит. Абасала, урт араҟа ршьапы еиҳагьы идырҩәҩеит. Ажәларгьы «Оҳ, гәышьа, уажәшьта ахақәиҭра ҳауит», – ҳәа ргәы ртынчны анхареи-анҭыреи атцарадырреи нап надыркит, аха уигьы аамҭала акәхеит – иҟалеит еицырдыруа атрагедиа 30-тәи 40-тәи ашықәсҷәа раан: ҳажәлар иреиҩьыз ртеицәа 2 нызқьѡык инареиҳаны ирылыршьааит. Нас Ацьынцьтәылатә Еибашьра Дуҙҙа ианалага, абцьар акра зылшозгьы излымшозгьы жәохә нызқьѡык еибашьра ирышьтит, урт рахьтә 5500-ѡык зымхынҳәҙеит. Процентла апсуаа ҳаҟара даҿеа милатк рҿы иҟаҙамызт аибашьра ирышьтызгьы, итахазгьы рхыцхьаҙара. Уи ааха дуун ажәлар ргенофонд азы: ирацәан атаацәара иаламлацыз, ирацәан аѡнқәа рышәқәа ахьакыз.

Атаацәа рзы ибҩапцәаган аколнхаракәа реиҿкаара. Хатцеи пҳәыси зинла шәеиҟароуп рҳәан (ууанҙа апҳәыс дзиндаз цьушьап!), апҳәыс днаганы ахатца дивадыргылеит, ахатца дызтцартцаз аидара апҳәысгьы датцартцеит. Шәышықәсала апсуа таацәараҿы ишьақәгыланы иҟаз ахатца уси апҳәыс уси, уажәы иаалырҟьаны, хыхьынтә иаауаз ҳәынҭқарратә дтцала ашьапы иқәырҟьан. Иахьатәи абипара иабардыруа Сталин иколхоз закәыз. Уи картоган! Аҳәынҭқарра ачарҳәара азызуаз Сибраҟа дыхтцаны акар-

тоҩа ихаргон, аха аколнхара аҩны ушыҟоу харада-барада иухугаз картоҩан. Ашьыжь инаркны хәлааҥа ԥҳәысгьы хатцагьы, хәычгьы быргтьы амра рыкәцеиуа аус ддыруан, арахь рԥьа иалтцны акапеи кылтцәа роуамызт.

Хатцеи ԥҳәыси зинла еиҟарартәит, аԥҳәыс днаганы ахатца дивадыргылеит, аха аԥҳәыс лусгьы ыҟамзи! Уигьы лара иҟалтцар акәхеит: ишԥа, нас, ахатца ахәы ҟаитцарызма, дызәзәарызма, ахәычқәа иааҙарызма?!

Аригьы ԥьамыгәаны атаацәа ирхыргеит. Уи рнымԥшырцгьы залшомызт, иагьырныԥшит.

Абасҟак зхызгаз ҳажәлар рымч рылҙаан, зда царҭа амам атцан илеин иҟан, уажәшьҭа изҭахыз ирҭахыз рыларыгҙон: ажәлар ар ирҩызоуп, аԥыза данырмоу ихылаԥшдахаз арахә ирҩызахоит. Убри аамҭазы ҳажәлар рҭагылазаашьа убас акәын ишыҟаз. Ари заа ихәыцны иҟатцаз чарҳәаран: ҳаҕацәа рыгәҭакы анагҙаразы ԥырхага рмоуртә, ажәлар ахы рызҭо дрымамкәа иҟатцатәын, иагьыҟартцеит. Ари ашьтахь Гыртәылантә ауаа хыртцәаны иааганы рнырхара ҳәынтқарратә усны иҟартцеит. Уи рыхәымгара зладыртцабыргуаз аполитика хыҵҳәаагьы рыԥшаауан, аидеологиа ҭатцгәгьы артон – урҭқәа зегьы рнапаҿы иҟан, ишырҭахыз амҩа иқәырцон, иахьырҭахыз амаа артон.

Аҙыхәашь аҿы аԥсыҙ акра шымариоу еиԥш, абасала Аԥсны ирҭаху аларыгҙо иалагеит. Хыцәкы хадас ирымазгьы ҳажәлар ассимилиациа рзура акәын. Уи азы формас иҟаз зегьы рхы иадырхәон: рыуаажәлар ааганы иҳаландырхон, хтцасҟәеи ҳҟьабзқәеи рыхәаҿраҿы анырра ҟартцон. Зегьы ирыцкын абызшәа: аԥсуа школқәа аркны ақыртуа бызшәа ҳартцара иалагеит, ақыртуа бызшәа апропаганда азыруан, аԥсуа бызшәа Аҟәанҙагьы уазгом ҳәа итцәылырхуан, ашьтыбжьқәа «шә», «тцә» злоу ажәақәа ыреицакны иҳәаны, ҳабызшәа иахыччон; убастцәкьа ирхыччон хтцасҟәеи ҳҟьабзқәеи, аҿар урҭ ԥхаршьо аҿынҙа ргәы ахдыршәон. Абартқәа зегьы аԥсуа дахьаԥсыуоу ԥхаишьо иҟатцара акәын изызкыз. Убас Очамчыра ақалақь аҿы агырқәа ашәак рҳәон, «Уара уа иаарыуа уаԥсыуамзааит!» ҳәа итцәылхны. Уи заҳауаз зегьы аҟырҟырҳәа еибарччон. Абасала, аԥсуа ихы игәахдыршәон,

имилатра цхеишьо дҟартцон, апсуа таацәараҽы Апсуара тцыршәаауан, идыреицакуан. Нас, изеипшрахозиз абипара ҽа убри аамта иалиааз?! Закәытә ааҙаразеи иныҟәыргоз атаацәа? Иапсыуаны иапсыуамкәа, иқыртуаны – иқыртуамкәа! Даҽеакала иаххәозар, ибжамҽеамны акәын абипара ҽа шыраа҂оз. Аха нас, ираҙар, урт ирышьтанеиуа абипара иаха иқыртуаны ираа҂он. Ус иҟан рыгәтакы, ус иҟан ргәыфа, аха разҟны уи рмаҙеит. Ауаҩы абзиа игәы итеикыр Анцәагьы дицхрааУеит рхәоит. Аха ҳаҕацәа рыгәтакы аҩстаа ииҙбаз аҧныш дзыкәшаҳатхаз гәтакын – уи Анцәа дышпакәшаҳатхоз! Атцыхәтәан Сталин данпсы, урт рыгәтакы еиқәатцәакәа зегьы хдырбгалеит.

Ари азтцаара сазаатгылаз ишаабо еипш, апсуаа ассимилиациа рзура Сталин ихата дакәыршаҳатны еитцаҟәаҟәаз политикан.

Абасала, апсуаа рлахьынтца аҙбараҽы инартбааны ачарҳәара еиҽкаан ақыртуа милатеилыхцәа рганахьала, избанзар, жәытәнатә аахыс ақыртуа жәлар рыҩнутцка апсуа иаҳатыр ҭәҭәан: иҟамызт даеа милатк апсуа иаҟара пату змаз, зкульт ыҟаз. «Апсуа итәашьа-игылашьа» рҳәон; «Апсуа икрыфашьа-икрыжәшьа» рҳәон; «Апсуа иҽеыжәлашьа-иҽеыжәтцшьа» рҳәон. Апснықа нхара иааузаз, ма усура иааузгьы реазтцәылхны апсшәа ртцон, апсуа итцас-иқьабз нықәыргон, еиҳаракгьы агырқәа. Уажәы урт ртцыхәа цтцәатәын, мап анакәха рыгәтакы рзынагҙаҙомызт. Даҽеакала иаххәозар, ақыртуа ихдырраҽы апсуа иаҳатыр ларҟәтәын, ибызшәа атцара мап ацәктәын. Убри инаваргыланы уи цәымҭысгьы дыктәын, ихатагьы ихы игәы ахшәо дҟатцатәын. Аамта кьаҽла ирылшаз рацәоуп урт рыгәтакы хәымга анагҙараҽы.

Арахь упшыр хазы акоммунист пропагандагьы ҭәҭәалатцәкьа рхы иадырхәон: «Ҳара милатла уаҩы деилаххуам, зегьы ҳаишьцәоуп!» рҳәон, ҳаргьы ус ҳдырхәон. Ухатцоуп уи ус иҟаҙам узхәозар! Убри апропаганда ишпаршеизгьы убасҟак ауаа арлашәит, иҟам ыҟоушәа ххәо ҳалагеит, иҽеимкәа иҟоугьы ихазыноушәа апропаганда ҟаҳтцо ҳалагеит. Хар змам ҳәа ирыпхьаҙоз ауаа хатәрақәагьы уи изацәым-

цеит. «Хәԥык аӡгабцәа сааӡан, хԥык агырқәа ирыстеит», «Пшьԥык сааӡан ԥыцьа рыстеит!» ҳәа иалаҽхәо иалагеит. Анкьа зқьы хы ааӡаны шәкы абна илатцаны ианалаҽхәоз еипш. «Ҳара уаԥы деилаҳҳуам» рҳәон ҳҭасҟәеи ҳқьабзқәеи ианырхыччоз. Ус рҳәон аизарақәа рҿы, ус рҳәон ачарақәа рҿы, ус рҳәон иахьабалак, уи ала аҿар «раӡон». Даҽеакала иаҳҳәозар – идырлашәуан. «Ҳара уаԥы деилаҳҳуам» ҳәаны аԥсуа зӷаб ҭацас дыргон, рызӷабгьы аԥсуа дирҭон, нас уԥшыр урҭ ирхылтцуаз аӡәгьы аԥсшәа идыртцаӡомызт – анахьгьы-арахьгьы иқыртуартәуан. Абри аметод ала Гал араион аҿы инхоз зегьы ассимилиациа рзыруеит, нас афронт ыртбааны рҿаархеит ҳбызшәа хәаҽуа, ҳҭасҟәеи ҳқьабзқәеи ыреицакуа.

Урҭқәа зегьы зқәыгәгәоз аҭаацәара ракәын. Ишаҳҳәахьоу еипш, зегьы аҭаацәара рыла иалагоит. Аҳәынҭқарра шьақәгылашьагьы, ажәлар реиҿкаарагьы шьаҭас ирымоу, уасхырс изыкәгылоу аҭаацәа роуп. Аԥсуара арҿиарагьы ахьчарагьы абраҟоуп иахьалаго. Аҳәынҭқарреи ажәлари ртагылазаашьа аныманшәалоу – иманшәалоуп Аԥсуарагьы. Аха хыхь ҳазлацәажәоз агәаҟреи-атцәаҟреи ҳажәлар ирхыргаз хымпада ианыпшуан Аԥсуарагьы. Иахьа абацәа иџьаҳшьоит аҿар рхымԥаԥгашьа, аха абацәеи аԥацәеи рдунеихәаԥшышьа аиқәымшәара зыхҟьаз аӡәгьы ититцаӡом – уи тцарадыррала итҵаатәу акакәны иҟоуп. Абацәа Аԥсуара еибга-еизԥыда ианыҟаз иалааӡаз роуп; аԥацәа ракәзар Аԥсуара ибжамҽамны ианыҟартца ашьтахь ираӡаз роуп – уи рнымпшырц залшомызт, иагьырныпшит ирацәаԥны.

Аа, ижәбоит шәышықәсала ҳажәлар идырҿиауаз, рыбла аҷыц еипшгьы ирыхьчоз Аԥсуара аншьақәҟьа ҳахькылнагаз! Ус сҳәеит ҳәа, аҿар зегьы ус иауҟаху! Ҳажәлар еиҳараӡаԥык ирылшеит Аԥсуара аиқәырхара, урҭ рыхшарагьы рабацәа ртрадициоуп изыкәныҟәо, урҭ роуп иахьа Аԥсни Аԥсуареи ныҟәызгогьы. Ииашоуп, ҳҭасҟәеи ҳқьабзқәеи иаҳцәыҵыз рацәоуп, урҭ рхатыпан иҽеимкәа иҳаднагалазгьы маҷзам – урҭ зегьы шьақәыргылатәуп, аха убарҭ рышьақәыргыларагьы мариаӡам, уажәы урҭгьы аамта ртахуп.

Уажәы ҳазаатгылап аҭаацәа апҵареи уи аҕәҕәареи ртрадициа шыпҳастартәзи нас уи ҳахькылнагази рызтцаара.

Хыхь иаҳҳәахьеит аҭаацәа апҵара иазкыз аҭаси иԥшьоу уи аус аҿы ани аби рроль. Убри акәын ҿыц еиднагалаз рпеиԥш зырлашоз, аҭаацәа зырҕәҕәоз. Ус анакәха, Апсуара ахырбгаларазы иԥхастатәтәын, иқәгатәын уи атцас, «иажәыз» тцаск аҳасабала. Иаалаган убри атцас бзиа аҭәы иахатцаны итҽәылырхуа, апсуаа излаҟам иалаҟоушәа, азҕаб илгәампҳо арпыс мчыла дирҭошәа, аҷкәын изымтцаакәа, дырпхашьаны, пҳәыс дизааргошәа иҟам-иным рхы итҳәааны ҳтцас хазынақәа аҳәынтцәа рыкәыртәо иалагеит. Ҳашәҟәҩырагьы убасҟан акәын аарла «агара» игартцны ашьапы ақәгылара ианаҿыз. Ашәҟәыҩцәа ҿарацәа уи апропаганда изацәымцакәа рҩымҭақәа рҿы «ажәытә тцас баапсҟәа» ирҿагыланы, аҿатә идеиа «хазынақәа» рыхьчара иалагеит. Нас уԥшыр урҭ рҩымҭақәа артцага ашәҟәқәа рахь иниаганы ашколқәа рҿы аҿар ирылараазон. Згәы ҭҟьахьаз, арахь тцарагьы змамыз анацәеи абацәеи ҿагыларас иҟартцахуази, ашкол аҿы иддыртцоз зегьы бзиоуп ҳәа акәын ишырдыруаз. Уи адагьы ҳашәҟәыҩҩцәа рҩымҭақәа ирныԥшуан Апсуара ажәызшәа, апсуа тцасҟәа аҿар раазараҿы ирԥырхагоушәа. Урҭ зегьы тәамбарыла «ажәытә цәынхамынхақәа» ҳәа ирышьҭан, иаартны ирҿагылон рыхшара рразҟы азбараҿы ани аби ралахәра, патриархалтә ҟазшьоуп, асовет аамҭа иапырхагоу тцасуп ҳәа ирыпхьаҙон.

Ажәакала, апҳәызба илгәапхаз дымтцаа-дымпшаа диццароуп, арпысгьы ус дныҟәароуп ҳәа аҿар ирарҳәон, ус ираазон.

Абасала, агаҙа инапала амаҭ ркуеит ҳәа, ҳаҕацәа нап здыркыз иаарымпаан ҳҿынаҳхеит. Ус ираазаз аҿар, рабацәа ирхыччо, ҳтцасҟәа ԥхаршьо иалагеит. Ирласны ихьатцит ани аби, рыбжьы ҿаца рызмыргеит ауаа ҟәышқәа. Зегьы рнапы рываҳаит. Аҕа иитахызгьы уи акәын.

Апсуаа рҿы ааҙареи ахьчареи еицын. Уи моральтә такпхықәран. Аҙҕаб аѽнра дахьнанагаз лчараҿы ани аби

ҷыдала рныҳәаҽа ркуан, «аӡгаб дааӡа-дыхьча даҳзаазышьтыз» ҳәа. Уи аныҳәаҽа амилатқәа изкуа рацәаѡуп, аха апсуа иажәа урт ирылукаартә иҟоуп: «дааӡа-дыхьча»... Моральла аҽар рыцқьара ахала иҟалаӡом, уи азы иҟазароуп ааӡарагьы ахьчарагьы. Абри ҷыдала сазаатгылар стахуп, избанзар, араҟа иҟатцаз адиверсиа атрагедиақәа ахылҽиааит, уи ала «ирааӡаз» аҽар рҽы.

Ирацәаѡын аколнхара иацәыбналоз, аха урт рахьтә иҟан абылра иацәшәаны аӡыршы итапалаз иеипшхазгьы.

Апҳәызба жәа-класск даналга лтцара иацылтцартә алшара лыманы, уи хыкәкыс иҟатцаны данцо, ичыданы хылапшракгьы лтаххаӡом, лгәахәтәы лҽеахьылыгӡоит. Ус акәымкәа, рылақәа хѡаны ашкол иалдыргаз, мчыла занаатк лҳартцоит, аѡны даанхар аплан лыкәыртцоит ҳәа лтаацәа ақалақь ахь идәыкәыртцаз, уи дшәартан, избанзар, азанаат аиуразы уаҟагьы атцара тцатәуп, уи лара дазыҟатцаӡамызт, истцандаз ҳәагьы агәаҳәара лымаӡамызт.

Абасала, хыкәкык лымаӡамкәа, апҳәызба, «милатла уаѡ деилаххуам» ҳәа политикала дазыҟатцаны, ақалақь ахь ддәыкәаҳтцеит. Уажәы уи атцарагьы акәым, азанаатгьы акәым, гәтакыс илымоу даҽеакоуп: ишакәхалак хатцацара. Уа дахьнеиз лгәы итаз лыблақәа ирхызбаалаз арцыск илапш дытцашәеит. Иара ипшра-исахьа, деилаҳәеилаца илгәамҧхо иакәзам, аха ихы лыздыруам, итцыхәа лыздыруам. Цьабаада ақьафураз Апсныҟа ииаз ҟьалапалоуп, аха уи лара иалылдырааи! Диццеит. Лтаацәагьы уажәшьта ишпаҟартцоз, иазыразхан, нас уи акәшамыкәшатәи русқәа инарылагеит. Арахь рыуацәа ҷыцкәеи дареи бызшәала еибакуам, ҟазшьала еиқәшәом, «икәашошәа» ауаа иддырбоит, аха «цыркьыкәашароуп» ирыцхахәха изҷу. Апҳәызба лакәзар шыкәсык аарла илычҳаит: лхылпа атцыс итаҳәуаз тыпрааит, лтаацәа «рыкәашарагьы» лмыхәеит.

Аҟьала иҽеилаҳәа-иҽеилаца днықәгьежьаан, «ҳара милатла уаѡ деилаххуам, зегь ҳара ҳауми!» ҳәа ирааӡахьаз даҽеаӡәы дналыдгылеит... Егьи лысаби лнацәа дахаркьакьа дхьагәгәа аѡныҟа даахынҳәит ...

Апсуа тыпҳацәа рзы даҽеа лахьынтцадарак.

Аҭаацәа бзиа ирылтцыз, ԥсыуа ѡнаҭак зырԥшзараны иӄаз, «лызәзәага зы аахәан иужәып» ҳәа ззырҳәоз аҭыԥха, занаатк лдыртцарц ақалақь ахь дрышьтит. Уигьы уаӄа хәымгак илаԥш дыҵашәеит. Сбыҷԥсаауеит, быда ԥстазаара сымам ҳәа ажәа лнитцеит… Абасала, дыргәыҷны ихы лгәаирԥхеит, «Ахьтәы уардын» дақәиргәыҷит, ларгьы игәра лгеит… Нас? Игәы лыхшәеит. Аԥҳәызба дҵәыуеит-дхьит, аха илымчзи, лгәырѡа лгәы иҵашьны лҽеиқәылкит.

Уи ашьҭахь аԥсыуа арԥыски лареи еигәаԥхеибашьан, дагьигеит, аха дышцаз аиԥш дагьыхынҳәит… Лҭаацәа рзы ахьымзҕ! Лара лзы атрагедиа! Абасала, уигьы аҙәы ҳәа ҳажәлар рҽиара далыхәданы, дгьамадатҵәамданы даанхеит, зызәзәага зы хәынгарымшьоз аҭыԥха ссир.

Ахԥатәи алахьынтцадара.

Аӄьалаԥалацәа иржьаз даҽеаҙәых, хыхь зызбахә ҳамаз леиԥш ддамыҷахар ҳәа дшәаны, ажәа лныстцоз арԥарцәа лыԥшаахқәа мап рыцәкны, уаҳа даҽеаҙәы иахь лхы лмырхеит, ус даанхеит дразӄыданы. Ус акәу, егьыс акәу, уигьы ҳажәлар рҽиара иалхәдаахаз аҙә лакәхеит. Издыруадаз уи атцеи хьзырҳәага дылхылтцраны дыӄазҭгьы. Уи лымацара аулакәху, егьырҭгьы, хыхь зызбахә сымаз лѡызцәагьы. Ҭарадыррала акәымзаргьы, аԥсадгьыл зыхьчаша асолдатцәа рхылымтцуази! Урҭ роуми ахьзырҳәагақәа!..

Даҽеа хҭыскгьы. Разӄыла деиқәшәеит аԥҳәызба, аха уигьы «ҳара милатла уаѡ деилаххуам» ҳәа ирааҙаз аҙә лакәын, уахь лхы дырхон, уахь дагьцеит. Лара дҵәы-дыԥха дныӄәыргоит, аразӄ бзиа соуит ҳәа илыԥхьаҙоит, дызланагалаз рбызшәа ҭырҷҷаа атцара даҽуп. Урҭқәа лаб игәаԥхом: «Сыԥха дзысааҙаз ԥсыуа ѡнаҭак лырԥшзарц, ҳажәлар рҽиара далахәхарц акәымзи, уажә лхаҭагьы дызит, лыхшарагьы!» – иҳәоит ихы-игәы имахьха.

«Ух, аф уст, дхьагәгәа даар акәызма иуҭахыз! Ақалақь аҽы дкәаԥҷаҷараҙа дахьныӄәнагоз дақәшәеит! – инеиҽалырхьуеит иԥшәма. – Аԥсуаа рхыԥхьаҙара азырҳара уара уоума хьымзҕыс изду?!.»

Арҭ рѡызцәа шәѡыла акәым, зыкъѡылоуп ишыӄоу. Абасала, анкьа зқьы хы аԥсаса ааҙаны шәкы абна илазҵоз ре-

иԥш, аӡгабцәа хьѡеижьқәа ааӡаны «абнахь» рхы ҳархеит.

Ҭоурыхла иаадыруеит жәытәнатә аахыс Аԥсны аҿар аарылкәшәаны аҳәааныркәа ишыртиуаз. Уи хәаахәтран, иртиуаз зыԥсы ҭаз тауарын – ус акәын урҭ шахәаԥшуаз. Аха уажәы ажәларқәа «реиѡызара» апропаганда зхы ҭнакьаз анацәеи абацәеи хәыдаԥсада, уимоу еихратангьы акәын рыӡгабцәа шыртиуаз. Урҭ милаҭ еилырхӡомызт. Убасҟак «иҟәышын» – ацивилизациа «иалааӡаз» уаан.

АРԤАРЦӘЕИ УРҬ РПРОБЛЕМЕИ

Ҳаиасып арԥарцәа рахь. Урҭгьы хәҭа-хәҭала ишоит. Урҭ рахьтәгьы «ҳара милаҭла уаѡы деилаххуам, иуҭаху даага» ҳәа ираӡаз рацәаѡуп, атцыхәтәан иахькылнаго иазымхәыцӡакәа. Урҭгьы, аӡгабцәа реиԥш, аколнхараҿы аплан иацәшәаны, аррахьынтә ианыхынҳәлак, рхы ахьхаз агаҿахь акәын. Ихылаԥшыдахаз изы арԥызбара, аԥҳәызбара амаӡам, ақәыԥшроуп, аԥышәадароуп, агаӡароуп иҟоу.

Шьоукы ишакәхалак аԥара арҳара иашьҭалоит, иагьдырҳауеит. Аԥара арҳара цәгьоуп, аха уи азы хшыѡ дук аҭахӡам, аныхраҿоуп ахшыѡ ахьаҭаху, еиҳараӡак ишакәхалак иурҳаз. Раԥхьаӡа иргыланы «аѡызцәа» узнарҳауеит, урҭ қьафла зхы нықәызго роуп. Изустцәада урҭ? Амшын аҟәара «ахылаԥшцәа», аресторан «ахьчаѡцәа», уаѡ дызмыхо «аҭаҭын» ахацәа. Хьаада-баада аҳақьым игәыр злазтцо. Уи амѡа знык ианылаз, аҭаацәа аԥитцап ҳәа умгәыгын: аҭаацәа аԥитцаны дҟалазаргьы, уи ихылтцуа дуаѡны, уиеигәыргьартә дзыҟалом, ҟалашьагьы имаӡам, избанзар, ишьа ԥхастеитәхьеит, игәабзиара ҭишәаахьеит. Урҭқәа заа ибартә, еиликаартә еиԥш ақәыԥш ихшыѡ азхом, аха иабаҟоу амилаҭ хшыѡ? Иабаԥшуеи аҭаацәа? Урҭ рыхшыѡгьы ҳагуп ҳара еснагь…

Аҿашьоукых Аԥсны дара рзы итшәахан, Урыстәылаҟа ицеит, иагьынахысит. Уа итаацәарахеит, Аԥсны рыжәлар рыгәтаны рхы иатәарымшьо, уа, нахьхьи, уаѡы «иахьимбо» агәхьаагьы ркым: аӡәы илхатәозар акгьы амаӡам, араҟа

аԥсуа ԥҳәызба иланармыжьуа, уа, нахьхьи, ииго аԥҳәызба иланаижьуеит... Аибашьра ашьҭахь Аԥсны аблокада иазыруз иахкьаны аԥсҭазаара ауадаҩра изаҵамгәакәа, иқәтцны ицазгьы рацәаҩуп. Уи ҷьоушьартә иҟоуп аиашаз: аибашьра агәакра иатцгәаз, аибашьра ашьҭахь ауадаҩра иаарыдыҷәҷәалаз изаҵымгәеит! Зегьы ирыцкыз ахақәитра акәыз ҷьаҳшьон, аха ус згәы иаанамгозгьы ыҟазаарын!

Аԥсны анҭытц иҟоу зегь еилакны аршьынк ала исшәар-иззар сҭахым, иҟоуп урҭ рахьтә Аԥсны аинтерес зыхьчо, Аԥсуара уагьы иҳаракны иныкәызго, аус дуқәа ҟазтцо, араҟа иҟоу реиԥш, зхы зыԥсы раҙаны имҩаԥызго. Урҭ ауаа ирдыруеит, ҳатыр ду рыманы иҟоуп. Ус шакәугьы, урҭгьы егьыртгьы рыхшара, атәым иццаз аԥҳәызба лыхшара реиԥш реиҳараҩык ҳара ҳзы иҙыз шьоукы ирҩызоуп.

Ахпатәи агәыԥ иаҵанакуеит араҟа инхо-интцуа, заԥсуарагьы пату ақәызтцо, зыхгьы ҳатырла имҩаԥызго, аха иаанаамҭаз аҭаацәара изаламлаз арԥарцәа. Урҭ рахьтә иҟоуп зынҙа ԥҳәыс даамгаҙакәа иажәызгьы. Раԥхьатәиқәа Аԥсуаразы абиԥарак дырҙит, аҩбатәиқәа Аԥсуаразы акәым, рхаҭа рытцәҩаншьап рзеиқәмырхеит. Уигьы акәым, аԥсуа ҭыԥҳацәа тәымк иахь зхы мырха урҭ ирзыԥшызгьы уаҳа разҟык рмоуҙакәа ус иагьаанхеит.

Абасала, иахьа ҿыц еиҭашьақәҳаргылоит ҳәа нап зҳаркыз Аԥсуа ҳәынҭқарра шьаҭас иамоу, уасхырс изыкәгылараны иҟоу «аҳәынҭқарра маҷ» – аҭаацәа раҧцара ахацәа рзгьы ипроблемахеит. Апроблема цәырҵуа иалагеит аҭаацәара аԥцаны инхо-интцуа рзгьы. Убригьы сазаатгылар сҭахуп.

АҨНАҬА АПШӘМА

Аԥсуа ҭаацәара аиҿкаашьа ҳаналацәажәоз иаҳҳәеит ахатцеи аԥҳәыси рфункциақәа еилыкка ишеилыргаз: «Ахатцеи абнеи, аԥҳәыси аҩни». Абрахь иацыстцар сҭахуп ахьӡи ахьымӡгьи рҿы ахатца еиҳа аҭакԥхықәра шимоу, избанзар, аԥсуа ҭаацәара рҿы хадара зуа ахатца иоуп, ус анакәха,

аҭакпхықәрагьы еиҳа иара иоуп изду. Аҭаацәа рымацарагьы ракәым, ажәлар рҽгьы ахацәа ракәын ацәгьеи абзиеи амҩа иқәызтцоз, ахьӡи ахьымӡги еилзыргоз, изырҽеиуаз. Аха нас «портфельда» ажәлар рныҟәгара мап анацәырк, еиҳараӡак аҳәсеи ахацәеи зинла «ианеиҟарартә», «аҳәынҭқарра мач» – аҭаацәара рымч кәадахо иалагеит. Убри иахҟьаны ахацәа рроль аҭаацәа рҽгьы иҧсыҽхеит. Абасала, жәытәнатә аахыс Аҧсуара ахьӡи ахьымӡги здыз, уи зырҽиауаз, амҩа иқәызтцоз, зыбла ачыц еиҧшгьы изыхьчоз ахацәа рымч анҧсыҽха, аҳәсақәа активра аадырҧшуа иалагеит, уимоу аҧыжәарагьы ахьыргаз ҟалеит, еиҳараӡак цара хәычык зтцаз. Ахацәа зызтцаауа, амҩа иқәызтцо ахаҭам-пҳәысгьы дубап! Жәытәгьы ҽатәгьы урҭ ыҟан ҳажәлар рҽы, иҟоуп урҭ иахьагьы. Аха инеиҧынкыланы иугозар, аҭаацәара рҽы аҳәса хадара руртә, Аҧсуара рыхьчартә, идырҽиартә, ахьӡи ахьымӡги рхы иадырцартә, урҭ ҧсабарала иазыҟаҭам. Рыхшыҩ азхом, уи азы акәым урҭ Анцәа изишаз, иҟам уи атрадициагьы. Ус шакәызгьы, урҭ аҳәсақәа «аҳәынҭқарра мач», – аҭаацәа рнапхгараҽы анырра ҭәҭәа ҟартцо иалагеит. Уи раҧхьа иргылаы иахьаабо аӡҭаб лразҟы аӡбараҽоуп, уи, шамахамзар, ан лоуп изыӡбауа. Иара убас ацәгьеи абзиеи рныҟәгара иадҳәалоу ҳцасқәа нышьҭаҵаны, атәым цасқәа ҳалазгалазгьы аҳәсақәа роуп. Ари азтцаара цқьа итцаазар, аҧсуа ҳәсақәа рмилаҭ хдырра акырӡа илаҟәуп, егырҭ амилаҭқәа иреиуоу аҳәсақәа рааста. Уи еилыкка еиҳараӡак иубоит ҳбызшәа аҭагылазаашьаҽы: аҧсуа ҳәсақәа зыхшара зхатәы бызшәа дызмыртцаз рхыпхьаӡара даараӡа ирацәоуп. Урҭ рҩызцәа егьырҭ амилаҭ иреиуоу ақыртқәа, аерманцәа уҳәа, шамахамзар, иупыхьашәаӡом. Ари изызхәыцтәу фактуп…

Аҧсуара бжамҽамны иҟазтцаз анегативтә цәыртцрақәа роуп сыззаатгылаз. Убри аҟнытә аҧхьаҩ агәаанагара иоур алшоит, Аҧсуара ҳәа егьнымхазшәа, ҳцасқәеи ҳқьабзқәеи акгьы ҳзеиқәмырхазшәа, ҳажәлар рҟазшьа бзиақәа, рыламыс раҧхьа инаргыланы, зегьы ҳцәыӡызшәа. Мап, еитах мап!

Ацәгьеи абзиеи реиҽагылара еснагь иҟан, урҭ ыҟан зыӡбахә ҳамоу аамҭазгьы. Убри иабзоураны еиқәыр-

хоу рацәоуп, еиҳараҙак аԥсуаа рҽеидкыланы иахьынхоз, рхыԥхьаҙара ахьеиҳаз. Аԥсуа ҭасҟәа реиқәырхараҽы ирыбзоуроу рацәоуп жәытәнатә аахыс еиқәырханы измоу аҭаацәаратә традициақәа. Убарҭ роуп Аԥсуара еиқәырханы иаазго. Хыхь иаҳҳәахьеит ажәлар злашьақәгылоу ауаҩы илоуп, аҳәынҭқарра – аҭаацәа рылоуп ҳәа. Ус анакәха, Аԥсуара аныҟәгарагьы абраҟоуп иахьалаго: рабацәа ирымардаз рҭаацәаратә традициа иныҟәныҟәаны, рҭасгьы рқьабзгьы еиламгаҙакәа иныҟәнагар, рыхшара ирымардар, уи традицианы иҟарҭар, нас убарҭ роуми Аԥсуара ныҟәызго! Урҭ ирхылҭыз анапхгаратә маҭураҽы даннеи, убраҟагьы Аԥсуара ныҟәигоит, иҭаацәа дшыраазаз еиԥш. Убриазоуп аԥҳәызба ма арԥызба рыҙбахә анрымоу излиааз аҭаацәа зеиԥшроузеи ҳәа зегьы раԥхьаҙа инаргыланы изразҭаауагьы.

Адунеи иақәлоу ҳажәлар ацәыхацәыфара аиԥш иҟоу аҟазшьа бааԥсҟәа жәытәнатә аахыс иага арыцҳара иҭанаргылахьеит, Аԥсны ҭанарцәхьеит. Еиҳараҙак ҳажәлар змырґьацо убри шакәу иахьаҟара иаҳбарҭаны иҟамлацт, ҳажәлар рҭоурых убри аганахьалагьы ишыҭҭаамгьы; еиҳараҙак убарҭ хрыцҳарақәа ҳажәлар рхы-ргәаҽы иааганы иазхәыцуа, ихьаарго, алкаагьы ҟартцо иалагеит аибашьра ахҭа ҳанҭагыла. Убри акәхап, агәынамҙарақәа шыҟазгьы, ҳажәлар, аҭаацәа бзиа реиԥш, рҳәоу еиқәшәаны, аҭаҵкәым еиԥш, еилатцәаны изаагылазгьы. Ҳаґа ицәа дҭалеит, дҭытцит, иааимҳәаз иҟоузеи, иааҟаимтцаз арбану, аха уи изыкамтцеит ҳажәлар рыѽнутҟа «ахәбатәи акалонна». Ари иааира дууп ҳажәлар рзы. Изыбзоуроугьы ҳажәлар рызҳароуп, рыхдырра ашьҭытцроуп. Уи иагьцьашьатәзам: ҳажәлар иахьа атарадырра рымоуп, ҭоурыхла ирдыруеит ирхыргахьоу. Ирдыруеит иара убас ирыуоугьы ираґоугьы. Убарҭқәа зегьы ирызхәыцны алкаа ҟартцартә еиԥш иҟоуп. Иахьоуп уи аныҟатцатәугьы, иагьыҟарцоит! Уатцәы – мап, ихьшәахоит! Аԥышәара ҳажәлар зҭашәаз акыр иалнагозар убри ракзаароуп, рыхдырра ахьҽыхаз ауп иалызгараны иҟоу.

Абасала, жәытәнатә аахыс ҳажәлар рыѽнутҟа, еиҭаҳҳәахуеит, ѽбаны ишан: ақьафуразы Аԥсны зҭахызи ԥсадгьылс

изҭахызи рыла. Урҭгьы егьырҭгьы аԥсуа ҭаацәа роуп иза-аҳаз. Атцыхәтәантәиқәа рылоуп ҳ–Аԥсуара злеиқәхаз. Уи азы урҭ рхы ақәыртцон, аконцлагерқәа рхыргон, ҭаацәала иқәырхуан, аха ихьатцуамызт. Иаагап ҽырԥштәы заҭцәык. Урыстәыла Асовет мчра анышьақәгыла, ҳажәлар ирықәнагоз атцеира рхагыламзар, Аԥсны Аҳәынҭқарра аиҭашьақәыргылара акәым, иахыхны иҟаз ахьӡгьы рзыхынҳәуамызт. Иалшон убасҟан зегьы ҳцәыӡыргьы, аха Аԥсуара ныҟәызгоз ртцеицәа ирылшеит Аԥсни Аԥсуареи реиқәырхара. Ишдыру еиԥш, атцыхәтәан зегьы рыхгьы ақәырҭеит, аха рыжәлари рыԥсадгьыли рҽаԥхьа руалԥшьа нарыгӡеит.

Исҳәарц истаху: ҳҭагылазаашьа атәы анаххәо, иҳацәцаз хьааганы ҳагхақәа хадара анраҳҭало ыҟоуп, аха мап, хадара змоу иахьанӡа еиқәхаз ауп. Убри ауп ҳагхақәа зырҽеираны иҟоугьы. Иахьанӡа еиқәхеит Аԥсуара (акыр ибжамҽамыртәзаргьы), аԥсуа идоуҳа. Урҭ еиқәзырхаз Аԥсуара ныҟәызгоз роуп. Уи ҳиааирақәа ирыцкуп, ҳаԥстазааратҽы ихадоуп.

АЛКААҚӘАК

Мамзаргьы иахьа ишԥаҟоу атаацәа реизыҟазаашьа?

Хыхь еиҽсырԥшит аҳәынҭқарреи атаацәареи.

Азакәанқәа ахьаԥыртцо, насгьы иахьахылаԥшуа аҳәынҭқарра аштаб хада ԥсыҽхо иалагар, ахыбгалароуп уи иаԥеиԥшхо. Абри аѡыза ҟалар алшоит Аԥсуара ахьхацыркхо аштаб хада – атаацәараҽгьы. Ҳҭасҟәеи ҳҟьабзқәеи араҟоуп аӡыхь еиԥш рхы ахьытцырхуа, араҟоуп иахьҽиауа. Абраҟоуп ҳабызшәа асаби агара иахьицгарҭуа, раԥхьаӡа иахьиаҳауа, раԥхьаӡа иахьиҳәо, иан леиԥш, агәыблра ахьикуагьы. Абраҟа ихааӡа иаҳауеит «Агарашәагьы», «Ахатцара ашәагьы». Ихәажжаӡа атаацәа рхәыштааразегьы арԥхоит, зегьы ныҟәнагоит, зегьы ааӡоит, зегьы аднаԥхьалоит. Уи аѡнаҭа ахьынӡаѡнылашаауа шәарҭа амаӡам Аԥсуара. Уи атрадициа ақалақь ахьгьы ииасит, араҟагьы уи атрадициа ҽиароуп. Ус акәымкәа уи атрадициа анхьысҳаха ақытаҽы ма ақалақь аҽы, нас ихьысҳахоит, ибжамҽамхоит Аԥсуара ахаҭагьы.

Аҧьҭла метра ԥшьыркцак ауп изыԛәгылоу, аха ахаҭа амазгәыҭқәеи амахәқәеи тәԓәарԥсаны уарҭалк аҭанакуеит. Аҭаацәарагьы ус ауп ишыҟоу: Аԥсуара жәларык ирыԥсҭазаароуп, аха уи ѡнаҭак иѡназоит, хәышҭаарак иҽхәазоит. Ажәлар реиԥш, аҭаацәарагьы ирымоуп аԥсуа ҭасқәеи ақьабзқәеи рыла еибыҭоу аҭаацәаратә традициа. Убри атрадициа алоуп ажәлар рҭеира зларааҙо, ҳ–Аԥсуара злаҧыҟәырго, изладырҷиауа. Ажәҭарақәа рытраҷы иааҙаны, рыжәҭарра шрымоу ихыԥрааны адунеи ишналаԥыруа еиԥш.

Изеиԥшроузеи иахьа аԥсуа ҭаацәаратә традициа? Ҳабацәеи ҳабдуцәеи рхаантәи атрадициақәа еиқәырханы иҳамоума? Иҳамамзар, иарбан икаҳажьыз, мамзаргьы иҳацәкаҳаз? Ҳарзаатгылап хаз-хазы.

АҬААЦӘАРА АҨҬАРА АПРОБЛЕМА

Аԥсуараҷы зегьы ирыцкын атәѡаншьап арҕәҕәара. Уи иаанагоз аҭаацәа раԥҭара, аҷиара, аҳәоуеиқәшәара, ахшара аԥсуаҭас рааҙара акәын.

Иахьа акыр иԥсыҽхеит, иԥсыҽхеит моу, ишьақәҟьеит итрадициатәу аԥсуа ҭаацәаратә еизыҟазаашьа.

Зегьы ирыцку проблеманы иҟалеит ианаамҭоу аҭаацәара аԥҭара. Ианакәызаалакгьы аԥсуаа гра дуны ирыман ихьшәаны аԥҳәысаагара, аха ԥҳәыс даамгакәа, аҭыцьҳа леиԥш, иаанхаз шамахамзар хатҵа дыҟамызт, ихьшәаны акәзаргьы аҭаацәара иалалон. Уажәы урҭ «аҭыцьҳацәагьы» рацәахо иалагеит.

Иҟаҵатәузеи уи апроблема аҙбаразы? Хымԥада қыҭацыԥхьаҙа иаԥцатәуп адемографиатә гәыԥқәа – даҽеа хьзык рымазаргьы ауеит. Иаҳҳәап, араион аҷы урҭ агәыԥқәа рнапхгаѡцәа ҷьара еиқәшәеит. Руаҙәы ус иҳәоит:

– Ҳқыҭаҷы Сасрыҟәа захьзу арԥыс шьахәк дҳамоуп, 28 ш. ихытуеит, иан, иаб, инеизакны ишьахәуп аҭаацәа, рынхара-рынтқыра еиқәшәоуп, инхацәа бзиақәоуп. Арԥыс иқәнагахаша, агәараҭа нықәызгаша аҭаца даҳҭахуп.

– Уи бзиоуп, ус еиԥш иҟоу аҵԓабцәа ҳамоуп, – иҳәозар акәхап егьи агәыԥ аиҳабы, – аха зны арԥыс ихаҭа ҳара дҳарба, ҳиацәажәаргьы ҳҭахуп, нас ҳаԥшып. Умбои, ари аҭакԥхыҟәра зцу усуп. Абасала ҳазыразны ианеибаҳарба, еигәаԥхеибашьар, нас дара рус дара ирыҵбп, анаѡс ҳаргьы ҳрыцхраап, ҳархылаԥшып…

Абасала, аԥҳәызбагьы лыҵбахә рҳәар ауеит, илышьашәалоу арԥыск даҳзышәыԥшаа ҳәа. Урҭ «ѡаҟынтәгьы» лаԥшык рхызароуп. Абас инеишьҭаргыланы, насгьы иааиԥмырҟьаҵакәа урҭ агәыԥқәа аус рур, хымпада алтцшәа рмоурц залшом. Анкьа ақьаҧьариацәа ыҟан, аха иахьа, агәыԥ ҷыдаҟәа еиҷкаазар, еиҳагьы ари аус дырмарион.

Ари аметод злабзиоу арԥызбеи аԥҳәызбеи еидызгалаз рхы аҭакԥхыҟәра адыртцоит урҭ рҭаацәаратә ҳәоуеиҟәшәареи рныҟәеибагареи рҷы. Анкьагьы ус акәын ишыҟаз: ҳәоуеиҟәымшәарак ҟаргьы, аҭаацәарақәа рыѡганк рахьтә изыхәҭоу ауаа ақәыршәаны, ақьаҧьариагьы далархәны, аимак аҭыԥ иқәырцон. Убри атрадициахь ҳхынҳәыроуп. Убри атрадициа шьахә ахьҳарҵыз иахҟьаны аҷар рзы ѡшәарҭак ҟалеит.

Актәи. Аԥҳәызба, анкьа еиԥш акәымкәа, дымцаа-дымԥшаа хаҵацара азин лаҳҭеит, лара лхылпа аҵыс ҭаҳәуеит, илыхәлаччаз арԥыс иеиҧу адунеи уаѡ дыкәҵам, аха лҭаацәа рцәа иҭаҵыҵоит: ҳамаҳә дызустада: «агәыр» ҟаимцозаит!.. Арыжәтә дачычамзааит!… Инапхы цәгьамзааит!

Аѡбатәи. Актәи иахылҷиаауеит аѡбатәи – аилытцра. Ҳажәлар рҷы хаҵеи-ԥҳәыси реилытцра ԥсрак-ҵрак еиԥш ирыпхьаҵон. Азеижәтәи ашәышықәсазы хаҵеи ԥҳәыси реилытцра азҵаара ианалацәажәоз, 1867 шықәсазы Ф. Завадски излеиѡуаз ала, Аԥсны аҳ ихантәаѡрала акәын ишалацәажәоз. Убасҟак аҭакԥхыҟәра аманы иҟан ари азҵаара. Аԥсны аҳра анаԥырырхгьы, уи атрадициа шыҧҳәаз иаанханы иҟан, аха нас хәычы-хәычла аурысҟәа рныррa ҳауа ҳалагеит. Хаҵеи ԥҳәыси реилытцра ирызку азакәангьы аурыс иҟазшьа, аурыс иԥсихологиа иақәшәо иҟаҵоуп, ҳара ҳҷгьы уи азакәан амчра аманы иҟалеит Асовет аамҭазы, иахьагьы ԥсахра амаҵамкәа иҟоуп. Абасала, хәыч-хәычы,

иҳазгәамҭазакәа, ҳаԥсуа ҟазшьа шьахә нышьҭатцаны, аурыс ҟазшьа аашьҭаҳхит. Уи аурыс жәлар рзы итцасуп, иқьабзуп, акгьы ирԥырхаганы ирыԥхьазазом, аха ҳажәлар ирыцәтәыму, рҟазшьа иакәымшәо, рҽиара иаԥырхагоу акакәны иҟалеит. Ари изызхәыцтәу, хымԥада избатәу проблемоуп. Ҳазыхынҳәроуп Аԥсуара иарҽиаз, аԥсуа ихьзи ихьмызгьи рыла изрыжәны ишьақәыргылаз атрадициахь.

АҬААЦӘА РХАДА

Аԥсуа ҭаацәараҽы зегьы зхьыԥшыз аб иакәын. Ихьыԥшын мацарагьы акәым, уи икультгьы ыҟан. Ихымԥаԥгашьа акәын иаҳатыр ҟазтцозгьы. Иара иакәзар зегь илаԥш рхын – имазазгьы иаргамазгьы. Аб еснагь итаацәа дрыхзызаауан: амтцәыжәԥа инатон ахьз-аԥша, ахыкәаала еиԥш дацәшәон ахьмызг. Уи ацәгьа-абзиа ахьыҟоу ауаа рҽы днеиуан-дааиуан, ажәлар реизара далахәын, итаацәа рҽы хьмызгык иганы дыҟазар, дахьнеиуа уаԥ дидгылазомызт, аизараҽы дыцәгыланы дцәажәазомызт. Ихьмызг дареиҷьуан: «Ауаа исзырҳәози?!»

Ари аԥсуа иҟазшьа шьахәла ианыԥшуеит апоет Кьыршьал Чачхалиа иажәеинраала «Ауаа исзырҳәозеи?!»

Аԥсуа есқьынагьы ԥхьаҟа дызгауа,
Иҟоуп ажәак: «Ауаа исзырҳәозеи?»
Убри ауп ахьымзг ахаан измыргауа,
Уи еиҳау уаҳа мчыс иҟоузеи!

Ус иҟан, аха иахьа Аԥсуара аншьақәкьа уи атрадициагьы ызуа иалагеит. Даҽеакала иаҳҳәозар, атрадициа анышьақәкьа, Аԥсуара бжамҽамхо иалагеит.

Аби аԥеи еицәыԥхашьон: аб иҽы аԥа аҭаҭын дахомызт, уажәгьы ирацәоуп забацәа рҽы иамыхо, аха асигарет кәалаԥқәа ркьаҽ аҷыба итыхәхәо иаб дидтәалоуп. Уи иаанагома иаб иҽы дахом ҳәа?! «Ари иара ичысхәуп, дахааит!» ҳәаны, зԥа аҭаҭын дазырхогьы ыҟоуп. Хьаабаада «агәыр» ҟазтцо – уигьы, аҭаҭын еиԥш, чысхәыс ипхьазоит, нас уигьы азин иаҳҭарыма, ҳ–Аԥсуара ҳаҟәытцып аха!

Аб иқәлацәа рҽы абжьааԥны иихәало, ирԥхашьагоу алаф ихшара ишраҳауа иҳәаҙомызт. Уажәы ажәа «ԥшҙақәа» аԥсышәала ианизымҳәалак (урт рҽы ҳабызшәа ауҕархым!), нас инеихаргыла-неитԥаргыло урысшәала аҳәара дналагоит ихшара ишраҳауа. Зегьы зхьыԥшу аб ас еиԥш аҽырԥшы андирба, нас, ааҙарас ироуазеи уи ихшара?!

Аб ихәыцқәа ран ҳатырла длацәажәон, лафк лхиҳәааууазаргьы, иажәа дацклаԥшуан, лыхьҙ иҳәаҙомызт. Иҕарқәазаргьы ирымоу рҽалагҙаны, рхәыцқәа рааҙон – убарт ракәын ргәыгра, рхыцәкы хада, риатцәахә. Ус ламысла иаашаз ахәыцқәа инхацәа бзиахон, заҳатыр ыҟоу уаа нагақәаны иҟалон. Аԥсуа таацәара зырҕәҕәозгьы убри акәын. Иахьа ари аҟазшьа ԥсыхо ианалага, атаацәа рхыцәкы хада амал ахь иаииас, ихыбгало иалагеит атаацәарақәа, ани абигьы рыц еилаханы иҟалеит. Уи рхәыцқәа ирбоит, ираҳауеит.

Аԥа иаб иҽы дыԥхашьаны иԥшәма длацәажәаҙомызт, ихәыцқәа икҙомызт, иԥатца исаҙомызт, ататын дахаҙомызт. Иаб иҩызцәақәа ртазар, рыматц иуан, реицәажәараан дыбжьапалан дцәажәаҙомызт. Ус иҟан адыгақәа рҽгьы. Ус анакәха, ари еицаҳзеиԥшыз милат ҟазшьан. Х-нызкъ шыкәса тцуеит ашьхақәа ҳаиҩыршеижьтеи, аха имырҙкәа иаагон анахьгьы арахьгьы. Иахьа иаҳцәыҙуа ҳалагеит. Избан? Ари азтцаара атакс шьоук ус рхәоит:

Аҩажәатәи ашәышықәса зегьы еилнархт, адунеитәи ацивилизациа ҳхытцәеит, иҟаҳтцарызеи? Абратцәкьа уи атакгьы ҟаҳтцап:

Ҳара ҳаҩны ҳара ҳаԥшәымазароуп, уи азин даҽеаҙәы изиаҳтари! Ҳара ҳаҩны иҳамоу амч адунеи аҽы аҳәынтқарра дуззақәагьы ирымаҙам, избанзар, Урыстәыла ма Америка апрезидент дааины, утаацәаратә усқәа еиҽикааҙом. Уи ҳара ҳус ауп.

Аԥсуара аиқәырхараҽы иатаху акзааароуп, аидгыларoуп. Уи аныҟалоуми ҩынжәжәантә ҳатцкыс еиҳаз аға данҳақәла иатцкыс ҳазиааиз!

Аҽеашьоукых ус рхәашт.

«Уара узлацәажәо «апроблемақәа» иссацәоуп, иаԥсоума урт рылацәажәара?» Ииашоуп, урт маҷсаҷқәак роуп, аха

Аԥсуара злеибаркугьы убарҭ амаҷсаҷқәа рылоуп. Урҭ зегьы ракәым, хадара змоу ируакуп аԥсуа ҭаацәа ртрадициақәа реиқәырхара. Ахәацаԥшь аблақәа ҭнамхҙеит: жәытәнатә аахыс атрадициа бзиа змаз, ҳаҭыр дулагьы иныҟәызгоз, иагьеиқәзырхаз аԥсуа ҭаацәара рацәоуп – убарҭ ҳарҷыԥшыр, еиқәҳархо рацәоуп. Урҭ ассамыссақәа ҳәа ҳзышьҭоу, абрукқәа реиԥш, Аԥсуара еибаркны измоу роуп: иахьа акы ҳаркәадап, ма иалҳаршәап, уатцәы – даҽеакы. Акосмос ҕба абрук алшәар изыпыруоу?! Убри иаҩызоуп Аԥсуарагьы. Убарҭ зегьы ҳреиҷаҳароуп.

Уажәы аҭаацәа рхада бжьагарақәак иаҳҭап. Абыргра арԥысрала иалагоит. Уанбыргхалак ҳаҭыр уқәырҭар уҭахызар, уанарԥысу инаркны ууаҩра ҳаҭыр ақәҵала: утәашьа-угылашьа, уфашьа-ужәшьа, уцәажәара-ухәыцра зегьы Аԥсуара ианаало иҟаҵа! Убасҟан ауп уаҳаҭыр аныҟало. Аԥсуара аԥхьа иргыл, нас – ухы, убасҟан ауп угәра анырго. Арыжәтә иачычо иалагаз, даанахәааанҙа даанкыл. Зхы амацара иашьҭалаз дахькылнаго иаҳәаны, игәиҽеантца. Убасҟан ауп уажәра ҳаҭыр анақәу.

Абарҭқәа иахьа изгу рацәаҩуп. Аҭаацәаратә традициақәа ԥсыҽехеит анаҳҳәо, уи зыхҟьо аҭаацәа реиҳабы аб ипсыҽероуп. Адунеи зырхыцхыцуаз асовет ҳәынҭқарра дуҙҙа иахагылаз аҳәынҭқар данԥсыҽеха, ихыбгалеит аҳәынҭқарра дуҙҙа. Ус ауп ишыҟоу аҳәынҭқарра маҷ – аҭаацәа рҷгьы. Ахәыҷқәа зегьы раԥхьаҙагьы изҷыԥшуа раб иоуп – убасҟан ауп рыхдырра анышьақәгылогьы. Цабыргуп, аҭаацәа ртрадициа ашьақәкьараҷеы иҟоуп обиективтәи асубиективтәи мзызқәа. Урҭ зыхҟьаз алада егьи ахаҷеы сырзаатгылоит. Аха иахьа ишԥаҟоу? Аҭаацәа ртрадициа шьақәкьеит ҳҳәеит, иалтцшәахазеи, нас, уи ашьақәкьара?

Абацәа еидтәаланы аҩы ржәуеит, дара-дарала еибарҽхәаны еибаныҳоит. Аҷар, шамахамзар, рхы иоушьҭуп, мҩакы иқәырҭо, ирыгу-ирыбзоу аҙәгьы иреиҳәаҙом. Ацәгьа-абзиа арҽеира аума, аҽакума, уи аҷар ишырҭаху иҟарҵааит рҳәоит. Урҭ рнапы ианкны инага-аагатәым, аха ахылаԥшра рҭахыми, амҩа иқәцатәыми! Иҟаҵатәу шыҟаҵатәу роумҳәар, ирыгу думырбар, иабардыруа Аԥсу-

ара закәу?! Аҧсуара аҧсуа бызшәа иаԥызоуп: иааумԥатәны еилукааua, иаармарианы ушьа-уда инарҭало иҟаҳам. Уи изламариоу аиҳа, излауадаԥу ала еиҳа иԥшҙоуп, аха уи ауадаԥра ушьа иаламзар, уацәаашьаны уавсуеит, уашьҭалоит амариа аҧшаара. Уи азы мыцхәы ухы аџьа аумырбаргьы ауеит: унаҧшы-аапшыр шаҟа уҭаху атҵасҟәеи ақьабзҟәеи ыҟоуп, урҭ мариоуп, аҟәышрагьы аҭахым, аҧхашьаҧхатҵарагьы аҭахым, уадаԥракгьы рыцым, иаашьҭпааны уҷынах, зхы аҧша ҭоу рзы уаҳа зҭахым тҵасуп, қьабзуп! Убри аҷы ҳааины ҳаҟоуп иахьа. Аҧсуара еиқәҳархар ҳҭахызар, иҳадаҳкылап аҷар, амԥа иқәаҳҭап, иҳаазап аҧсуатҵас. Аҧсуара рылаҳаазап. Агәра дҳаргап уи аҧсуа ихаҷра шакәу, иҟазшьа шакәу, иҭоурых шакәу, икультура шакәу. Аҧсуара иацуп аламыс, аҧхашьараҧхатҵара. Иахьатәи аҷар аҧхашьара ҧхашьароу ҷьыршьоит. Аҧхамшьароуп иҧхашьатәу! Аҧхашьара (аиҳабацәа рҷы) ламысуп, аҧсыуароуп! Аҧсуара анкаҳажь – убартқәа зегьы каҳажьит, нас ҳазустцәахода ҳара?! Ҳаҧсыуаашәа-ҳаҧсыуаамшәа, ҳаҟашәа-ҳаҟамшәа… Ус иҟоу азәгьы диҭахҙам – ҳгәылацәа рҽыздыркылаз иахьа уаас ишырымпхьазо еиҧш.

Аҧсны ииз, иааҙаз, зыпҳәыс даҧсыуоу Лоренцо Шарангиа ақыртқәеи аҧсуааи «реиԥызара» иазхьуаз дреиуан, уажәгьы уи ауп ииҳәо, аха ҭатцгәыс иеиҭо шәазыҙырԥи!

«Ведь даже 30–40 лет недопонимания (подчеркнуто мною – Н. Х.) в условиях общего тоталитаризма (Бериа ихаан ибзиан ҳаизыҟазаашьа ҳәоуп ииҳәо) и несколько лет войны небольшие сроки по сравнению с веками, тысячилетиями (?) совместного проживания и взаимопонимания (?).

За этот огромный период, когда и враг, и друг был общим, когда ничего не мешало нашим народам дружить, создавать семьи, формировать нравы и обычаи, похожих на которых нет, не только за морем, горами или рекой Псоу, но и вообще на планете. Сравните наши слезы, смех, похороны и свадьбы, танцы, песни, одежду, лица, фамилии, наконец, и, если вы не ослеплены ненавистью, то легко это подтвердите, ведь обычаи нивелировались не мигом, а веками! Ведь одинаковая бытовая культура – зто результат

длительного совместного проживания под одним небом, на одной и той же земле, у одного и того же моря и гор».

(Газета «Свободная Грузия».)

Шәаԥхьа цқьа, шәеиҭаԥхьа! Шәрызхәыц уи иажәақәа рҭакы. Шәышықәсала, зқьышықәсала ҳаиланхон ҳәа ихы иҭиҳәаауа акәым, аамҭа-аамҭала ҳаибашьра атәы иҳәаҙом, инеиԥынкыланы 30 шықәса ҳшеибашьуазгьы игәалаиршәаҙом, еснагь ҳнапы еикәыршаны ҳаибабозшәоуп ииҳәо. Аха уигьы акәым, автор аҭәы иахаҭаны, абираҟ аиԥш даҭацәырбаҙаны иҳәоит аԥсуааи ҳареи ҳҭасқәеи ҳқьабзқәеи акоуп, еиҟәыҵхашьас иҳамоузеи ҳәа. Ҳара ҳалашәра рхы иадырхәон, ҳ-Аԥсуара ҳгәахдыршәон, ачарҳәара аназаауаз дара иҳамадырӷехәон, абас ҳнапала иҟартцаз ауп уажәы иҳамаирӷехәо. Иԥьоушьаша дара ирҳәац рҳәоит, ҳара ҳашлашәыз ҳаанхеит. Шарангиа иатцеигало атәы ҳамҳәозар, ииҳәо ахьиашоугьы ыҟами: шәрыхәаԥш ақалақь Аҟәа иахьатәи ҳчарақәа шымҩаԥырго!

Ажәлар ржәытә ҭоурыхи ркультуреи рҭасқәа ирныԥшуазар, урҭ еиҳараҙак еилыхха иахьубо рчараушьеи рыуацәа ҷыцқәеи дареи реибабашьеи рҷоуп.

Арԥыс ицәырымҭреи, аҭаца лыԥхашьаԥхатцареи, аҭацара шылуази ҳ–Аԥсуара иузаҟәымҭхо иҳамаз ламысын, етикатә культура дуун. Ажәлар рҭасқәеи рқьабзқәеи ҭызҭаауа атәымуаа иԥьаршьон ҳажәлар рмилаҭ ҟазшьа иахылҷиааз, ажәала еиҭаҳәашьа змам ари аҭас. Абри аҭас ауп изхылҷиааз аромантикатә цәа хаа зхоу ажәытәи амҳарагьы. Аетнографцәа еицҷакны иазгәарҭахьеит амҳара ижәытәзатәиу аԥсуа етикатә культура иарҷиаз шԥьашьахәу. Уи иахьа аԥсҭазаарақәы аиҳа амузеи аҷы ирԥшзаганы иҟоуп – аамҭа иаражәоит ҳәа ҳагәҭасны иаукаҳажьх!

Амҳара еиԥш, аамҭа иаражәуа ыҟоуп атцасқәагьы ақьабзқәагьы, аха урҭ иажәыз злоуԥсахуа аҷыцгьы урҷиароуп, Аԥсуара иарҷиаз атрадициеи акультуреи ирықәшәо. Ус акәымкәа, ҳҭасқәа ажәит ҳәа, ҳҭоурыхгьы ҳкультурагьы нарыдкыланы наҟ инкажьны, традициала ҳ-Аԥсуара иацәтәыму атәым ҭас аашьҭыхны, абираҟ еиԥш иаҳҳаргыланы ҳҷынаҳҳар (ус иагьыҟаҳҭеит!), ахәыҷы дкәабаны ала-

гьан дшану иҙәҙәа ҙы дадкыланы наҟ дкаҳҟьеит ауп иаанаго (ус иагьыҟаҳҵеит!).

Ҳнеип ақалақь чараҷы. Амаҳәи аҵацеи еивапало ашьапа ирыманы иааҵалоит. Хәыцқәакгьы ихахачахо ҳкәашоит ҳәа иаҷуп рапхьа игыланы. Уаҳа шәаҳәара ыҟам, иҟам кәашарагьы. Ус амаҳәи аҵацеи наганы инеивадыртәоит. Урҵ апхашьара закәу рхаҳаршҵит, апхашьара пхашьароуп ҳәа ирыпхьаҙоит. Уигьы акәым, урыстцас «горько» рҳәаргьы цәгьа ирымбо аҟынҙа иҳарлашәит. «Уи культуроуп» рҳәоит цьоукы, нас ҳ–Апсуара иарҷиаз уи культураҙами?! Икаҳажьуа закәи, ишьҭаҳхуагьы закәи?!

Иаҳгәалаҳаршәап наҟ аҵоурых ҟьамсартра иҵаҳажьыз ҳапсуа чара шымѳапысуаз. Аҕзааҳәа «Радеда» ҳәо аҵаца дрыманы ашҵа иааҵалон. Ачарауаа еикәша игылоуп. Аѳны апхьа ианааилак «Радеда» инацтцаны еинкьаны аркәашага ашәахь иниасуан. Икәашон краамҵа. Араҟагьы ангьы абгьы дыркәашон. Урҵ абыржәы акәын акәашара рыцәнаганы ианырыпхьаҙоз. Нас еиҵа «Радеда» аацәырганы аҵаца дрыманы акәаскьахь ма амҳарахьы рҷынархон. Анхәа араҙны цараҷырпи аканфеҵи еилаѳѳы аҳәытцә-аҳәытцәҳәа лҵаца илыцәлыпсон. Ахәыцқәа ишьҭасны ирыҟәшәон. Ѳыцьа арпарцәа рҟамақәа еихәдахышь ашә инылагылоит. Аҵаца урҵ днарыбжьыганы лҵып ахь днаргоит. Аѳстаа дылхьыпшызар, уи ала уаҟа имѳа ркуан.

Шәазхәыц, цакылагьы формалагьы шаҟа иҧшҙоу, шаҟа аромантика цәа аҟәнышьшьы иҟоу. Ажәлар рцасқәа ҭызтцаауаз иапониатәи аҵарауаа Апсны иианы иҟан, Хәапҵ чарак аҷы инаргеит, апсуа чара ддырбарц. Сразтцаайт, асас еснагь апшәма игәы иахәаша иҳәоит, аха сара шәгәааанагара аиаша саҳар стахуп: Аҵацаагара иацу ацеремониа шпажәбои, ишәгәапхои мамзаргьы ишәгәампхои?

– Аҵацаагареи ачарауреи ажәларқәа зегьы ирзеипшуп, – иҳәеит сзыстцааз рахьтә аҙәы, – аха агәалаҟара бзиаҙа узҵо ари аѳыза ацас зымбацт. Араҟа ацакгьы аформагьы шьахәла еиқәшәоит – зегьы ҭырцьманда еилаҳкааит. Ари иаабаз атеатртә ҟазара иазааигәоуп. Даараҙа-даара иаҳгәапхеит.

Акультура ду змоу аиапонцәа зыршанхаз ҳҭас наҟ инкажьны ҳгәылацәа рҭас аашьтаҳпааит: амашьынақәа рҿыжуа («Радеда» ацынхәрас) агәара иааҭаланы акәасҟьа иаадыххалоит. Аҭаца, сааины сыҟоуп лҳәарашәа, ашырҳәа даатыҧоит, нас шәаҳәарада, кәашарада дрыманы амардуан иааҿаланы, аҟамақәа рхатыпан, чанахк налымтцадыргылоит, ма дахыпароуп, ма даҕрагыларoуп. Ус иагьыҟалтцоит: длаҕрагыланы иҧыххааса иқәтан днахысуеит.

Шәахәапш: икаҳажьыз зеиҧшраз, насгьы ишьтаҳхызгьы жәбоит. Цабыргуп, уи макьана иахьабалак иҟам, аха амҩа иқәми, аҳәсақәа еибгазар, ууанҙагьы инаҙоит. Уи азы хшыҩ дукгьы атахҙам. Аҟәа ақалақь аҿырпш бзиа ддырбоит.

Аҿар ҳзымааҙеит ҳәа ҳашшуеит, аха ҳара абацәа ҳзааҙада – Апсуара акәзами?! Уажә иаазқәылаз ачарахь абхәараагьы нарпхьо иалагеит, аҭаца лани лаби рапхьа инаргыланы. Ҳабацәа рыпсы иамбои, урҭ рыбаҩқәа наҳәы-ааҳәуеит, аха урҭ рыгәхьаа зкыда – иаххамыштхьеи ҳабацәа! «Ҳара ҳақәышәцеит, аха ҳҭасҟәа шәзынҳажьуеит, убарҭ еиқәшәырха!» ҳәа ҳнапы ианыртцазшәоуп ҳреиҿырбаны ишныҟәааго. Амалаҳәа акраҳфоит ҳәа, аҭәызқьхәа аҩы ыжәуа ҳаҙгаб лчара ҳахатәоуп, абхәараа ҳахьзытәны.

Ари ҳалашәра ҳаҕацәа шьахәла рхы иадырхәоит, уажәшьта урҭ аполитикаҿгьы рхы иадырхәо иалагеит: «Ҳҭас акоуп, еиҟәытхашьас иҳамоузеи?!»

Апсны араионқәа зегьы рхатарнакцәа алархәны Гәдоута аизара ду мҩапыргеит. Уаҟа излацәажәоз ишьақәҟьаны иҟоу ҳҭасҟәеи ҳқьабзқәеи ракәын. Аизара иалахәыз ргәы иаланы ирҳәон урҭ хылапшрада рхы иоушьтны иахьыҟоу, дасу ихы иааҭашәаз ҳҭасҟәа иахьрылеигзо. Уи аилацәажәараҿы иавымсит иахьнеитәу-иахьааитәу ззымдыруа абхәараа рызтцаарагьы. Аха иазууазеи, урҭ зегьы баша цәажәаран: уи еиҿызкааз хықәкыс ирымаз сыздыруам аха, еизаз ргәалақәа еибырҳәан, атәыцақәак ыжәны инеидытцит. Уаҳа анаҩс иҟатцатәу ҳәа напынтцас аҙәгьы ирымтеит. Ажәакала, ари апроблема аҳәсақәа рнапы ишаныз иаанхеит. Ҳарзаатгылап уажәы убарҭ аҳәсақәа.

Нарҭаа дуқәа Нарҭаа ракәны иҟазҭаз ран Сатанеи Гәашьа лоуп. Уи лоуп шәҩык аишьцәеи раҳәашьазатцәы Гәындеи зыхшаз, изхыпшыз, амҩа иқәызтцоз. Дара рзы ран дҳәынтқарын, дпааимбарпҳәысын, д-Анцәан. Дахьраныз акәмызт, ус дыҟан лхатара, иҟан лаҳатыр атаацәа рҽы. Ус иҟан лхыпша.

Ажәлар иапыртцеит убри еипш ахаҽсахьа, урт иртахын ҩнатацыпхьаза Сатанеи Гәашьа леипш ахшара заазо ан дрымазарц.

Ажәлар рҽапыц ҳәамта ианыпшуеит урт рыгәтыха, рпсихологиа, рхықәкы. «Азҭаб дзыраазо ҩнатак нықәылгарц азоуп», – рҳәоит апсуаа, апстазаараҽы уи хадара атаны. «Хатца изымцо азҭаб Анцәа дҳаумтан» – рҳәон, рызҭаб аҩнра данцалак иаалаҽхәашәа. Усҟан уи шәираҙамызт, избанзар, шамахамзар азҭаб аҩнра изымцоз дҟалазомызт. Уажәы уи ажәа азәы иҳәо уаҳазом, уажәшьта уи шәирак иаҩызахеит – рыкәшамыкәша инапшы-аапшыр ирбоит азҭабцәа ссирқәа аҩнра изымцакәа иаанхаз шырацәоу. Ҳара ҳауп уи зхароу, рҽеишьас иамоу хыхь исҳәахьеит.

Атцарадырра ажәлар ирылатцәо иалагаанза азҭаб аҩнра лышьтра хықәкы хадан, ангьы убри илзымдыруа атаацәа рныҟәгара дазыҟалтцон лыпҳа. Асовет мчра аамтазы атцарадырра ажәлар ианрыладыртцәа, ан лыпҳа ҩнатак аныҟәгаразы иатаху аҩнус лыртцара даақәытцын, лышәҟәқәа днарыдлыртәалеит. Уи лыхшыҩ азцауоу иазымцауоу ҳәагьы дазтцаазом, хадара злоу – атцара лтцароуп, аинститут дталароуп, уажәы – ауниверситет. Уи иамур, даҽеакы! Ишакәхалак занаатк лтцароуп! Нас ауп аҩнра ацара азтцаара анцәыртцуа. Атаацәа рныҟәгара, ахәычқәа рааҙара занаатҙами?! Атцара зтахымкәа мчыла иадырцало шаҟаҩы ыҟада, урт амҩа рыртар аҩнра имцои! Абасала хадара змаз аганахь иаанҳажьит.

Иҟоуп даҽеа категориак: ауниверситет даналга – аспирантура дталар ртаххоит, дҳақьымзар – ординатура. Урт дышрышьтоу аамта цоит, нас уаҳа аҩнра дзымцакәа даан-

хоит. Урҭқәа зегьы аԥсҭазаара иаԥырхагоуп: аҭара уҭаргьы, иумҭаргьы, унхаҩызаргьы, упрофессорзаргьы, иаҭахызаргьы уҳәынтқарзааит – зегьы ирзеиԥшуп, иагьуалԥшьоуп аҭаацәа раԥҭара, аӡгаб лзы – ҩнаҭак аныҟәгара. Аҭарагьы азанаатгьы ауаҩы изиҭаху аԥсҭазааразы ауми? Нас аԥсҭазаараҿы хадара змоу мап ацәкны иутцауа иазууазеи?!

Абри азҭаара аҭаацәагьы ашколгьы рылаԥш ахызароуп, рыхшыҩ алазароуп. Уи дара рзы иҭакԥхыҟәразароуп аҿар рааӡараҿы.

Маҷк ирмариашәа исҳәеит, аха уи ус иҟалартә еиԥш аҭагылазаашьа ҟаҵан: аӡлагарагьы аԥьыкәреи ахәлаужьцәар игәӡаны иазылагаӡом. Аҭарадырра аҭахын, аха ажәлар «рылажьра» аҭахымызт. Аҭара ажәлар рыматҵ ауазароуп, иурмыцхәыр, ихурҟьар, ирԥырхагахоит.

Аҭоурых ахь ҳҳьамԥшкәа ари азҭаара аҭак аҟаҵара уадаҩуп.

Шәышықәсала, зқьышықәсала ҳажәлар аӡыблара иалан, аха убри аӡыблараҿгьы аԥсҭазаара ыҟан; аамҭа хар анамамыз ҳажәлар рҿынеиҵыхны р-Аԥсуара ныҟәыргон, аамҭа аныцәгьазгьы рҿааиҵакны р-Аԥсуара ныҟәыргон. Аԥсуара аныҟәараҿы дара ракәын иаԥшәымаз, ирдыруан ишныҟәгатәызгьы. Ус иҟан амҳаԥьырра ҟалаанӡа, амҳаԥьырра атрагедиа ҳажәлар анаҩнашагьы, Аԥсуара рыбла аҷыц еиԥш ирыхьчон рыԥсадгьыл аҿы инхазгьы, амшыннырцә иагазгьы.

Ишаҳҳәахьоу еиԥш, Аԥсуара аҭаацәа рыла иалагоит, уи зегьы шьаҭас ирымоуп. Аҭаацәа рҿы иҟан, аҳәынтқарраҿы еиԥш, апҳәыси ахаҭеи рус аихшара – ахаҭа уси апҳәыс уси. Убри акәын Аԥсуара еиқәырханы иаазгозгьы.

Асовет мчра шьақәгылеит – ииаит аамҭа ҿыц. Аҭоурыхҩцәа макьана иҭырымтцаацт ари аамҭа ҿыц закәыз, хыԥәкыс иамаз, шьоукы ишдырҿхәац идырҿхәоит, аҿашьоукых аҳәынтцәа агәыдыртәалоит. Уи ҭоурыхӡам – политикоуп, аҭоурыхтцәкьа макьана иҟаӡам. Ҳара уи ҳазымԥшыкәа ҳҭәаанагара ҳҳәароуп публицист бызшәала.

Аамҭа ҿыц иаман ахатәы коммунисттә идеологиа. Уи хыԥәкыс иаман амилатқәа зегьы зинла еиҟаратәны, до-

уҳала еизааигәатәны, ркультурақәеи рбызшәақәеи реилартцәара. Убартқәа шьатас ирытаны, гәтакы хадас ирыман акоммунисттә ууажәларратә пстазаара аиҿкаара. Уи теориан, апрактикаҿы хыкәкыс ирыман амилатқәа зегьы Урыстәылатәи аимпериа ахәларбгара, аурыс бызшәеи аурыс культуреи ралазѡара. В. И. Ленин ари азтцаара дахәапшуан инахаразоу хыкәкны иҧсабаратәу процессла амилатқәа реилартцәара. Уи тцарадыррада изыкаломызт, убриазоуп «Атцара! Атцара! Атцара!» ҳәа алозунг ҟатцаны, ажәларқәа зегьы рзы атцарадырра гәашәқәа зааиртызгьы.

Ажәларқәа атцарадырра ахьрыладыртцәоз бзиан, аха амилат мачқәа атцара ҳдыртцон урыс бызшәала, иҳараразон аурыс культура. Ус анакәха, тцарадыррала абиҧара ҿа ирылараразон аурыс милат ҟазшьа. Ҳажәлар псыс ирхаз, излазаз, зқьышыкәсала абиҧарақәа идырҿиауаз Апсуара культура акәзар, уи иажәыз, ипатриархалтәу, икҿахоу культуроуп, аҿыц пстазаара иапырхагоуп ҳәа ирыпхьазон, ус акәын апропагандагьы шыкартцоз.

Сталингьы амилат зтцаара атеоретикцәа дыруазәкын. Уи В. И. Ленин ихаангьы ари азтцаара инапы ианын; насгьы инархараны акәымкәа, иара ишиҟазшьаз еиҧш, иаахжәаны, амилат зтцаара азбарахь еиҳа ихы кыдын. Ленин уи кырынтәгьы иаҿцниҳәахьан, аха уи ишьтахь иара ишитахыз избон. Амилат мачқәа, перспектива змам, зхатәы культура ззапымтцо ракәны иҧхьазон Сталин. Убриазоуп, апсуа-аурыс школқәа аркны ақыртшәахь изиаигаз. Ус ҟартцеит Алада Уапстәылангьы, иаурысхар атцкыс, иқыртуахар еиҧьашьаны. Цабыргуп, уи анарха маиуеит: Сталин данпсы еита атып ахь иааргеит, аха уа иахьааргазгьы Апсуара ҳәа егьыҟамызт: апсышәала иртцоз алитература затцәык акәын, иара уигьы мчыбжьык ала ѡба-хпа саат иреиҳамызт, апрограмма акәзар, асоциалист идеиеи аинтернационализми рыла ипеипеиуа итәын. Урт рыѡбагьы ирытцадырзуаз Апсуара акәзар, азәыр изыриго иҟазма, ажәытәра иагаз акәны ирыпхьазон.

Абасала, ажәлар рыпстазаара зегьы аполитикахь ианиарга, ан лыхшара раазараҿы илымчгәышьази, илтахы-

илҭахым уи аполитика дықәныҟәаны лхәыцқәа лааҙар акәхеит. Уигьы акәым, ахәыцы иани иаби ршьамхы даныҩахыслак инаркны ашкол ахь иҿынадырхон, уаҟа апионер, акомсомол, арҭага шәҟәы зегь неицыланы аҩны иоуаз ааҙара аиҳа анҭытҵтәи анырра еиҳа иҩәҩахон. Урҭ рпрограммаҿы Апсуара ауҟахыз!

Насгьы ан лара ишылҭахыз еипш лхәыцқәа лааҙартә аҭагылазаашьагьы лымаҙамызт: апҳәысгьы ахатҵагьы еиҟараны аплан рыцәҵаны инаганы ианеивадыргыла инаркны ан лхәыцқәа рааҙара аамҭа лыҵтодаз!

Аҭаацәа рҳәоуеиҟәшәара иапырхагаз даҿа политикатә хҭыскгьы ҟалеит. Аҭаацәа реизыҟазаашьаҿы аполитика абаҭахыз, аха иуазҵааудаз! Апҳәыс лаҳаҭыр еснагь ишыҳаракызгьы, аҭаацәа рҿы ахатҵа иакәын иреиҳабыз, уи иихәоз закәанын, избанзар, уи ихьпшын аҭаацәа зегьы, ахьӡи ахьмыӡгьы иара иакәын издыз, ауаа рҿгьы инеиуаз, иагьзыҵтаауаз иара иакәын. Асовет аамҭазы, зегьы зинла шәеиҟароуп анырҳәа, еиҟаратцәкьаз цьшьа иҧхашьапхатцо иҟаз аҳәса рхы шьҭырхит, рыпхашьапхатцара мап ацәыркит, иҟоуп зхацәа апшәмара рымазкуа иалагазгьы. Абасала апсуа ҭаацәа рҿы иҟаз аилибакаареи аҭынчреи еилаган. Уигьы ахшара рааҙара иапырхагахоз акакәын. Уигьы акәым, апҳәыс амчра лнапаҿы иаалго даналага, уи лыпсыерақәагьы апыжәара pro иалагеит... Зыӡбахә сымоу амал алаҿырбароуп. Урысшәала иаххәозар – мещанство. Амал аҿапхьа ауаҩы дыпсыехоит: араҟа апҳәыс дамам, ахатҵа дамам. Амал иатҟәаз, тәыс иҟанатҵаз амал арҳаразы иламыс иҭиуеит, иҩыза диҭиуеит, уимоу иҧсадгьылгьы иҭиуеит. Убраанҙа днанагар алшоит амал иарлашәыз. Уи малрҳараҙам, уи насыҧдароуп, уи рыцҳароуп, уи шәипхьыӡуп. Зхы зтәу ауаҩы иҿацәихьчоит ус ала амал арҳара. Аха уажәы зегьы зымчу уи амал акәым зыӡбахә сымоу – апҳәыс мешьчанроуп. Уи иарлашәызгьы амал ду иарлашәызгьы ҧсихологиала еизааигәоуп: аџьџьаҳәа ахәыцыбжьы зыҩныҩуа апацха атцкыс, малла еитцарпапа, аха хәыцыбжьы зыҩнымыҩуа ахан еиҩрыкка еиҳа еиҩьаршьоит, еиҳараҙагьы аҳәса. Ахатҵа амал ду, амал рацәа дыхнахуазар, апҳәыс – аҩны-

маҭәа, ашәҭа-аҟәынҭа еиҳа дхырхуеит. Урҭ зегьы бзиоуп, иахурҟьаанза, ианахурҟьалак ауп уанарлашәуа. 60-тәи ашықәсҟәа инадыркны ҳажәлар рыпсҭазаара еиҧхо ианалага, убри амал азгәышьра, мамзаргьы азгәыҳәра чмазараны ицәыртцит ҳажәлар рҿы, еиҳараҙак шьҭрала иҧарыз ауаа рҿы. Уи ҟалеит ақыҭаҿы, уи ҟалеит ақалақь аҿы. Ари атенденциа злаҿены иҟаз аҭаацәараҿы ирааҙаз рыхшара рахь анырра ҟарымҵарц залшом. Урҭ рхымԝаҧгашьа аԝны идәылыргаз ҟазшьоуп, психологиоуп, чмазароуп, насыпдароуп. Ари психологиатә цәыртцроуп, иттцаам акәымзар.

Зегьы реиҳа ауаԝы дзырпшзо, иаҳаҭыргьы шьҭызхуа, аҿар рзгьы иҿырпшыгоу ауаԝы иџьабаа ала ирҳаз имал даналаҿырбо ауп – жәытәнатә аахыс ҳажәлар рҿы ус иҟан. Аҧсуа ҭаацәа рҿы, ахәычқәа заазо ан раҧхьа днаргыланы, ламысла амалрҳара традицианы иҟартцалароуп. Ус иҟоу аҭаацәа рацәоуп, ҳара иаҳҭахуп ԝнаҭацыпхьаза уи атрадиция шьақәгыланы иҟаларц. Усҟан аҿар имԝахҟьозгьы ҟаломызт, ҳажәларгьы хьмызҙыда ргәы раҳаҭны иҟазаауан.

Аҭаацәа рҿы аҧсуатцасла ахшара рааҙара иапырхагоу даҿеакгьы ҳазаатгылап.

Традициала аҭаацәара усқәа реихшара иҟаз акәын аҿиарагьы ааҙарагьы зыбзоураз. Убри асистема акәын Аҧсуарагьы еиқәырханы иаазгоз. Нас ақыҭаҿы убри аҭаацәаратә шьақәгылашьа иҟаз, хыхь ишаххәахьоу еиҧш, аколнхаратә система ишьақәнарҟьеит. Уи аԝыза ҟалеит ақалақь аҿгьы: араҟа атцарадырреи аматцуреи, ахацәа реиҧш, аҳәсагьы алахәхар акәхеит, нас изааҙода абиҧара ҿа?! Апҳәыс лус хада аматцура акәхеит, лхәычқәа рааҙара аԝбатәи аҵы ахь ииасит, урҭ рбызшәа ззымдыруа аззеи илааҙоит. Араҟа иаацәыртцуеит абызшәа апроблемагьы.

Иуадаԝуп уажәшьҭа итрадициахаз уи асистема аарҳәра, аха ахшара заазо ан ахақәитрагьы аматериалтә цхыраарагьы лыҭатәуп. Иахьа уи аԝыза алшара абаҟоу, аха ҳапхьаҟа уи хымпада иҟатцатәу усуп. Усҟан убри ала иҙбахон ԝ-проблемак: аҿиара апроблемагьы (ақалақь аҿы ан хԝык, пшԝык; ақыҭаҿы хәԝык, фԝык инеиҳангьы ахшара рааҙара), иара убас ааҙара апроблемагьы, абызшәа апхьа инаргыланы.

Уртқәа зегьы уҳазыршҭуа даҽеа рыцҳара дук ахылҷеиааит убри итрадициатәыз аҭаацәаратә еизыҟазаашьа анышьақәҟьа. Зыӡбахә сымоу аԥҳәыс лыхьӡи лыхьымӡги роуп. Уи «Аԥсуара» анырҳәо аԥхьа идыргылоз акәын.

«Ахатцеи абнеи» анырҳәо цакыс иаман: аҭаацәа рныҟәгаразы иаҭаху зегьы аԥшәма иакәын издыз, иагьыҟаитцар акәын. Уажәы аҳәса ахәаахәтраҷеы рхацәа ирымаркуа, иагьрапырго иалагеит. Абасала, аԥарарҳара агьама зкыз аҳәсагьы, имаапса-имхьҭа аԥара зауа ахацәагьы еинааланы ҟыҟдаҷеыҟда инхоит-интцуеит. Аха… Аха зысҳәо: аԥҳәыс хәаахәтра дцоит, дауеит… данымаауагьы ыҟоуп – Псоу дынхеит, аелектричка ма автобус дагхеит. Аԥшәма ари хьымӡгишьеит, ауха дызмыцәеит. Дшыуазыруаз ишеит, ус иԥҳәысгьы дааит. «Сымала сакәу цьушьо, ус иаанхаз ҳрацәаҩын!» – игәы аалырҭынчит лыпшәма. Иаргьы ус хәыҷыхәыҷла дашьцылеит иԥҳәыс лылахара. Нас аҳәаанырцә дцо далагеит – уахь 8–10 мшы дынхон – уигьы дашьцылеит, избанзар, лара дзаҭәымызт, ирацәан лҩызцәагьы, игәы змырҭынчуаз ахьмыӡг акәын – уигьы игәы азирҭынчит – иԥҳәыс дзаҭәымызт. Уажәы уи ахаҭа ашыҩҳәа игәы харшаланы дыцәоуп, сыпҳәыс аԥара сзаалгоит ҳәа. Ахьӡи ахьмыӡги уи ауаҩ убасҟак дашьцылеит, иԥҳәыс ххәаапҳәаак лоургьы иҷеы неирҳәуеит, избанзар, иԥҳәыс дзаҭәым: ус иҟоу рацәахеит, итцегьы ирацәахашт. Ус иҟоу аҭаацәараҷеы ирызҳауеит аӡгабцәагьы. Урҭ зныло иарбан мҩоу? Аб уи дазхәыцуоу? Уи иӡгаб дзиааӡо ҩнаҭак нықәылгарц азоуп, аха лан лара лахь ишиасуа дазхәыцӡом. Ус анакәха, мышкызны «ари ҳҭаца хәыҷы дааӡа-дыхьча даазышьҭыз ани аби ныҳәаазаит!» ҳәа иныҳәаҷа ркраны иҟоуп. Аха уи иахьа дазхәыцроуп. Уаҭәтәи амш ахь днаԥшны ахьӡи ахьмыӡги дрызхәыцыр, ус егьыҟалоит. Ари зегьы ҳазхәыцроуп, избанзар, ари проблемоуп ҳ–Аԥсуара иузаҟәымтхо ахьӡи ахьмыӡги рҷеы. Абасала, иахьа абри апроблемагьы цәырҭны иҟоуп, иаҳҭәахуеит ҳәа ҳаҷеуп акәымзар, еиҳараӡак аибашьра ашьҭахь. Уи, ачымазара ҷкы еиԥш, ишәарҭоу цәырҭроуп. Ус анакәха, иахьа ииаанкылатәуп, уаҭәы ихьшәахар алшоит, зхы ласу, зқәыпшра иарлашәуа аҷар уи атра-

гедиа иацәыхьчалатәуп. Мап анакәха, Аҧсуара зышәтқәа каҧсаз ашәҭцла иеиҧшхоит: уажәраанӡа уи ашәаҧыцьаҧ ирылпхаауазҭгьы, уажәы зегьы иреиҧшхоит, изларылукаауа акы иалаҟазамкәа. Усҟан аҽиарагьы ҟалаӡом – згаӡарала имҩахҟьаз, ма ихылаҧшыданы иҟоу аҧхәызба аӡәыр дитахума! Ус иҟоуп аҧсуа иҧсихологиа. Ус анакәха, Аҧсуара иацу ацқьара зегьы иныҟәаагароуп, нас ауп Аҧсуара зырҧшӡо аламыс зегьы ҳанахьчо. Араҟа аҧхәыс лроль ҭәҭәоуп, ан лтакҧхықәра ҳаракуп. Дхаҵа-дыҧхәыс ари апроблема аҽаҧхьа аӡәгьы иблақәа химҩароуп.

Абасала, аҟьалаҧалацәеи аполитика хәымгеи иҳаларыжьыз агәамсам хәыҷы-хәыҷла иҳалганы, Аҧсуара ӡыхь кеикеиуа еитаҳҳроуп, нас ауп ҳ–Аҧсуара доуҳа анеиқәҳархогьы.

Хыхь исҳәаз инамаданы зеиҭьашьарақәаки лабжьарақәаки ҟастцар стахуп.

АҦҲӘЫС БЫРГ БАХЬ

Ақәра бзиа ныбҵит, аҧстазаара ахаарагьы ашарагьы ббеит. Быхшара рааӡараҽы гхак ҟабҵазар (ан лыхшара рҽы аҧсыҽра лыласлоит), базхәыц урҭ иахьынӡарҧырхагахаз. Уи аҩыза бматацәа рҽы иҟамларцаз, ирҽеи ианаамҭоу, ахатәы бызшәа аҵара раҧхьа инаргыланы. Игәнаҳара дууп, рҽеишьагьы змам гха баапсуп ухшара апсшәа думыртцар. Ус акәымкәа, быхшара бзианы ибааӡазар, уи аҽырҧшы бматацәа рахь ииаганы, ҭаацәаратә традицианы иҟашәҵа. Аҧсуара, еиқәзырхо анацәеи андуцәеи шәоуп, аҭаацәаратә традициақәа роуп, урҭ рҭәҭәалатәуп.

АҬААЦӘА АҦЫЗҴАЗ АРҦЫС УАХЬ

Азанаат алхрала салагар стахуп.

Ашкол иалгаз арҧыс, иҽеимыргаӡар, ибоит ауниверситет аҭалара изаҧсоу изаҧсаму. Зегьы ирырҭо адиплом акә-

зар ииҭаху, уи азы хәышықәса аҿыраапсара иапсаҙам. Ус акәымкәа, аҭарадырра агәазыҳәара иматцәҟьазар – Анцәа дирманшәалааит!

Абжьаратәи аҭара иазырханы занаатк алухырц уҭахызар, иуабжьазгоит Анхаѡы изанаат алухырц. Сара Анхаѡы идеалс дсымоуп. Анхаѡы иахьаҟара ахақәитра иманы дҟамлацт: адгьыл уқәаарых, абаҳча ҟатца, арахә антца, аутра-асытра, акәты-ашәишәи... Ажәакала, уара аҙәгьы уихьцшым, иумоуп ухатәы ҳәынтқарра хәычы, ухата уҳәынтқаруп – иртбаа уҳәынтқарра!

«Анхаѡы» нбан дула изызѡыз «Анхаю» ду изоуп – зынхамѡа ҭбаау, зтаацәа дуу, «аҳәынтқар» ҳәа ззуҳәартә иҟоу ауаѡы.

Аҭаацәа ду рааҙара ацәшәара аҭахҙам: 8–10 шықәса анихытцлак нахыс, ахәычы дыцхыраѡуп, нас унаҳәны уаахьапшаанҙа аҙәы ҳәа даауваглоит. Ус-ус мацара быжьѡы-ааѡык ануааҙалак ауп уҳәынтқарра ануртбаа! Усҟан уара дыррала упрофессоруп, чынла уеинралуп, маҭурала уҳәынтқаррацәы упрезидентуп.... Уаҳа иуҭахи!

Сыгәра га, арԥыс ақыҭацәы уизар, анхаѡ изанаат алх! Уи зегьы реиҳа ижәытәзатәиу, зегьы реиҳа иԥышәоу, зегьы реиҳа ҳаҭыр змоу занаатуп.

Хыхь исҳәеит аԥсуа ҭаацәарацәы зегьы зхьыԥшыз аб иакәын ҳәа. Ихьыԥшын мацарагьы акәым, уи икульт ыҟан сҳәеит. Уаби уабдуи аамта рԥырхагаханы уи азцаарацәы ихьатцзар, рпозициақәа рзымыхьчазар, уара ирҽеи! Заа угәуҽеанысцоит: уи имариоу усҙам. Урызхәыц уаби уабдуи рыԥсыҽақәа, арыжәтә раԥхьа инаргыланы. Аб иҭаацәа рҽы аҳәынтқар иеиԥш ихы мѡаԥигозароуп – убасҟан ауп уи икульт аныҟало. Убасҟан ауп ухшара ҳажәлар ирцеицәаны иаыуааҙо! Уи зегьы ирыцкуп, иааҙа аԥсуатцас! Аԥсуатцас иааҙоу атцеи зегьы драмароуп: ақыҭацәы уи дынхаѡуп, ақалақь аҽы занаатс иҟоу зегьы драмароуп, аинтеллигенциа рҽы динтеллигентуп, аҳәынтқар иҽы дҳәынтқаруп. Абызшәақәа итцарц иҭахызаргьы аԥсуа бызшәоуп урт зегьы цаԥхас ирымоу. Абартқәа зегьы Аԥсуарацәы иҟоуп, уи мап ацәызкыз ихшара драҕоуп, знымзар-зны дахьхәуеит, аха

иабаҟоу усҟан аамҭа адәыҕба ыҟәҳа ицахьеит, иара зыхьшь халаз иеиԥш, дыхраазрааua, иҟам-ианым уи «аперрон» даақәхоит. Ус умыхьырц, заа угәуеаныстцоит: иухоумыршҭын аҳәынтқарра маҷ ушахагылоу, ушҳәынтқару ухаҭа! Уи ныҟәгатәуп ԥсахрада!

Даҽеакгьы шәыхшыѡ азысышьҭыр сҭахуп.

Апсуара иацәтәымыз ҟазшьа бааԥсны иҟалеит аҭаацәа реилытцра – уи иахьа кырҙа имариахеит. Ҳабацәа рхаан уи ҟалашьа змамыз акәын. Ҳара ишьақәҳаргыларoуп убри ажәытәтәи ҳабацәа рҟазшьа. Аҽар роуп уи апроблема зыҙбыша.

Хатцеи ԥҳәыси ацҭәы анроуа еиҳараҙак изыхҟьо аҕарроуп (аѡыжәра, анаркотик уҳәа ртәы салацәажәом) амамзааро-уп, аха зҳәоу еиқәшәаны еицынхаз ирыцхраауагьы ҟалоит, рыхгьы иахәоит, аҕаррагьы иацәцоит. Асовет мчра шьақәгылаанҙа апсуаа нхацәан; аагалыхра ыҟазамызт, ахәаахәтра рхы иатәаршьазомызт, иагьмаҷын. Убри аҟнытә апсуа ҟазшьала амаҷ изирхон, аду рацәеишьазомызт – убри аҟазшьа бзиа аҭаацәа еиқәнархон.

Шәыԥсҭазаараҽы иалышәхуа азанаат ала зегьы хыкәкык-хыкәкык шәымазароуп, аха аҭаацәа бзиа, аҭаацәа зҳәоу еиқәшәоу раԥцара – уи зегьы ишәзеиԥшу хыкәкызароуп. Ари азҭаара ѡыцьа зхы еидызкыло ракәзам изусу, ари жәлары зегьы ирзеиԥшу проблемоуп. Аҳәынтқарра ҟаҳцарц ҳҭахызар, уи ауасхыр ҳаргәгәап! Шәара шәоуп уи ауасхыр азышьҭазтцо.

Аҽар рыгха хада – апсҭазаара имарианы ахәаԥшроуп. Мап, ус иахәаԥштәым! Апсҭазаара март иаѡызоуп, иахьа ибзиоуп, уатцәы ибаапсуп. Ус анакәха, ҳара зегьы ҳарзыԥшызароуп; абзиагьы ҳахнампааро-уп, ауадаѡрагьы ҳгәы канамыжьроуп.

Зегь раԥхьазагьы аҽар абри рабжьазгоит.

АПҲӘЫЗБА БАХЬ

Ахьзи ахьмызгьи роуп Апсуара еибаркны измоу – уи гәысгьы, гәатцәасгьы иагроуп. Ахьзи ахьмызгьи рҽы хада-

ра змоу аҭып ааныԥкылоит аԥҳәызба. «Аԥҳәыси адгьыли ирхылымҿиаауа акгьы ыӄам», рҳәоит ажәлар. Убасҟак иҩҭәан аԥҳәызба лыхьзи лыхьмызҕи. Убри аӄнытә аԥҳәызба лааҙарагьы убасҟак иҭакԥхыԥәран.

Ани аби рҭыԥҳа драаҙоит ѡнаҭак ныӄәылгарц ххәеит – ус ауп ишыӄоугьы. Аҵара бҵаргьы, ибымҵаргьы, быԥсҭазааразы аҭаацәа рныӄәгара хадара амазароуп. Иаҭахузеи уи азы? Зегь раԥхьаҙагьы аѡнԥҳәысра базыӄаҵазароуп – уи азанаатҟәа ирхадоуп. Бҳәынтҟарԥҳәысзаргьы, бҵарауаѡ-академикзаргьы, урҭ раԥхьа игылазароуп аѡнԥҳәысра: аѡны аԥҳәыс ус аныӄәгара, ахшара рааҙареи ахәыӄаҵареи раԥхьа инаргыланы. Ус иҟоу лоуп арԥысгьы дзышьҭоу, уи иани иаби ҭацас ирҭахугьы.

Аԥҳәызба лаҳаҭыр ашьҭыхразы акраҵанакуеит лҿеилаҳәашьа. Уи иагьакуп, иагьыѡбоуп. Есышықәса ацәацәѡыча ҿыцқәа цәыртцуеит, урҭ ирыхьзуп «амода ҿыцқәа». Сара урҭ рформақәа реиқәыԥхьаҙара салагом – акы аҵкыс акы еиҕьуп, урҭ аԥызҵо хықәкыс ирымоу аҵарарҳароуп, уаҳа акгьы! Аҳәса хыласҟәа роуп урҭ зегьы раԥхьагьы ишьҭызԥааууа, дара рзоуп иагьзаԥыртцо. Убри аӄнытә уи амода зшәу згәаԥхо арԥарцәа хҵарақәа роуп. Убриазоуп урҭ ацәацәѡыча-модақәа зхы пату ақәызҵо ахацәа рҿы ҳаҭыр зрымам. «Анигьы ҭацас дызлоугарызеи!», рҳәоит аҙгабцәа реилаҳәашьа згәамԥхо абацәа.

Аха иҟоуп зегьы иргәаԥхо амода: ихырҟьам зцәѡыча цәанаала! Уи аԥсуа ԥҳәызба ԥхашьаԥхатҵа лҟазшьа шьахәла иақәшәоит: лытцкы акәзар, иоуцәамкәа, икьаҿцәамкәа ишақәнагахара иҟоуп, лкәафҭа ахәдеи амаҕрақәеи лцәа иадшәало иҙахуп. Убарҭ ианрыцлалак лыхцәы қамыз, арԥыс илаԥш налыдхалоит. «Ҳаи, шьири, ани аҭыпҳа сан дылҭацандаз», – игәы иааҭиҳәааууеит. «Дызшаз днеигҙаанит, ани аҭыпҳа дзыжәладашь?» – зыцкәын изы дызгәаԥхаз ан днаазҭаауеит. «Иахьа ԥҳәызба еинаалак дызбан…» – ҳәа лыҙбахә аацәыригоит аҭацаагара иазгәышьуа абгьы.

Аԥсуа ԥҳәызба абас дыӄазароуп. Уи ус дзааҙо ан лоуп, уи дарҕьажәѡаны длывагылоуп Арцаѡы. Урҭ роуп XXI ашәышықәсазы Аԥсны ныӄәызгараны иҟоу иахьатәи аҿар зааҙо. Аха сара ирабжьазгозеи аҿар? Убри сазаатгылап.

Зегьы рапхьа иргыланы ишәабжьазго: шәқәыпшра шәеиҵаҳа, шәқәыпшра шәыхьча! А. С. Пушкин иҩымҭак епиграфс иеиҭеит: «Береги честь с молоду». Ақәыпшцәа шәзы дыҷкәына, дызҕаб – ари зегьы ирыцкуп. Зқәыпшра ламысла изыхьчаз, касышлеи хҭарпашлеи иажәра дапылоит. Ахы пату ақәҭараҿы апсуаа жәытәнатә аахыс рхатәы милаҭ ҷыдара рыман. Аурысҟәа, анемсаа, афранцызцәа, аполиакцәа уҳәа акультура ду апызтцахьоу амилаҭ дуқәа ирылазо ҳара иҳалазазом, избанзар ҳара даҽа ҭоурыхмҩоуп ҳазнысыз. Кавказ ахатә культура аман, уи Европатәи иацәыхаран. Ҳара ҳахьзи ҳахьмызҕи акала иҟоуп, еиҳаразак арпызбеи апхәызбеи, ахатцеи апхәысси, иара убас аҭаацәа реизыҟазаашьеи рҿы. Апсуа пхәызба арпыск дихнаҳәаар, даара иус баапсхон, пхәысс димгар ауаҩшьра ахылҿиаар ауан; «Ҳара ҳаума дызхыччаз!» – рҳәон лашьцәа, лтынхацәа. Ахьымзг анаҩсгьы ус зыхнаҳәааз апхәызба даҽаазәы дызиццазомызт, ус дразҟыданы, дагьнасыпданы даанхон. Ари атцас шаҟа иҩҕәаз аҟара аҿар ахылапшрагьы рыман, иагьахьчон: апхәызбагьы арпысгьы еипшны рхы пату ақәыртцон. Усҟан аҿиара бзиа иҟаз зыбзоуразгьы убри акәын: азҕабцәагьы ачкәынцәагьы зегьы аразҟқәа роуан – имачзан аҩнра изымцакәа иаанхоз.

Асовет мчра иаҳнатаз рацәоуп, аха иаҳнатаз атцкыс еиҳаны иҳамнахит. 70 ш. ҳаақәымтцзакәа Апсуара анышә атара ҳаҿын; ашкол программа иалаз ргьырак убри акәын изызкыз: «ажәытәра ацәынхамынхақәа» ххәаларын, «ажәытә тцас баапсқәа» ххәаларын. Абас ҳтцас хазынақәа ҳархыкәласуа аҳәынтцәа рыкәтәара ҳаҿын. Уи зегьы политикан, амилаҭ хдырра ҳцәырзра акәын изызкыз. Даҽакала иаххәозар, агаза инапала амаҭ ркуеит ҳәа уртқәа зегьы ҳара ҳнапала акәын ишыҟартцоз.

Уи аҿгьы ҳауаангылоз: еизарацыпхьаза, тцәыцак ҳкыцыпхьаза, еиҳаразак ашкол аҿы аҿар ҳрылагылан иаххәон, еитаххәон: «Ҳара милаҭ еилаххуам, ачкәын бзиа иибаз дааигоит, азҕаб бзиа илбаз диццоит» уҳәа «ҟәышрас» иҟаз

зегьы аҽар рхы иҭаагалон. Арахь уԥшыр, ҳаԥсадгьыл аҽы азин ҳәа акгьы ҳамаҙамызт, ҳбызшәа зны аҭара азин ҳамырхларын, нас иҳаҭашәа ҟаҵаны хәыштаара бызшәаны иҟарталарын, аха зегьы акоуп, ҳара иаҳҳәац ҳҳәон – «ҳара милаҭ еилаҳхуам…» Аҙәгьы дазхәыцуамызт егьырҭ амилаҭ ҳара ишаҳзыҟаз.

Урыс школк аҽы артҵаѡы диазтҵааит тҵаѡык:

– Аԥсны милаҭқәас инхода?

– Аурысқәа, ақырҭқәа, аерманқәа, абырзенқәа… – еиқәиԥхьаҙан, даатгылеит, уаҳа аҙәыр ыҟазар игәалаиршәарц.

– Аԥсуаа, – итҵалхәеит артҵаѡы.

– Аиеи, аԥсуаагьы нхоит! – ишьақәиргәгәеит атҵаѡы.

«Аԥсуаагьы Аԥсны инхозаап!» игәалашәеит атцыхәтәан. Абас акәын ҳара ишҳахәаԥшуаз. Артҵаѡгьы атҵаѡгьы ирхарагәышьоузеи, ус иҟан аполитика. Аа, ижәбоит ҳалашәра ҳахькылнагаз.

Зегьы ааҙаралоуп ишалаго. Аҭаацәеи артҵаѡцәеи роуп уи знапы иану. Ирабжьаагарызеи, нас, урҭ артҵаѡцәа?

АРТҴАѠЦӘА ШӘАХЬ

Артҵаѡра еиҳау занаат ыҟаҙам, избанзар, ахәыҷы тҵарадыррала ибла хызтуа, аԥстазаара амаҙа ихы-игәаҽы иназго Артҵаѡы иоуп. Дарбан ҳәынтқарратә усзуѡу, шәкәыѡѡу, тҵарауаѡу… зхылпа зхыхны зыртҵаѡцәа ирмеихырхәо, аҵьшьара ду рызымто! Ҳаргьы иҳаман артҵаѡцәа дуқәа: Фама Ешба, Дырмит Гәлиа, Андреи Ҷоҷуа, Николаи Патеипа, Платон Шьаҟрыл… Урҭ иларҵаз ажәла марымажахан, тҵарадыррала ҳажәлар дырлашеит. Иахьатәи ҳартҵаѡцәа шәануп урҭ рымѡа. Шәара ижәбоит изакәытә ҽырԥшу урҭ ишәзынрыжьыз. Баѡхатәрала зегьы еиԥшым, уи тҵабыргуп, аха артҵаѡы иуалуп, хыхь зыҙбахә сҳәаз ҳартҵаѡцәа дуқәа реиԥш, иааиԥмырҟьаҙакәа ихы аус адулара. Зхы иақәиту Аԥсны атҵеицәа раазара насыпс ианшәоу, ишәааза урҭ рыпсадгьыл иатҵеицәа иашаны. Зегьы рапхьаҙагьы Аԥсуара рылашәааза – уи етикатә культура дууп. Аԥсуара ԥсыс иахоу

аԥсуа бызшәоуп. Иҳаҩсхьоу аамҭақәа рыгха шәазхәыцны, шәҽаԥхьа иқәшәыргыл азҵаара хада: аԥсшәа ззымдыруа аԥсуа даԥсыуаҙам! Уи традицианы иҟатцатәуп, иҟазҵогьы артҩаҩцәа шәоуп.

Ахатәы бызшәа инартцауланы адырраҽы цаԥхас иамоу асахьаркыратә ҩымҭоуп. Ашәҟәыԥхьара агәыблра зкыз егьырҭ аматәарқәа рҵарагьы изымариахоит, избанзар, ибызшәа беиахоит, ихшыҩ ҵархоит, идырра ҵаулахоит, икультура азҳауеит, иԥсадгьыли ижәлари дырпатриотхоит. Ус иҟоуп асахьаркыратә литература амч. Дакадемикхаргьы, дҳәынҵқарратә усзуҩхаргьы, асахьаркыратә литература дамыԥхьозар, идырра ҭшәахоит, изанаат аҳәаа изахысҙом, ус анакәха, изеиԥш культурагьы хьысҳахоит, иҩархоит ибызшәагьы. Уиадагьы, асахьаркыратә литература амилат культура иабжакны ирыԥхьаҙоит. Ус анакәха, атцара змоу аинтеллигенциа хымԥада ирдыруазароуп имилат литература. Мап анакәха, дабатәи интеллигенту?! Ус иҟоуп зхатә культура змоу ажәларқәа зегьы рҽы. Ҳара ҳҽгьы ус иҟаларцаз, шәара, артҩаҩцәа ишәуалул абиԥара ҽа еитцагыло убас еиԥш рааҙара. Ари азҵаара сзазаатгылаз – иахьа ҳҽар даара иԥсыҿны рхатәы бызшәа рдыруеит, урҭ рсахьаркыратә литература иаԥхьозар ус изыҟаломызт. Уи артҩаҩцәа шәоуп изхароу.

Шәара, артҩаҩцәа, инартцауланы шәазхәыцроуп аԥсуа бызшәа иамоу астатус – аҳәынҵқарратә бызшәа – макьана ақьаад аҽоуп иахьыҟоу, аха абиԥара ҽа рхаан апсҭазаараҽы уи афункциа нанагҙароуп. Уи ус иҟаларц азы ҳажәларгьы аҳәынҵқаррагьы зықәгәыҷуа шәара шәоуп. Ихатәы бызшәа усгьы идыруеит ҳәа шьоукы-шьоукы анацәа ирҳәо акәымкәа, ихатәы бызшәала атцара иманы дшәааҙароуп атцеи.

АГӘЫЛА. АИГӘЫЛАЦӘА РЕИЗЫҞАЗААШЬА

«Агәылеи агәи», – рҳәоит аԥсуаа. Уи иаанаго агәыла ила ауаҩы дыҷәгәоуп, агәыла агәы дацаԥхоуп, агәыла агәы даҩызоуп. Убриазоуп аԥсуа агәыла агәы дзадикылаз. Аԥ-

суа ицәтәымуп аиндивидуализмра. Апсуа игәылеи иареи ргәы еизынхар, рыҷқәа нарҳәны еивысуа иалагар, ԥсрак-зрак аиԥш ирыԥхьаҙоит, ихьааргоит, ихьымзҭыршьоит. Избанзар, урҭ ирдыруеит инаԥшуа ирзырҳәо. Инаԥшуа ҳәа иҟаз азтцааҙомызт рыуа изхарада ҳәа. Аигәылацәа еицәажәом аныркәа, рҩыцьагьы ланарҟәуан: «Дгаҙоуп акәымзар, игәыла игәы шԥанирхоз!», – рҳәон еиҳа илаҟәыз изы; «Дҟәышын, ихы иатәеимшьар акәын!», – рҳәон еиҳа иҟәышыз изы. Мамзаргьы, рҩыцьагьы неидкыланы: «Ҳаи, абаақәа, ирыхьзеи?!», – рҳәон. Урҭ ахьымеицәажәо агәылацәагьы рхы иақәтцаны, ирыбжьацәажәон, реинраалара рҿазыркуан, иага агәыхьшәашәара рыбжьалазаргьы, иагьеиндраалон. Уи инаркны уажәрааҵа ишыҟаз аиԥш еибабон-еибаҳауан, ахаан ухахьы уԥьымшь ыҟоуп ҳәа еибырымҳәацшәа иааҟалон. Уи агәахәа рнатон рҭаацәагьы, урҭгьы уажәрааҵа агәыхьшәашәара ирыбжьалаз рзымдырҙошәа аитанеиааира нарыбжьалон. Ас иҟалон еиҳараҙак краамҭа имеицәажәоз рыҟны. Ари збо егьырҭ агәылацәагьы ргәы иахәон.

Агәеизынхарақәа иагьакуп, иагьыҩбоуп. Убри аҟнытә, иахьа згәы еизынхаз, агәшыра ахьынзаҟоу реинраалара нап адыркзомызт, ирдыруан уи шлытцшәадахоз. Урҭ реиныршәаразы иатахын аамҭа, аамҭа ԥытк анбжьыслак ргәашырақәа еиқәтәон, агха иҟарҵаз иазхәыцуан, иԥхаршьо иалагон иахьымеицәажәоз. Убартқәа рхы иархәаны акәын аинрааларагьы нап шадыркуаз.

Аинраалара иарццакыр алшон ачара, ма апсра. «Аҳәҳәабжь ахьгаз унеи!» рҳәоит ажәлар. Уи зызку убарҭ имеицәажәоз роуп. Апсра ахьыҟалаз аҩнатеи ҳареи ҳаизыуааҙам ҳәа рҿааныркылар, ихьымзҭын. Аха иахьнеиуа иқәырцар, ргәылацәа иранарыжьуамызт, «Ҳаҕаита, ауаҩшьра шәыбжьоушәа, ишпақәышәцоз!» – ҳәа ираҿԥнырҳәон. Ақытаҷтәи ауаа хатәрақәа иара аҿенытцәкьа агха иҟалаз дырҿееиуан. Иара убас акәын ачарагьы ари аус шарццакуаз: ачара ҩымшҟахымшҟа шагу, апшәма илаиацәажәааны дақәдыршаҳатуан, дызмацәажәо игәыла иаашьтра. Нас ҩыцьа-хҩык ачара змоу апшәма ихьзала инеины даарԥхьон, иутәу- иҳәатәу

удыруеит, ууаины угәылацәа урылагыл ҳәа иарҳәон. Анахьгьы арахьгьы аҙәы мап-чап иҳәаргьы ианамыжькәа, иаарԥьны иацәажәон.

Аԥсуа қыҭақәа рҽы аигәылацәа, шамахамзар, еизааигәаҙаны, рцәыкәбарԥәа еилаҭәо инхаҙомызт. Ус зыӄартцоз амаԥ азы агәыхьшәашәара рыбжьамларц, рыбз меишьцыларц азакәын. Арахә-ашәахә уашҭа иааҭаҳауа, акәты, ашәишәи еилало, аутра иҭалан аԥхасҭа ҟартцо, аҭаацәа рцәажәабжь агәылацәа ираҳауа – урҭқәа зегьы анеицылалак, агәылеи агәылеи ргәы еихшәар алшоит азы инаскьа-ааскьаны инхон. Уимоу, аишьцәа анеиҽытцуагьы, ари уажәшьҭа дхаз ҭзуп ҳәа, днаскьаганы дындырхон.

Аигәылацәа еснагь аицхыраара рыбжьан: еицхырааны ицәаҕәон, ирашәон, иҭаргалон, ажь рҭаауан, амҽы ааргон. Аҙәы уардынла аҙлагарахь дцозар, игәылацәагьы адырра риҭон. Иӄан еилахәны амхы анылартцозгьы. Ауаԥы рыцхәрак дақәшәар, раԥхьа иааиуаз игәылацәа ракәын, асасцәа иҭаар, шьтәак рзишьуазар, агәылацәа ракәын иӄазҭцоз, дара ракәын ирыдтәалозгьы. Аԥшәма ихала ашьтәа шьны ихала асасцәа дрыдтәалар, ари гәыла димаҙами ҳәа инеизҭцаа-ааизҭцаауан, иԥшәмара аҳаҭыр лаӄәуан.

Ацәгьеи абзиеи рыҽрееира атәы усгьы еилкаауп, агәылара ачара рураны иӄазар, рхатә усҟәа нышьҭаҭцаны, иутәызиҳәатәыз зегьы дара роуп иӄазҭцо, ԥсразаргьы – убас. Агәылара аԥсы дахьынзакҽоу ацә икыр, аҽеага икыр, убас ихатә уск ҟаитцар ԥхашьаран. Агәыла ихьзи ихьымзҕи игәылацәа ракәын издыз. Агәылара иахәҭоу ҟазымтцоз иӄан данахьдырхәуаз: иԥнаҭа ацәгьа-абзиа анықоу агәылацәа ишахәҭоу ала иматц руҙомызт. Уи гәҽантцаран, егьыс аҳабла ахьымзҕ ддыргомызт, иахәҭаз ҟартцон, аха аԥшәма ихы ирдырны, ауаагьы идырҳаны акәын ишықартцоз.

Ахьзи ахьымзҕи Аԥсуара злеибарку милаҭ ҟазшьоуп. Уи ауп аигәылацәагьы аҳаблагьы еибаркны измоу. Аигәылацәа рыжәлақәа хаз-хазызаргьы, еижәлантәу реиԥш, аиашьара, аиаҳәашьара рзибауеит: урҭ ачқәыни аҙҕаби еибагар хьымҕзыс ирыԥхьаҙоит, уи аԥсуа иаҭәам акакәны иахәаԥшуеит. Уигьы акәым, ибжьааԥны арԥызбеи аԥҳәыз-

беи еибырҳәо алафгьы аигәылацәа еибырҳәаҙом. Ажәакала, аигәылацәа жьрацәарала еилахәу реиԥш ауп реизыӄазаашьа шыӄоу.

Ҳаблак аҽы еижәлантәу аишьцәа ахьеиланхо, тәым жәлак дрыланхозар, иҵыданы ҳатыр иқәыртцоит, уи ажәа хәахәак аҙәы иеиҳәар, аишьцәа рхы иаҟәтцаны, иаԥнырҳәоит, дахьдырхәуеит. Сасцәақәак рҭазар иара ҭамадас дӄартцоит, ацәгьа-абзиа рҽы ажәа идырҳәоит, сасра ицозар еиҳабыс ма ѡызас дышьҭырхуеит. Ажәакала, уи сыжәлазатцәны срылахеит ҳәа ихы ҟәыншьауа, дызлоу аҳаблаҽы дыԥены дӄалаҙом.

Агәыла аԥсра дақәшәар игәылацәагьы иццьабон: аԥсы дахьынҙакҽоу, нас жәымш рҽынҙа, аԥшәмацәа ахаатә агьама рбааиҙа, агәылацәагьы рыцчгон. Уи ашьҭахьгьы, рыѡны агәыргьара ыӄазар, ашәа рҳәомызт, икәашомызт. Иара убас абжьаапынгьы амузыка адырҳәаҙомызт. Ашықәс аҽынҙа ус рхы мѡаԥыргон.

Аигәылацәа еишьцәас иӄаибатцаҙомызт – урҭ уиадагьы еишьцәоуп, ршьа еибауеит ҳәа иԥхьаҙан.

Ишԥаӄоу урҭқәа иахьа?

Аҭаацәа реизыӄазаашьаҽы иахьа иӄоу агхаԥхақәеи агәынамҙарақәеи, хымԥада араӄа ианыԥшит: «Аҳәынтқарра маҷ» – аҭаацәара рыпсҭазаараҽы аԥшәма имчра анԥсыеха, уи амчра акәын аигәылацәагьы рымчра зыргәгәоз, уажә уигьы ианымԥшыр амуит. Иԥсыехеит ҧыхьа иӄаз аҳаҭыреиқәтцара, ус анакәха, агәбылрагьы ҧсыехо иалагеит. Аиҳаби аитцби рыбз ахьеишьцылаз ыӄоуп; еизыуаам аигәылацәа ыӄоуп; имеицәажәо аишьцәа ыӄоуп; имаҷхеит уи згәы иалоу, еинхраалап зҳәогьы агәылацәа. Уимоу, аҳәса реиԥш, ахацәагьы ауҳәан-сҳәан шьҭызхыз рацәаѡхеит. Уи ахатца иатәам акы шакәугьы иазхәыцҙом. Араӄа агәеизынхарагьы, згәы еизынхаз еинзраалогьы рыпсыҽраҽы мзыз хадас иӄоу арыжәтә ауп, уи иачычаз, иааиԥмырҟьаҙакәа изжәуа роуп. Ари азтцаара сҽалазгалом, иҵыданы иззаатгылатәу проблемоуп, избанзар, уи зегьы ирпырхагоуп: аҭаацәагьы, аҳаблагьы, аԥсҭазаарагьы неизакны. Ус анакәха, уи Аԥсуарагьы иапырхагоуп.

Аигәылацәа гәыблыла реизыҟазаашьа ааха ҭәҳәа анаҭеит аколнхара ацәыртцра. Хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, аԥсуаа ҟазшьа бзианы ирыман аицхыраара, аицынхара. Еиҳа зхәоу еиқәшәоз, мчла еиҟараз еилахәны амхы ларцон, иаадрыхуан, имчымхаз ицхрааруан. Уи иԥсабаратәыз еицхырааран, ауаа реизыҟазаашьа ҳзырбоз акәын. Иара абраҟа иазгәасҭар ҫтахуп, уи уажәгьы имыӡкәа ишыҟоу. Аха нас, аколнхарақәа мчыла еиҷкааны, бригадала аԥҳәыс, ахатца, ахәычы, аду еиларгыланы аус ддыруа, ируз аус «аԥьамш» ҳәа аԥьаад инанырцо, ашықәс анынтәалак ишәырҳази шәуалқәеи-шәбаԥьқәеи хеибартәааит ҳәа ашықәсантәи рааԥсара иалтцшәаны акгьы рмоуа ианалага, ауаа гәамтцит, агәынамӡара роуа иалагеит. Абаандаѡцәа реиԥш, зегьы аплан рыцәын, рыплан нарыгӡар акәын. Ашьыжь аҭаҭын аитаҳареи арашәареи рзы усура ианнеиуа, шьоук заа инеиуан, шьоук аѡны рус-рҳәыс ишаҷеу иагханы инеиуан, арахь зегьы зҷыз аус акакәын. Иага аибаҳаҭырра ҟартцаргьы, иахьеи уатцәи ирчҳаргьы, аҷеԥныхәа ҟарымтцар ауамызт, еиҳараӡак ҭаҭынҷеыхын урҭ есымша иагхоз уажә еиҳа ҷырхуа, еиҳа дрыԥхуа ианалагалак; аԥьыкәреи аарыхраангьы – убас: ацәаҳәареи арашәареи раан рхы нахырга-аахырго, аԥьамш арҳара еиҳа иахьымариоу иашьҭаны, атцыхәтәан аԥьыкәреи ашара аан зегьы реиҳа дара иргон. Абартҟәа ирыхҟьаны агәыхьшәашәара рыбжьалон, агәеихшәара аҷынӡагьы инеибагон. Зыӡбахә сымоу аамта ҳара ҳабиԥара ибзианы иахаануп: аколнхарақәа рапхьаза ианеиҷыркаауаз акәын, урҭ аибашьра ҟалаанӡатәи аколнхарақәа иреиԥшымызт. Уи ашьҭахь урҭ аколнхарақәа алтцшәа рыманы ианыҟалагьы игхадамызт, урҭ агхақәа ауаа реизыҟазаашьа аԥырхага ҭәҳәа рыртон, ԥара-шьаралагьы акырзуз акыр иоуа ишыҟазгьы.

Абасала, Аԥсуара шьаҭас иамаз ауаа реизыҟазаашьа акәын, дара ирхарамыз амзызкәа ирыхҟьаны, знык ианышьақәҟьа, уи рԥсихологиагьы ианыԥшит. Хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, ус ҟалеит аҭаацәа реизыҟазаашьаҷгьы, аигәылацәа реизыҟазаашьаҷгьы. Ҳаԥхьаҟа ҳалацәажәараны ҳаҟоуп инеизакны ҳажәлар рыԥстазаараҷы уи ҭәҳәала ишаныԥшыз атәгьы.

Ҳажәлар реибаркыраҽы аҭып ҕәҕәа аанызкыло ируакуп, хыхь ҳзыхцәажәаз аигәылацәеи аҳаблеи реизыҟазаашьа. Ҳахьалааҙоу азы иҳазгәаҭом акәымзар, уи аизыҟазаашьа етикатә культура дууп. Ҳаамҭазтәи акультура дуқәа зырҽиахьоу амилаҭ дуқәа иреиҳау атцарауаа уи цьашьахәыс ирыпхьаҙоит, иаахтынгьы ирҳәоит ари цивилизациа дук иарҽиаз шкультуроу, дара ишрымамгьы имҙакәа ирҳәоит. Уи иагьцьашьатәҙам, избанзар, Аҧсуара еиҧш иҟоу акультура иаци иахьеи идырҽиаз акакәны иҟаҙам, уи ашәҟәҩыратә культура ҽииаанҙа ишьақәгылахьаз акоуп. Убриазоуп ҳаамҭазы шәҟәыла-быҕьшәыла акультура зырҽиахьоу ажәлар изцьаршьогьы. Ҳара иҳамоу абзиа ҳара ҳхаҭа ианҳазгәамҭо ыҟоуп – ус иахьабалак иҟоу цьаҳшьоит. Уи шәарҭоуп, избанзар, иумоу закәу еилкааны пату узақәымтцар, нас аҙрахьоуп ахы ахьхоу. Аҧсны иналтцны имнаҧшы-ааҧшыц, ҳаҧсабара еиҧш иахьабалак иҟоу цьишьоит. Ус ишыҟам анидырлак ауп ҳаҧсабара хьыртцәатцәа закәу анеиликаауа.

Исгәалашәоит абри еиҧш иҟаз ахҭыс. 60-тәи ашықәсҟәа рылагамҭаз акәын, Аҟәа ҳгәылара ҭакәажәык дыпсит. Дтәанчаҩын аҟнытә Аусбарҭа хәыдаҧсада акәыба лзыҟартцон. Уи знапы иаҧыз, ауасҭа дааин, цаҭлыкак ауатка злаасхәаша сышәҭ, мап анакәха акәыба ҟастцаҙом иҳәеит. Сара, Аҧсуара иалааҙаз, иацы ақытантә ииаз, ари ансаҳа, исҳәо сҽамшәо сышҳазхеит. Зны акәыба ҟаитцандаз, нас арыжәтәгьы ихәларҭәарын, даҽеакгьы иоурын сгәахәит, аха изоуҳәода! Ҳаҧсабара ҧсабара ишеиҧшым еиҧш, ҳ–Аҧсуара милаҭ ҟазшьак ишеиҧшымыз убасҟан ауп еиҳа ианеилыскаа.

Ари ахҭыс зысгәаласыршәаз, усҟан ицьасшьаз аҟазшьа баапс ҳаҧсуараҽгьы даҽа формак ала ицәырҟьацәырасуа иалагеит. Уи шәарҭоуп: иахьа ицәырҟьацәырасуеит, аха уатцәы иаргамахар алшоит.

Аҧсыжцәа анышә цырҟауеит. Уи зусу ҧсыжрала еилоу роуп. Уи уалҧшьоуп дара рзы – ус иҟоуп Аҧсуара. Ус анакәха, иатахума аҧсыжыртаҽы афатә-ажәтә наганы акрыфа-

ра-акрыжәра? Цабыргуп, иахьа уи иахьабалак иҟам, аха уатцәы иҟалар алшоит. Еиҕәзами руалпшьа анынарыгзалак ашьтахь аҩны иааганы ҳатырла какалк ддыркыр, ҳааԥсара ҳазыразуп, уаҟа уԥсы тынчхааит рхәар? Убри ауп аԥсуатцасла еиҳа иламысу. Аԥшәма изгьы игәыртынчгоуп, табуп ҳәа реиҳәоит днархатгыланы.

Аханатәгьы аԥсыжраҽы аԥсы имҩа данықәыртцалак ашьтахь акрыфара изаԥшьыргазгьы аԥсыжцәа рзоуп, убарт рцьабааи рыразреи ракәын изызкыз. Аԥсуараҽы уи ахтыс даара акырзтцазкуа акәны иҟан. Ари атцас Аԥсуара иахәтакны иҟалеит, шьатасгьы иаман аразреи, ақьиареи, ауалпшьеи. Арт инарываргыланы Аԥсуара иацәтәыму даҽеа ҟазшьак, даҽеа формак аныҟала, аԥсуа итцас аҷыдарақәа зегьы хнырбгалоит, аԥсуа иламыс раԥхьа инаргыланы.

Аԥсыжцәа пату рықәтцаразы аԥшәма уи аҽены иҟаитцаз азирхазомызт. Ҩынҩажәа мшгьы аԥсхәгьы аԥшәма ианыҟаитцо иԥсыз изоуп изыҟаитцо, аха убри инаваргыланы сыпсыжцәагьы какалк дсыркыр стахуп ҳәа иажәа иналеитцон. Убартқәа ҳеыртаҳагзар Аԥсуарагьы еиқәнархоит, аԥсыжцәагьы раҳатыр шьтнахуеит.

Даҽеакгьы. Аԥсы иқә-итцас (иԥсхәы-исабшахә) амҩаԥгара аан анышәынтраҽы арыжәтә ахтәалареи ажәреи тцас баапсны иаԥшьыргеит. Ҳабацәа рхаан ус иҟамызт. Уажәы дқьырсианума, дымсылманума, дыпҳәысума, дхатцоума инеиԥшны зегьы рҽы иҟартцоит: Аԥсуарагьы каҳажьит, адингьы ҳақәныҟәом! Иабантәаага? Амилат рацәа ҳазлоу дасу иара итцас ныҟәигоит, аха ҳара урт ҳусс ирылоузеи? Избан ҳара ҳтцас нкажьны тәым тцаск шьтаҳҳраны ҳзыҟоу?! Иџьашьатәзами, иаҳҳәап, абри аҩыза афакт. Аԥсны ақытақәа зегь реиҳа амсылманра ахьныҟәыргоз Ешыра акәын. 40-тәи ашықәсқәа рҽынза аԥсраҽгьы аԥсхәраҽгьы арыжәтә цәырыргазомызт, уажәы аԥсраҽгьы, аԥсхәраҽгьы, анышәынтраҽы ахтәаларақгьы қытак «иатцахом»!.. Атцас аиқәырхароуп иуадаҩу, арзра мариоуп.

Зегьы рхы ианоуҳажьлак абасоуп ишыҟало. Ауаҩы дзышьцылаз зегьы бзиоушәа игәы иабоит акәымзар, сабапрас иалоузеи аԥсы аҩы «ҽырхәхәо» акатәара. Даҽеакуп,

иаҳҳәап, қьырсиан тҵасла аҧсы ихьӡала аишәа ахьгылоу асакәмал (арафы) ахтҵара.

Аҧсыжреи аҧсы иқә-итҵас амҩаҧгареи аус аҿы амсылман тҵасгьы шьақәгыланы иҟан, уажә уигьы бжамҿамхеит. Ас еиҧш иҟоу атҵасқәа амилатҭ лаҧшы рхызароуп, амилатҭ хшыҩ амҩа иқәнатҵозароуп, уи аныҟамлалак, нас дасу ихы иааҭашәалак ҟатҵо, зегьы рырбгара, рырхәашара иналагоит. Идырхәашо ҳҭоурых ауп, ҳкультуроуп, аха урҭқәа еилызкааua дабаҟоу! Арыжәтә ахь зхы цаз иҧшьоу аус ишьҭахь аиаирхоит.

Ҳтҵасгьы, ҳқьабзгьы, ҳҭоурыхгьы абиҧара ҿа еитҵагыло ирдыруазароуп. Ҳара зегьы иаҳуалуп урҭ рыхьчара, реиқәырхара. Убасҟан ауп аҧсуа дшапсыуоу анудыруа, имилатҭ хаҿра иманы, уи даҿеакы иаламҩашьо данықало.

АЖЬРАЦӘАРА. АҦСУАА ЖЬРАЦӘАРАЛА РЕИЗЫҞАЗААШЬА

«Атҵла дацла игылоуп, ауаҩы – жьрацәарала», – рҳәоит аҧсуаа. Милатс иҟоу зегьы ажьрацәара рымоуп, ҳатыргьы рзақәуп. Аха аҧсуа ижьрацәара дшазыҟоу цқьа иаатутҵаар, иааԥьоушьартә ахатәы ҷыдара амоуп. Ажьрацәара ҩ-жәлакы реилахәрала иалагоит – амаҳәи абхәарааи рыла. Урҭ реибабареи реиҭанеиааиреи агәбылра атҵкыс аҳатыреиқәтҵароуп шьатас иамоу. Нас аиаҳәшьапацәеи аиаҳәшьапҳацәеи анрыбжьагылалак ауп агәблыратҵәкьа аныҟало, избанзар, уажәшьта урҭ жьрацәароуп. Агәблыра атҵкысгьы еиҳауп аеншьареи аиаҳәшьапареи. Урҭ реизыҟазаашьа уаназхәыцуа, аҳәынтқарратә ма арратә еиҿкаашьа угәаланаршәоит. Араҟа, қәрала акәымкәа, аеншьцәа еиҳа амчра рымоуп, аиаҳәшьапацәа еитцыратәуп, аха уи изаҟаразаалак раҳатыр ланарҟәӡом, избанзар, нцәахәыс ирыпхьаӡо ажьрацәара азакәан ала, дара ҭыпс иааныркыло аиаҳәшьапара иԥшьоу акакәны ирыпхьаӡоит, иагьазгәдууп. Ас еиҧш аизыҟазаашьа ахьыҟоу атакпхықәрагьы ҭәҭәоуп: ажьрацәара еилазгаз изы шатарак ҟазымтцо ашьауҧатә ко-

декс шьақәыргылоуп. Абасала, ирацәоуп аԥсуа жьрацәара иарҿиаз агәбылратә еизыҟазаашьеи уи аҭакԥхықәреи.

Ҳарзаатгылап урҭ акакала. Аха зегь раԥхьаӡагьы ҭоурыхс иамоузеи ажьрацәара? Адунеитәи ауаатәыѽса ирзеиԥшу аҿиара ианбалага? Насгьы ишԥалагеи?

Миллион шықәса, иҟалап инеиҳангьы, ауаѽы дгыгшәыгын, абна дылан – дыбнауаѽын. Уаҟа хылҵшьҭрала рҿеидкыланы ишәарыцон, рхы ныҟәыргон. Раԥхьаӡакәны урҭ агәыԥқәа хылҵшьҭрала рҿеидкылара ауаатәыѽса рҭоурых аҿы епоха дук аҭанакуеит: «Первобытнообщинный строй» ҳәа иашьҭоуп. Агәыԥқәа еиҿаҳауан, еибашьуан, иқәибахуан, ииааиз егьырҭ иаҵахаз тәыс иҟарҵон. Рыматә ддыруан. Ус хәычы-хәычла аҳратәра (рабовладельческий строй) аформациахь ииасит. Ари аепоха аан ауп ахылҵшьратә гәыԥқәа реибашьреи тәцәас рыҟаҭареи рнаѽсгьы, хаҵеи ԥҳәыси раҳасабала еибаго, аҭаацәа аԥырҭо ианалагаз. Абасала ихацыркын жьрацәарала аҿеилыргара. Уажәрааҵӡа хылҵшьтрак иатәыз агәыԥ аҿы хаҵеи ԥҳәыси еибагозҭгьы, уажәы даҿеа хылҵшьҭрак аҿынтә ԥҳәыс дааигон. Ф. Енгельс еицырдыруа иусумҭа «Аҭаацәа зхылҿиаази, ахазхатәмали, аҳәынҭқарреи» аҿы ари апроцесс адунеитәи ауаатәыѽса рҿиара аҿы хҭыс дуӡӡаны иҟалеит ҳәа дахцәажәоит, избанзар, абиологиатә наука излаҳәо ала, хылҵшьҭрак иреиуоу анеибага ирхылҭуа мрихоит, хшыѽла икәадахоит, махашьахала имчыдахоит, ишнеи-шнеиуа адеградациа рыхьны ианыӡӡаауеит. Ршьа шаҟа еицәыхароу аҟара ирхылҭуа зегь рыла иҩәҩәахоит, иҟәышхоит, аҿиара роуеит. Ф. Енгельс аԥсуаа ажьрацәара ишазыҟоу идыруазар, иага иҵьеишьарын. Дара аԥсуаа рхаҭа аҵара шрымамгъы, Ф. Енгельс иеицәамкәа ажьрацәара закәыз рдыруан, уи еилазгазгьы илахьынҵа ӡбан.

Аԥсуа жьрацәараҿы хадара амоуп, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, аианшьареи аиаҳәшьаԥареи, нас урҭ реизыҟазаашьеи. Иналкааны урҭ ҷыдала агәблырагьы ҩҩәаны ирыбжьоуп. «Аиаҳәшьаԥа ма аиаҳәшьаԥҳа раншьа ианинықә, аца иҭоу аԥьықәреи агьама рбом» рҳәоит. Аԥсуаа рҿы ашьоура ахатә ҵас амоуп. Ашьоура зегьы азин рымаӡам. Аиашьа

ишьа аиашьа иуеит, иара убас аиаҳәшьаԥагьы аианшьагьы ршьа еибаур азин рымоуп ҳәа иԥхьаӡоуп. Ианшьцәа ргәараҭаҽы аԥсра ҟалар, аиаҳәшьаԥагьы аиаҳәшьаԥҳагьы ашәы шьҭырхуеит. Аианшьцәагьы ус ауп ишыҟарҵо. Урҭ аԥсаҭатәгьы рыбжьоуп. Иара убас ачарақәа раан амхьахь рыбжьоуп. Ачараҽы аианшьа ахаҽы ддыртәоит, избанзар, аианшьа амчра имоуп ҳәа иԥхьаӡоуп. Рнапы аныръәӡәо акәзааит, аѳны иануѳнало, аҵәца аныркуа, аихаҵгылара аан еснагь аианшьцәа аԥыжәара рыртоит – дыԥҳәысума, дхаҵоума. Зны-зынла аианшьа қәрала деитҵазаргьы, «уара уаншьоуп, амчра умоуп, утәа» рҳәоит. Иара убастцәкьа, «ари дгылазааит, диаҳәшьаԥоуп» рҳәоит. Ҭацаагара ицозар аншьа аԥызара ирҭон, аиаҳәшьаԥа аҭаца лчамадан анакаакра, уи лыматцура иҽазикуан. Усҟан уи ихгьы дирдыруан: «Сара сиаҳәшьаԥоуп!..»

Аиаҳәшьаԥеи аиаҳәшьаԥҳаи раншьцәа рҽы ацәгьа-абзиа анрымоу, риашьараҽы аиԥш аматц руеит, аха усҟан урҭ иазгәдуноуп аматц шыруа: «Ҳаншьа игәараҭа агәыргьара ыҟоуп!» рҳәон дара. Урҭ ашәаҳәареи акәашареи рылагьы идырԥшӡон ачара. Уи хьӡын-иԥшан дара рзы.

Аианшьа, аханы дышдыртәо аиԥш, аԥхьагьы иныҳәаҽа ркуан. Адырѳаҽены ачара ажьрацәара иртәуп ҳәа иԥхьаӡан. Усҟан аианшьа ҭамадас далырхуан.

Аԥсуаа иофициалтәу ажәлар рныҳәаҽа аиԥш, ажьрацәара рныҳәаҽа ркуан. Ианакәызаалак аԥсуа ныҳәаҽакәа университетын аҽар рааӡараҽы. Ажьрацәара аныҳәаҽала аҽар идеилдыркаауан уи агәбылра, уи рыбла ачыц еиԥш ишыхьчатәу, ажьрацәара еилазгаз дшымаҳагьоу. Аԥсуаа рҽы «амаҳагьа» ззырҳәоз иҽеишьыр еиҵьын, уи дзыӡәӡәоз ӡы ҟалаӡомызт. Ажьрацәараҽы имаҳагьахаз ашьра иқәыртцон, иҟан даныршьуаз, ма Аԥсны далырцон. Инапы кны аԥсшәа иарҳәомызт, ичеиҷьыка рфомызт.

Абасала, ажьрацәара аныҳәаҽа анырку ирҳәон ажьрацәара еилазгаз дзықәшәараны иҟоу, иԥеиԥшу. Уи гәеантцаран, уи ааӡаган. Аиаҳәшьаԥҳа лныҳәаҽа анырку ирҳәон абарҭ реиԥш иҟоу ажәақәа: «Аиаҳәшьаԥҳа дыцәазар думырҽыхан рҳәоит»; «Аиаҳәшьаԥҳа лаԥхьа умиасын рҳәоит»…

Хыхь ишаҳҳәахьоу аиԥш, ажьрацәара аныҳәаҽагьы ҳаазқәылаз агыруа акцент ала иаҳкуа ҳалагеит. Уимоу, ажәа «ажьрацәара» аҳәара ҳаҟәытцит. Уи ахатыԥан «ҳазхылтцыз ныхәаазааит»; «ҳашьцәеи ҳаҳәшьцәеи ныхәаазааит», «ҳхәыцқәа ныхәаазаит» убас итцегьы. Ажәакала, ҳабацәа иаҳзаԥыртцаз аныҳәаҽа хьыртцәатцәа нкажьны, ажәа еизадала еимаркьакьоу аѳыжәра амацарада, ҟәыш ажәак злам, аныҳәаҽа аашьтаҳхит. Уи аҙәгьы ианажьтәым.

Агәаҟраҽгьы зегьы реиҳа игәакьацәоу ҳәа иԥхьаҙан аианшьцәеи аиаҳәшьапацәеи. Агәараҭа агәаҟра иақәшәаз иакәын издышшылоз, аха уи дивадыртәон аианшьагьы, уигьы идышшылон. Аԥстцәыуацәа ҳәа иԥхьаҙазгьы убарҭ аианшьцәеи аиаҳәшьапацәеи ракәын. Ажәакала, агәараҭаҽы арыцҳара иҟалаз аианшьцәа аиаҳәшьапацәа ирыцеиѳыршон, убриалагьы урҭ рхьаа акыр ихырҽуан. Ажьрацәара ҩҩәан аианшьцәа дуқәа – аб ианшьцәа, иара убас ан ланшьцәагьы.

Аԥсуа ажьрацәара дшазыҟоу аҭаацәара алалара алагьы иубоит: рыцкәын изы иргәаԥхаз аԥҳәызба зегь раԥхьаҙагьы лыжьрацәара иазтцаауан – ланшьцәа зустцәоу, лаб ианшьцәа, лан ланшьцәа.

Ажьрацәараҽы аианшьеи аиаҳәшьапеи рнаѳсан аианшьцәа дуқәа гылан. Урҭ реибабашьа зеиԥшроу аиԥш, аианшьцәа гәакьақәа реиԥш агәбылра рыбжьоуп.

Ѳнаҭалатәи ажьрацәараҽы иаангылаҙомызт аианшьареи аиаҳәшьапареи: рыжәла зегьы атцанакуан. Иаҳҳәап, ианшьцәа Гәынаа ракәзар, Гәынаа зегьы ншьцәас иԥхьаҙон. Иара убас акәын Гәынаа зегьы ихаҭа иаҳәшьапас дшырыԥхьаҙоз. Ус иҟан аб ианшьцәеи ан ланшьцәеи рҽгьы. Урҭ ирыжәлоу аԥҳәызба дигар ҟалаҙом. Арахь уԥшыр ѳыцьа аишьцәа аижәлантәқәа аҙгабцәа пҳәысс иргар ауан, избанзар, арҭ ажьрацәара рыбжьаҙам.

Ажьрацәара аҳаҭыр убасҟак иҩәҩан, аиаҳәшьапа иан Мгәыҙырхәатәызар, дазгәдуны мгәыҙырхәаа зегьы саншьцәа ҳәа рзиҳәоит. Дара Мгәыҙырхәаагьы убастцәкьа: «ҳаҳәшьапа!» рҳәоит, иан дахьымгәыҙырхәатәу аҳаҭыраз.

Иџьоушьаша, абри аѳыза атцакалоуп, иаҳҳәап, Абжьыуаа дыртыԥҳазаргьы зегь неидкыланы ишиҳәо. «Саншьцәа

Абжьыуаа!..» Амаҳәгьы уи иабхәараагьы убастцәкьоуп реизыҟазаашьа шыҟоу.

Араҟа ус аҽеырпшзараз, ҽырбашақә акәым, уи иацуп агәбылрагьы, аианшьеи аиаҳәшьапеи реизыҟазаашьаҽы апатуеиқәтцареи аихатцгылареи ирыбжьоу рапхьа инаргыланы.

Аматцуроума, аихатцгылара аума, аиаҳәшьапа ма аиаҳәшьапҳа иага аџьа рбаргьы иаапсаргьы, гәынамзара аҳәгьы иҟаитцазом, уи иара иуалны ипхьазоит, уи иара дазгәдууп, дагьалаҽхәоит.

Ажьрацәара акәшамыкәша абраҟа ҳазлацәажәаз Апсуара иузаҟәымтхо иаласоуп, уи апсуа иҟазшьоуп, апсуа иламыс ауп, апсуа ихьзи ихьымзги роуп. Ари аѽыза аҟазшьа зқьышықәсала иааиуан, уи апсуа ишьа иалан, ес-абипара еитцагыло ран лгәыҳәпыхш иалаланы дара рахь ииасуан, ус иаауан абипарақәа неимдо. «Еибабароуп гәбылрас иҟоу», – рҳәоит ажәлар. Апсуаа ҟазшьа бзиазаны ирыман ауеи агәыцхәи реибабара. Ашықәсан знык-ѽынтә ахацәа «ѽеыжәланы рыуацәа инарылс-аарылсны ирбон, уахык-уахык ирылапхьон. Иҟан рѽызцәа аашьтыхны ианцозгьы. Изызнеиуа рзы уи гәыргьара дуун, ныҳәан: акәытқәеи ашәишәиқәеи рзыршьуан, рѽызцәа рыцзар ашьтәа рзыршьуан, агәылацәа рыдыргалон. Ари ахтыс аҳабла ирылаѽуан, асасцәа ртан, изустцәазгьы абарт-абарт роуп рҳәон. Иазгәдуны ирҳәон уи аианшьцәа ракәзар. Урт реицәажәара, ажәытә-аҽатә излацәажәоз, Апсуара аныҟәгара – иреиғьыз ҽырпшын, иааҙаган аҽар рзы.

Аҳәсақәагьы рхацәа ирыцеыжәланы уа бара ианцоз ыҟан. Аѽныҟа еипшыз аҳәсақәа мчыбжьык, ѽымчыбжь рыуацәа ирылапхьон, еиҳаразак азынра. Иара убас атыпҳацәагьы аанҽеасра раншьцәа ма раҳәшьаду дахьрымоу рахь ицон; еиҳаразак апҳәызба данырҳәалак, лнаплых ахәчымач аҟатцаразы, насгьы «лгәаалхаштып» ҳәа еиҳа ирзааигәоу рыуацәак рахь дрышьтуан. Абартқәа зегьы ауеи агәыцхәи агәбылра рыбжьазтцоз еибабаран-еибаҳаран.

Абри аҟазшьа бзиа аныҟәгара зыбзоураз еиҳаразак аамта акәын –аполитикатә аамта: ҳажәлар жәытәнатә аахыс згәы тганы, зхы тганы иҟаз жәларын. Аибашьрақәеи,

агәаҟратцәаҟрақәеи, ахынтаҩынтарақәеи еснагь ирԥышьклаҳәуан, аха убасҟангьы урт рхы иақәитын: иԥсадгьыл ихьчозаргьы абџьар аашьтыхны ихала дцон, егьиабжьара анхаҩы, шәахтәык иишәоз иаҷыдахаз, тәыс аҙәгьы дизыҟатцомызт, ихы дақәитны, игәы тганы дшыҟаз даанхон, малла дымчымхазаргьы. Убри ѡнутҟала ихақәитра акәын итцаси иқьабзи рныҟәгара илзыршозгьы.

Атцыхәтәан, сталинизм аепоха аан, аԥсуа ахаан имыхьцыз ихьит, ахаан иимбацыз ибеит, ахаан илаимырҟәыцыз ихгьы лаирҟәит. Аха уи ус имариангьы иҟамлаҙеит: 1932 шықәсазы ажәлар ирцәтәымыз аколнхаратә система иаҿагыланы иқәгылеит Дәрыԥшь, нас Лыхны аштаҿы. Абзыпан ақытақәа зегьы алахәын, иаахтынгьы ирҳәеит аколнхарақәа реиҿкаара ҳ–Аԥсуара ишаԥырхагоу, мапгьы шацәыркуа. Аха ҳажәлар уи азтцаараҿы егьрымчымызт: Аԥсны амацара акәзар акы рылшаргьы здыруадаз, аха Асовет ҳәынтқарра дуззаҿы миллионла ажәларқәа, акы аарылмыршаҙакәа, арахә реиԥш, аколнхарақәа рҿы ианеидырцала, аԥсуаа рымацара ирылшараны иҟази. Уаҟагьы аҿагыларақәа ҟалеит, аха ирыханы итаркуан, иахганы Сибраҟа ирышьтуан, иргәыдтцаны иршьуан, абасала рыгәтакы наргҙеит.

Убарт ашықәсқәа инадыркны жьрацәарала аԥсуаа аитанеиааира ирыбжьази агәбылра ирымази хәыцы-хәыцла ихьшәашәо иалагеит. Егьырт ҳтцасқәеи ҳқьабзқәеи реиԥш ихьысҳахеит, ибжамҽамхеит аԥсуа ажьрацәара рыкәшамыкәша иныҟәигоз итцасқәеи иқьабзқәеи. Зны ишьақәҟьаз аҟазшьа, атцас хазына нас еита ашьақәыргылара уадаѡуп; 60-тәи ашықәсқәа инадыркны аԥсуа нхаҩы еиҳа ахақәитра шиоузгьы, иматериалтә тагылазаашьа еиҳа ишеиҭьхазгьы, уи атцас ашьақәыргылара шыуадаѡыз иаанхеит: аԥсуаа жьрацәарала иахьеибабо абзиеи ацәгьеи рҿоуп. Иара усҟангьы, ичаразаргьы иԥсразаргьы, шамахамзар, уи аҽены ажьрацәара агәакьацәатцәкьа аҙәы даанымхакәа инықәтцны ицоит. «Анкьа акәын агәбылра аныҟаз!» – рҳәалоит абыргцәа. Агәбылра уи культура дуун, уи иацын атакԥхықәрагьы. Уажәы иахьатахҙам ауп уала-тахыла рҽахьеидыркыло. Цыхьа анхара-антцыракәа уиаҟара ишыҟамызгьы, анхаҩы

иқәацә инаваиргылон исасаайрҭа хәыҷы. Ҩырбагас акәмызт, уи аԥсуа ибзазара иахәҭакын, уаҟа иагхомызт асасцәа. Уажәы анхара дуқәа ҟарҵеит, аханқәа еихачапа ирызгылоуп, арахь уԥшыр, шықәсынаҟьак сасык даҭамиазакәа иаиасуа ыҟоуп. Асас дызҭамаауа аҩнаҭа доуҳала иҩархоит, агәбылра рцәыҙуеит. Еиҳараҙак ахәыҷқәа. Урҭ рааҙара ианымԥшырц залшом. Уажәы «сасцәас» еиҭанеиааиуа аҩыжәцәа роуп, еиҳараҙак аигәылацәа.

Аԥсны ахақәиҭра нагҙа анаиулак абарҭ азҵаарақәа рзыхынхәра, реиҭарҽиара хымԥада иаҭахуп. Уи культура дууп, Аԥсуароуп изырҽиаз, иаҳцәыҙзаргьы ицәыз духоит, уи хазыртәааua даҽеа етикатә культурак ҳзаԥҵаҙом, ԥҵашьагьы амаҙам.

АЛКААҚӘА

Амҳаԥьырра ашьҭахь Аԥсны аколонизациа иалагеит, аха урҭ индырхоз аԥсуаа рааигәара индырхаҙомызт. Аха нас, иҭацәыз араионқәа андырҭәы хәыҷы-хәыҷла аԥсуаа рааигәарагьы индырхо, уимоу ирыландырхогьы иалагеит, ассимилиациа рзырурц. Ус аколнхарақәагьы, асовнхарақәагьы, аибашьрагьы, агәаҟрагьы ҵысит. Убартқәа ирыхҟьаноуп ҳҵасҟәагьы ҳқьабзқәагьы шьақәҟьо, ҳаблақәа шааԥшуа ибжамҽамхо изалагаз.

Аԥсуара аибаркыра ауаҩы иорганизм иаҩызоуп: уи ахәҭақәа акы уашәшәырахар, егьырҭ рахьгьы ииасуеит. Ус еиԥш ҟалеит ажьрацәараҽгьы: урҭ рыбжьара аибабареи аиҭанеиааиреи анмачха, агәбылрагьы ԥсыҽхеит. Уигьы акәым, Аԥсуараҽы аианшьареи аиаҳәшьаԥареи реизыҟазаашьа, хыхь сыззаатгылаз ачыдарақәа зегьы аҙра иаҽуп. Ус ишнеи-шнеиуа ажьрацәарагьы аилагарахь икылсыр ауеит. Усҟан уи аҙәгьы дақәыҙбаҙом, избанзар, иҙуеит ажәа дамыҵа «амаҳагьа», иахьа уи аҙәгьы иҳәаҙом, амаҳагьара шыҟоугьы. Уи аргамара профилактикан ауаа рхымҩаԥгараҽы, ргәыргаанаҵон.

Ф. Завадски ҳәа авторк 1867 ш. агазеҭ «Кавказ» аҽы икьыԥхьит убри азҵаара иазкны. Уи излеиҳәо ала, зашьа

дызшьыз, ма зан, заб, зыпҳәыс уҳәа дызшьыз, убас ажьрацәараҽы хәымгарак ҟатцаны имаҳагьахаз, иус рыʒбон Апсны аҳ ихантәаѡрала. Убасҟак иус бааԥсны иахәаԥшуан. Аха имаҳагьахаз ашьра иқәыртцаʒомызт, имариоу шьауҧоуп ҳәа иԥхьаʒаны. Амаҳагьа ажәлар дрылырцон, иѡны дыҟан, цьара анеира-ааира азин имаʒамызт, итаацәагьы иацәажәаʒомызт. Ихәы иртон, акранифалак, ицәынхаз иара ишибо инаганы ала иамтцарыжьуан, ачысматәа зыршыла ирыʒәʒәон. Иԥсы ахьынʒатоу убас игәы дадыргон. Дыбналаны даҽа қытак ахь дцар ишьтархны адырра ҟартцон уи ауаѡ дзакәу, нас уаҟагьы ус изныҟәон. Ус ишааиуаз аижәлантәқәа рхала амаҳагьа ашьра иқәыртцо иалагеит. Рапхьатәи аангьы, уи ашьтахьгьы, уи аѡыза ахҧыс лассы-лассы иҟалаʒомызт. 15–20 шықәса рыла Апсны цьара-ѡыцьара иҟаларгьы, еиҳахомызт, ажәлар рҽы убасҟак анырра ҟанатцон ажьрацәара еилазгаз иқәыʒбара.

Асовет мчра анышьақәгыла аурыс изакәан ала уи аѡыза ашьауҧатә кодекс ыҟамызт ауаѡы ишьразы.

Ирҳәоит убасҟан абри аѡыза ахҧыс ҟалеит ҳәа.

Арҳәрақәеи арахә ргьычреи ртцыхәа анԥымтцәа, ажәлар Лыхнашта еизан, ирыʒбеит арахә згьычыз ашьра иқәзааит ҳәа. Ажәлар ирҳәаз агәхьаа мкыкәа ажәқәа згьычыз хѡык ркын, рус ʒбаны иршьырц иахьнаргаз, адырра роун, ҳамтакы иааныркылт. Иҟалаз уи ауп: официалла иршьуаз ажәгьычцәа инарыдкыланы, маʒала абыргцәа изларыʒбаз ала, даҽа хѡык амаҳагьацәагьы ашьра рыкәыртцазаап, иагьыршьит. Уи ашьтахьгьы аижәлантәқәа рыѡнутҟа избаны ус иршьызгьы ыҟоуп, аха нас, ашьра ҟазтцаз рхата ашьауға рыкәтцаны итаркуа ианалага, апропагандагьы аус анауы, «ажәытә цәынхамынха» ҳәа аххәаақәа атаны, амаҳагьа иахьырхәра аанкылахеит. Азѡа зʒаз иан дагеит ҳәа, амаҳагьара утцәахыр ачымазара ҽкы иаѡызоуп, аанкылашьа амаʒам, уанакәзбалак ауп анышә ианоуҧауа. Уи ибзиаʒаны ирдыруан Апсуара зырҽиаз ҳажәлар. Убриазоуп Апсны аҳ ихантәаѡрала ари аус изахәаԥшуазгьы. Аамта-аамтала ажәлар рҽыдрыцкьозароуп, ргәамсам рылҳәаны икарыжьуазароуп, насоуп урт еилыхха ианыҟало.

Иахьа даҽеа цәыртцракгьы ҳбо ҳалагеит. Апсуа бызшәа агәхьаамкра иахҟьаны, ақалақь иааҙаз аҿар урысшәала ихәыцны апсышәала ицәажәоит. Аиашьа иҧагьы аиаҳәшьа лҧагьы урысшәала «племянник» ҳәоуп ишишьтоу, ус анакәха, урт еишьцәоуп ҳәа иҧхьаҙоуп. Аурыс бызшәаҿы ажәа «аианшьа» ыҟаҙам, иҟаҙам «аиаҳәшьапагьы». Аианшьа изгьы аб иашьа изгьы «дядя» рҳәоит. Ҳара нцәахәыс иаҳапхьаҙо ажьрацәара акәзар, ирмариаҙаноуп ишахәапшуа. Ажьрацәара ахьҙала аныҳәаҿа ишьтаххуа, атцара змоу иџьашьаны итыртцаауеит, егьырт – ус атцәыцак аларжәуеит. Ҳаргьы убрахь ҳагар ҳәа ашәарта ыҟоуп. Апсышәалагьы зны-зынла ирҳәалоит «ари сашьа иоуп» ҳәа, «саҳәшьапа» ахатыпан. Ателехәапшрала ашәацьҳәара ҟартцоит ҳашьа ипстазаара далтцит ҳәа, арахь рыжәлақәа хазы-хазуп. Уажәшьта апсышәала ухәыцны ишьақәыргыл иҧсыз дызларзыҟоу: диашьоу, диаҳәшьапоу!

Абасала, Апсуара иацәтәыму, ҳбызшәа ианымаало аилахәарақәагьы цәыртцуа иалагеит. Урт зегьы зхылҿиааруа ажьрацәара аҳатыр ахьылаҟәыз ауп.

АЖӘЛАР. АПҨСАДГЬЫЛ. АЖӘЛАР АПҨСАДГЬЫЛ ИШАЗЫҞОУ

Жәытәнатә аахыс апсуаа рҿы ажәлар ркульт ыҟан. «Зегь зымчу ажәлар» рҳәон. Ажәлар зегьы рдыруеит ҳәа иҧхьаҙан. «Ажәлар қәыпсычҳар, амшын тнацоит» рҳәоит. «Ажәлар рышәиҧхьыз атцла арфоит» рҳәоит.

Ажәлар аҳатыр ду ирымоу шаҳатра ауеит итрадициатәу апсуа ныҳәаҿа – жәлар рныҳәаҿа. Абраҟа иазгәастар стахуп акы. Аҿхәацәа, аҿырбацәа аалаган, ари аныҳәара аинтернационализм тцакы артеит, апсуаа ари аныҳәара адунеи иқәу ажәларқәа зегьы ирзыркызшәа рҳәо иалагеит. Мап! Ари аныҳәаҿа рапхьа иргыланы апсуа жәлар ракәын изызкыз. Урт еснагь ашәарта итагылан; убри ашәартоуп ари аныҳәарагьы дзыркыз. Иагьацыртцон: «Ажәларқәа дасу рыпсадгьыл аҿы тынч инхо-интцуа апстазаара роуааит!»

ҳәа. Абасала, аԥсуа ныҳәаҷа шьахә атцакы андырблаҟьа (бжеиҳан ҳара ҳхы ҳара ҳаҕами), нас урт ираԥыганы апартиа-политикатә тцакы аҭаны иркуа иалагеит: «За дружбу народов!» – «Ажәларқәа реиҩызаразы!»

Ажәлари аԥсадгьыли еиҟәытхазамызт. «Дасу иԥсадгьыл Шьам аиԥш ибоит», – рҳәоит аԥсуаа.

Ҩ-жәлак рыбжьара аус баапс ҟалар, уи ашьакатәара ахылҷиаараны иҟазар, ауаа ҟәышқәа, ԥшрак ҟамтцакәа, ари аус ажәлар рахь инаргон. Иҟан агәынхара зыбжьалаз рхаҭа ҳус шәахәаԥш ҳәа аҳәара аныҟартцозгьы. Ақытаҷы ажәлар еизон, егьырт ақытақәа рҷынтә ауаа хатәрақәа аналадырхәуазгьы ыҟан. Азин рыман зус иахәаԥшуа иртаху ауаа радгалара. Абасала рҿазыҟатцаны уи аус иахәаԥшуан. Уи еиҷызкаауаз, иагьымҩаԥызгоз ажәлар рҷы зегь реиҳа иҟәышыз, ҳаҭыр змаз ауаа ракәын. Урт убас аиԥш обиективла уи аус иахәаԥшуан, анахьгьы арахьгьы аҙәы вбак изамтартә аиԥш. Еинраалашьа змоу усзар, еиндраалон, аара зыдхалаз дахьдырхәуан: аԥхасҭа ду иитазар, иҟан арахәтиаа анидыршәоз; иҟан иқыта даналырцоз таацәала. Ауаҩшьра рыбжьазар, ашьапса ддыршәон. Ақьаад ианымыз рхатәы шьауа кодекс рыман.

Ирзбозаалак амчра аман, уи анамыгзара аҙәгьы азин имамызт, избанзар, ажәлар роуп изызбаз. Абасала, аҳәынтқарра афункциа ажәлар инарыгзон.

Убарт реиԥш иҟоу аизарақәа раан ахәыцы инаиркны аду иҟынза убасҟак еизызырҩуан, ажәа змоу ида аҙәы иҿиртцысуамызт, амтц цыруазар ашьтыбжь уаҳауан. Убри иазкны Дырмит Гәлиа «Ажәытәуаа раҳатыр еиқәтцашьа» захьзу иҩымтаҷы иаабоит: ажәлар реизараҷы ажәа зыртаз абырг илабашьа ларсны ацәажәара далагоит. Уи иаԥхьа дтәазаарын ҷкәынак, алабашьа иахаз аиха тцәырпса ахәыцы ишьапы иалҟьан, анышә илытцаирҟацеит. Аха ахәыцы, ажәа змаз диԥырхагамхарц, иажәа далгаанза ичҳаит. Аиҳабы иаҳатыр, ажәлар реизара аҳатыр убасҟак идуун. Убри ауп уаҩы изымчҳауаз ахьаа ахәыцы изичҳазгьы.

Ажәа «Аԥсадгьыл» ҩ-ажәак рыла ишьақәгылоуп: аԥси адгьыли рыла. Адгьыл иахьабалак идгьылуп. Аԥсадгьыл

ауаҩы иԥсы аиԥш иипхьаӡо, мамзаргьы иԥсы зхоу адгъыл ауп иаанаго. Ажәларқәа зегьы ԥсадгьылк-ԥсадгьылк рымоуп. Иҟоуп ҩ-ԥсадгьылк змоугьы. Ауаҩы дахьиз, дахьааӡаз ԥсадгьылс иԥхьаӡоит, ус ауп иагьшыҟоу: Аԥсны ииз аурыс, аерман, абырзен Аԥсны ԥсадгьылс иԥхьаӡоит, Урыстәылагьы, Ермантәылагьы, Бырзентәылагьы шыҟоугьы. Убас ауп Ҭырқәтәыла инхо аԥсуаа уи ԥсадгьылс ишырыԥхьаӡо. Ҟыкҽыҟ ыҟамкәа ауаа ҭынч иахьынхо-иахьынтцуа ус ауп ишыҟоу. Аха уи иаанагаӡом уи атәыла зыхьз аху ажәлари егьырҭ ԥсадгьылс изаузи зегьы зинла еиҟаратцәкьоуп ҳәа. Иаагап аиҳабыра реилазаара. Аԥсны инхо иаԥсыуам Аԥсны президентс дузалхӡом. Аиҳабыра дырхаданы дҟаларгьы ииашам. Уигьы акәым, апарламент аҽы урҭ рхыԥхьаӡара еиҳаны иҟаларгьы ииашахом. Иаагап Ҭырқәтәыла. Уаҟа инхо ажәларқәа, аԥсуаагьы нарылатцаны, зегьы аҭырқәа ҳәоуп ашәкәы ишану, апаспорт шрымоу. Ус шакәугьы, урҭ аиҳабыратә матцурақәа рахь рымҩа аанкылоуп, Президентси ԥыза-министрси ҟалашьа рымаӡам. Ус анакәха, ауаҩы дахьиз-дахьааӡаз иԥсадгьылуп ҳәа ирҳәо ауаҩы изинқәа нхарҭәааны иазыхьчаӡом, уи ҟалашьагьы амаӡам.

Абасала, еиуеиԥшым аганқәа рыла ҳанахәаԥшуа еилыкка иаабоит ауаҩы инарҭбааны изинқәа зегьы зыхьчо, имч, илшара, ибаҩхатәра, идырра зегьы ихы иаирхәартә, зегь рыла иҽааиртыртә ахьилшо иабацәа, урҭ рабацәа ирцьыңцьу иԥсадгьыл заҵәык аҟноуп. Ус анакәха, аԥсуаа иахьыҟазаалак, иахьааӡазаалак, ԥсадгьыл заҵәык ауп ирымоу, уи Аԥсны ауп. Абаҩхатәра ду змоугьы ибаҩхатәрала иапитцо арҿиамҭа апсҭазаара ду ахьаиуа иԥсадгьыл аҿоуп. Ауаҩы иԥсадгьыл аҿы гхак ҟаитцар, уи дшахьчо аиԥш, ижәлар ишианарыжьуа аиԥш, тәымцьара дагьахьчом, тәым жәларык иагьианарыжьуам. Абзиа ҟаитцаргьы иԥсадгьыл аҿы ахәшьара ҳаракы иарҭо даҽаацьара ирзаҭаӡом, ижәлар рҿы аҳаҭыр иоуа даҽа жәларык рҿы изиоуӡом.

Ҳажәлар ҳаԥсадгьыл ишазыҟоу ҳҭоурых ахы инаркны атцыхәанҙа ианыԥшуеит. Аха уи аҭоурых аитаҳәара ҳаламгакәа, ҳалаԥш иааагаап ақыртуа мпытцахалаҩцәа Аԥсны ианақәла ҳажәлар рхы шымҩаԥыргаз. Ари зегьы ҳазхаану ауп, иаабаз-иҳаҳаз ауп.

Иаалырҟьаны иҟалаз хҭысын: Аԥсны жәлар реизара – апарламент еилатәаны Қырҭтәылеи Аԥсни Аиқәшаҳәра рыбжьаҭара азҵаара ишалацәажәоз ауп ртанкқәа ырхәархәаруа Аԥсны ианақәлаз. Агәаҧь змаз ахацәа Аҟәа амрагыларахьтәи аҳәааҧы инеины игылеит «алабақәа» кны, шәааи шәымшәозар ҳәа. Аԥсны аиҳабыра араҟа аангылашьа рымамызт азы, Гәдоуҭаҟа ииасит. Уаҟа ажәлар еизеит. Зны аиҳабыра аилацәажәара рыман. «Ҳара ҳатцкыс ѡынѡажәантә еиҳауп, бцьарла еиқәныхи иҟоуп, ҳандыртцәоит, еиҧьуп ҳарнышәар, ҳажәлар еиқәҳархар», – рҳәеит шьоукы. Ииашан урҭ ирҳәоз. Еитаҳәашьа амамкәа ашәарҭа баапсы иҭагылан ҳажәлар, уи рбон ауаа ҟәышқәа. «Уажә ҳеанраҳҭа ахаан ҳабҕа ҳзеитцымхуа, ҳҷы ѡеихыхны акгьы ҳзымҳәо ҳҟартцоит», – рҳәеит даҽа шьоукы. Урҭ ирҳәазгьы ҟәышажәан, ирдыруан иҳақәлаз аҕа дзакәыз. Аха урҭгьы егьырҭгьы акгьы рзыҙбомызт – ажәлар ракәын аус злаз.

Аԥсны Иреиҳазоу Асовет Апрезидиум ахантәаѡы иакәын аилацәажәара мѡаԥызгоз, зегьы данырзыҙырѡы, алкаа ҟаитцеит ѡ-ажәак рыла:

– Ажәлар еизаны иаҳзыԥшуп, ҳразҵаап, дара ишырҳәо ҳныҟәап.

Ажәларгьы иркьаҷны аҭак ҟартцеит:

– Атәра ҳақәшаҳаҭым! Ԥсадгьылк ауп иҳамоу, ҳаԥстазаара ахҭнахҵозаргьы, иҳахьчароуп, иҳашьҭанеиуа рхы иақәиҭны рыԥсадгьыл аҷы инхартә.

Уи ажәан, емоциан, аха Аԥсны Ахада рыгәра игеит: аԥсуа иажәа ажәоуп! Ус иагьыҟалеит: абцьар зкуаз аныҟала, абцьаргьы ҟалеит. Ирыдгылозгьы ҟалеит – еигәныѡит Нхытцгьы Аахытцгьы.

Абасала, Аԥсадгьыл аншәарҭаха ажәлар гылеит. Аҙәгьы имыргылазеит, рхала игылеит!

1993 шықәсазы, ажьырныҳәа ауха, ақытаҷы Москватәи журналистк дсасны даҳҭан. Сара, иҳәеит, адунеи ахыатцыхәа сакәшахьеит, еибашьрак, еидысларак ахьыҟоу зегьы срылсны избахьеит, исаҳахьеит, аха араҟа, Аԥсны, избаз цьаргьы изымбацт, иҳәеит. Иибаз закәызеи? Воейкоматаа аформазы иҟоуп, иҳәеит, анхаѡы иабцьар аашьҭыхны апо-

зициахь дцаны деибашьуеит, уи диԥсахуеит иҩыза анхаҩы. Ари аҩыза адунеи ҷьаргьы иҟазам, иҳәеит, иҟалап ҭоурыхла ус традицианы шәыжәлар ирымазар. Ас иҟоу ажәлар риааишьа ыҟазам, иҳәеит, шәгәы иахәоит ҳәа исҳәом, ари аибашьраҿы шәара аиааира жәгоит, иҳәеит…

Ҳара иҳазгәамҭо анаԥшҩы игәеиҭоит. Аха иҟоуп анаԥшҩы изгәамҭо, аха ҳара ибзианы иаадыруа ҳажәлар рҟазшьа.

Азакәан ахатцгылара рцәыуадаҩуп ҳажәлар – уи гха дуун ҳәа иаахтцәаны ахәшьара аҳҭоит. Ҳажәлар рԥсихологиа еилымкаакәа ииашахом ус еиԥш аҳәара. Аиҳабыра иаарҿытцшәо ҟазтцо, урҭ иаԥыртцо азакәан зыблақәа хҩаны иқәныҟәо ажәлар, атәы иԥсихологиоуп ирымоу. Урҭ рыпсадгьыл шәарҭахар, абцьар аашьтыхны аҕа иҿагылазом – аиҳабыра ирҳәарызеи ҳәа иԥшуа иаагылоит. Дчарҳәаҩызар аиҳабыра ирхагылоу? Усҟан уи ижәлар ақәыршаҳатны иԥсадгьыл иҭиуеит.

Аԥсуа даҽа ҟазшьоуп имоу. Азакәангьы уи аԥызтцаз аиҳабырагьы ратцкыс рыпсадгьыл еиҳаны идыргылоит, уи аинтерес ахьчара хадара аманы ирыԥхьазоит. Ари азҭаараҿы аиҳабыреи дареи ргәаанагара еиқәымшәар, ажәлар ааизаны изыкәшаҳатугьы изыкәшаҳатымгьы иаахтны ирҳәон, ҟәышрыла, цаҟьчаҟьрыда. Жәытәнатә аахыс уи традицианы ирыман ҳажәлар. Иаҳгәалаҳаршәап 1966 шыкәсазы Лыхнашҭа иҟалаз аҭоурыхтә хҭыс. Цабыргуп, усҟан ргәала зарҳәоз Аԥсны иҟаз аурыс чынуаа роуп, апровокациагьы ҟатцан, аполковник Кониаргьы ицыз афицарцәагьы ҭахеит, аха уи азакәмызт урҭ уахь изнарԥхьаз, ажәлар ргәала рарҳәарц акәын. Цара змамыз анхаҩы Шамы Осман ажәлар рҿахәы иҳәон, изаҳауадаз акәымзар…

Хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, 1932 шыкәсазы Дәрыԥшь, нас Лыхны ажәлар еизаны, аколнхарақәа хыртцәагоуп, иаҳҭахым ҳәа иқәгылеит. Уигьы лтцшәа маиузеит, аха ажәлар ишыртцасыз еиԥш, иаартны ргәала рҳәеит. Уи ашьтахь аамта-аамтала имҩаԥысуан урҭ рҩызцәа жәлар реизарақәа: 1957–1964–1967–1977 шыкәсқәа рзы. Атцыхәтәан, 1990 шыкәсазы Аԥсны ахы-атцыхәа Лыхнашҭа еизаны анапатцаҩра ҟартце-

ит Аԥсны Урыстәыла иалалар шыртаху ала. Урт аизарақәа рҽы иаартны ирхәон ақыртуа милатеилыхцәа рыгәра шырымго, рыгәра шырымго урт Аԥсны иахадыргылаз аиҳабырагьы. Асовет тоталитартә режим аан ас иаартны ажәлар ргәала аҳәара жәларык ирзымгәаҕьит, республикак аҽы уи еиԥш еиҽкааны ҟәышрыла жәлар реизарак цьаргьы ирзымԥаԥымгеит. 1956 ш. Қарт ақыртқәа еизан, аха шьакатәарада изеилымгеит: урт Асовет Еидгыла ҳалтцуеит ҳәа иқәгылеит, усҟан уи алдыршо иҟазма! Ҳажәлар аизарақәа рҽы ирхәоз тцатцгәыдамызт.

Амилатқәа зегьы ҟазшьак-ҟазшьак рымоуп. Аԥсуаагьы убас. Аԥсуа даараҙа иаарту уаԥуп: уи иуеиҳәо ишиашоу иҳәоит, акгьы уцәитцәахҙом, гызмалракгьы утцеигалаҙом. Иаарту ауаԥы иажәа ажәоуп, уаргьы ус уҟазар итахуп, мап анакәха, акгьы шәзеилаҙам. Иаҳҳәап, ажәа уитеит абригьы-абригьы ҟастцоит ҳәа. Уи шаҳат дамаҙам, инапы цьаргьы ианҙам, иара идыруеит, уара иудыруеит, уаҳа аҙәгьы издырҙом; атцыхәтәан ибоит иажәа неигҙар иара ишиԥырхагоу, аха мап, иажәа ааирҳәҙом, иихәаз шиҳәаз инаигҙоит, ус иҟоуп аԥсуа иҟазшьа. Уи ажәлар ирҟазшьоуп.

Аԥҳәызба ажәа лнитцан, аҽа лирхәеит арԥыс. Ус шакәу шаҳат дамаҙам. Атцыхәтәан дахьхәны мап лцәикит. Аԥсуатцас ари аҙгаб дылхыччеит ҳәа иԥхьаҙоуп. Уи иаргамахан, лтаацәа аты҃шәа алырхит, ауаа адыргалеит. Арԥыс иани-азтцаа мап имкҙеит аҙгаб ажәа шылнитцаз, аҽа шылирхәаз. Мап икыргьы ҟалон, лафк сҳәеит акәымзар, уаҳа акгьы ҳабжьаҙам иҳәар ауан, аха мап, уи ауаԥшьра шахылҽиаауаз идыруазаргьы, амц изхәаҙом, иҟаз шыҟаз иҳәароуп. Уи милат ҟазшьоуп, ажәлар ирҟазшьоуп.

Аус ҕәгәаҽы шаҳатра зуа ауаԥы данықам, иԥатца данықәны, хәыхәыцк алхны зҽы аус имоу иитон. Уи иҳазыртра итеитцон. Иажәа изынамыгҙакәа данатцаха, ауаа рҽы дираргамон, иҳазыртра итоу аатыганы, идырбо. Абасала, иатцахаз иԥатцақәа нықәыршәны исон, уи инаркны уи ауаԥ схатцоуп ҳәа уаҳагьы иԥатца ауижьзомызт. Ахатца иакәын апатца ныҟәызгоз, иажәа ажәан. Убри аԥыза ахьымзҕ аҽынҙа ихы намгакәа, иажәа иихәаз наигҙон.

Аԥсуаа милаҭ ҟазшьала идемократцәаны рхы аадырԥшит амҳаԥыркәа рхылҭшьтрагьы. Ишдыру аиԥш, урҭ рахьтә иҟан аԥашьацәа, ар рԥызацәа аинралцәа, иҟан Туниси Египти (Мысреи) ҳәынҭқарцәас иҟазгьы. Урҭ еиуеиԥшым аибашьрақәа ирылахәын, уимоу ԥызарагьы руан, аха рыцхашьара ззымдыруа еибашьцәаны аҳәагьы рызбахә рымҳәацызт, еснагь иатԥшьны аҭоурыхҩцәа иазгәарҭоз урҭ рыуаҩра, рԥьиара, рдемократизмра акәын. Ус еицырдыруа иҟаз иагьмаҧҳамызт.

Аԥсуаа аҳәынҭқарратә формақәа жәытәнатә аахысгьы ирыман. Атцыхәтәан, VIII ашәышықәсазы, аԥсуа хылҭшьтрақәа зегьы неидкыланы аҳәынҭқарра шьақәдыргылоит. Ажәа «аҳәынҭқаррагьы» аԥсыуа ажәаны аҳәынҭқарра ахаҭа иарҿиаз ажәоуп. Агеополитикатә ҭагылазаашьа зеиԥшраз ала, Аԥсны аҳәынҭқарра шьақәгылартә аҭагылазаашьа ҟалахьан, ирласынгьы ашьапы иқәгылеит, аҳәынҭкарратә ԥышәа роуит ҳажәлар. Нас IX ашәышықәсазы, Аԥсны анапхгара, рыԥсадгьыл дара рзы иҭшәахазар акәхап, иаалаган Гыртәылагьы, Ашәынтәылагьы, Гәриагьы, Имереҭиагьы рнапаҿы иааганы, рҳәынҭқарра дырҭбааит, раҳҭынрагьы Қәтешьҟа ииаргеит. Ҩышә шықәса уи аҳәынҭқарра аԥсуаа рнапаҿы иҟан, «Аԥсуа ҳәынҭқарра» ҳәагьы иашьҭан. Уи ашьҭахь, аҳәынҭқарцәа рдинастиа раҳәшьаԥа ақыртуа Баграт иахь ианиасгьы, Аԥсуа ҳәынҭқарра ахьӡ ԥсахӡамкәа даҿа ҩышә шықәса иҟан. Нас «Аԥсуа-ақыртуа ҳәынҭқарра» ҳәа иашьҭан. Атцыхәтәан ажәа «аԥсуа» аацрыхны «ақыртуа ҳәынҭқарра» ахьӡырцеит. Абасала, аԥсуаа хымҳаԥьымшьа аҳәынҭқарра ду еиҿкааны ақыртуа ирҭеит. Ус ҟартцахьан Тунис. Аҭоурых дуӡӡа змоу Мысра (Египет) акәзар, аҳәынҭқарра хьыԥшымра хьчаны, иргәгәаны изыԥсадгьылу ирыртахьан аԥсуа ҳәынҭқар Али-беи данахагылаз. Уи ибаҟа иахьагьы Каир иқәгылоуп.

Абасала аԥсуаа жәытәнатә аахыс аҳәынҭқарратә традициа ду рыман. Атцыхәтәан аурыс ҳәынҭқар Кавказ инапаҿы ианааига, 1864 шықәсазы аҳәынҭқарра ҳамхын, аха ҳажәлар рыхдырраҿы уи мыӡкәа иҟан, еснагь иашьҭан аиҭашьақәыргылара, иагьышьақәдыргылеит 1921 шықәсазы, Асовет Ар

ҟаԥшь рыцырхырааны. Аха нас, хәычы-хәычла уи зинданы иҟартцеит ҳаҕацәа. Аха ажәлар шықәпац иқәԥон. Уи шаҳатра руеит аибашьра ҟалаанӡа Аԥсны имҩаԥысуаз ахтысқәа. Урт рҽы хадара аман Аԥсны аҳәынтқарратә статус аиурц имҩаԥгаз аусқәа. Урт хыркәшан Лыхны имҩаԥгаз жәлар реизарала. Уаҟа уи апроблема иазкны анапынтцарақәагьы мҩаԥган. Уажәтәи аибашьра зызкугьы Аԥсны ихьыԥшым ҳәынтқарраны ашьақәыргыларoуп. Аԥсуаа рыԥсадгьыл ишазыҟоугьы, уи асуверенитет ахьчара ишахәаԥшуагьы еилыкка иаанаԥшит Аԥьыԥцьтәылатә еибашьра аан. Ԥшь-миллионк иҟаз аҕа хәымга ир еилаԥыххаа рыцәтцара ус имариамызт аԥсуа жәлар рмилат хдырреи рҳәынтқарратә хьыԥшымреи гәыскәатцәас ирымамзар. Убри иабзоураны, аҕа иага иҿеишәазаргьы, илымшеит ҳажәлар реиҩшара. Уи иааира дууп ҳажәлар ртоурых аҿы. Ҳаԥхьаҟа аиааира иаагаз еиқәзырхоны иҟоугьы убри ҳакзаароуп. Рыцхарас иҳамаз убри акзааразы еснагь ҳмацьанан. Убри ҳмацьанара аҕа ихы иархәаны ҳажәлар рыҩнутцҟа «ахәбатәи аколонна» еиҿикаауан. Ус ҟалеит 1918 шықәсазы ақыртуа меншевикцәа Аԥсны ианақәла. Усҟан шьоукы абольшевикцәа ирыдгылеит, шьоукы – аменшевикцәа. Абасала ажәлар еиҩшахеит. Аҕа иитахызгьы уи акәын.

Абри арыцхара жәытәнатә аахыс ҳажәлар ирԥышьклаҳәон, аха Анцәа иџьшьахартә, иахьа уи ачымазара ҳаиааины ҳаҟоуп. Ус шакәугьы ҳагхадангьы ҳаҟам. Иаххәап уи ҳагхагьы: агха иаартны ианухәалак ауп уи арҽеирагьы аналыршахауа. Зыӡбахә сымоу аҽехәароуп. Ари ҳажәлар ршьа иаламыз, ирцәтәымыз ҟазшьан. Ус шакәугьы Асовет мчра аамтазы ишьтыркааит уи аҟазшьа – аԥсуа иҟазшьамыз аҟазшьа. Аԥсуа ианакәызаалак дуаҩ ԥагьан, ахышьтыхра итахын, аха дызлаҟам далаҟоушәа ауаа иҽедирбаӡомызт: «Сҽеабаа…» иҳәон арашь иаҩызоу аҽеы тоуган изтагылазаргьы: «Сыҩнажә» иҳәон ахан изгылазаргьы. Зхы зырҽехәо ихыччон: «Акыр далаҟазар ауаа ирбоит, иара дзырҽехәои?!» рҳәон. Иара убас хьымӡгыс иԥхьаӡан аԥсуа дызлаҟам далаҟоушәа дурҽехәаргьы.

Сталин ихаан аҽехәара официалтә политиканы иҟаитцеит. Уи ажәлар зтагылаз ррыцхара злеитцәахуаз методын.

Аколнхарақәа реиҿкаара аан анхацәа «шҳаркьатаз» ҳәа аҽхәара иаҿын, арахь изҿыз анхацәа рхыртәара акәын, 1937 ш. миллионла ауаа аконцлагерқәа ианыртакыз, уахгьы-еынгьы рныртәара ианаҿыз, Сталин иҳәеит еицырдыруа ажәақәа: «Жить стало лучше, жить стало веселее». Официалтә пропагандагьы убри иҟам-ианым ыҟоушәа аҳәара иаҿын. Сталин ишьтахьгьы уи аҽхәареи аибарҽхәареи ааныханы иҟан. Иаҳгәалаҳаршәап атәыла дуззаҿы ршьапы икәгыланы аҳәынтқарцәа шдырҽхәоз. Ҳажәлар рыпсадгьыл аҿы зинк рымазамкәа ианыҟаз атрибуна ҳаракқәа рҟнытә иҳаҳауан еснагь: «Торжество ленинской национальной политики нашей родной коммунистической партии мы видим на примере Абхазской Советской Социалистической республики. Некогда отсталой и забытой окраины царской России, при советской власти расцвела культура абхазского народа – национальной по форме, социалистической по содержанию…» Ари адемагогиа ибзианы рхы иадырхәон ақыртқәа: атеатр спектакльқәа, аҳәынтқарратә ансамбль, ашәкәыра уҳәа зегьы ишәтыкакаҵуашәа ирыхцәажәон. Урт шаҟа иҧсыҿеу аҟара, дара ихагаланы идырҽхәон. Убри ала ҳкультура иамоу аитцахара ртцәахуан, рыҿхәарала ҳабла хыркуан, ҳдырлашәуан. Уи ашьтахь аҧсыуак гәынамзарак иҳәаргьы, иаразнак иуҿадырхьуан. «Уара уцәгьаршәуп акәымзар, Қарт аспектаклькәеи аҳәынтқарратә ансамбли рықәгылара ахәшьара ду ироуз умбазеи?!» рҳәон. Убас ауаа рыбла ахкразы Қарт иаалаган брошиура хәычык иаҟараз 40 цыра ҩ-кәалаҧк иртатцаны итрыжьит. Урт ииаидкыланы ҩ-томк ракәын иҟаз. Аха уи зегьы иаурдыруаз. Ашәкәыҩҩцәа реизара дук аҿы ажәахәқатцаҩ иҳәоит аҧсуа литература ақыртшәахь еитаганы 40 шәкәы трыжьит ҳәа. Цқьа ирзеилымкаар ҳәа дацәшәазар акәхап, даатгыланы, инатцшьны еитеиҳәеит: «Ҩынҩажәа шәкәы, аҩызцәа!» Хыпхьазарала акәымкәа, 40 том атцанакыртә иҳәеит. Ари заҳаз иџьашьаны, рыхқәа ртцысуа инеиҿапшы-ааиҿапшит. Арт реипш иҟоу аполитикатә ҽхәарақәеи аибарҽхәарақәеи, иџьоушьаша, ҳажәлар ирылатцәеит, уртгьы рыпсуа ҟазшьа нышьтатцаны, аҽхәарахь ииасит. Абыргцәатцәкьа рышықәс азырҳаны

иалаҽхәо иалагеит. Урҭ зегьы, ԥҟарак аҳасабала 100–120 ш. «рхытцуеит», арахь иаатуцаар – Асду ашьҭахь ауп ианиз. Идмырҽхәо иҟада: аҕьычцәа дырҽхәоит амал рымоуп ҳәа; алкоголикцәа дырҽхәоит ачеиԥьыка рымоуп ҳәа, мамзаргьы есымша иржәуеит, арахь рхы рыхьуам, ргәы рыхьуам ҳәа. Арҭ реиԥш иҟоу ҳажәлар ираҭәоумшьаша аҟазшьақәа ишьҭырхыз рацәоуп, аха ари аҿырԥшы иазсырхоит.

Ҳажәлар ираҭәам, дара ирҟазшьам, ирцәаҩам хыхь зыҙбахә сҳәаз аиԥш иҟоу аҟазшьа ашьҭыхра зыхҟьаз еилкааун: актәи – аԥхныга аиԥш еилароуп (Аԥсуара акәалҙы аиԥш изыхьчоз ажәлар адоуҳатә хаҟәиҭра ирымаз акәын…); аҩбатәи диалектикала аԥсабара азакәангьы ажәлар рыԥсҭазаара азакәангьы акоуп, апырпыл ицоуи ицами, мамзаргьы аԥьыкәреи шкәакәеи аҩежьи еилаԥсаны илаҳҵар акгьы цкьаны иҳауҙом – рыҩхкыкгьы бжамҽамноуп ишыҟало; ажәларгьы убас ауп ишыҟоу: еиуеиԥшым ажәларқәа еиланурхар, урт рҵасҟәагьы рԥьабзқәагьы бжамҽамноуп ишыҟало.

Ҳҵасҟәагьы абри ауп ирыхьыз. Хыхь исҳәахьеит аԥсуара закәу ажәлар рыламыси рҟәышреи идырҿиаз, амилаҭ зегьы еидызкыло доуҳатә культуроуп ҳәа. Аԥсуара дунеихәаԥшроуп, милаҭ ҟазшьоуп. Ажәлар рдунеихәаԥшреи рҟазшьақәеи рҿы иҽеим анырра анықалалак, рыԥсҭазаара зегьы ианыԥшуеит. Аԥсуарагьы убри аҩыза ауадаҩра иҭагылоуп иахьа, ус иҟеижьҭеигьы краацуеит.

Ҳажәлар иага гәаҟра рхыргахьазаргьы рхатәы ԥсҭазаара акәын изныԥшуаз; урҭ нцәахәыс ирымаз Аԥсуара акәзар, абааш аиԥш кьыс амаҙамкәа еиқәырханы ииаргон.

Ҭоурыхла иаадыруеит Аԥсны жәытәнатә аахыс аколониатә хьыԥшрақәа рацәаны иахнагахьеит. Аԥсны рнапаҿы иҟалахьан ажәытәзатәи абырзенқәа, аримлианцәа, византиаа, аҭырқәцәа. Уи политикатә хьыԥшран, арратә гарнизонқәак ана-ара идыргылон, аиҳабыра аиқәшаҳатрақәа рыбжьарцон. Ажәлар ракәзар рбызшәеи, ртаси, рԥьабзи кьыс рымаҙамкәа иаанхон, избанзар, аԥсуаа даҽеа милатк ааины ирылаҳаҙомызт, урҭ шыцкьаз, ишеибгаз иаанхон. Убри иабзоураны, хыхь ишысҳәахьоу аиԥш, аԥсуа иԥсад-

гьыл аҽы еснагь адоуҳатә хақәитра иман. Ус иҟан Урыстәыла ианалалагьы, нас ҳапсадгьыл ахьӡ ахыхны, ажәлар ракәзар «ахара зду» ҳәа ианҧхьаӡазгьы. Иҟалап убри адоуҳатә хақәитра ирымаз акәзар ҳажәлар 1866 шықәсазы Лыхнаштаҽы рықәгылара зыбзоуроу. Уигьы акәым, амҳаԥыырра ахатагьы зыхкьаз амзызқәа ируакуп, хымпада, апсуаа адоуҳатә хақәитра ирымаз: шәнапаҽы ҳаҟоуп, ишәтаху ҳзыжәу, шәара шәҽы ҳара ҳатәцәоуп рҳәар, мчыла аҳәгьы иахигаӡомызт. Ҳгәылацәа ус зҳәаз аҳәгьы дрыламкьысӡеит.

Ҳажәлар адоуҳатә хақәитра рыман, аамтала ақыртуа меншевикцәа Апсны рнапаҽы ианааргазгьы, Асовет мчра анышьақәгылагьы, 1937 шықәсазы ҳажәлар ирхыргаз атрагедиа инаркноуп ҳажәлар анырхәаҽеыз, адоуҳатә хақәитрагьы анаҳцәыӡыз. Убасҟан иалагаз ақыртуа експансиоуп ҳажәлар абаагәара аиԥш изыхьчоз Апсуара ашьата аҽынӡа иантцысыз. Убасҟан ауп уи абжамҽамхара ианалагазгьы. Ҳапхьаҟа ҳгәыҷуеит Апсны ахақәитра наӡа аиуп ҳәа. Ус анакәха, ҳҳәынтқарра ашьақәыргылара инаваргыланы Апсуарагьы шьақәыргылатәуп. Уи ада аҳәынтқарра ахатагьы ашьақәыргылара даараӡа иуадаҩхоит. Рапхьа иргыланы нап арктәуп уи абжамҽамра алгара.

АЛКААҚӘА

Аибашьра цышәара дуӡӡоуп. Уи ажәлар рыбзиарагьы рыцәгьарагьы зегь аанарԥшуеит, даҽеакала иаҳҳәозар, апси абзеи еилнаргоит. Аибашьра афырхацәа цәырнагоит, уигьы акәым, уи ицәырнагоит ашәыргәындақәагьы, ачарҳәаҩцәагьы, аибашьра иалахәаахәтуагьы, ачанмтцарсҩцәагьы. Убарт зегьы ыҟан Апсны Аџьынџьтәылатә еибашьраҽы. Аха уааӡа аҕа данҳақәла: «Абыржәоуп ахатцара анатаху, Апсадгьыл шәартахеит, ахацәа шәабаҟоу?!» – анырхәа, «Аҳаҳаи, ара ҳаҟами!» – рҳәан, шәара ззымдыруаз ахацәа, алымқәа реиԥш, еиқәаҕа иаагылеит. Урт рыблақәа ирхубаалон агәымшәареи аҕа ицәымгреи. Урт ахацәа рхацәа ракәын. «Ҳаргьы апстазаара ҳтахуп, аха рапхьа иргыланы Апсадгьыл хьчатәуп», – зҳәоз ракәын дара.

Урҭ инарышьҭалеит, ҳѡызцәа ахьнеиуа ҳамнеир аҽԥныхәа ҳадыргоит ҳәа згәы иаатызҳәаазгьы. Урҭ рыблақәа мцак рыхны ҳәа иҟамызт: «Аԥсадгьыл хьчатәуп, аха аԥсҭазаара ҳҭахуп», – ҳәа акәын урҭ ирхубаалоз.

Аибашьра ицәырнагоит зегьы: жьыхәҭак ҳзалԥаауазар ҳәа зыҿцәылхны атыл аҿы аматҵ зуазгьы, ибжьахәаахәҭуазгьы, ус ҭып ԥхак иашьҭазгьы. Абас ацәыхацәыфарақәагьы ыҟагәышьан, аха урҭ ракәмызт Аԥсадгьыл алахьынтца зыҙбоз…

Ҳгәыҕуан знык Аиааира анаага урҭқәа рҵыхәа ҵҭәоит ҳәа. Иԥхаҳшьон, иагьхьымҙгаҳшьон ҳагхаԥхақәа атәымуаа иахьырбоз, иахьраҳауаз. Аха аибашьра ашьҭахь еиҳагьы еицәахеит: урҭ ирыцлеит аҵан аимҵәара – уик ҵыхәаԥҵәара маиуҙеит; уи ацәыхацәыфара аҿынҙа ахыларҟәра ԥхазшьаз аҟәазқәа Аԥсны аҳәынҭқарратә мал аимҵәара иалагеит. Ари ацәыртцра иуникалтәыз, адунеитәи аибашьрақәа рԥышәа иазымдыруаз акакәын: аҕа илымшаз Аԥсны аҳәынҭқарратә мал аимҵәара дара иҟартцеит. Урҭ амчрақәа убасҟак иҕәҕәан, иаартны ақәыҙбарагьы аҙәы илымшеит, аргама зегьы ишырбозгьы.

– Ишԥаҟалеи абас? – иазҵаауеит ауаа ҟәышқәа. – Ҳиааирала адунеи ҳадырит, Афырхацәа ҳзырхәеит, нас, иҳахьзеи? Ҳажәлар ирҟазшьазма ас еиԥш ахымѡаԥгара, мамзар шьоукы ирҿаҳҵаау? Изаҳхаштзеи ҳабацәа рҟазшьа ахьҙи ахьмыҙги рызхәыцра?!

Ҳарзаатгылап абарҭ азҵаарақәа.

Хыхь исҳәахьеит ҳажәлар рыԥсадгьыл ишазыҟаз. «Ахаҵа!», «Ахаҵа ихаҵа!», «Афырхаҵа!» Арҭ ажәақәа аибашьроуп изырҿиаз. Уи ҕәҕәала ирныԥшуеит ажәлар рашәақәагьы рҿаԥыц ҳәамҭақәагьы. Урҭ еснагь аиааира рызгаҙомызт, аха ианаҵахозгьы ишфырхацәоу иаанхон рыԥсадгьыл рхы ақәырҵон. Уи аѡыза ахаҵара ҳажәлар ршьа иалан, уажәтәи аибашьраҿгьы иаадырԥшит. Аибашьра анцоз анаԥшцәагьы, ааԥшцәагьы Европеи Америкеи инадыркны араҟа иҟамыз дызустада! Урҭ еицҿакны изларҳәаз ала, иааиҿагыланы аибашьраҿы аԥсуаа ирыцназгауа еибашьѡы дыҟам рҳәоит. Ус рҳәартә еибашьит ҳҵеицәа. Хыԥхьаза-

ра рацәала Афырхатцара ахьӡ иапсахеит хтцеицәа – зегьы 315-ѡык, урт рахьтә 181-ѡык иантаха ашьтахь аҳатыртә хьӡы «Апсны Афырхатца» ҳәа ирыхтцоуп, 134-ѡык – аиааира анаага ашьтахь. 44-ѡык Апсны антытцынтә иааны иҳацхраауаз. Урт нацтцаны 359-ѡык Афырхацәа «Апсны Афырхатца» ҳәа ахьӡ зыхтцоу ирацәацәоуп зҳәозгьы ыкоуп. Ганкахьала, мамзаргьы ахыпхьаӡара мацара уахәапшуазар, ус уҳәартә икоуп, аха ус еипш хыпхьаӡара рацәала афырхатцара аадырпшын азоуп ѡынѡажәантә ҳатцкыс хыпхьаӡарала еиҳаз еилапыххаа изыкәыртцазгьы. Ирҳәоит изыкәнамгозгьы ирыртеит ҳәа, сара иамаскуам, ус акы ҟалазаргьы ауеит, аха изыкәнаганы измоуз уаѡ дыҟаӡами? Уртгьы шаҟа утаху! Афырхатцатәкьа дыпшаатәуп, уи ихы еитеиҳәаӡом, сеибашьит, афырхатцара ҟастцеит, исышәт иҳәаӡом. Ипсадгьыл ихьчон, аиааира игеит – убри ауп аибашьѡы изы еиҳау аҳамта.

Аорденкәеи амедалькәеи занашьаз фырхацәаӡами?! Уртгьы ракәым, аҕа ицәымгра згәы иташны, уи ичан ахь ихьампшуа, еибашьуаз зегьы – итахазгьы, инхазгьы – фырхацәоуп, убас еибашьуаз роуп аиааира згазгьы.

Абасала, ҳажәлар ртцеицәа, рыпсадгьыл атцеира иапсахеит, рыжәларгьы еикәдырхеит, аибашьреи аиааиреи рлахьынтца зыӡбызгьы дара роуп.

Аибашьра аангьы, аибашьра ашьтахьгьы ицәапҵеыганы икалеит ҳаҕа ичан аимтцәара, ҳажәлар рырҳәра, аҕьычра-тцымҳәҳәарра. Урт убасҟак рымҽехак тбаахеит, Аиааира иаагазгьы, Аиааира згаз Афырхацәагьы рытцадырӡыртә еипш. Уртгьы ракәым, ҳажәларгьы рцәа цырҽеуа, егьырт ажәларкәа рҽапхьа раҳатыр лаҟәуа аҽынза ҳнеины ҳаҟоуп. Анапшѡы ҳажәлар цкьа иззымдыруа, убас еипш агәаанагара иоур ҟалоит, итцабыргытцәкьаны ҳажәлар пхастахазшәа, абри ахәымгара икоу зегьы алаҟьашьушәа, зегьы дара ирхароушәа. Мап, еитах мап! Реиҳараӡаѡык ҳажәлар рыламыс шыцкьац ицкьоуп, аибашьра иазмырхәашьӡеит, иахьагьы ламысла инхоит-интцуеит, уаѡы иципырхагам.

Аҕьычра акәзар, ари адунеитәи ауаатәыѡса ирзеипшу, ижәытәзатәиу «профессиоуп», изхылҽиаазгьы аи-

башьрақәеи урҭ ирхылҽиааua агәаҟроуп, ананамгароуп, аҕьычра ҽкны ажәлар ирылазҭаз, нас уи иҟазшьа баапсны ауаҩы ишьа иалалеит, иагьилаҽеит. Адунеитәи апрогрессивтә ууатәыҩса ицәаҧеыгоу ари «азанаат» иаҽагыланы иқәпоит, аха уи уаҽагылацыпхьаҙа еиҳагьы иҕәҕәахо акакәны иҟалеит. Аҳәынҭқарра аструктура еиԥш даргьы аиерархиатә еиҽкаара рымоуп: аԥьыбаҭалаҩ, аҩны арҳәҩы, амашьынамҭарсҩы уҳәа инадыркны аҳәынҭқарратә органқәа ирҽагыло амафиақәа рҽынҙа еимадоуп. Ирымоуп рхатәы ООН – адунеи жәларбжьаратәи амафиа. Акоммунистцәа реиҳагьы урҭ аинтернационализмра рыманы иҟоуп: рапхьатәиқәа хыбгалт, дара шыҟац иҟоуп.

Ҳхалацәеит хыхь «алымқәа» рахь. Уажәы урҭ ракәзам зыҙбахә ҳамоу, ус анакәха, ҳалбаап тцаҟа «абгассақәа» рахь. Араҟа стихиалоуп, еиҽкаара дук рыманы иҟазам, убри аҟнытә ажәларқәа зегьы аҕьычраҽгьы рмилат хаҽра рымоуп, урҭ тызтцаахьада акәымзар.

Ҳажәлар аагозар, цәаҩас ирыман аҽгьычра, ацәқәа, акамбашьқәа, аха урҭ ааигәасигәа акәымкәа, харантә иааргон. Иҟан Нхытц аҟарачқәа рҽы ицаны, рырахә пҭцәаны ианаарцалоз. Уи хатцарас ирыпхьаҙон, иалаҽхәон, ажәлар рҽгьы акыр злоу ракәны раҳатыр ыҟан. Ижәума, икамбашьума, ахш змытцуаз ма еимгәаз арахә ргьычҙомызт. Уи гәнаҳароуп ҳәа ирыпхьаҙон.

Иҟан аԥсаса, аҕаац уҳәа аҟатамата зҕьычуазгьы, урҭ рзы харагьы ицаҙомызт, ааигәасигәа рнапы аашьҭыршьуан. Ажәлар рҽы урҭ ҳатырк рыманы иҟазамызт, уаа тцмыҳәҳәарқәаны ирыпхьаҙон. Убарҭ ирҩызан аматәаҩытәа зҕьычуазгьы. Зегьы реиҳа ицәаҧеыган акәты ма ашәишәи зҕьычыз, уи уаҩыс дыршьаҙомызт. Убарҭ ракәтцәкьан «абгассақәа» ҳәа изышьҭаз.

Иаҳҳысыз аибашьра иаанарԥшит урҭқәа зегьы имилатцәаҧеыганы ҳажәлар рҽы ишыҟоу.

Ҳхы ҳазтцаап: аԥсуа иаҟара ахышьҭыхра иашьҭоу, ахьҙи ахьымҙги зныруа дмаҷуп рҳәон, ус иагьыҟан, нас, иҳахьзеи уажәы? Избан аԥсуа акәты иҕьычуа, ауаҩы диқәланы икасыжәқәа еизыҳәҳәаны иго, ауаҩы иԥьыба дҭала-

ны дирҳәуа аҽынʒа ихы зылбааигазеи?! Ихы амацарагьы акәым, ажәларгьы лаирԥәит. «Аԥсуа» рҳәаргьы, «аԥсуаа» рҳәаргьы рыѽбагьы акоуп. 99 процент аԥсуаа бзиазар, процент затԥәык ҽеимхар, аԥсуаа зегьы атԥәаҕәа рхьыршьуеит, аҳәынтԥа рыԥәырҭәоит. Уи ус шакәыз рдыруан ҳабацәа, нас, ҳара иҳахьзеи?

Иԥалаз уи ауп: актәи, Аԥсуара анԥсыҽеха, ахьʒи ахьмыʒҕи рыгәхьаа ҳамкуа, урҭ анаабалак «ҳҽы наҳарҳәуа», «ҳаблақәа хааѽауа» ҳалагеит; ѽба, ахьʒи ахьмыʒҕи рыгәхьаамкраҽы анырра ҕәҕәа ԥартцеит уи закәыз ззымдыруаз амилаҭ рацәа иҳалаҳаз. Ари афактгьы уажәшьҭа иаартны иаҳҳәароуп. Аԥсны еимтԥәатәуп, шәеиха анырҳәа, зхы пату ақәызтԥоз иакәымкәа, ишакәхалак маатк абамтԥасырсри ҳәа иԥаз роуп арахь еихаз. Насгьы ақалақь иалцаны иԥаз аԥсуа, ԥсеивгара хәыцқык аниоу, иҽекылҕәааны ақалақь ахь дааит. Иара изы араԥа тәым ҳәынтқарран, ахкыдкыларҭа иҭахын, днеины убри аԥьалаԥаларала Аԥсны иԥәнагалаз, ҕьычра-қәычрала иргылаз ахан қьырала дыѽналеит, аус ахьиуаз иҽеидикылеит, жьрацәарала еилахәхеит, рхәыцқәа еихааʒалахеит... Ажәакала, ақалақь аҽы аԥсуа дхьыпшхеит, дсасхеит, иаԥшәымахаз усгьы деилкааун. Ас еипш аҭагылазаашьа ахьыԥкалаз изеипшрахарызеи ҳҭасҟәеи ҳԥьабзқәеи, ҳахьʒи ҳахьмыʒҕи, дышпааʒахоз уи ихылтцуаз?.. Ишааиуаз ақалақь анырра ԥанаҭо иалагоит ақыҭа ахьгьы. Уажәы аформазы аижәлантәқәа рхеидкылақәа ыԥоуп, аха урҭ акгьы рыʒбаʒом. Анкьа ус еипш официалла иԥаʒамызт, аха рыжәла ацәа ԥызҽеуа аʒәы хәымгарак ԥаитцар, убри акәытҕьычрагьы акәзааит – аижәлантәқәа зегьы рзы ихьымʒҕын, иааизаны иус рыʒбон, иқәыʒбон. Уи анырра ҕәҕәа ԥанаҭон изаҳауа рҽгьы. Ахьмыʒҕ аҽагылараҽы ҳажәлар ирымаз аметод ашәышықәсақәа рыла иԥышәан, уи анкаҳажь, аижәлантәқәа рзы ицәаԥҽыгоу ахьмыʒҕгьы ҳанышәеит. Убри ауп изырҽиаз акәтҕьычреи, акасыжә ҕьычреи, аԥьыбаҭалареи реипш иԥоу атцмыхәҳәаррақәа. Урҭ ирыцлеит агәыҳәра: аколнхарақәа реиҽкаара ианалага инаркны 25–30 шықәса ажәлар рыбҕа рзеитцымхуа аҽынʒа итцацаланы ирыман, рԥьа иалтцны рхы рызныԥкәымго иҕарын, иҕарын

инеибеиԥшны. Абри аҭагылазаашьа иҟанаҵеит агәыҳәра. Анхацәа бзиаҟәа уи иацәцеит, аха уааҧагьы иҩарыз, урҭ зынӡа игәыҳәхеит. Уажәы хәыдаԥсада амал кажьны ианырба, аизыҳәҳәара иалагеит, еизырыҳәҳәоит иаарԥыхьашәо зегьы – акы иацәшәом, Анцәа дугьы дырбом. Ачан ҷануп, ашәиԥхьыз адуп, иабарҭаху?! Аха уи иазхәыцуада!

Аибашьра ашьҭахь ажәларгьы Аԥсны аиҳабырагьы ираноумыжьша даҽа цәыртракгьы ƀалеит. Иалагеит уи аибашьра анцоз: «Аиааироуп хадара змоу», – ихәыцуан зегьы, уи рхымҩаԥгашьагьы ианыԥшуан. Уи ахыҟәкы хада инахыҳәҳәаны, Аиааира анаагалак аҳәынҭқарра шаҳахьчаша ишеиҿаҳкааша, аҳәынҭқарратә мал – зауадума, фабрикоума, ахәышәтәыртоума, асанаториа, аԥсшьарҭа ҩны уҳәа шеиҟәҳархаша ҳәа аҙәгьы дхәыцомызт – зегьы дырхәашон, зегьы еимыртцәон, ус ƀашәымтцан ҳәа аҙәгьы дрылабжьомызт. Аиааира агараҿы рымҩа иаԥгылазма, ирԥырхагазма, иаххәап, амиллиардқәа ирыԥсаз Аԥсны аиҳабыра рыҩны?! Автономтә республика аиҳабыра ҳәа изышьҭаз гәыԥҩык убра адашьма аҭаƙа ицәытцаƙәыƙәын. Аҳәынаԥ еиԥш ицәытцаланы рхы рыхьчон аƙароуп, урҭ шәарҭаны иҟазамызт, инарывсны ицандаз наƙ, Егрыƙа, дара уа ицәытцатәазаарын! Мап, урҭ ҳарбаандаҩыроуп рҳәан, жәеиза еихагыла иҟаз ахыбра дуӡӡа, наƙ-ааƙ иавагылаз аҭоурыхтә хыбраҟәа надкыланы, амца ҩацраҵаны иҩыҟәыццышәаа иргеит. Аҳәынаԥқәа нҳартцәоит ҳәа аҕба ҙааурҟәрылар еиԥш! Аибашьра анеилга зхы ҩахаз зеиԥш хыбрак нымхеит, зегь еимыртцәеит, атурбазаҟәа, аԥсшьарҭа ҩнқәа, акамбашь аҟәыцьмаҟәа ирфаз еиԥш, рыбаҩқәа хаххала, ицәҩажәӡа игылоуп шәыда, хышәда…

– Аибашьра еилгеит, Аиааира аагеит, уажәшьҭа ҳхы зкәаҳкуеи: ачаи хаххуама, аҭаҭын ƀаҳцома, аԥьыкәреи ааҳрыхуама? – иниеизтцаа-ааизтцаауан анхацәа. – Ирҳәозеи, иҳарҳәозеи аиҳабыра?

– Ишышәтаху, – рҳәеит изызтцааз. Аколнхара ыƙам, асовнхара ыƙам, иƙам асоциализм… Ажәакала, шәынхаргьы ƀалоит, шәнымхаргьы ƀалоит.

Закәытә ажәа «ƀәышузеи» ирарҳәаз!

Иаагылеижьҭеи асоциализм азакәан ала инхоз, шьыжьи хәылпҵази наҟынтәы «указаниас» иҳаурызеи ҳәа еснагь иԥшыз анхацәа, уажә ирҳәо рҽамшәо инеиҿаԥшы-ааиҿаԥшит. Шьоукы ргәы иахәеит: наныкьара ҳамоуп, аус жәуы ҳәа аҙәгьы иҳаиҳәаҙом, иҳабыргәузеи рҳәеит; даҽеашьоукгьы, ирҳәо рҽамшәо, иаалакѡакит: – Акраамур акраҳҽазҭода?! – рҳәеит. Арахь уԥшыр, ажәлар рмал хада ачаиҭрақәа еихиааны абнахара иаҿын. Абарҭ аиҿымкаарақәа иҟалаз ҳҟыҭауаа ғәғәала ирныԥшит, уаапсырала иҩархеит, ирацәахеит аҿар иқәтцны ицаз. Ҭабыргуп, араҟа Аԥсны аҳәаақәа аркуп, аекономикатәи аполитикатәи блокада ыҟоуп, аха ажәлар ус ажәала игәынкылагаз ажәак раҳәатәымзи, ргәы шьҭыхтәымзи – ус акгьы ҟамлаҙеит. Ақыҭагьы акәым, иара ақалақь аҿгьы имѡақәтцагаз ажәа рмаҳаит. Абарҭқәа ирыхҟьаны акриминалтә ҭагылазаашьа иахьауажәраанҙа ҭышәынтәаларак аманы изыҟамлеит.

Даҽеакала иаҳҳәозар, иааиԥмырҟьаҙакәа ажәлар аинформациа рыҭалатәуп, апропаганда ҟатцалатәуп, амѡа иқәтцалатәуп – уи ажәлар рнапхгараҿы изакәан хадароуп... Аибашьра ашьҭахь абри ҳагхақәа ирыцкны иҟоуп. Аибашьраан ажәлари аиҳабыреи еилатцәаны иҟан. Ҭабыргуп, урҭ еилазыртцәаз рхыцәкы хада аибашьроуп, Аиааира агароуп – араҟа ѡ-гәааанагарак зыҟаломызт, иагьыҟамлеит, аха, мшәан, уажәы шьала еиқәҳархаз ҳҳәынтқарра хьчатәыми, еиҿкаатәыми, ажәлар ныҟәгатәыми, урҭқәа ҳалшарц зегьы ҳееилаҳартцәар ауми! Нас, араҟа ѡ-гәааанагарак ыҟоума?! Иҟамлароуп! Аибашьра ацкыс ҳаниааи, ҳаиааироуп ҳаѡнутқатәи ацәыхацәыфарагьы, аегоизмрагьы, амал азгәыҳәрагьы. Убасҟан ауп амилаҭ консолидациа аныҟало – усҟан ҳапроблемақәа хьаадабаада ҳара ишаҳҭаху иҳаҙбоит. Убри ада даҽеа мѡак ҳамаҙам.

АИНТЕЛЛИГЕНЦИА. УРҬ РРОЛЬ АԤСУАРА АХЬЧАРАҾЫ

Атцарадырроуп аинтеллигенциа заазо. Аинтеллигенциа амилаҭ ринтеллектуалтә хшыѡ ауп, хәы змам малуп.

Аинтеллектуалтә хшыԥ аныҟала, иҟоуп аҳәынҭқарратә хшыԥгьы. Урҭ анеицыла ажәлар рылаԥшҳәаа ҭбаахоит, урҭ ирылшоит ахара аԥшра, ахара ахәыцра, изҭагылоу аамҭа инахыԥшны раԥхьаҟа ирԥеиԥшу заа агәаҭара. Уи имариоу усҳам, шьаҭасгьы иамоу агеополитикатә ҭагылазаашьа ҭарадыррала заа азпхьагәаҭароуп.

Аԥсуа жәлар, ижәытәҳатәиу шыжәларугьы, жәытәнатә аахыс иҳауазгьы иҳаҕазгьы ашәҟәԥыра шрымазгьы, заа иаҳмоуит ҳара ҳхатәы шәҟәԥыра, аҭарадырра ҳшалахәдамызгьы. Абырзен шәҟәԥыра рхы иархәаны аславианцәа рхатәы шәҟәԥыра ҟартҷеит. Аславианцәа раԥхьа зқьышықәса абырзенқәа ҳарзааигәахахьан. Аерманцәа аалаган ранбан ахы ларханы ихԥылаан ақыртқәа ирыртан, рхатә ԥыра роуит. Жәытәнатә аахыс урҭ аԥжәларык ҳгәылара иҟан: ақыртқәа ракәзар аҳәынҭқарра ҟаҵаны ираҳҭеит, аха анбан ахы лархангьы иԥархангьы иаҳзырҿымҵааит. Урҭ зегьы иобиективтәу амзызқәа рымазар акәхап (ауаԥы схы сырқьиоит ҳәа далагар шәкы-зқьы иԥшаауеит излаирқьиаша), аха афакт – фактуп: иааҳакәыршаны иҟаз зегьы ашәҟәԥыра рыман, ҳара урҭ акгьы ҳзырҿымҵааит. Ма ашәҟәԥыра иаҵанакуа ззеилымкааура ҳакәындаз: аабатәи ашәышықәсазы аҳәынҭқарра еиҿаҳкааит, аҳәынҭқарцәа аҭарадырра рымазар акәын, иагьрыман, абраантә Византиа (уажәтәи Ҭырқәтәыла) ишьҭны аҵара ддыртцон, рҳәынҭқарратә усқәа ҭарадыррала иныҟәыргон. Уи рхазы акәын изырҭахыз, избан ирышьҭанеиуа изырзымхәыцыз?! Уи ҳажәлар ахара аԥшра ахьрыцәмачыз иамзызуп.

Убри ҳхатәы шәҟәԥыра ахьҳамамыз иахҟьаны ҳхатәы интеллигенциагьы ҳмоуҳеит, жәытәнатә аахыс аҭарадырра змаз шҳамазгьы: абырзен бызшәала аҵара змаз абырзен ориентациа иман, араб бызшәа ма аҭыркәа ҭара зҵаз, уахь акәын рҷы ахьҳәыз. Ус акәын ишыҟаз аҵыхәтәан XIX ашәышықәсазы аурыс ҭареи ақыртуа ҭареи змазгьы. Урҭ зегьы рхатәы политикатә хырхарҭа рыман, Аԥсны алахьынтцагьы убри аҵара дзыртцаз рполитика излахәашаз ала акәын ишырыҳбоз. Инарҭбаау аҵакала Аԥсуара урҭ аҳәгьы ихьчаҳомызт, реиҳараԥык хьаасгьы ирымаҳамызт, аб-

зазаратә еизыҟазаашьа инахыҳәҳәаны ҳажәлар еидызкыло культураны иахәаԥшъомызт.

Хҳатәы шәҟәҩыра ҳамазар, уи зхылҿиаауаз Аԥсуара акәын, нас уи Аԥсуара ахаҭа ашәҟәҩыра иарҿиауан, иахьчон, уи кәалъыс иазыҟалон. Сара агәра ганы сыҟоуп, ҳажәлар ианаамҭаз ашәҟәҩыра рыманы иҟазар, изеиԥшразаалак рхатәы интеллигенциа рымазҭгьы, амҳаԥьырра зыҟаломызт, уи ада ԥсыхәа маиургьы, асцәкьа Аԥсны аԥсуаа рыла иҩарны иҟарцомызт.

Ажәакала, ҳмыҟәмабарақәа ргьырак зыхҟьаз аԥсыуала атцара змаз ҳхатәы интеллигенциа ахьҳамамыз ауп.

Аурысҷәа ианакәызаалак ҩбаны ишан, «великодержавные шовинисты» ҳәа изышьҭази жәлар ринтеллигенциеи. Раԥхьатәиқәа Кавказаа хдыртцәеит, ҳаргьы ҳнарылакны, аҩбатәиқәа иаанхаз ажәларқәа ашәҟәҩыра ҳаҭаны, хәычыхәычла атцарадырра ҳаладыртцәо иалагеит. Убасҟан ауп ҳхатәы интеллигенциа ҳауа ҳаналагазгьы.

Раԥхьатәи аинтеллигенциа иреиуан Дырмит Гәлиеи Андреи Ҷоҷуеи, урҭ рыкәшамыкәша иҟази. Уажәшьҭа урҭ лакҩакрада еилыркааyеит хатәы бызшәала атцара аиура иамоу атцакы. Убри аҟнытә урҭ рымч рылшара зегьы азыркуеит ашколи акьыԥхьи рыматц аура, убриалагьы Аԥсуара аиқәырхара. Усҟан Аԥсуара шшәарҭац ишәарҭан, аха гәацԥыҳәара дула аус руан убри ашәарҭа иацәырыхьчарц. Еиҿыркааyеит еиуеиԥшым агәыԥқәа Аԥсуара арҿиаразы. Урҭ руакы ауахәама (ақьырсиан) шәҟәқәа еиҭаганы рҭыжьра рнапы ианырҭан, аус дугьы руит.

Урҭ зегьы збоз ақырҭуа националистцәа рыбла ашьа хнарҭәтцәало иалагеит, избанзар, дара ирдыруан ахатәы бызшәала акьыԥхьи атцарадырреи аус аныруы, ҳажәлар шарҿыхоз, рыбла шхнатуаз. Иахьынзарылшоз иаԥырхаган, еиҳараҙак Урыстәылатәи аимпериа анхыбгала, ақырҭуа меншевикцәа Қырҭтәыла хаз ҳәынҭқарроуп ҳәа ианрыларҳәа инаркны.

Аԥсыуала иааҙаз аԥсуа интеллигенциа уажәшьҭа еилыкка ирбон аменшевикцәа Аԥсуара ишаҧаз, Аԥсуаразы ишәарҭаны ишыҟаз. Убасҟан партиа иаламыз аинтелли-

генциа рҽааидкыланы еиҧыркааит агәыҧ, уи хьзысгьы иартеит, «Аҧсуара Анцәа иумырзын!». Иахьа маҷк уарччартә иќоуп, аха ари ахьз ахатә иаҳәоит уи ахыцәкы. Урт аҧсышәала атцара змаз ракәын. Раҧхьазакәны атцарадыррала Аҧсуара еиқәзырхарц, Аҧсуара зырҧиарц нап азыркыз иреиуан. Уажәеиҧш аҧсышәала атцарадырра шыќамызгьы, урт аҧсыуала иааҙаз, аҧсышәала иҩуа, иаҧхьо ианыќала, урысшәала атцара ирымазгьы Аҧсуара аматц аурахьы ииаргеит, рыпсы ахьынзатазгьы Аҧсуара аматц руан: ашколқәа рҧы иртцаҩцәан, ауахәаматә шәќәқәа, убас анаука-популиартә брошиурақәа еитаганы итрыжьуан, артцага шәќәқәа еиқәдыршәон, Аҧсны атоурых, агеографиа, афольклор уҳәа ирацәоуп урт рнапы злакыз, ирылшазгьы…

Урт рышьтахь, дара зҧыз русҧшьа бжамҽамхеит, избанзар, урт ирымаз адоуҳатә хақәитра уаҳа изыќамлеит: акы, апартиа иаламыз мчы имаҙамызт; ҩба, Аҧсуара налкааны аматц аура амчра змаз аидеологиа иақәшәомызт, маҙа-аргама аҧынгылақәа рыртон.

Ус шакәызгьы, Аҧсуара аматц зутцәкьандаз ҳәа зҽаазтцәылхны иашьталазгьы амҩақәеи афармақәеи иҧшаауан. Аха урт зегьы ирҧырхагаз даҽеакын, убри сазаатгыларгьы стахуп.

Угәы унархьыртә, ҳажәлар раҧхьаќа инархараны аҧшра рцәыуадаҩын. Иара убас ирхыргаз атрагедиа (ҳтоурых усгьы трагедиала итәуп) ирласны ирхаштуан. Ажәаҧы ирхаштуамызт, аха инартцауланы анализ азуны, алкаа аќатцара рцәыуадаҩын. Иара убас атрагедиа ааигәахо ианалагалак, излацәцашаз атактикатә мҩақәа рыпшаара иашьталомызт. Ус иќан тауади-аамстеи аҧызара аныруаз, еиҳарәзак амҳацьырра атрагедиа аан. Урт ианакәызаалак рыжәлар рлахьынтца аиҳа, рхатә қьафура еиғьыршьон, аиҳабыра еимакны дара-дарала лааҧшымҩа рибатомызт. Ус иќалеит Сталини Бериеи идырҧиаз атрагедиа хлымзаах анырхырга ашьтахьгьы: Аҧснытәи аиҳабыра Хрушьчов ижәҩа рнапы атцхны днага-ааго ичарақәа рура иаҧын, ддырҽхәон, еибарҽхәон, арахь ҳажәлар ирыхәарыз иреицәа-иреитца акы аарҧытцымшәеит. Уигьы акәым, убарт ашықәсқәа раан

рхала аҳәара ҟатцаны асубтропикатә институт дырхынҳәит араантә ианыргоз хѡык ацны ицеит, арахь ианааргоз х-нызқьѡык адкыланы иааргеит, есышықәсагьы убасҟаѡык алааргон. Пшь-факультетк ақыртуа секторын, аурыс сектор акы акәын иҟаз краамта, нас ашшыпхьыз аналаҳта даҽеакы ацыртцеит. Урт рҽы апсуаа атцара зтцоз унацәақәа рыла иупхьазоз ракәын. Урт ратцкыс Апсны антытц итаз еиҳан, нас, иапсазма аинститут архынҳәра?

Ҳара ҳрыцҳарақәа ирыцкын ҳхыпхьазара амаҷра: есышықәса урт рпроцент лаҟәуан. Ари апроблемаҽгьы ирылшоз рацәан ҳаиҳабыра. 1954 ш. ачеченцәа рыпсадгьыл ахь иандырхынҳә 250-нызқьѡык ыҟан. Анаѡс иаҳлахьынтахозеи ҳәа абыргцәа анеилацәажәа, иазырызбеит рыпсадгьыл аҽы апшәмара акра. Уи азы иатахыз акызатцәык акәын: аҽиара. Уи ала рпроблемақәа рагьырак рызбеит: урт иахьа миллионк инеиҳаны иҟоуп.

Убри аѡыза ҳаргьы иҳалшон ҳажәлар амѡа иқәызтцоз дроур. Аха уи иазхәыцуадаз, аиҳабыра рҟәардәқәа кны итәан, абыргцәа тәаны аѡыжәра иаҽын. «Ҳара ҳхыпхьазара маҷуп, ҳазыр ҳәа ҳшәоит, ҳаҽиароуп» ҳҳәар, мап зҳәараны иҟадаз, уимоу аҳәынтқарра ҷыдала ацхыраара ҟартцон. Ажәакала, ҳагацәа Апсны зларгашаз апрограмма рыман, ҳара Апсны злаҳахьчашаз апрограмма ҳамазамызт. Уи зыхҟьоз, ҳинтеллигенциа еснагь еиѡшан – аматцура змоуи измами рыла. Урт еснагь еиҽадыргылон. Убартқәа зегьы ҳажәлар ргәы иалан, аа уи ргәала иахылҽиааз, насгьы иахьқылнагаз.

Сталинизм ианақәызба ашьтахь, Апсны аитакра дуқәа ҟалеит. Аха хадара змаз аполитикатә зинқәа ракәын, урт қартаа рнапаҽы ишықац иҟан, ианыртахыз цсцартак ҳартон, ианыртахыз ҳахәлымшәы ркуан. Убри атцыхәтәантәи иахҟьаны еицырдыруа ахтысқәа ҟалеит 1957–1968–1978 шш. рзы. Убарт ахтысқәа ҟалацыпхьаза ажәлар рҽы анырра ҭәгәа ҟанатцон, еиҳаразак, ахара апшра, ртрагедиатә тагылазаашьа азхәыцраҽы. Урт зегьы ирыцкын «Апсуа шәҟәы» ҳәа хьзыс изауз еицырдыруа ашәҟәы. Уи иагыз шпақамыз, аха ҳажәлар рполитикатә ҽахәы зҳәоз уи аѡыза документ ҟамлазацызт, убриаҟарагьы ажәлар рхы ргәы аҽынза ине-

ины анырра ҟазҭаз хҭыс ҟамлаҳацызт. Зегьы-зегь реиҳа ҳаппонентцәа злахәыз ажәлар реизараҟәа раан, официалла уи ашәҟәы иаԥхьон, нас адискуссиа иалагон. Аҭыхәтәан, агазеҭгьы ианырҭеит. Уи зегь реиҳа изыԥхьоз шәҟәны иҟалеит. Абасала, уи ианаамҭазгьы иҩын, ишахәҭазгьы апропаганда ҟаҵан, ахыҟәкгьы нанагҳеит акы узахымҳәаауа. Уи ашьҭахьтәи ахҭысҟәа Аԥсны астатус иазкыз Лыхнытәи аизара, жәлар рфорум аиҿкаара, 1989 шыҟәсазтәи ахҭыс аан аиааира агара, СССР Иреиҳаҳоу Асовет ахь адепутатцәа ралхра, Аԥсны апарламент аиҿкаара, Нхытци Аахытци реимадара – убарҭ зегьы зыбзоуроу убри ашәҟәоуп, уи иҟанаҵаз аныррроуп. Уи ҳажәлар еиланарҭәеит, рхыҟәкы рбо иҟанаҵеит, Аԥсни Аԥсуареи рыхьчараҿы программатә документны иҳауит. Аҭыхәтәан, аибашьра ианалага, ҳажәлар ирылымшаша рылзыршазгьы убри ашәҟәоуп.

Уажәшьҭа агәра угартә иҟоуп ҳажәлари урҭ ринтеллигенциеи «хыхь рыгхаԥхаҟәа ҳәа зыҳбахә сымаз шыҏееихо. Ҳинтеллигенциа иахьоуп рыжәлар рыхьҙи рыхьымҳгьи рхы иадҵаны аԥызара руа ианыҟала. Аибашьра ҟалаанҳа апарламент аҿы аимак-аиҿакқәа раан раппонентцәа иаарылхәхәо иҟан еснагь. Аԥсны акәым, СССР апарламент аҿгьы еицгәарҭахьан. Аибашьра ианалага Аԥсны анҭытцгьы еиуеиԥшым аиԥыларақәеи апресс-конференциақәеи раан рхы аадырԥшуан ишахәҭаз ала. Аибашьра акы умнахуеит, аха акгьы унаҭоит. Аҭаҷкәым аиԥш еилаҵәаз ҳинтеллигенциа ирыбзоураны иахьа Аԥсни аԥсуа жәлари адунеи иадыруа иҟалеит. Абарҭқәа неихшьаланы ҿы ҕәҕәала иуҳәартә иҟоуп: ҳажәлар ирыцәнагоу аинтеллигенциа иахьоуп ианҳамоу! Ус анакәха, урҭ ирылшоит Аԥсуара абжамҽамра иалганы аиқәырхара.

АЛКААҚӘА

Маҷк исыҏехәацәазаргьы, уи аҩыза аҏехәаԥхьыҳ иаԥсаны иҟан ҳинтеллигенциа 1980-тәи ашыҟәсқәа рынҵәамҭа инаркны Аԥсны Аԥьыӈцьтәылатә еибашьра еилгааҳа.

Ҳажәлар ракзаарагьы убасҟан иҟалеит ахаан ишыҟамлац, избанзар, ажәлар зхьыԥшу аинтеллигенциа роуп, урҭ барометруп ажәлар рзы.

Жәытәгьы ҽатәгьы аинтеллигенциа рыѡнутҵқа аиҽагылараҟәеи агәынамзарақәеи ыҟан. Уи зыхҟьоз Асовет аамҭазы Қартынтә адтца ироуаз акәын аратәи аиҳабыра зықәныҟәоз. Уаҟа ақыртқәа ринтерес еснагь аԥыжәара аман, аинтернационализм цәас ишахарԥазгьы. Аԥсуа интеллигенциа ракәзар, ҳмилаҭ интересҟәа иналкааны хшыѡзышьҭра рызузар рҭахын, еиҳараҙакгьы аҵарадырратәи арҽиаратәи интеллигенциа. Ари апроблема ашьҭахьшәоуп ианцәыртцыз. Аха уааҥа, Асовет мчра раԥхьатәи 10–15 шықәса ирылагҙаны, аполтика аганахьала (Аԥсны астатус раԥхьа инаргыланы), акультура аганахьалагьы (ѡ-институтк аадыртит, Аҳәынтқарратә ансамбль, амузыкатә училишьче, адраматә театр, Ашәҟәѡѡцәа реидгыла, ашәҟәтыжьырҭа…) иҟартцаз шьарда ирацәоуп. Усҟан аҭоурыхтә шанс рхы иархәаны урҭқәа рылымшазҭгьы, уи ашьҭахь зегьы ҳцәыҙыргьы ауан. Иахьа Аԥсны ахақәитразы ақәԥара иҟоу аҽгьы абҕа ҳазҭо убасҟан иҟатцаз ауп. Урҭ ыҟамызҭгьы иахьа аҙәгьы ҳирцәажәараны дыҟаҙамызт. Даҽеакала иаххәозар, Асовет Аԥсны раԥхьатәи ашықәсқәа раан иаҳзышьҭартцаз ауасхыр ауп иахьа зхы иақәиҭуАреспублика Аԥсны зықәгылараны иҟоу – уи ԥгара зқәым баачаԥароуп ҳара ҳзы.

Уи ашьҭахь, Аԥсны аколониатә режим итаргыланы, ҳажәлар аҵьамыҷәа анырхыргоз зегь реиҳа ааха ҷҭәа зауз ҳинтеллигенциа роуп. Атцыхәтәан, ԥсеивгарақәак анықала, хыцѡыцк инхаз ҳинтеллигенциа рҽеидыркылашәа руын, аха краамҭа ршьара изықәломызт. Ус абиԥара ҽа еитцагылеит. Убасҟан ҳинтеллигенциа рыѡнутҵқа аиҽыхарақәа ҟало иалагеит. Уи зыхҟьоз, ганкахьала, гәыкала аԥсуа культура аматц зуыр зҭахызи, егьи аганахьала урҭ ирԥышьклаҳәуаз акариеристцәа цәыхацәыфацәеи реиҽагылараҟәа ракәын. Иҟан амчра еиқәатцәақәа цәгьаршрала урҭ зырцыхцыхуазгьы, еиҳараҙак аԥсуа раионқәа асал рыбжьазҭоз. Аԥсуа интеллигенциа рхәоу анеиқәымшәо дара рзы уи ныҳәан. Еицырдыруа ажәлар реизарақәа зыхҟьозгьы убарҭ роуп.

Урҭқәа зегьы ыҟан. Ҳара ҳзыргәаҡуаз ҳажәлар реидгылара акәын. Уи рбон ҳаҕацәагьы: ҩыцьа аҧсуаа ахьгылоу цәгьаҳәаҩык рышьҭахь дыргыланы дрыман. Уи ажәлар еиҳагьы еиднакылон. Уи алагеит 1980-тәи ашықәсқәа рҿанеиҩыршоз, М. С. Горбачиов ибзоураны Асовет Еидгылаҿы аҿеиҭакреи аргамареи официалтә политиканы ианыҟала инаркны. Убасҟан ауп ара иҳалажьыз ацәгьаршҩцәеи ҳареи ҳееилҳарго ҳаналагазгьы. 1989 ш., ииун 15–16 рзы иҟалаз ахҭыс цыхәаҧҭәала дареи ҳареи ҳаилнаргеит. Нас аҭыхәтәан, ҳара, аҧсуаа аибашьра ҳаиланарҭәеит аҭаҷкәым еиҧш. Аҕа Аҧсны еиҩишеит бҧьар ҭмырҟьаҙакәа, аха ҳажәлар изеиҩымшеит. Аибашьра иҳамнахыз рацәоуп, аха иаҳҵатаз ирыцкуп ҳажәлар аконсолидациа ахьрызнауз. Уи ҟамлар ҳашҧаҡазаауаз иахьа? Жәашықәса цуеит абжьыуааи абзыпқәеи «рпроблема» ыҙны иҟоужьҭеи. Иахьа 15–16 шықәса зхытцуа аҿар уразҭаар ари ацәыхацәыфара ззымдыруа рацәоуп, издыруагьы уҳәансҳәанлоуп ишырдыруа. Уи аҩбатәи иааироуп. Ирмариашәа исҳәеит, аха уи ус имариангьы иҟаҙамызт. Анкьа аматцурақәа аныршоз аҧсуаа ирыҵатәу ақыртқәа ирыҵатәу ҳәа ҩбаны иршон, нас аҧсуаа хазы абзыпқәа шаҟа рыҵатәу, абжьыуаа шаҟа рыҵатәу ҳәа аматцурақәа ршахуан. Аинтеллигенциа ирылаҧсаз ацәыхацәыфацәа рылоуп уи шалагаз. Иҟан убас еиҧш иҟаз ауаа насыҧдақәа, ауаа лаҟәқәа, рнацәа харҟәало, адепутатцәа, аминистрцәа уҳәа аҧсуаа раионла еихшаны изыпхьаҙоз. Урҭ арыцхақәа иабардыруаз аҧсуаа рматцурақәа зегьы ажәлар рматцуразы акәымкәа, хаҵалатәи чафагас ишрырҭоз; аҧсуа матцурак иалаз ихала акгьы изыҙбомызт, қартаа дырзымтцаакәа. Адепутатцәа ракәзар, анапы аҩахареи алахареи рыда зинк рыманы иҟаҙамызт…

Ҳаиасып иахьатәи аамҭахь.

Аибашьра агәаҟра ххаагеит, хҭеицәа рхы-рыпсы нақәтцаны ҳапсадгьыл ахақәитра азааргеит, ҳажәлар еиқәдырхеит; амчра еиқәаҵәақәа иҳалажьыз ыкәтцны ицеит. Уажәы ҳара ххала ҳанеизынха, изеиҧшроузеи аинтеллигенциа реизыҟазаашьа? Ари азтцаарахь иатцанакуеит Аҧсны аиҳабыреи аинтеллигенциеи реизыҟазаашьагьы.

Ҳашьҭахьқа ҳхьамԥшкәа, иахьатәи асоциалтә гәыԥқәа ҳарзымхәыцкәа ари азҵаара аҭак аҳәара уадаѡуп.

Ақыртқәеи аԥсуааи (еиҳараҙак агырқәа) жьрацәарала ҳаилысны ҳаҟан. Дареи ҳареи ҳееилҳарго ҳаналага, жьрацәарала еилахәыз ажьи анаԥхыци еилухраҳа еилытцшьас иҳамоузеи ҳәакәын ишхәыцуаз. Ус ихәыцуаз апартиатәи асоветтәи напхгараҷгьы иҟан. Мшәан, ус иҟаз ракәымзи аматцура зыртозгьы! 1977–78-тәи ахҭысқәа раан, «Аԥсуа шәҟәы» знапы атҵазѡыз ианҳақәҙбаз, Ашәҟәѡѡцәа реидгылаҷы аизара мѡаԥысуан, апартиа аобласттә комитети ақалақьтә комитети рхатарнакцәа алархәны. «Ахара здыз» лахь ғәгәа анҳарҵа ашьҭахь, аиҳабыра рхатарнак ихы аасықәикын, аԥсышәала ус иҳәеит:

– Уара арҭ ишраҳауа исҳәар стахым, аха шәара иԥхашәымшьаҙои шәаҳҭахым, ҳшәылтцны ҳцоит ахьышәҳәо?! – исаҿԥниҳәеит Қырҭтәыла ҳалтцуеит ахьаҳҳәаз. Сара усҟан ԥсахѡык иеиԥш сизгәааит, краамҭагьы иԥьасшьон уи ииҳәаз. Уи политикаҙамызт, иҳәеит уи ауаѡ гәыкала. Иахьа даҿеакала сазхәыцуеит уи ииҳәаз. Уи ауаѡ Аҟәа дыҟоуп, Аԥсны далтцны ҷьаргьы дымцаҙеит, иԥсуарагьы агәра згоит. Ихаҭа урҭ дрылааҙан, рбызшәа аҙы еиԥш идыруеит, иԥҳәыс дагыруоуп, ихшара ижәла рхуп, аха, ран лшьагьы рылоуп. Нас, гәыбҕан иаҳҭарыма уи ауаѡ усҟантәи ихәыцшьазы?! Ус иҟаз рацәаѡын. Имариамызт урҭ рҭагылазаашьа: ѡ-мцакы ирыбжьаханы иҟан, краамҭагьы рхы зқәыркра рыздыруамызт, нас атцыхәтәан аибашьра ианалага, ргьырак ыкәтцны Урыстәылаҟа ицеит – цқьа ргәы иҭахәыцырц акәхап. Урҭ ѡ-гәык рызҭан, рыѡбагьы еиҷагылан; урҭ ѡ-шьак рылан – рыѡбагьы еиҕацәан, хык акәын ирхагылаз, уи сыбжьаҟазоит ҳәа иаҷын, аха урҭ еинышәашьа рымамызт – ашьа катәахьан, ѡ-жәларык аиҕара рыбжьалахьан.

Абри аѡыза атрагедиа иҭагылан урҭ ауаа. Хатцаран убарҭ агәеибафарақәа ириаайны аиаша адгылара згәаҧуаз – иҟалеит ус иҟаз ахацәагьы.

Еилкаатәуп анахьгьы арахьгьы иадымгылакәа, зкариерагьы мап ацәкны, шашәыз-гәырыз инкылаз ицазгьы. Урҭ рѡызцэа аѡганк рҷгьы иҟалеит.

Сара рыʒбахә сҳәаʒом, Қарҭ итәаны, лажәҭас аақ-аақҳәа Аԥснықа зхы рханы ашра иаҷу – урҭ ԥсахыѽцәоуп! Аԥсахѽы узиԥраԥшыхуеи, шҳамуп уаҟа иԥроу.

Иҟан амилаҭ проблема иадҳәаламыз даҷеа гәыԥқәакгьы: Асовет аамҭазы иԥхатца ирыманы иқәыз абжьахәаахәтреи маʒала ацехқәа аартны атауар ҭзыжьуаз «ацеховикцәеи». Уажәы раԥхьатәиқәа бизнесменцәахеит, аѽбатәиқәа малуаахеит, урҭ ԥхатɔо иқәыз ракәзар – партократцәахеит. Алакә аҟны еиԥш иаармариаʒаны иҟалеит зегьы.

Урҭқәа ирыцлеит аибашьцәа рпроблемагьы. Аибашьѽытцәкьа изтцаара даҷеакʒоуп, уи иахьагьы Аԥсадгьыл ихьчоит, дыԥхьатәазаргьы, «ҳаи!» рҳәар, ашырҳәа аԥхьа днагылоит. Аха уи икалҭ дахьынҳалоуп «Иа тоже воевал» зҳәогьы. Уигьы мап узицәкуам, еибашьуаз дырхыԥхьаʒалоуп, уимоу аҳәынтқарратә орденқәеи амедалькәеи ианашьоуп, иҟоуп «Аԥсны Афырхатца» ҳәа аҳатыртә хьʒы зыхтɔоугьы…

Проблема дууп аҷар рызтцаара – аиҭаҳәара салагом. Апроблема ҟалеит аматцурақәа ршараҷгьы. Иҟоуп претензиа дук змам, аха зыпроблема ыҟоу арҷиаратәи атцарадырратәи интеллигенциа: атцарауаа, ашәҟәыѽцәа, асахьатыхыѽцәа, акомпозиторцәа, аҟазара аусзуцәа.

Абарҭ зегьы рхатәы проблемақәа рыманы иаагылеит аибашьра ашьҭахь. Аԥсны иҭәы-иԥха ианыҟаз акәзар, урҭ азтцаарақәа рызбара еиҳа имариахон, аха иабаҟоу! Абраҟа иҟалеит исубиективтәуи иобиективтәуи амзызқәа реиҷагылара. Даҷеакала иаҳҳәозар, сара сзеицәада, сара исықәнаго соуааит зҳәаз ҟалеит, уи диашоуп, аха еилаԥыххаа ишьҭаз Аԥсны аҕәыцәҳәы иқәхаз уи аеекономикеи ирылшозма зегьы ирықәнаго еихшаны рытара?

Аиҳабыра ируалын абарҭ азтцаарақәа иаартны, аргама аинтеллигенциа рҷаԥхьа иқәдыргылар: иҳалшо абри ауп, иҳалымшогьы абри ауп, амарԥьа, ҳаилышәкаа рҳәар акәын. Усҟан аинтеллигенциа рыѽнутҟагьы аилибакаара ҟалон. Аиҳабыра убри амш ианылазҭгьы, аибашьра аан иҟаз аконсолидациа еиқәхон. Уи ахатыпан амал азгәыхәцәа гәыԥгәыԥла рҽеидыркылан, шьоукы Аԥсны амал аимтцәара

иалагеит; аҽашьоукы закәанла ишьаҭаркым акоммерциа нап адыркит, урҭгьы егьырҭгьы миллионерцәахеит, арахь аҳәынҭкаррахь иахәҭоу ашәахтә аларымгалеит. Даҽашьоукых акоммерциатә банкқәа аадыртын, ажәлар ркапеи хәычқәа ирымаз ааидыҳәҳәаланы инытцаҳа ицеит, аҙәгьы ухахьы уцьымшь ыҟоуп ҳәа закәанла иарымҳәеит. Абасала, иаалырҟьаны иҟаҵан ѡ-гха дук: акы, аинтеллигенциа рзеидымкылеит, убри иахҟьаны иқәҵны ицаз рацәаѡхеит; ѡба, иҵсабаратәым амчрақәа рыла (еиҕьуп иаҳҳәар: аиҳабыра рхарала) ҳажәлар ѡбаны еиѡшахеит – амалуааи аҕарцәеи. Иҟалеит уи иаалырҟьаны: иаалырҟьаны ауаѡы дҕархар алшоит, аибашьреи агәаҟреи ирыхҟьаны, аха аибашьреи агәаҟреи ажәлар анҭагылоу иаалырҟьаны ауаѡы дмалуаѡны дзыҟалаҙом – ламысла, ацьармыкьатә закәан днықәныҟәаны. Убартқәа ирыхҟьаны ҳажәлар иқәтцны ицазгьы рацәаѡуп. Иҟоуп имзызркым ауҳәансҳәанқәагьы, Аҧсны аҳәынҭқарратә мал аимҭәара иазкны. Убартгьы ҟалаҙомызт адемократиеи аргамареи рзакәан инықәныҟәаны, аиҳабыра рҟнытә аамҭа-аамҭала аинформациа ажәлар ироуазар, аха уигьы аинформациа аныҟам аинформациатә вакуум ҟалаҙом, ихытҳәааy ауҳәансҳәан ала уи хадыртәааyеит. Ус иҟоуп аҧстазаара.

Агхақәа ҟатцан ҳцьынцьуаа рыпсадгьыл Аҧсны радыпхьараҽгьы. Абра инхо ратқыс урҭ еиҳа ирыхзыҙатәын, еиҳа ажәа пха, ажәа ҟәанда раҳәатәын. Уигьы акәым, аратәиқәагьы ргәырҽантцатәын: зыпсадгьыл ахь ихынҳәыз ҳцьынцьуаа ргәы нзырхаз ҳаҧсуара даҕоуп ҳәа раҳәатәын иаарцьбараны – ус ауп ишыҟоугьы. Идырҳәит, ихдыртцәеит, аҟәҟәаҳәа иргәыдцаны иршьит, убри ашьтахыгьы аиҳабыра рҟнытә ажәлар ирбо-ираҳауа ақәыҙбара ҳәа акгьы ҟамлаҙеит. Аа уи иалтцшәахаз: Ҭырқәтәыла шә-ҭзык арахь иаарц зҽеидкыланы иҟаз рҽааныркылеит, арахь нхара иаахьаз ѡ-нызқьѡык инареиҳаны иқәтцны ицеит. Абартқәа рышьтахьгьы акгьы ҟамлаҙазшәоуп ишыҟоу.

50-тәи ашықәсқәа рынтцәамҭазы Аҧсны иааганы абазақәа ндырхан, аха убасҟангьы аиҳабыра рҟнытә хылаҧшра ҟамлеит, изландырхаз аҧсуаа ракәзар, урҭ рцәажәашьа

иахыччошәа, рҟазшьа цьаршьошәа ианалага, ихьымзгыршьан, иқәцны ицеит. Ууанза иааганы индырхахьаз агырқәеи ашәанцәеи ракәзар, шәхахьы шәыцьымшь ыҟоуп ҳәа игәаҒьны азәыр акы ауиҳәоз, уигьы акәым, афатәажәтә ацхыраара рырҭон, ацәаҒәараҿы ацәқәа рырҭон, рылатцатә аҿы ажәламыжәлақәа рыла ирыцхраауан, рхатцкы кадыршәуамызт. Апсуаа рашьцәа ашәуақәа ратцкыс урҭ еиҒьаршьоны акәзамызт, убас ҟартцартә еипш апропаганда ыҟан, аиҳабыра рганахьала иҵыданы ахылапшра рыман. Убарҭ ашықәсқәа раан Дәрыпшь қырҭуаки апсыуаки еисит – аполитика иадҳәалазамкәа, ус ргәы ааизынханы ҭачкәымкәак еимырдеит. Ари ахҭыс Аҟәа ираҳаанза Қарҭ ираҳахьан, Қырҭтәыла аҳәынтқарра шәарҭадара акомитет ахантәаҩы аинрал-полковник Инаури дкылххы Дәрыпшь дааит, изхибарҟьаз еилыскаауеит ҳәа…

Абарҭ ацәаҳәақәа анызыҩуаз Ҭырқәтәылантә ажәабжь хлымзаах ааҩит; апсуаа ахьынхоз араионқәа надкылаы, адгьылцысра баапсы ҟалеит ҳәа. Атцла иалыҩрыз амаҭ ицҳаит ҳәа, рыпсадгьыл иацәхҟьаны иахьыҟаз рзымхозшәа, закәытә трагедиоузеи ирзыҟалаз! Апсны аиҳабыра ршьапы иқәнаргылеит иҟалаз уи арыцхара. Ҩныда-дәныда инхаз цытҩык арахь раагара атәы иалацәажәеит. Цас иауашәа, Апсны аарҩара бааапсы ҟалеит, урҭ ныҟәгатәыми, амчымхара ҟалагәышьеит. Ус шакәугьы Апсны аиҳабыра уажәраанзатәи рыгхақәа зладырҽеиша аус ду ҟартцароуп. Иахьа иҟарымтцар, нас, ианбаҟартцо! Рапхьа иргыланы ҳцьынцьуаа абрахь раагара иазкны абанк аҿы апхьазара ҷыда ааратәуп, апсуаа зегьы аилапса ду ҟаҳтцароуп, аибашьра аан ишыҟаҳтцаз еипш. Амаҷ ҟәнаҳамшьап, аду рацәаҳамшьап, дҟамлароуп апсыуак уи апхьазара змаат алам!

Ажәакала, убри арыцхара иҟалаз зегьы ҳаиднакылароуп. Ҳаиднакылароуп Нхытцы-Аахытцы, амшыннырцәи аарцәи. Агәаҟра иахылҿиаазаргьы ҭоурыхтә шансуп, убригьы ҳхы иаҳархәароуп ҳажәлар реидкылараҿы. Ажәлари урҭ ринтеллигенциеи ақьафуроуп еипхьзыртто, агәаҟра еиднакылоит. Уажәгьы ус ҟалароуп – амшыннырцә иҟалаз арыцхара аарцә ҳаиднакылароуп.

«Асас быжь-насыпк ицуп, данцо акы ныжьны дцоит», – рҳәоит ажәлар. Асасдкыларагьы змам милаҭ дыҡаҳам, аха аҧсуа исасдкылашьа акы иалаԥашьом. Аҧсуа иага дҕаргьы, хытцакырҭак ихазы ианыҡаитца, уи инаваргылаҭ асасаарҭагьы ҡаитцоит. Уигьы акәым, аҧсуа асас уахгьы-ҽынгьы дизыпшуп, уи диҧыланы иныҡәгара еснагь дазхиоуп: асас изы ашәхарԥа ма акәац рԥаны итцәахуп. Уи иццакуа изы. Егьиабжьара акәты изыршьуеит ма ашәишәи. Иқәнагоны дыҡазар, ашьтәагьы изыршьуеит, иубап ацә ззыршьуагьы. Асас изкны аԥи ауаткеи ртцәахуеит, иара убас аҧьынҧыхәа, араса, алаҳарԥа уҳәа ауатка хыжәлага ҳәа изышьҭоу асасхәы ртцәахуеит.

Иаҳҳәап, ашьтәа имам, ма аԥы. Усҡан аҧшәма дыԥҽыжәланы иқыҵа даалагьежьуан. Уи идыруеит ашьтәа змоугьы аԥы змоугьы. «Асасцәа сҭоуп, ухатцазар, сумырпхашьан!» ҳәа дназыдгылаз, ҭитәыс имамзаргьы, хыншьалара ҡатцаны, мап ицәикуамызт, иитон.

Асасцәа зҭаз аҧшәма, аҧхал аашьҭпааны дышнеиуаз, игәылак диазтцааит, уабацои ҳәа. «Ламыс аагара», – атак ҡаитцеит иара. Иазтцаазгьы уи иихәаз ҧьеимшьаҳеит, идырит асасцәа шиҭааз.

Дызусҭада асас? Асастцәкьа аԥны имааицыз иоуп. Уи дууа ҷыцзар ҡалоит, уи ааигәа еибадырны ԥызцәас ишьҭибахыз аҳә иакәзар ҡалоит. Аианшьа, аиаҳәшьапа ма даҽеа уак, ҭынхак, иԥызцәа иманы дымԥахытцзар, уртгьы сасцәа дахьқәоуп. Амԥа иқәны изыкәхәланы имԥахытцызгьы дсас дахьуп. Усҡан аҧшәма уи ихы-итцыхәа еилкааны акәҳам дышидикыло. Иузымдыруа ауаԥы уашҭа дҭалар, уиҧыланы «Бзиала уаабеит!» ҳәа аҧсшәа иоуҳәоит, аԥныҡа дааупхьоит. Чара усла дныҡәозар, ма дшәаҧьҳәаԥызар, мамзаргьы дыцҳаражәҳәаԥызар, аԥныҡа алеира мап ацәкны, дызусҭоу иҳәоит, дыззааизгьы аацәыригоит. Иазгәаҭатәуп, дшәаҧьҳәаԥызар, – дҽеыжәтцәом. Аҧшәмагьы «Иҡалеи?» ҳәа дтцаауеит. Аха дҽеыжәтцны, насгьы, ус егьымҳәакәа дицны аԥныка даннеи, узусҭада, ма уаазцазеи ҳәа аҧшәма

аԥхьа дизҭаар аԥсуаҭас иԥхашьароуп. Асас ихала иҳәароуп дызусҭоу, иаашьа хыкәкыс иамоу. Асас иакәзар дызусҭоу аҳәара дахыццакәом: ҭынч, рхәы рхианы ианылахатәалак, акы-ѡба ҭәыца анырклак дыззааиз аацәыригоит. Ажәакала, иааишьа зеиԥшроу аиԥш.

Исшьуа-исфо сымоуп ҳәа, арахә изеихымцозаргьы, аԥшәма аҙәы дымѡахытццыԥхьаҙа шьтәак ишьҙомызт, уи гаҙа-беиароуп ҳәа иԥхьаҙоуп. Иаԥсоу асас дахь иоуп ашьтәа ззыршьуа. Усҟан, асас даиааиаҥа иушьыз акәац умазаргьы, асас иаҳаҭыр азы ихьҙала ашьтәа ушьуеит. Ус анакәха, араҟа афареи ажәреи рымацара ракәзам иҟоу, асас аҳаҭыр иқәҵароуп. Ихьҙала иҷыданы ашьтәа ушьуеит, иҷыданы ихәы ҟаутҵоит.

Аԥшәма шаҟа асас диеиҿырбо аҟара, асасгьы аԥшәма диеиҿырбон, ҳаҭыр ақәиҵон исасдкылара. Акәты изишьма, ашьтәа изишьма, рхәы илахатәаны акака анырклак ашьҭахь, асас, ҭәыца ықәымхҙакәа, ус дѡагыланы, аԥшәмацәа иҷыданы ихәы ҟазҵаз ҭабуп ҳәа реиҳәон. Уи ҳцәыҙны ҳаҟоуп уажәы, иаҳцәзырҙызгьы уи аҵас ззымдыруаз ҳасасцәеи урҭ ртәы иацныҟәоз азхарафацәеи роуп.

Агәарԥныҳәа ҳаҭыр змаз ҵасын. Уи иахьабалак иҟартҙомызт, иаҳҳәап, аԥҳәызба ачара лзуны дрышьтуазар, агәарԥныҳәа ҟартҙомызт. Агәарԥныҳәаҿы асасцәа реиҳаби урҭ ирыдтәалаз аҭамадеи ракәын аныҳәаҿа зкуаз, нас даҿеа аҙәык-ѡыцьак. Уажәы ажәра зҭаху зегьы иржәуеит, еиҳаб дамам, еиҵыб дамам. Абасала, уи аҵас хазынагьы аҳаҭыр ҳхала илаҳарҟәит.

Аԥсуа иѡнаҭа асас икульт ыҟан. Уи иара асасгьы ибзоуран: идыруан ахымѡаԥгашьа, аԥшәма пату иқәҵашьа. Асас игәы нурхар, ԥхашьароуп, уиеисыр хьымҙгуп, душьыр Аԥсуара еилоугеит, ачарҳәара азууит ҳәа иԥхьаҙоуп, урҭқәа зегьы иара иқәнагозаргьы. Сусасуп, сыхьча, аҕацәа сышьҭоуп ҳәа иааиз ауаѡы ихьҙи ихьымҙги удуп. Дузымыхьчар, иаҕацәа друҭар, Аԥсуара еилоугеит, ачарҳәара изууит. Абасала, аԥсуа изы асас иԥылареи, иныҟәгареи, ихьҙи ихьымҙги рыхьчара даараҙа акырзҵазкуа акакәны иҟоуп.

Хыхь исҳәаз зегьы традициала аԥсуа сасдкылареи уи аҷыдарақәа иамази роуп. Уи еснагь ҳара иҳахәозу, иаҳмыхәо-

зу? Мап! Аԥсуеи аԥсуеи рыбжьара акәын уи ҳатыр ахьамаз. Ҳаԥсадгьыл зтәызтәырц иашьҭаз убри ҳасасдкыларагьы рхы иадырхәон. Зны ҳѡызара ргәаԥхазшәа, аҽазных ҳауара ргәаԥхазшәа рҽыхзааигәартәуан. Ҳара усгьы знык иҳахәлаччаз ма ҳҟәаҟәа аазшьышьыз иара ҳаитәуп: ақалақь аҽы ҳанхозар, ҳаѡны дҭааѡуеит, араҟа дынхартә-дынҭыртә алшара иаҳҭоит; ақытаҽы акәзар, адгьыл иаҳҭоит; аусура акәзар, ҳара ҳтәы иаԥхьагьы дҳадаҳкылоит. Абасала, убри ҳҟьиара даҽеашьоукы еснагь рхы иадырхәоит. Уи қьиароугьы здыруада! Иҟалап имҭақьақьаразар?.. Ҽырбагазар?..

Иахьа ишԥаҟоу иԥшьоу уи асасдкылара? Асасдкылара иахьагьы иҟоуп, зны-зынла кыргьы ихарҟьаны. Аха итрадициатәу аҟазшьақәа акыр ҳцәыӡит: иахьа асас изыԥшу маҷуп: дааир, «Бзиала уаабеит» иҳәоит. Иаҳҳәап, асас изкны арыжәтә атҵәахра ҳцәыӡит. Иныҟәызго шԥаҟам, иҟоуп, аха имаҷуп. Аиҳараҵаѡык 100—200 ԥҳал тартәаргьы, интҵәаанӡа иржәлоит. Уи аԥсуа иҟазшьамыз акәын. Насгьы иҭаҳҭәо ҳрыжәтә зеиԥшроузеи?! Уи аԥсуа ичеиҷьыкеи игәаартреи хараҵа ирыцәтәымуп.

«Ламыс аагара» ицоз иазҵааит: «Уара уламыс абаҟоу?» ҳәа. «Уи ажәхьеит», – иҳәеит иара…

Аԥсуа иаҟара зыԥсы бжьаз дмаҷын, уажә уигьы ҳцәыӡуа иалагеит.

Гхаԥхак змам арбану, аха аԥсуа исасдкылара ҳалаҽехәартә иҟоу ҵасны иҳамоуп, анаѡс изызхәыцтәу, уи зхы иазырхәарц згәы иҭоу дгәаҭаны, агәҽеанызааароуп: ҳара дсасуп ҳәа ҳхы аҟара пату иқәаҳҵо, арахь иара ихы ҳаирхәо – уи тәамбароуп, уи хыччароуп. Нас уатҵәы дааҳәны даҳҷегылоит.

Даҽеакгьы. Ачеиҷьыка сымоуп ҳәа, уус-уҳәыс ныжьны, есымша амшгацәа еизганы арыжәтә дыржәра – уигьы бзамыҟәроуп, ачеиҷьыка пату ақәымҵароуп иаанаго. Ачеиҷьыка зхарафарамызт, патуеиқәҵаран.

Аѡны имаааиц асас данцо, ахәҷымыч иҷьыба итартон, ачавра, ахәымҵьар, ампахьшьы…

Аԥшәма ихы-иԥсы дацклаԥшны асас дныҟәигон, асасгьы ихы-иԥсы дацклаԥшны ихы мѡаԥигон, аԥшәма ичеиҷьыка

пату ақәитцон. Убри ауп асас икульт ҟазтцозгьы, апсуа сасдкылара ахьӡ-апша шьҭызхуазгьы. Апшәмеи асаси рыбжьара апсуа ламыс бжьагылан, уи зегьы ишәа-иза ртыпцәа рҿы иаргылон.

АЛКААҚӘА

Иарбан тәылазаалак иара зцьынцьу рхыпша шаҟа иҩәҩәоу аҟара уи атәыла иаланагало атәымуаа ирласны рбызшәагьы ртцон, ртцасгьы ркьабзгьы ныҟәырго иалагоит. Апсуаа рыпсадгьыл аҿы ус еипш амчра анрымаз араҟагьы ус акәын ишыҟаз: Апсны нхара иаауаз ақыртқәа, еиҳараӡак агырқәа, ирласны ишьҭыркаауан ҳбызшәагьы, ҳтцасгьы, ҳкьабзқәагьы. Уи иҧсабаратәыз процессын. Усҟан ақыртуа жәлар рҿы апсуа икульт анықаз акәын, уигьы иацхраауан уи апроцесс. Ақыртуа милатҿилыхыѽцәа ргәы иахәомызт рыуааҽәлар нхара Апснықа иаауаз ирласны ҳажәлар иахьрылаӡѽауаз – уи дара рстратегиатә план иаҿагылон. Убри аҟнытә акы азыӡбатәын, иагьазырыӡбеит.

30-тәи ашықәсқәа рҿанааиѽыршоз инаркны, ишдыру еипш, Апсны аиҳабыреи апсуа интеллигенциеи ажәлар ирагоуп ҳәа, харада ицәаҧеыгоу ахара рыдцаны, иқәыргеит. Уигьы азмырхакәа, қытацыпхьаҙа хар змамыз ауаа хатәрақәа нарылганы иргеит. Ажәлар ԥхьагыла дрымамкәа, инапшы-аапшуа иаанхеит. Аҕа дрықәлар, рыпсадгьыл хьчатәхар, абцьар ктәхар, ршьапы иқәгыларын, рхы идыршьыларын, аха иабаҟоу, уи аѽыза атагылазаашьа ҟамцакәа ауп аҕа иҿшаҳхаирпаз. Абасала, апсуаа рыпсадгьыл аҿы иҟазу иҟамзу рзымдыруа, рҿы ѽеихыхны ажәак рзымҳәо иҟартцеит. Уажәшьта урҭ шәарҭаҙамызт. Убри ашьтахь ауп рыуааҽәлар Апснықа иааганы рнырхара ианалагаз. Усҟан иабаҟахыз апсуа икульт! Урҭ нхара иааргаз, уажәраанҙа еипш, апсшәа атцара акәым, апсуаа рхата рхатәы бызшәа ахатыпан аҿыцнхацәа рбызшәа рымтцар ҟамло интадыргылеит – «шәаргьы шәқыртқәоуп» рҳәеит. «Аиеи, ҳаргьы ҳқыртқәоуп!» – зҳәазгьы ҟалеит. Иумҳәан ухатцазар!

Ас еиԥш ҳажәлар аҭагылазаашьа хамыштыхә иантҳадыргыла, ртцасқәеи рқьабзқәеи ирыхъыъааны ирыхьчауа иабаҟаз, абжамҽамхара иалагеит.

Иаагап ҽырԥштәык – аишәачараҽы аихатҷгылара. Ари Аԥсуара иарҿиаз ҳтцас хьыршәыгәқәа иреиуоуп. Уи аихатҷгылара атцас ауп изхылҿииааз, аха аишәачараҽы иамоуп ахатәы ҷыдара: қәрала мацара акәымкәа, асаси аԥшәмеи реибаҳаҭырра, иара убас жьрацәарала амчра зтәу уҳәа ахатәы кәаматцамарақәа рыла ишьақәгылоуп. Убарҭ ракәын аихатҷгылара зырԥшъозгьы.

Ари ҳтцас акультура ду иамаз рбеит иааины иҳаланхаз, уи аԥшъара еибаркны измаз акәаматцама шырзеилымкаазгьы. Иаалаган даргьы иныҟәырго иалагеит ари ҳтцас, аха урҭ иабардыруаз аихатҷгылараҽы аҷыда ҟазшьа шрымоу, аишәачара иахатәоу ауаа реизыҟазаашьа: аиҳаби аитцби, аианшьцәеи аиаҳәшьаԥацәеи, амаҳәи абхәарааи, асаси аԥшәмеи... Уи анырзымдыр, тцәыцак ркыцыпхьаъа зегьы адруҳәа игыло иалагеит, изыхәтои изыхәтами ҳәа акәымкәа. Абасала, аихатҷгылара иамаз атцакы аныъ, ахаҭагьы хаарак атцаъамкәа игьамадатцәамадаха иаақалеит. Ус ҳшаиуаз, даргьы ҳаргьы усгьы ҳаилажьымзи, иҳазгәамҭаъакәа хәыҷы-хәыҷла дара рахь ҳниасит. Уажәы уи ҳтцас зыреицакыз ҳалтцны ишцазгьы иҳазмырҽеиъакәа иаанхеит: иахьаҭахугьы иахьаҭахымгьы, аныҳәаҽа зкугьы, зныҳәаҽа ркугьы – зегьы ҳаилагәгәаа ҳгылоуп – еиҳаб дамам, еитцыб дамам, аианшьа дыҟам, аиаҳәшьаԥа дыҟам; дыҟам амаҳә, иҟам абхәараа...

Абасала, аишәачашәараҽы аихатҷгылара иамаз аҳатыр ду бжьаҳҳын, ԥҟарак змам агылареи атәареи рахь ииаагеит: араҟа гылароуп иҟоу, аихатҷгылара ыҟаъам. Уажәшьта уи иамаз аҷыдарақәагьы ҳазгәамтә аҽынъа ҳнеины ҳаҟоуп. Иахьатәи абиԥара ракәзар, тцакы змам ари «аихатҷгылара» ҳ-Аԥсуара иарҿиаз ҷьыршьоит.

Иаҳцәыъыз даҽеа тцас бзиак. Ажьрацәара реибабара, реиҭанеиааира тцас бзианы иҳаман. Ҳажәлар адоуҳатә хақәиҭра анрымаз, ргәы тганы ианыҟаз, роурақәа рыдкылан ианаатышәынтәалалак, рыжьрацәара инрылс-аарыл-

сны ирбон-ираҳауан. Хатцеи-пҳәыси уа бара еиццозар, акәты ҟапшьҙа илҙуан, ачашәқәа лҙуан, убас ачыс-ажәс лҽееидкыланы иҩеыжәланы ицон. Иахьнеиуа аҩнатаҽгьы иреигәыргьаны акы рзыршьуан, рхәы ҟартцон – уи ауха уаҟа ныҳәан, гәыргьара дуун иҟаз. Убри аформала ашықәсын знык еитанеиааины еибабон.

Ишааиуаз аколнхарақәа анеиҽыркаа, нас аибашьра ианалага, аибашьра ашьтахьтәи аамта баапсы уҳәа ирыхҟьаны ажьрацәа ирыбжьаз аибабара хәычы-хәычы ихьысҳахо иалагеит. Ашьтахь апстазаара анбзиахагьы уаҳа ирызмырҽыцит уи атрадициа бзиа. «Еибабароуп гәбылрас иҟоу» рҳәон, агәбылра зыпсыҽхазгьы убриазоуп. Уигьы акәым, ишааиуаз аишәачарақәа рҽы ажьрацәара рныҳәаҽа акра иаҟәытцит. Уи зыхҟьатцәкьаз апсуаа ҳхата ари аныҳәаҽа ссир урысшәала «еитаганы» «выпьем за кожу-мясо!» ҳәа ҳахыччо ҳаналага, аныҳәаҽа пхаҳшьан, хәычы-хәычла акра ҳаҟәытцит. Уи ахатыпан ҳгәылацәа иркуа аныҳәаҽа аашьтаххит: ҳанацәеи ҳабацәеи, ҳашьцәеи ҳаҳәшьцәеи, ҳҳәычқәеи урт рхәычқәеи... Арт рҩызцәа аныҳәаҽақәа ркразы хшыҩ дукгьы атахҙам. Ҳферма аиҳабы уиазтцаргьы, урт рҩызцэа агәыпқәа ҳарахэ рҽгьы иҟоуп ҳәа уеиҳәоит.

Ажәакала, ацәгьара аҟны акәзааит, абзиара аҟны акәзааит, итрадициатәу апсуа ныҳәаҽақәа ыҟоуп, урт ҟәышуп, ахара удырпшуеит, иртцауланы удырхәыцуеит, ныҳәаҽа тацәык, ныҳәаҽа ҟьалак апсуа иныҳәара иаланы иубаҙомызт. Аха уажәы урт ҳныҳәаҽақәа рыбжак ыҙхьеит, ус анакәха, иаанхазгьы урт рлахьынтцоуп ирпеипшу, реиқәырхара ҳаназымхәыц. Еиқәҳархап апсуа икультуреи, иинтеллекти, имилат ҷыдареи зныпшуа апсуа ныҳәаҽақәа.

Хыхь исҳәеит амилат рхыпша шаҟа иҩгәоу аҟара урт ирыланхо атәым милат рбызшәагьы ртцоит, ртцасгьы ркьабзгьы ныҟәыргоит ҳәа. Ҳара иахьа ҳапсадгьыл аҽы, Қьалышьбеи ихаан еипш, ҳдоуҳа аҩгәахара иаҽуп, аамта бзиа Анцәа иҟатца, ҳа ҳазҽеихар, ҳтып аҽы ҳнеины ҳаҩгәаҙа ҳҟалоит. Усҟан апсуа бызшәа, аурыс бызшәа еипш, Апсны инхо амилатқәа ирзеипшу акакәны иҟалоит. Ҳәара ата-

хума – ҳцасҟәагьы ус иҟароуп. Ҳара иаҳуалуп урҭ рыбжамԥамра иаалган ажәытәеи рҭыԥ ахь ирхынҳәны разыҟатцара. Аамҭа ҳара ҳахь аус ауеит, аус ааԥ ҳаргьы!

АԤСУА АБЗИЕИ АЦӘГЬЕИ РЫМԨАԤГАРА ДШАЗЫҞОУ

а) Аԥҳәысаагара, ахатцацара, амаҳә иаашьтра, аихратцара;

б) Аԥсреи аԥсхәреи, урҭ рырԥееиреи рымԨаԥгашьеи.

Абзиеи ацәгьеи рырԥееираԥоуп ажәлар рцаси рқьабзи еиҳа еилыкка иахьааԥшуа. Ҳарзаатгылап урҭ хазы-хазы.

Аԥҳәысаагара.

Хыхь иаҳҳәахьеит ҳажәлар аҭаацәара аԥцара даараҙа акырзцазкуа акакәны ишахәаԥшуаз; маҙаргама аѽҭаацәарак еилибакааун, нас акәын рыхшара реибытара ианақәшаҳатхоз. Уажәшьта уи аргама иҟалоз усын.

Традициала: аԥсуа рԥыс пҳәызбак лызбахә иаҳар, иѽызак даашьтыхны иԥеыжәлан, пҳәызбабара ицон. Иахьнеиуаз заа маҙала адырра рыртар ҟалон, мамзаргьы уск иашьтоушәа-егьиушәа ҿытцгак ҟартцон. Абасала, аԥҳәызбагьы дибон, аҭаацәарагьы ибон, иаргьы дырбон. Уи ашьтахь ақьаҕьариацәа ракәын аус ҟазцоз, ҳәара аҭахума, еигәаԥхеибашьаны ианыҟала ашьтахь. Урҭ арԥыс иҟнытә ахәычымыч ааргон, нас – аԥҳәызба лҟнытә. Ари заҳаз агәыла-азла иааины ирыцәныхәон рыԥха ма рпа аразҟы ахьроуз. Убри инаркны иҳәаны идыртәаз аԥҳәызбагьы пҳәыс дзызхәоу арԥысгьы рҟазшьа рыԥсахуан: аиҳабацәа рыбла ихгылаҙомызт, ԥеырымтцәахыргьы, иԥхашьаны рхы навырга-аавыргон, шамахамзар рыбжьы уаҳаҙомызт. Уи аҳаитқәиҭ еиҳа ирнубаалон рчара аҿҳәара анарталак инаркны.

Ачара аҿҳәара аргама иартон: уи азы гәыԥѽык ахацәеи аҳәсеи аԥҳәызба лтаацәа рахь ицон, аҭаца маҭәа рыманы. Уи «аматәарбага» ахьзын. Аԥшәма асасцәа рхәы ҟаитцон, игәылацәа дрыԥхьаны изыхәтаз ауаа рыдиртәалон. Рхәы илахатәаны акака анырклак ашьтахь, аҭамада далырхуан. Уи

иакәын уажәшьҭа иаԥшәымаз. Аԥшәма дтәаны дырзыҙырԝуан, урҭ реилацәажәара ихы алаирхәҙомызт. Убасҡан асасцәа реиҳабы ажәа амхны, дныҳәаныԥхьаны иззааиз азтцаара цәырганы иҳәон иаазышьҭыз, напынтцас ириҭаз ачара аҿҳәара. Ианакәызаалак мызкы акәын ибжьартцоз. Уи аҿҳәара ууанҙа аԥшәма илымҳа аҟынҙагьы инаргон, заа дазхәыцырц. Уи аҿҳәара аԥшәма дақәшаҳаҭымзар, ихаҭыԥуаԝ – уажә ҭамадас ирымоу заа инапы ианитцон, иаххәап, даҽа мчыбжьык ацыртцарц. Абасала, анахьгьы-арахьгьы еиқәышаҳаҭны ачара аҿҳәара артон. Мшыс изыкәдыршәоз сабшан, амҽыша чаран. Аҿҳәара аԥтцәаразы инеиз рахь апҳәызба дцәыртцәомызт, луадаҿы лҽааԝналкуан, лԝызцәакәакгьы уаҟа аԝызара лзыруан. Асасцәа уахь инеины аԥсшәа ларҳәон. Иара убас арԥысгьы дцәыртцәомызт ичара аҿҳәара аҭаразы ианырышьҭуазгьы ихынҳәны ианаауазгьы.

Ачара аҿҳәара анарҭа инаркны, ауацәа рсиа ҟатцаны раҳәара иалагон. Ираздәозгьы пҳәыс даазгоз арԥыс иакәын. Уи изааигәоу ԝызак дышьҭыхны, идәықәлон ауацәа раҳәара. Иахьнеиуа аԝнаҭаҿы аԥшәма аиҳабы дыҟазар, амаҳә иҽеныԥхьакны иԝыза иакәын инаишьҭуаз. «О, аԥшәма!» – ҳәа иҽеы дасны хатцатцас аҕьеԝхәа ашҭа дынтаххуан. Аԥшәма данынеиԥылалак, ахьышәтҳәа дылҽыжәԥаны, дыххаччо иҿааихон. Уи иаанагоз аԥшәма иауизымдыруаз.

– Уа, бзиала уаабеит! – ҳәа днеиԥылон.

– Бзиара убааит, чарала, гәырґьарыла уашҭа ауаа ҭалалааит! – ҳәа аԥсшәа ҳәаны, дыззнеиз ачаразы иеиҳәон. Аԥшәма, иаҳаз ажәабжь деигәырґьаны, дақәныҳәон. Нас аԝныҟа днеигарц иаԥшьеигон, аха аԝыза дыҟоуп, уи илымкаа неишьа сымам, насгьы ҳаԥхьаҟа ҳускәа рацәоуп ҳәа мап икуан. Аԝны дызцәыԥхашьо еиҳаб дыҟамзар, амаҳәгьы дцәырганы аԝныҟа инарԥхьон. Мап анакәхагьы, аԥшәма ус ирмарианы дишьҭуамызт: иахьгылоу арыжәтә ааганы иақәныҳәон ажәабжь ҿыц, ирықәныҳәон арԥызбеи аԥҳәызбеи.

Ачара ниасаанҙа аԝызара иуан уи амаҳә иԝыза. Ачара ауха аҿар рҽеидкыланы амҳараҿы амаҳә дрыманы инеиуан. Атцх агәы еиԝнашаанҙа ихырҟьаны алаф ҳәо, ихәмаруа, иччо аамҭа рхыргон. Атцыхәтәан аҭаца аиашьа длырҭон. Уи

аҭас Абзыԥын акәын иахьыӷаз. Уи даара иҳаҭырын, аиуара, агәбылра рыбжьалон. Урҭ зегьы аҽар «рхылпа аҭыс ҭазырҳәуаз» романтикан.

Аҭаца ахатҵаԝыза длыцын. Уи урҭқәа зегьы дрылахәын, рлаф-рԥьаф инаркны, интересгьы иман иштәоу аршара. Убас аҭх иккаҙа иандыршозгьы ыӷан. Ԥӷарак аҳасаб ала, аҭаца хатҵаԝызас ишьҭылхуа аиаҳәшьапа иакәын (аианшьа дымчыран), ма аиашьара арԥыск.

Ашәахьа ауацәа ирымшын. Уааҙа, асабша аухагьы, амҽыша аухагьы агәылацәа ишаны шьҭалара иргон. Ашәахьа акәын ахатҵаԝызагьы данцоз. Агәыла-азла еизаны шьтәак ршьуан, ҽыц аишәачара дырхиауан, ирфон, иржәуан, ашәаҳәара, акәашара аԥыртҵон, убри ала ихдыркәшон ачара.

Убри аҽены аҭаца ддәылганы асасцәа ахьтәоу дааргон, итәаз маԛԝызар, насгьы аԝны акәзар иахьтәоу, аԝы лдырнаҳауан. Аҭаца лчеиԥьыка лыманы дааиуан: ауатка, ахышәҭмышәҭ адкыланы. Уи зегьы иркуан, илыԛәныҳәон.

Амаҳә иакәзар, уи усгьы дцәыртҵомызт.

Мчыбжьык, ԝымчыбжьа рҽынҙа амаҳәи аҭацеи еиццәыртҵомызт. Уи ашьҭахь амаҳәԝыза ашьтәа ааганы ишьны амаҳә «амҳара дҭигон» – иани иаби рҽы дцәыригон. Убриала уи иԝызаратә функциагьы неигҙон. Иара ԥҳәыс данааиго, егьи ԝызас дышьҭихуан. Урҭ рнаԝсгьы реиԝызара еиҳагьы идыргәгәон.

АПҲӘЫЗБА

«Хатҵа изымцо аҙгаб Анцәа дҳаумҭан», рҳәоит апсуаа. Иахьа аҙгабцәа хазынақәа аԝнра изымцаз рхыпхьаҙара аныращәоу аамҭазы ари иажәа хьамҭоуп, аха усҟан урҭ ҭакыс иарҭоз ачкәын ԥҳәыс дааигар шиуалу еиԥш, аҙгабгьы аԝнра дцароуп ҳәа акәын. Мамзаргьы хатҵа изымцо агра змоу лоуп акәын иаанагоз уи ажәа. Уи ԥсҭазааратә закәанын, хымпадагьы иҟалароуп иаанагоз. Апҳәызба лҭаацәа дзыраҙозгьы, ԝнатак лырԥшҙарц, иныҟәылгарц акәын. Убри азы апҳәы-

зба даныхәыҷу инаркны аҩнҵәысра дазыҡартцон: зегьы ирыцкны аҧсуа чыс ххҟәа, аџьыктцәатцәа ахра, акәты инаркны рыҡатцашьа лыртцара, ажәхьара, ахшхартцәы аалытцкәа рыҡатцашьа, аилаџь аушьа инаркны зегьы лдыруазар акәын; хымпада илдыруазар акәын аҩнеилыргашьа, аҙәҙәашьа, ауанҭашьа: аҩны-агәара, ианаҭаху агәарабжьарагьы лыпҫсар акәын – ашьыжьтәи лыҩнусҟәа убри лыҩныпҫсарала далагон, абыбыц ҩнаршәымзаргьы, ус аҩымсаг ааҩнылшьуан, ус иаҭахын; аҙахра, акәцара, анапҡазара; акратцанакуан аутраҭых аҡатцара, аҙын азы урҭ разырхиара. Ирацәоуп ус еиқәупхьаҙаша. Урҭ зегьы здыруа апҳәызба деицгәартон, лаҳаҭыр шьҭытцуан, лхаҭа деилҡьахон, аашьара закәу лыздырҙомызт. Ус иҡоу апҳәызба лзы ирҳәон: «Уи дызгаз абыста ифеит!» Уи иаанагоз дынхеит акәын.

Апҳәызба лзы акратцанакуан уи лаҳаитқәиҭ, лҡазшьа, лнаалашьа. Зегьы ирыцкын лҿеилаҳәашьа, лцәацәҩыча аҙахышьа, аиҿкаашьа.

Хыхь исҳәеит апсуа изгаб дзииаҙо ҩнаҭак нықәылгарц азоуп ҳәа. Убас еиԥш лааҙарагьы аҩнаҭа анықәгареи дызланагалаз ргәахәара аҡатцареи ракәын хықәкыс иамаз. Аҳәоуеиқәшәареи аҭаацәара ртрадициа ақәнықәареи зегьы ирыцкын. Абхәеи абхәындацәа аиҳабацәеи, иара убас агәылацәа еиҳабацәеи рҽы дцәажәомызт. Урҭгьы ракәым, дызланагалаз рыжәлантәқәа аиҳабацәеи аианшьцәа еиҳабацәеи рҽгьы дцәажәомызт. Зыҡны дымцәажәоз рыхьзгьы лҳәомызт. Аха урҭ зегьы абхәа инаиркны лырцәажәара азин рыман. Убасҡангьы рыхьз шылшьац илшьон, дшырцәыԥхашьац дырцәыԥхашьон. Уи ҽырбарамызт, уи ламысын, лшьа иалан, ус дааҙан.

Апсуа ԥхәызба убри лыпхашьапхатцарала дыпшҙан, убри лхымҩапгашьала иҳаракын лаҳаҭыр. Убри лҡазшьа бзиа иацхрарауан рызҡыла леиқәшәарагьы. Нас, аҭаца касы анаалхалтцалак, еиҳагьы дыпшҙахон, еиҳагьы дыпхашьапхатцон – уи лара еиҳагьы дарпшҙон. Апҳәыс лыпстазаараҿы аҩнра дцаны аҭацара анылуаз еиԥш иԥшҙаз, иламысыз аамтак ыҡамызт лара лзы. Уи лыпхашьапхатцареи лыламыси рыла дахьнанагаз аҭаацәагьы, агәылацәагьы, ауа-аҭахгьы бзиа деицырбон.

Ҭацабара ҳцоит ҳәа ажьрацәара рчеицьыка рнапы иқәыргыланы ирҭаауан; ҭаца быстақ ҳфап ҳәа агәыла-азла рзаауан. Аҭаца илуыз абыста даҽеа гьамак амоушәа иахцәажәон. Итцабыргытцәкьаны, ларгьы ашыла алыхәҭа гәҙа икылхны даара дацклаԥшны аилаць аиԥш иртыруа илуан.

Абарҭқәа зегьы аҭацагьы уи дахьнанагаз аѽнаҭагьы, уи иахьыԥшу ауаагьы еизааигәанатәуан, агәбылра рыбжьалон, даҽеазнык ҳааиндаз рҳәауа агәалақара роуан. Урҭқәа зегьы аҭаца лҭаацәа рҽынҙа инаѽуан, рыуацәеи рҭахцәеи рҽынҙагьы инаҙон. Уи хьҙын-иԥшан, ҽыц еиуацәахаз рыбжьара ацҳа хызтцоз гәбылран.

Абарҭқәа зегьы ҽыц еиднагалаз рҭаацәара зыргәгәоз цементын, еихеилартәан, ԥгара зқәымыз баашчаԥаран. Абасҡак азҽлымҳареи агәбылреи ахьыҡаз аҭаацәа рҽы аҡыҡҽыҡ ҡалашьа амамызт. Аилытра – о-о, уи Анцәа иумҳәан, ҡалашьа амазма мамзаргьы! Анцәа ус шԥеиҳәоз, аха ѽыстаак дрыбжьаланы иааилеикшаргьы уажәраанҙа ҭацабара ирҭаауазгьы, ҭаца быстафара иаауазгьы ааизаны ирацәажәон, ирылабжьон, реимак аҽы цхыраарак рҭахызар, ирыцхрааун, абасала уи аҭаацәа еиқәдырхон. Аха урҭ уааҙа рхы наргомызт: абасҡатәи азҽлымҳара зуа, зылаԥш рху ауаа раҳаҭыр баны, еимакык рымазаргьы ичҳаны, имыргамакәа рхала аҭып иқәыртцон.

Абарҭқәа зегьы еиҳараҙак изыбзоураз аҭаца лакәын, уи лааҙара акәын. Нас атцыхәтәан рыхшара, дара еибааҙа-еибахьча аҭаацәа анаатышәынтәалалак, анкьатәи рыцтәа ԥхаршьо, усҡан ирыцхрааз аԥьшьара рыто, алкаагьы ҡартцон: иахьа ҳашпақалоз усҡан иҳалабжьоз уаѽ даҳмоукәа ҳтынхадахар?! Ахара аԥшра! Ахара ахәыцра! Акыр зычҳаз акыр ибеит! Абас акәын ан лыпҳа дшылааҙоз! Абгьы апа изы дҽырԥшыган.

Абас дыҡан аԥсуа ҭаца ԥхашьаԥхатца. Абас иҡан итрадициатәыз аԥсуа ҭаацәара, урҭ рҭаацәаратә ҳәоуеиқәшәара. Уи рҳәоуеиқәшәара аашәарҭахаргьы, акәылҙы еиԥш, урҭ зыхьчоз ауа-аҭахы иаарыдгылоз рыман.

Ари атрадициагьы хьысҳахо иалагеит. Аҭаацәа рҽгьы ашкол аҽгьы ари азтцаара гәыгәтажьны иҡоуп. Аԥҳәызба

хатцацара иахьа дызлазыкартцо лдиплом алоуп. Адиплом занаатуп, уи аматцураҽоуп иахьатаху. Атцара тцаны дпрофессорхаргьы, зегьакоуп, ԝнрак нык҃ҽылгароуп, анра-хшара рааҙара далахҽызароуп.

Апҳҽызба аԝнра данца нахыс, лаб иԝны дсасуп ҳҽа дыпхьаҙан, аԝнра дахьнеиз ауп дахьапшҽымоу, уа иалалыгҙо уажҽшьта лаб иԝны илзалагҙомызт, избанзар, лаб иԝны ҽыц иаанагаз апшҽма пҳҽыс дык҃оуп, урт рзинқҽа уажҽшьта ихаз-хазуп.

Аҙгаб аԝнра аныкҽгара дахьазык҃арымтцо иахк҃ьаноуп ари атрадициагьы еиларго ишалагаз. Аҙгаб дахьнанагаз аԝната аныкҽгара лгҽы анақҽыптцҽалак, лхҽыҷы даашьтпааны лабраа рахь дыԝны дцоит, нас уак҃а лгҽы ԝнаҽыгьыр, лхҽыҷы даашьтпааны шьтахьла дхьагҽгҽа даахуеит. Усҟан, лани лаби роума, дзыднагалаз роума, ргҽы ишнанамгогьы акгьы рҳҽаҙом, ан акы лҳҽаргьы, сшыбаа҂аз сык҃оуп ҳҽа лалҳҽоит. Уи ахҽыҷы иааҙара иапырхагоуп, дахьатҽу изымдыруа днапшы-аапшуа дыкҽнархоит. «Ахҽыҷы иаб игҽаратата даа҂озароуп», рҳҽон ҳабацҽа. Уак҃а уи ддырхьынцыцҙомызт, иакҽым к҃аитцаргьы дахьдырхҽуан, аҙҽы игҽы иалсыр ҳҽагьы ишҽаҙомызт. Лара ан ҳҽа ик҃оугьы, лаб игҽаратата даннеиуа, уак-гҽыцхҽык дрызнеизшҽа, илпыланы гҽыблыла апсшҽа ларҳҽозароуп. Иԝуа ирыбжьоу рҽы уи аԝыза агҽбылра зык҃алаҙом, избанзар, иацоуп данцаз, иахьа даахт. Ахҽыҷы ихатагьы гҽбылрас иоураны ик҃оузеи, агҽылара дганы дааргозшҽа, ианшьцҽеи иаб иԝни дырхысхысуа дрыманы ибжьазар. Ус еипш к҃амларц азы, аҙгаб дахьнеиз дахажҽаауа, ахҽыҷқҽа аа҂ара бзиа роуа ик҃аларц азы, ҳара ҳазыхынҳҽыроуп итрадициатҽу апҳҽызба лаа҂ара. Ари аус аҽы ашколгьы ацхыраара к҃анатцароуп.

АПҲҘЫЗБА – АТАЦА

Ҳаиасып апҳҽызба лхатцацарахьы. Хыхь ишысҳҽаз еипш, аргама дцон. Ик҃ан маҙала ицозгьы, усҟан лтаацҽа анақҽшаҳатмыз акҽын. Нас, ишааиуаз уи традициахо иалагеит.

Ҳгәылацәа рныррала, аԥсуаа ари патударас ирыԥхьаҙон: «Аԥшәма иҿы наирҳәит» рҳәон, «дыцәазшәа ҟаитцеит» рҳәон; «иԥҳа дааҙа-дыхьча аѳнра дишьҭуеит, ҕаацк даԥсамкәа дыҟазма рҳәон?»; ачара уны иԥҳа дишьҭуазар ҳаҭыр аман, ажәа бзиа ихырҳәаауан. Уи аԥсыуаран, уи ламысын. Иуацәа ҿыцқәа дрықәгәыргьоит акәын иаанагоз. Усҟан аҕзааҳәа аҭацаагара ашәа «Радеда» ҳәо ашҭа иааҭалон. Ашәаҳәара акәашарахь ииаргон, аҟәҟәаҳәа ихысуа. Нас акәын аԥшәмацәа «бзиала шәаабеит!» ҳәа инеины аԥсшәа анрарҳәоз. Ууанҙа инаскьаны игылан ирзыԥшуа. Урҭ аҭацаагацәа рашәаҳәарагьы рыкәашарагьы иалахәмызт. Уи иаанагоз ауацәа ҿыцқәа гәыргьон, шәаҳәарала, кәашарала рыуацәа ҿыцқәа рашҭа иҭалеит акәын. Аԥшәмацәа рылахь еиқәын: урҭ рҭыԥҳа наҙаҙа дрышьҭуан. Ан, аб, аиашьа, аиаҳәшьа аҙәгьы дкәашомызт, ашәагьы рҳәомызт. Ари даараҙа иҟәышыз милаҭ ҟазшьан.

Аԥсшәақәа анеибырҳәалак, аиҳабацәа ааибадырны анапыҙәҙәарахь рхы дырхон. Раԥхьа инапы иҙәҙәон аԥшәма, ма аԥшәмацәа рахь еиҳабыз, нас асасцәа реиҳабы. Ус акәын ртәашьагьы шыҟаз, аҭәца акрагьы ус иҟан. Аҿар аҭыхәахь идыртәон. Урҭ имаԥны аѳы ржәуан, ирласынгьы игылон. Нас аиҳабацәа иаархагыланы ашәа рҳәон, икәашон, рҟазара ддырбон.

Аҳәсақәа хазы идыртәон. Изыкәнагоу аԥшәмацәа рганахьала аҳәса рыддыртәалон. Урҭ рылаԥш рхын арԥарцәа.

Аԥҳәызба ҭацаагара дрышьҭуазар, илывагыло, илхылаԥшуа арԥыс ѳызас дышьҭылхуан.

Аԥшәмацәа интересс ирыман асасцәа аѳы раршьра, аха асас изы ихьымзгын аѳы дашьыр. Еидҿырбаланы еиндаҭлон, уи акәын аѳеимакра ҭакыс иамаз.

Аҭацаагара аан, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, агәарԥныҳәа ҟартцаҙомызт. Ачара ианахытцлак еимакы-еиҭакыс ироуаз аҭаца лассы дрырҭомызт. Ишахәҭаз ашәа шәымҳәеит ҳәа ҿытгас иҟартцарын, шәыццакуазар шәца, ҳара ццакыра ҳамаҙам рҳәаларын, убас атәы рылхуа, алаф рыххәаауа аамҭа ргон. Имаҙазаргьы аҭаца кыр аамҭа мгакәа ддәылтцуамызт. «Димгар ҳәа дшәозма!» рҳәар ауан алафхәаѳцәа… Урҭ зегьы

лафын, қьафын, ҽырбаран, еиқәгәырҕьон анахьгьы арахьгьы. Ус шакәугьы, аҳәсақәа рыʒҕаб лаҕырʒыла днаскьаргон, аԥҳәызбагьы лаҕырʒыла акәын лаб иҩны шаанлыжьуаз. Ари аҟәышреи агәбылреи зцыз милаҭ ҟазшьан, аха уигьы ҳцәыʒгәышьеит.

АМАҲӘ ИААШЬҬРА

Арҭ аҩжәлак еилахәыз реибабара, реиҭанеиааира иахыццакʒомызт. Шықәсыбжак аҟара антɫлак, аҭаца ланхәыԥҳацәаки лабхәындаки лыцҵаны лабраа рахь дрышьҭуан. Уа ачеиɫьыка рзыҟартɔн, уахыки-ҽнаки иҟан, нас ицон. Уи ашьҭахь амаҳә «нхәыԥҳабара» ҳәа иҩызак даашьҭыхны дымҩахытɥуан иабхәараа ргәылара ирыжәламыз, ма иашьарала маɥк инарцәыхароу шьоукы рҽы. Уаҟа ачеиɫьыка ҟартɔн, рыҟәлацәа (амаҳә дызцәыԥхамшьо) рыддыртәалон. Анхәыԥҳацәа амаҳә ихәы-иԥхь ҟатɫаны инеиуан, еибабауан-еибаҳауан.

Шықәсык, шықәсыки бжаки, ҩышықәса рышьҭахь акәын амаҳә иабхәараа рахь маҳәра данынарышьҭуаз. Абхәа игәылацәеи иуацәа гәакьаҟәеи дрыԥхьаны чара хпыҷк иуан. Амаҳә ҩыцьа ахацәа ицын: амаҳәҩыза еиҳаби аитɕби. Ачараҽы иахьтәо амаҳәҩыза еиҳабы дрыцтәон, аитɕыбгьы амаҳәгьы рыҟәлацәа рыдгаланы хазы идыртәон. Амаҳә аҽы ма ацә ааигар алшон. Иҟан хәынтә-фынтә хьара иҭагылаз абшьтәа анааигозгьы. Иаргьы иҟәнаго аҳамҭа ианаршьон. Амаҳәҩыза еиҳабы дихцәажәон, аҭак ажәа иҳәон аԥшәмацәа знапы ианыртɕоз аʒәы. Уи ашьҭахь аҭамада еиднагалаз рныҳәаҽа икуан. Абри официалтә хәта иалгаанʒа амаҳә иҩызагьы иаргьы ииаскьаны игылазаауан, нас акәын иандыртәоз. Убри ашьҭахь амаҳә имҩа аартын иабхәараа рахь.

Аҭаца ахшара данлоулак, лан агара рхианы, лҩызцәа аашьҭыхны лыԥҳа длызцон. Уа дахьнеиуа, ашьтәа шьны, агәыла-азла дрыԥхьаны, аԥшәма ауаа адгаланы ҳатыр лыҟәитɔн, еицыз аҳамҭақәа рыртɔн, анхәа еиҳа днарылкааны.

Абарҭкәа рышьҭахь амаҳә иабхәараа дрыԥхьаны ачара нарҭбааны иуан, игәыла-изла, иуа-иҭахыра ақәыршәаны. Абхәараа рганахьала излоу рқытаҷы хар змам ѡызцәас ишьҭырхуан, рыуацәа гәакьақәа раншьцәеи раҳәшьапацәеи аладырхәуан. Аҳәса ачыс иагымкәа иҟарҵон, ауатка надкыланы. Уа иахьнеиуа, абхәараа рчеиҵьыка ҳәа хазы афырҵьан ддыркуан, рчеиҵьыка агьама рбон. Абасала, урҭ реиҭанеиааираҷы ашәқәа ҟьаҟьаҙа иаатуан, насгьы уажәраанҙа уааԥсыла еилахәыз, уажә чеиҵьыкалагьы еилахәхоит, убри алагьы урҭ реилахәра еиҳагьы амчра аманы иҟарҵон.

Аԥшәмацәа, ажәа аххәааны, анхәа ажәхьа ланаршьон, абхәагьы дналкаан ҳамҭак ирҭон, егьырҭ ахәыҷымҷы рырҭон.

Ишааиуаз абхәараа рыуацәа ҷыцқәа ианрыԥхьо, амаҳәгьы днарыдкыланы маҳәра дырго иалагеит. Уажәы уи ашҟа ииасны иҟоуп. Акны иалгоит. Уигьы ҳара иаҳҵасмызт, аха ишьҭаххит.

Хыхь ишаххәахьоу еиԥш, урҭ зегьы аԥшәма ихарҵь алоуп ишыҟаиҵо, уаҳа харшәк ылырхуа, акы еизырго ҵассгьы ҟазшьасгьы ирымамызт, уи Аԥсуара иацәтәымуп ҳәа иԥхьаҙан. Аҳәса ачыс наргон аҟароуп.

Аԥсуа чареи уи иадҳәалоу аҵасҟәеи ақьабзқәеи зырҷеиаз аԥсуа иоуп. Урҭ ирныԥшуеит аԥсуа иҟазшьа, иламыс, ихымѡаԥгашьа. Аха аамҭагьы иара атәы ҟанаҵоит, зны итҵоуроу, зны итҵоурам ала.

Аԥсуаа аҭаца данаарго мдыршьас иамази: ақытақәа ирылсны иахьаауаз аҕзааҳәа аҭацаагарашәа «Радеда» ҳәо дааргон; ачара аҷены шәаҳәаран, кәашаран; «Радеда» ҳәаны аҭаца аѡнду дыргон, уаҟа акәты шьны дырныҳәон, агәыла-азла днарылга-аарылганы, ашәа шырҳәо, ишыкәашо днарга-аргон.

Иабаҟоу урҭқәа уажәы? Иажәит ҳәа ирыԥхьаҙеит, атәымуаа иҳаланагалаз рҷаԥхьа ҳҵас хьырҵәаҵәақәа ԥхаҳшьо ҳалагеит, иԥшьоу аҭацаагарашәа «Радеда» аҳәарагьы ҳаҟәытцит. Уи иахьа азра аҷынҙа инеины иҟоуп. Ан-

самбль аҟны ирҳәап, пластинкак аҽы еиқәхап, аха иара иахьатыпу ианырымҳәа, амузеи аҽы еиқәхаз експонатк иаҩызахоит.

Иара убас ауп ҳчарақәа рҽгьы ишызыз ашәаҳәареи акәашареи. Урҭ рхаҭыпан ицәыртцит ҳара иаҳтәым, иаҳтәышьтрам аестрада. Аестрада бзиагьы убап, аха уи ашәеи амузыка хааи ратцкыс, згәабзиара псыҿу ииаизымчҳартә абжьыцәгьеи естетика зтцам аҭамгьар асреи роуп иҟоу.

Уажәраанза аҭаацәара иалалаз арпыси аҭацеи аиҳабацәа рҽы еиццәырымтцуазтгьы, уажә уи «бнауаҩраны» ирыпхьазо иалагеит. Уи атцас псыуа ламысла ишеибаркызгьы, наҟ инкарыжьын, ҳгәылацәа ирҽыпшны, рҩыцьагьы еиварпало ашьапа инытцга-аатцганы, азбаҩцәа реипш, аҭып чыда ирзалху аҽы ихәныганы иныкәдыртәоит. Аби ани уа иҟоуп, уимоу абдугьы андугьы, аианшьцәагьы, аиҳабацәагьы зегьы уа иҟоуп! Уи изтцасу рзы иабаргузеи, аха иабаҟоу Апсуара? Иабаҟоу Апсуара злеибарку аламыс?! Аламыс зегьы ирымоуп, аха апсуа ламыс апсуа иоуп еилызкааua. Уи азы хцәажәарагьы аҭахым, комментариагьы аҭахым. Аха атәымуаҩы уи атцакы нҭкааны иоуҳәаргьы, изеилкааzом: иҟәышу азә иакәзар еиликаазшәа уирбоит, иеилкаара мачзар – духыччоит. Апсшәа ззымдыруа, зыпсуара иацәыхароу апсыуазар, иаахтны иуеиҳәоит «шәара шәпатриархалцәоуп!» ҳәа. Ҭабуп ҳәа иаххәап шәыбнаурауп ҳәа, адыгаҷиа аипш, дахьҳхымыччаз!

Апсуара иахәҭакуп аиҳабы ицәыпхашьара, ҳатыр иқәтцара, аха аҭацареи амаҳәреи рныҟәгара, аиҳабацәа рҽы урҭ рхымҩапгашьа иҷыданы ахатә ҟазшьа аманы иҟоуп. Уигьы, хыхь ишысҳәахьоу еипш, иапсыуам изеилкааzом, убасҟак итцаулоул, убасҟакгьы еиҭаҳәашьа змам цәаныррроуп. Урҭ зегьы неилагәаны мап рыцәкра амҩа ҳақәуп. Арахь упшыр, уи ахаҭыпан Апсуара иарҽиаз ҳәа егьыҟазам. Аа, уи иалтцшәахаз: иахьа иахьузымдыруа чарак аҽы унеир, иапсыуа чароу, иагыруа чароу уздырzом. Ҳнеип Апсны инхо аурысҟәа, аерманқәа, ма абырзенқәа рчараҽы. Уаҟа еилыкка иубоит уи ачара зтәу, урҭ рмилаҭ чыдарақәа.

Цабыргуп, иҟоуп хыхь зызбахә ҳамаз атцас макьана издызымкылац, аха урҭ еиҳа иапсыуаны, акәзам, мап, амҩа

иқәуп, иахьа-уатцәы урт рҽгьы инаҙоит. Усҟан апсуа тцасгьы уаҟа атцыхәа пцәозар акәхап.

Акасы апҳәыс лцәаѡыча матәақәа ирыхәтакуп. Апсуа таца лакәзар, тацакасыда ухаҽы дузаагаҙом. Атацара анылуа амацара акәмызт, еснагь акасы лхан. Уи апсуаа ҳамацара ҳакәым изтцасу, ус иҟоуп Нхытц ҳашьцәа ашәуақәа, аедыгцәа, ачеченцәа, аингәышцәа уҳәа тоурыхла иаҳзаигәоу зегьы рҽгьы. Аха уи, ҳгәылацәа ирҽыпшны, апсыуа шәҟәыѡѡцәақәак иргәампхазт, рѡымтақәа рҽы апсуа таца иаалысны дыркит бкасы бхыхны наҟ икажь ҳәа. Артцаѡцәагьы аалаган ашкол асценаҽы урт аѡымтақәа ықәдыргыло, ацәымгра ахәычқәа ирыларааҙо иалагеит. Цәгьарас ишәызнауи атацакасы ҳәа аҙәгьы дырзымтцааит, Апсуара штынхадахаз абриалагьы иумбои. Уи иалтцшәаны атацацәа акасы рхарымтцо, уи иахҟьаны атыҙшәақәагьы ахылҽиаауа иҟалахьеит. Иахьа аҙгабцәа атаацәа рныҟәгара аиҳа рхырбгалароуп еиҳа иззыҟатцоу: уи лхатәы закәан лыманоуп аѡнра дышцо. Апсуа ус акәмызт ихшара шиааҙоз.

Хыхь исҳәахьеит амаҳә иабхәараа даарышьтаанҙа аетапқәа изхысуеи аамта ибжьалои ртәы. Уажәеипш инеишьтархны ачарақәа уны реибабара дырццакҙомызт. «Избан?» ҳәагьы уаѡ дазтцаауамызт, избанзар, уи убасҟак ипатуун, убасҟак иламысын, ихтны ирҳәар иацәыпхашьон, еиднагалаз ақәыпшцәа ринтимтә пстазаара иазкын азы. Уи зыбзоураз еитаҳәашьа змам апсуа ҟазшьа акәын, апсуа етикатә ламыс акәын. Уажә урт наҟ ҳанрыгәтас, аҽар уи закәу абардыруа, иахьа ирбо-ираҳауа Апсуаратәҟьа акәу цьыршьоит. Аѡнра ицаз апҳәызба, мчыбжьык тцаанҙа, лхы хахаҙа (атацакасы усгьы илхалтцазом), дҽапхаҽаччо, пхашьарак лыблақәа ирыхҙамкәа, аѡны ашә данаалаххуагьы убап! Лыпшәма ижәѡа лнапы атцхны дахьаалымго Анцәа ицьшьоуп. Аха уи «илыгхаз» уажә лани лаби ихадыртәаауа иалагеит: мызкы тцаанҙа, ачара ду уны рымаҳә даарышьтуеит, апсыуа ҟазшьам ала рҽиҽыршьаауа иалагоит, уимоу, рыпҳа дахьнанагаз ишыҟартцаз аипш, иахьеиддыртәалогьы убап. Уиадагьы атаца ѡынтә ачара лзыруеит: дахьнанагаз, нас лаб игәараата. Урт злеипшым маҷуп. Убрааҙа ҳнеихьеит.

Абасала, амаҳә иаашьтра иадҳәалоу атцасқәеи иара убас амаҳәра ауреи аныҟәгареи ирыцу акультура ацәызраҽы ҳнеихьеит, иахьа ианеиқәҳмырха, иагьҳцәызуеит, хнырҳәышьак амазамкәа. Усҟан Аԥсуара захатәаахом, уи атцас иадҳәалоу акультура хыбжаҽыбжаза иаанхоит. Атаца атацара лымуазар, амаҳә амаҳәра имуазар, иныҟәаагома, нас, Аԥсуара?!

АИХРАТЦАРА

Аԥсуара иарҿиаз, захатәы ҷыдара змоу тцасуп аихратцара. Уи ѳ-формакны иҟан: аргама рызгаб аѳнра данышьтуа ачара уны, деихрартцон; мамзаргьы шықәсык, ма инеиҳангьы ибжьысхьан еиԥш, абхәа имаҳә диԥхьаны ачара изиуан, ауа-агәыцхәы, аҳаблауаа ақәыршәаны, убасҟан иԥҳа деихреитцар ауан. Еиҳаразак аб аԥҳа деихреитцон ҧа димамзар… «Исымоу зсымоу сыԥҳа лзоуп, смал абжа лара илыстоит» иҳәон. Усҟан уи харшәгьы ылихуамызт, даҽеакымызт, имал акәын илитоз: ажәхьа, аиара-акаруат рхианы, ачуан, ақәаб уҳәа инадыркны иѳнымаҭәа неилыԥшааны, иара убас ажәхьа лыхәҭаа алхны илитон. Ишааиуаз уи аихратцара ажьрацәарагьы рҽаладырхәуа иалагеит. Убасҟан ахаршә ахь ииасит. Ус акәу, егьыс акәу, уи Аԥсуара ишарҿиаз еиԥш, аԥсуа иламыси иҟазшьеи ирықәшәо иҟан ари атцас. Абжьаапны «аихратцара» ахьзымтәзакәа ус иԥҳа жәхьак литон, лан хазы аѳнымаҭәа лылтон, раԥхьатәи рмата аѳны данааргалак абат, ма аҽетцыс иртон, иҟан ма азыс, ма атсыс итаны ахәычы ихьзала арахә рыжәла аныддыркуаз. Уигьы ԥсыуаран, уигьы ԥсыуа ламысын.

Абасала, аламысгьы агәбылрагьы зцыз аихратцара тцас бзианы иҳаман. Агырқәа ари анырба, иргәаԥхазар акәхап, иааҳамданы иргеит. Иргеит, аха ишиашоу акәымкәа, аформа ԥсахны, дара рҟазшьа иақәшәо, ҽырбагас иҟартцеит. Азгаб лыҽзаны хатца ицаз (дара рҿы шамахамзар ус ауп ишыҟоу), лчара иахьыгзаны илыцыртцараны иҟоу зегьы убри лчара аҽены ачарауаа ирба-ираҳауа илзыргоит, иалаҽырбоит. Дареи ҳареи усгьы жьрацәарала ҳаилысны ҳаҟан, ҳаргьы хәычы-

хәычла ԥсыуа ламысла иԥшьаз ҳҭас аихратцара нышьҭаҳҭан, иреицакны, ҽырбагас иҟартцаз уи авариант аашьҭыхны, абираҟ еиԥш, иаҳхаргыланы ҳҽынаҳхеит. Аргама аӡгаб аѡнра лышьҭра акәзар, уигьы ҳгәылацәа ҳарҽыԥшны инкаҳажьын, аӡгабцәа зегьы «рыҽӡаны» ацара азин раҳҭеит. Уигьы акәым, аҭаацәагьы артистцас ахәмаршьа ртцеит; рыԥха хатца данцалак, еиҳараӡак тәым милатк даниццалак: «Атапанча сышәҭ, атапанча!» – дытцкьоит аб, ан ашаха дашьҭалоит. Ирыцәшәоз ауаа атапанчагьы ашахагьы наҟ иныԥхьакны, иаарылабжьоит. Уи ашьҭахь мчыбжьык тцаанза апхзы рҽашы рыԥха «леихратцара» (агыруа тцас) инашьҭалоит, хымаԥсыма лчара иахьырыгӡарц. «Только импортный», – лҳәахуеит ан. «Даргьы баргьы шәеибамбааит, импортный абасыԥшааua!» – дгәамтцхамтцуеит аб, аха уи азы дауаангылахуа, дхыԥхыԥуа, уаѡ иимбац аѡнымаҭәа дшашьҭац дашьҭоуп. «Шәыԥҳа агыруа диццазар шәхы шәмырԥхашьан, урҭ, интцәаша, рхаҭа акы иагрыжьӡом!» рҳәахуеит рыуа-ртахгьы. Уи ала хатца имцацгьы аҽырԥшы ддырбоит: «Шәызцозар шәца, уаѡы шәирԥхашьом!» Иԥьоушьаша, уигьы «аихратцара» ахьӡуп, аха ауаа ирбо-ираҳауа аѡны акәзам дахьеихрартцо, дахьнанагаз ауп, уаҟоуп иахьырдыруа уи дшеихреитцаз. Иабаҟоу апсуа еихратцара?! Ари еицлабрахеит, ари ҽырбагахеит, ари ауаа тцәылибахуа аҽынӡа ихдырҟьеит: «Иԥҳа деихреитцеит, аха иабааигеи?» ҳәа шьоук азтцаалап, уаѡ иимбац ҟазтцаз изы. «Иабааигах, ауал-абаԥь иқәитцеит, уажә имаҳә данааишьҭуа ачара имуеи, нас урҭ иуалбаԥьқәа имшәои!» рҳәалап. «Дызхагылоу аматцура шәымбаӡои!» – зҳәогьы дубап. Абасала, ҳапсуа тцасқәа «быжь-хаҳәык ианырхыс... еиҕьуп иаҳҳәар «ѡ-хаҳәык ианырхыс», иаабар иаҳзымдыруа, арахь упшыр, Апсуара апсы алеиѡеира иахылтцыз акы аипш иԥхьаӡаны, иаашьҭпаа иҳаманы ҳҽынаҳхеит.

Цабыргуп, аамта аҽеапсахцыԥхьаза атцасқәагьы ақьабзқәагьы рҽырыпсахуеит, аха уи иаанагом уара утәы нышьҭатцаны даҽеаӡәы итәы ашьҭыхра. Ажәлар рхаҭа ирылдыршароуп иажәыз атцас аитахәапшра, усҟан уи еиҕьу апсуа цәа аханы, апсуа ҟазшьа аманы, апсуа ламыс ала иԥшьаны иҟалоит.

Иажәыз аҭасҟәа иреиуоуп макьаназы инханы иҟоу аҭаца лҽымҭра. Аха уи былгьымызт (идогмамызт), уи аҧызтцаз ажәлар азин ҟартцеит аҭаца лырцәажәара. Ус шакәугьы, ари азтцаара хырԥа ахьазухаз иахҟьаны, еиҳараҙак абзыԥын, аҭацара акәым, анрагьы днахысны дандухаргьы, неихыркәа лымамкәа дажәызаргьы, лабхәында еиҳабы дирцәажәаҙом, лхаҵа иатцкыс, шықәсык-ԥышықәса рыла сеиҳауп ҳәа! Ари иззеилымкааува идеилыркааны зҭыԥ иқәтцатәу, иажәыз акакәны иҟоуп. Аха уигьы «приказла» иузыҟаҵом, иамоуп ахатәы культура, уи азнеишьа. Иара убас зҭыԥ иқәтцам иреиуаны иҟоуп ахьыҙшьара. Ҭабыргуп, уи уажәы аҽәар уиаҟара иахатцгылом, аха усгьы иҟоуп. Аҧсуа хьыҙқәа рыҙра еиҳарак убри аҭас ауп изхароу. Араҟа иҳәатәуп ахьыҙшьара иацу апатуеиқәтцареи аламыси шеиқәырхатәу. Ажәакала, ари азтцаарагьы иара аҧызтцаз ирыҙбароуп, ргәылацәа ирзымтцаакәа, дара рхаҭа «ареформа» азыруроуп.

Абасала, ачарақәа рымԥаҧгароума, еиуацәахаз реиҭанеиааира иадҳәалоу аҭасҟәа роума, ҳажәлар рҽы акны иҟазароуп, урҭ ҳгәылацәа ртцаси рқьабзи иреиԥшымзароуп. Убас хәыцы-хәыцла Аҧсуара иарҽиаз аҭасҟәеи, ақьабзқәеи, еиҭаҳәашьа змам ажәлар рҟазшьақәеи ҳарзыхынҳәроуп, ишьақәҳаргыларoуп. Амҳара аҧызтцаз амилаҭ ретикатә культура ду дара арԥшҙартә, иҙырнагартә иҟоуп. Уи ҳара ианҳарҙ, милаҭ чарҳәарак еиԥш иԥхьаҙатәуп. Абиԥара ҷа еитцагыло ари рдыруазароуп. Уи мдыркәа, рхы-ргәаҽы инаганы еилырымкаакәа, Аҧсуара рзыхьчом, Аҧсуара закәугьы рыздырҙом. Ажәлар, иарбан жәларызаалак, руалԥшьақәа ирыцкуп аҽәар рааҙара. Уи иацу аҭакԥхықәра зцәыҙыз ажәлар аҙрахьоуп рхы ахьхоу. Ҳара ҳҽәар ҳара иҳааҙароуп, иҳааҙароуп аҧсуатцас, аҧсуа традициақәа рыла, аҭаси ақьабзи рапхьа инаргыланы.

АЛКААҚӘА

Иахьауажәрааҙа иҙбам проблемоуп аҭаца леилаҳәара. Зегьы рмилаҭ ҷыдарақәа рымоуп, ҳара уи ҳалымшац макьана, уигьы акәым, аҙәгьы иаԥшьимгацт. Аконкурс рылаҳәа-

ны, аҟазацәа рнапы иантҵазар, акы рмыӡбои! Мшәан, анкьа ҳхатәы ҭацаматәа ҳамамзи, убригьы уаҩы ихы иархәаны акы алихыр ауеит. Ажәакала, ҳара ҳтәы ҳара иҳамазар еиҳа ҳарԥшӡоит, аматәа уаара атҟыс.

Ачара иахьа шәаҳәарада, кәашарада иахьымҩаԥысуа даара игха дууп. Акәашара зегьы ирдыруеит, мырзаканки даулки ԥшааны аус аиҿкаароуп, уаҳа уадаҩкгьы аҭахӡам. Нас аишәачара ианахадыртәо, ашәа бзианы изҳәо шьоукы ааиддыртәалар, урҭ зныкгьы иаԥшьыргар, нас егьырҭгьы ирымырдон.

Аха иабаҟоу, уи аха рыманы иҟоума аԥшәмацәа, 700-ҩык, 800-ҩык инадыркны 10ОО-ҩык 1500-ҩык рҿынӡа ачаразы изарҳәаз рыртәара, рыргылара, реилыргара иус мариоума – аԥшәмацәа, хьымӡгык ҳамгандаз ҳәа уахьоуп рхы ахькыду, ашәаҳәареи акәашареи рахь иҟоума. Зегь рыла ачара маншәалахон, иԥшӡахон, еиҿкаахон 300-ҩык, 400-ҩык иреиҳамкәа иҟазар. Иаҳгәаԥхар уи ҳалшоит. Аха убригьы еиҿкаатәуп, избанзар, акгьы ахала иҟалаӡом. Еиҿукааз ауп иԥшӡоу!

Ипроблема дуны иҟалеит аҭаацәара аԥҵара. Еиҳараӡак уи зыхҟьо – ари апроблема игәыгәтажьны иҟоуп, иҟам аиҿкааратә механизм: ажәытәтәи аԥҳәысҳәареи ақьаҕьариареи каҳажьит, урҭ рхатыпан ҿыцк ҳзаԥшьымгаӡеит. Зегьы арԥыс идҳажьлеит: ԥҳәыс даага ҳҳәеит, мамзаргьы дзаумгои ҳәа аҿԥныхәа иахҭеит – уи баша цәажәароуп. Арахь ачараура проблемахҭәын, уи иҿанаҳәогьы рацәахеит. Абасала, арҭ азҵаарақәа мыӡбакәа апроблема ӡбашьа амамкәа иаанхоит.

Мап зыцәктәу акакәны иҟоуп арԥыси аҭацеи еиццәырганы атәымуаа ртцас ала ашьаԥаҿы иааганы иахьдыртәо. Уи атцас ҳара иахҵасым, ҳара иаҳҟазшьам, нас, ҳара иахҭәым ҿырбагас изыҟаҳҵоит?! Урҭ рыцәлацәеи дареи даҿеаԥьара еидтәалазар еиҳа еиҕьми!

Хыхь исҳәахьеит, еитасҳәоит: иччархәуп, хымпада мап зыцәктәу акакәны иҟоуп ачара аҿены, гыруатцас абхәараагьы иахьрыԥхьо, анхәеи абхәеи аԥхьа инаргыланы. Аритцәкьа еиҭаҳәашьа змам бзамыҟәроуп, цәаҵеыгоуп аԥсуа изы,

Аԥсуара азы. Аԥсуаа инхаззо иҟаҳамызт урҭ еихшаны иаанықартцоз, дасу илшоз ҟаитцон, илымшоз дахьынҳалаҳомызт, аха итцас итцас акәын, икаижьҳомызт.

Аԥсуара иазыхынҳәтәуп аԥсуа ламыс ала иԥшьаз аихратцара. Жәаҩык аҳгабцәа имазаргьы зегь еихреитцараны дзыҟоузеи, аҳәаҳәала ачара наҳа рзуны?! Аха усгьы деихреитцозар, аргама иҳгаб ачара лзуны дишьтааит, дагьеихреитцааит, мамзаргьы имаҳә диԥхьаны ачара анизиуа деихреитцааит. Аҩноуп дахьеихреитцо! Лабхәта датцаланы иганы изритараны дзыҟоузеи. Итабуп сыԥха дахьыжәгаз иҳәошәа! Уи абхәа длазырҟәуа, Аԥсуара иацәтәыму ҟазшьоуп.

Атацаагарагьы амаҳәаагарагьы ирызку ачарақәа еиԥшны, еиҟараны рыҟатцара ииашам. Урҭ дара рхатәы шәага-зага рымоуп, убарҭ рыҽтаҳзара ламысуп, патууп, иаԥсыуароуп. Ҳарзыхынҳәны ишьақәҳаргылап урҭ ҳ–Аԥсуара ишарҽиаз еиԥш. Убри ауп ҳара иахтәу, ҳара ҳтәы ҳҟазшьа анықшуеит, атәым цыркьыкәашароуп! Ҳақәпраа акәашара ҳалшо ҳаҟазар, иабаҳтаху цыркьыкәашара? Атасқәагьы, ақьабзқәагьы, абызшәа еиԥш, акцент рымамзароуп!

Абарҭ хыхь еиқәысыԥхьаҳаз атасқәеи ақьабзқәеи ҳажәлар иаԥыртцеит зегьы ламысла еибаркны. Урҭ ирылааҳаз аҽар ракәзар, атаацәаратә ҧстазаара иԥшьоу усны ирыԥхьаҳон, иага уадаҩра ирықәшәаргьы, аилытра азтцаара рхахьгьы иааиуамызт. Аԥсуа ҭаацәара зырҳәҳәозгьы убри акәын.

АԤСРЕИ АԤСХӘРЕИ. УРҬ РЫРҼЕИШЬЕИ РЫМҨАԤГАШЬЕИ

Иарбан ҧсразаалак – трагедиоуп. Ауаҩы иԥстазаара далтцит, уи дызтәу наҳаҳа дрыԥхеит: уаҳа ибла итаԥшуам, уаҳа ибжьы раҳауам, уаҳа иус-иҳәыс, иччабжь иаргәырҳьом. Ус шакәугьы, аԥсуаа аҽынкылара рыман: ауаҩы дани нахыс цьалк шимоугьы рдыруан. Атәыуараҽгьы аҽынкылара рыман, еиҳараҳак ахацәа. Зҽыззнымкылоз изырҳәон: «Атәыуашьа ззымдыруа ихы ԥиҽуеит». Хырԥашьа зма-

мыз аныҟала, уи имҩа ақәцара акәын хыцәкыс ирымаз. Иазгәаҭатәуп: аԥсуа аԥсра ҽырбагас иҟаиҵомызт. Аԥсы диҷьабон иахьынӡахәҭаз, дҷьабон гәыла, дгәырҩауан. Уи рныԥшуан иҟазшьеи, иаҳаитҟәиҵи, ихымҩаԥгашьеи. Сызхыцьабо абри ауп ҳәа дәахьыла егьуирбомызт, аԥсы ипатреҭ шьҭихуамызт, инапы ашәы аиркуамызт.

Аԥсыжра иахьа адин иаҳнаҭаз ауп иҳамоу: ақьырсиан ма амсылман ԥсыжра. Урҭ инарыцҵаны иҳамоу, иаҳтәымкәа иҳаднагалаз, мамзаргьы иҳадыргалаз бжьымш-аамшы аԥсы икҽаҵароуп. Уи аҵас ахьааи аҽырбареи ирхылҧиааз акоуп. Ҳара ҳҵас ҳәа егьнымхеит. Анкьаӡа, ажәытәӡа аԥсы акәыцҳа шышны дҭаҵаны аҵла иқәҽарҳәон, рҳәоит. Абаҩ анцқьахалак, нас анышә иамардон. Иҟан аҭаацәаратә хаҳәтә нышәынҭра, адольмен ҳәа изышьҭоу. Ҳҭоурых аҟнытә убарҭ роуп ԥсыжра формас иахьа иаадыруа. Иҟалап аетнографцәа, археологцәа иҵегьы ирдыруа ыҟазаргьы, аха урҭгьы аҭоурых иагахьоу роуп.

Аԥсуаа ҳҭоурых еибашьрала, трагедиала ишымҩаԥысуа аԥсуа иҟазшьа ианыԥшит ҳҳәеит – аҽынкылара, аҽыҟажара имоу ауп зыӡбахә сымоу. Иҟан, ҵыхәаԥҵәарагьы рымамызт иахьа ҳазҭагылоу иреиԥшыз аамҭақәа, зхы ыцәҵаны иԥсуаз реиҳа хыла, аибашьреи ма уи иахылҧиааз ацәгьоурақәеи рыла иҭахоз анеиҳаз. Аҧьынҧьтәылатә еибашьра дуӡӡа иалагаанӡа ирҳәо саҳахьан зхы ыцәҵаны иԥсыз изгьы «дҭахеит» ҳәа. Ари машәырны ирамхаҳәаӡомызт, иубартә иҟоуп уи ажәа ишашьцылахьаз. Афырхаҵа дыртәыуаӡомызт.

Аԥсуа уиадагьы зыԥстазаара иалтцыз зегьы итәыуаӡомызт: 90–100 шықәса нызтцыз, зышьҭра бзиоу данԥслак, астол дыргылаӡомызт аҵәыуацәа рзы. Асаби, азҟы иԥстазаара далтцыр, «дыԥсит» рҳәаӡомызт, «дкьаҭеит» ҳәа акәын ишырҳәоз, ахш дӡаагылоуп, алагырӡ иқәуԥсар ҵасым, гәнаҳароуп рҳәон. Уигьы акәым, уахык дыкҽадырԥхьаргьы гәнаҳароуп ҳәа ирыԥхьаӡон: ашьыжь дыԥсыр, аҽены дыржуан; ауха акәзар – адырҩаҽены.

Аԥсы дыкҽаҵаны адышшыларазы иаааиуа зегьы ртәаны аҩы ддыржәуа Аҧьынҧьтәылатә еибашьра Дуӡӡа ашьҭахь ауп ианыҟалаз. Аҩны ауацәа агәакьацәа, аҧьабацәа иааи-

дхалаз ракәын акрызҽартцоз. Уи еиҧызкаауаз агәылацәа ракәын. Амгьалқәа ҙны, аҟәыд, артцәы ма аутратых аиатцәара ааргон. Апсыжра ашьтахь апсыжцәагьы ауа-агәыцхәы иааизынхаз зегьы дыртәон. «Апсыжцәа какалк ддыркит» рҳәон, уи акәын изызкыз, ус акәын хьҙыс иамазгьы.

«Апстцәыуацәа!» ззырҳәоз аҳәса хатәрақәа ыҟан. Урт аккаҳәа амыткәма ҳәаны иантцәыуа, изаҳауаз зегьы дыртцәыуон. Ҳәара атахума, уи баѡхатәран, изтахыз зегьы ус изтцәыуаҙомызт. Ацәажәаѡцәа хатәрақәа реипш, апстцәыуацәагьы еицырдыруан, «уи ҳапстцәыуаѡ лоуп» ҳәа илхыҽхәон. Убас еицырдыруаз пстцәыуаѡын Кьахь Ҳаџьарат иан. Ҳаџьарат Гарп даныршь, сакасала Лыхныҟа дыргон, иан убасҟан асакаса дашьтагыланы илҳәоз амыткәма, ашьтахь ажәлар рҽы инеитаҳәауа ирҳәон, 40–50 шықәса тхьан аипш ауп ақьаад иананыртцаз.

Апсраҽы «Ауоу» ахьырҳәоз ыҟан. Уи аџьабара иалатәаз зегьы еицырҳәон. Абзыпын «Ауоу» аѡны ашә ахьакыз акәын иахьырҳәоз, тцакысгьы иаман: «Хыхь Анцәа дыҟазам, Анцәа дыҟазар аѡнатә ашә аиркуазма!»

Ақьырсианцәа рҽы 40 мшы рҽынҙа есыуаха ацәымза адыркуеит, амсылманцәа рҽы – 52 мшы рҽынҙа. Нас мчыбжьык ала мышкы алхны зны иадыркуеит шықәсык аҽынҙа. Ашықәс антлак иҧсхәы руеит, иеишәаматәа еинырхуеит. Уи инаркны иааныркылоит апсы иџьабара.

Апсхәраҽы ауацәа гәакьақәа апсататә наргоит, аҳәсақәа ачыс, ацәацәашь ыршаны ашьамаҟа ҟартцоит, мамзаргьы ацәымза дуны иҟартцоит. Уи «акьалантар» ҳәа иашьтан.

Апсраҽы аныҳәаҽақәа иркуа роуп апсхәраҽгьы иркуа. Уагьы атцыхәтәан иааибадырны еицгылон. Хыхь исҳәахьеит атас бзиақәа иахьа иреицакноуп ишыҟоу ҳәа. Урт рышьақәыргылара Апсуара аиқәырхараҽы кыр рытцаркуа иҟоуп. Уи азы рапхьа иргыланы Апсуара шьатас иамоу аламыси апсуа ихҙырымгареи шьақәыргылатәуп: апсуа дҽырбаѡын ҟазшьала, апсуа дхышьтыхѡын, аха уи иҟазшьа еснагь амѡа иқәызтцоз апсуа ламыс акәын, аҳақ акәын. Ахатцара ахьатаху ихы дирбон, идирбон илшарагьы, ачараҽы дҽырбаѡын аҽы ирхәмаруан, ашәа иҳәон, дкәашон, аха апсраҽы,

аџьабаҽы урҭ зегьы наѣ инышьҭатцаны, аџьаба излатәу ала ихы ныѣәигон, «дгыланы» иҽдирбазомызт.

Ус иѣан Аџсуара еибга-еизѡыда иаанырѣаз, аха нас егьырҭ хҭасҟәа реиџш, аџсра иадҳәалоу атцасҟәагьы реицакра ѣалеит. Аа, уи ҳахьклнагаз!

Аџсуа ҭас излатцанакуала, аџсра иаҟәшәаз аишьцәа рхы ааидкыланы аџсыжра амш алырхуан. Ари аус збатәыс иѣартцазомызт, избанзар, ажәлар ирыдыркылахьан ахымш рзы аџсыжра. Уи ақьырсианра адинхатцара аѣнытә аџсуаа ирыдыркылаз акакәын. Иашьцәа, игәылацәа адгаланы иалацәажәозар, ахымш рымшшьара иаҟәшәозар акәын. Усҟан еиѣәышаҳатҵны ирызбон: ма аџшьымш рахь ииаргон, ма заа анышә ҧырҟон. Хымш еиҳаны аџсы иҟҽатцара гәнаҳароуп ҳәа ирыџхьазон. Гәнаҳарас иѣаз аџсы хымш еиҳаны изычҳауамызт, еиҳаразак аџхын, ианшоуроу аамҭазы.

Уажәы уи атцас аҽееиҭанакын, ачара аҽҳәара ҧыртцәошәа, ауаа еизганы аџсыжра аҽҳәара арҭо иалагеит, иахьабалак акәымзаргьы.

«Ари иеиџш ахатца иѣаз, аѡызцәа рацәаны измаз, мчыбжьык дыкҽазароуп!» – иҳәоит азәы, аџшәма игәы иахәап ҳәа. Ицәалазуеи, ала иамго, аҳәа иамго дәыџсшәак иҳәеит.

«Ѣои, ҷьушьҭ! – уи иҽитцаирхома инаѡс итәоу. – Ҽнак азыхәа, иухьзеи, уанаџьалбеит! Данрыцҳахаз асабшоуп, убри амш иақәҳаршәап, иҳақу, ари иеиџш ахатца изы!» – хьаҳәаџаҳәада иажәа хиркәшоит, иџсыз ҳәа иѣоу ус еиџш иалаѣаз азә иакәымзаргьы.

Аџшәма иихәараны иѣоузеи, данразтцаа «ахы алымѣьо» ирхәеит, иаргьы дақәшаҳатҳар акәхеит.

«Иџсы маҷхазаргьы шәыздыруам, ахымш рзы дышџажәжуеи!» ҳәа аџсуаа ираҽџнырҳәо ианалага, ирыхәтаз раҳәара ахатыџан, ртцас иацәыџхашьаны инышьтартцан, адәыџсшәа нахҳәаа-аахҳәаашәа ҳгәылацәа ртцас аашьтырхит. Дарбан уаѡу, гәлымтцәахк иакәзаргьы, мчыбжьык иртцәыуахьоу! Ҽнак, ѡымш, хымш атцәыуабжьы уаҳауеит, нас иаатынчрахоит. Шьоукы ахәыѣатцара иахашәалом, шьоукы ауаа рыртәара-рыргылара иахашәалом. Уи иаҽуп. Араѣа хыцәкы хадас иѣоу уи ауп уҳәап. Аха аџсра џсроуп, аџсгьы

дтҽыуатәуп, хымш рышьтахь агәакьацәа уаҳа анрылымшалак, уи хадыртәаарц (агыруа ҳәсақәа еснагь акы рхәыцуеит): зны ачамгур ауаз ацхәо «атҷәыуацәа-арофессионалцәа» дыртәаларын, аҽазных аплионка иантҷаны апсы ихата «иуасиат» идырҳәаларын; апсатата анагара атҷас акәзар, урт шықәсык ҳәа ипшуазма, ауаа ирбо-ираҳауа апсыжра аҽены рыпсатата ашаха иахо ирыманы аштә инталарын. Урт зегьы шыччархәу алашәгьы ибоит, аха упшыр, апсуаа ианрыдыргала, итҷасдоу, иқьабздоу, ивтҷиааy жәларык реипш, иаарымтцпаа ирыманы рҽынархон. Тҷабыргуп, урт реипш аччархәрақәа иҟаз анарха рмоуҙеит, аха усгьы ишыччархәыз згәарымтазеи аханатә?! Уртқәа зегьы пышәаран, ҳпыршәон дара икарыжьыз ртасҟәа рыла…

Апсра иақәшәаз атаацәа ракәын издышшылоз. Урт инарҷыданы, апшәма пҳәыс лакәзар ипсыз, лашьа, ланшьа уҳәа ѡыцьа-хѡы иреиҳамкәа лышьтра рахьынтә адышшыларацҽы итәон. Уажәы уздышшыло дуздырҙом: ауацәа, атахцәа, ажьрацәара зегьы гәып-гәыпла еихшаны итәоуп, амѡапгаѡ дуцымкәа, урт рыдшшыларагьы уадаѡуп. Аригьы апсуа ицәаѡа иатҷанамкуа, гәы змам, хы змам тҷасны иҳаднагалаз акоуп. Уа адышшыларацҽы итәаз адырѡаҽены чарак дақәшәар ашәа зҳәогьы дубап. Агәалс зауз ажьрацәара цьабоит, апсыжра аҽены аштацҽы ршьапы ишықәгылоу иаархыргоит. Апшәма инаѡс издышшыло апсатата неигартә дгәакьазароуп. Уртгьы зегьы уа атәара рыхәтазам. Уажәтәи адышшылаѡцәа зегьы псататәк-псататәк наргозар, арахә рферма занимтцахуеи! Адәахьтәи аҽеырбара апсуаа ирҟазшьам, патугьы амам, аха апсраҽытцәкьа уи иатыпны ҳәа иҟазам.

Хыхь ишаҳҳәахьоу аипш, апсыжра ашьтахь, апсыжцәагьы ацьабацәагьы еидтәаланы какалк ркуан. Уи ацьабаа арҽеира иахәтакын. Ари атҷас амилатқәа зегьы ирымоуп, аха абраҟагьы Апсуара иарҽиеит ахатә тҷас, ахатәы культура. Уи рныпшуеит апсраҽы ишьтырхуа аныхәаҽакәа. Ҳарзаатгылап уртгьы.

Ахацәа рнапы зәзәаны иладыртәоит. Урт ирымтцоуп ачгахьа: ача, ма амгьал, аҟәыд, артцәы ма ацьымшьы, апо-

мидор, анаша уҳәа дасу ианраамҭоу. Иара убас аҩы. Абарҭ ракәын традициала ирымҭарҭоз. Ача аныҟамыз абыста руан.

Раԥхьатәи аныҳәаҷа иԥсыз игәалашәара иазкын, иныхҭәаланы, инарцә бзиахааит ҳәа иркуан. Ихмырҟьакәа ажәақәак ихырҳәаауан: инитцыз, итынхаз, иҟазшьаз, иԥсышьахаз уҳәа дзыхьҙазгьы дызхьымҙазгьы рҳәон.

Аҩбатәи аныҳәаҷа рызкын аԥсра иақәшәаз итаацәа, «ишьҭахьҟа инхаз ныҳәазааит» рҳәон. Ауа-аҭахы зегьы ргәы далсит, аха аԥсра иақәшәатцәкьаз дзылԥсааз роуп. Урҭ хазы-хазы акәымкәа, акны рныҳәаҷа ркуан.

Ахпатәи – ажьрацәара, ауа-аҭахы згәы далсыз, алаҧырҙ иқәыҙтәаз ирызкын. Урҭ ианшьцәа, иаҳәшьапацәа, иабхәараа ҳәа еилырхҙомызт, иркуан акны.

Аԥшьбатәи атәацала аҧьабаа зырҿеиз аҳабла рныҳәаҷа ркуан. Даҿеакала иуҳәозар, аԥсыжцәа. Урҭ анышә ԥызҟаз, рхәы ҟазтцаз ҳәа еихыршаҙомызт, зегьы аҧьабаа дырҿеит, ныҳәарак ала ҭабуп ҳәа рарҳәон.

Ахәбатәи аныҳәаҷала аԥшәмацәа ирыҡәныҳәон, зыԥстазаара иалтцыз цьанаҭ гылартас иоуааит, ишьҭахьҟа инхаз иқә-итцас аҟатцарада уаҳа хьаа шәмоуааит, уи анаҩсан чарала шәашҭа ауаа ҭалалааит рҳәон.

Ишаабо аипш, аҙәгьы дналкааны иныҳәаҷа рымкҙеит, аха акгьы рыцәнымхеит, аҙәгьы дыбжьамхеит, зегьы рныҳәаҷа ркит. Абарҭ аныҳәарақәа иреиҧьны даҿеа ныҳәаҷак апҵашьа амаҙам. Аҧьынцьтәылатә еибашьра Дуззаан, Аԥсны атцеицәа аибашьра иалахәыз рышәҟәымҭа бжьазуа, рхабар рмаҳауа ианалага, аԥсрақәа рҷы даҿеа ныҳәаҷак апырҵоит – «зхабар ҳмаҳауа агәаҟцәа рныҳәаҷа». Ишаиуаз ари аныҳәаҷа иадыркыло иалагеит «ауаа андырҙуаз» идырҙыз рныҳәаҷа. Урҭ «ажәлар раҧацәа» акәын ирыхьҙыз, аха аԥсуаа ус рымхәеит, «ауаа андырҙуаз» идырҙыз ҳәоуп ишырҳәаз. Уажәы урҭ инарыцлеит ҳапсадгьыл ахақәитра зхы ақәызтцаз ҳцеицәа рыхьҙала иркуа аныҳәаҷа.

Абасала, аԥсраҷы аҧьабарагьы арҿеирагьы, ачгахьагьы, аныҳәаҷақәагьы акы рыгымкәа еиқәышәшәа Аԥсуара иарҷиеит, ажәлар иапырцеит, еиҧу даҿеакала ԥсахшьа

амамкәа. Ари культура дуун, аха егьырҭ ҳҭас хазынахәқәа реиԥш, иаҳзымыхьчеит уи акультурагьы. Убри иахьа аԥсра иадҳәалоу ҳҭасқәа кыр ишьақәкьаны иҟоуп.

Аишәа архиараҽы иацлеит: ашә, аԥсыз, аҳалуа, ацха, амаслина уҳәа ирацәаны, иара убас ауаткагьы. Ажәакала, иахәҭоу акәымкәа, дасу илшо зеиԥшроу аиԥш. «Акыр змаз иабгьы иԥсхәы иуит, иабԥсагьы…»

Аныҳәаҽақәа рҽы кыр ахырҟьарақәа ыҟоуп: аҭаацәа еиҩша-еихшаны рныҳәаҽа ркуеит, еидтәалоу еибаныҳәоит. Ажәакала, ҳәаак рымаҙам, унызкыло ҭас ыҟаҙам. Иҟам логикагьы, аҩыжәрада. Арҭ аныҳәаҽақәа инартцауланы удырхәыцҙом, иҟәышу жәларык иаԥыртцеит уҳәогьы иҟаҙам, иаҳҳәап, икаҳажьыз аԥсуа ҭасқәа ушдырхәыцуа, ишцьоушьо аиԥш.

Абасала, иџьашьахәыз ҳҭас хазынақәа нышьҭатцаны, хы амамкәа, гәы амамкәа, ҭакык змам аҭас аашьҭаҳхит. Уи аҭас зырҽиаз Аԥсуара акәым ажәлар рхаҭа стихиала ирыднагалаз акоуп. Ус анакәха, уи ҟәышрала наҟ инышьҭатцаны, Аԥсуара иарҽиаз ҳҭас аԥстазаара азырхынҳәра ҳалшароуп. Амилаҭ ҟәышра абраҟа иаарԥштәуп.

АԤСУАРЕИ АИШӘАЧАРЕИ

Аԥсуа иеишәачара иамоуп даҽеа милаҭ иеишәачарак аҽы иумбо, Аԥсуара иарҽиаз ахатәы ҷыдара, ҭарадырра быззшәала иаҳҳәозар ахатәы школа. Уи шәышықәсала ажәлар идырҽиаз, рдунеихәаԥшреи, рҟазшьеи, аишәачара иахатәоу реизыҟазаашьеи ҳзырбо, милаҭ культуроуп. Аишәачарақәа еиԥшым: аҭацаагара, абхәараа раагара, амаҳә иаагара, асасцәа дахьқәа рҭаара, агәыла-азлеи аҩызцәеи реиқәшәара. Аишәачарахь иахыпхьаҙалоуп аныҳәақәагьы. Аԥсхәразгьы изҳәо ыҟоуп «ацәгьачара» ҳәа. Ааигәоуп иансаҳаз ҩыжәцәақәак ирҳәамҭазар акәхап. Аԥсхәра ԥсхәроуп, уи уиаҟара ианымаалозар акәхап. Аишәачара қьафуроуп, аха аԥсхәразы ус узҳәом, «цәгьачароуп» зҳәо рзы ишқьафуроугьы. Аишәачараҽы еидтәалоу еибаныҳәо-

ит, аԥсхәаразы акы-ѡба нацыртцозаргьы, аԥсраҽы иркуа ауп ныҳәаҽас иркуа.

Аишәачарақәа зегьы итрадициатәу рзеиԥш ныҳәаҽақәа рымоуп, ирымоуп рхатәы ныҳәаҽақәагьы.

Аԥсуа аишәачара ахьыҟоу агәараҵаҽы асасцәа ианырԥылло инаркны ианынаскьарго аҽынӡа иамоуп азеиԥш ԥҟара, ахатәы закәан. Асасцәагьы аԥшәмацәагьы убри аԥҟара иқәныҟәаноуп аԥсшәа шеибырҳәо, ишеибадыруа. Нас уи аԥҟара инықәныҟәаны аишәачара иахатәоит, аишәачарагьы иамоуп ахатәы закәан, уи сасгьы ԥшәымагьы амѡа иқәнатцоит, еизааигәанатәуеит, арыжәтәгьы нацхрааны агәбылра рыбжьанатцоит, ус-ус еиҽгәкааны рызхара изеибамбо, агәарԥныҳәа ҟатцаны, игәыдеибакыло-ихыдеибакыло инаскьаргоит рысасцәа.

Иаҳгәалаҳаршәап уи шыҟало.

Аԥшәма асасцәа изааираны дыҟоуп, ҽенак-ѡымш шыбжьоу игәылацәа иреиҳәоит иаԥхьа ишьҭоу аус. Уи аҽены ахацәа ашьтәа ршьуеит, абысҵа руеит, аҳәса акәтыжь, ачыс уҳәа зегьы дырмазеиуеит.

Еибырҳәаз аамҭазы асасцәа агәара иааҵалоит. Ашҵа агәҵа анааиѡыршалак агәылацәа аԥшәма раԥхьа днагыланы днарԥылоит:

– Уа бзиала шәаабеит! – ҳәаны аԥхьа аԥшәма аԥсшәа реиҳәоит. Уи инашьҭаргыланы агәылацәа-хацәа аԥсшәа рарҳәоит, урҭ рышьҭахь – аҳәсақәа. Нас аԥшәма аԥхьа днагыланы ирзалху аҵып ахь инеины иаатәоит, шәышԥаҟоусышԥаҟоу ҳәа дәыԥсшәак ааибырҳәоит. Амш зеиԥшроугьы, аарыхрақәа шыҟоугьы иназҵаауеит. Иналкаангьы иазҵаауеит ажьқәа шыҟоу. Абарҭқәа рышьҭахь аполитикагьы иналацәажәоит.

Ус, шәхәы хиоуп, шәнапқәа ҙык нарықәышәтәа ҳәа агәылацәа аҙәы даархагылоит. Аҵгаб аҙи ампахьшьи кны дгылоуп, ма аҽырҙәҙәагаҽы ампахьшьы кнаҳауп.

Аԥхьа аԥшәма инапы иҙәҙәоит. Аԥшәмаҵәкьа дыҟамзар, уи иашьа инапы иҙәҙәоит. Аԥшәмаҷкәын иуаѡыбжара аҟынӡа дыҟазаргьы, иашьа ду аԥшәмара иитоит, уи хазы дынхозаргьы. Нас асасцәа реиҳабы инапы иҙәҙәоит, урҭ

рышьҭахь асасцәеи агәылацәеи қәрала еибарԥшны рнапкәа рыҙәҙәоит.

Ишаабо еиԥш, ауаҩы ихәы данахатәо инапы иҙәҙәоит, уи ауаатәыҩса ирзеиԥшу акоуп, аха аԥсуа асас данитоу, убри ҭак дук змам анапыҙәҙәарагьы аԥшәма-асас, аиҳабы-аитҷбы ҳәа апатуеиқәтцара аҿынҙа иҳаракны иазнеиуеит. Даҽакала иаҳҳәозар, анапыҙәҙәара баша напыҙәҙәарам…

Аҩны ианыҩналогьы рнапы шырыҙәҙәаз еиԥш, инеишьҭагыланы рҿынархоит. Иахьтәоугьы убас еибаҳатырны ауп иштәо.

Аԥшәма аханы дтәоит, «Анцәа улԥха ҳаҭ!» ҳәа раԥхьа аҭәца шьҭызхуагьы иара иоуп, рнапы анырыҙәҙәоз аԥхьа ишиҙәҙәаз еиԥш. Ари аныҳәара ақьырсиан ныҳәара аҿынтә иаагоуп: «Благослови, нас, Бог!» Ари раԥхьаҙатәи аныҳәаҿа аԥсуа еишәачараҿы убасҟак амч амоуп, уи унавсны даҽеа ныҳәаҿак узкҙом. Уигьы акәым, аныҳәаҿа ахаҭагьы Анцәа ихьз мҳәакәа даҽеакала ҳәашьа амаҙам. Акоммунистцәа рхаан апартиа аусзуҩцәа рыбжьы нытцакшәа акәын ари аныҳәаҿа шыркуаз, аха усгьы изавсуамызт, иркыр акәын. Аԥсшәа ззымдыруаз сасцәак рҭазар, «За нашу встречу!» ҳәа рыбжьы ҩытганы иркуан, аха уи ԥсыуа ныҳәаҿамызт, «интернационал» ныҳәаҿан. Аԥшәма аҩбатәи аныҳәаҿа аақәхны асасцәа пату рыкәтцаны аишәачара нык҆әызгаша аҭамада далихуеит. Уи агәылацәа дреиуазароуп, ма ақыҭа иаиу аҙәы. Еиҧьуп даҽеа жәлак датәызар.

Абжьыуаа рҿы аҭамада далырхаанҙа, еибадыргак аҳасабала ҽааныбзиала, бзиала еимаадаит ҳәа ҩба-хԥа тҷәыца ркуеит. Уигьы Аԥсуара иарҿиазар акәхап.

Аҭамада ҭабуп ҳәа раҳәаны, Ажәлар рныҳәаҿа икуеит. Итрадициатәу аԥсуа ныҳәаҿақәа иаарылҳәҳәо иҟоуп ари аныҳәаҿа. Уи зхылҿиааз ҩбаны иҟоуп: акы – аԥсуаа рҿы ажәлар ркульт ыҟан – зегь зымчу, зегь здыруа, зегь зылшо ҳәа иԥхьаҙан; ҩба – ажәлар кырынтә ашәарҭа баапс ихыцәгылахьан, еиҳараҙак амҳацьырра иахҟьаны, ажәлар рныҳәаҿа абри ашәарҭагьы иахылҿиааит. Убри ашәара иахҟьаны «Аԥсни Аԥсуареи Анцәа еиԥумырхан!» ҳәа хазы аныҳәаҿагьы аԥырҵеит. Иҳәатәуп, апартиа аусзуҩцәеи

ауаа ҽырбацәеи ари аныҳәаҿа ссиргьы аинтернационализм тцакы шарҭаз: атәымуаа иахьраҳауаз «Ажәларқәа ныҳәазаит!» ҳәа аныҳәаҿа шьҭырхуан, ажәлар ус иаԥыртцазшәагьы иалаҽхәаны ирҳәон. Уарччартә иҟоуп аиашаз, аԥсуа нхаҩы ижәлар рлахьынтца атцкыс адунеитәи ажәларқәа хьаас имазшәа ахьырҳәоз.

Убри ажәларқәа рныҳәаҿа ашьҭахь асасцәа ззааиз уск ыҟазар, ҳәатәык рымазар, реиҳабы аҭамада азин имхны дѡагыланы, аԥшәма ҭабуп ҳәа иеиҳәон, ачеицьыка ирзыҟаитцаз азы, ауаа бзиақәа иахьрыдиртәалаз, иахьдирдырыз азы. Нас даатгыланы изааиз аус аацәырганы далацәажәон. Аҭамадагьы аҭак ажәа иҳәон, нас атцәца аақәхны асасцәа зтоу аишәачара ҟазтцаз аԥшәма иныҳәаҿа икуан. Иԥшәмаԥҳәысгьы дадикылар ҟалоит – аҭамада ишиҭаху.

Уи ашьҭахь асасцәа реиҳабы иныҳәаҿа икуеит, нас аишәачара иахатәоу рахьтә иреиҳабу, насгьы даҽа жәлак иаиу иныҳәаҿа икуеит.

Аишәачараҿы аианшьцәа иреиуоу аҙәыр ыҟазар, иналкааны иныҳәаҿа икуеит, аѡнаҭа иадкыланы еиҳа амчра змоу ҳәа дыԥхьаҙаны.

Итрадициоу аныҳәаҿақәа иреиуан ажьрацәара рныҳәаҿа, избанзар ацәгьа-абзиа раԥхьа иааидгыло, абзиа згәы иахәо, ацәгьа згәы знархьуа ажьрацәара роуп. Уиадагьы, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, ҳажәлар рҿы ажьрацәара реизыҟазаашьа ахатәы ҷыдара аманы иҟоуп. Убри атрадициа амырҙреи арҕәҕәареи ракәын изызкыз ажьрацәара рныҳәаҿагьы. Иҳәатәуп ари атрадициа иахьа акыр игәыгәтажьны ишыҟоу. Уи иазхәыцтәуп.

Сара сырзаатгылеит аишәачарақәа рзеиԥш ныҳәаҿақәа. Иацыстцарц истаху, аибашьра ианалага ѡыцьа ахьааидтәалогьы зыԥсадгьыл зхы ақәызтцаз рыхьҙала атцәца шьҭырхуан, иахьа уи хымԥада иркуа ныҳәаҿоуп иарбан еишәачаразаалак, аџьабаа аҿы усгьы иркуеит аха. Ари атрадициа ууанҙагьы иҟан: Аџьынџьтәылатә еибашьра Дуҙҙа ианалага ҳажәлар ртцеицәа еибашьра иргаз рышәкәымҭа бжьаҙуа ианалага, зхабар ҳамбо ҳаҷкәынцәа рхабар ҳаҳауа, аибашьра мцабз еибганы иалтцуа Анцәа иҳарба ҳәа атцәца шьҭырхуан.

Аибашьра анеилга, иаашаз анаа, егьырҭ гәаҟуа ҷьара ибжьахеит ҳәа иԥхьаҙаны, «агәаҟцәа» ныҳәаазаит ҳәа аҭәца ркуа иалагеит. Усҟан уигьы иахьабалак иркуан, нас ишаиуаз аԥсраҽи аԥсхәраҽи иркуан. Уажәы урҭгьы ргәаладыршәоит. Аха зыхьҙала ишьҭырхуа уажәтәи аибашьраҽы иҭахаз ҳҭеицәа хьҙырҳәагакәа роуп.

Аишәачарақәа ирзеиԥшу аныҳәаҽақәа рнаҩс, ирымоуп рхатәы ныҳәаҽақәагьы. Инеиқәыԥхьаҙаны акәзаргьы иаҳгәалаҳаршәап урҭ.

Аҭацаагара иадҳәалоу аишәачарақәа рҽы (аҭаца даныҳәалак инаркны, аҽҳәара анԥыртәо, аҭацаагацәа анцо уҳәа) иркуа аныҳәаҽақәа: еиднагалаз рныҳәаҽа, арԥыс иани иаби рныҳәаҽа, «аҭаца даа҃а-дыхьча даазышьҭыз» лани лаби рныҳәаҽа, ахаҭацаҩыза мамзаргьы аҭаца илыцны ииаз реиҳабы иныҳәаҽа.

Абхәараа ма амаҳәаагара иазкызаргьы, шамахамзар убарҭ аныҳәаҽақәа роуп иркуа, алиаа дроухьазар урҭ налкаааны рныҳәаҽа ркуеит, азҳара иҟалаз еигәыргьаны.

Ахныҳәарақәагьы ирымоуп рхатәы ныҳәаҽақәа. Иаагап ацуныҳәа, инеиҭцыхны иаҳҳәозар, ацуҭа рныҳәара. Аныҳәаҩ, уажәраанҙа иныҳәара анаҩсгьы, аишәачараҽы раԥхьа аҭәца зкуа иара иоуп, дҩагыланы ахныҳәараҽы иеизаз аԥҳәыс-ахаҭа, ахәыҷы-аду зегьы дрыкәныҳәоит. Егьырҭ зегьы тәоуп. Убри ашьҭахь аҭамада далихуеит. Аҭамада «Ҳаиҳа зымчу рылԥха ҳамазааит!» ҳәа раԥхьа аныҳәаҽа икуеит, нас ажәлар рныҳәаҽа икуеит, уи ашьҭахь аныҳәаҩ иныҳәаҽа икуеит. Абри аныҳәаҽа ашьҭахь араҳахә змаз, ахныҳәара еиҽызкааз рныҳәаҽа икуеит. Уи ашьҭахь араҳахә зыртаз рныҳәаҽа икуеит. Абри ашьҭахь аишәачара иахатәоу аиҳабацәеи асасцәеи рахь диасуеит.

«Хыхь иҟоу» ҳәа Афы аҳ ду ихьҙала ахныҳәараҽы раԥхьа ахныҳәара ҟазҭаз аԥшәмацәа рныҳәаҽа ркуеит. Нас, Ҳҳаиҳа зымчу шәылԥха ҳашәҭ!» ҳәа ҳныхахәқәеи аԥааимбарцәеи рыхьҙала аныҳәаҽа ркуеит, нас аныҳәаҩ дырныҳәоит.

Аишәачарақәа зегьы ирзеиԥшуп: ажәлар рныҳәаҽа, ҳаԥсадгьыл Аԥсны, Аԥсни Аԥсуареи, зыԥсадгьыл зхы ақәызҭаз аҭеицәа, ажьрацәара, ҳныхақәа рылԥха, Аԥсны

анапхгара, аҳәынҭқарра ахада раԥхьа днаргыланы. Иркуеит иара убас иахьа абԥьар кны Аԥсны аҳәаақәа зыхьчо аруаа рныҳәаҷагьы.

АԤСУАРЕИ АХАТԤАРЕИ

«Ахатԥа ихатԥа!», «Ахатԥа ихатԥа, афырхатԥа!».

Арҭ ажәақәа алакә аҷакәзам иахьырҳәо, мамзаргьы иажәаԥшзоуп ҳәа акәзам изаԥыртцаз. Урҭ раԥхьаза иахьырҳәаз Аԥсадгьыл ахьчараҷоуп, аибашьра ашыкьымҭаз ауп иаиниз. Уи ус шакәыз аабеит иҳамсыз аибашьраҷгьы.

Аԥсуаа иҧыданы азҷелымҳара арҭон агәымшәара, аибагара, агәаҧра. «Амцабз дамызоуп!», «Амца дақәутцар, дбылуам!», «Дфыцырҟьоуп!» – Афырхацәа ирызку урҭ реиԥш иҟоу аепитетқәа рацәоуп, урҭ шаҳатра руеит ажәлар рфырхацәа ишырзыҟаз. Абасала, ахатцара акульт ыҟан ажәлар рҷы. Урҭ афырхацәа ирызкны идырҷиауан алегендақәеи афырхатцаратә жәабжьқәеи. Урҭ рҷы зсахьа ҭырхуаз ахаҷсахьақәа ԥсра-зра рыцәымкәа наунагза иаанхоит, ес-биԥара ҷьашьахәыс иркыртә.

Ажәа ԥшзагьы аздырхомызт, ажәлар иаԥыртцон афырхацәа ирызкны ашәа лыԥшаахқәа, аҳәамҭа ссирқәа. Урҭ ҳәоук ала иаадырԥшуаз ахаҷсахьа поемак ишьҭнахыртә амч аман: «Аҽԥыхәшә агылара дацгылон, аҳәа аԥынтца дацназон», «Ахы иқәшәаз ҷьма уацыз ҷьишьон, ашьа илтцыз ԥхзыз ҷьишьон».

Аибашьра адәаҷоуп иахьиз «Ахәра ашәа». Ари аѽыза ашәа, иҟалап, даҽа милатк ирымамзаргьы. Уи ус шакәу атцарауаа иазгәарҭахьеит.

Аԥсуа еибашьѽы иаҭацәа шаҟа нирцәоз ала акәмызт уи ифырхатцара ашәа зырҳәоз. Агәымшәареи, афырхатцареи, ауаѽреи еицны ирыԥхьазон. Аибашьра еибашьроуп, аха аԥсуаа убрагьы аламыс аадырԥшуан, инирцәоз реиҳа бжьыҷацала ирҭаслымуан. Убри акәын ахатцара. Иаҭа иабашьра далагон игәиҽеантцаны: «Уабҧьар шьҭатца, мап анакәха, суабашьуеит» ҳәа. Мап иҳәар, икылкааны дышхысуаз иирбон:

ирыхцаны иргоз абшьтәа атәыѡа уазԥшла ҳәа иеиҳәон, иагьынахицқьаауан. Убас даҽеакы, даҽеакы. Атцыхәтәан, уртқәа дыдмырҭаслымыр, нас акәын ақәылацәа рахь данасуаз. Усҟангьы зегь нмыртцәакәа «уара шәаԥьҳәаѡыс унсыжьуеит, уахьнеиуа иҟалаз раҳәа» ҳәаны доуишьҭуан.

Ус дзырҟатцоз Аԥсуара акәын, аԥсуа Ламыс акәын. Уи ала аҕацәа ирдыруан изқәылаз ауаа закәу, рыԥсцәа ргарагьы азин рырҭон. Ус акәымкәа, рҳәаҭҳа рхыхны раҕацәа рытҟәарагьы, урҭ уаѡтцас ирызныҟәон. Аԥсуаа рхаҭа иқәыланы ауаа хыртцәаны ианааргозгьы ыҟан, убасҟангьы ус акәын урҭ ишрызныҟәоз: аѡны маҵуцәас иныркылар ҟалон, амшыннырцәҟа ирҭиир ҟалон, аха ирыпҟомызт, иршьуамызт, мчымхарак иақәдыршәомызт. Аҳәса ракәзар, иҷыданы ахылаԥшра рырҭон.

Аибашьраҿы аԥсуаа рыламыс ақырҭуа кьыԥхь аҿгьы иҟоуп. Аԥсуа ҳәынтқари агыруа ҳәынтқари аиҕара рыбжьалеит. Анахьгьы арахьгьы ар еиқәхаԥс иааиҿагылеит, ишеидынтцәалара. Абри аамҵазы, ауаа рацәаѡны иқәибамхырц, ирыҙбеит ар рԥызацәа иаалтцны, адуель аҿы аиԥш, еибадыршьырц, убри алагьы реимак рыҙбарц. Наҟ-ааҟ ҽыла рҿаархеит ар рԥызацәа. Иазалхыз аҭып аҿы иаангылеит. Аԥсуаа рԥыза иқәра маҷын, агырқәа ртәы дуаѡ быргын. Аԥхьа ихысуада ҳәа азтцаара анаақәгыла, аԥсуаа рԥыза ус иҳәеит: «Уара қәрала сатцкыс уеиҳауп, аԥхьа ахысра азин уара иумоуп» ҳәа. «Ауаѡ ҟәыш дагьууандаз, дагьуаҕандаз», рҳәоит аԥсуаа. Дууазар дуа бзиан, дуаҕазар, дкылатәаны дуеихсуамызт. Уи аԥсуа ихаҭа иҟазшьа акәын.

Ари заҳаз агырқәа иҵьаршьан, ахысра мап ацәкны, аинышәара рыдыргалеит аԥсуаа.

Абасала, афырхатцара аԥсуа ламыс анацла, ашьакатәара аԥнарҟәҟәааит.

Аԥсуа аҕа иҿаԥхьа ихы лаирҟәҙомызт, изқәагьы иеиаирхомызт, аха, зегь реиҳагьы, уи даартын, аҕа иҿаԥхьа иламыс цқьан. Зегьы-зегь реиҳа аԥсуа иҟазшьамызт аҕа иҿаԥхьа ахыларҟәреи амтцақьақьареи. Убри иҟазшьоуп ифырхатцарагьы зхылҿиаауаз.

Уи шьақәзырҕәҕәо ҽырԥштәқәакгьы ааҳгап.

Аурыс ҳәынҭқар Кавказ инапаҿы ианааига, иахьабалак аиԥш, Аԥсынгьы ахьӡ аахыхны, Аҟәатәи арратә ҟәша (нас Аҟәатәи аокруг) ахьӡыртәит, Аԥсны аҳ ихаҭыԥан аполковник Кониар дахаиргылеит. Уи урыс ҭасла акәын ҳажәлар анапхгара шырзиуаз, аԥсуа ҭас иара иабеидыруаз! Уи издыруамызт аԥсуа иҟазшьа, итҭас, иқьабз, итоурых, идырырцгьы итахымызт. Убри иахҟьаны Лыхны ашҭаҿы ажәлар еизеит. Аполковник Кониар даарган, ргәала аахтны иарҳәеит. Аполковник аҭак ажәа ахьиҳәоз аԥсуаа рзы ицәаԥҿыгаз ажәа баапс иҳәеит, убри иахҟьаны ашьакатәара ҟалеит. Аҭыхәтәантәи амҳаԥыррагьы зыхҟьаз убри ауп.

Гыртәылагьы иҟан аилаԝеилас. Аурыс ҳәынҭқар агырқәа ирҭаху еиликаарц чынуаԝык дааишьҭит. Агырқәа уи рнапы ыргьежьуа иԥылеит, ачара изыруит, ауха дахьышьҭалозгьы игәы ҿыцъыртә дҟарымтцеит. Уи аԥсуа ихы изакәнамыргоз акы акәын, иламыс дҿанаҳәон, зегьы-зегь реиҳа, иаҩа иҿаԥхьа ихы лаирҟәуамызт.

Даҿеакала иаҳҳәозар, аԥсуа ихышьтыхреи, иԥагьареи, иламыси иара ианихәоз аҭкыс ианиԥырхагаз рацәан. Урҭ аҟазшьа бзиақәа рыгәхьаа зымкыз агырқәа рыжәлар еиқәдырхеит. Аха уи ала урҭ урытцашьыцуагьы иҟам: ус шыҟартцоз зынӡа тәыс рҿыҟартцан, рхала ашәҟәы рҿаныркхит, рыжәлар дырӡит.

Аԥсуа ихаҭара аазырԥшуа даҿеакгьы.

Хыхь зыӡбахә сымаз ахҭыс – 1866 шықәсазы Лыхнаштаҿы аԥсуаа аурыс иполитика ианаҿагыла аҳәынҭқар ақәтцара шьҭихит, аԥсуаа зыгәра гам жәларуп ҳәа. Убри иахҟьаны, амҳаԥыррагьы ҟалеит, рыпсадгьыл аҿы иаанхазгьы быжь-километрак агаҿа иазааигәаны анхара азин рымхын, зыгәра гамыз аррагьы иргаӡомызт. Ус, 1914 шықәсазы актәи Адунеитәи аибашьра иалагеит. Урыстәылатәи аимпериа еиднакылоз ажәларқәа зегьы алахәын уи аибашьра, аԥсуаа рыда. Ари хьымӡгыршьеит аԥсуаа, рхы иақәыртцеит. Иалаган уаа хышәԝык аҿецәа, арԥарцәа гәымшәақәа рҿааидыркылан, Австриа еибашьра ицеит, аԥсуаа закәу аҳәынҭқар идырдырырц. Ҭабыргуп, усҟан ахара ирыдаз рхырххьан, аха аибашьра иргаӡомызт. Дара рзы

ари, Нарҭаа реиԥш, хьыӡрацаран, аха арахь аполитикагьы алаҟартцеит. Уа иахьнеиз ҕәҕәала еибашьит, афырхаҵара аадырԥшит, аҳәынҭқаргьы ҭабуп ҳәа реиҳәеит. Абасала, урҭ афырхаҵареи ахьӡ-аԥшеи рыманы Аԥснықа ихынҳәит. Ашәыргәында, абарбарҩы аԥсуаа итҵәылхны ихыччон: «Аибашьра ҟалаанӡа аҳәа авырвырҳәа изҟьоз, аибашьра анықала аҭратцәкьа изыстымхыз!»

Зыԥсадгьыл зҭиуа ачарҳәаҩцәа, ацәгьаҳәаҩцәа ажәлар рҿы «анапхаҩцәа» ҳәа ирышьҭан. Урҭ рахьтә еиҳа ахәымгара ҟазҵаз ажьрацәара хәымгарыла еилазгаз реиԥш, «амаҳагьа» ҳәа изырҳәон. Аԥсуаа рҿы ари аҵкыс ицәаԥеыгоу ажәа баапс ықаӡам. Даҽакала иаҳҳәозар, иреиҧьыз ртцеицәа рнапы иқәыргыланы ишьҭырхуан, «Ахаҵа ихаҵа, афырхаҵа!» ҳәа ирышьҭан, ашәа рзырҳәон, аха зыжәлари зыԥсадгьыли зҭиизгьы «амаҳагьацәа» рыхьӡытәны, зы иазымыӡәӡәо адамыҧа рнырҵон. Уи иреиҳаз хьырхәаран.

Ахьӡи ахьымӡги ракәын, амхылдыз аиԥш, ажәлар еидызкылоз, шьаҿацыԥхьаӡа рхы иацклаԥшуа иҟазҵоз. Уи, алыхәҵа аиԥш, аԥсуаа рыламыс зраӡоз акакәын. Ахьӡ-аԥша акәын аԥсуа илымшаша илзыршоз, аԥсра даԥылозаргьы ибла змырҟәысуаз. Ахьымӡг акәзар, ауаҩ имахцә нҵарс дцыцӡа дааныӡкылоз мчын, ажәлар рзы уи уаҩ деилызымхуаз трибуналын. Абас иҟан Аԥсуара еибаркны изкыз ахьӡи ахьымӡги, уи иахылҿиаауаз ахаҵареи.

Уи ус шакәыз ажәлар рҿаԥыц ҳәамҭақәагьы шьахәла ирныԥшуеит. Иҟоуп шаҳаҭра зуа ҳазхаанугьы. Зыӡбахә сымоу 1941-45 шықәсазтәи Аџьынџьтәылатә еибашьра Дуӡӡоуп. Асовет Еидгыла ажәларқәа зегь реиԥш, ҳажәлар ртцеицәагьы алахәын уи аибашьра хлымӡаах, ахаҵарагьы аадырԥшит. Ԥшьҩык аԥсуаа ирыхҵан Асовет Еидгыла Афырхаҵа ҳәа аҳаҭыртә хьӡы. Ирацәаҩуп уи аҩыза ахьӡ-аԥша иаԥсахаз, аха Успҟала ишьақәдмырҧәҧеит акәымзар. Бериа имчгьы убри азҵаараҿы хылаԥшра азыруан. Ҳара иҳахәо уи иҟаитҩо дыҟазма!

Ус шакәызгьы, шәҩыла, зықьҩыла аорденқәеи амедальқәеи ранаршьеит ҳажәлар ртцеицәа-аибашьцәа. Урҭ Асовет Еидгыла рыхьчон, Европа ахақәитра азааргон, азәгьы ишьҭахь имгылеит…

Ҳажәлар ршьа иалаз ахатцаратцәкьа аадырпшит ақыртуа мпытцахалаѡцәа ирҽагыланы рыпсадгьыл Апсны ахақәитра аназааргоз. Хыхь исҳәахьеит ҳаибашьцәа иаадырпшыз афырхатцара адунеи ишахытцәаз. 330 инареиҳаны «Апсны афырхацәа» ҳәа аҳатыртә хьзы иапсахеит. Ари заҳалак иџьаршьоит, аха уи џьашьатәзам, ажәлар уи ршьа иалан, Апсадгьыл аншәарҭаха, ҳажәлар ашәарҭа бааҧс абла иантаҧшы, иҽыхеит ршьа иалаз ахатцара, агәымшәара, Апсадгьыл ахьчара. Убасҟан ауп ҳаға иҟаитцаз агхагьы анидырдыр, ҳаздыруазгьы ҳаззымдыруазгьы адунеи ҳанадыр.

АЦӘГЬАРА ҞАЗТЦАЗ ИАХЬЫРХӘРА. АҚЫҞҨЫҞ АҬЫПҬ АҚӘТЦАРА

Ажәлар рыпстазааразҽы абзиагьы ыҟан, иҟан ацәгьагьы. «Абзиа ахала аҽарееиуеит, ацәгьоуп ирееитәу», рҳәон ажәлар. Апстазааароуп ус рҳәартә еиҧш идзырбазгьы. Абзиа – ачара, аныҳәа – аҽҳәара змоу зегьы, аҽҳәара анарҭалак, дасу инапы иану идыруан, ахала иҟалазшәа аҽҳәараҽынза зегьы ҟалоит. Ацәгьа акәзар – иҟалоит уи иаалырҟьаны: ҧсразар – аамтакьаҽла ирееитәуп; еисразар, иаалырҟьаны аиҳара ҟалазар – еицәоу ахылҽиаанза иаанкылатәхоит, аҭыпҬ иқәтцатәуп. Ажәакала, ахала аҽарееизом, ирееитәуп.

Абарҭкәа зегьы ирзыҟатцан ажәлар, аҭакпхықәрагьы дара ракәын издыз. Ҳарзаатгылап урҭ хазы-хазы. Еиҳа имариан аҕьычра аҭыпҬ ақәтцара, избанзар, уи ахатәы закәан аман, уи апҟара иқәныҟәон. Хыхь иаҳҳәахьеит, аҕьычра аххқәас иҟаз, насгьы иахьынтәиааргоз. Ацәыз зауз игәыла-изла еирханы ашьта ихылон, уажә еиҧш амашьына иақәыжьны иаургоз, шьапыла акәын. Ианырпшаалак аѡынтә хәы ддыршәон, уи ала еилгон. Иаргамахар ауаа адыргалон. Усҟангьы аѡынтәхәы идыршәон, аха уи аиҳагьы иара хьымзгын, ауаа ирылатцәон. Ус акәымкәа, ацәыз рзымпшааит, аха азәы гәрамгарҭас дикит. Усҟангьы ѡбаны аҭыпҬ иқәыртцон: маза ауаѡы дизынашьтны, «сцәыз уара уоуп изгаз, усрагамазом, уҽы уқәшаҳатха. Мап анакәха аргама усырқәуеит» ҳәа. Урҭ аѡлапшрак рыла уи аҭыпҬ иқәыртцон.

Аимак роуит аигәылацәа: ма адгьыл еимаркит, ма ԥхасҭак рибатеит, мамзаргьы уҳәансҳәанк иахҟьаны, иԥсыр еибамҭәыуа, инеилыҙаа ицеит. Усҟан урҭ еижәлантәқәазар, аешьара аиҳабацәа ааидибагаланы, хазы-хазы ираздцааны, реимак еилыркаауан, изхароу иухароуп, уҽааанкыл ҳәа иарҳәон, еиндраалон. Аимак зауз еижәлантәқәамзар, урҭ рус агәылацәа ракәын иахәаԥшуаз. Иазгәаҭатәуп акы: аимак зауз рахьтә руазәк дыжәлазатцәны дрыланхозар, насгьы урҭ реимак аҽы мачк аара идзар, лахь имҭакәа излауала еикәдыршон. Ихаҭагьы уи еиҳа ихы дазнархәыцуан. Егьиабжьарак, ус еиԥш иҟоу аус ианахәаԥшуа зыда ԥсыхәа амам аҽынҙа обиективла иахәаԥшуан.

Хыхь исҳәахьеит гәрамгарҭас иркыз ддырқәуан ҳәа, аха урҭгьы еиԥшымызт. Цьмак сцәыҙит, ма ҕаацк сцәыҙит ҳәа зыгәра изымго дганы аныхаҽы дирқәуамызт, дирқәуан ажьираҽы. Атцла ҩа ашьапаҽы днаганы дандырқәуазгьы ыҟан: «Сара исхараны сыҟазар, абри атцла аиԥш сҩааит» иҳәар акәын. Ус еиԥш мцла ақәра зегьы иреицәан ҳәа иԥхьаҙоуп азы, уаҩы изыгәаҧуамызт. Ус анакәха – даргамахон.

Уаҩшьроума, ма даҽеа ус баапск акәзар, ахара зыдхалаз мап аник, аныха аҽапхьа ихы ирқьиар акәын. Уи азы зыжәла еизакым хҩык ахыцәаацәа аашьтыхны, ақәра идыздцо, убас егьырҭ ашаҳаҭцәагьы адгаланы, аныхаҽы дыцқәуан, исыдыркылаз ахара шысхарам ҳәа. Уи ашьтахь урҭ еиндраалон. Иҟан идырқәуаз даныбҕуазгьы:

«Иԥшьоу Дыдрыԥшь ныха суҳәоит, сцәа иҭам ҭазыгҙаз, ахьымзҕ сзыргаз абри ауаҩ дахьурхәырц, сара сразны дҽысхаанҙа хақәитра иумҭарц!» «Амин!» рҳәон ихыцәаацәа.

Ирҳәоит мыцла иқәыз аныха дакуеит ҳәа. Иара убас харада-барада идырқәыз дыбҕар, дзырқәыз дакуеит ҳәа. Урҭ рыҩхтыск раан, ашьтәа шьны рхы ҽырхыр акәын, мап анакәхагьы ҭаацәала иқәнахуан.

Ацәгьаурақәа еиԥшымызт, еиԥшымызт урҭ рхьырхәышьагьы. Ауаҩы гәаҕшақә дызшьыз иҭахаз иашьцәа ишьа руан. Ажәлар рҽы уи закәанын, иақәзбомызт. Ус акәымкәа, машәырла ауаҩы димхашьыр, ауаа ҟәышцәа бжьаланы еин-

дыршәон. Иҟалон убри аҩыза ахҭысгьы – ауаҩы машәырла дызшьыз иҭаацәа аалаганы иршьыз ихәыҷы дымҭарсны дганы драаӡон. Данарԥысхалак ачара изуны ауаа ицҭаны иабраа дганы дрырҭон, аӡӡеира-ахәԥҳара рыбжьалон, еиуацәахон.

Ауаҩшьра зыбжьалаз еиуацәахон.

Ауаҩшьра зыбжьалаз реиныршәараҿы иҟан даҽа формакгьы – ашьаԥса ашәара: хыԥхьаӡара рацәала арахәҭиаа рырҭон, уи ала иагьеинышәон.

Аԥсуараҿы ахьӡи ахьымӡги даара иҩнагаан. Ауаҩы угәааны унаигәҭасыргьы уисыргьы акны иԥхьаӡан – ихьымӡгын. Уи ианаамҭаз аҭак ҟаҵатәын, нас ирзааигәоу рыла еиныршәатәын, мап анакәха ауаҩшьрахьы икылсыр ауан.

Ихьымӡг дуун амаҳаҧара: ауаҩы ижәлантәык длыхнаҳәаар, уи аижәлантәқәа зегьы рзы ихьымӡгын. Убри аҟнытә урҭ рхы ааилакны ари аус баапс иахәаԥшны ашьра иқәырҭон, иҟан рҩыцьагьы аныршьуазгьы.

Маҳаҧаран ауаҩы харада-барада иан, иаб, иашьа, иаҳәшьа, иара убас иԥҳәыси ихшареи аӡә дишьыр. Ажәытәан амаҳаҧара ажәлари урҭ рхада Аԥсны аҳи шырзыҟаз атәы иҩуеит аурыс ҭарауаҩ Ф. Завадски. 1867 ш. агазеҭ «Кавказ» аҿы иикьыԥхьыз астатиаҿы ҳаԥхьоит:

«Прежде определенного порядка разбора дел, необходимо познакомиться с понятием абхазцев о разных родах преступлений.

К высшей категории уголовных преступлений причислены были следующие: 1) святотатство, 2) богохульство, 3) отцеубийство, 4) братоубийство, 5) посягательство на жизнь владетеля и членов владетельского дома, 6) измена отечеству и 7) кровомщение.

Для этого разряда преступлений не было наказаний в Абхазии. Народ составил себе понятие, что власти человеческой непредставлено судить таких преступников, что они подлежат суду божьему, и что ежели кто лишит жизни такого преступника, то примет на себя грехи его. Из редких примеров святотатства в Драндском храме и отцеубийства, видно только, что такие преступники отчуждены были от

общества. По рассказам, оставшимся в памяти народа, это наказание было ужаснее смерти. Все, с кем преступник был знаком, или в связях прекращали с ними прежние сношения. Родные его опасались жить с ним в одном доме, сесть за общий стол, вступать даже в разговор. Остатки подаваемой ему пищи, выбрасывались при нем же собакам, и все к чему он прикасался, тщательно обмывали и очищали. Такое обращение с преступниками заставляло их удаляться из края, но прежде чем преступник успевал прибыть к соседственному племени, весть о нем обыкновенно уже достигала туда. Там он встречал такой же прием, как и в родном краю».

«Аԥҳәыси адгьыли ирхылымҽиааура егьыӷам» рҳәон, избанзар, урҭ ирхылҽиаауаз аус аҭып ақәцара еиҳа иуадаҩын.

Арԥыс аԥҳәызба ажәа лнитцеит, аԥҳәызба мап-чап лҳәан, аха дазааин, ажәа илҭеит. Нас, иӷалаз здырхуада, арԥыс иҽааникылеит. Аԥҳәызба дыԥшын, дыԥшын, аха ихабар анылымба, ажәа инылтцеит угәы иҭоузеи ҳәа. «Сара сыхәмарноуп ишысҳәаз, лафуп, бареи сареи акгьы ҳабжьам» иҳәеит. Аԥҳәызба мчыла сиццоит ҳәа дауалагоз, уаҳа имыргамакәа лҽааныл кылар ауан, аха мап, са сышԥеиԥхьаҙаз, са соума дызхыччоз лҳәан, илыргамеит урҭ ирыбжьалаз агәынамҙара. Ари заҳаз лашьцәа рхы иақәырҭеит. Абасала, ѡ-жәлакы еиҷанагалеит. Ас аиԥш иӷаз ацҭәа, ашьакатәарахь ииасаанҙа, аиҳабацәа рыбжьаӷазаны аимак аҭып иқәырҭон: арԥыс – сажәа ажәоуп, аԥҳәызба ажәа лныстцеит, дысгәаԥхоит, дагьызгоит аниҳәоз ыӷан, уи ала хьаадабаада аус аҭып иқәырҭон; иӷан аԥҳәызба апринципра аарԥшны, зҷы назырҳәы-аазырҳәуа арԥыс сызиццом ҳәа мап анылкуазгьы. Уигьы лабаахаран арԥыс изы. Ус акәымкәа, арԥыс инаҷаршәны дызгом ҳәа мап икыр, иакәым ахылҽиаар ауан: ма дрыпӷон, дамыӷак инырҭон, уи ахаан ихымтцуаз хьымҙгын, иӷан еиҳаз анахылҽиааузгьы.

Арԥызбеи аԥҳәызбеи ас еиԥш реизыӷазаашьаҷы еиҳа аҽеарғыгкуан аҽа лырҳәаны анапеимдахь еимырдахьазар. Уажәраанҙатәи хыччаразар, уажәтәи хьымҙгын. Аха урҭ ратцкыс еицәахын дихнаҳәаазар. Усӷан аусҳәарҭагьы ақыҭа

аиҳабырагьы ршьапы иқәгылон, урҭ ракәын арҭ рус иахәаԥшуаз, изызбоз, аҭыԥгьы иқәызтцоз.

Аԥхәызба лыхьзи лыхьымзԓи реиԥш акәын, аԥхәысеиба лыхьзгьы лыхьымзԓгьы шыҟаз. Уи хҳәааԥхәаак анлоу ихьымзԓ дуун лашьцәа рзгьы, дзыднагалаз рзгьы. Уигьы, хыхь ишысҳәаз аиԥш, изыхәтоу ауаа адгаланы иахәаԥшуан, амҩа иқәыртцон.

Адгьылгьы иара убас, ацҭәи аимак-аиҽаки анамамыз ыҟамызт. Убасҟангьы ианаамҭаз аҭыԥ иқәтцамзар, ауаҩшьра ахылҽиаар ауан. Уи рдыруан аусҳәарҭагьы, ақыҭа аиҳабырагьы, убри аҟнытә урҭ иаразнак аимак ахьыҟалаз рҽынбжьажьны, амцабз ахылтцаанза, аҭыԥ иқәыртцон.

Адуцәа рыхьзи рыхьымзԓи ахәычқәа анаҽыԥшуазгьы ыҟан. Ахәычра хәычроуп, амаҷ азы ргәы ааибаганы еисыр ауеит. Ҩыцьа еисыр, руазә даиааиуеит. Ари хьымзԓшьаны ашьоурахьы иаиасуаз ыҟан, еиҳаразак аҟәышра зыцәмаҷыз адуцәа рхарала.

Ахьзи ахьымзԓи Аԥсуараҽы еснагь еивагылан, урҭ еихылҽиаауан. Зхы пату ақәызтцоз ахьымзԓ дацәшәон, уи ахыхьымзԓшьарагьы ацын. Убри акәын ацәгьарашҟа икылзгозгьы. Аха «ажәлар рыбз хәшәуп» рҳәон, урҭ рыбз ахәшәра ахьаапшуаз абас аиԥш иҟаз аҟыбазыбақәа рҟны акәын. Ажәлар рыбз ахәшәра еиқәнархон аиԥара зыбжьалаз.

Абасала, шәҟәы-быԥъшәны ианымыз рхатәы кодекс рыман аԥсуаа. Уи ашәҟәы иану атцкыс амч аман, ламыслагьы имҩаԥыргон.

Иҟан абриаҩыза атҵасгьы. Машәырла ауаҩы дҭахеит. Амашәыр шыҟалаз еилкааны аҭыԥ иқәыртцеит: зымшала иҟалаз рганахьала, азин ҟатцаны аԥсрахьы иаарышьҭуан. Аха уигьы азмырхакәа, амашәыр зымпытцкьаз ихала ихы аԥьамыԥа анахигоз, ԥьамыԥәала аԥсы даниԥьабоз ыҟан: аԥсра иақәшәаз рыҩнаҭа днеины ишьапы хтны шықәсык рыматц иуан, дԥьабон. Шықәсык ашьҭахь аԥсаҭатә иманы, ауаа хатәрақәа шьҭыхны, аҳәса хазы ачыс, ашьамаҟа ҟатцаны аԥсхәраҟны инеиуан. Убри ашьҭахь иԥьабара ааникылон. Уи инаркны урҭ аиуацәа-еигәыцхәцәа реиԥш, еибабон-еибаҳауан, рыцәгьеи рыбзиеи рҿы еилахәын.

Ишпаҟоу иахьа ацәгьоуреи ахьырхәреи?

Ҳара ҳажәлар Анцәа ишеит еснагь иԥишәаларц: абзиагьы ҳирбоит, ацәгьагьы ҳирбоит – рыѡбагьы ԥышәароуп. Абзиара ануирба, уи пату аҟәутцароуп, пату анузаҟәымтца, Анцәа игәы иахәаҙом. Аха ажәлар ус ауп ишыҟоу: аԥсҭазаара бзиа роур, уи еснагь ԥсахрада ус иҟазааууа ҷьыршьоит. Нас уи абзиа инашьҭагыланы рыԥсҭазаара еицәахар, нас ауп уажәраанҙатәи абзиа анеилыркааууа. Урҭ ус акырынтә иаҟәшәахьан – ԥышәарамзи еснагь изҭагылаз! Убриазоуп ажәлар изырҳәаз: «Еицәоу умбакәа еиҧьу уздырҙом!»

Асовет аамҭа, исҳәахьеит, еиҭасҳәоит: ацәгьеи абзиеи еиҟаран. Еиҳараҙак ацәгьоурақәа рҽагылараҽы аусду мѡаԥыргон, убри иабзоураны ҳацәа ҭынчын. Арҳәреи аҧьычреи ртцыхәа ԥцәамызт, иҟан, аха, уажәы еиԥш, ицәаԥеыганы иҟамызт. Ҭоурыхла арҳәрақәеи аҧьычрақәеи иаадыруаз абаҟоу: акәты рҧьычуазар ихьымзҧыршьом, аматәажә рҧьычуазар иԥхаршьом. Апҳәысеиба лыҷкәын Аԥсны ахақәиҭра ихы ақәиҭцеит, ихәыҷқәа рыхш аарҽытцкәкәааны лыжәхьа заҭцәы ргеит. Ари гәнаҳара дууп Анцәа ду иҽаԥхьа, аԥааимбарцәа рҽаԥхьа. Уи агәнаҳа шихьҙо издырҙом, апҳәысеиба лакәзар, дылныхәома уи ахәымга, длымшәиуеи, убри лышәиԥхьыҙгьы иқәшәоит. Ихаҭа иакәзар ибаргәузеи, аха ихшара рахь ииасыр, урҭ ирықәшәар? Агәнаҳа ҟазҭаз ихазгьы иҟаиҭоит, иҭаацәа рзгьы. Мшәан, апҳәысеиба лхәыҷқәа рҽаҭахәы ирҽихыз иҭаацәа роуми, ихәыҷқәа роуми изҽеитцоз! Ашәиԥхьыҙ аҭла арѡауеит рҳәоит, аҭла зырѡаз ауаѡы ивсуа иҟоума! Абарҭқәа зегьы ажәлар ргәы иалоуп, ицьоушьаша урҭ ԥшуп аиҳабыра рахь абарҭ ртцыхәа анбадырцәо ҳәа. Хыхь исҳәахьеит жәытәнатә аахыс ажәлар рыцәгьеи рыбзиеи шдырҽеиуаз, рыѡнутцҟа ирымаз аиҽкааракәа, нас урҭ заҳҳаштри иахьа. Уи атрадициа абыржәаҟара ианбаҳҭаху! Абас аԥышәара ианаатагылалак акәын ажәлар анеидгылоз, рыѡнутцҟатәи русқәа рхала ианеиҽыркааууаз ианырзбауаз. Аҳәынҭқарра иахагылоугьы ирылшо ала аус руеит, аха… «Аха» – гәынамзароуп!

Гәынамҙарас иҡоу: акы – знапы цқьам, гәыкала аус зымуа рацәахеит; ѡба – ажәлари дареи еимадаҙам, ажәлар рыцхыраарала ирыҙбалароуп зыҙбахә ҳамоу апроблема. Уи макьана иҡаҙам, уи ҟамлакәа, ҙбашьа амаҙам апроблема. Ус анакәха, ҟатцашьа амаҙам Аԥсуа ҳәынтқаррагьы.

Даҽеа проблемак ари аус иапырхагоу: иҡам аҭаацәара рҭакԥхықәра! Иҡам аижәлантәқәа рҭакԥхықәра! Иаҳцәыҙит ахьҙи ахьымҙги – ҳажәлар уи акәын еибаркны изманы. Урҭқәа рхаҭыпан ацәгьара аҙәы иқәԥены дҭаркыр, хыхь зыҙбахә сымаз зегьы ршьапы иқәгылоит: шьоукы аиҳабыра рахь аҳәара-ачара амѳа иқәлоит, шьоукы апара еизгара иалагоит. Абарҭ зегьы милаҭ цәаԥеыгоуп. Избан ҳажәлар ахақәитра анроу рхатцкыс изымиааиз? Ахақәитра ҳамҭас иҳарымҭаҙеит. Ҳцеицәа ршьалоуп ахақәитра шаҳзааргаз, нас урҭ рхы зқәыртцаз рыԥсадгьыл ламысла аныҟәгара зҳалымшазеи?! Избан урҭ ақәрахьымҙақәа ирласны изаҳҳаштыз?! Аҙәы игәалашәо, аҙәы ихашҭуа изыҟаларызеи рхы зқәыртцаз рыԥсадгьыл макьана ршьа аламбаҙацтеи! Ус анакәха, ари иԥшьоу дгьылуп, уи зцьынцьу рзы иԥшьоу тәылоуп, иԥшьоу атәылаҷы ацәгьара аҟатцара гәнаҳара дууп. Аха уи ҳазымхәыцкәа агәнаҳара ҟаҳцоит, ус анакәха, иаҳхашҭит зхы нақәтцаны ахақәитра ҳзаазгаз ҳцеицәа. Уигьы акәым, Аԥсны иахьа иҡало ахтысқәа адунеи иахытцәоит, зегьы рылаԥш ҳхуп. Ишԥаҳзырҳәо урҭ? Ҳара зегьы ҳарҭахҙам. Ҳара ҳатцкыс ҳаҕацәа ирыдгыло рацәаѳуп, ус анакәха, урҭ иҡартцо апропаганда адунеи иахдыртцәоит. Ирҳәазеи урҭ? «Аԥсуаа уааҳә уны аиааира ргон, аха рҳәынтқарра шрызныҟәгоз аадырԥшит». Цабыргуп, аибашьраҷы иҳацхрааз ыҟоуп, аха урҭ иҳацхраауан аҡароуп, аибашьра ахьамҭара зҟәаҡәа иаақәызхыз ҳцеицәа роуп, 90% инықәырԥшны ауп ишысҳәо, итахаз ҳцеицәа роуп. Аха ҳара ҳаиҷымкаарақәа ҳазҭахым ишиҭаху инарҳәы-аарҳәны дрыхцәажәоит. Ишԥа нас, аҳәатәы раҳҭан, ирҳәоит!

Иаамҭоуп уажәшьта абарҭқәа зегьы ҳрызхәыцны ҳагхаԥхақәа рырҽеира, ҳцеицәа рхы зқәыртцаз ҳаԥсадгьыл Аԥсны ламысла аныҟәгара. Ари ҟазцо «нахьхьи игыло»

ракәзам, ҳара зегьы аҳәаҳәала иҟаҳҭозароуп – дасу ҳахьгылоу иҳалшо ҟаҳҭап, ламысла, гәыкала. Убасҟан ауп Аԥсуа ҳәынҭқарратцәкьа анықаҳҭо.

АԤСУА ИХНЫҞӘГАШЬА: ИФАТӘ, ИЖӘТӘ, ИЧЕИЦЬЫКА

Адунеи аҿы шәкыла амилатқәа ыҟоуп, урҭ ирымоуп рхатәы ҭоурых, рхатәы культура. Бырзентәыла аагозар, иахьатәи аҳәынҭқаррақәа ршәага-загала ҳәынҭқарра хәыцноуп ишыԥхьазоу. Ус иҟоуп ауааԥсыра рхыԥхьазара, территориала, экономикала. Аха ажәытәзатәи абырзенқәа убриаҩыза акультура аԥырҭеит, рҳәынҭқарра акәым, Европатәи ажәларқәа зегьы ирызхаша. Ус ауп адунеитәи ажәларқәа ркультура аҭоурых шыҟоу. Хыхь исҳәахьеит: аславианцәа (аурысқәа налатцаны) рышәкәҩыра абырзен шәкәҩыроуп шьаҭас иамоу.

Ажәларқәа ркультура иахәҭакны иҟоуп рхатәы бзазара, рыфатә-рыжәтә раԥхьа инаргыланы.

Еицырдыруа ажәоуп: ауаҩы ахан иргыларц, ашәкәы иҩырц, амузыка аԥитцарц, иԥсадгьыл ихьчарц азы, раԥхьа иргыланы акрифароуп, акрижәыроуп, иҿеилеиҳәароуп, ихы назтцеикуа ахыбра имазароуп.

Ари азтцаараҿы аԥсуаа ианакәызаалак ихьԥшымызт, рхатәы бзазаратә культура аԥтцаны ирыман.

1980 шықәсазы Естониантә сасык ашәкәыҩцәа даҳҭан. Аԥсуа қытақәа рахь дааган, ҳажәлар рынхашьа-рынтцышьа, хныҟәгашьас ирымаз иҳарбеит. Атцыхәтәан данцоз ҳиазтцаит Аԥснықа уаара ушԥазыҟоу ҳәа.

«Сара избази исаҳази макьана цқьа срызхәыцроуп, – иҳәеит иара, – амала уажәнатә иналкааны исҳәо, шәара, аԥсуаа, сыжәлар ратцкыс акультура змоу жәларуп: шәара ишәымоуп шәхатәы чеицьыка, шәхатәы чысхкқәа».

Итцабыргытцәкьаны, аестон ишиҳәаз аиԥш, европаа зегьы рчыс хкқәа еиԥшуп, абри амилат, абри рчысуп ҳәа иналукааув маҷуп. Авариантқәа ыҟамкәа! Иаагап аборшьч. Уи

зегьы ирымоуп, аха иалкааны идырҽехәоит аукраин боршьч. Уи хәыҟатцаѡ бзиак илыбзоуразар акәхап, аха уи уажәы зегьы ирзеиԥшхеит.

Аԥсуаа рҽы ачеиԥьыкагьы акульт ыҟоуп. Уаҩа учеиԥьыка агьама аниба нахыс шәеиҩацәаҙам. Ачеиԥьыка чыслоуп излашьақәгылоу. Анкьа, ажәытәҙа аԥсуаа ачарыц ларҵон, иаадрыхуан. Ачеиԥьыка ахьҙгьы зхылтцыз уи ауп: ачеи аԥьыкеи. Илартцон, иаадрыхуан иара убас ашыҙи ахәыҙи. Ахәыҙ «абыста» ҳәагьы иашьтан: уи ирсаны абыста руан. Мыстхәагала иумхәозар, мҳаԥла иузымхәартә ибагьаны ируан. Атцыхәтәан, 200-ҟа, 250-ҟа шықәса уажәаԥхьа Американтә Европаҟа аԥьықәреи анықәнагала, Тырқәтәылантә Аԥсныҟа иаанагеит. Уи ирласны аԥсуаа ирылатцәеит: ахәыҙ иалхны ируаз абыста, аԥьықәреи шыла иалхны ируа иалагеит. Излырхуаз аматериал аҽеаԥсахзаргьы, абыста шбыстаз иаанхеит. Уи инавагылеит аҟәыд. Аԥсуа еснагьтәи таацәаратә фатәыс имоуп убарт аѡба – аҟәыди абыстеи. Урт ирыцуп аутратых ххкҳәа: идыртцәуа (анаша, апомидор, ахәыл, ацыца, акапуста, ачыркәа), аҟәыд агьама бзиа азто ахәысхәа. Атып ҷыда ааннакылоит апырпыл, уи иалырхуа аԥьыктцәатцәа. Урт зегьы ирымоуп агьама ҷыда рызто рхатәы технологиа.

Ахшхартцәи акәаци змам милат дыҟазам, уи милат чысуп узазҳәом, аха аԥсуа ихшхартцә архиашьа, уи ахккәа аҙәгьы иҽимтцааҙеит, ашәеилатцеи ашәхарѡеи ихала иаԥитцаз роуп. Ажәа «сулугун» зхылҿиааз ашәеиларгәыгә (ашәеилатца) ауп. Ус анакәха, Кавказтәи ажәларқәа аԥсуаа ҳҟнытә ауп уи ахьҙгьы ахаҭагьы ахьынтәиааргаз.

Иаагап акәац. Аԥсуа ишьтәа ашьышьа аҟара акультура зцу, ҳашьцәа адыгаа ртәы алаҳамтцозар, иҟалап аҙәгьы имамзар: аиҿыхшьа, ажьыхәтақәа реихшашьа, урт рахьтә реиҳа ихатәроу, аҽыҭмытқәа иаамхны икарыжьуа уҳәа, акультура дуҙҙа иарҿиаз ракәны иҟоуп.

Уигьы акәым, акәац ххқәа аагозаргьы рхатәы ҷыдарақәа рымоуп, акәац иахьугалак икәацуп, аха: акәац жәны, акәац тцааны, нас амцаҿы ирԥшшаны, атубар. Арт аххкык абыста ишанаало аиԥш ачабабагьы ианаалом, амгьалгьы, алауашь-

гьы ирнаалом. Урҭ Анцәа «изишаз» аԥсуа иқьафуразоуп. Аԥьыктцәатцәа ҩыла иршьышьны агәатцәа иахьшьны ирзуеит, амгәа рчаԥоит – урҭгьы рхатәы ҷыдарақәа рымоуп.

Акәтыжьгьы ижәны, аԥьыктцәатцәа акәты атәан ала иршьышьны иахьшьны амцаҽы ирзуеит, ма ашьтәажьы аиԥш, хатәра-хатәрала еиҽыхны, аԥсуатцас аԥьыктцәатцәа алҟьо, еиларшәшәа ирчаԥоит, акрыфара згәамԥхазо ачымазаҩгьы деилаҳаны ифартә, агәаԥхара-чара аманы иҟартцоит.

Ирацәоуп, ибеиоуп аԥсуа ичысхкқәа. Акәаци акәтыжьи аԥьыктцәатцәа усгьы ирыцуп. Уи инаҷыданы арашыха сызбали апхәасасызбали акәаци акәтыжьи иузырҟәымтхо ирыцуп. Ахәылбгьи абырҷмани каҷбеила ичаԥаны, еиуеиԥшым артцәы хкқәеи аутратыхқәеи – ирацәоуп ус еиқәуԥхьазаша. Аҩы, ауатка, ажьырзы…

Иналкааны иазгәастар стахуп: урҭ зегьы аԥсуа хныҟәагас имоу чыс хкқәоуп. Аха урҭ, аматәа аҽеилаҳәара анаҩсгьы ишҽырбагоу аиԥш, рхатәы ҷыдарагьы рымоуп. Убри аҷыдароуп «аԥсуа чеиҷьыка» ззырхәогьы. Аԥсуа таацәашәала еснагь иифо – аҟәыд, абыста, артцәы, ахшхартцәы – асас данааилак, уигьы иҩны урҭ роуп иифо, аха уажәы аԥшәма урҭ иатәеишьазом: ашьтәа изишьуеит дсас дахьзар; уак-тахык иакәзар – акәты изишьуеит. Хыхь ишаххәахьоу еиԥш, даҽеа цыфа ҷыдак имоу изцәыригоит. Абасала, аԥсуа чыс тцакылагьы формалагьы ахатә ҷыдара амоуп асас ианизцәырыргo, усҟан уи чеиҷьыкоуп, аҳатыр ҳаракхоит.

Дасу ичыс иара изы ихаауп рхәоит, усоуп иагьшыҟоу. Аха аԥсуа чыс згәы бзиоугьы згәы бзиамгьы рзы чыс ласуп ҳәа иԥхьазоуп, атәым милатгьы иргәарпханы ирфоит. Аԥсуа чыс акалори бзиа амоуп, аха ауаҩы ицнатцазом. Иаххәап, асуԥи, аборшьчи, ачеи есымша изфои аԥсуа чыс зфои ааидургылар, аԥсуа дкалаза дыҟоуп, егьи мыцхәы ицны, имгәацәа кылшьшь дыҟоуп.

Агеронтологцәа ицо-иаауа итыртцаауеит аԥсуа иқәра ду «амаза» атцырдыраарц. Сара уи анаука сацәыхароуп, аха сымҩашьакәа абри азтцаара атак ҟастоит: избан ҳабацәа шәышыкәса рҽынза зныртцуаз, уажәы хынҩажәижәаба, ԥшьынҩажәа изреиҳамхо?

Ҳабацәа рыԥсҭазаара иԥсабаратәны (естественно) имҩаԥысуан: аус иуан қәнагала, акрифон иласу, иԥсабаратәу, ауаҩы ицзымҭо, акалори бзиа змоу фатәыла, ахшхарҭәы раԥхьа инаргыланы; арыжәтә иҿаиршьҙомызт, иижәуаз цқьан, ихәшәыркымызт; аԥхын ашьха дцон, уаҟа хышхарҭәы мацарала дчон; игәы ҭынчын, ицәа ҭынчын, мыцхәы гәамҭра имаҙамызт, уахгьы-ҿынгьы ҳауа цкьала иԥсыԥ леигаҩеигон. Ас еиԥш аԥсҭазаара змаз изы 100–120 ш. инеиҳангьы анҭра проблемак аманы иҟаҙамызт. Ҳиазҭаап апрофессор-агеронтолог: абраҟа еиқәысыԥхьаҙаз рахь акыр мыцхәума, мамзаргьы акыр узацҭома ҳәа. Агәра ганы сыҟоуп дышсықәшаҳаҭхо ала.

Аҩбатәи азҭаара аҭак. Асовет мчра ашықәсқәа рзы аԥсуа иԥсабаратәыз иԥсҭазаара иаақәырҭәиааны аҿеиҭанакит.

1. Ифатә, ичыс хққәа шыҟаз иаанхеит, аха ахшхарҭәы уажәрааҙа меигҙарах ишыҟаз аиԥш иҟам, иҩархеит иԥсабаратәу аԥсуа ичыс;

2. Аԥьықәреи аминералтә рҭәыгалоуп, шамахамзар, ишаадрыхуа, иара убас аутраҭыхгьы;

3. Зегьы-зегьы ирыцкны иҟалеит арыжәтә: иҩума, иуаткоума, шамахамзар, зегьы шьақәрлыхуп. Амедицина излаҳәо ала, уи ауаҩы ишьа иалалаҙом, изеиқәаҳаԥхьаҙарызеи, изԥырхагам органк ыҟам, анерв раԥхьа инаргыланы, зегь рыла уи ауаҩы изыҳарамуп;

4. Анкьа аԥацхақәеи, аҩәтәы ҩнқәеи ирыҩнан, уажәы бетонла, қьырмытла ичаԥоу, ҳауак зкылымсуа ахан дыҩнакуп. Абри иԥсҭазаара ҷыц иахҟьаны аԥсуа уахынла ҳауа цқьа изыфаҙом, ҿынла затҷәык ауп, уигьы ақытаҷы дынхозар. Ари аԥсуа дзышьцыламыз ԥсҭазаароуп.

Абарҭ афактқәа анализ анырзааулак, ицьаҳшьаҙом иахьа аԥсуа 70–80 дреиҳаны иахьнимҭуа.

Аԥсуареи аԥсуа иԥсҭазаареи, ишаабо аиԥш, иахьа ишьақәҟьаны иҟоуп, анаҩс урҭ рышьақәыргылара ҳаназыхынҳәуа, хыхь еиқәысыԥхьаҙаз афактқәа цқьа инартауланы иҭҵааны, иахәҭоу алкаагьы ҟаҳҵароуп. Шьаҭанкыла мап рцәаҳкроуп ҳара иаҳцәтәымны иҳаднагалаз, насоуп аԥсуаратәҟьа анеиқәҳархо, аԥсуа игәамчи иқәреи анизыхынҳәуа.

Ауаҩы игәамч шаҟа иҧәҧәоу аҟара ихылҵуагьы ргәамч ҧәҧәахоит, инеизакны амилаҭ гәамчгьы ҟалоит. Згәамч ҧәҧәоу амилаҭ ирылымшара иҟоузеи! Агәамч – уи амалқәа ирмалуп.

АЛКААҚӘА

Хыхь сызлацәажәаз жәытәнатә аахыс аҧсуаа традициала фатәыс-жәтәыс, хныҟәгагас ирымаз ауп. Уи ҳажәлар идырҷиаз иоригиналтәу бзазаратә культуроуп. Аха аамҭақәа рҿырыҧсахуеит, ажәларқәа ркультура еилатцәоит, рмилаҭ фатәқәагьы.

Ҳажәлар рмилаҭ чыс инаваргыланы, егьырҭ ажәларқәа, еиҳараҙак европатәи, ачыс ххқәагьы ҳрацион иалало иалагеит, еиҳараҙак ақалақь аҿы. Иахьа аборшьч, асуп, ахарчо, акотлет, абрынць, ашьаҳариа уҳәа милаҭ чыск еиҧш иҟарҵоит, гәахәа дула ирфоит аҧсуа ҭаацәараҿы. Ари ибзиоу, ицәгьоу? Ҳәара аҭахума, даара ибзиоу акакәны иҟоуп, избанзар, аҳақьымцәа излархәо ала, ачыс иага акалори ҳаракызаргьы, еснагь ххык амацара уфалар, уиаҟара хаҳара уоуҙом – ауаҩы ифатә шьақәгылазароуп еиуеиҧшым чыс хкыла, урҭ шаҟа ирацәоу аҟара ихаҳауеит.

Анкьа аҧсуаа, ааглыхратә тауарқәа рыла имчымхазаргьы, меигҙарахда ахшхарҵәы рыман, ирыгмызт акәацгьы, акәтыжьгьы. Уажәы урҭ анырзымхо, еиҳараҙак аҙын, урҭқәа зыҧсахуа европатәи ачыс ххқәа рхы иадырхәозароуп. Ақыҭаҿы инхо уи азы рҭагылазаашьа еиҳагьы еиҧуп: уаҟа акартош, акапуста, апомидор, абаклаҵьан, аболгар пырпыл уҳәа зегьы адгьыл иқәаадрыхуеит, урҭ ирылхны аборшьч ҟарҵоит; абаклаҵьани, аболгар пырпыли, апомидори, азараҟьа хәшала еитаҵьны иҟарҵо ачапа, ачабаба ма амгьал иадкыланы ирфоит, уи аҙынразгьы ихырҩоит, шьыжьла ахәычқәа ашкол ахь ианцауа азы иреиҧу фатәуп. Акартош хәшала иуҵьыргьы ифатә бзиоуп. Ахәычқәа рзы ифатә бзиоуп иара убас еиуеиҧшым авариениақәеи аҵьемқәеи. Урҭ шьахәла ирылҵуеит шәыр хкыс иҟоу зегьы: аҳа, атцәа,

абҳәа, абҳәаса, атама, абгыӡра, ашымҳа. Аварениеи аԥьеми шьахәла иалтԥуеит алаҳа. Урҭ зегьы ақыҭаҧы хәыдаԥсада икажьуп, ашьақар ауп иаҭаху. Ашьақар ажь иаҭаны аѡы алырхуеит аѡыжәцәа – уи хәшәыркуп ҳәа иԥхьаӡоуп, алкогольтә чмазара арҧиауеит, анаркотикатә маҭәашьар иаѡызоуп ауаѡы игәабзиара атԥшәаараҧы. Еиԥьми аварениахь рхы иадырхәар! Иаҳҳәап, ақыҭаҧы аҭаацәа ахшхартԥы рымаӡам, еиҳараӡак аӡынра, ашьыжь ахәычқәа ашкол ахь ианԥо ирҧартԥои? Чаик инахәозар акәхап, аха хаҳарас иалоузеи? Ахәычы шаҟа дыттәааны дуааӡо аҟара игәамч бзиахоит, згәамч бзиоу изҳарагьы бзиахоит, махашьахалагьы дыԥәԥәахоит, ихшыѡгьы еилфаҷа иҟалоит. Абри ҳхамыштып анацәа, абацәа, андуцәа, абдуцәа. Убри иахьа иҳагуп, еиҳараӡак ҳқыҭақәа рҧы. Ҳабацәа ус рҳәон: «Ахәычы быжь-мгәак имоуп, иарԥьажәѡа ишьҭнахуа ҽенак ифоит». Уи дыѡуеит, дыпӷауеит, ҭынчрак имаӡам, иорганизм аԥьа аирбоит, ус анакәха, уи ааԥсара иҟанаҵо аҟара афатә-ажәтәгьы аҭахуп, иаҭахуп иорганизм иазыпҵәоу акалори. Урҭқәа анаиулак ауп ахәычы игәамч аныԥәԥәахо.

Аԥсуа қытақәа рҧы аԥьыкәреии аҟәыди рнаѡс ирацәоуп акартош, акапуста, убас аутраҭых бзианы иҟазҵо. Иагап акартош. Уи февраль мзазы иларҵоит, ииун аҽанааѡнашо итцырхуеит. Акартош аарыхра злабзиоу, акы – уи аныҟало аамҭазы аарѡара ҟалаӡом, ѡба – акартош аатҵхны аԥьыкәреи, аҟәыд, ма даҽеаки иуҭаху лаурҵоит. Абасала, уи адгьыл ѡ-ҽаѡрак ыкәааурыхуеит. 1998–99 шыкәсқәа рзы аарѡара иҟалаз иаҳнарбеит ҳаԥхьаҟа уи хшыѡзышьтра шаҭаху, иналак-аалакны акәымкәа, ақыҭаҧы зегьы иаадрыхуазароуп хыхь зыӡбахә сымаз акультурақәа. Аԥьыкәреии аҟәыди ҟамларгьы урҭ фатәыс шьахәла ухы иаурхәоит. Аарѡара ԥырхага ҟанамҵар, имцхәны иааурыхыз аԥьармыкьахь икылганы иуҭиуеит, аԥара унаҭоит.

Изааӡарызеи, урҭқәа ракәым, итрадициатәу аԥсуа утраҭыхқәа, ахәыл, ацыца, ахәысхәа уҳәа аӡынразы меигӡарахда измоу маҷуп. Ацыца акәзар, ажәла зынӡа иззеит, иахьатәи абиԥара ирбаргьы ирыздырӡом. Урҭ зегьы шьақәыргылатәуп, ирҧиалатәуп, аутраҭыхааӡара, уи ҳафатәи ҳажәтәи иахәҭакны иҟоуп.

АԥСУА ИДОУҲАТӘ ԥСҭАЗААШЬА: АШӘА, УРҬ РЫХККҚӘА, АКӘАШАРА, АҽЕИЛАҲӘАРА, АҽЫРБАРА

Аԥсуа идоуҳатә ԥсҭазаара иузаҟәымҭхауа иадҳәалоуп ашәа. Аԥсуа ашәа иҳәон дангәыргьоз, ашәа иҳәон аус аниуаз, ашәа иҳәон шәарыцара данцоз, даныхынҳәуазгьы; ашәа иҳәон агәаҟра дақәшәар: аҳәсақәа аҙәаҙәала амыткәма уаз ашәаны ирҳәон, аԥьабацәа «Ауоу» еицырҳәон; ахацәа «Азар», «Ахәрашәа» рҳәон, афырхацәа ашәа рзаԥыртцон, ахатцара ашәа азырҳәон. Алаф, ақьаф, ахьзыртәра ашәаны ирҳәон.

Аԥсуа ашәа, шамахамзар, коллективла ирҳәо ашәақәоуп, избанзар, дара ашәақәа зхылҿиаауазгьы коллективын. «Кьараз» уны аҽеага еицыркуан, уаҟоуп иахьиз аҽеагашәа «Рерашьа»; ҭацаагара гәыԥ҃ык ауаа еиццон, уаҟоуп иахьиз аҭацаагара ашәа «Радеда», убас ауп «Ажәеиԥшьаа рашәа» егьырҭ ашәақәагьы ажәлар ишдырҿиаз. Ус шакәугьы, ажәлар рҿы иҟан иналукааша абаҩхатәра змаз ашәаҳәаҩцәа, убарҭ ракәын ашәа аԥызцозгьы. Убас Кьахь Ҳаԥьаратә данҭаха, Абзыԥан ирылаҩит иаразнакы, хатә хьаак аиԥш ажәлар ргәы далсит. Иахааназ излархәоз ала, убасҟан, убри ахьаа шрымаз, гәыԥ҃ык ашәаҳәаҩцәа рхы ааиларкын иаԥыртцеит ԥсра зқәым афырхатцара ашәа «Кьахь Ҳаԥьаратә». Уи хатцара ашәоуп, иагьуазашәоуп. Агәра ганы сыҟоуп убри ашәа аԥцараҿы Жана Ачбагьы далахәын ҳәа, итҵаам акәымзар.

Акәашара хкҚәагьы убас ауп ишиз. Ашәа иадкыланы ҳахәаԥшуазар, акәашара еснагь агәыргьара акәын изхылҿиаауаз, агәыргьараан акәын ианыкәашоз. Акәашарагьы, ашәа аиԥш, коллективлоуп ишыкәашо. Аҙәаҙәала ашәаҳәарагьы, аҙәаҙәала акәашарагьы аԥсуаа ирҟазшьамызт, иҟаҙамызтгьы ҳазҳәом аха. Иаххәап, аԥхьарцархәаҩы ихала ашәа ациҳәоит, иара убас уи иагьицдыргьызуеит. Еиҳа ирылатцәаны иҟаз ҩыцьа реицкәашара акәын – арԥызбеи аԥхәызбеи. Инеиҭак-ааиҭакуа урҭ рҩызцәа ирыԥсахуан.

Ашәа аҙбахә анҳамоу амузыкатә инструмент аҙбахә мҳәакәа узавсуам. Иҟоуп амузыкатә инструментқәа ажә-

ларԥәа ирзеиԥшны иҟалаз, урҭ рыԥсадгьыл аԥшаарагьы уадаҩуп. Агитара аагозар, иара аԥызҭаз арабцәа роуп, аха Испаниеи аиспан бызшәала ицәажәо латынтәи Америкеи рҽеы еиҳа ажәлар рдоуҳатә ԥсҭазаара иагәтылсаны иҟалеит. Иҟоуп амузыкатә инструментқәа рвариантқәа еиуеиԥшым ажәларқәа рҽеы. Ақыртуа «Пандури» ҳәа ирымоу, дара реиԥш, даґьсҭанаагьы ирымоуп, уигьы уи ауп хьӡыс иамоу. Ус еиқәуԥхьаӡаша рацәоуп.

Аԥсуа идоуҳатә ԥсҭазаара иарҽиаз, даҽеа жәларык ирымам, иоригиналу музыкатә инструментқәоуп аԥхьарцеи аҽырпыни. Урҭ еиҳа ажәлар ирылатҵәаны иҟоуп. Рыхьӡгьы, рформагьы, рарҳәашьагьы, вариантуп ҳәа узымҳәартә, изеиԥшу музыкатә инструмент ыҟаӡам.

Иҟоуп иара убас амузыкатә инструментқәа «аҩымаа», «ахымаа» захьӡугьы. Урҭгьы аԥсуа идоуҳа иарҽиаз иреиуоуп.

Абарҭқәа неихшьаланы ҳрыхәаԥшуазар Аԥсуара, иаацьоушьартә, доуҳала ибеиоуп. Аҭагылазаашьа маншәала змаз ажәларқәа, рмузыкатә фольклор иахылырҽиааны, наҟ хара ԥхьаҟа ицеит, ажәлар иаԥыртҵаз хараӡа рышьҭахьҟа иианыжьны. Ҳара уи аҩыза аҭагылазаашьа ахьҳамамыз иахҟьаны, ҳаамҭазтәи амузыка акыр аҽиара шаиузгьы, ҳхатәы композиторцәа шҳаузгьы, ажәлар иаԥыртҵаз амузыкатә культура ҳзахымҳәҳәеит, уимоу, уи аҩаӡара аҽынӡа ҳзымнаӡеит. Ганкахьала уахәаԥшуазар, уи иаҳнарбоит ҳажәлар иаԥыртҵаз ашәа-музыкатә фольклор шаҟа идуу, итҵаулоу, ибеиоу…

Аԥсуа идоуҳатә ԥсҭазаара иахәтакуп уи ишәтҵеииҟәынтҵеи. Аматәала ауаҩы иҽеилеиҳәоит, дарԥхоит, ахьта дацәнахьчоит, аха уи амацаразы акәмызт аԥсуа изиҭахыз: аматәа ҽырбаган – иҽаладирбон, аматәа цәҩычан – цәа-ҩычаган. Убри азы уи иман андәылтҵга матәа, нас аҩны ишәитҵозгьы.

Аԥсуа иман ихатәы матәа: иеиқәа ишьапы иаадшәало, икьаҽ, ираӡны маҟа ақәтцаны; аԥхын, иласу атауар иалхны ахылпа гьежь ихеитҵон, асахҭан еимаа аимсы нақәтцаны, ишьеитҵон. Аласа иалхны ирԥон, ирсуан, идрапон акәмыз-

цәа. Уи аҙын азы аиқәеи, акьаҽи, ахылпа гьежьи рылырхуан. Ирҙахуан иара убас ахҭырпа. «Азиацки» ҳәа изышьҭоу ашьаҵеи ахылпарчи кавказаа ирзеиԥшуп. Кавказаа ирзеиԥшуп иара убас акәымжәи акабеи, араҙны маҟеи, ауапеи. Ус шакәугьы, урҭ аԥсуаа дара ргьамала иҙахны, урҭ рхатәы вариантқәа рыман.

Анхаҩы абжьааԥны акәмызцәалых маҭәа инаҵцаны ажәцәа еимааи аимси ишьеиҵон.

Иҟан еицырдыруаз аҳәса амаҭәа ҟазарыла изҙахуаз аҙахцәа. Убарҭ ирыбзоураны аԥсуа ишәҵатәы – ицәарԥхагагьы ицәаҩычагагьы – иара ихатәны, игьамеи иҟазареи идырҽиаз маҭәаны иман. Урҭ анишәу егьырҭ кавказаа дрылукаауан, убриазоуп урҭ аԥсуа маҭәа ҳәа изрышьҭазгьы.

Аҳәса рыматәагьы еиуеиԥшымызт, ҟазарыла ирҙахуан дара аҳәса рхаҭа.

Аҳәса рҟазара амаҭәа аҙахрала ихыркәшамызт. Аҳәса ҟазарыла ауарҳал рсуан, еиуеиԥшымыз асахьеи аԥсуа орнаменти рныртцон; иқәҵаны сахьас иаарҭахыз зегьы акаруат қәыршәқәеи ампахьшьқәеи ирныртцон. Урҭ иреиуан: аҳәыҳә, арбаҕь, ацгәы, аласба, ашьабсҭа, абнацә. Ус аиԥш абаҩхатәра змаз ирхыҳехәаны ирзырҳәон: «Атцыс мҩас асахьа ҭылхуеит!» Арԥызбеи апҳәызбеи еибырҭар анырҭаху, уи лыҳехәаԥхьыҙ иалан убри лҟазарагьы. «Уи дшыҙахуа еиҭаҳәашьа амам!» – рҳәон ақьаҕьариацәа.

Иааизакны ҳахәаԥшуазар, аԥсуааи адыгацәеи цәҩычала ҳазлеиԥшу рацәоуп, избанзар, ҳара еихылтцшьтроу жәларқәоуп, жәытәнатә аахыс аиҭанеиааира ҳабжьан, ус анакәха, иҟалап урҭ еицҳарҽиаз, иаҳзеиԥшу культуразаргьы. Уи акультура ҳацеиҩыршоит аваинахцәагьы (ачеченцәеи аингушцәеи), дағьстантәи ажәларқәагьы, ауапсаагьы. Цабыргуп, ауапсаа Кавказ иқәнагалаз жәларуп, аха урҭ культурала аԥсуааи адыгацәеи анырра иҟартцаз ала, ирзаа-игәахеит, еиҳараҙак рашәақәеи, рыкәашарақәеи, рыматәеи рыла, иара убас Нартаа рҳәамҵақәа рылагьы. Иаҳзеиԥшу аепос аиԥш, егьырҭ зегьы рҽгьы дасу ҳхатәы вариантқәа ҳамоуп. Ус анакәха, зегьы азин ҳамоуп аҳәара: «Ари ҳара иаҳтәуп».

Аахытҵ Кавказаа ақыртқәеи агырқәеи роуп ус аиԥш аҳәара азин змам: урҭ ҳара ҳҟнытә иргаз роуп милаҭ маҭәас ирымоу. Урҭ иреиуоуп: акәымжәи акабеи, араҙны маҟеи аҟамеи, иара убас азиацкигьы.

АШӘАРЫЦАРА, АБНАЗАРА, УРҬ РҴЫДАРАҚӘА

Ашәарыцара адунеи аҿы ажәларқәа зегьы ирзеиԥшу, зегьы реиҳа ижәытәзатәиу занаатуп. Раԥхьаҙатәи ауаҩы, адгьыл дықәаарыхуа, арахә иааҙо далагаанҙа, ихы зланыҟәигоз ашәарыцара акәын, шәарахжьын фатәыс имаҙаз.

Жәытәнатә аахыс аԥсуаа рҿы ашәарыцара ахатәы ҷыдараҚәа амоуп: ахныҟәгареи ақьафуреи инарывргыланы, ашәарыцара абзиабареи уи иацу ахьҙи-аԥшеи аҭып ҭәҭәа ааныркылоит.

Аԥсуаа аҙәаҙәалагьы ишәарыцон, иҟан еицырдыруаз ашәарыцаѡцәа-абчараҳҟәа, аха ѡыцьа, хѡык, ԥшьѡык, инеиҳангьы гәып-гәыԥла шәарыцара еиццалон. Амѡа ианықәло ашәарыцара анцәахәы Ажәеиԥшьаа ихьҙала иныҳәон, «ԥыхьашәабзиа» риҭарц. Ирҳәон Ажәеиԥшьаа рашәа: «Иҳауҭаз ҳфеит, иаҳжәит, ҳалгеит, аҿазы ҳуҳәоит» рҳәон. Аԥсуаа ашәарах Ажәеиԥшьаа ирахә роуп ҳәа ирыԥхьаҙон, иара «иифаз-иижәыз» ауп иуиҭо рҳәон. Ажәеиԥшьаа иимфац, унадгыланы уеихсыргьы, иақәшәаҙом рҳәон. Ашәарыцаѡ ашәарах «сшьит» иҳәаҙом, «исоуит» ҳәоуп ишиҳәо, «Ажәеиԥшьаа иситеит», – иҳәоит.

Ашәарах ахьамоу усгьы ашьха катцәарақәеи, шәарахымзар уаѡ дахьзымнеиуа аҟәапаҿапарақәеи абахә харцьаррақәеи рҿоуп. Урҭ рҿынҙа анеира ус имариамызт, ауадаѡра анаѡсгьы ишәартан. Иҟалон амашәырқәа, иҟан ашәарыцаѡ данҭахоз. Изҭахыз зегьы шәарыцара изцаҙомызт, уи атәы здыруаз ракәын ицоз. Ҷыц шәарыцара зшьаҿа еихызгоз аԥышәа змаз ракәын изгоз, урҭ ирҿырҭаауан ашәарыцашьа, ашәарах рымаҙа, урҭ ишрызнеитәу, даҿакала иаҳҳәозар, ашьха азакәан рдыруазар акәын, уи ала иалагон.

Ашәарыцара имариоу усым, уи азы ауаҩы абаҩчыда илазароуп, ишьамхы царызароуп. Уигьы акәым, ашәарыцара ахатә цас, ахатә қьабз амоуп, урҭ нықәугозароуп. Ашәарыцаҩцәа, иара убас ахьшьцәагьы ашьха азакәан иқәныкәаны акәын рхы шымҩаԥыргоз. Ашьха арыжәтә ржәзомызт, уаҩы сибом ҳәа иакәым ҟарцомызт, мҩакы ианықәло иныҳәон, иныҳәон ианеиқәшәалак, иныҳәон машәырк иақәшәаргьы, иаҳҳәап рҩыза абахә даанахәар, ибаҩ риҭарц ашьха иахылаԥшхәу иҳәон. Абжьаақынгьы иныҳәон, ус цасс ирыман, иныҳәон рхәы рнапы анадыркуа, иныҳәон уаха ицәарц ианышьҭало. Итцасымызт ашәира, ажәеимакра, агәаара, рахәык иазгәааргьы иақәшәиуамызт.

Убарҭ атцасқәа еилазгаз ашәарыцараҽы дыхиом ҳәа иԥхьазан, дыхьчазар ирахә рыла аԥхасҭа иоуеит рҳәон. Ашьха еснагь иатахуп доуҳалагьы моральлагьы ацқьара. «Ашьха иахылаԥшхәу ицәуҭәахраны иҟоузеи, еснагь уламыс цқьазароуп» рҳәон.

Ашәарыцараҽы кратцанакуеит ҳәа иԥхьазоуп амшьҭа. Убри ақнытә, шәарыцара ианцо, шарԥазы игыланы, азәы реимырбакәа амҩа иқәлон. Еиҳараҙак реицәырыхьчон зымшьҭа цәгьоу. Ус иҟаз ақытаҽы еицырдыруан.

Ашәарыцаҩцәа бзиақәа, ауаа хатәрақәа реиԥш, ажәлар рҽы ҳатыр рыман. Урҭ уиақарагьы ирацәаҩзамызт. Иҟоуп традициала, рабацәа, урҭ рабацәа иаарымданы ашәарыцара инацызтцо, избанзар, уи атаацәа ркны ашәарыцаҩ икульт ыҟоуп, еиҳараҙак ашьха қытақәеи ашьхарԥы иазааигәоу ақытақәеи рҽы. Урҭ ртаацәагьы ирдыруеит ашьха атцасқәа: ашәарыцаҩ шәарыцара данцалак атаацәа рхы иацклаԥшуан, ишәиуамызт, ацтәы ҟарцомызт, уимоу, алатцәкьа иатцакьомызт.

Ажәлар рҽы ашәарыцаҩ аҳатыр имоу урҭ рҽаԥыц ҳәамтақәагьы ирныԥшит. «Атыс мҩас абла ҭиҟьон, аԥслахә мҩас абга ԥитцәон» рҳәон. «Нартаа раҳәшьа Гәында ԥшҙа баҩлашала ддырчон» рҳәон. Ашәарыцаҩ иашҭа унҭалар дзакәу удыруан. Уи иҩны абартца дырԥшҙон ашәарах ртәыҩақәеи рцәақәеи рыла: аԥслахә, абнаԥьма, абгаб, абынҵеа, амшә-цәа. «Уи иашҭа хкаан шәарах шьахәарла, вакьыцла урҷ шышын» рҳәон.

Смыр Гәдиса ажәлар ашәа зизырҳәоз иналукааша шәарыцаҩык иаҳасаб алоуп. Насгьы уи уаҟа дтахеит хатцарыла: ахра данаанахәа, ибеит уажәшьта дыштахоз, аха ибаҩ мызырц, дышлеиуаз аҽыгәҳәа илабашьа аирсит. Убриалоуп дызларыпшаазгьы. Уи афактгьы Гәдиса ихатцара аазырпшуа акакәны иҟоуп. Хәап ақытан Ҳашыг Ҷыу ҳәа шәарыцаҩык дыҟан. Изларҳәоз ала амҳацьырра ашықәсан диит. Данарпысха дшәарыцаҩын. Шәарыцара дцеит зны нхытҟа, Псҳәы анаҩс, Азтцәытцәы аганахь. Убраҟа тыпк аҽы абгабқәа быжьба ишьит. Иахьа уи абракониерра ҳәа иашьтоуп, аха усҟан ихьзын-ипшан. Ашәарыцацәа уи атып ашәарыцаҩ ихьз ахыртцеит: «Ҳашыг иабшәара» ҳәа иашьтоуп иахьагьы. Абас иҟан ашәарыцара акульт.

Ашәарыцацәа дара-дарала ҳатыр еиқәыртцон, иаацьоушьартә аиҳабра-аитцыбра пату ақәтцаны иныҟәыргон. Урт еитцашьыцны, ишакәхалак сара апхьа схысуеит ҳәа азәы далагомызт. Ус азәы ихы иатәеишьазаргьы, иаҳатыр лаҟәуан иҩызцәа рҽы. Убри аҟнытә агәып еицу даара аибаҳатырра ҟартцон: реиҳабы апхьа ддырхысуан, рапхьаза шәарыцара итытцуа арпыс дандырхысуазгьы ыҟан: еиҳа иахьыманшәалоу амҩа тшәараҽы дыртәаны ашәарах идырцалон. Ашәарыцаҩ қәыпш рапхьатәи иманшәалара ҳатыр ду ақәыртцон, ашьтәа шьны дырныхәон, Ажәеипшьаа табуп ҳәа иарҳәон дахьирманшәалаз азы, анаҩсгьы дахьынтытцуа пыхьашәа бзиа иито, алапш хаа ихызарц иҳәон.

Ахьшьцәа ргәартып аҽгьы ашәарыцацәа ргәып аҽгьы қәрала иреиҳабыз абна бызшәала «Ацәымш» ҳәа ишьтан. Аитцыбза «Агәаҷ» ихьзын.

Агәып еицыз ашәарах роур, уи ашараҽгьы апсуатцас ахатә ҷыдара аман. Убас апхьа ашәарах еихсны изхәыз, иатахызар ипсыҽангьы акәзааит, уи ашьтахь иҩызцәа ирызшьыр, зегь дара роуп, рапхьатәи зхымта ақәшәаз итәуп ҳәа ипхьазоуп. Атцыхәтәан ианыршо уи ахахәда (аҟатара аҩахыс) иртон, егьи иаанхаз агәып еицу еиҟараны иршон. Изшьытцәкьазгьы далкааны ихәы ршазомызт – урт зегьы еиҟаран. Рапхьатәи ахысымтала ишьыргьы, убастцәкьа акәын ишыршоз. Ус иршон қәасабк ршьыргьы, адомбеи

ршьыргьы. Уи ашәарыцара азакәан акәын. Қәасабҭәҟьазар ианыршоз маҷын: ус иааидтәаланы ирфон-иржәуан.

Ашәарыцацәа, ахьшьцәа реиԥш, агыгшәыги ашәарахи рыхьз ршьон. Абна абызшәала урҭ зегьы хьзык-хьзык рыман. Убри аҭас еилоугар ашәарыцараҽы ухиауам ҳәа иԥхьаҙан. Ахьшьцәа ракәзар, зыхьз рымшьаз агыгшәыг ала аԥхасҭа роуеит ҳәа иԥхьаҙан. Абасала, аԥсуаа абназараҽы рхатәы ҭас, рхатәы ҟазшьа рыман. Уи иахьзын «Аԥсуара», «аԥсуаҭас». Аламыси аибаҳатырреи рыла еибаркын, урҭ ракәын амҩа иқәызҭоз, урҭ ракәын изырманшәалоз, иагьзырԥшзоз.

АԤСУА ХӘЫШӘТӘРА

Ачымазаҩ ихәышәтәра, згәабзиара уашәшәырахаз игәабзиара ашьақәыргылара, ауаҩы игәаҳәарақәа ирыцкын. Ҩыцьа аԥсшәа ааибырҳәар раԥхьа изызҭааууа ргәабзиара шыҟоу ауп. Уи иагьцьашьатәзам: ауаҩы агәабзиара аниоу, игәалаҟарагьы бзиоуп, иусҟәагьы дрыхьзоит.

Анаукатә медицина Аԥсны Асовет мчроуп иаҳзаазгаз, ууанҙа жәлар рмедицина акәын хәышәтәрас ирымаз. Асовет аамҭазы ииашамкәа игәыгәҭажьын жәлар рмедицина. Ишдыру аиԥш, жәлар рмедицина шоит ҩбаны: аҭиаакәеи урҭ рдацкәеи рыла ишьақәгылоуи аныҳәагатәкәеи атәҳәақәеи рыла. Раԥхьатәи аматериалисттә наука мап ацәнакзом, аҩбатәи мап ацәнакуеит. Аха урҭ еихшаны, ииашоуи ииашами рыуа иарбану, мамзаргьы издгылатәуи издгылатәыми ҳәа еилмыргазакәа рыҩметодкгьы наҟ ирыгәҭасит. Уи ииашамызт хымпада. Убриала амедицина ахаҭа ааха ҕәгәа арҭеит, аԥышәа ду змаз жәлар рмедицинагьы ашьапы иқәырҟьеит. Уажәы урҭ зегьы рышьақәыргылара иаҷуп, аха ирацәоуп хнырҳәышьа змазамкәа иззазгьы.

Аԥсуа жәлар рҷы иҟан еицырдыруаз ахәышәтәҩцәа, иаххәап, алаапк зыцхаз, амаҭ зыцхаз алзыргоз. Усҟан урҭ амедицина иазалыргазомызт. Аԥсуаа ирдыруан адоу хәшәы, аҭолоу хәшәы, амааисил хәшәы, аԥша хәшәы, аблы

хәшәы. Иҟан абаԝԥҵәа еиқәыршәоз аҟаза дуқәа: ашьапы, анапы, авакьыц ԥҵәазар, ма итԥазар, еиқәыршәоз. Зҵапан кашәаз иҵапан шьҭырхуан. Ахәра ма еиуеиԥшым ашәарақәа рхәышәтәуан: ахәра ахәырбгьыц ақәыртцон, ишәыз ахәшә ақәҵаны иԥыржәон, нас аргьага ақәыртцон, абылра ахәшә рдыруан.

Еицырдыруа хәшәуп ашьхардац. Уи хәдахь хәшәтәуп. Еицырдыруа хәышәтәԝцәоуп иахьа Жәындәрыԥшь инхо Карамзиаа. Урҭ арак (аҭагә) чымазара алдыргоит. Аԥсуаа иалдыргоз ачымазара хкқәа зегьы реиқәыԥхьаҙарагьы уадаԝуп. Урҭ зегьы иахьа итҵаатәуп, ԥсыхәа ахьынҙамоу ишьақәыргылатәуп. Ирацәоуп хныржәышьа змамкәа иззахьоу, иахьа алшара ыҟоуп инханы иҟоу реиқәырхара.

Аԝбатәи – амистикатә метод, аныҳәагатәқәеи аҭәҳәақәеи рыла ахәышәтәра – анаукатә медицина мап ацәнакуеит, аха ажәлар рҿы ахархәара рыманы иҟоуп. Иаагап «алаԥшцәгьеи» уи алзырго ҳәа иԥхьаҙоу «алаԥштәҳәеи». Анаукаҿы урҭ рыԝбагьы мап шырцәыркуагьы, ажәлар иазхартцоит. Аҭәҳәақәа рацәоуп: «алаԥштәҳәа», «аԥшьраҭәҳәа», «ашҳамтәҳәа» (амаҭ зыцҳаз)... ирацәоуп урҭ рвариантқәа.

Ажәлар рҿы еиуеиԥшым аныҳәагатәқәагьы мԝаԥыргон: ҭаацәала рыԝны-ргәара рныҳәон. Афы аҳ ду ихьҙала ашьтәа шьны ҭаацәала иныҳәон, арахә-ашәахә ааиларгыланы Адәныҟа ҳәа ирныҳәон; аҙәы дычмазаԝхар далкааны дырныҳәон; ԥьара ҭәҭәала дкаҳазар, убри аҭып аҿы дырныҳәон; ажьира ма аныха ихарахазар, дырныҳәон; аҭаца аԝнаҭа дахьаанагаз дырныҳәон, раԥхьа аҙха даннарго дырныҳәон; иара ус аҙы итоу ҳәа ҭаацәала зык ахықә аҿы ицаны иныҳәон; жәытә қәрак-бгарак рыдны, уи иахаанны издыруа уаԝ дыҟамзар, «ҳаздырыз-иаҳзымдырыз» ҳәа иныҳәон дәҳәыԥшк, дгьыл ԥшҙарак аҿы. Асаби даниилак хымчыбжьа рышьтахь дырныҳәон. Уи «ахәыҷы иныҳәагатәы» ахьҙуп. Ирацәоуп ус аиԥш иҟоу аныҳәарақәа. Ацуҭа ааилагыланы иныҳәон, иаҳҳәап, аарԝара ҟалар. Уи ныҳәак иаԝызан, аформа ухнахыртә иҟан аҟнытә, аарԝара иҟаиҟам ацуныҳәара мԝаԥыргон.

Аҧсуаа, ижәытәзатәиу жәларык раҳасабала, ирыман рхатәы динхатҭара, рхатәы нцәахәқәа, рхатәы дунеихәаҧшра. Раҧхьа иргыланы аҧсуаа дрыман Анцәа – зегь зымчу, адунеи зегь иахылаҧшхәу. Урҭ рцәыртцреи рышьақәгылареи ашәышықәсақәа аҭахын, иҟалап азқьышықәсақәагьы аҭаххазар. Уи амырҭатратә динхатҭара акәын. Ажәларқәа зегьы рдинхатҭара уи алоуп ишалагаз, насоуп ианцәыртцыз ақьырсианреи амсылманреи убас егьырҭ адинхатҭарақәагьы.

Раҧхьатәи ѳ-нызқь шықәса ахытцуеит, егьи – зқьи фышә. Урҭ адинқәа зықәныҟәо иҧшьоу ашәҟәқәа иѳны иҟоуп. Амырҭатра акәзар, атҭарауаа-аетнографцәа русумҭақәа ирҷыдахаз, иҧшьоу ѳырак рымазам. Ус шакәугьы, ҳажәлар ирыдыркылахьоу ақьырсианрагьы амсылманрагьы ратцкыс рхаҭа иапыртцаз рдин еиҳа ирылатҭәаны иҟоуп.

Ақьырсиани амсылмани динхатҭарақәа рҭоурых ҭтцаауп, атҭара змоу зегьы ирдыруеит, аха зҭоурых ҳзымдыруа ҳажәлар идырҿиаз адин ауп, ҳныхақәеи иҧшьоу урҭ рҭыпқәеи раҧхьа инаргыланы. Урҭ рҭоурых уажәшьҭа еилкаашьагьы амазам – убасҟак итцаулоуп, ижәытәзатәиу динхатҭароуп. Амырҭатра, хыхь ишысҳәахьоу еиҧш, ажәларқәа зегьы ирыман, урҭ рҭоурыхтә ҭагылазаашьеи ркультура аҿиареи зеиҧшраз еиҧш, еиуеиҧшымызт урҭ рдин аҿиарагьы: иҟан здин ҭәҭәаны изырҿиаз, иҟан иҧсыҿызгьы, ипримитивзгьы. Ажәытәзатәи абырзенқәа аагозар, адунеи зегь аҿы анырра ҭәҭәа ҟанатҭартә акультура дузза анапыртцоз амырҭатра (иазычество) акәын динхатҭарас ирымаз. Ус анакәха, амырҭатра, динхатҭарак аҳасаб ала, ҳара ҳахәампшуазароуп иларҟәны. Цабыргуп, уи раҧхьазатәи ипримитивтәыз динхатҭаран, иапызтцаз ахылтцшьтрақәагьы гәып-гәыпла рееидкыланы адгьыл иқәаарыхуа ианалагаз ауп, урҭ рыпстазаарагьы ркультурагьы ус акәын ишыҟаз. Анаѳс урҭ ахылтцшьтрақәа рыҿиара еиуеиҧшымызт, уи рныпшуан рдинхатҭарагьы.

Иахьа адунеи аҿы хадара змоу ҳәа иҧхьазоуп х-динхатҭарак: ақьырсианра, амсылманра, буддизмра. Урҭ рцәы-

ртцреи, рыҽиареи, хыҟәкыс ирымази рыла урыхәапшуазар, амыртатра иаҳа иҳаракны иҟоуп, царадыррала еибытоуп, хыҟәкысгьы ирымоуп ажәларқәа ирзеиԥшу динны аҟатцара. Аҭоурых иадыруеит ақьырсианра ажәларқәа рылартцәара аформақәа еиуеиԥшымкәа ишыҟаз: хаалагьы иҟан, мчылагьы иҟан, иҟан «ишьаартцәыразгьы» – «крестовые походы». Урҭқәа ирхылҽиаауан аибашьрақәа, ақәеибахрақәа, иҟан жәларак аныҟәырхуазгьы, урҭ аибашьрақәа ирылазуан ажәларқәа иапыртцаз акультура, еиҳараҙак рдинхатцаратә культура. Урҭ аныҟаз еиҳараҙак абжьаратәи ашәышыҟәсақәа раан акәын. Иҟан дара-дарала ианеиҽаҳауазгьы: ақьырсианреи амсылманреи еснагь аиндатлара рыман, ирацәан аибашьрақәа рахь ианкылеибагозгьы. XX-тәи ашәышыҟәсазы усеиԥштцәкьа еиҽамҳазаргьы, маҙа-аргама еиндатлоит. Урҭ реиндатлараҽы адин аидеиа аиҳа ампытцахаларатә политика иаҳа аԥыжәара аманы иҟоуп.

Абасала, ақьырсианра аума, амсылманра аума, еилаҳаны цьаргьы ирыдрымкылазацт – иахьабалак мчыла усын.

«Ишԥарыдыркылеи» ҳажәлар ақьырсианра? Ари азтцаара инамаданы иазгәастар стахуп уи аҭоурых факт иснатаз еиԥхьхәыцрак. Нарҭ Сасрыҟәеи Иисус Христоси адунеи рыҟәлашьа еиԥшуп: рҩыцьагьы доуҳалоуп ишиз. Урҭ еидҳәалаҙам, ҭоурыхлагьы еицәыхароуп, ус иаасымҩатәшәа саазхәыцит аҟароуп. Сасрыҟәа ихаҽсахьа мифологиатә хаҽсахьоуп, аха дыдгьылтәын, ус дагьаанхеит. Иисус Христос иакәзар, иреалтәыз уаҩын, иҭахашьагьы – реалтәын, аха нас дыжәҩантәхеит, доуҳатә мчхеит, даҽеакала иаҳҳәозар, дынцәартәит. Уи иапитцаз адин – ақьырсианра – адунеи иахыртцәатәын, дунеитә динхатцараны иҟатцатәын, уи ала акәын уи анарха шаиуазгьы. Иерусалим ауп уи адин ашьата ахьакыз, уи изахымсыр ишпаҟалоз? Усҟантәи Римтәи аимпериа иапровинциан. Иисус идеиа даҕан усҟан аимпериа иахагылаз Пилат, уи идтцалоуп Иисус Христос аԥьар дадырҏацаланы цәгьапсышьа ширтазгьы. Псышьацәгьа иртеит, аха уи иидеиа пспа акәымкәа иҟалеит, ихатагьы доуҳатә мчны, пспа иқәымкәа даанхеит. Уи зыбзоуроу, акы, аидеиа ҽыцын, ахата ҕәҕәан; ҩба, Иисус Христос ицнагаҩцәа – апо-

столцәа – нас урҭ ирышьҭанеиуазгьы ирылшеит уи аидеиа адунеи ахыртцәара. Иԥьоушьаша, урҭ убасҟак иҩәҩаны аус руит, ѡышә шықәса рышьҭахь дҭазырхаз аимпериаҿы ақьырсианра ҳәынтқарратә динхатцараны ирыдыркылартә иҟартцеит. Ақьырсианра рыдыркылеит акультура дуззаа апызтцахьаз, зхатәы дин ҭәҩәаны изырҿиахьаз ажәытәтәи абырзенқәагьы. Амала, еилкаам урҭ ишрыдыркылаз: хаала акәу, мчыла акәу. Урҭ еиҳагьы идырҿиеит ақьырсианра, адунеи ахыртцәараҿгьы рылшара дуззоуп, еиҳараҙакгьы Византиатәи аимпериа анапырҭа аепоха аан. Урҭ рылоуп ақьырсианра Кавказ ишалартцәахазгьы.

Ишаабо еиԥш, усҟантәи аамҭазы амырҭатратә динхатцареи аҳәынтқарра ахатеи ахьыҕәҩаз акәын ақьырсианцәа рнапаҿы иааргарц рҿахьазыршәоз, избанзар, уаҟа иҟан амчра, акультура, иҩәҩан ргәылацәа рахь иҟартцоз анырра. Иԥьоушьартә иҟоуп урҭ раԥхьа рхы ахьдырхаз атәылақәа ишреиуоу Аԥсны. Иисус Христос иапостолцәа ѡыцьа – Симон Кананитгьы Андреи Первозванныигьы Аԥсныҟа иааит, рдинхатцара аԥсуаа ирыладыртцәарц. Аиеи, раԥхьаҙатәиқәан, Иисус Христос иарҕьажәѡаны ивагылаз ракәын дара. Урҭ Аԥсны рдин рзышьақәырҩәҩар, нас Кавказ зегьы аҿы анырра ҟанатцон. Аԥсуаа рхатә динхатцара рыман, урҭ раԥхьа игылан рныхақәа. Аԥсны хадара змоу быжь-ныхак ыҟоуп ҳәа иԥхьаҙоуп. Уи шаҳатра ауеит ҳабацәа рныҳәаԥхьзы: «Аԥсны иахылаԥшхәу абыжьныхак шәылпха ҳашәт!» Урҭ еицырдыруа ныхақәоуп, рҭыпқәагьы иԥшьоу ҭыпқәаны иԥхьаҙоуп: «Лҙаа-ных», «Лых-ных», «Дыдрыԥшь-ных», «Инал-Ҟәыба», «Быҭха- ных», «Елырных», «Лашькьындар-ных».

Ҳара иахьа иҳаздыруам Иисус Христос иапостолцәа Аԥсныҟа рхы дырхартә еиԥш усҟан аԥсуаа рдинхатцара мчыс иамаз, иахьынҙаҕәҩаз. Ус акыҟамкәа, хыхь ишысҳәаз еиԥш, урҭ арахь рхы дырхомызт, адунеи ҟьаҟьа дуззаа иахьцараз мычхәызма, ара ҳавараҿы иҟан Урыстәылагьы – уаҟа зқьышықәса рышьтахь ауп ақьырсианра анрыдыркылаз.

Аԥсуаа рныхақәа рымч агәра ргон, Аԥсны иахылаԥшуеит ҳәа иԥхьаҙаны, урҭ рҭыпқәа рҿы ҳажәлар ныҳәартас иры-

ман. Насгьы ҭзыцыԥхьаҙа рныхақәа рыхьҙала ажә-ҙатәқәа ҟаҵаны ирыман.

Иара убас, иԥшьоу ҭыпк аҽы акәымкәа, ус ҭыԥ ԥшҙарак аҽы инеины, Афы аҳ ду имҵаныҳәон; ацуҵа ааизаны ашықәсан зны ацуныҳәа мҩаԥыргон; иара убас ирыман анцәаахәқәа изымҵахырхәоз: арахә рынцәаахәы Аиҵар, ашәарыцара анцәаахәы Ажәеиԥшьаа, Ашьхагәара анцәаахәы Анана-Гәында уҳәа ирацәаны. Аԥсуаа ирыман ажьирақәеи ахьирақәеи, урҵгьы акыр зымчу ракәны иԥхьаҙан.

Абасала, аԥсуаа Аԥсны идырҽиаз рхатәы динхаҵареи рдунеихәаԥшреи ҭышәынтәаланы ишыҟаз ауп Симон Кананитгьы Андреи Первозванныигьы рҟьырсианра араҟа ирыладыртцәарц ианааиз. Урҭи аԥсуааи реицәажәара зеиԥшраз иахьа издыруада! «Шәдин акгьы иаԥсам, иажәит, шәыԥшьаҭыпқәагьы башоуп, ишәыдышәкыл адин ҽыц ақьырсианра. Уи адунеи зегьы аҽы ажәларқәа ирзеиԥшу динны иҟалоит, уи ахьҽиаз Иерусалим акәзар иԥшьоу тәыланы иԥхьаҙоуп, убарҵ роуп шәзымҵаныҳәалаша» рҳәазар акәхап. Аԥсуаа усҟан уи иадымгылеит: ҳара ҳхатә дин ҳамоуп рҳәазар акәхап, ҳныхақәа ҳхылаԥшуеит, урҵ рҭыԥ ҳара ҳзы иԥшьоу ҭыԥуп, урҵ роуп ҳара ҳзымҵаныҳәо, уажә урҵ ҳнарыханы иаҳзымдыруа даҽа динк ҳазҳадгалом, иаамбац, иаҳмаҳац тәылакгьы ҳзамҵахырхәом рҳәазар акәхап. Абри еимакны акәхап акәымзар, Симон Кананит дрысасын, рысас ус баша дыршьуамызт. Иҟалап уи раԥхьаҙатәи шьакатәаразар ақьырсианра адунеи алартцәаразы напы анадыркуаз. Ҳгәырҩа иамгогьы изҳәо ыҟоуп, аԥсуаа бнауаан, убриазоуп ус еиԥш ауаҩ ду иҟаз дзыршьыз ҳәа. Хыхь ишысҳәаз еиԥш, акгьы ахьыҟамыз ақьырсианра рыладыртәаҙомызт, ҩбагьы, аԥсуаа ирыхьчоз рыман, иахьынҙарылшозгьы ирыхьчеит. Атцыхәтәан, Византиаа рыла IV–VI ашәышықәсақәа рзы Аԥсны ирыладыртцәеит ақьырсианра. Уи шыҟалаз аҭоурых инагҙаны иҵҵаам, аха сгәаанагарала, уи зыбзоураз аҵарадырроуп: мчыла ианаму, аԥсуаа рхәычқәа Византиа иганы аҵара ддырҵон, нас арахь иаашьҭны аматцурақәа ирхадыргылон, урҵ рхыԥхьаҙараҽы иҟан Аԥсны аҳцәагьы. Убарҵ рыцырхрааны хәыч-хәыҷы 200–300 шықәсқәа рыла

еволиуциа ҳасабла ишьақәдыргылеит адин ҽыц – ақьырсианра. Уи ҳәынҭқар динхаҵаран, ажәлар ракәзар, дара ртәы акәын иныҟәыргоз, избанзар, урҭ аҵара рымамызт, ақьырсианра шәҟәыла, ҵарала акәын апропаганда злаҟарҵоз, уи ҳажәлар рҽы аус ауҙомызт, аҵара змазгьы бырзен бызшәала акәын ишрымаз. Урҭ аҧсшәахь еиҭаганы ажәлар рхыргәаҽы инаргартә иазыҟаҵамызт. Уи ус шакәу шаҳатра руеит ауахәамақәа ахьгылоу ҳанрызхәыцлак: жәытәнатә аахыс ажәлар ныҳәарҭақәас иахьрымаз ауп урҭ ахьдыргылаз, дара урҭгьы 400–500 шықәса рышьҭахь ауп иандыргылаз.

Абасала, Аҧсны зқьышықәса инеиҳаны ақьырсианра аус ауан, ашьҭагьы ғәгәаны иннажьит. XV ашәышықәсазы (1453 ш.) Византиатәи аимпериа хырбгаланы аҭырқәа сельҷьукцәа уи атәыла рнапаҽы иааргоит. Урҭ уаагьы иаанымгылакәа, Балкан, Крым, Кавказ уҳәа рнапаҽы иаагаҩы, римпериа дырҭбаауеит. Аҭырқәцәа рдин амсылманра акәын, рнапаҽы иааргоз атәылақәа рахьгьы уи адин рыладырҭәон. Абасала, Ҭырқәтәыла ҳахьҧшны ҳаныҟала инаркны, амсылманра ҳалартәаара иалагеит. Даҽеакала иаҳҳәозар, Аҧсны ишьақәгылоит ахҧатәи адинхаҵарагьы. Урҭ адинхаҵарақәа акультуреи аҵарадырреи рыцны ишаауазгьы, еиҳараҙак ақьырсианра, рхықәкы хада аполитикатә ҵакын иамаз. Ииашам урҭ ҳажәлар иргәаҧханы ирыдыркылазшәа ҷьоукы-ҷьоукы аҭоурыхҩцәа ирыҩуагьы – хаала-мчыла, амарксисттә идеологиа еиҧш, иҳадыргалаз динқәоуп. Ус акәу, егьыс акәу, ажәлар ақьырсианра рыдыркылеит, нас амсылманрагьы здызкылаз ҟалеит, аха аҧсуаа фанатикцәамызт адинхаҵаразы. Ус шакәугьы, иахьа урҭ аҩдинкгьы, иҧсыҩены акәзаргьы, ҳажәлар иазхартҵоит, урҭ аиҿагыларагьы рыманы иҟаҙам. Урҭ инарываргыланы ҳажәлар идырҿиаз адингьы еиқәырхатәуп, дасу ишиламысу алагьы иныҟәгалатәуп, избанзар, уи ҳдунеихәаҧшроуп, ҳкультуроуп, ҳажәлар идырҿиаз динуп, ус анакәха, ҳҭоурых ауп. Убри ауп аҧсуаа ирхатәытцәкьаны динхаҵарас ирымоу. Аҧсны аҳәынҭқарра Ахада даналырх ашьҭахь, ажәлар рҿаҧхьа ҭоуба аниуаз, адиннықәгаҩцәа рахьтә идныҳәалазгьы убарҭ ахконфессиак рматцуҩцәа

роуп: аныхаԥааҩ, ақьырсиани амсылмани рдинхатԥаҩцәа рнапхгаҩцәа.

Абарҭ ахдинк ирҷыдахаз ҳара даҽеа динк ҳахьԥшуа, афанатикатә ҟазшьа змоу «Иегов ишаҳаҭцәа» реиԥш иҟоу асекта аума, амшгацәа реиԥш знапы зҟьалак зегьы рахь ҳаиасуа ҳҟамлароул. Уи ҳажәлар еиҩнашоит, Аԥсуара иацәтәымуп, иагьаԥырхагоуп. Ажәлар рдоуҳа иақәшәо ауп, ринтерес зыхьчо ауп ирыдыркыло, дара ирԥырхагоу, рыԥсадгьыл ахьчараҽы ирмыхәо, мап ацәыркуазароуп. Аброуп иахьаабо ажәлар ракзаарагьы рҟәышрагьы.

АԤСУАРЕИ АРЫЖӘТӘИ

Аԥсуа чеиҵьыка иузаҟәымтхо иадҳәалоуп арыжәтә – аҩы. Нарҭаа рҳәамҭақәа рҽғьы иҟоуп урҭ аҩы штарҭәоз, аҩы шыржәуаз. Ус шакәу шьақәдырҕәҕәоит архелогиатә ԥшаарақәагьы. Атермин «аҩы» ахаҭа ианыԥшуеит инаскьагазоу азқьышықәсақәа ишыргәылиааз, убриазоуп уи ишаԥсыуахьзугьы, аетимологиа аилкаара зыуадаҩугьы. Иҟоуп аҵарауаа «виногьы» «ҕвиногьы» ҳара ҳҽынтә аурысҷәагьы ақыртқәагьы иргеит ҳәа агәааанагара змоу. Уи акьыԥхь аҿы ҵарадыррала ишьақәырҕәҕәам, аха агәра угартә иҟоуп. Ус акәу, егьыс акәу, ажьи уи иалтцуа аҩи ҳажәлар рыбзазаратәи ркультуратәи ԥсҭазаара иаласоуп, ажәеицааира «афатә-ажәтә» цакык рыманы, еилаланы ишықоу еиԥш.

Аԥсуа нхаҩы ибзазараҽы адгьыл иқәааирыхуаз афатәи ауҭраҭыхи реиԥш, ашәыргьы ажьгьы аҭып ҕәҕәа ааныркылон. Аԥсуа ажь ххқәа ирызкны ашәҟәы ҭытцхьеит. Урҭ рхыԥхьазара рацәоуп. Урҭ рахь иҟоуп аҩы злырхуаз, ус афара амацара иазкызгьы. Иҟан азынразы атцәахра зылшозгьы. Атцыхәтәан, XIX ашәышықәсазы, «Изабелла» Аԥсны иангәарнагала, уи араҟа даараза ианаалеит, иара иаԥсадгьылны иҟалеит. Уи акьатрацә аахтцәаны анышә инытцоутцаргьы, аԥашә акуан, нас алҽыск иҩақәутцар, ахышықәсазы аира иналагон. Нас есышықәса иацтцо аҿынанахон, уаҳа хәышәтәра зҭахым, даҽеакы, ѳба-хԥа шықәса рыла знык ал

ааилырхуан аҟароуп. Абасала, «Изабелла» аԥсуа жьҟәа зегьы аҭанарҙит, Аԥсны иаԥсадгьылны иҟалеит.

Ишаабо еиԥш, ажь ааҙареи аѳыҟаҭареи аԥсуа нхаѳы инхамѳа иахәҭакны иҟалеит. Уигьы акәым, аԥсуа чеиҵьыка иузаҟәымҭхо иадҳәалоуп арыжәтә. Аԥсуа ихаҷы изаагом рыжәтәда ачара ма аныҳәа аура, аԥсреи аԥсхәреи рырҽеира. Асас итәы усгьы ҳәара аҭахым!

Аԥсуа изы аѳы ус баша ақьафҟаҭара акәмызт изызкыз. Аѳыжәра аԥсуа иҷы ахатәы культура аман. Хыхь ишысҳәахьоу аиԥш, уи ичеиҵьыкеи, исасдкылареи, иламыси иузырҟәымҭхо ирымадоуп. Уи ахатәы культура шамоу убоит аишәачараҷы. Аԥсуаҭас аԥхьа знапы зыҙәҙәо иоуп аԥхьа аҭәаца зкуагьы. Аиҳабы аҭәаца аникуа, уи иаҳаҭыр азы аитцыбцәа гылоит. Аѳыжәра иацуп итрадициатәу аныҳәаҷакәа, иаҳҳәап, ачараҷы зегьы иркуеит абарҭ аныҳәаҷакәа: Анцәа улԥха ҳаҭ ҳәа ианырклак ашьҭахь, ажәлар рныҳәаҷа ркуеит, нас еиднагалаз арԥызбеи аԥҳәызбеи, нас урҭ ранацәеи рабацәеи, нас уа еидтәалоу рахь ииасуеит. Урҭ дрылоуп, хымԥада, зныҳәаҷа ктәу ахаҭаѳыза, урҭ аныҳәаҷакәа ирылан уажә маҷк ирхашҭшәа иҟоу ажьрацәара рныҳәара, избанзар, ачара иалахәу раҕьырак ажьрацәара роуп. Хыхь иаҳҳәахьеит аԥсреи аԥсхәреи рҟны иркуа аныҳәаҷакәа. Абарҭкәа зегьы Аԥсуара иарҷиаз аѳыжәра акультура иатцанакуа роуп. Иаагап ацуныҳәара, Афы ах ду ихьҙала ашьтәашьра, аныха ахьҙала ажә ҙатә анықартцо уҳәа убас егьырҭ еиуеиԥшым аныҳәарақәа рҷгьы итрадициатәу рхатәы ныҳәаҷакәа рымоуп. Абасала, Аԥсуареи аԥсуа культуреи иузырҟәымҭхо ирыдҳәалоуп арыжәтәи уи иацу ажәеи. Аԥсуа ихала затцәык дыҟазаргьы, ныҳәаԥхьзык мҳәакәа, иҷахьы иааигом арыжәтә. Аԥсуа тцасҟәа реиԥш, аѳыжәра иадҳәалоу атцасҟәагьы, иара аѳыжәшьа ахаҭагьы даара иацклаԥшуан, тцангьы-мцынгьы уи аилагара аҙәгьы азин имаҙамызт. Аѳыжәреи акрыфареи рҷы аԥсуа еснагь ахынкылара иман. Аха нас, урҭ ҳцасҟәа ззымдыруаз ауаа анҳалаҳа, урҭ рыкрыфашьеи ҳакрыфашьеи еиԥшымхеит, урҭ рыкрыжәшьагьы ҳакрыжәшьагьы еиԥшымхеит. Акрыфараҷы ҳкультура шаҳзымхьчаз еиԥш, аѳыжәраҷгьы иаҳ-

зымхьчеит. Аҧсуа фырҧьанла акәын ауатка шижәуаз, уи раҭәарымшьеит «ҳасасцәа»: аҩыжәга тҷыцас иҳамаз ала ауатка ажәра еиҧьыршьеит, ҳаргьы мап ҳамкҙеит. Уимоу, иаарымпааны инацаҳҵеит.

Абасала, арыжәтә ажәра аформа еилаагеит, уи иацыз акультура ҳнагәҭасын, азхара ажәрахь ҳаиасит, ҳагьынахысит.

Ҳабакылыргеи урҭ ҳҵасқәа реилагара?

Арыжәтә иахҟьаны иҟалахьоу ацәгьарақәеи атрагедиақәеи, наукала иҵҵааны цифрала иҳаздыруам, аха ҳазхаанны иаадыруеи ажәлар рыпсҭазаара шаҟа иаҿаҟәази ааидкыланы ҳрызхәыцыр, даараҙа-даара ҳгәы каҳартә аҟынҙа ҳажәлар апырхага ду рнаҭахьеит арыжәтә. Урҭ еицырдыруа шракәугьы, инеиқәаҳапхьаҙап акык-ҩбак.

Арыжәтә иахҟьаны ауаҩшьрақәеи аисрақәеи ҟалахьеит, урҭ ҟазҵаз рқәыпшра абахҭақәа ирҭаҙхьеит;

Арыжәтә иахҟьаны амашьынақәа амашәыр рхылҷиаахьеит, ауаа ҭахахьеит, еиҳараҙак аҿар; иҟоуп ԥшьҩы-хәҩы ахьеицҭахахьоу, ҭаацәала иахьҭахахьоугьы.

Арыжәтә иахҟьаны аҿиара хьысҳахоит, уи анаҩс, амрицәагьы рацәаҩхеит. Хшыҩла рызҳара иаԥырхаганы, арахь иҳазгәамҭо, шаҟаҩы ыҟада!

Зегьы-зегь реиҳа, ажәлар ргәамч, дара ирызгәамҭаҙо, инырхуеит акы иалаҳәаҙамкәа, рыхшыҩ цагәуеит, рнерв ԥхасҭанатәуеит, ргәабзиара тҷнашәаауеит. Абарҭ рылоуп ажәлар рҭагылазаашьеи урҭ рԥеиԥши злоудыруа. Абарҭқәа еихшьаланы уанрызхәыцуа, умшәарц залшом, ҳажәлар рԥеиԥш азы. Аҧсуара еиқәҳархар ҳҭахызар, арыжәтә апроблема ҳәынҭқарратә усны иҟалароуп. Уи азы иаҭахуп:

1. Анаркоманцәа реиԥш, алкоголикцәа хаала-мчыла рыхәшәтәра. Урҭ иахьа рхыпхьаҙара рацәоуп, қыҭацыпхьаҙа рсиа ҟатҷаны рыхәышәтәра нап арктәуп;

2. Аҩыжәра ачымазара ҿкы апроцесс ааникылатәуп. Еиҳараҙак иацәыхьчатәуп абиԥара ҿа еитҷагыло. Уи азы иаҭаху зегь ҟартҷароуп ашколқәа;

3. Аҩыжәра иазкны аиҳабыра иаԥыртҷароуп закәанк. Уи иахылҷиаахьоу атрагедиақәа ҳанрызхәыцуа, иахьа хымԥа-

да иатахны иҳапхьаҙоит уи иахылапшуа закәанк апҵара. Уи азакәан ҳажәлар рхы-ргәаҷы инагатәуп.

Абри аус аҷы ирҷаҳҵааша рацәоуп амшыннырцә иҟоу ҳашьцәа: урҭ, амсылман дин иабзоураны, ари ачымазара ҷкы иацәыхьчаны иҟалеит. Уи ҳажәлар рзы илахьынтца бзиоуп.

Ажәакала, ҳҵасҟәеи ҳқьабзқәеи, иара убас инеизакны ибжамҷеамхаз Апсуара ашьақәыргылара нап аҳаркуазар, убарҭ апроблемақәа ирывагыларуп аҩыжәра азҵаарагьы. Уи мзбакәа, егьырҭ рыҙбара уадаҩуп, иҟалап, збашьа рымамзаргьы.

Ари апроблема аҙбаразы зегьы ирыцкны иҟалароуп абиҵара ҷа еиҵагыло уи ачымазара ҷкы рацәыхьчара. Усҟан еиҳа имариоуп ачымазара злаҷехьоу ралыргара ааста. Иатахузеи уи азы? Уи азы иатахуп ари азҵаара милат проблеманы аҟатцареи ҳәынтқарратә хшыҩла аҙбареи. Аҳәынтқарра зыҟоугьы жәлары зегьы ирзеиҵшу апроблемақәа рыҙбаразоуп. Даҷеакала иаххәозар, ажәлар зыгәра рго ҵызаҩцәас иалырхуеит, урҭ рнапы иануп ас еиҵш иҟоу азҵаарақәа рыҙбара. Ҳазлацәажәо апроблема акәзар, шәара-ҳара ҳәа инеиқәҵа-ааиқәҵо акәымкәа, ҳажәлар рпроблема хадақәа изларуаку ала, хымпада иҙбатәуп. Уи азы иатахны исыпхьаҙоит:

1. Рапхьа иргыланы аҭаацәа аҭакпхықәра рыдҵатәуп (аиеи, ирыдҵатәуп) рхәычқәа арыжәтә рацәыхьчараҷы еснагь рылапш рхызарц: ауаҩы иааларҟьаны арыжәтә дачычаҙом, хәычы-хәычлоуп уи «агьама» шикуа. Ус анакәха, имариоуп усҟан урҭ арыжәтә рацәыхьчара.

2. Антиалкогольтә программа ҟатцаны, ашколқәа рҷы иааиҵмырҟьаҙакәа арыжәтә ауаҩы иахьынҙаиҵырхагоу реилыркаалатәуп. Уигьы акәым, аҷар ираҳәалатәуп Апсуараҷы ацәгьеи абзиеи рныҟәараҷы арыжәтә иамоу атцакы, уи иацу акультура, аха арыжәтә пату анақәумтца ҳчеицьыкагьы аҳаҭыр шыланарҟәуа, уи атцас еилазго атрагедиахь икылнагаргьы шашло. Ари азҵаара аҙбараҷы аҭаацәеи ашколи еимадазароуп. Еиҳараҙак урҭ рылапш рхызароуп зегь реиҳа ишәарҭоу ақәра иантагылоу.

3. Ақыҭа анапхгараеи иара убас ақалақь аҽы изыхәҭоу ауаажәларратә гәыԥқәеи, рматҵуратә усқәа инрымаданы ирыдҵатәуп аҽар рхымԥаԥгашьа ашьклаԥшра: иҽеим уск здырбалаз иҭаацәа иларылатәаны, хатә хьаак еиԥш, рхыргәаҽы инаганы, имԥахҟьо ахәыҷы ириашара. Административтә метод аҵкыс ус еиԥш изнеира алтҵшәа маиурц залшом – ус иҟоуп аԥсуа иԥсихологиа.

4. Аҽар аҭаацәара иалало рҽы иҷыданы рыҷцәажәара мԥаԥгалатәуп зыԥстазаара еилазҵаз ақәыԥшцәа арыжәтә ишазыҟазааша иазкны, аԥхәыс ахшара лцәа даналашәо иираны иҟоу асаби игәабзиареи хшыԥла дманшәаланы изҳареи рҽы арыжәтә шаҟа иԥырхагоу.

5. Аԥстазаара иаҳнарбахьеит иахьеи уахеи ҟәрышьқәак зауа, ахәаахәҭцәеи амашьынарныҟәцаԥцәеи раԥхьа инаргыланы, ахәылԥаз рҽааидкыланы, иахьа ирхашәалаз ыфаны, арыжәтә рҽаҭаны инеидытҵуеит. Ус иахьа, ус уатцәы, ус есымша. Убри зегь реиҳа ишәарҭаны, иагьхылаԥшыданы иҟоуп иахьауажәрааҳзагьы. Араҟа аҳәынҭқарра иҷыданы ахылаԥшра ҟартцаларoуп. Зыҿзмырееизгьы иматҵуратә ҭакԥхыцәра дақәыршәатәуп.

Абасала, аҭаацәеи, ашколи, ауаажәларреи рҽеибытаны аус устцас ианырымк, ҳмилат адеградациахь икылзго апроблема ҙбашьа амамкәа иаанхоит. Иахьа абри аадыруазароуп зегьы, хатә проблемак еиԥшгьы ҳазнеиуазароуп.

АԤСУАРЕИ АЛАМЫСИ

«Ҳаи, абаапсы, уапсыуаҙами!» – иҳәоит аԥсуа, аҙәы диргәамҵыр. Абԥьар харшаланы икызаргьы, дцыцҙа дааннакылоит ари ажәа. Уи убасҟак амч амоуп. Аԥсуа еснагь дазгәдууп иԥсуара. Аԥсуара еибаркны измоу аԥсуа иламыс ауп. «Ҳаи, абаапс, уапсыуаҙами!» уҳәагьы, «Ҳаи, абаапс, ламыс умаҙами!» уҳәагьы, аԥсуа изы рыԥбагьы акоуп. Аԥсуареи Аламыси, жьи напхыци узеиҟәытхара аиҳа, еиҟәытхашьа рымамкәа еиласоуп: Аԥсуара ԥсыуараны иҟазҵаз шьатас иамоу Аламыс ауп, аԥсуа иламыс зхылҽиааз Аԥсуара ауп.

Абасала, Аԥсуара иазкны ихацҳаркыз ацәажәара аԥсуа ламыс ала ихҳаркәшоит. Аԥхьаҩ дзыԥхьаз анҭамҭакәа жәохә хы рымоуп. Истахуп еиҭах илаԥш рхижьырц: аԥсуа итцас, иқьабз, иҭаацәа реизыҟазаашьа, игәыла изыҟазаашьа, ажәлар реизыҟазаашьа, ажьрацәара… ажәакала, аԥсуаа рыԥстазаара ахәҭакәа зегьы-зегьы рҿы Аламыс ахьыҟам акы убом, иуаҳауам. Ус анакәха, Аԥсуареи уи еибаркны измоу Аламыси роуп аԥсуа иԥстазаара гәыцәс иамоу, урҭ роуп аԥсуа идунеихәаԥшреи икультуреи шьаҭас ирымоу, уасхырс изыкәгылоу.

Аԥсуареи аԥсуа иламыси иан лымгәарҭа иҭигоит, ицәаижьы (иген) иалоуп. Уи шьақәзырҭәгәо аҿырԥштәқәа рацәоуп, аха иаазгоит акы.

Аԥсихиатриатә хәышәтәырҭа апалатак аҿы ишьҭан иреицәаҙаз ачымазцәа. Урҭ рыхшыҩ зегьы рчымазара иафахьан, арахә рхымҩаԥгашьа аҿынҙа инеихьан. Ҩнак аҳақьым хада данығнашыла, ашырҳәа дҩеихатҵгылеит аҙәы. Егьырҭ аҳақьым инаизыԥшит аҟароуп. Убри игылаз аҙәызатҵәык иакәын уаҟа аԥсыуас иҟаз. Уи аҳақьым ишихатҵгылатәыз дырны акәҙам дышгылаз, ишьа иалаз Аԥсуара аинстинкт ауп дзыргылаз. Ус анакәха, хыхь ишысҳәаз еиԥш, Аԥсуареи аԥсуа ламыси ауаҩы ициуеит, иан лгәыҳәԥыхш иалалаҩы ишьа-ида ирҭалоит. Урҭ шицу аԥстазаара дналагылоит. Убри ауп уи даҽеаҙәы диламҩашьо, ихатәы ҟазшьа иманы, ихымҩаԥгашьа ԥшҙаны, дызбалак деицыргәаԥхо дзыҟоу. Аԥсуара нҭкааны издыруа, уи инықәныҟәаны зхы мҩаԥызго аԥсуа рԥыс, иарбан ууажәларразаалак рҿы, аррамаҭурагьы налатҵаны, ихымҩаԥгашьала даарылукаартә, зегьы дааицгәарҭартә ихы ааирԥшуеит. Уи иара изгәамҭар алшоит, избанзар, Аԥсуара ҽырбагам, уи матәауаарам, еснагьтәи аԥсуа иԥстазаароуп, уи милаҭ ҟазшьоуп, уи етикатә культуроуп.

Аԥсуарада аԥсуа дзыҟалаҙом, дыҟазаргьы дыбжамҽамуп, аԥсуа идагьы Аԥсуара зыҟалаҙом, урҭ, ауалыр амаҟақәа реиԥш, еибаркны измоу, гәыс, гәатҵәас ирымоу, ԥсыс ирхоу, хыхь ишаҳҳәахьоу аиԥш, Аламыс ауп. Аԥсуа данбжамҽамха аԥсуа ламысгьы бжамҽамхоит.

Нас, изеиԥшроузеи иахьа аԥсуа жәлари урҭ идырҿиаз Аԥсуара гәыс, гәатҵәас ирымоу, ауалыр амаҟақәа реиԥш,

еибаркны измоу (макьана иаҳҳәарым ажәа «измаз») аԥсуа ламыс?

Аԥсуара ааха ҕәҕәа аиузар, уи аӡыхь агәамсам алаҳазар, ҳцасқәеи ққьабзқәеи иубар иузымдыруа иҩашьазар, раԥхьа иргыланы зегь заахоз урҭ еибаркны измаз, баачапараны изықәгылаз аԥсуа ламыс ауп. Аԥсуаа рхаҭа рыламыс иацәхьаҵуа ианалагоуп (убри аҩыза аҭагылазаашьа роуит) Аԥсуара аӡыхь ахәашьрахь иаиасгьы.

Уи аабоит аҭаацәа реизыԥказаашьаҿы. Аԥсуа ҭаацәара раԥара иҕәҕәаз аҭаацәа маԥын. Уи злаҕәҕәаз аԥсуа мораль Аламыс ала акәын. Хыхь иаҳҳәаз амзызқәа ирыхԥьаны уи аморальц ԥсыҳехеит. Убри иахԥьаны Аԥсуара иацәтәымыз аҭаацәа реилытҵраԥәа рацәахеит.

Уи аабоит аигәылацәа реизыԥказаашьаҿы. Уажәрааҥа агәыла агәы даҩызаны дрыԥхьаӡозтгьы, уажәы еизыуаам аигәылацәа рацәаҩхеит. Уи аабоит иара убас ажьрацәара реизыԥказаашьаҿгьы. Уажәы еиҳа иԥсыҳехеит ажьрацәара иацыз агәбылра. Уимоу ажьрацәара еилазгогьы ыԥоуп, иагьмаҷзам рҳәоит, аха, анкьа еиԥш, уажәы аӡәгьы дахьдырхәӡом, ихәытҵаҳәҳәаны ирҭәахуеит, иаргамахаз акы акәзаргьы.

Уи аабоит ажәлар рзеиԥш ус аҿгьы, ацәгьара ԥазҭаз иахьырхәраҿгьы уҳәа зегь рԥны. Урҭ зегь рахьтә ҳазаатгылап ачеицьыка. Аԥсуа чеицьыка акәшамыкәша иуҳәаша рацәоуп, ҳазхәыцпи уи иахатәоу реизыԥказаашьеи рхымҩаԥгашьеи зеиԥшроу!

Аԥсуареи аԥсуа ламыси еиԥәытхашьа шрымам аиԥш ауп, аԥсуа чеицьыкагьы Аԥсуара ишаласоу. Ачара-агәыргьара, аԥсра-абзара, агәыла-азла, ус ҭаацәашәала уҳәа аԥсуа ачеицьыка данахатәоу ихымҩаԥгашьа, икрыфашьа-икрыжәшьа даараӡа уаҩы иҵьеишьаша рхатәы ҷыдара, рхатәы культура рыман. Хыхь исҳәахьеит урҭ зегьы амҩа иқәызҭоз аԥсуа ламыс акәын ҳәа. Днаханы, игәы иахьынӡатаху аԥсуа акрифаӡомызт, аҿынкылара иман. Еиқәҵак абыста, акәац, акәтыжь, ашә, ачыс зегьы еибарганы, насгьы аԥшәма диеисаны, ҿынкылашьа имаӡамкәа аҩыжәра патударан, ламысдаран аԥсуа изы. Ажәа «акрыфара» аԥсуаа даарак рхы иадырхәаӡомызт. «Какалк ҳкып», «какалк ддыркит», ҳәа

акәын ишырҳәоз, мамзаргьы «акы ҳнацҳап» рҳәон. Асасцәа рыкрыфараҽы мыцхәы аҽеынкылара аныҟартцалак, аԥшәмацәа «акрышәфа» ҳәа акәмызт ишырҳәоз, «акы шәнацҳаи!» ҳәа акәын. Асас «сызхара сфеит» иҳәар ԥхашьаран. «Сгәы иахьынзатахыз акрысфеит» ҳәа акәын ишиҳәоз.

Асас аѡы дашьыр хьымзгын, ламысдаран. Уиадагьы, аѡы дашьны, ишьапы акуа, иихәо ааитахәо – даара ипатударан. Атацаагара, амаҳә, абхәараа уҳәа ирызку ачарақәа раан, асасцәеи аԥшәмацәеи аѡы еимакны иржәуан, аха урт еимазкуаз ҳәа иҟоу ѡыцьа-хѡык иреиҳамызт. Ус шакәызгьы, уртгьы, шамахамзар, ихдыркьомызт, реиндатлара агәарԥныхәа ала ихдыркәшон. Уи иаанагоз анахьгьы арахьгьы аѡы ишамшьыз, ламысла ишеидтәалаз ачарауаа иддырбарц акәын. Иара убри агәарԥныхәагьы иаман ахатәы цыдара: уи иахьабалак иҟартцазомызт. Атаца данырго агәарԥныхәа ҟартцазомызт.

Абарт зегьы еибаркны измаз, амѡа иқәызтцоз апсуа ламыс акәын. Асаси аԥшәмеи реибаҳатырра акәын ачеицьыка аҳатыр зыхьчоз…

Абасала, апсуа «ғәрас» иҽаз, амѡа дықәызтцоз, блас ихаз, уи имѡа зырлашоз иламыс, хәычы-хәычла наҟ иварахь днаха-нахо, ус зынза ибла иаԥырганы, ҳара ҳтәы ззеилымкааауа иҽерытаны, гастрономла дхәыцуа далагеит. Зегьытцәкьа мап, аха… Убри иалтцшәаноуп ачараҽы, еиҳаби еитцби ҳәа еибаҳатыррак ыказамкәа, еиԥшны изыржәуа, иашьыргьы изԥхарымшьо; апсхәараҽы акәзар, «ацәгьачара» ахьзытәны, ачараҽы аиԥш, азәи-азәи еибаныхәо, изыржәуагьы убри иахҟьаноуп. Убартқәа зыхҟьо аламысдароуп. Иахьа аѡыжәцәа убраанза инеины иҟоуп, анкьа зны апсыуала ламыс ҳәа акы ыкан, уи апсуаа рхымѡаԥгашьаҽы амѡа иқәнатцон, еиҽнакаауан, иарԥшзон ҳәа роуҳәар, рхы иақәыртцоит: «Нас, сара соума апсуа ламыс закәу зуртцо! Сара иаазжәуа зегьы сыламыс ауп исзыржәуа, азба сакны изжәуама!» иҳәоит. Уи аламыс уҳәансҳәанла изаҳахьоу иоуп. Аха иҟахуп даҽашьоукых: «Иарбан ламысу зызбахә умоу!» ҳәа уаҽԥнызҳәогьы. Уи иалгазахьоу иоуп.

Абартқәа зегьы ҳанрызхәыцуа, аишәачараҽы акрыфареи акрыжәреи рнаѡсгьы, шьаҽацыпхьаза апсуа ламыс

иахьагәҭасыз улаԥш иахьытҷамшәо ыҟам. Абасала, иахьа Аԥсуара блас иахазгьы маҟас иамԓазгьы аԥсуа ламыс иара аԥызтҷаз ажәлар рхаҭа ирцәтәымхо аҽынҵа инеины иҟоуп. Уи еиқәырхатәуп, абжамҽамра иалганы ирхынҳәтәуп уи аԥызтҷаз ажәлар рахь, аԥсуа иԥстазаараны, уи игәы-игәатҷааны ишыҟаз иҟатҷатәуп.

Ари апроблема иахьа даараҵа-даара актуалра аманы иҟоуп. Избан?

Актәи. Маҵа-аргама амилаҭ хақәиҭразы ақәԥара ҳаҽуижьҭеи краатҷуеит, аха аҵәгьы игәы иаанагомызт уи бԥьармцала анапаҽы аагара знымзар-зны иҳақәшәоит ҳәа. Уи ҳала иабоит: ҳажәлар ирылшеит шәышықәсала иҳағаз, хынѡажәа шықәса иаҳҳаԥаны иҟаз ақыртуа мпытҷахалаѡцәа Аԥсны иқәцаны, аҳәынҭқарратә мчра ҳнапаҽы аагара. Уажәрааиҵа Аԥсны ахьҵи ахьымҵԓи знапы ианыз қартаа ракәын. Урҭ иахьырҭахыз, нас ишырҭахыз амѡа аҭо, ҳаԥсадгьылгьы ҳаргьы рнапаҽы ҳаҟан. Уажәы аиааира анаага, иныҟәгатәхеит Аԥсны, уи ахьҵгьы ахьымҵгьы ҳнапаҽы иҟалеит. Ус анакәха, ҳаԥсадгьыл аныҟәгаразы иҳамазароуп ҳхатәы ҳәынҭқарра. Аҳәынҭқаррақәа зегьы структурала еиԥшуп, аха Аԥсуа ҳәынҭқарра, ибжамҽамны акәымкәа, инхарҭәааны Аԥсуара аныԥшуазароуп, уи гәыс, гәатҷаас иамазароуп. Уи рныԥшроуп Иреиҳаззоу Асовет аҽы ирыдыркыло азакәанқәа, уи рныԥшроуп ашьауҭатәи аграждантәи кодексқәа. Аԥсуара рныԥшуазароуп аҳәынҭқарра анапхгараҽы иазԥхьагәаҭоу аетика.

Аѡбатәи. Иахьатәи акриминалтә уадаѡра ҳазҭагылоу зыхҟьаз Аԥсуара абжамҽамроуп. Агәра ганы ҳаҟоуп Аԥсуара нхарҭәааны иҟазар ҳәааки ҭыхәаԥҭәараки змам ацәгьоурақәа шыҟамлоз.

Аԥсуа ҳәынҭқарра амалрҳара заҭҷык азы иахәаԥшуа уи илаԥшҳәаа ҭшәоуп, иркьаҽны дхәыцуеит. Убри аекономикагьы Аԥсуара аныԥшуазароуп, аԥсуа ламыс амѡа иқәнатҷозароуп. Даҽакала иаҳҳәозар, аекономика уи базисуп, уи иахагылараны иҟоу аҳәынҭқарра Аԥсуара ашәахәа алԥхо иҟазароуп.

1993–2000 шш.

ДАДУИ АԤСУАРЕИ

ИНАСЫԤХАЗ РАԤХЬАТӘИ АШЬАҨА

Уи аҽены ҳартцаѡы лгәалаҟара даара ибзиан, акласс данааѡнашыла, лыблақәа чча-ччо, лхы-лҧы лаша-лашо астол даадгылан:

– Шьыжьбзиақәа! – лҳәан, аԥсшәа ҳалҳәеит.

– Бзиа жәбааит! – аҙәк иеиԥш, аҕзааҳәа ҳабжьы еиқәыршәаны, атак нықаҳцеит.

– Шәтәа, – лҳәан, лхатагьы длатәаны, илкыз ажурнал аалыртын, иҟази иҟамзи ааиллыргеит. Нас, акы нанылцан, днаханы инықәцаны дѡагылан, лаԥшыла ҳаалырҙырѡит.

– Иахьа инаркны ҳалагоит аматәар ҧыц атцара, – лҳәеит лара. Уи иахьҙуп «Аԥсуара».

Ари ажәа зегьы ииааҳнырит: «Аԥсуара», «Аԥсуара» ххәан, ҳааидахәытхәытлеит. Ҳартцаѡы Амина Алхас-иԥҳагьы, ххәашьа цьалшьазар акәхап, маҷк дааҳԥеиԥшшәа луын, нас дҳазтцааит:

– Ахәычқәа, ишәаҳахьоума ари ажәа?

– Иҳаҳахьеит!

– Ишпаҳмаҳац! – зегьы ҳабжьқәа неилаҳапсеит. Амина Алхас-иԥҳа ллакта еиҳагьы иаалашеит. Уи лгәы итоу лҳәаанҙагьы, лхы-лҧы ианыԥшуан.

– Нас, изахьҙузеи Аԥсуара? – дҳазтцааит лара. Ишпеилышәкаауеи ари ажәа атцакы?

Аҙәгьы ҽаҳамтҙеит, уажәраанҙа иаххәахьаз ҳацәыпхашьан, ҳанцәытцачча-аацәытцаччо, ҳахқәа лаҳарҟәит.

– Гәыбган шәыстом, – лҳәеит, маҷк данааҳԥеиԥш ашьтахь. – Аԥсуара закәу ажәак-ѡажәак рыла иузҳәом. Уи аԥсуа иԥстазаароуп, зқьышықәсала ҳажәлар идырҽиауаз милат ҟазшьоуп. Аԥсуара аабоит ажәлар ртцаси рқьабзи рҧы, рыцәгьеи рыбзиеи рырҽеираҽгьы. Аԥсуара аабоит аԥсуаа

ртәашьа-ргылашьеи, рышәаҳәареи, рыкәашареи, жьрацәарала реизыԥазаашьеи, рысасдкылашьеи уҳәа рҽгьы.

Ажәакала, даҽеа милаҭ ԥазшьак еиԥшым, аԥсуа иҟазшьеи ихымҩаԥгашьеи роуп Аԥсуара захьӡу.

Арҭаҩы илҳәоз ҷьашьахәыс иҟаҵаны ҳалзыӡырҩуан, иаҳзымдырӡоз жәларык рыӡбахә лымазшәа.

– Сара излазбо ала, шәара Аԥсуара даара азҽлымҳара азыжәуеит, – лҳәеит Амина Алхас-иԥҳа, ҳазырҩышьа лгәы иахәаны, – ус анакәха, ҳара иҳалшоит ари амаҭәар ҳаицхырааны аҭҭаара, Аԥсуара закәу инҭкааны адырра.

– «Ҳаицхырааны»?! – ҳарччеит ари ажәа. Ҳаицхырааны ишԥаҭаҳҵаауеи?!

Амина Алхас-иԥҳа дааԥышәырччеит.

– Цыԥх ажәлар рҽаԥыц ҳәамҭақәа шҭаҳҵаауаз аиԥш, – лҳәеит лара. – Аԥсуара иазкны макьана рҵага шәҟәык ҳамаӡам. Уи ҟалааназа ҳәа ҳаԥшыр атҟыс, еиҧьми ҳхала уи аҭҭаара напы аҳаркыр? Нас ари аус ауниверситет аҽы иацышәҵаргьы ауеит. Аԥсуара ҳанацәеи ҳабацәеи, ҳандуцәеи ҳабдуцәеи рҟноуп еиҳараӡак иахьыҟоу. Ус анакәха, уи аҭҭаара еиҳа иаҳзымариахоит.

Абас хәычы-хәычла ҳазаалгеит. Уигьы акәым, дҵас иҳалҭарызеишь ҳәа ҳагәқәа хыҵхыҵуагьы ҳаақалеит.

– Баҭал ула ҳалагап, – лҳәан, лхы аасықәылкит Амина Алхас-иԥҳа. – Баҭал, андуи абдуи умами?

– Ишԥасымам! – сҳәеит сара. – Ақыҭаҽы инхоит.

– Уи бзиоуп, занаатс имоузеи уабду? Дынхаҩызар акәхап?

– Аиеи, дынхаҩуп, насгьы дныҳәаҩуп, – сҳәеит сара. Аҵыхәтәан исҳәаз цқьа сазымхәыцкәоуп ишысҳәаз, аха артҵаҩы иҵылҵаауа далагеит: дабаныҳәо, дышԥаныҳәо ҳәа.

– Сабду хыхь иҟоу ҳәа ашьтәа ахьыршьуа дганы ддырныҳәоит, – сҳәеит сара. – Ажьираҽы дныҳәоит, ацуныҳәаҽгьы дныҳәоит…

Акласс зегьы исҳәо ҷьашьаны исыхәаԥшуеит. Сҩызцәа ракәым, Амина Алхас-иԥҳагьы.

– Баҭал, уабду дышныҳәо ҳурбар бзиан, – санаатгыла, сҩызцәа аҙәы алаф аасылихит. Зыблақәа ҭырхаха исыхәаԥ-

шуаз зегьы еибарччеит. Аха ҳартцаѡы сабду аѡбатәи изанаат цьалшьазар акәхап, сызцәа рлаф хырѡаа азуны, уабду уаҳа ныҳәас имѡапигои ҳәа дсазтцааит.

– Урт мачӡам, – сҳәеит сара. – Рбағьк шьны таацәала данныҳәогьы рацәоуп.

Иаасҳәалак зегьы сызцәа ахыччоит.

– Уабду кәтыжьк деилаҳацыпхьаӡа аныҳәа иуама?! – алаф сылырхит еита. Урт рлаф сгәампхеит, аха ҷысымтӡеит. Амина Алхас-ипҳа дгәааит сара сатцкысгьы.

– Изакәызеи, ахьапарч зхылтцыз иахәлацьацьон ҳәа, Апсуароума шәызхыччауа?! – ираҷепнылхәеит, Апсуара атәарымбеит ҳәа ипхьаӡаны. Акласс зегьы еиқәыпсы иаатәеит. – Аныҳәа змам ажәлар атоурых змам роуп. Ҳара ҳажәлар атоурых дугьы рымоуп, аныҳәақәагьы рацәаны ирымоуп. Урт ҳара иахьҳзымдыруоуп изхыччатәу!..

Артцаѡы ашьшьыҳәа днаҳәын, апенцьыр ахь лҷыналхеит. Уаҟа ҳамтакы дгылан, адәахьы дыпшуа. Ҳара иаадырит уи зызкыз. Амтц цыруазар иуаҳаратә еипш акласс аҷы иаатынчрахеит. Лыпсеибакра анылхыпсаа, еита ашьшьыҳәа лтып аҷы дааин даагылеит, акласс лылапш ахыжьуа.

– Ҳазлацәажәоз азтцаара иацаҳтап, лҳәан, лылапш са сахь иааиалгеит. – Батал, урт атаацәаратә ныҳәақәа ирыхьӡу угәалашәозар?

Зегьы ракәымзаргьы, цытк сгәалашәон, аха исыздырӡом ҳәа мап скит: урт рҳәара салагар, иалшон еитах алаф ахырҳәаар... Артцаѡы илдырит мап зхыскыз, аха «ишпа, акгьы угәаламшәаӡои?» ҳәа сытцаара даламгакәа, мачк дааипхьхәыцын, ҷаалтит:

– Ус анакәха, Батал, уара дтцас иустоит уабду иныҳәақәа зегьы ақьаад рантцара, – лҳәеит лара. – Аныҳәа ахьӡ амацарагьы акәым, уи уабду ишымѡапиго, данныҳәо ииҳәо ажәақәа, иныҳәапхьӡы, еилукаау адтца иустаз?

– Еилыскааит, аха... – сҳәеит сара, сажәа намгӡакәа.

– Сара акы сазтцаар стахуп, – иҳәан, иажәа ныбжьагаланы, инапы дѡахеит ҳѡызцәа аҙәы. Уи Ҳаҵьарат иакәын. – Батал иабду диацәажәарц азы заа иҷазыҟаитцар акәзами?

– Ҳәара атахума: ақьаад, акалам, иито азтцаарақәа... – лҳәеит Амина Алхас-ипҳа. – Ажәақәеи аҳәоуқәеи намыгӡакәа, ир-

кьаҽ-ркьаҽны иҩлатәуп, иабду дихьӡаны ианитцаларц азы, нас ҽыц ихҩылаатәуп.

– Мап, уи акәым, – иҳәеит Ҳаџьарат, иҽырҟасаны.

– Уи акәымкәа, нас, изакәи?

– Абласаркьа!

«Иабатәи бласаркьоу?» – аасгәахәит сара. Уи атцәылатцарақәеи алафҳәарақәеи бзиа ибон, иҳәашьала ус акы игәы иштаз убартә иҟан.

– Закәытә бласаркьоузеи уажә ицәыругах?! – иаҽепнылҳәеит Амина Алхас-иԥха, уигьы Ҳаџьарат цәиккрак шиӡбаз лдырзар акәхап.

– Апрофессор ибласаркьа! – иҳәеит Ҳаџьарат иҽырзажәны. – Атцарауаҩ Баҭал иабду дидтәаланы Апсуара ҭитцауеит, апрофессор ишихәтоу еиԥш, иблақәа абласаркьа диркыр акәӡами?!

Сҩызцәа зегьы ччеит.

– Баҭал дтцарауаҩуп!

– Баҭал дыпрофессоруп! – шьоукгьы рыбжьқәа неилырыԥсеит. Урт рлаф уажәы Амина Алхас-иԥҳагьы дазымгәаазеит, уимоу лхаҭагьы дарччеит.

– Иџьашәымшьаӡан! – лҳәеит лара. – Дтцарауаҩны азәгьы дмиӡеит. Шәара ианшәықәлаз ауп анаука закәу реилыркаауа, рыхшыҩ азырышьтуа ианалагаз… Атцарадыррахь ахырхартоуп иддырбо, амҩа – уи ухала илухыр ауп.

Алаф лафын, ҳарччеит, аха артцаҩы илҳәаз ҳархәыцит. Саргьы адтца исылтаз нап асаркытцәкьандаз сгәахәуа сааҟалеит.

Ҳартцаҩы сҩызцәагьы адтцақәа рылто далагеит, аха уажәытцәкьа сара урт акгьы саҳаӡомызт сзызхәыцуаз сыдтца акәын. Сыбла дыхгылан сабду, уи иныхәарақәа срызхәыцуан, сазхәыцуан урт ақьаад ишаныстцаша.

АЖЬЫРНЫҲӘА

Сгәы хытхытуа сазыԥшын уи аныхәа. Ашьыжь санҷыха, иааџьасшьартә илашан. Ашырҳәа сиарта сҩыкәтәаны

аԥенџьыр ахь снаԥшызар, ашәаԥыцьаԥ рымҭәыжәҩақәа кассы, аԥсабара ҟәашкараҙа иҟан. Зыԥсы ҭаны сылаԥш иҭашәаз аматҵурҭа иахылбыкь иҩеиуаз алҩоуп. Уи ижәпаҳаҳараҙа ауаџьаҟ итыҩрны иҩеиуан, аха нас, иҩаскьацыԥхьаҙа, иҭаҕахо, иҭаҕахо, ус аҳауа иналазытуан иҟазамызшәа.

Схыза ныԥхьаршәҭны сҩатԥҟьан, ажәжәаҳәа сҿааилаҳәаны, ашә еимпаа, абарҭа снықәыххит. Асы аимаа аҿышәҭа иаатаԥсо ишьҭан. Даду ведрак ахылҩа-ԥсылҩа ахылзза иманы даадәылтцын, аҿеаҳәа аҿырҙәҙәага илҭеиҭәан, аҿыҙәҙәара иҿыназикит.

Аҳауа ахьшәашәара смаҕреи сыкәеи инарҭалан сааимнадеит. Ахьышәҭҳәа амардуан слалбаақьан, асы сылаԥала-ылаԥало сшыҩуаз, аматҵурҭа слыҩнаххит.

Нандугьы дгылахьан. Амца сгәыҭцаршуа ауаџьаҟ снадгылеит. Уи иахылҭуаз аԥхара смаҕреи сыкәеи инарҭалан, сшаҳәшаҳәуа саақанатҷеит. Даду аҿырҙәҙәага дахьатцасуаз ахьаҩ-ахьаҩҳәа ҳамҭакы абжьы саҳауан. Нас иҿы рбаны дааҩнашылан:

– Баҭал, – иҳәеит игәалақара бзианы, – ууаи, асы илеиз ҳақәныхәаны, фырџьанк-фырџьанк аажәып.

Сааччеит ауп, уаҳа иасҳәози! Даду адулаԥ ашә ааиртын, ауаткеи ахыжәлеи аатиган, астол иныкәыргыланы, фырџьанк лҭеиҭәеит.

– Анцәа улҵха ҳаҭ! Ҽаанбзиала Анцәа ҳнашьҭы! – иҳәеит. – Уаха хьачхәама ҳаԥылоит, раԥхьатәи асы быбышҙа иҳазлеит, аныхәа агәалақара ҳамоуп, Анцәа Ду иуџьаҳшьоит, ҽаангьы ҳхьачхәама ҳгәалақара бзианы ҳазынашьҭ!

«Амин!» сҳәеит сара, ишысиртцахьаз аиԥш. Даду ифырџьан ижәит – уи ала уа ҳаилгеит. Нас иԥатҵа жәпакәа днарыха-аарыханы иааирҽеин, даасзыԥшит.

– Баҭал, уаала ҳарахә ҳнарылаԥшып, ирҳәо ҳаҳап, – иҳәан, адәылтцра иҿыназикит. Саргьы истахыз уи акәын: смагәкәа ашыҩҳәа иҩсышьастцан, спалтагьы аасышәхарԥаны, снаишьҭалеит. Абоурахь ишьҭақәа ҭгәыхаа иган – ашьыжь дышгылаз аиԥш урҭ рхәы риҭазаап, уажәы аџьмақәа рахь акәын ихы ахьхаз. Ашә аартны ҳаныныҩнашыла, аџьмақәа

адруҳәа иҩаҳҳатцгылан, рыблақәа пағь-пағьза иҳахәапшуа иаагылеит.

Иаҳҳамтцгылазеит ажакьа ду – ахы ырнааны, аблақәа цәырқшапаны иааҳахәапшит, ҳнеишьа агәампхазар акәхап.

– Батал, урылапш, унацәа назқәукуа аныҳәаз иаҳшьуеит, – иҳәеит даду.

– Даду, ирыцҳами, ишпаҳшьуеи! – сҳәан, схы-сҷы арыцҳашьара анырпшны снаизыпшит.

– Агаза, тцасым, ус умҳәан, – даасықәтцәкьеит. – Ауаҩы арахә зиаазо ишьны ифарц азоуп. Урылапш, ари қыжәуп, ари хьақәлоуп, ани, атцәтцәа зхоу, – шьтәоуп, егьи, зхы ҳатәашьаны имгылаз, – абшьтәоуп, – иҳәан, акакала инапы нарықәикит. – Арт цьмахьақәоуп. Аа, ани, атәыҩа хаха, апа канаршәит, цьма-тцәруп, уигьы ҳшьыр ҟалоит. Ари бзныжәуп, хьачхәамаз бзныжәк злоушьри!..

Сара урт зегьы акакала еита сылапш нарыдсырхалеит.

– Ус анакәха, ани зҽырзажәны итәоу ажакьа ду ҳшьып, – сҳәеит, снацәа ақәырххо.

– Иахьҳхамытцгылаз азу?

– Мамоу, – сҳәан, сааччеит. – Ани уаҳа иазҳазом, арт ирызҳауеит, итцегьы идухап.

– О-о, аферым, аферым! – игәы иахәеит даду. – Саргьы ус акәын сгәы ита. Иажәыз ныхтәуп. Ауаҩгьы, данажәлак зегьытцәкьа дыртаххазом.

– Ус умҳәан, тцасым! – сҳәеит сара. Даду дшанханы даасҷапшит.

– Иалудрааи уара уи ажәа?! – иџьеишьеит иара.

– Издыруеит азоуп изысҳәаз: арахә рахәуп, ауаҩы дуаҩуп.

Даду ҳамтакы дсыхәапшуан, нас дпышәырччо ихы ааиртцысит, уаҳа ҷымтзакәан. Абри ашьтахь ашьшьыҳәа аџьмақәа днарыласын, ажакьа ду атәыҩа аанкыланы, имаҟа иавтцаз ашахала инкыдҷеиҳәалеит.

– Уажәшьта ашә аарты, арт наҟ игәарҳцап, – иҳәеит…

Аҩныҟа ҳаныхынҳәы, сашьаду Аслан амҷы ихуан, еидарак иманы дааҩнашылан, ауаџьаҟ апхьа илышьтеитцеит.

– Арҭ ҳабназацәа заа иаартә роуҳәазу? – Аслан диазҭааит даду. – Амш кәтыҷырҳасрак ауп иҟоу, ҳускәа ҳцәеилахар ауеит…

Иҵьашьахәу уаѳуп ари сабду. Иашьеитцбы дыҟоуп – даду хәыҷы, Аҟәа дынхоит; даду ԥшьѳык аԥацәа имоуп, саб дреиҳабуп. Аслан иоуп аѳнду иҟоу, егьырҭ зегьы ақалақьқәа рҷы инхоит, итаацәароуп, арахь уизыҙырѳыр, «абназацәа» ҳәа дрышьҭоуп, «шәыт!» аниҳәалак, зегьы аѳнду еизароуп. «Шәыт!» иҳәоит ажь анҭаатәу, аҽаѳра анҭагалатәу; «шәыт!» иҳәоит аныҳәақәа раан – усҟан хәыҷгьы-дугьы ҭаацәала ҳаизароуп. Иара иихәаз закәануп, аҙәгьы изамакҙом. «Ақалақь аҷы аԥстазаара еиҕушәа шәгәы иабоит, аха идырны шәыҟаз, аѳнду ахәыштаара еиҳа шәшарԥхо!» – иҳәалоит иара лассы-лассы. Зны-зынлагьы инацитцалоит: «Аҳәынҭқараа рԥьыба шәҭаԥшуа, рхәарҭа шәахьԥшны – даара акрыжәгәаҕуеит!..»

Шьыбжь аахыҵуан еиԥш, х-машьынак еишьҭагыланы агәара иааҭалеит – урҭ даду ихәыштаараҷы «зыҽзырԥхарц» иаауаз ракәын. Сара сыѳны сырԥылан, амашьынақәа иаартыбҕьыжәааз ахәыҷқәеи сареи асы еигәыдтцо ҳҷааҳхеит. Ҳанацәеи ҳабацәеи рҽыԥхьакшәа игылан, аха иҳамуит, урҭгьы алаагалеит. Аслангьы иҽҳалеигалеит. Нанду дааскьан, дыччо дгыланы дҳахәаԥшуан. Даду иакәзар, адәахьы ддәылымҵзакәа аԥенцьыр ала дыԥшуан.

– Иазхеит шьҭа! – саб акоманда ҟаитцеит. Ҳаргьы ҳаҽҳаркарахьан – ѳынтә иаҳмырҳәеит. Зегьы напык-напык асы аашьҭырҳәҳәан, нанду иаалыдгылан:

– Ҽаанбзиала! – рҳәан, ирбҕьыжәны иналгәыдрыԥсалеит иркыз асы, нас дгәыдыркылт-дхыдыркылт, «ҽаанбзиала» ҳәаны, еиқәныҳәеит.

Абри ашьҭахь даду аматцурҭа даадәылтцит. Сара зегьы сылаԥш рхыго срызпшуеит. Иҵьасшьаз, зегьы иаарнырит уи ихԥша, Аԥсны аҳ иԥылошәа рҽырҭаслымны ашьшьыхәа рҷынархеит. Даду урҭ данырзааигәаха, даатгылеит, иаатгылеит зегьы. Даду иуапцәа хылпа ааихихын, мрагыларахь днаҳәны:

– Сынтәатәи ҳныҳәа ду, Хьачхәама ҳзырбаз, Анцәа Ду, суҳәоит, ҽааны уажәаангьы – ага шәыҟоума, ашьха шәыҟо-

ума зегьы ҳгәыргьо абри Аѡнду аҽы ҳаиқәыршәа! – Нас, зегьы рхы днагәҙны, аԥсшәа реиҳәан, аѡныҟа илеит. Урҭ раирa иазыԥшымзи, нанду рхәы лырмазеихьан, ахацәеи дадуи ааидтәалеит, егьырҭ зегьы хазы ҳтәеит. Араҟагьы даду атҵәца аакәихын, дѡагыланы зегьы дҳақәныҳәеит. Атцыхәтәан, акрыфа-акрыжә ҳанаатәа, зегьы адҵақәа риҵеит. Уи ианакәызаалак акомандирра бзиа ибоит, аха ихаҭагьы ҭынч дызтәаҙом, акы даҽызароуп.

Аслани сареи ҳцан ашьтәа ҳаманы ҳҽааҳхеит, аха иауам, иахьааго ацәа иалашәоу сыздыруам, ихьышьыррхо иалагеит: «Сцом, ишәтаху ҟашәтца!» – аҳәон уи аҟазшьала. Ус шакәызгьы, ирҳәазаны агәашә иҭаагалеит. Убри аамҭазы даду иҽы-инапы ҙәҙәаны ашьтәашьыртаҽы дааин, ашьтәа ашаха ахыхны атәыѡа аанкылан, амрагыларахь ихы рханы даагылеит. Ҳара, ахацәа зегьы даду ишьҭахь ҳгылан.

– Анцәа абзиара ҳзыҟатца! Анцәа Ду улԥха ҳаҭ! – иҳәеит ибжьы ѡтыганы. Уаха абшьтәа ԥшаах шьны, ахацәа Шьашәы аҳ ду ҳауҭаауеит, улԥха-угәыԥха ҳаҭ, улаԥш хаа ҳхыз. Ҽааны еиҕьу ала ҳауҭаартә еиԥш алшара ҳаҭ.

Даду абас иажәа ркьаҽны данныҳәа ашьҭахь, ишьҭахьҟа даахьаҳәын, ашьтәа карыжьырц рыдитцеит.

Уи ашьҭахь нанду ҳаалыцхраан, арбаҕьқәа акакала иааганы даду иаҳҭон.

– Ари аду ларбаҕьхәоуп, – иҳәеит иара. – Шьашәы аҳ ду, улԥха лыҵ, уматҵ аура дахыбаамзааит!

Абас ѡ-ажәак рыла иихәаз назырханы, арбаҕь ашьапқәеи амҭәыжәѡақәеи шьаппықәла днарыҕрагылан, «ԥсымиллаҳ» ҳәаны, ахы аахитцәеит. Нас егьырҭ рарбаҕьқәагьы, еиҳабы-еиҳабыла инеишьҭаргыланы, дасу ирнаалоз ажәакѡажәак рыххәааны, ишьуан. Аабатәи арбаҕь ала ихиркәшеит, уи зегьы иҳаитцбыз Мака ларбаҕьхәы акәын.

Ахацәа ашьтәа еиҽыхны акәац анҭартцоз, даду уи ахы амцаҽы ибылны, ианхәылих ашьҭахь, аҙырҟәанда иҙаатцаны аҳәызба аԥынтцала ирыцқьаны, иҕьҕьаны даалган, атәыѡақәа еихала илҽырффаны, ацлымхәагьы аатцихын, еиҭах ҙырҟәандала иҙәҙәаны, уигьы ақәаб инҭеитцеит. Уи инавадыргылеит чуан дукгьы, уи арбаҕьқәа ҭан. Аслан дықәгьежьааны амца агәгәаҳәа ирытцеитцеит.

Абри ашьҭахь даду адырра ирҭеит рыдҵақәа шынарыгзаз ала. Уи иара игәы иахәеит.

– Арҭ ирҳәаз шәаҳама? – даду аҳәсақәа рахь ибжьы наиргеит.

– Иҳаҳаит! – лҳәеит нанду. Уаҳа егьрымҳәаҙеит, аха еилибакааит. Афрына иаатыргаз ачашә ахмыц ишықәыз сан иаалыххын, ачанах инанҵаны, акрыфараҽы иналган, иныкәлыргылеит. Уаԥа еирыҙла аѳи атәацақәеи ыкәгылан.

– Шәааишь арахь, акака ҳкып, – иҳәан, ҵәыцак ртәны иаакәихит даду. – Анцәа, улпха ҳаҭ, Анцәа абзиара ҳзыԥатҵа! Абшьтәа шьны, акәац еиҽыԥькьԥа итаҳҵеит. Аҳәсақәа рарбаҕьқәагьы хазы итартҵеит.

Ҽааны уажәаангьы абас аԥьцьаҳәа, аныҳәа агәалаԥара ҳаманы, ҳхьачхәама ҳаԥыло, Анцәа иҳатәашьа.

Зегьы ҵәыцак-ҵәыцак ркит. Сара атҵәца ацымхәрас ишәымацараха часак аасдыркын, даду игәы иахәаны аѳы шижәыз аиԥштҵәԥьа, сгәы иахәаны исфеит.

– Уажәшьта акәац знапы иану, уца уус ахь, егьырҭгьы шәааибарԥшны акака ԥашәҵа: аԥьмақәа ҭактәуп, ажәқәа хьатәуп, рхәы рытатәуп... – Зегьы адҵақәа нарыҵаны, – Ацәымзақәа рыԥатцара Баҭали сареи ҳхы иадаҳҵоит, – иҳәеит.

– Уара, даду, – сҳәан, даасырҙырѳит, ацәымзақәа ԥатцо ахәыштаара ҳахьеҳәатәаз, – арыжәтә лассы-лассы изужәуеи, иуԥырхагаҙами?

Даапышәарччеит, сызҵаара ҷьеишьазар акәхап.

– Ҽымҭзакәан изжәуа убахьоума? – иҳәеит иара. – Анцәа сиҳәаноуп ишызжәуа. Иуазҳәада уара лассы-лассы изжәуеит ҳәа? – игәы иаанагаз здырхуада, дсазҵааит иҽыргызмалны.

– Аҙәыр исеиҳәама, схаҭа исымбои! – сҳәеит сара.

– Уара сануқәлаз истахҙамкәа, сыпхашьаны изжәуан, нас, санашьцыла, сгәы иахәаны изжәуа салагеит. Аха схала изжәҙом, насгьы Анцәа сиҳәаноуп ишызжәуа...

– Иутахҙамкәа упхашьаны ишпоужәуаз?! – сыччеит иҷьашьаны.

– Ус иҟоуп Аԥсуара, ус иҟоуп аҩы алеишәа. Иҽеигәышьам, аха иҟоутцари, Аԥсуара аҿԥахьа зегьы ҳамчыдоуп.

Исаҳаз цьашьахәыс исыԥхьаҙеит: даду Аԥсуара шныҟәиго ҭыстцаауеит ҳәа саҿуп, арахь Аԥсуара мчыла аҩыжәра снартцеит, иҳәеит. Ари шԥеилкаатәу?

– Ус анакәха,

Аԥсуара иҽеим аҟазшьақәагьы амазаап! – сҳәеит сара.

– Ҟох, ус шԥоуҳәо! – исаҽԥниҳәеит даду. – Аԥсуара сакәыхшоуп, иҽеим аҟазшьа шԥамоу?! Аԥсуара иатәымкәа иҳаднагалаз роуп иҽеим. Ҳабацәа иныҟәыргоз Аԥсуара ҳзеиқәырхар, убри ауп ҳара ҳтәытцәкьа…

– Даду иҳәашьала, амш кәтыҿырҳасрак ауп иҟоу, ҳцәымзақәа ҟаҳтцеит, ҳаимак ххаркәшеит – ахәларагьы иалагеит.

– Ҳусҟәа абанҙанеихьоу? – дҩагылан, ахацәагьы аҳәсагьы ираҳартә, дразтцааит зегьы, ҳара ҳус ҳаналга ашьҭахь.

Игеит абжьқәа:

– Зегь мазеиуп, ҳаиқәышәшәа ҳаҟоуп!

– Уи бзиоуп, – игәы иахәеит даду. – Акәац ҭышәх, ачыс агәыблаа ианышәтца, сара аҩқәа ҭыхны иаазгап.

«Аҩқәа» зиҳәаз: даду хьачхәама иазкны аҩы еиқәатцәеи аҩы шкәакәеи хазы-хазы иҭеиҭәоит, дзыхныҳәо аҩы еиқәатцәа шакәугьы. Аирыҙқәа аақәхны иҿанынеихоз, еиҭа адтца ҳаиҭеит ҳаргьы:

– Саахынҳәаанҙа шәыҿқәа шәыҙәҙәа, шәеырхианы шәыҟаз!

Даду ҩыла ирҭәны иааигаз аирыҙқәа нықәиргылан, маҷк днеиааит. Уи ихы-иҿы ианыԥшуеит инартцауланы акы дшазхәыцуа. Мап, акы акәҙам, уи дрызхәыцуеит зегьы.

– Шәыхиоума? – дтцааит даду.

– Ҳахиоуп! Ҳахиоуп! – иаагеит абжьқәа.

Астол иқәгылаз агәыблаа днадгылан, изҭаарақәа рҿынаирхеит:

– Агәи агәатцәеи ҟаутцоу? Ацламҳәа? Та-ак! Ус ҳанзыцҳауа акәац? Та-ак, уигьы ыҟоуп. Ачашә, ԥшь-кәакәарк? Та-ак! Ацәымза, атцәцақәа, аԥыкхыш. Та-ак! Уаҳа иаҳхашҭуа акрыҟоума? Аиеи, атцәы шәхашәмыршҭын. Аҩы? Асԥычка? Иԥыба днас-насит. – Уи сара исымоуп. Уаҳа иаҳхашҭуа крыҟоума?

– Мап! – рҳәеит зегьы.

– Ус акәзар, шәаала! – иҳәан, еиқәиԥхьаҙаз зегьы зныз агәыблаа аашьҭихын, иварала иааиҩыҵракны дааҳалаԥшит. – Бара, аду, – нанду ихы налыкәикит. – Ҳаахынҳәаанҙа шәеиқәыршәаны шәыҟаз.

– Ҽаанбзиала! – лҳәеит нанду. – Шәара шәус ҟашәҵа, арахь ҳара шәеиҵаҳарҟьом.

– Мышьҭабзиала, ҽаанбзиала! – иҳәан, дындәылҵны иҷынеихеит даду. Уи днаишьҭалеит даду хәыҷы. Нас ҳара зегьы: саб, саб иашьцәа, сашьа Арсоу, сашьаду Беслан иҟәаҟәа дыкәтәоуп, сара зегь рышьҭахь сгылоуп.

Асы ҳалаланы ҳцоит ҳаицырхәхәа. Аҙәгьы ҷиҭуам. Иԥшьоу ҭыԥк ҳахьазцо зегьы иаҳдыруеит. Уи аца ашьтахь ахкаараҷоуп иахьыҟоу... Ажьира ҳаннадгыла, ҳаатгылеит.

– Уа-а ҽаанбзиала! – иҳәеит даду, ажьирахь ишьаҷа аныҧеихига. – Шьашәы аҳ ду ҳауҭааит ахәыҷы-аду ҭаацәала ҳаитҵаҩы! Ҽааны уажәаангьы абас ҳаибга-ҳаизҩыда ҳауҭаартә Анцәа ҳаиқәыршәа!

Аслан хыхь иқәыз аишәа ду лбааганы инаиргылан, агәыблааи аирыҙи нықәдыргылеит. Даду ацәымза амца наиркын, аԥсангьери злаз аԥхтцәаха инадырҕәҕәаланы иаиркит. Нас арасатцәы аакәхны, акәакәарқәеи, агәи агәатцәеи, ацламҳәеи нахеитцан, аԥьыкхыш нарықәирҳәхәеит. Ихылпа ааихыхны ишьҭахь инкнеиҳан, Аслан ҩыла иртәыз атцәца ааимихит. Нас амрагыларахь ихы рханы, аныҳәара дналагеит:

– Анцәа абзиара ҳзыҟатца! Шьашәы аҳ ду, улԥха-угәыԥха ҳат! Абшьтәа шьны, ачагьежь шәы мацараха, ԥшь-кәакәарк, ацәымза ԥшҙа ҟатцаны ҳауҭааит, ҳумтцаныҳәоит, улԥха ҳат, ибзиоу ала уаҳхылаԥш.

– Амин! – ххәеит ҳара.

– Шьарда зымчу Шьашәы аҳ ду, улаԥш ҭбаауп, зегьы убоит, зегьы уаҳауеит, ага ҳцома, ашьха ҳцома, амашьына ҳақәтәома, аҳаирплан ҳақәтәома, аихаԥсыхә, абцьар ҳкума, атцла ҳақәума, ҳуҳәоит еснагь улаԥш ххызарц, амашәыр ҳацәухьчаларц!

– Амин!

– Шьашәы аҳ ду, уԥааимбаруп, аԥааимбарцәа шәеиҿцаауеит, ишәылшо рацәоуп, ҳшәыхәоит ҳаԥсадгьыл Аԥсны шәылаԥш хаа ахызарц, шәнапаҿы иҟоуп, иҳамазкуа аҳәыр ҟалозар – рыгәтакы иахьышәмыгҳан, убри ала Аԥсни Аԥсуареи наунагҳа еицышәыхьчаларц ҳшәыхәоит!

– Амин!

– Шьашәы аҳ ду, уҿаԥхьа иҳагу рацәоуп, иаҳзымдыруа ҳатоумтцан, иҳацәугхо ҳахтнумҟьан, ҳқьиара гәатаны, еснагь улԥха-угәыԥха ҳауҭарц суҳәоит.

– Амин!

– Ҽаанбзиала шәнеиааит, дадраа! – ҳара ҳахь даахьаҳәаны иҳадиныхәалеит. – Шьашәы аҳ ду илԥха шәымазааит!

– Ҽаанбзиала унеиааит, Шьашәы илԥха умазааит! – иқәныхәеит дадугьы.

Абри ала иныҳәара хыркәшаны, атцәы иахаз зегьы аахихын, агәыблаа иланитцеит, нас иаҳәызба аԥынтцала ачашәи акәакәарқәеи рыгәқәа ҽытк-ҽытк аартихын, агәи агәатцәеи сак-сак аарымхны инацитцан, аҩы нарыкәтәаны:

– Абри Ачбеи Чачбеи еидыртәаланы иаласыртхацьаанҳа цьа-пхҳы Анцәа иаҳзааумган, – иҳәан, хыхь ахәыблараҿы иныкәитцеит. Ҳаргьы, ишаҳҳәац еиԥш, «амин» ҳҳәеит ҳаицҿакны.

Даду дзыхныҳәаз атцәца аакәихын:

– Анцәа, улԥха ҳаҭ, Шьашәы аҳ ду, улԥха ҳаҭ, ҽааны уажәааны еиҕьу ала Шьашәы ҳауҭааua, ҭаацәала азҳара ҳаманы, ҳаиҳа зымчу рылаԥш хаа ҳахны, Анцәа ҳаиқәиршәалааит, – иҳәан, агьама ибеит, нас даду хәычы иитеит. Уигьы дныҳәаны, агьама ибеит. Даду агәатцәа сак аамихын, «Шьашәы илԥха умазааит, ҽаанбзиала унеиааит!» – иҳәан, инаиитеит. Ус зегьы иааҳҳысит уи атцәца. Дадугьы иаҳәызбала агәи агәатцәеи еихырссо, зегьы ргьама ҳирбон, «Шьашәы илԥха умазааит!» ҳәа нацтцо.

Даду даҽа тҷыцак аакәихын, Хьачхәама аныҳәа дақәныхәеит, аамта дақәныхәеит, аныҳәа агәалаҟара ҳаманы аныҳәа ҳаԥыло, ҳаиҳа зымчу рылԥха ҳаманы, еснагь рылаԥш хаа ҳахны иҳәан, дныҳәаныԥхьаны ижәит.

Уи аныҳәаҽа зегьы иркит. Аслан дықәгьежьааны ҳаматҵ иуан: ачашәи акәакәари ишәымацараха ипҳатҵәыпҳатҵәо, аџьма жьы алѡатцә ахылззо ишаны ҳатҳара даҽын.

– Атҵәца рҭәны исыҭишь! – иҳәеит даду хәычы, – ҳныхапаа ѡ даҳныҳәап… Анцәа уиныҳәааит, Шьашәы аҳ ду илпҳа игәыпҳа умазааит. Ҳаныхәычқәаз инаркны ҳаб ҳицны ажьирахь ҳаалон. Ҳаб ишьҭахь уи аҭып аҽы уара уаагылеит. Ус иаауеит шәышықәсала, убри цыхәапҵәара амамзааит, уара Шьашәы иашьапкра уахыбаамзааит, ҿаанбзиала унеилааит!

Ари аныҳәаҽа ашьҭахь, даду ҭабуп ҳәа ҳаҳәаны, зегьы ҳаидкыланы ҳаиныҳәеит.

Абасала, ҭынч ҳмыццакъакәа, гьама бзиала акраҳфеит-акраажәит, ҳаибаныҳәеит.

– Уажәтәи ала абра иаанаҳкылап, – иҳәеит даду атыхәтәан атҵәца аақәхны, – ҳашьҭахьҟагьы аус ҳамоуп. Шьарда зымчу Шьашәы аҳ ду, улпҳа-угәыпҳа ҳатҳ. Ҿааны уажәаны еиҧу ала ҳауҭааура, уаѡпсыла аҿиара-азҳара ҳаманы, ҳазламхәыц ажәлақәа ҳрылахәхо, ҳазлахәхьоу дареи ҳареи ҳаиқәгәырҧьо Анцәа ҳаиқәиршәалаайт. Ҿаанбзиала шәнеиааит зегьы, Шьашәы илпҳа-игәыпҳа шәымазааит, – абас ҳәаны, иатҵәца ижәит. – Қьаф бзиа ҳамазааит! – иатҵәца итахаз аѡы ахәблыра инатцеиҟьеит.

Егьырҭгьы иркит уи ахыркәшаратә ныҳәаҽа.

Атыхәтәан агәи агәатҵәеи зхаз атҵәы ахәблыраҽы иналаирсын, ашьтәа ацламҳәа абаѡ нхишьит.

Атыхәтәан ауп даду дандәылтцыз, ддәылтцит уи дышныҳәаныпхьоз. Аҭаацәа ҳахьҙала иаркыз ацәымза ажьира иѡнырлашааура абылра иаҽын. Даду дшаадәылтцыз еипш Аслан шәақьла атцыкь-атцықьхәа ѡынтә дхысит.

– Ҿаанбзиала! – иҳәеит даду.

– Ҿаанбзиала! – еицаҳҳәеит зегьы.

Ажьирахь ҳанцоз даду ҳапхьа дгылан, уажәы ҳашьҭахь дгыланы иҿааихеит. Агәара ҳанаатала, ҳаҳәшьцәа аадәылбгьыжәаан асеигәыдтцара ҳалагеит. Уи ала ҳара «ҿаанбзиала» еибаҳҳәон.

Аҩны аԥхьа, зегьы даду ҳаизыԥшын, ҳаԥхьаҟа днеуҳашьҭит. Зегьы ршьапы иқәгыланы ҿаанбзиала ҳәа иҳақәныхәеит, даргьы ҳрықәныхәеит.

– Уажәшьҭа ауачарад зтәу аҳәса шәоуп, шәчысхәы еиқәшәыршәа, бара аду была ҳалагап, – адтца ҟаитцеит даду. Аҳәаха имҭакәа ашырҳәа аишәа абартцахь индәылырган, ларбаҕьхәы еиларшәшәа ичаԥаны, ачашә, акәакәарқәа ныкәдыргылеит. Нанду илкыз ацәымза даду амца наиркит, атцәца аҩы лҭеиҭәан, иаакәихит.

– Анцәа абзиара ҳзаҟатца, Шьашәы аҳ ду, улԥха ҳаҭ! – иҳәеит иара. – Абри аҭакәажә иубо ҳаб игәараҭа даанагеижьҭеи Шьашәы уматц луеит, улԥха-угәыԥха лыҭ, улаԥш хаа лхыз. Хыхь-гәыхь лмыхьуа, уматц аура дахыбаамкәа, аԥсҭазаара ду латәоушьарц суҳәоит. Лаб игәараҭагьы иахьа хар амамкәа иҟоуп, убри нагзара аманы Анцәа иҟаитцааит.

Даду иатцәца ныкәиргылан, агәатцәеи атцәынтцәлаҕьи сак-сак аарымхны, ачашәи акәакәарқәагьы рыхкы нацтцаны аҩы нарыкәиҭәан:

– Ачбеи Чачбеи еидыртәаланы абри рымтцатцаны иаласыртхаԥьаанза хьаа-баа бымамкәа, агәабзиара нагза Анцәа ибатәеишьааит, – иҳәан, ишьтахь абартца абагьыр иныкәитцеит. Нас атцәца аакәхны ус аушәакә диныҳәан, ижәит. Нандугьы тҷәыцак литан, дахныҳәаны маҷк лжәын, ачысгьы агьама лбеит. Атцыхәтәан даду даҿа тҷәыцак лтеиҭәан, уи рныҳәара алахиркәшеит. Абри ашьтахь нанду илкыз ацәымза абартца ашьаҟа инадирҷаблеит, инагзаны иблырц. Ианаашнашыла ҿаанбзиала ҳәа нанду зегьы лыкәныхәеит. Нанду лаамышьтахь аиҳабыра зтәыз сан лакәын. Абас зегьы азәазәала иныхәеит, дасу ирнаалоз ажәа рыхҳәааны.

Ашьыжь сангылоз, аҭаацәа зегьы гылахьан. Даду арахә еилырганы аҩныҟа дааиуан. Сара издыруан уи иҟазшьа: уҷы мызәзәакәан «ҿаанбзиала» уҳәар иузомызт. Аматцурта сыҩналаанза сҷы сызәзәеит, мпахьшьыла сҷы рбаны, асаркьа снадгылан, схахәы сҳәеит. Абасала, сҿазыҟатцаны сныҩнашылан:

– Уа-а ҽаанбзиала шәнеиааит, нандуи дадуи! – сҳәеит. Даара ргәы иахәаны сгәыдыркылеит, исыҟәныҳәеит. Ҽаанбзиала ҳәа расҳәеит егьыртгьы.

Даду зегьы илаԥш нархиган, аҭаацәа аҳәа дагымкәа ишыҟаз аниба:

– Уажәшьҭа ҽаанбзиала ҳәа ҳааиқәныҳәап, – иҳәеит. Уи иаанагоз еилкаан: аҳәсаҟәа ҳастол иаақәдыргылеит арыжәтәи ахыжәлагеи. Даду афырцьан аақәихын:

– Анцәа, улԥха ҳаҭ! Анцәа, абзиара ҳзыҟатца! – иҳәеит. – Иаха ҭаацәала Хьачхәама ҳаԥылеит, Шьашәы аҳ ду ҳаиҭаан, ҳимтцаныҳәеит. Иахьа ныҳәоуп, ҳгәылацәа зегьы Аѡнду ахь ҳрыԥхьаны, «ҽаанбзиала» еибаҳҳәоит. Иахьатәи амшныҳәа алԥха ҳамазааит, ҽаанбзиала Анцәа ҳнаишьҭааит!

Зегьы акака ркит. Убри ашьҭахь, ишыҟаитцалац еиԥш, адтцақәа риҭеит: шьоукы – амҷы-амца, шьоукы – акәац, шьоукы – абысҭа… Сара атцыхәтәан иналкааны адтца сиҭеит:

– Баҭал, уара Едгьы инаиркны Леуа иҟынӡа уаарылсны, ҳгәылацәа зегьы ҽаанбзиала ҳәа урыҟәныҳәаны, даду Аѡнду ахь дшәыԥхьоит ҳәа роуҳәоит.

Даду ишиҳәаз еиԥш, раԥхьа Едгьираа рашҭа сынҭалеит. Аѡны ацьцьаҳәа аҭаацәа рцәажәабжь дәылыѡуан. Урҭгьы ашьыжь ҽаанбзиала ҳәа еибырҳәозар акәхарын. Рла санаба, аҕьаѡҳәа иаасзыҭрысит. Сара лаба скӡам, азныказ сшәеит, аха ишпаҟастцарыз? Сыҽмыртцысӡакәан саагылеит. Ала анаасыдххыла, иааҭгылан, исеишуа иалагеит.

– Ԥхашьарами иҟоутцо! – сҳәеит сара. – Ҽаанбзиала ҳәа шәасҳәарц сааит, уара усеишуеит…

Исҳәаз еилнакаазшәа, алымҳацәқәа нақәыпсан, икәеитмеитуа инасывсит, хрыжь-хрыжь ихышҷышуа. Ала абжьы заҳаз аԥшәма даадәылтцит. Саниба дсеигәырҕьан, ашырҳәа иҷааихеит, алагьы днатцаҟьеит.

– Уа-а бзиала уаабеит, Баҭал! Ҽаанбзиала унеиааит! – дсыҟәныҳәеит.

– Бзиа жәбааит, ҽаанбзиала шәнеиааит! – сыԥхашьаԥхатцо аҭак ҟастцеит саргьы.

– Уааи арахь, – сааиѡытцракны днасыхеит, аха сара сицымныҟәакәа, саахьышьарххеит.

– Даду сааишьҭит…

– Сара издыруеит ууазышьҭызгьы, уззааишьҭызгьы. Ҽаанбзиала днеиааит! Аҩны илеины ауп «ҽаанбзиала» шырҳәо. Уабду ус уеимҳәаҙеи?

Сицны сҽынасхеит ишамуаз анызба. Ҳаныҩнашыла, уажәраанҙа аԥьԥьаҳәа зыбжьы саҳауаз аҭаацәа адруҳәа иҩасхатгылан, аԥсшәа сарҳәеит, «ҽаанбзиала» еибаҳҳәеит. Атәара мап анацәыск, аԥшәма аҭәца аакәихын, аныҳәа дакәныҳәаны, саргьы дсыкәныҳәаны, ижәит. Нас даҽеа тҷәыцак аакәихын, са сахь аҽааирхеит.

– Аҩы зжәҙом, – сҳәеит сара.

– Нас, ауатка аума иужәуа? – даасахәмарит. Сара сыԥхашьан, схы ласырҟәит, сцәытцыччо. – Шаҟа шыкәса ухытцуеи?

– Жәохә.

– Жәохә зхытцуа аҽеыҩ дакәдыртәоит, аҽеыҩ иакәтәо дарԥысуп ҳәа дыԥхьаҙоуп. Ус анакәха, уи Хьачхәама аан тҷәыцак-ҩатҷәцак ижәыр, акгьы иԥырхагаҙам.

Ишамуаз анызба, иааимсхын, «ҽаанбзиала шәнеилааит» сҳәан, абжа зжәит, аха уи иуа дыҟазма, инагҙаны изымжәыр имуит. Уа иазирхоз ҷьысшьон, аха даҽеакы аакәихын, синыҳәеит сара. Уаҳа зжәуам ҳәа мап аныск, иара «мшыбзиа» ҳәа уазҳәаз, «бзиа убааит» ҳәа иаҳәа иҳәеит. Ишԥаҟастцоз, ус сҳәар акәхеит.

Уаантә сышиашаз Игорраа рҟны снеит. Сгәалаҟара аныҳәа агәалаҟара инахыҳәҳәо иҟан. Аԥшәма испылази сареи «ҽаанбзиала» ҳәа аԥсшәа анааибаҳҳәа, сзызнеиз наҳәаны, ацара сҽыназыскит.

– Уабацо, «ҽаанбзиала» мҳәакәа уцома?! – аԥшәма даасыкәымчит. Уи ус иҟазшьан.

– Ҽаанбзиала шԥасымҳәеи! – сҳәеит сара, иихәаз иатҷанакуаз шыздыруазгьы.

– Уара шьҭа ухатҷоуп, аҭәца кны иуҳәар ауп! – иҳәан, днахынҳәны аҩныҟа иҽынеихеит. Ишԥаҟастцоз, сыжәҩахырҟәа сҩарыхан, сишьҭаланы сҽынасхеит…

Уаантә Хьырбеираа рахь сцеит, нас Дикранраа срыкәныҳәеит, ажәала мацара акәымкәа, аԥсуатцас, аҭәца кны,

ҽаанбзиала ҳәа расҳәеит, сара сырныҳәан, даргьы сныҳәеит. Ус иаԥуп аныҳәа аан. Сгәалаҟара схаҭа иааџьасшьартә еиԥш дааразаз ибзиан, насгьы схашәа хы сымбо, акалашәа сыҟан. Аҭыхәтәан: – Уа-а мшыбзиаҟәа, ҽаанбзиала шәнеиааит! – сҳәан, сҿабыԥза Леуараа рыѡны ашә снылаххит.

– Ҟоҳ, Баҭал уоума, уа-а бзиала уаабеит, ҽаанбзиала унеиааит! – дсеигәырԥьаны аԥсшәа сеиҳәеит аԥшәма. Уи снеишьагьы сцәажәашьагьы шџьеишьаз ихы-иҿы ианыԥшуан. «Уаатәа» иҳәан, аха исымуит, «сышгылоу ҽаанбзиала ҳәа сшәыҟәныҳәарц стахуп» сҳәеит, даду иҳәозар еиԥш сҿырҟасаны. Леуа уаҳа иамамкыкәа, ѡ-ҵәыцак ѡаирҭәын, руак сара иаасиркит.

– Уара уаԥшәымоуп, уаԥхьа искуам, – сҳәан, сҽааныскылеит. Арыжәтә уарҟәышуазаап: ус иахәҭамзи, иагьыҟастҵеит. Аԥшәма ишьҭахь, даду иажәаҟәа схы иархәаны, Шьашәы аҳ ду илԥха-игәыԥха шшәоуша ҳәа, акы агмыжькәа исныҳәеит. Уи ашьҭахь, даҽакы аакәихын, синыҳәеит.

– Уара иумкыргьы гәыбԥан устом, – иҳәеит аԥшәма, сзеиԥшраз аниба акәхап.

– Мап, «мшыбзиа» ҳәа уазҳәаз «бзиа убааит» ҳәа иоуҳәар ауп, – сҳәан, сатҵәца ѡарҭәны иаакәысхын, ҭабуп ҳәа иасҳәеит, ҭаацәала срыкәныҳәаны, изжәит. Даҽеа акака ҳкып иҳәаргьы мап скуамызт, аха аԥшәма акгьы имҳәеит, сахьнеилак ѡба еиҳаны исдыржәуамызт аҟнытә, уа сҽааныскылеит саргьы.

Аѡны санааи: – Даду, привет! – сҳәан, салам истеит. – Твой приказ выполнил!

– Ҟоҳ, аферым, Баҭал! – игәы иахәеит даду. – Сара скәал ҙәыр дыкәлозар, уи уара уоуп.

– Так точно! – сҳәеит, ииҳәаз сгәы иахәаны, аха маҷк ишавсырҟьогьы збоит. Еицәастәыр атқыс сҳәан, сцаны сышьҭаларц сыҙбеит. Ус иагьыҟастҵеит.

Санышьҭала, аѡны гьежьуа иалагеит: зны армарахь, нас арҷьарахь. Ас еиԥш ахаан исымбацызт, схы ѡышьҭыхны снаԥшы-ааԥшын, ҳаѡны кәаԥза игылоуп, аха усгьы еилкаан уи ҽеи ишазҳәамыз. Убри аамҭазы нанду лыбжьы аасаҳаит.

– Баҭали уареи шәмеицәажәаҙозеи, дабацеи?

– Баҭал ҳгәылацәа аныҳәа рыдиныҳәалон, иаргьы идырныҳәалон…

– Анцәа иныс, ишидыржәыз… – лцәа иалашәеит исыхьыз.

– Ныҳәоуп, идыржәзааит, дхаҭоуп! – иҳәеит даду. – Нас, ишпаҟаитцоз, агәашә аҿы дгыланы, «ҽаанбзиала шәнеиааит!» ҳәа ибжьы рганы иреиҳәарызма!

Даду иажәақәа сгәы аадырҟәандеит. Урҭ срызхәыцуа саналага, аѡны агьежьрагьы иаҟәытцит, ус ацәагьы сынҭанагалеит. Санҿыха, ишаз ԥьысшьеит. Схы ҭыууа, сгәы аҙы ықәыжжуа, сҿы ҭбаны сыҟоуп. Схы ѡытцырззаны сҙырѡызар, аматцурҭаҿы ур-урҳәа ирацәаѡны рыбжьы саҳауеит. Нас ауп ианыздырыз: уажә акәзаап ианыхәлаз, агәылацәа иаасԥхьаз ракәзаап зыбжьы саҳауа.

Иҟалаз зегьы акакала исгәаласыршәо салагеит: акы сгәаласыршәацыԥхьаҙа сцәа сҭалон, даҽеакы анысгәаласыршәа, ахьапарч аиԥш, сҽеикәасырҳәит. Атцыхәтәан «Даду, привет!» –ансгәалашәа, сыԥхашьаҙан, схыза схы иақәтцаны схәытцалаҙеит. Ус сылахь аԥхашьара-ԥхҙы алҭҭуа, аласба аиԥш, сҽырқьақьаны схыза сышхәытцаршәыз, ҳасасцәа адәахьы рыбжьы аасаҳаит: – Атцх алԥха шәоуааит!

– Аныҳәа ашара шәзыбзиахааит!

– Ҽаанбзиала Анцәа шәнаишьтааит!

– Уатцәгьы ԥшҙала Анцәа ҳаидыртәал!

Абас иныҳәаныԥхьаны, дасу рыѡныҟақәа рахь ицеит.

Убри аамҭазы нанду лыбжьы аасаҳаит:

– Унан, Баҭал уажәгьы дыцәоума?

– Пасашәа схалан, аха дыцәан, дысмырҿыхаҙеит, – лҳәеит сан.

– Уара, аду, уоуп зегьы зхароу! – даду иахь аҽеԥныҳәа ныҟалтцеит нанду. – Ижә ҳәа уркуеит, аха иумжәын ҳәа иоумҳәоз?! Ранацьалбеит, ирыхьзеи даргьы, ныҳәоуп ҳәа асаби аѡы шԥаидыржәуаз!..

Адырѡаҽены ашьыжь (24 саат иреиҳаны узлацәои!) заа сгылеит, аха даду иаԥхьа усгьы игылодаз, уи ирахәгьы дрылсны даахьан.

– Баҭал, ууаи «похмелица» ҟаҳҭап! – иҳәеит иара дцышәырччо. Сара сыԥхашьаны схы ласырҟәит, ибла сызхыԥшылом.

– Даду, ҽазны аныҳәазы агәылацәа рахь сумышьҭын, – сҳәеит.

– Избан, зәыр угәы нирхама?

– Индырхеит.

– Дарбану угәы нзырхаз?

– Зегьы…

– Зегьы угәы шԥандырхоз?!

– Ишԥандмырхоз, сахьнеилак, сырԥхашьаны аѳы сдыржәуан.

– Исҳәар, уанду ихалтцом акәымзар, ҳаргьы иаҳҭахны иааҽәуа ҷьушьома, ҳаԥхашьаноуп ишаажәуа. Иҟаҳҭари, Аԥсуара ус ауп ишыҟоу. Знымзар-зны схала изжәуа субахьоума?

– Исымбазацт.

– Иубарангьы уҟазам. Аха асасцәа анаҳҭоу, ма сасра саныҟоу, мамзаргьы аныҳәаҟәа раан Аԥсуара азин снаҭом «исҭахым» аҳәара. Усҟан иужәыр ауп. Есымша ажәроуп иҽеим.

– Нас, ианужәлак, ухы умыхьзои?

– Уара уеиԥш сыхшыѳ аныцкьаз, ицҳафыруа ианыҟаз, иснархьуан, аха нас, лассы-лассы сыԥхашьаны изжәуа саналага, сыхшыѳ арцагәызар акәхап, исыхьзом. Уажәы ианызымжәуоуп схы ансыхьуа.

– Аԥсуара ухшыѳ арцагәуазар, уи иҽеим акоуп, нас, ҳара ҳзамҭахырхәоит?

– Ҟоҳ, дад, ус шԥоуҳәо?! – исҳәаз игәы иалсит даду. – Цасым, ус умҳәан. Аԥсуароупеи ҳаибаркны ҳазмоу! Аԥсуара сакәыхшоуп. Аԥсуа ихы иагижьуеит, иԥсы иагижьуеит, аха ԥсыс ихоу иаԥсуара иагижьзом.

– Даду, усзеилкаауам сара, – сҳәан, имаскит. – Угәабзиара иаԥырхагоуп, ухшыѳ арцагәит, арахь, Аԥсуара сакәыхшоуп ҳәа угылоуп. Ари шԥеилкаатәу?

Са сатцкыс сажәаҟәа ахьҟәазыз акәхап, даду дшанханы даасзыԥшит. Иблаҟәа ирхызбаалеит иаҳаз шцьеишьаз, аха уи аҭак аҳәара иҽазымкыкәа:

– Уаалеи арахь, – иҳәан, аматҵурҭахь иҿынеихеит. Уаҟа аныҳәа стол хианы иҟан. Фырцьанк ҩаирҭәын, даасзыпшит. – Абри ауп сара саԥсуара. Аԥсадгьыл шәарҭахар, атцеи иабцьар шьҭихуеит. Дзызхәыцуазеи усҟан аибашьҩы? Дҭахар ауеит, ахы иқәшәаны дыбжахар ауеит, аха усҟан уи урҭқәа дрызхәыцҙом. Аԥсадгьыл, Аԥсуара, Аԥстазаара – абри ауп Аԥсуара. Урҭ рыгәҭа дгылоуп ауаҩы. Уи пату иқәутцозар ауп зегьы рҿы: ацәгьараҿы, абзиараҿы, ачеицьыкаҿы. Ухамацара иазеиҧу уашьҭалар, аламтҵ уаҩызахоит – усҟан Аԥсуара зланыҟәугои!

– Нас, аҩы зымжәыз Аԥсуара изныҟәымгаҙои? – стцааит еиҭа.

– Ишԥаныҟәрымгои! – иҳәеит даду. – Аԥсуара ныҟәыргоит тцарадыррала, Аԥсуара ныҟәыргоит маҵурала, Аԥсуара шәарҭахар, абцьар кны ирыхьчоит. Сара сынхаҩуп, са сымч зыҟәхо абри ауп: Аԥсуара чеицьыкала иныҟәызгоит. Уи сара сзанаат ауп. Иацы ҳгәылацәа еизганы ирҿастцаз, идсыржәыз сазыразуп, дара ирзыҳалалхааит, ҳара ҭаацәала иаҳфозар, иааажәуазар мызкы иҳазхон. Аха уи ахаан сазхәыцхьоума! Анцәа сатеимтцааит уажә иахьысҳәазгьы! Аԥсуара ачеицьыка аамухыр, аԥсуа дбазаруаҩхоит: имгәада хшыҩ имамкәа, аԥарада хәыцыртак имамкәа, доуҳала дрыцҳахәха адунеи даанхалоит. Уи ҳаҟәблаауп. Ҳара ҳауаҩра еиқәырханы иаазго ҳаԥсуароуп, ҳаԥсуара зырԥшҙо ҳчеицьыкоуп, рылпҳа ҳамазааит! – иҳәан, ифырцьан аақәихит. – Урҭ рныҟәгара Анцәа ду ҳахимбааит!..

Абас имҩаԥысит даду ихьачхәама. Уи исеилнаркааз рацәоуп, сагьархәыцит. Иуадаҩу ахҭыс уанақәшәалак акәзаап уанҟәышхо. Даду идыруан, хымԥада, ус шсыхьуаз, аха сгәысҿанимтҙаҙеит: уигьы аԥсуа иԥстазааароуп, ибааит изеиԥшроу игәахәзар акәхап. Аԥсуара ԥстазааароуп, аԥстазаара ахаарагьы ашарагьы азеиԥшуп. Урҭ рыҩбагьы анубалак ауп аԥстазаара анудыруа.

АИБАШЬРА

Сара ақыҭа гәхьаазгон. Иахьа-уатцәы шырҳәоз аамҭа кыр цеит. Шәара ианышәҭаху шәнеи, сара уаҳа сзыԥшуам,

даду иахь сцоит сҳәан, аҽеидкылара салагеит. Сан мап-чап лҳәан, аха лыгәшәымшә аасҳәан, дақәыршаҳатны, амҩа сықәлеит. Ашьыбжьышьтахь, ар рахьынтәи ихынҳәыз асолдат иеиԥш, сартмаҟ сызқәынтца агәара сынталеит. Санырба, исеигәырҕеит, аха уаҩы дсыцымшәа анырба:

– Умацара уоума ииаз?! – нанду, иԥьашьаны дсазҵааит.

– Аиеи, сымацара сааит! – сҳәеит, иахьԥьаршьаз сгәы иахәаны.

– Аферым, Баҭа, уара шьҭа ухатцоуп, Аҟәантә ухала уааит! – дсеигәырҕеит даду. Анкьа Аҟәа ицаны ииаз, «уахьцо уаалеит!» ҳәа иарҳәон.

– Унан, уанду дукәыхшандаз, умацара заҭцәык ушԥауаз?! – лҳәеит нанду, даду иихәазгьы агәхьаа мкыкәа. – Уан илыхьзеи, ухала амҩа ушԥақәылтцоз?!

– Хымш рышьтахь ҳаргьы ҳцоит, уаангыл рҳәан, аха урҭ рхымшқәа нтцәаҙомызт, арахь шәара шәыгәхьаазгон, сырзымԥшыкәа сааит, – сҳәеит сара. Уи нанду лгәы ишахәоз дырны. – Аҟәантә аара закәыхи, акы уаақәтцны, ҽакы уҩақәтәоит – уаҳа акгьы!

Ус шакәызгьы, саара нандугьы дадугьы ргәы иахәеит, сара сеиԥш, даргьы сыгәхьаарымгози! Сшааиз аиԥш, ажә, аҳәыс, ани-ари срыцхраауан, даду иҳәашьа, амаамаса аҩны данатахым ыҟазам. «Ари ҳаԥсы даԥшәмоуп!», рҳәон исызгәдуны. Уи сара сгәы иахәон, арахь иҟастцоз митәык шыҟамызгьы.

Абас, нандуи дадуи ргәы иахәара абаҟастцари ҳәа сышрыцхраауаз, даргьы шсылаҽхәоз, жәамш раҟара аатцхьан еиԥш, ҽенак ателевизор ааҳаркызар, ажәабжь хлымҙаах рҳәеит: «Қырҭтәыла аҳәынҭқарратә совет ар танкла Аԥсны иалалеит, Очамчыра араион ахада ддырбаандаҩит, аҩнутцкатәи аполки дареи Гәылрыпшь аидыслара рыман, иҭахаз ыҟоуп. Уажәы Ацҳа ҟаԥшь аҿы рымҩа ркын, еиҿагылоуп», – рҳәеит.

– Ҟоҳ! – иҳәан даду, иихәо иҿамшәо дышҳазҙа даанхеит.

– Унан, ирҳәо закәызеи?! – лҳәеит нанду, ақьаадыш еиԥш, дҟәашҙагьы даақалеит. Уи ԥасатәи аибашьраан хҩык лашьцәа алаҙхьан – урҭгьы лгәаламшәакәа дыҟам. Сара зегь раԥхьа исгәалашәаз стаацәа роуп, урҭ иахьа-уатцәы ҳәа

амҩа ақәлара зыргәампҳоз абри акәзаарын! Саб амашьына имоуп, уажәшьҭа ирласны дарауазар акәхап…

– О Кан! – ҳәа Дикран ибжьы аагеит. Ҳанықдәылтц абартца даатцалон. – Арҭ ақәыцьмақәа ҳақәылт акәу?! – иҳәан, дадуи иареи еицны иаақналан, ателевизор иазпшуа иаатәеит.

– Ақәыцьмақәа ракәым, аха аҳәақәа роуп иҳақәлаз! – Дикран «дарииашеит» даду. – Ақәыцьма ахьӡгьы ахьымӡгьы здыруа гыгшәыгуп, арҭ уи ишпадукыло?!

Ус Хьырсонгьы Леуагьы ааит.

– Уара иҳаҳаз ииашатцәкьоума? – иаҳаз агәра изымго дразтцаит Леуа.

– Хышықәса уажәапхьагьы издыруан знымзар-зны ишҳақәлоз, – иҳәеит даду, ианакәыз сыздыруамызт акәымзар.

– Арҭ ианакәызаалакгьы рыгәра згаӡомызт, – даду ииҳәаз шьақәиргәгәеит Дикран. – Рыжәлар мчыла рыпсадгьыл иахганы Апсны иааганы изындырхазеи? Анхара амацара аума ргәы иҭаз? Аа, умбои, абри ауп ргәы иҭатцәкьаз – ҳапсадгьыл ҳамхра!

Амашьына абжьы саҳан, ашырҳәа сыкдәылкьазар Аслан иакәын. Дадураагьы сышьҭахь иаадәылтцит – зегьы иҳаҳарызеишь ҳәа акәын ишыказ. Аслан иуада даакнаххын, ажәжәаҳәа иҿааиҭакны даадәылкьан, имашьынахь иҿынеихеит.

– Уабацо, уара? – ибжьы наикәиргеит даду. – Иҿыцу акыр уаҳама?

– Аибашьра иалагеит рҳәеит, икоу еилыскаап ҳәоуп, – иҳәан, даатгыланы даарзыпшит Аслан.

Аӡәгьы ҿимтӡеит. Нандугьы дышьхныпсыланы дахьгылаз акгьы лымҳәаӡеит. Урҭ рказшьала Аслан идырит икалаз шраҳахьаз. Иаргьы уаҳа акгьы мҳәаӡакәа ашырҳәа иҿынеихеит.

– О-о, Анцәа ду дышәхылапшааит! – иҳәеит даду.

Ҳамҭакы ҿымҭ-псымшьҭ игылан, – ирҳәауа рҿашәомызт, рхы зқәыркуа рыздыруамызт. Нас дасу рыкнықақәа ицеит. Ус шакәызгьы, зегьы гәыгра-гәыграк рыман, уи рныпшуан рцәажәараҿгьы.

Ауха ҳхәы ҳанылахатәа, даду атцәца аакәхны дѡагылеит. Ҳѡагылеит нандугьы саргьы.

– Анцәа ду, суҳәоит, – иҳәеит ибжьы хыцхыцуа, апааимбарцәа Аԥсны иахылаԥшхәу, сшәыҳәоит, иԥшьоу ҳныхакәа, сшәыҳәоит! Ҳ–Аԥсны ашәарҭа баапс иаатагылеит, уи ҳара ҳаиҳагьы шәара шәоуп избарҭоу, сшәыҳәоит, сшәашьапкуеит, ҳашшәаз еиԥш акәымкәа, лыԥхала ҳалыжәгарц ҳазҭашәаз арыцҳара. Шәыда гәыгьрҭа ҳамам, шәнапы ҳануп, зхьышьаргәытца сакәыхшоу! – иҳәан, иатцәца ыжәны длатәеит. Нандуи сареи «амин» ҳҳәан, ҳаргьы ҳлатәеит. Сара акрысфеит, аха дадуи нандуи крыфарас иҟарцаз акгьыҟам. Уи акәым, даду ѡба-хпҳа цәыца ижәлон ихәы данахатәоу, аха уаха убриак ада уаҳа егьимжәʒеит. Нандугьы лфырцьан-ʒыгамацәаз аацәырылган, ауатка нҭатәаны лныхахә Дыдрыԥшь-ныха ахьʒ ҳәаны, дныҳәаны илжәит. Абарҭкәа рышьҭахь сара сгәалаҟазаара акыр ибзиахеит.

Атцх акыр инаганы ҳашьҭалеит.

Даду ицәажәабжь саҳауеит: зны Анцәа диҳәоит, зны уи имацара дцәажәоит. Нанду «Оҳ!» лҳәоит уажәы-уажә. Уигьы акы лҳәоит лкәыпсычҳара инацтцаны, аха уи саҳаʒом. Сара акиносахьақәа избахьаз рыла аибашьра сыбла ихгылоуп, сзыцәом, снаҳәы-ааҳәуеит.

Сзырѡызыр, даду ддәылтцит. Амза каҵҵоит – агәыр каршәзар иаашьҭухып.

– Иа Анцәа ду, зхьышьаргәытца сакәыхшоу, ҳрыцҳашьа, ирыцҳашьа ҳхәычқәа! – иҳәан, Анцәа диҳәеит. – Хышықәса уажәаԥхьагьы иааиҽаххын, аха иаанукылеит, уажәгьы ашьакатәара аҽынʒа инамгакәа инукыларц суҳәоит. Уара уҽаԥхьа зегьы ҳгаʒоуп – анхаѡгьы, аҳәынтқаргьы, агаʒа иаанкылара зылшо уара уоуп, апаимбарцәа шәоуп, ҳныхахәқәа шәоуп. Ҳшәыҳәоит шәылшара ҳшәырхәарц. – «Амин!» – сҳәеит сахьышьҭаз, сыбжьы нытцакшәа.

Ҳамҭакы тцхьаны еиԥш, дхынҳәны дааины дышьҭалеит.

– Сгәы иснаҭом аибашьратцәкьа иалагап ҳәа, – иҳәеит даду данышьҭала ашьҭахь. – Иахьабалак икауу ит ынчроуп. Даушла ҳиршәарц ауп акәымзар, ақыртуа дыԥхамшьакәа

дышԥаҳабашьуеи! Иитахузеи ҳара ҳҟнытә, еибашьрада Аԥсны игахьеитеи!

– Ус Анцәа иҳәааит! – лҳәеит нанду. Уигьы дыцәауа дыҟазма, даду идәылтԥрагьы иҩнашыларагьы дырзыԥшын.

– Дааракгьы рыгәра згоны акәым, аха ара иҳаланхоит, ҳацәгьеи ҳабзиеи еилахәуп, ишԥаҳабашьри ҳәоуп сгәы иаанаго…

Агәылацәа ааизон ашьыжь. Аҙәы дкылшәаны даар, иааигаз ажәабжь еибырҳәон, ҽаҙәы ԥхыҙк ибазар, лабҽаба иибаз акы аиԥш иҳәон. Зегьы рлымҳа кыдтцаны изырҩуан, иҳаҳарызеишь ҳәа, нас ателевизорԛәа инарыдтәалон. Ус аԥсуа телехәаԥшра ааиԥҟьеит. Уи аҽены Москвантә ирҳәеит ақыртԛәа Аҟәа шыргаз, Гаграгьы ар шыҙхытцыз.

– Унан, ирҳәо уаҳауоу?! – лҳәеит нанду лыбжьы нҭганы. – Аҟәеи Гагреи ргазар акыр ҟаҳтцахма! Иабаҟоу ҳаԛкәынцәа, аҙәгьы ихабар ыҟаҙамеи?!

Даду уажәрааназа иҽырԍәԍәашәа дшыҟаз, уажәы иаҳаз ишьара дыԛәнарҟьеит. Ҳамҭакы ателевизор дахәаԥшуа дтәан, нас дҩагыланы наҟ ирцәан, аматцурҭаҽы ҳамҭакы днеиааиуан, дынкахәыцуа. Уи уажәы инеиааирагьы убасҟак ихьанҭан, изышьтымхуаз еидарак датцоушәа, иаҳаз ажәабжь гәыҭшьаага иԛәыԍәԍәон. Ус лаԥыԛәшәак иоун даатгылеит. Ҳамҭакгьы дазхәыцит.

– Урҭԛәа зегьы башоуп! – иҳәан, нанду дналзыԥшит. – Дызустада Шаранаҙе! Гитлер адунеи ырхыцхыцуа дтцысны дҽааихан, Урыстәыла игәытцҳәаны, абарҭ ҳашьхаԛәа рҟынҙа дааин даақәгылеит. Иахьа-уатцәы Аԥсны игоит шырҳәоз, ҳампалуп иигаз! Уара амцқьа арахь умҩа куп рҳәан, иԥшьоу ҳныхаԛәа иԥышә инҭасын, днықәхәаша даман ицеит. Шарванаҙе, Гитлер иеиԥш, аргама акәымкәа, абгахәыцы еиԥш иҽыргызмалны, Аҟәа дааит, Гагра дыҙхытцит ҳәа башоуп, еибашьрала уи Аԥсны изгом! Гитлер дхәымгазаргьы, дхатцан, даргамауаҩын! Дызустада Шарванаҙе, иҩнутԛа шҳамла дҟасҟасуа дытәны, арахь, аҟәыд ашьақар зырҭаз еиԥш, дҽызлааҙа, ани иоума зхьышьаргәытца сакәыхшоу Анцәа ду дызжьо, иԥшьоу ҳныхаԛәа зжьо? Уи ҟалашьа амаҙам!

Згәы цаны иҟаз нанду даалахҿыххеит. Саргьы сгәалаҟара аабзиахеит. Абри аамҭазы амашьына абжьы аагеит. Зегьы ашә ахь ҳаихеит. Ҳнапшызар, саб иакәын. Сыѽит! Сара снеиааиҙа Амина амашьына даатҟьан, агәашә ҟьаҟьаҙа иаалыртит. Сҭаацәа зегьы ыҟан.

– Шәеибгоу, уара, шәеибгоу? – иҳәеит даду.

– Унан, сшәыкәыхшандаз! – ашырҳәа днарпылеит нанду.

Ус Дикрангьы дааит иԥштәы ихыгга.

– Арҭ ақәыцьмақәа иҟарҵаз уаҳаит! – иҳәеит игәы цыжәжәо.

– Ақәыцьмақәа ракәым, аха аҳәақәа роуп, – еиҭах дааириашеит даду.

– Иҟоузеи Аҟәаҟа, ирҳәозеи? – реицәажәара саб иахь иниарган, иазҵааит.

– Аҟәа ирҳәараны иҟахи, дара ирган, аимҵәара иаҿуп, – иҳәеит саб. – Аиҳабыра арахь Гәдоуҭаҟа иааит, уажәшьҭа акыр рҳәозаргьы, акыр рыҙбозаргьы ароуп.

Зегьы реиҳа даду иҿырҷәҷәаны дыҟан. Уи лаԥықәшәа бзиак шиоуз ҳәаны, уажәраанҙа нанду илеиҳәахьаз еиҭеиҳәеит. Сыԥшызар Дикрангьы ишьара даақәлеит.

– О-о, Аԥсны иахылаԥшхәу аԥааимбарцәа, ҳаиқәшәырха, ҳхәыцқәа рыцҳауп, шәыда гәыгьрҭа ҳамам! – иҳәан, инапқәа дѽарыханы дааматанеит Дикран.

Ажәытәтәи аибашьра ргәаладыршәан, ҳамҭакы иалацәажәон. Усҟан урҭ сара исықәлан, еибашьуа иҟамызт, аха ахҭысқәа бзиаҙаны иргәалашәон.

Саб акы дышнацҳаз еиԥш иашьцәа ахьыҟаз аппозициахь дцеит.

Ашьыбжьышьҭахь Гәымсҭантә абзарбзан хысбыжьқәа аафуа иалагеит. Урҭ убасҟак игәыҭшьааган, бзарбзанк тҟәаццыԥхьаҙа, дак ҳалԥсаауан. Ари зегьы ҳгәы канажьит. Даду ацәажәара даҟәыҵит: ҿиҭуамызт-ԥсишьҭуамызт, днеиааиуан дынкахәыцуа, уаҳа гәырҷәҷәага ажәакгьы иҳәомызт. Уи сара даараҙа иснырит. Сара сеиҳагьы сангьы сандугьы ирныpит. Ахәылԥаз саб еиҭа машьынак азна аҳәсеи ахәыцқәеи ааигеит – ҳауацәеи ҳҭынхацәеи ракәын. Абасала «ҳҭаацәа» рхыԥхьаҙара азҳара иалагеит.

Ҳанышьҭала даду дшыцәам удырратә, уажәы-уажә дқәыпсычҳауан. Сзыцәомызт саргьы. Абзарбзан тҟәацрақәа игәыҭшьаагаха ишгац игон. Нас еиқәтәеит.

Адырԥаҿены еиҭа агәылацәа еизеит. Рус рнапы иакуам, иҟарҵари, итәаны ргәалақәа еибырҳәоит.

– Ихаҳҵа-ихаҳамҵа, аибашьра иалагеит, – иҳәеит Дикран, – аха ҳзықәгәыҷуеи – ар ҳамам, абџьар ҳамам?

Дикран изҵаареи уи иҟаиҵаз алкаақәеи зегьы иаарыцәыҷәгәеит.

Урҭ уажәы рыгәқәа убасҟак итцаҳахеит, амаҷ ргәы канажьуеит, игәышьҭыхгоу акакәзаргьы иаразнак иарлахҿыхуеит.

– Аурыс иоуп ҳзықәгәыҷуа, уаҳа гәыҷыртас иҳамада? – иҳәеит даду. Зегьы неиҿаԥшы-ааиҿаԥшит.

– Аурыс иполитика цқьа еилкаам, – иҳәеит Леуа.

– Нхыҵынтә ҳашьцәа агәақьҳәа идәыцәлеит иҳацхраарц, иаахьоугьы рацәаѳуп, аха Шәачала рымѳа ркит рҳәеит, шьхалоуп излааua. Избан рымѳа зыркыз?

Ҳамҭакы инкахәыцуа итәан зегьы.

– Араҟа иаҳзымдыруа акыҟоуп, – иҳәеит даду. – Еилкааны иҳазҳәаша аҙәы даабандаз!

– Џьофик иаха дааҿаххны дцеит, – иҳәеит Леуа, – ҳара ҳаиааиуеит, акы шәымшәан иҳәеит, ҳгәы иргәгәауоу, акыр дақәгәыҷуоу сыздыруам.

– Џьоникгьы ус ауп иихәаз, урҭ иаха еицны иааит, – Дикрангьы ишьақәиргәгәеит Леуа иихәаз. – Урҭ хьатцып ҳәа згәы иҭоу ракәзам.

Ашьыбжьон Москвантә ажәабжьқәа рҳәараны ианыҟаз аамҭа усгьы иаадыруан, ателевизор аҿасҵеит. Зегьы еикәшаны иаатәеит, ажәабжьс иҳаҳарызеишь ҳәа. Ажәабжьқәа ирылагеит Аԥснытәи ахҭысқәа рыла. Уи анырҳәа ашьҭахь Урыстәыла аҳәынҭқарра ахада иазцааит ақыртқәеи аԥсуаи реидыслара иахуҳәаауазеи ҳәа.

– Иахысҳәараны иҟоузеи, уи дара рыѳнутҟатәи рус ауп, – иҳәеит иара, уажәраанза зыбжа ѳаз иблақәа аакылицан. – Ҳара урҭ реимак ҳҿеалаагалазом. Ишԥа, нас, ҳара ҳарԥарцәа Аԥсны иҭаҳархону?! Мап, уи ҳара иалҳаршом!

Зегьы неиқәыпсы ицеит. Ҳамҭакы ирҳәо рҽамшәо иҟәызгаҙа итәан, ателевизор иахәаԥшуа.

– Уара ари ииҳәо закәи?! – иҟәызгара даалтцын, иџьашьаны дразтцааит даду. – Ҳхы аажьоит ҳәа ҳаҽуп акәымзар, ҳгәыгра башазаап!

Еиҭа ҳамҭакы еиқәыпсы итәан зегьы.

– Асовет мчра хзырбгалаз хьаас ҳимоума! – инаиаҽеԥниҳәеит Дикран аҭыхәтәан. – Аха ажәлар жәларуп, аҳәынҭқар ииҳәо зегьы рзын «амин» рҳәо иҟаҙам. Аурысҷәа иргәаԥхоит ҳәа уҟоума ари ииҳәаз?

– Еиҳараҙак аказакцәа, урҭ ҳара иҳадгылоит, – Леуагьы иажәа нарылеитцеит.

Еиҭа ҳамҭакы ҽымҭ-ԥсымшьҭ ателевизор иахәаԥшуан, аха уи уажәы ҳара ҳакәмызт, дара русҷәа ракәын излацәажәоз. Иахәаԥшуазгьы ус иԥшуан аҟароуп, урҭ уажәы рхы акәын изызхәыцуаз, ирыздыруамызт ирлахьынтцахоз.

– Нас, ҳара ҳашьцәа баша иҭахама?! – даатҷьеит нанду. – Урҭ Урыстәыла акәҙами рхы зҷәыртцаз?!

Зегьы нанду иналзыԥшит, илҳәаз џьашьаны.

– Аиеитцәҟьа! – иҳәеит Дикран. – Гитлер Аԥсны акәҙам, Урыстәыла ауп дызқәылаз. Уи шәара шәыѡнутҷҟатәи шәус ауп, ҳара шәеимак ҳҽалаагалаҙом рҳәар аԥсуаа, иахырҳәаараны иҟази?!

– Иуҳәара уҟан! – иҳәеит Леуа. – Уеиҳа зымчу абаа уалеичаԥоит. Адырѡаҽены Сибра ушыҟоу убарын!

Еиҭа иааҭынчрахеит. Ҳамҭакы инкахәыцуа итәан.

– Адунеи аҽы ахаангьы аиаша ыҟамызт, иахьа иҟалап ҳәа ҳазлагәыгри! – аҭынчра ааилеигеит даду. – Ууанҙа Анцәа ҳноумышьтын акәымзар, иаҭаххозар, ана сшәаҟь кнаҳауп, сҟаҧтаруаз еитцаԥах иҟоуп, саргьы сцоит еибашьра, уаҳа сылымшаргьы гәашәк сыхьчап…

Абас ҳамҭакы имакаруа итәан, ирылшозгьы ирылымшозгьы ҳәаны, рыгәқәа еибарҷәгәон. Нас, иныҳәа-ныԥхьаны, рыѡныҟақәа рахь ицеит.

Уи аҽены аҳәсақәеи ахәыцқәеи ииаз рацәаѡуп: агаҽа аншәарҭаха зегьы ашьха қытақәа рахь еихеит. Уи ауха ѡажәижәеизаѡык ҳхәы ҳахатәеит. Нанду абыста ананыл-

ҭоз исыдылтцеит шаҟаҩы ыҟоу ԥхьаҙа ҳәа – убри алоуп изласгәалашәо.

Гәымсҭантәгьы Гагрантәгьы абзарбзан хысбыжьқәа ааҩуан. Иахьа-уаҵәы иҟало ҳзымдыруа зегьы ҳцәа ҳҭаҙызон. Ауха ҳанышьҭалоз ҳацыԥхьаҙа каруаҭ абаҟахыз, адашьмаҷы ацәарҭақәа шьҭатцаны ҳашьҭартцеит. Уи акәхап, сзыцәомызт, наҳәы-ааҳәран сызҷыз.

Дадугьы дызмыцәозар акәхарын, аҵх агәы еиҩнашахьан еиԥш, ашьшьыхәа дҩагылан, ашә аартны дындәылтцит. Саргьы ашьшьыхәа снеин, аԥенџьырқәыршә снахан, снаԥшызар, амза иқәыччә агәара агәҭаны дгылоуп, ашьхаҟа ихы рханы. Ладантәгьы ҩадантәгьы абзарбзан хысбыжьқәа хрыжь-хрыжь ишгац игоит.

Даду ашьшьыхәа длышьамхнышгылан, ихы ларҟәны адгьыл дагәзны дҩагылан, уажәраанҙа дахьԥшыц дыԥшуа ҷәааиҭит:

– Зхьышьаргәытца сакәыхшоу, Анцәа ду! Аԥсны иахылаԥшхәу аԥааимбарцәа, зылԥха ҳауша иԥшьоу ҳныхақәа! – иҳәеит иара мыцхәы ибжьы мырдуцәакәа. – Анцәа иҳаҭәоушьаз ҳ-Аԥсны аҕа дақәлеит, ашәарҭа итагылеит ҳажәлар, ҳаҷкәынцәа хацәнамырха аҕа иҷагылоуп, иахьа-уаҵәы иҟаларызеишь ҳәа ҳцәа ҳҭазызуеит. Абас еиԥш ахлымҙаах еиқәатцәа ҳанҭашәа шәара шәоуп гәыгьртас иҳамоу, сшәашьапкуеит: ишәыхьча ҳаԥсадгьыл Аԥсны, еиқәшәырха ҳажәлар! Абџьар кны аҕа иҷагылоу сыҷкәынцәа шәырхылаԥш, урҭ рҩызцәа шәырхылаԥш, рыԥсадгьыл ауп ирыхьчо, аҙәы итәы имаркуам. Аԥсадгьыл ахьчара ҳақуп, убри аҳақгьы гәашәтарц сшәыҳәоит. Ҳазҭашәаз ашәарҭа баапсы ҳаибганы ҳзалтцыр, шәҷаԥхьа ҷаҭахьаны исыкәыстцоит ацә шьны аԥааимбарцәа агәатцәа шышәсырбо ала. Сшәаны исыкәыстцаз сҷаҭахьа, сгәыргьаны исыкәысхыртә иҟалозар, сабацәа рцьынџь сзыкәгылоу адгьыл, агәыла-азла ирбо-ираҳауа, еиҭах сшагәзуа ала ҭоуба зуеит.

Даду дгылан еиҭа ҳамҭакы: зны ажәҩан датцаԥшуан, зны ашьхаҟа дыԥшуан, дҟәындҟәындуа акы иҳәон, аха уажәшьҭа уи саҳаҙомызт. Нас ашьшьыхәа дхынҳәны иҷааихеит.

Даду иааиҳәоз ажәақәа зегьы сгәатҵанӡа инеиуан. Урҭ убасҟак иснырит, ажәақәа рымацарагьы ракәым, адгьыл дахьагәӡыз убасҟак сцәа-сжьы ианырит, зыхьӡ иҳәаз Анцәа дугьы, аҧааимбарцәагьы, иҧшьоу ҳныхақәагьы рҽынӡа уи иажәа шыназаз агәра згартә еиҧш.

Дхынҳәны иҽанааихоз уажәраанӡа хрыжь-хрыжь игоз абзарбзан тҟәацбыжьқәа ладагьы-ԝадагьы аиқәтәара иаҽын, даду дааины данышьҭала иагьааиқәтәеит.

Убарҭ ацәаныррa ҵаулақәа убасҟак иснырит, уи ашьҭахь лассы сызмыцәаӡеит. Даду иахь снаӡырԝын, аха уаҳа уи иҟәындҟәындбжьы смаҳаит, нанду лакәзар, уигьы лгәынқьбжьы гомызт – иҭахәхәа ишҭанагалаз удырратә иҭынчран.

Абарҭқәа рышьҭахь саргьы хәычы-хәычла сылацәақәа ҭааyа салагеит.

Ианвар, 1997

ХӘАЖӘКЫРА

– Хәажәарԥыс, уара нан, кәарацыԥхьаӡа
ухәажәны, убыца ԥшӡаха жәлары урзыҟалааит!..
Ашықәсан ауаа ухәажәа рклааит.

Сатҭанеи Гәашьа лдоуҳа

Март мза ҳаатагылеит. Ари аапынра рапхьатәи амзоуп, аха аӡынра ахыпша шамац иамоуп. Уимоу, зны-зынла аӡынра атцкысгьы алеишәа анарцәгьогьы ыҟоуп: игәыпҵәагоуп ақәабаасабаа, хҽатцас иулатцәыруеит апшатцәытцәы, аӡынра агәта ҳҭагылоушәа еихатәаны асы анауагьы убап. Нас уԥшыхыр, амра анааԥхалак, абыкчыкҳәа асышәыб кыдыԝрны аҽыланахоит, асырӡԝаркәа хытцны идәыкәлоит, ардәынақәа, атцлақәа рыкәцәан амра хаара ргәытцаршуа, иркьыкьӡаны ашәаҳәара иалагоит. Уи ианаго: асы леизаргьы башоуп, аапынра аait!

Абасала, март мза аилашәа-еилытцра азымариоуп, ахьчагьы ҽенак хынтә дарччоит, хынтә даркәашоит.

Сара уи март мза ҳәа акәын ишыздыруаз, аҧсышәала ахьӡцәҟьа сынтәоуп иаҧыздырыз.

Уи шыҟалаз абас ауп.

Ҽнак шьыжьхьа ыфаны ҳанааилга, даду ус иҳәеит:

– Бара, аду, уатцәы хәажәкыроуп, цасым, уаха рбаҕьк ҳшьып, ныҳәоуп.

Ахәылпаз ааигәахо ианалага, даду заа аҩныҟа дхынҳәит. Нанду уи дизыҧшын: акалат итцакны илымаз ларбаҕь аҧшь, аика ҟьаҟьаӡа, ирдаҧдаҧуа иаатцылган, ашьындырӡаақәа цәыз-цәызӡа, ажәҩақәа ахьҷеакыз инҵарс икны лҷаалхеит. Даду иҷы зык нақәитәан, иаҳәызба мақьак наҷшьы-ааҷшьны даадәылтцын, нанду ларбаҕь лымхны днаскьаны днагылеит, мрагыларахь ихы рханы.

– Анцәа, абзиара ҳзыҟатӡа, ҽаанбзиала, Анцәа ҳнашьты! – иҳәеит ибжьы уиаҟара иҳарамккәа. – Жәытәнатә аахыс таацәала имҩапаагалоз хәажәкыра ныҳәоуп уатцәы. Уаха арбаҕь шьны ҳапылоит. Ҽаанбзиала Анцәа ҳнашьты! Ҽааны уажәааны таацәала ҳхы ҳақәгәыргьо, ашьтәа шьны, ҳапыло Анцәа ҳаиқәиршәааит!

Абас дныҳәаныҧхьаны, арбаҕь амцәыжәҩақәеи ашьапкәеи ааидкыланы илышьҭеитӡан, наҟ-ааҟ ишьапқәа ларыцәиргылоны еиҧш, агәашә машьынак аадыххылеит.

– Аҷкәынцәа аазар ҟалап, уцаны агәашә аарти, – иҳәан, даасзыҧшит. Аҳәаха имҵакәа сыҩны агәашә снадыххылан, иҟьаҟьаӡа иаасыртит. Сыҧшызар, урҵ издыруаз ракәмызт.

Ажыжәҳәа агәар иааҭалан, ишиашаз даду инеидххыланы иџыцӡа иаангылан, наҟ-ааҟ ашәқәа ҟьаҟьаӡа иаартны, ҩыцьа ахацәа аатытцит. Даду иишьыз арбаҕь наҟ инышьҭеитӡан:

– Уа бзиала шәаабеит, ҽаанбзиала шәнеиааит! – иҳәан, иикыз аҳәызба ишьтахьҟа днахашәа иаагәыдкыланы, аҧсшәа реиҳәеит. Убри аамҵазы саргьы саарыдыххылеит.

Асасцәа руаӡәы амашьына ашьҭахь ахҩа дҩахан, қыжәк атәыҩа ианкны иааҭирпеит. Убри инақәырццакны ақыжә зкыз иҩызагьы амашьына пҳалк аҟара зкуаз уалыр хәычык амаа ианкны иааҭиган, иниргылеит. Даду дшанханы дрыхәаҧшуан.

– Ҽаанбзиала шәнеиааит, Кан! Абри ауп иҳалшаз иахьазы, – иҳәеит ақыжә атәыԥа кны игылаз. Убасҟан ауп асасцәа рҭаара зызкыз даду ианидырыз.

– Уа ҽаанбзиала унеиааит, Манча! Ҽаанбзиала унеиааит, Виктор! –иҳәан, даду инапқәа рцаҷаны еиҭа иаагәыдикылеит. Сара макьана акгьы сзеилкаауамызт. Убри аамҭазы нандугьы дааин, аԥсшәа ааралҳәеит. Аслангьы ажәгәарала дааин, уигьы асасцәа аԥсшәа реиҳәеит.

– Арҭ ҭыԥх ахәажәтцәы зауз роуп, ишыжәбо еиԥш, иаҳҭааит! – иҳәеит даду дреигәыргьаны.

– Унан, закәытә уадаԥроузеи шәхы злашәтцаз! – лҳәан, нанду еиҭа ҽаанбзиала ҳәа игәыдкыланы, дрықәныхәеит. Убасҟан ауп саргьы иҟалаз аныздырыз.

Арҭ асасцәа уск аҵыхәала ҭыԥх уажәааны ҳаԥны иахьааиз, хәажәкыра иақәшәазаап. Аҭаацәа рыцыԥхьаҙа ԥшьба-ԥшьба кәакәар ахьыҟарҵоз асасцәа рзгьы иҟарҵеит – ус иаԥуп ари аныҳәаан. Манча ахәажәтцәы иқәшәеит. Уи аҵәы аирыз ианҭадыршә, Виктор иаҵәца иҭашәеит, убриазоуп уи аԥы зааигазгьы.

Абас ҳгәыҳеанҙамкәа ари аныҳәа рбаҕьк ҳеалагҙаны, ҭаацәашәала иазгәаҳҭап ҳәа ҳшаҧыз, аҽартбааит. Даду агәылацәа рахь сишьҭит, аԥныҟа иаасԥхьарц. Саргьы ашырҳәа саарылагьежьны сааизар, ашьтәа абжа ацәа ахырххьан. Изасҳәазгьы рыҷенмырхаҙакәа ииаит.

– Уажәшьҭа шәареи сареи араҟа ус ҳамам, арахь шәаала, – иҳәан даду, асасцәа раԥхьа днагылан, аԥныҟа рҧынархеит.

Дадураа ауада аԥхарраҧы итәаны аицәажәара иаҧын. Саргьы ашьшьыҳәа снеины рнаԥсшәа саатәеит, реицәажәара сазыҙырԥларц.

– Ҳаԥсуара Анцәа иумырҙын, иаҳхашҭны иҟаз аныҳәа ҳгәалаҳаршәеит, – иҳәан, Дикран реилацәажәара аныҳәахь иааиигеит. Дадуи Дикрани ԥеишьцәа ирхылҭцыз роуп. – Анкьа, ҳабацәа рхаан, қьафура аныҟаз акәымзи, ашьтәақәа ршьуан, рҳәеит, ныҳәа дук еиԥш имԥаԥыргозаарын. Уажәы рбаҕьк аҧы ҳааины ҳаҟоуп…

– Иара уигьы Анцәа иџьшьоуп, – иҳәеит даду.

– Анкьагьы еиҳараѡык рбаҕьын иршьуаз, – реицәажәара инацитцеит Манча. – Шәабацәа реиԥш, анхацәа бзиаҟәа иҟаз ракәын аныҳәа ныҳәатцас имѡаԥызгоз. Ѡышә-хышә хы аԥсаса змаз рзы шьтәак ашьра еиҳа ирзымариан рбаҕьк ааста – рыҳәсаҟәа хышә рбаҕь ааҙаны ирымаз ҷьушьоу!

Манча аиҷырԥш иҟаитцаз зегьы арччеит.

– Ее, аамта, аамта! – даақәыԥсычҳаит Виктор. – Азараҟьа аиԥш, аамтагьы наҳәы-ааҳәуеит, анхаѡы рыцҳа имчгәышьеи, цыркьыкәашара ҟатцо дацныҟәоит аҟароуп.

– Ҳара ҳҳаантцәҟьа, шаҟантә еитасхьоузеи, аха абыржәы еиҕьу аамта ҟамлацшәа сгәы иабоит, – иҳәан даду, аполитикахь рыхшыѡ ниеигеит. – Ҳара ҳалацәа анаахт, иаабаз аколхоз ауп. Рапхьатцәҟьа уи картоҕан ажәлар рзы. Нас, аԥсеивгара анҳаната, ауаагьы аҳәынтқаррагьы ирыхәо ианааҟала, шьаппықәла инагәтасын, инеилабга ицеит. Уажәы кашырроуп, аус уы ҳәа уарҳәом, изумуи ҳәа уаѡ душьтам. Ишышәтаху шәыҟаз рҳәеит…

– Нас, уи бзиоума?! – даатцҟьеит Дикран.

– Иагьыцәгьоуп, иагьбзиоуп, – иҳәеит даду.

– Ишпа иара, иагьыцәгьаны, иагьбзианы – иахәаҷашоума?! – иааиҽԥниҳәеит иара.

– Ауҕә иашьцылахьоу изы ибзиоуп, ауҕә зтахым изы ицәгьоуп.

Зегьы ааибарччеит.

– Шәара шәыччоит, аха анхаѡы уҕәда дматәаҙам: ма мчыла ихартцароуп, ма ихала ихеитцароуп, – даарыбжьаҟазеит Манча. – Ишышәтаху бзиоуп рҳәан, зегьы рхы ианоурыжь, шьоукы нхоит-интцуеит, аҽашьоукых – инхо дыхдыртцәоит. Нас, уи аума ибзиоу?! Аҕәра, аҕәра! Анхаѡы аҕәра ихазароуп, иқьышә цәызымкьо, ибҕа ԥызымтцәо, аха амѡа дыкәызтцо.

– Манча, иуҳәо иашоуп, суқәшаҳатуп! – игәы иахәеит Дикран. – Асовет аамта цәгьаҙамызт, амала, ҳтцасҟәа бжьнахит, ҳныҳәаҟәа арбжамҽамит акәымзар. Умбои, Манчеи Виктори шәыбзоурала уаха ари аѡнатаҷы ихынҳәит иҙны иҟаз аныҳәа. Уи шәара ижәбахьан, ижәдыруан, аха арт ахәыцқәа иабардыруеи, ишнеишнеиуа, зынҙа имыззои!

– Ус шаҟа ыҳхьоузеи! – инацитҷеит Викторгьы.

– Сара сзыцәшәо – тҷасда-қьабзда ҳбышкаҙа, ладеи-ҩадеи иатәу Маҳматқьари ҳиеиԥшхар ҳәа сшәоит, – даду итҷегьы иааирҕыҕкит ари азтҷаара, – агәарадуаа шыҟоу еиԥш.

Урҭ реицәажәара уа ихдыркәшомызт, избанзар, уи зегьы ирзеиԥшыз хьаан, зегьы ргәала рҳәар рҭахын, аха убри аамҭазы Аслан дааҩнашылан:

– Ҳара ҳахиоуп! – иҳәеит, пионерҭас инапы дҩахан.

Аслан ииҳәаз зегьы рзы изакәанхан, реицәажәара уа иаа҃ҳахырҭәеит. Даду агәарадуаа реиԥш ҳәа ииҳәаз ихьоухьооуа сгәы иаалсит, аха уи уаҳа хцәажәара амоуҙеит.

– Иааганы абра астол иаакәыргыл, сара сҿы ҙык нақәыстәоит, – иҳәан, даду абарҭахь дыҩдәылтҷит. Асасцәагьы агәылацәагьы ҩагылан, даду иааира иазԥшны иаагылеит.

Аслан ажәытә гәыблаа иантҷаны акәац ааиган, ахылҩаԥсылҩа ахылбақь астол иаакәиргылт. Убри аамҭазы дадугьы дааҩнашылеит. Зны дааиԥхьхәыцшәа маҷк даатгылан, нас астол ахь днаскьеит. Уи уажәы, артист асцена҃ҿы и҃ешеитеикуа еиԥш, аныҳәаҩ иҟазшьа шьҭыхуа, и҃еыр҃ееины, ихы маҷк дааҩахеит.

– Анцәа, абзиара ҳзыҟатҵа, ҁаанбзиала Анцәа ҳнашьты! – иҳәеит. – Уаха ҳаԥылоит жәытәнатә аахыс аԥсуа ҭаацәашәала имҩаԥигоз хәажәкыра ныҳәа. Тҵыԥх уажәааны ҳныҳәа иакәшәеит Манчагьы Викторгьы. Манча ахәажәтцәы иоуит, Виктор а҃ҩа҃ҿы ахәажәтцәы иқәшәеит. Абарҭ ахацәа ирыбзоураноуп ҳныҳәа уаха абас атцакы ҷыда аманы, ажәытәтәи аԥсуара аныԥшуа а҃ешарҭбааз: Манча ашьтәа ԥшҙа иманы даҳҭааит, иҩыза Виктор аԥсуа иныҳәагьы ичеиԥьыкагьы зырԥшҙо аҩы иааигаз иԥхеиԥхеиуа абраҟа иқәгылоуп, – иҳәан, атцәца аакәихит. – Ахәажәтцәы зауа дымшуп рҳәоит, ираз҆кы бзиоуп рҳәоит, имшьҭа бзиоуп рҳәоит. Убарҭ зегьы шәрылаҟаны Анцәа шәҟаиҵааит, Манча, Виктор. Иҭабуп аҭаара иҟашәтцаз азы. Ари ламысуп, ари ԥсуароуп, Аԥсуара шәагымзааит, ҁаанбзиала шәнеиааит! Уаха иҳақәшәаз сгәылацәагьы ҁаанбзиала шәнеиааит! – иҳәан, урҭ рахь даахьаԥшит. – Аныҳәа агәалаҟара еснагь ишәыма-

зааит. Ҳара аԥшәмацәагьы ҽаанбзиала ҳнеиааит! Сынтәа ҳныҳәа шәара ижәуит, аха уатцәы ахәажәтцәы зауа ҽааны уажәааны ашьтәа ҳзыршьуа, уи азы иатаху агәаҳәареи алшареи Анцәа иҳатәеишьааит!

– Амин! – рҳәеит зегьы рыбжьы неилаԥсаны.

– Ҽаанбзиала шәнеиааит зегьы! – даареихырхәан даду, иатцәца дѡаханы ижәит.

– Ҽаанбзиала унеиааит, Кан!

– Ҭаацәала зегьы ҽаанбзиала шәнеиааит! – зегьы рныҳәаԥхьыӡқәа неиларыԥсеит.

Даду иатцәца анижә, агәи агәатцәеи ргьама ибеит, нас даахьаҳәын:

– Аслан, атцәцақәа рызтатәеи, ҳашгылоу аныҳәа иақәныҳәап, – иҳәеит.

Урт ахьынӡеиқәныҳәоз нанду абыста анылтцан, рнапқәа зәӡәаны, рхәы илахатәеит. «Анцәа улпха ҳат» ҳәа акака анырк ашьтахь даду атцәца аақәихит.

– Уаха ныҳәоуп, уатцәгьы, – иҳәеит, – атцх дууп, ҳаццакӡом, ҳазхара ҳаицәажәап, ажәытә-аҿатә – иаҳгәалаҳаршәаша рацәоуп, ҳқьафқәагьы ƀаҳтцап. Абасала, ҳныƀәызгаша аӡәы тамадас далаххып.

– Иахәтоуп.

– Иақәнагоуп.

– Ҳаузыӡырѡуеит, азин умоуп – уаԥшәымоуп! – рыбжьқәа неиларыԥсеит даду иихәаз иақәшаҳатны.

– Дикран, уныҳәазааит, ҽаанбзиала унеиааит…

Избан сыздыруам, аха игәастахьеит, атамада даналырхуа зегь реиҳа ражәа кьаҿуп. Уажәгьы алеиԥси рыбжьара Дикран иныҳәаҿа кны иаалган, уажәшьта ишутаху ҳныƀәга рҳәарашәа, инаизыԥшит. Сара ѡынаҳас сырхагылоуп, рыматц зуеит, цхыраасцәас исымоуп нандуи Аслани: нанду рхәырыԥхь дырхылаԥшуеит, аѡы анатаху – Аслан исзааигоит.

Дикран табуп ҳәа реиҳәеит агәрагара ду иртаз азы, нас нанду лахь аҳәара ƀаитцеит, лхәы шыԥхоу акы днацҳарц, аха уи джәытә ԥҳәысымзи, илымуит.

– Ҳаи, ус шԥашәҳәо, асасцәа ҳтоуп, – рхатцкы сцааит, сгәы цыртцәахьоушәа, иƀалазеи! – лҳәан, иаахтцәаны мап лкит.

Аҭамада ииҳәаз асасцәагьы иақәдырҕәҕәеит, аҳәара ҟарҵеит, аха нанду илымуит: ана акы рзаалгошәа, ара акы рзаалгошәа, рчанахқәак лыпсахуашәа, рыматц луан дымтәазакәа.

Дикран аԥышәа змоу ҭамадоуп, уи апрезидент иеиԥш ауп ихы шымѽаԥиго: ииҳәаз уахыпар иузом.

– Атцәца зкуа иоуп игыло, – иҳәеит иара. – Адунеи аҽы закәанк ауп иҟоу: ажәа змоу даагыланы ажәа иҳәоит, егьырҭ итәаны иҙырѽуеит, иҙырѽуа дгылараны дзыҟоузеи, ажәа анирҭалак, дгылап!

Аҭамада ииҳәаз ҳәан: ныхәаҽақәак раан игылақәаз ҟалан, аха ашьшьыхәа иртәеит:

– Ухатцкы, иаххәаз ҳәоуп! – иаахитцәон иаразнак.

Даду аѽынаҳара саиршьцылахьеит. Аиҳабацәа урхагыланы аѽынаҳара – ҳаҭыр змоу маҵуроуп. Акы, аѽынаҳашьа унартцоит.

Аѽынаҳара иагьакуп, иагьыѽбоуп, уи – атцәца артәра акәзам иианаго, уи арҭәышьоуп. Атцәца шықәгылоу аѽы ҭоуҭәар – ԥхашьароуп, насгьы зегьы ианыржәлак ауп иантарҭәо. Атцәца цқьа имжәызар, иҭоуҭәазом, иаақәхны, «иҟалозар, уатцәца амх» ҳәа иоуҳәоит. Игәамбзиара аҟнытә имжәуазар ҟалоит, усҟан аҭамада изин алоуп ишурҭәуа. Атцәцақәа урҭәуеит зегьы неиҟараны: иурҭәцәаргьы ҟалом, иурбжатаргьы ҟалом. Уигьы акәым, аҭамада аныҳәаҽақәа рацәаны икыр, урҭ аԥхьа иикыз, ашьҭахь иикыз еилырфаҷа иудыруазароуп.

«Маҵура хәычы ыҟам, маҵура ду ыҟам, – иҳәалоит даду, – аус злоу унапы ианырҵаз аус шаҟа ламысла, ҟәышрала инаугъаз ауп».

Аҭакԥхықәра анаѽсангьы, аѽынаҳара злабзиоу – шаҟа жәабжь, шаҟа лаф, шаҟа ажәа ҟәыш уаҳауазеи! Уи аухагьы ус акәын ишыҟаз: аѽыжәра аиҳа убарҭ ракәын аԥыжәара змаз. Атцх кыр ишнеихьазгьы, итцегьы итәандаз ҳәа агәаҳәара шсымаз, Манча атцыхәтәан тҷәыцак даҳәеит. Уи иаанагоз ахыркәшара акәын. Аҭамадагьы азин ҟаитцеит.

Манча ишьҭахь Викторгьы иатцәца даахеит. Уигьы мап ицәырымкит. Атцыхәтәан зегьы ҭабуп ҳәа реиҳәеит даду,

аныҳәа ҳзырузгьы, аишәачара пату ақәтцаны иныҟәызгазгьы.

Рхәы ианахытц, асасцәа рҽааныркылан, ҳара ахатцгылацәа ҳтәааназа амҩа иқәымлеит. Ус иҟазаарын ажәытәангьы. Сара избахьаз – зызхара зфаз-изжәыз дҩагыланы, зны-зынла иҩызцәагьы лкажьны дцон, ус иҟаз цьысшьон Аҧсуараҿы…

Атцыхәтәан асасцәа амҩа ианықәлоз, нанду заа еиқәлыршәахьаз ахәычымц аацәырганы, рцьыба италтцеит. Уаҟа иҟан ақалпад, ачавра, ампахьшь хәбаба – урт ақьаад илаҳәаны. Асасцәа аҧсшәа раҳәаны, гәыблыла амҩа иқәаҳтцеит. Сара сгәы хытхытуа уатцәтәи Ахәажәкыра сазпшын: «Изықәшәодашь ахәажәтцәы?»

АНХАҨЫ

Аапынтәи аҧсшьара мшқәа раан мчыбжьык ҳанаушьтыз акәын. Ҽнак, шьыжьхьа анаҳфа ашьтахь, Батал, уаалеишь иҳәан, даду сихьырпшны ажьирта ҳнытцалеит. Араҟа ажьырныхәаан даду ҳапхьа дгыланы дааины, Шьашәы аҳ ду ихьзала агәатцәа кны дахьныхәауа ауп. Сара ари ахыбра аныхәеи агәыргьареи здызбало, иҧшьоу тыпны сахәапшуеит. Аха даду агәатцәа кны данныхәо ауп акәымзар, абжьаапны усурта тыпны, жьиртаны ауп дшахәаҧшуа, ихата дышжьимгьы, иеихаҷамаҷагьы, инхамҩатә мыругагьы араҟоуп иахьыҟоу.

Аныҳәақәа раан еиҧш акәымкәа, ҳаизаданы ҳныҩнашылеит ажьирта.

– Абри ацәматәа лбааганы еиқәхаршәап, – иҳәан даду, хыхь ахәблахьы илапш ҩаирхеит. – Ҽаанбзиала, анхара ааит, уатцәы пшьашоуп, аџьыкәреижәла атгара иамшуп.

Сара сылапш надсырхалеит «ацәматәа» ҳәа ззиҳәаз.

– Даду, ари «акәатана» акәзами иахьзу? – иџьашьашәа сиазтцаан, исҳәаз шьақәсыргәгәарц инацыстцеит: – «Анбан» аҿы ус аупеи ишану!

Сызтцаара хшыҩзышьтра зтаху акәны иҧхьазеит даду.

– Ус ауп, – иҳәеит дсыԛәшаҳаҭны. – Сара ашкол санҭазгьы ус акәын «Анбан» ишаныз, аха уи аԥсышәаҙам, аԥсышәала «ацәмаҭәа» ҳәа иашьҭоуп. Цабыргуп, анкьа «ацәмаҭәа» ҳәа изышьҭаз мҩелыхын, ацәеихеи аԥызеи рыда, аха уигьы ацәаҒәароуп изызку, насгьы уи ахьҙ еиҳа ҳашьцылоуп.

Агәра згеит даду иихәаз шиашаз.

Ҳаицхырааны илбааган, иаарҳәны амаакәа ирыԛәҳаргылеит. Инаҳәы-ааҳәуа, ѳ-ҧык змоу цәмаҭәоуп, адгьыл наарақәеи ахаҳәырҷҷарақәеи рҧы ацәаҒәаразы даара иманшәалоуп.

Даду иҙрыжәны иааигахьаз ацәеихақәеи аԥызеи аацәыриган, брула реибыҭара дналагеит. Зны напыла ианеибиҭа ашьҭахь, сара абруаргьежьга цаԥхала абруқәа сырҒәҒәеит. Абасала, ҳаицхырааны ацәмаҭәа анеиқәҳаршәа ашьҭахь, иаадәылганы агәарахь иааҳгеит. АуҒәгьы лбаагеит. Уи аҒьатамақәеи ахәтцырххақәеи кьыс рымаҙамкәа иԥан, уигьы ааганы ацәмаҭәа инақәитцеит.

– Уажәшьҭа ҳшаҧу аԥьыԛәреижәлагьы ҳармазеип, – иҳәан, ацахьы дынхьаԥшит. – Уцаны уанду улазҵаар, акалаҭ ахьыԥоу уалҳәап, иԥшааны иаага.

Даду деиха-еигәо аарла аца дшынҭалаз еиԥштцәԥьа, ишьҭарххны акалаҭ сыманы саргьы аца сынҭалеит. Даду зцырақәа ҟәазыз, итҭәааны иԥаз алапԥьа бзиақәа алԥшааны акалаҭ итаиԥсон. Саргьы исирбеит абас иԥоу ҭаԥсала ҳәа. Акалаҭ абжа анҭаҳԥса, уажәшьҭа иазхоит иҳәан, ҳаицхырааны иаатаагаи, аматцурҭаҧы иааганы инаҳаргылеит.

– Бара, исҳәо баҳауоу? – иҳәан, нанду лахь ибжьы наиргеит. – Ҳара ари аԥьыԛәреижәла ҧҳарпуеит, бара егьырҭ ажәламыжәлақәа еиԛәыршәа.

Даду аведра ааиган, аҟәардә дааханы акалаҭ даадтәалеит. Алапԥьа ахи атцыхәеи иара уи акалаҭ итаҧирпуан, егьи иаанхаз агәҭа аведраҧы иҧирпуан.

– Даду, ас еихшаны изҧурпуеи?! – иԥьашьаны сиазҵаит…

Инапы аведра иааҭшьны уаԥстцәык аԥьыԛәреижәла аатиган, даасзыԥшит:

– Уахәапш изеиԥшроу: игәылҭәааны, аԥыкәреи цырақәа ԥаҟьа-ԥаҟьазоуп ишыҟоу. Ари иҽалогьы абас иҟалоит. Аа, ари шаҟа иссоу! – иҳәан, иикыз алапҟьа атцыхәа ҽырпны инапргәытца ианԥсаланы даасзыԥшит. – Ари жәлас иузыҟатцом. Атцарауаа реиԥш ауп даду уртқәа зегьы шидыруа.

Аԥыкәреижәла ҽырпны даалгоны еиԥш, нандугьы цьамк азна аҟәыджәла аалган, даду инаилҭеит. Уи инапы аалшьуа ҳамҭакы дахәапшуан, нас, уаҳа акгьы ахымҳәаакәа, аԥыкәреижәла иналеиԥсеит. Нандугьы аҟәыджәла алԥшааны илымазаарын. Уи ашьҭахь дцан, аѡымсагжәлагьы аалган, уигьы уахь иналеиԥсан, аведра атцанҙа инапы ҭшьуа цқьа еилирхит.

– Уажәшьҭа ажәла мазеиуп! – иҳәан, аведра аашьҭыхны акәакь аҽы инкнеиҳаит.

Ауха арахә анҭаҳқуаз ацәқәа иҷыданы рхәы раҳҭеит – даду ацәқәа антцаикуазы абырфын иаѡызоу апҳә рзитцәахлоит.

– Ашьац цқьа еинымлац, адәахьы макьана рызхара рзыфом, – иҳәеит даду – аха аҽа зныкгьама анырбалак апҳә уиаҟара афара ргәапхом, абас иалԥшааy акакәымзар.

– Аҳаскьын ҽа рхапыц аҽазар акәхап, – сҳәеит сара.

– Ус рыхьуазаргьы ҟалоит! – ишьақәирҷәгәеит даду.

Адырѡаҽены ашьыжь сангыла, даду ацәқәа рхәы риҭахьан. Сҽы зәзәаны аматцурҭа санааѡнашыла, нанду ҳхәы рхианы даҳзыԥшын – абыста лырԥхеит, аҟәыд, ашә, ахартцәы. Сара ашәи ахаартцәи бзиа избоит, даду: –Аԥьыкәреижәла ҭаагоит, ҭасым, ҳҽы азы тыршаны ҳцарым, нас – ѡбаҟа тәыца аѡы. Ахартцәы анижәуеи ианимжәуеи еиҟароуп.

– Баҭал, ууаи шьыжьхьа луааҙа иҳазхартә акы ҳнацҳап, – иҳәеит даду, аҟәыди абыстеи рыла далагоит, избанзар, фырцьанк ижәыроуп.

Сара ас шьыжьнатцы акрыфара стахытцәкьамызт, аха даду мап шԥаицәыскуаз, ҳхәы ҳлахатәеит.

Даду иапхьа иқәгылаз ифырцьан ѡартәны иаақәихын, дѡагылеит. Саргьы ашырҳәа сѡатҟьеит.

– Анцәа ду улԥха ҳат, ҽаанбзиала Анцәа ҳнашьты! – иҳәеит агәатцәа кны дныҳәошәа, иҽыриашаны даагылан. – Иахьа

ажәла ҭызгоит, инкаԥсауа ажәла ибарақьаҭха иааҳрыхуа, ҳалаҭхаԥьуа Анцәа ду иҳаҭәашьа, аԥааимбарцәа иҳаҭәашәшьа. Анхара-антцыра ада хьаа ҳамамзааит!

– Амин! – сҳәеит сара, сеыриашаны сахьгылаз. Ус исиртцахьан даду.

Саатбжак ашьтахь ацәқәа ааҭганы ауҩә нархаҳцан раԥхьа снагылеит, даду ацәматәа дѡатцалан, днасышьталеит. Километрбжак аҟара набжьан ҳамѡа – цьара нааран, цьара ладаран. Ус, аҳәста акалт аҿы ҳаннеи, даду ицәматәа даатцытцын инышьҭеитцеит, нас ацәқәа днарыханы ацәматәеи ауҩәи ааибиҭан, ацәқәа раԥхьа снагыланы атцыруа налаадеит. Нас даатгыланы ҳамҭакы, ҳазлааз ҳашьтахьҟа дыԥшуан.

– Баҭал, уԥши арахь! – иҳәан, саргьы уахь сынхьаирԥшит. – Иубои уахьԥшуа?

Сыԥшит, снаԥшы-ааԥшит, ааигәа аҟәынць хҟьаны икеикеиуа иаҳрыцқьаз аҳәста зегьы сылаԥш нахызгеит, аха ԥсы зхоу акгьы збом.

– Иаҳцәаҩәараны иҟоу аҳәста, ҳазлааз амѡа, – сҳәан, саччеит, уаҳа ацымтцакәа, избанзар, сцәа иалашәеит даду ус баша дшысзымтцааз.

– Зыԥсы ҭоу уаҳа акгьы умбаӡои?! – ститцааит дԥышәарччо.

– Зыпсы ҭоу уҳәоу?! – ицьашьаны сизтцааит.

– Анхаѡы ихьԥшу зыпсы ҭоу роуп, – исеилиркааит даду. – Ажәла ҭаагоит ҳәа ацәматәа ҳаманы хҿанааҳха, ԥсаатәи шәарахи тцысны рыблақәа тырхаха иԥшуп, анхаѡы ҳхәы ааирыхуеит ҳәа. Аа, уԥши, нахьхьи абла атцкар ахьтә ицәытцыԥшны иахьыԥшуа амшәқәеи, аашьышьқәеи, абынҳәақәеи! Рыбжьы уаҳауама, ахьажьқәа еибарҟыжуеит, иубома атцарақәа еилаԥыруеит! Аа, уԥшы, ацәымсырпылқәа адгьыл ахьагәауа! Аҳәынаԥқәа нцәытцкәыр-аацәытцкәыруеит… Абарҵ зегьы анхаѡы латцара дахьцо ихьԥшуп. Урҵ анхаѡы иоуп избо, инхаѡым изгәатаӡом. Сара сыблақәа аахызѡар, зыӡбахә сҳәаз зегьы еицрыхәхәа сыбла иаахгылоит, «ииаг» ада ззымдыруа маҟаҿамҳәараа реиԥш, иԥшуп ацьықәреи анбаҟаитцо, ианбаирашәо, иаҳфартә ианбаҟало ҳәа.

– О-о даду, урҭ ирцәынханы иҳаураны иҟоузеи?! – иџьашьаны ҽаасҭит, даду иеиԥш схаҭагьы урҭ сынрылаԥшызшәа иԥхьаҙаны. Даду дааԥышәарччеит.

– Анцәа ду анхаѡы идитҷеит урҭ ныҟәигаларц, – иҳәеит иара. – Уи азы иаарыхраҽгьы дицхрааугеит. Анхаѡы иџьыкәреи ѡба-хпа лапҟьа зҽало ыҟоуп, убарҭ аѡбатәии ахпатәии Анхаѡы ихьԥшу рзоуп изҽало. Уи идыруеит иара. Насгьы Анхаѡы дзынхо ихы мацаразы акәзам: ашәарах рнаѡс уи аныҟәгатәқәа имоуп. Урҭ иагьмаҷзам: шәара агородуаа Анхаѡы шәихьԥшуп, иара иоуп шәныҟәызго. Шәаргьы шәакәым, аҳәынҭқараагьы ихьԥшуп. Адунеи дуззагьы Анхаѡы илоуп аԥсы злаҭоу. «Арҭ зегьы ныҟәызгода» ҳәа, уара ишуҳәаз еиԥш, Анхаѡы иҳәар, усҟан уи дшәаны инапқәа иваҳауеит, нас акрышҽазҭода шәара, агородуаа? Иныҟәызгода аҳәынҭкарра? Иалахьынҭахозеи иара адунеи дугьы?!

Сыблақәа ҭырхаха, исҳәо сҽамшәо, даду сизыԥшуан. Уи саԥхьа дгылан зегь реиҳа иразу уаѡы ԥааимбарны, зегьы ныҟәызгарц зылшо уаѡы гәыҭбааны, уаѡы барақьаҭны.

– Ҭынч анхара-анҭыра Анцәа ду иҳаҭәеишьар, урҭ зегьы ныҟәаагоит, аҙәгьы амла даҳаркуам, – иҳәан, даду аведра аашьҭыхны иарма махәҽа иаахишьын, егьи инапы ныҭшьны аџьыкәреижәла аатиган, дааҭгылеит. – Иахьа аџьыкәреижәла ҭызгоит, ҽаанбзиала Анцәа ҳнашьҭы, апааимбарцәа шәылпха ҳашәҭ. Ажәла икасыпсо ибарақьаҭны иҟало, игәырҩьачысны иҳадаҳкыло, Анцәа иҳаҭәашьа! Амра анаҳҭаху иҳауа, ақәа анаҳҭаху иҳауа, аԥсабара ҳзылпхааит. Ҽаанбзиала!

Абас дныҳәаныԥхьаны, иикыз ажәла ирбҩьыжә-рбҩьыжәны инкеиԥсан, аведра инапы аатшьуа, ажәла аҳәитҷәҳәа иҟьо иҽынеихеит. Сара самхаццакшәа снаидыххылан:

– Даду, иуҳәаз аныҳәаԥхьзы зегьытҷәкьа сызгәнымкылеит, суҳәоит даҽеазынгьы иҳәа! – саағьатҷәыҩьатҷәит. Уи иус даҽуп, аха саргьы дтцак сымами, уи ауп хьаас исымоу уажәы.

Даду ажәла аҳәитҷә-аҳәитҷәҳәа ишиҟьац иҟьо дааԥышәарччан:

– Уццакуама? – иҳәан дсазҭааит, ажәла ахьақәиԥсози иахьақәимԥсаци илаԥш рхыжьуа.

– Мап, сыццакҙом.

– Умыццакуазар, ҿаанбзиала Анцәа ҳнашьҭы, ҿааны уажәааны ажәла аҧҭааго, цқьа усзыҙырҩыр, игәнукылап.

Исаҳаз ажәа сааршанхеит.

– Даду, усхыччома?! – иԥьашьаны сизҭааит. – Шықәсык сыԥшызаауама, нас?! Сара уажәоуп ианысҭаху.

Даду ҳамҭакы ҷеимҭҙеит, ажәла шиҟьац иҟьоит, сара сивагыланы снеиуеит.

– Исҳәаз Анцәа иаҳаит, аԥааимбарцәа ираҳаит, уара цқьа иузгәнымкылазаргьы, – иҳәеит даатгыланы дсыҙԥшуа. – Сара урҭ рзоуп изысҳәаз. Исҳәаз рмаҳазшәа, еиҭасҳәар – ҭасым. Уи анысҳәо ҿааны уажәааноуп.

Сизеилымкааит даду, мамзар сеиликаарц иҭахыму?

– Даду, сара иуҳәаз гәынкыланы ақьаад ианысҭарцоуп, дара ирмаҳартә, убжьы нытцакны иҳәа, – сиҳәеит схаҭа сыбжьы нытцакшәа, – нас ишаауҳәаҭәҟьаз ақьаад ианысҭоит.

Сыбзамыҟә цәажәара даду дарччеит, аха нас даасыҙԥшын:

– Зхьышьаргәытца сакәыхшоу Анцәа дуи зылԥха ҳауша аԥааимбарцәеи ирцәыстцәахуеит ҳәа акы уҳәар – ҭасым! – иҳәеиг агәра згартә, сыхшыѡ азышьҭны. – Урҭ уҟәындҟәындны иуҳәаргьы дара рҟынҙа инеиуеит, убасҟак адоуҳатә мчы амоуп аныҳәара. Аныҳәаԥхьҙы ақьаад ианырҭаҙом. Сара аҙәыр ақьаад иантцаны исиҭаз цьушьома! Насгьы ажәеинраала еиԥш итцаны исымаҙам, уажә еиҭасҳәозар даҿеакала исҳәоит.

– Ишԥа, зны иуҳәаз нас даҿеазны ианухәа, даҿеакала иуҳәар ҟалома?! – иԥьашьаны сизҭааит.

– Иҟалоит, – ишьақәиргәгәеит даду. Аныҳәара – ныҳәароуп, Анцәа уиҳәома, аԥааимбарцәа урыҳәома, иуҳәоит уара ишудыруа. Аус злоу, иуҳәо агәра ганы, уразны иуҳәозароуп. Иарбан ныҳәазаалак аныҳәара зызку ахаҭа амѳа уҟәнатцоит, иҳәатәу, иутәу унарбоит. Нас аус злоу аныҳәаѡ иоуп: иҟәышу, зҷаԥыц ҭәҭәоу аҙә иакәзар, уи иныҳәашьала ирбоит. Зегьы хшыѡла иауеиԥшыху!

Абыржәоуп даду данеилыскааз! Ашәҟәы иану ақьырсиан ма амсылман ныҳәареи шәҟәы ианым аҧсуа ныҳәареи еиҧшымзаап! Аныҳәаҩ иара ишиҭаху игәы аартны Анцәа диҳәоит, аҧааимбарцәа дрыҳәоит. Уи бзиоуп, хымҧада!

Дадуи сареи ҳаицәажәара анхҳаркәша, еиҭах дааныҳәаныҧхьан, атцыруа усгьы иалаадахьан, ацәқәа ибжьы надирҳан, дцәаҕәо иҷынеихеит. Уи ицәқәа, ацәажәашьа рыздыруам акәымзар, иааиҳәо зегьы еилыркаауеит. Саатк аҟара даныцәаҕәа ашьтахь, «о-оҳоу!» иҳәан, ацәқәа ибжьы надирҳаит. Урҭ, уи иажәа ҩбамтәкәа, иаразнак иааҭгылеит. Иаргьы афырмахьц ацәмаҭәа инадыргыланы даахьаҳәын, инаҩсшәа ахцыц итцыхәҳәоз днықәтәеит. Сара даара истахын даду ацәмаа ааимданы сцәаҕәарц, аха аҳәара сацәыҧхашьон. Уажәы аҧсшьаразы дантәа игәаҕьны сиҳәеит, иҧсы ахьынӡеишьо ацәмаа акра азин ситарц, аха даду мап сцәикит.

– Сара саапсаны акәӡам, ацәқәа рыпсы дсыршьарц азоуп сызтәаз, – иҳәеит иара. – Арҭ ҳаапсеит, ҳапсы ҳаршьа рызҳәаӡом, аха уи сара издырыр ауми!

Иасҳәози, даду даду иоуп!

Ацәқәа дааракгьы иааҧсаны иҟаӡамызт, аха усгьы рыпсы диршьеит, нас дҩагыланы днеин, ацәмаа аанкыланы даахьаҧшны исирдырит, уажәшьта азин шыҟаитцо ала. Сара ашырҳәа сҷынасхан, снаидыххылеит.

Акалам бзианы иукырц азы, зны ацәмаа акышьа утароуп, усҭ, мышьта бзиала, ҷаанбзиала! – иҳәан, дсыкәныҳәаны, ацәмаа аасиркит. Ас ажәа ҟәышқәа ансхиҳәаа сгачамкхан, ацәшьхәа ириашаны исзымкуа, зны анахь, ҷазных арахь исцәымҩахҟьо иалагеит. Аха даду аҷпныҳәа сымтакәа, изнапык ала ацәмаа кны дсыцхрааны иааҳариашон. Ус дышсывагылаз зны ҳцаны ҳааит, нас схала исауишьтит, сыцәаҕәашьа игәаҧхазар акәхап.

Даду дахьынӡасывагылаз сҷырхханы, даара агәҷанызаара сыманы акәын сшыцәаҕәоз, аха уажәы кыр сҷаасырпсыҷын, даду иеиҧш, тынч ацәмаа кны ахәхәаҳәа сцәаҕәо снеиуан. Ацәмаҭәа аҧыза ҧсыӡак аҟара адгьыл пҟаны ицон, иашьтанеиуаз ацәеиха маҷак инеиҳаны адгьыл апсылара ҟьаҟьаӡа итцхны, ацәмаҭәа адаҟьа иаҷыршьқьра-

аны иаарҳәны ишьтанатцон. Цыкәсыларак амазамкәа, ус ахәхәаҳәа уанцәагәо даара агәахәа унатоит. Аха нас, ацәеиха хаҳәк ма дацк ианынаҷыслак, ацәқәагьы ааитцанарххоит, уаргьы угәалакара аабжьнахуеит. Ус шакәугьы, уи араќа лассы-лассы иќалоит азы, уҷеауршьцыларопуп. Ус акәымкәа, уцәматәа акы инаҷасцыпхьаза угәамтцхамтцуа уалагар, нас ишахәтоу иузыцәагәазом. Ацәагәаѡ иакәым, дара ацәқәагьы ашьцылоит уи ауадаѡра иацу: ацәматәа акы ианаклак, иамухаанза иааупеипшуеит. Уигьы акәым, ацәқәа атцыруа мачк итытцыр, «лаќ-лаќ» анысҳәалак, ма «ѡаќ-ѡаќ» сҳәар, иаразнак сҳәатәы аахартцон. Ианықәсыргьежьааугьы, «оуҳоу» ҳәа сыбжьы надырҳаны, иара уатцәкьа сыцәматәа аҷы аарҳәны наќ инеитарпаны сыбжьы анынарықәсыргалак, ашырҳәа ақәгьежьра иналагон. Сара сыцәматәа ашьхәа ытцарќацан искуан, ацәқәа хынҳәны инеины атцыруа итагылаанза. Нас сыцәматәа мачк сааханы ахәхәаҳәа сцәагәо сҷынасхон. Зны-зынлагьы афырмахьц нарыхќьашәа «лаќ» «ѡаќ!» ҳәа сыбжьы надсырҳауан. Уи иаанагоз: «сара ара сыќоуп, шәара шәышцац шәцала!» акәын.

Абасала, сгәы иахәаны ахәхәаҳәа саатбжак ақара сцәагәон, ацәқәагьы, даду иеипш, сҳәатәы хартцон. Убри асаатбжала убасќак агәахәа соуит, шьыбжьаанза сцәагәозаргьы саапсап ҳәа сыќамызт.

– Оуҳоу! – иҳәан, ацәқәа ибжьы надырҳаны, иааникылеит даду. – Уажәшьта мачк рыпсы дҳаршьап. Уаргьы умаапсакәа уќам?

– Мап, сара смаапсазеит, – сҳәеит сара.

– Угәы пцәаанза ацәқәа укыр, нас угәыхшәар ауеит, еиґьуп агәахәа шумоу уаангылар.

– Даду, сара ацәагәара сгәы ахшәазом, – сҳәахт еита саагьатәыґьатцәын. – Иудыруандаз шаќа бзиа избо ацәагәара! – Исҳәаз даду игәы иахәеит.

– Уи бзиоуп, уи бзиоуп! – иҳәеит иара. – Ус анакәха, уара унхаѡхоит. Анхаѡы атцара анитца, убри иоуп итцарауаѡытцәкьоу! Уи ҳәынтқарс дќаларгьы акгьы уицәымшәан – анхаѡы диагахазом, избанзар, дынхаѡуп. Анхаѡы деилызкааз уи дҳәынтқар бзиоуп.

– Абарҭ зегьы зхуҳәааua сара соума, даду?! – сшанхашәа снаизыԥшит. – Сара сҳәынҭқархандаз ҳәа сыԥазамеи.

– О-о, уи сгәамԥхеит! – исаҽԥниҳәеит даду. – Агенералра иамеилаҳауа асолдаҭ – уи асолдаҭрагьы изныԥгазом. Аҳәынҭқарра уашьҭамзаргьы, уи уҽазыԥаутцозароуп. Уаԥхьаҟа иуԥеиԥшу иалудырааи! Мышкызны, уаԥсыуоуп, дад, ҳәынҭқарс уҟаларoуп рҳәар? Ауаҩы зегьы дырзыԥшызароуп.

Аҟырԥырҳәа сыччеит.

– Узырччои? – иаасҷаирхьит даду. – Ари ҳҳәынҭқаргьы уара данукәлаз – ус акәхарын дышхәыцуаз, аха нас ианааидгыла, ажәлар мап рцәимкзеит. Ажәакала, аҳәынҭқархара уҭахымзаргьы, еснагь уцлабла, еснагь ԥхьаҟа уԥшла. Убри аус аҷы иухәоит акәымзар, акгьы иуԥырхагазам.

Дадуи сареи ҳахьынзеицәажәоз ацәқәа рыԥсы ршьеит, нас иара ацәшьхәа ааникылан, шьыбжьы аарц егьагымхо аԥынза ацәқәа икын.

– Арҭ макьана цәцарақәоуп, аԥхзы рылтцит, убама! – ацәқәа ааникыланы рҟәаҟәа инапы аақәишьит. Даду инапы бааҙажжыраза иҟан, иааицәымыцхеит. – Ҟоҳ, ус рзаамур акәын! – иҳәан, раԥхьаҟа дниасны, рыхәтцарххақәа рԥыртлара дналагеит.

Ацәқәа аахәтцыжьны, ҳнаҩсан хкаарак ҭакны иман, инҭацаланы агәашә ҩаҳаркит. Ашьац даарак еинымлацызт, аха ацәқәа иаразнак ажәжәаҳәа акрыфара иналагеит. Даду игәы иахәаны ҳамҭакы дгыланы дрыхәаԥшуан, ацәқәа аԥыжәԥыжәҳәа ашьац иаханы акрахьырфоз.

– Ацәқәа ауҩә иашьзом, рымгәахә ианагымха, – иҳәан, даахынҳәит. Уи ацәуаара ҳәа лассы-лассы изаалоит, мапгьы рцәикзом, ириҭоит, аха зегьы иреиҳәо акоуп: «Ҽнак акәым, хымшгьы иумаз, амала, рымгәахә иагумыжьын».

Аҩныҟа ҳаныхынҳә, ҳҳәы хианы иҟан, ҳнапқәа зәзәаны ҳнатәеит. Шьыжьхьа ҳәа акәзаап нанду ҳҳәы шыҟалтцаз, аха ашьыжь ҳназыцҳаз ҳзырханы ҳзымааит – ацара-аара атцкыс ҳҳәан, шьыбжьаанза аамта аагеит. Уажәы даара амла сакуан, даду сизымԥшзакәа схәы сшылахатәаз еиԥш, ажәжәаҳәа акрыфара салагеит. Иаргьы дааины длатәеит,

аха ихәы инапы амыркҙакәа еимгеимцарак аҟара дааҭгыланы даасзыԥшит. Сара сцәа иалашәеит уи акы игәы ишнанамгаз, аха, «слымҳақәа сықәжьны!», сус саҽын, акгьы зымбошәа ҟаҵаны.

– Баҭал, цьаракыр уццакуама? – ирмаанашәа дсазҵааит даду.

– Мап, сабаццакуеи, – сҳәан, снеизыԥшит, еиҭах ҽырдагәа ҟаҵаны. – Изхуҳәааи?

– Укрыфашьа зеиԥшроу ала цьаракыр уццакуазар сгәахәын. Уажәшьҭа санаргамаха, ишԥаҟастцоз, схы сырқьиар акәхеит:

– Даду, амла сшакуа удыруандаз! – акрыфара сааҟәытцны снаизыԥшит.

– Акрыфала, акрыфала, – иҳәан, егьымҳәакәа, «Псымиллах!» ҳәаны, ихәы инапы наиркит. Саргьы уажәраанҙа еиԥш акәымкәа, ҭынч сус инацыстцеит.

Ҳамҭакы ус ҳаибаҳаҭырны акраҳфон. Нас даду аҵәца аақәхны дааныҳәаныԥхьаны аѡы ижәын, иԥаҵа жәпақәа инапы нарылшь-аарылшьны, даасзыԥшит.

– Аԥсуаа ашықәс рацәа нызҵуа ҳәа иԥхьаҙоуп, – иҳәеит иара. – Уи зыбзоуроу дасу иара итәала еиликаауеит, аха сара усазҵаауазар, уи зыбзоуроу рыкрыфашьоуп: аԥсуа ихәы данахатәоу дыццакҙом – уи аамҭа иаҵьал иалаҙам. Уиалагьы, ҳабацәа ачеиҵьыка даара ҳаҭыр ақәыртцон: ачаҕьа, иԥшьоу акакәны ирыԥхьаҙон. Аишәачара зхарафарамызт дара рзы. Еибаҳаҭырны рхәы иахатәон, еибаҳаҭырны акрырфон, еибаҳаҭырнгьы игылон. Ус иҟан аҭаацәа рҽгьы; аѡны иутцаз ауп атәымцьарагьы иныҟәуго.

Даду иихәаз гәахәа дула сазыҙырѡуан. Иагьа ираамсҭашәаны иҳәазаргьы, са сахь акәын иахьхаз. Аха сара араамсҭашәара саламгакәа иаартны исҳәеит.

– Даду, урҵкәа уажәраанҙа исоуҳәар акәын, иалздырааи сара урҭ акәаматцамақәа!

Даду даацышәарччеит.

– Аԥсуара убри «акәаматцамақәа» аамухыр, амгьал мтцаа аиԥш ибашҳаҙа иаанхоит. Амгьал мтцаа еиԥшу атцас ауаѡы ихшыѡ арцагәуеит, даргаҙоит. Акәаматцама зцу атцас агьа-

ма арбзиоит, ауаҩы ихшыҩ арҟәышуеит. Ицәгьоума ус иҟоу аҭас?

– Ицәгьам акәым, ибзиоуп, убриазоуп саргьы изҭыстҵаауа.

Уи исҳәаз даду игәы иахәеит.

– Уи бзиоуп! – иҳәеит иара. – Амала, урҭ акәаматҵамақәа ашкол аҿы еиҧш иддыртҵаҙом – урҭ уара ухала игәоуҭароуп, ухала иутҵароуп. Сара аашықәса ашкол сҭан, – иҳәан, еиҳа игәныскыларц акәхап, инацәақәа рыла ааба сирбеит, – х-класск роуп сзылгаз, избанзар, уа иаҳдыртҵоз сгәы иаднакыломызт азы, «плоха» соуан, аха шәҟәыда-быгьшәыда Аҧсуара аҭараҿы «атлычна» сыман – уи сшьа-сда иалан азы. Аҧсуара иалаҙоу аҧсуа кәаматҵамақәа ирласны илаҧш итҵашәоит.

Даду иҳәашьақәа сдырччеит, аха нас сиазҵааит:

– Ашкол аҿы ишәдыртҵоз избан угәаҿы изымнеиуаз? Сара ашкол аҿы «атлычно» сымоуп, аха Аҧсуара аҭараҿы макьана «плоха» ауп исымоу. Избан ас инарҳәы-аарҳәны изыҟалаз?

– Сара исдыртҵоз ашәҟәы абас аҳәон: «Сасрыҟәеи Хындыҟәеи Ҭасраҟәа абнаҿы акәыкәбаа ҟәшәаны ииаргеит». Иуаҳауоу, Артҵага шәҟәы иаҳәауа? Аҩны иахьааргаз ран иҵьны ирҿалтҵазаап! Аетҵәа кыдызпааз Сасрыҟәа акәыкәбаа акәзаап фатәыс имоу! Аурок аҧхьара акәын иҳамаз, артҵаҩы уаҧхьа анылҳәа, сара аҧхьашьа сымтҵаҙеит, истҵарцгьы сҭахым, сҳәеит. Избан ҳәа иҵьашьаны дансазҵаа, избан Сасрыҟәа акәыкәбаа ифашшәа дзану, сҳәеит. Уи уцаны ианызҵаз уразҵаа, уара аурок ахьумҵаз азы «плоха» умоуп, лҳәеит.

– Даду, уиашаҙам! – сҳәеит сара. – Артҵаҩы илхароузеи артҵага шәҟәы ус анызар!

Даду даапышәарччеит, исҳәаз ҵьеишьазар акәхап, аха уаҳа иамамкыкәа, ҩ-ажәак иҳәеит:

– Исымҳәар акәын, аха исҳәазааит, – иҳәан, икрыфара инацитҵеит. Акрыфаны ҳалгааҙа уаҳа аҙәгьы ҿыҳамҵзеит. Даду акранифалак ашьтахьгьы, ибга нкыдҵаны краамҵа дтәалон – уи аамҵа иаҵьал иахьалам акәхап. Сара уи

сизымԥшкәа сгылоит ҳәа санынеиха, инапы ааиԟьан, сааникылеит.

– Анкьа Аԟәа ицаны ииаз «аԟьатԟьат закәи?» ҳәа иԥышә иԥәцаны дазцаауан, рҳәеит. Гәыбганс ишәымоузеи шәара уа ииз, иааҙаз. Аха аԥсуа дахьыԟазаалакгьы, иатахызар Стампылгьы дизааит, мѳасѳык иеиԥш акәымкәа, Аԥсуара дахҙыҙаауа иныԟәигозароуп. Урцқәа зегьы ушысабиу инаркны иубозароуп, иуаҳауазароуп. Нас ауп ушьа-уда ианалало. Исгәалашәоит, ашкол аҷы рапхьаҙа саннеи артцаѳы ус ҳалхәеит: «Артцаѳы данааѳнашыло, шәгыларoуп».

Ҳаблақәа ҭырхаха ҳалзыԥшуеит, иаҳзымдыруа ссирк ҳалхәоит ҳәа. Арахь илхәо уаҳауеит!

– Даҽеаҙәы дааир ҳаихатгылар ҟалоу? – слазцаит сара. Исыздыртцәкьомызт аратәи атасқәа.

– Ишпаҟамло, шәапсыуаами! – лҳәеит артцаѳы. – Аԥсуаа аҙәи-аҙәи еихатгылоит.

Уи ииашаны илхәеит, аха аҙә дааир шәихатгыла зылхәеи, уи еснагь иԟаҳцароупеи!

– Уи ззымдыруа дыԟазар ҟамлои? – артцаѳы илхәаз садгыланы сиазҵааит.

Даду еитах иџьашьаны даасҷаԥшит. «Абри сышпаизеилымкаауеи?!» – аҳәон уи иԥшышьа.

– Аихатгылара ззымдыруа дапсыуаҙам! – иҳәеит даду иаарԥьбарашәа. – Аԥсуа ѳнатә иааҙаз ахәычы ишпаиоуҳәо ауаѳи ауаѳи еихатгылоит ҳәа? Уи ахәычқәа ракәым, иаҳаазаз арахәгьы ирдыруеит. Иумбахьеи, есшьыжь ажәтраҷы ҳаннеилак ашырсырҳәа ишҳхатгыло!

Даду иихәаз џьашьашәа сааччеит.

– Итабыргытцәкьаны, ҳаџьмақәа еснагь иаххатгылоит, аԥсуатас иааҙоуп, ус анакәха, ашкол итаҳцаргьы атара ртцартә иҟоуп, – сҳәеит сахлафны.

– Сеидру уи шыԟало, – дааԥышәарччеит даду. – Урт сара аԥсуатас исаазеит, аха ашкол аҷы шәыԥшәма ажәтраҷы даннеилак шәихатгыла ҳәа роуҳәар, ус анакәха, ҳаихамтгыларгьы ҟалоит ҳәа ргәы иаанагар ауеит, нас усҟан сыџьмақәа бжьырымхуеи!

Даду илаф ҳарччеит. Уи алафгьы ажәабжьҳәарагьы бзиа ибон, еиҳараҙак ихәыҷра иадҳәалоу хҭыск аниҳәауа. Урҭ мшаԥены еиԥш акәын ишигәалашәауаз.

– Исгәалашәоит, ашкол аҿы раԥхьаҙа саннеизтәи даԥеа хҭыск, – иҳәан, еиҭах игәалашәарахь иажәа ниаигеит. – «Артцаѡы «шәара» ҳәа лашәҳәалароуп» лҳәан, ҳхы иҭагаланы иҳалҳәеит артцаѡы. Иџьасшьеит исаҳаз, аха исҳәозеи, схәыцын. Абри ашьтахь аклассгәы днадгылан, ѡырак анылтцан, дааҳәны дҳазтцааит: «Ари анызтцада?» «Бара боуп ианызтцаз», – сҳәеит сеитцамхаҙакәа, уажәрааҧа иҳалҳәахьаз хырԥа азуны. «Шәара шәоуп ианызтцаз ҳәоуп ишҳәатәу», – лҳәеит. Иахьагьы исгәалашәоит: уи схаҿы исзаагомызт. Итцабыргытцәкьаны саб «уара» ҳәа иасҳәоит, сан «бара» ҳәа ласҳәоит, ҳгәылацәагьы ус: арахь артцаѡы «Шәара» ҳәа ласҳәар акәхеит. Избан? «Уара» аԥсышәоуп, аԥсуаа ус ауп ишырҳәо, нас ҳара аԥсуа иимҳәоз заҳдыртцоз сыздыруамызт.

– Нас, уаҳа «шәара» умҳәаҙеи?! – иџьашьаны сизтцааит.

– Иумҳәар уабацо! – даапышәарччеит иара. – Схагәта акаѡ аныкәга, «баргьы» сҳәеит, «шәаргьы» сҳәеит. Аха уртҟәа зегьы мчыла усын, иахьанҙагьы ртцаѡымзар аҙәы «шәара» ҳәа иасымҳәац – ҽаҙәы иҿы сзамышьцылеит.

– Уажәы зегьы «шәара» ҳәоуп ишырҳәо, – сҳәеит сара, – нас, уи ииашамкәа ирҳәома?

– Ишԥаиашоу! – даду ирымчны даацәажәеит. – Уи амацара аума, ус ииашам шаҟа рҳәо удыруоу. Зны-зынла ателевизор санахәаԥшуа ирҳәо сзеилкааҙом. Агазеҭ сзаԥхьом акәымзар, уагьы ус иҟазар акәхап.

– Ашкол каумыжьыр, урҭ ирҳәо еилукааua уалагон, – алаф аалсхит даду иихәаз.

– Ииашаны иҟастцеит! – иҟаитцаз шиашоу шьақәиргәгәеит даду. – Анхаѡы изы школс иҟоу Аԥсуара ауп. Уи бзианы издыруеит. Аԥсуара сзымдыруазар сгаҙахон.

– Ишԥа, даду, Аԥсуара ззымдыруа зегьы гаҙоума?! – сҳәан, сақәшаҳатымкәа, сиазтцааит.

– Ишԥа, нас, Аԥсуара ззымдыруа аԥсуа дышԥагаҙам, дгаҙоуп уи! – ишьақәиргәгәеит еиҭах. – Ачҳара дугьы имаза-

аит, ачын дугьы ҕьазҕьазуа имазааит, аха Аԥсуара анизымдыр, ииуа-ииҳәо дақәымшәо дҟалоит. Уи ауми, нас, агаҙара захьҙугьы! Атарадырреи иҟәышреи Аԥсуараҿы ихы изамырхәозар, дрыцҳашьа, нас, уи ауаѡ! Аԥсуара зшьа иалоу, ҟазшьас измоу иаразнак еилибакаауеит. Урҭ ажәала ирҳәо атқыс гәыла еибадыруеит, ҟазшьала еиқәшәоит. Иаҳҳәап, аԥсуа ҟазшьас имоуп ирԥшҙаны адәыԥсшәа аҳәара.

– Адәыԥсшәа! – сыччеит сара. – Ирԥшҙаны адәыԥсшәа?!

– Изцьоушьеи, ицәгьоума ирԥшҙаны адәыԥсшәа аҳәара? – исеилиркаауан даду. – Ихурҟьацәар уаҳатыр ланарҟәуеит, аха Аԥсуара ламыс итагҙаны адәыԥсшәа ануҳәа иаԥсышәоуп, уарԥшҙоит, ҳатырқәтцароуп. Иаҳҳәап, мѡасѡык агәашә аҿы дуқәшәеит. Бзиала уаабеит ҳәа аԥсшәа иаҳәаны, умѡахытҵ ҳәагьы нацутцеит. Иара дымѡасѡуп, дшымѡахымтцуа удыруеит, аха «умѡахытҵ» уҳәеит. Иаргьы уҳәашьала еиликааит иуҳәаз шдәыԥсшәоу, ус шакәугьы, «Итабуп, убеиахааит, сыццакуеит!» – иҳәоит. Уара уигьы иазмырхакәа еитоуҳәоит дымѡахытцырц, иагьнацутцоит: «Ушгылоу акәзаргьы, акака аанаҳкылап, унсырхом!» Дымѡахытцыр, ус иагьыҟаутцоит, аха уажәгьы иуҳәо дәыԥсшәоуп, иудыруеит дшымѡамхымтцуа. Иаргьы еитах мап икуеит, дмыццакуазаргьы, сыццакуеит ҳәа ҽытцгас иҟатцаны…

Абар ассир! Даду идәыԥсшәа цьасшьеит.

– Иабатәи дәыԥсшәоу, даду? – сиазтцааит сара, – знык иҳәазар, ѡынтә иҳәазар.

– Еилыскааит, еилыскааит узтцаара! – сызтцаара нагҙаны исҳәаанҙа сааникылеит. – Амѡасѡы дымѡахытцырц итахытцәҟьазаргьы, знык-ѡынтә иуҳәеит ҳәа дымѡахытцәом. Знапы зҟьалак иахь ашырҳәа дышԥамѡахытцуеи! Ус анакәха, аҙәыр инапы иҟьазар ҳәа днаԥшы-аапшуазароуп?! Ус ахыларҟәра аԥсуа иҟазшьам. Уиҳәар, ма дурԥхашьар, нас ауп данымѡахытцуа. Насгьы уи ауаѡ уаҳатыр ибоит: дымѡахытцып удәыԥсшәаҳәарала, аха уара уеиқәышәшәа уҟоу?

Даара еилыскаар стахуп даду агәра ганы гәытыҷъҕьала ииҳәо аԥсуа ҟазшьа, аха уи усеиԥш унадыххылан иузеи-

лымкаауазаап! Даду ишиҳәаз еиԥш, уи шәҟәыла-быҧьшәыла акәымкәа, ушыхәычу ухала игәоуҭароуп, ухы-угәаҷы инаганы ухаҭа иуҟазшьаны иҟаутҵароуп. Нас ауп уи ушьа ианалало.

– Даду, аԥсуа «идәыԥсшәа» еилыскааит, аха дымѳахугар уҭахытҷәкьазар, нас, усҟан ишԥауҳәахуа? – еиҭа дҭыстцаахт сара. – «Умѳахытц» уҳәар дәыԥсшәоуп, «суҳәоит» уҳәар – дәыԥсшәоуп, нас иарбан ԥсышәоу уажәшьҭа иоуҳәауа?

– Ҳаи, аферым, Баҭал, абыржәы даараҙа ииашаны усазҵаайт! – игәы иахәеит даду. – Имѳасуа зегьы мѳахуго уалагар – уигьы бзамыкәароуп, аха асас бзиа, ҳаҭыр змоу ауаѳы дуқәшәаны, дымѳахугаҵәкьар уҭахызар, унеины иҷеы аҕәреи иҷеышькыли аанкыланы: «Суҳәоит, уҷеыжәҵ! Унсырхом, ушгылоу фырцьанк!» ҳәа уиҳәар, гәыкала ишуҳәаз идыруеит, дыццакыҵәкьозаргьы, уаҳаҭыраз дымѳахытцуеит. Абас иҟоуп аԥсуа иҟазшьа. Аԥсуаа ажәала ирҳәо атцкыс гәыла еиҳа еибадыруеит, – еиҭеиҳәеит даду, – уи ламысуп, патуеиқәтцароуп, ус ҟазшьас ирымоуп аԥсуаа. Даҷеакгьы. Уск атцыхәала даайт ауаѳы. Дыццакытцәкьоит, аха абыста уны икнаҳауп, уи аҭаацәа рхәоуп, аха уи ныжьны ацара азин имаҙам, хьымзԓуп!

Иацыстцоит даҷеакгьы. Асас изы ахьурҙы кналҳаит. Иара инаҷаршәны мап икит сыццакуеит ҳәа, ахьурҙы книхит, имутцәкьеит. Убасҟан, аԥшәма ԥҳәыс ачуан ааимылхын, инавагалан, ашыла ҭаԥсаны иааганы инкналҳаит. Уажәшьҭа дцар, абыста уны ишкнаҳаз дцар иаѳызоуп, асас изы хьымзԓуп.

Дадуи сареи ҳаицәажәара даара сгәы иахәеит. Иара усгьы идыруеит Аԥсуара штыстцааyа, ус баша еилыскаандаз ҳәа сшизымтцааyа. Убри азакәхап дадугьы, иѳыза ҭаҳмадак диацәажәошәа ихшыѳ сзышьҭны сызтцаарақәа рҭак зыҟаитцогьы.

Акранаҳфа ашьҭахьоуп ари аѳыза аицәажәара анҳамаз, нас аишәа ҳаахытцын, ҳнапқәа зык нарыкәтәаны, абартҷаҷы ҳаатәеит. Сара истахуп ҳаицәажәара иацаҳтцарц, избоит иаргьы уи дшазыхиоу.

– Даду, – сҳәан, ихшыѳ са сахь иааиазгеит. – Ҳаныцәаҕәозгьы, уажәгьы, уашьҭангьы иуҳәоит «анхаѳы, ан-

хаҩы» ҳәа. Дызусҭада анхаҩы? Ақыҭаҿы инхо зегьы нхацәами, нас, уара «Анхаҩы» ҳәа аҙәы дзалукаауеи?

Даду дааԥышәырччеит, нас инартцауланы дааиԥхьхәыцит. Иҟалап уажәы ихаҭа зны дрызхәыцуазар урҭ ақыҭаҿы инхо зегьы шеиԥшым, насгьы излеиԥшым.

– Дыҟоуп анхаҩ ду, – иҳәеит иажәақәа дрызхәыцуа, – абжьаратәи анхаҩгьы дыҟоуп. Урҭ дрышьҭанеиуеит ихабыхацуа сынхоит ҳәа иаҿу анхаҩ хәыҷы – уаҩы диԥырхагаҙам, рыцха, иҟыҟҿыҟбжьы уаҳаҙом, ламысла дынхоит, уигьы пату зқәутҵаша дреиуоуп, имч маҷзаргьы, игәы разуп, сынхоит ҳәа даҿуп. Иҟоуп ус ақыҭаҿы инхогьы – дынхаҩымкәа, дусуҩымкәа, маҭурак даламкәа ақыҭаҿы дынхоит аҟароуп.

Даду иажәа нагҙаны даатгылеит, аха сара уажәоуп еиха сгәы анирхытхыҵыз: изусҭада урҭ? Исирбар сҭаххеит зыҙбахә имаз анхацәа, урҭ злеиԥшым. Дызусҭада «ус ақыҭаҿы инхо»? Анахь дыҟамкәа, арахь дыҟамкәа, дабаанага? Абарҭ азҵаарақәа неишьҭапсо ианисҭа, иаргьы дыззыԥшыз уи акәхарын, иажәа иналеитцеит:

– Анхаҩы иашҭа унҭаԥшыр, иудыруеит уи дзакәытә нхаҩу: еихачаԥа игылоу икәасқьа уҳәарыма, иматцурҭа ма ипацхеи уҳәарыма… Ҵабыргуп, урҭ ақалақь аҿы инхо ипацәа идыргылазар ауеит, ахыбра зыргыло аԥароуп. Анхаҩы иахьа ихыбра зеиԥшроу ала дуздырҙом. Уи иацзароуп инапала ииааҙаз ибаҳча, дызқәаарыхуа идгьыл, инапала иргылоит ица, ижәбоура, икәытҵара. Даара акратцанакуеит иԥҳәыс лутра-сытра. «Апҳәыс бзиа лутрала дудыруеит» рҳәоит. Исхашҭыз, зегьы ирыцкуп уи иашҭа: анхаҩ игәара ҭбаазароуп – уи раԥхьа иргыланы игәы аҭбааароуп иунарбо, нас ацәгьеи абзиеи рыҕееира дшазхәыцуагьы унарбоит. Анкьа анхаҩы иашҭаҿы аҽехырпарсҭа ҟатцаны иман – асасцәа анизааилак рыҕеқәа ахьҿеиҳәауаз, уажәы амашьынақәа ахьиргыло имазароуп, игәараҿы аиԥш, анҭытцгьы. Абас иҟоу иоуп анхаҩ ду ззырҳәауа. Анхаҩ ду итаацәагьы дууп – уи зегьы ирыцкуп. Ҵабыргуп, ахшара уи лахьынтцоуп, аха ауаҩы илахьынтца ихаҭа даԥырхагамхозароуп, уи зны-зынла ихы данаҕахогьы ыҟоуп. Анхаҩ ду уи ихы иатәеишьаҙом – ииаҙоит аҭаацәа ду, зҳәоу еиқәшәоу аҭаацәа.

Даду атцыхәтәан ииҳәаз ажәакәа илахь еиқәыртцеит, убри илахь еиқәызтцаз дазхәыцуазар акәхап, ҳамтакы илаԥш кыдырхаланы ҽыцхашәа дыԥшуан. Сара зны сиазтцаап сгәахәын, аха нас сҽеааныскылеит: сара сызтцаарақәа цыхәаԥтцәара рымазам, урт иара игәы ԥыртцәар ҟалоит. Насгьы иахәтаны иԥхьазозар, сара сызтцаара атахзам, ихала исеиҳәоит – ус акырынтәгьы иҟаитцахьан.

– Анхаѡ бзиа имхы уналаԥшыргьы иудыруеит, – илахь еиқәызтцаз уаҳа исамхәакәа, иажәа инацитцеит даду: – ача кәырруа иатцазар иубартә, икеикеиуа иҟоуп. Уи иаанаго уи ауп – ианаамтаз ичкәынцәа ааиваргыланы ирашәеит ижәѡахыр ианаакәнаԥсауаз, даҽеазынгьы ирашәеит, актәи арашәараан изгәамтаз ажәпара уажәы иалихит. Ѡынтә ианурашәа – аҳаскьын аҽезашәазом.

– Ѡынтә иумрашәар иҟалои? – сиазтцааит ус аушәақә.

– Иҟалои – акгьы! – иҳәеит даду. – Иумрашәазаргьы ҟалоит!

Сара даду ииҳәаз цьашьаны снаизыԥшит, сыблақәа рпағьны. Даду, сыԥшышьа акәу, ииҳәаз акәу, даапышәарччеит.

– Ҳабацәа ус рҳәон: амхы знык иурашәар, ҽаѡрак унатоит, ѡынтә иурашәар – ѡ-ҽаѡрак унатоит, нас ауп уца антәуа. Зныкгьы иумрашәар, уи тыԥшша иаанхоит… Анхаѡы иѡцарагьы ѡы агымхозароуп, – бзиа иибоз арыжәтә ахь иажәа ниаигеит. Анхаѡ бзиа исасхәгьы тцәахуп, иныҳәахәгьы тцәахуп. Иахьа ирацәаѡхеит интцәаанза арыжәтә зыжәуа. Уи дынхаѡзам. Анхаѡы мгәала дхәыцзом.

– Арахә? Арахәгьы имазароуми анхаѡы?! – Даду арахә бзиа ишибоз анаасгәалашәа, уигьы наитцасҳәеит, игәы ишахәоз дырны.

– О-о, арахә анхаѡ иԥстазаараҽы раԥхьа игылоу роуми! – даалахҿыххеит, арахә рызбахә анысҳәа. – Ахьара анаѡсгьы, анхаѡы бзиа ицәи, ицәматәеи, иуардыни еснагь еиқәышәшәа имазароуп. Уигьы акәым, ачара, акампаниа, аныҳәа-аныԥхьа – арахә роуп уҽы зырччо. Цабыргуп, урт ныҟәгатәуп, аха анхаѡы уаҳа дзызкуи, сышәкәы иҳәом, сбыцьшәы иҳәом! Ус сҳәеит ҳәа, анхаѡы ашәкәы даԥхьо-

заргьы иабаргузеи! Уи дзамыԥхьаргьы, инхара иаҭаху, икалаҭума, имҭәышәума, еихахәума – инапала иҟаитҵозароуп. Ацәуаара ҳәа ухысхысуа удәыԥәаргьы, уеигәышә ахәы ахаҭаразы уҳәаркьиуа удәыԥәаргьы – рыѡбагьы акоуп. Абас дыҟоуп анхаѡ бзиа! – иажәа хиркәшеит даду. Уи анхаѡы иҙбахә анимоу, еснагь еиԥш уажәгьы длахҿыхын, гәахәа дула акәын урҭԥәа шиҳәоз. Сара макьана исзеилымкаацт даду анхаѡы игәбылра имоу маҙас иатҵоу. Уажә сзызхәыцуа – абри даду иеиԥш анхацәа зегьы рзанаат бзиа ирбозар, нас, ишԥаҟалоз аԥстаааара? Иҟалап, усҟан зегьы, «ус ақытаҿы инхогьы» нарылатҵаны, инхацәа дуқәахаргьы. Ус сҳәеит ҳәа, ихаҭа ихы дышԥазыҟоу? Зегьы рҭыԥқәа рҿы иргылоит, аха иара ҭыпс ихы абаиргыло? Саргьы сҷырпаҕьҙа зегьы ҭыстҵааува салагеит.

– Даду, абри уара узустада? – ҳаицәажәара иара иахь иниазгеит иаалырҟьаны. – Анхаѡ бзиа дшыҟаз уҳәеит, аха уара? Уара узустоугьы здыруазар стахын.

– Сароу?! – иџьашьашәа даасзыԥшит, уи аѡыза азҵаара истоит ҳәа дшыҟамыз удырыртә. – Сара… сара бжьаратә нхаѡуп, хар змам анхаѡы дызлаҟоу салаҟоуп, – уи хырҽхәарам, Анцәа ду иџьысшьоит.

– Уи хырҽхәарам уҳәоу?! – даду иихәаз ҷьасшьеит. – Сара ухы лаурҟәызшәа збоитеи! Избан узынхаѡ дуум?

– Ќои, иуҭаххеит уажә сынхаѡ духар! – иҳәеит даду. – Уи ус имариоу ҷьушьома! Аинралра зегь аилаҳауеит, аха имаҷуп еинралхо! Сара хар змам анхаѡы дызлаҟоу салаҟауп сҳәеит, аха исыгугьы здыруеит: аца снапала исызмыргылацт, суардын алыра хжәар иҟастоит, аха ауғә ҧҵәар исзыҟатҵаҙом… Ианаамҭаз нап дсыркыр, хәыҷы-хәыҷла истон, аха исзаԥшьымгеит – уи сыгхеит. Анхаѡ бзиа зегьы ирыцкны, убартқәа зегьы ҟаитҵозароуп, ажәлар рус-ҳәыс аҿгьы аҙәы ҳәа дыҟазароуп. Убри иоуп анхаѡ ду!

Даду иихәаз агәра згартә еилыскааит. Уимоу, сагьархәыцит. Изыҙарызеи, сара стәымуаѡуп, аԥсуа нхаѡы макьана цқьатҵәҟьа дысзеилкаауам.

– Анхаѡы итәы еилыскааит, аха инхаѡымкәа, ус ақытаҿы инхо – уи дызустахда? – еиҭах сиазҵааит сара. – Избахә

уҳәеит, аха цқьа дыздырратә инагҙаны иумҳәеит. Сара убригьы дыздырыр стахуп.

Даду анхаҩ бзиа дизгәдуны, длахҿыхҙа дихцәажәон, аха уажә зыҙбахә сымоу ихцәажәара шитахым иҟазшьа иааныпшит. Иҟоуп ҩажәи пшьба саат ауаа «рыграқәа» аҳәара зылшо. Уи иара ида зегь гхак-гхак рымоуп. Даду ицәымгуп ус еипш ауаа рыгхақәа рымацара рҳәара. Аха уажәы акыр днавс-аавсзаргьы, схынҳәны еита азтцаара анистә, иҳәар акәхеит.

– Ус иҟоугьы ыҟоуп, – иҳәеит илахь еиқәтцаны, избан изыҟалара иҳәозар еипш. – «Дынхошәа-днымхошәа, дыҟашәа-дыҟамшәа»... абас рзырҳәоит, ақытаҿы дынхоны, еснагь ица тыпшша иҟазар; уҩны дпатхьзар, иҩны тцәынтцәлагьк иақәитәо азераба изцәырымгозар. Иџьоушьаша, ус иҟоу иажәа ҟәазқәа урхыҩрны абақҳәа укаҳауеит. Зегьы нхарала изеипшхом, тцабыргуп, дыҟоуп аҿыцнхаҩгьы. Сара зыҙбахә сымоу абаҩдан иоуп – инымхо-инымтцуа игьалдызуа идәықәу – уи аҙәгьы дитахҙам. Ашкол аҿгьы ус ауми ишыҟоу: «атлычна» ҳәа атцара зтцо зегьы бзиа дырбоит, иаашьаны ашәҟәы хызмыртуа «плохагьы» иртоит, аҙәгьы дитахҙам.

Даду даналазгала, уажәрааҧа еипш акәымкәа, анхара зтахым абаҩданцәа, ашкол аҿы «плоха» змаз ирыдкыланы даґьны дрыхцәажәеит.

– Даду, избан урт урызгәаан узрыхцәажәо? – сиазтцаит сара. – Дынхозар, ихазы дынхоит, днымхозаргьы, иара ихоуп дызпырхагоу. Даду илапш аасыдирхалеит, исҳәаз цьеишьазар акәхап.

– Аҿы змааҙац аҿыуаара иутар, аҟәаҟәа кылжәаны иузаигоит, – иҳәеит иара, – ацәуаара иутар, ахәда ацәа аххәаны иузтцамкуа иааҟаитцоит, избанзар, уи арахә имааҙазацт азы, ргәбылрагьы имаҙам. Ус иҟоу ажәлар рҿы ҳатыр имаҙам, ус ақытаҿы дынхоит аҟароуп. Уигьы акәым, ихылтцуагьы иара иеипшхоит. Ауаҩы ихшара рылагьы иаҳатыр ыҟазароуп. Иахьа арҳәрақәеи аґьычрақәеи рацәахеит. Анхаҩ бзиа ичкәын уи ихы иатәеишьаҙом. Ацәыхацәыфа ихылтцыз иоуп уи иаҿу...

Сыблақәа ҭырхаха даду сизыҙырԝуан. Иахьагьы еиҭах сыбла хитит. Сара сзы ақыҭаҧы инхо зегьы нхацәан. Аха ус иҟамзаап! Аҧстазаара ахатәы кәаматцамақәа амоуп, уи цқьа уагәыламҧшыкәа иузеиҭаҳәаҙом. Уажә даду санагәылаирҧшы уажәрааҥа изымбоз збо салагеит. Уажәшьҭа сара дызбоит анхаԝ бзиа, абжьаранхаԝы, дызбоит иара убас «ус ақыҭаҧы инхогьы». Уи артцага шәҟәы даным, аҭоурых даным, даду иоуп дысзырдырыз. Абарҭқәа рышьҭахь ауп иара даду ихаҭагьы анхашәа-чашәа аганахьала деилыскааауа саналагаз. Сара уи зны-зынла дцьасшьалон: ажә, аҳәыс, ацә, ацьма – зегьы хьаас иман, жәашықәса дызкәымтәацыз иҩеы ахьыртииз хәы-шықәса, раахыс игәы иалоуп. («Анхаԝы аҩы имазароуп, сзақәымтәозаргьы, сыхьҙ ахыуп, иҟазааит!» иҳәоит). Иаб идгьылқәа енагь дрыхҙыҙаауеит, дизымтцааҙакәа ҭлак аҙәы ихитцәар, мызкы ихаштҙом, аха диҳәар, акы акәым, ԝбагьы иитоиг, хҧагьы – уигьы цьасшьом. Аха уажәы акгьы цьасшьаҙом, избанзар, даду дынхаԝуп, жәларык ҳаихьыҧшуп. Ҳаргьы ҳакәым, шәарахи, ҳәынаҧи, цәымсырпыли – хыҧхьаҙара рымаҙам даду ихьыҧшу. Абасҟак ахьыҧшцәа змоу ҭынч тәашьас имоузеи! Мамзаргьы, ус «ақыҭаҧы дынхашәа», зегьы изеиҧшны дзыҟалома? Ус сҳәеит ҳәа, даду аус аниуа, иара имала заҵәык ихәы ааирыхуашәа, ашьшьыҳәа днытгыл-аатгыло ауп иҩемыргәаҟкәа аус шиуа. Ус иҟоуп даду иҟазшьа.

Сара излеилыскааз ала, анхаԝи анхаԝи еилибакаауеит, аха анҭытц анхаԝы деилызкааува маҷуп.

Анхаԝытцәкьа шәҟәыла-быгьшәыла, еиҳараҙак наҧшԝык иблала, дыршьа имаҙам! Шәҟәыла-быгьшәыла анхаԝы даазыртуа аҙәыр дҟалозар, хымҧада уигьы анхаԝы диҧоуп. Уигьы акәым, убри аартрагьы шаартроу еилкаатәыми! Уигьы аҙәыр еиликааузар, еиҭах анхаԝы ихылтцшьтра иаиуоу, анхаԝы иҧсыҧ алагаԝагара иазааигәоу иакәхоит, избанзар, уи, атцара итцазаргьы, анхаԝы иҧхзыфԝы ихуп.

Абри аԝыза алкаа ҟастцеит атцыхәтәаны даду ацьыкәреижәла анҭигоз аҩены иҳамаз аиҷцәажәара ашьтахь. Уи сара сзын иаартыран – убасҟак инартцауланы сеиҧхьнархәыцит убри ҳаиҷцәажәара.

Абасала, Колумб Америка ааиртаанҙа, ари атәыла аҩнутцқала ашәқәагьы агәашәқәагьы ҟьаҟьаҙа ишаартыз еиԥш, аԥсуа нхаҩгьы ҩнутцқала даартижьҭеи краатцуеит, аха адәахьала уи даартымкәа дыҟан. Иахьа сара раԥхьаҙакәны Анхаҩы дзакәыз, уи ихәыцра, игәҭыха ақьаад ианыстцеит, убриалагьы иҟастцеит аартра дуззаа – даасыртит Анхаҩы – аԥсуа нхаҩы!

Х-ЦЫРАК АЦЬЫҚӘРЕИ

Уи аҽены дадуи сареи латцара ҳцон. Амра ҭлак ашәара иҩеихьан еиԥш, шьыжьхьа ҳәа акы ҳнацҳан, амҩа ҳақәлеит: ацәқәа рхы ианкны, даду саԥхьа дгылан, ацьықәреижәла зҭаз аведра кны, сара сишьҭан. Ҳазлацоз амҩа ладаран, аҩар иазәзәан, хаҳәырҟәарашәа иҟан. Ахаҳәқәа снарықәпала-аарықәпало сышнеиуаз, сназықәпалаз хаҳәык насытҟьан, сахьнышьҭасыз ацьықәреи хәычык сыцәкаԥсеит. Ашырҳәа сведра наргыланы, исыҟәшәеит, дадугьы сихьзеит. Ацьықәреи шсыцәкаԥсазгьы, ишысыҟәшәазгьы уаҳа изгәамҭазеит.

Шьыбжьон, аԥсшьаразы ҳхынҳәны ҳанаауаз, ацьықәреижәла ахьсыцәкаԥсаз ҳанааи, даду даатгылеит, ҷыцха дышьҭаԥшуа.

– Х-цырак ацьықәреи ахькаԥсоу убо-о! Иабаанагеи, уара, арҭ араҟа?! – иҵьашьаны даасзыԥшит.

– Даду, сара соуп изыцәкаԥсаз, – сҳәеит сара. – Зегь сыҟәшәаз ҷьысшьан, аха исцәынхазаап, исызгәамҭазеит.

– Аа, ус аума! – иҳәан, ацара иҽыназикит, аха нас даахьаҳәын, иажәа инацитцеит: – Ирыцхауп, иҟәшәа, баша ишьҭабауеит.

Аҳәахагьы имҭакәа, иаашьҭысҟәшәеит ацьықәреи цырақәа. Ҳаицны ҳашҩеиуаз, даду даатгылеиг. Акы иҳәарц шиҭаху удырратәы маҷкгьы дааипхьхәыцит.

– Аԥааимбарцәа аргама иannыҟәоз акәын, – дналагеит ацәажәара. – Ҩнак аԥааимбар дымҩасны дышцоз, ҩнаҭак аҷы аҳәҳәабжь геит. Ашырҳәа агәашә днадыххыланы

дылԥеыжәҵын, иҟалазеи ҳәа дразҵааит. «Асаби амца даҳцәаҟәшәан, аха деиқәхархеит, егьихьуам», – рҳәеит иаадәылҵыз аԥшәмацәа. «Асаби иоума, сара ачағьа амца ишәцәаҟәшәаз ԥьысшьан», – иҳәан, дыԥеыжәланы иҽынеихеит аԥааимбар, – иажәа хиркәшеит даду.

Сара исаҳаз ԥьашьаны, снаизыԥшит, аха уи, уаҳа ххәаапҳәак ҟамҵакәа, иҽынеихеит, саргьы снаишьҭалеит, уи баша ишимҳәаз сазхәыцуа.

Аԥны ҳанааи, даду дсазҵааит:

– Иабаҟоу анҵ, иуҟәшәаз аԥьыкәреи цырақәа?

– Абар! – сҳәан, снапсыргәытца аартны, апхъы рылхны, исымпытцарҟәыҟәны искыз исырбеит: иԥаҟьа-ԥаҟьаза, х-цырак аԥьыкәреи снапсыргәытца ианԥсалан.

– Иганы, ана, уанду лԥыштраҽы, илатца, – иҳәан, инапы наирххеит аутрахь. – Метрак-метрак нарыбжьатцаны иҟатца. Лабытцәқәакгьы нарыварс, уанду аҽага иалмыргарц азы.

Даду иихәаз саргәыргьеит: ахьышәтҳәа ахтцыста снахыууаан, аутра сынҭаххит. Лаԥшыла иреиғьыз ҭыпк налскаан, анышә агәзара аабғьаҭ-аабғьатуа, аԥьыкәреи цырақәа ластцеит, атцәқәагьы рывасырсит. Уимоу, нандугьы лгәылҽаныстцеит, аԥыш анылрашәо игәалтарц.

Адырԥаҽены дадуи сареи ҳамхы латцаны ҳалгеит. Ҳхынҳәны аԥны ҳанааи, даду сиазҵааит:

– Даду, аԥьыкәреи иластцаз анбаауеи?

– Аԥьыкәреи арбан, лахьхьы илаҳҵазу? – исҳәаз изеилымкааит.

– Уи акәым, аԥыштраҽы иластцаз…

Даду даапышәырччеит, сызцаара игәы ишахәаз удырратәы – сгәыхытҳытра сыблақәа ирхибаалазар акәхап.

– Ацәаакыра иақәшәазар, ԥшьба-хәба мшы рыла иубаратәы рхы цәырыргоит, – иҳәеит иара.

Сара сааиԥхьхәыцын, иаасгәалашәеит ианыластцоз цәаакыра ҳәа егьшыҟамыз.

– Ацәаакыра иақәымшәазар? – стцаит еита.

– Қәак леиааҥза, ус уа иҟазаауеит.

«Қәак леиааҥза! – сгәы иаатысҳәааит. – Аха уи лассы имлеир?!.» Ашырҳәа сԥатҟьан, ведрала аҙы сыманы сцан,

инеихша-ааихшаны, ирықәсҭәеит. Даду ԥшьба-хәба мшы иҳәеит, аха сара ууанҙа сыԥшуа сыќазма – есымша сцаны игәасҭон, аха егьзбомызт. Ус, ишиҳәаз еиԥш, ахәымш рзы икәрытцә-кәрытцәҙа рыхқәа ѡкылдырҳәҳәеит. Рыхпагьы еиԥшын, рыхпагьы еиќаран.

Сгәырґьаны, ашырҳәа ахцыста саахыуаан, сшыѡуаз аѡны сааѡнаххит.

– Даду, сцьықәреиқәа ааит! Абранҙа иѳеихьеит! – сҳәан, снацәақәа рыла исырбеит. Сара сгәырґьара даду еиҳагьы деигәырґьеит.

– Ҽаанбзиала унеиааит! – иҳәан, дсықәныхәеит. – Ари раԥхьатәи умхоуп. Амаҷ-арацәа акәҙам аус злоу, унапала илоутцеит, уи аара уеигәырґьеит, ус анакәха, уара унхаѡхоит!

Даду сахьирҽхәаз сгәы иахәаны, сыԥхашьашәа саапышәырччеит. Аха сара сцышәырччара даду даҽеакала еиликааит.

– Атцарагьы утцароуп! – иҳәеит иара. – Унхаѡны атцара анутцалак, ухылаԥшыѡхар ауеит, уимоу, уҳәынтқархаргьы алшоит. Усќан уара анхаѡы деилукаауеит, иҷыдангьы пату иқәутцо уалагоит. Убасҡан ауп уматцурагьы уаргьы ажәлар рҿы ҳатыр аншәоуа.

Даду иихәаз сарччеит.

– Узырччеи?!. – инақәырґәґәаны дсазтцааит.

– Сара атцара зыстцо – акыр здырырц азоуп, сҳәынтқархандаз, мамзаргьы, ишуҳәаз еиԥш, схылаԥшыѡхандаз ҳәа акәҙам!

Исҳәаз даду игәы ишахәаз ихы-иҿы ианыԥшит.

– Аматцура иашьтоу иакәҙам изырто, – иҳәеит даду, – аха ажәлар абраҟа уахтахуп рҳәар уақәшаҳатхароуп. Унхаѡны атцара анутцалак зысҳәаз, апстазаара – нхарала иалагоит, даҽеакала иуҳәозар, анхаѡы ила иалагоит. Уи дзакәу узымдыруазар, нас, изтахыда утцарадырреи уматцуреи!..

Зегьы захаҳҳәааз сцьықәреи иластцаз ауп: ѡымш рышьтахь, ѡба-ѡба бґьыц цәырыргеит, хәымш рышьтахь – хԥа-хԥа бґьыц. Сгәырґьара ҳәаак амамызт. Даду иасҳәеит сцьықәреи ишазҳауаз.

– Уаалеи, Баҭал, саргьы избар сҭахуп, – иҳәан, иҿынеихеит. Ахҭысҭа днадгыланы данԥшы, иԥарԥаруа аԥыштра ихгылоуп. Аравиатәи асакара иқәиааз х-пальмак реиԥш. Аха урҭқәа даду иабеидыруа – са соуп издыруа!

– Раԥхьатәи умхы! – иҳәан, схы ааишьышьит даду. – Рызҳашьа бзиоуп, ииатцәкаҟараҙа, ацәа бзиагьы рхоуп.

Нандугьы дааҳадгылеит. Аԥьықәреи аҙбахә шҳамаз анылдыр, исаҿԥылҳәеит:

– Ари аԥыштра зкәаҳада сҳәахуеит, уара уакәзаап!

– Сара соуп, аха уажәшьҭа ианысрашәауада уахь сҭалаҙом, – агәра лсыргеит нанду. Аԥыштраҿы арашәара закәыхзеи, ршьапқәа анышә ѡарыдсыҳәҳәалеит аҟароуп. Уи инаркны абра ахҭысҭа саадгыланы снарзыԥшуан – урҭ убасҟак игәазырҳаганы ирызҳауан, ажәала еиҭаҳәашьа амам. Уажәшьҭа ахҭысҭа аҿынҙагьы снеиҙомызт: аматцурҭа санаадәылтцуа аума, шьыжьла акәасҟьа абарҭа санаақәгыло аума – сԥьықәреиқәа сылаԥш нарыдсырхалон. Иԥьасшьаз: аԥьықәреи уахынла акәзаап еиҳа ианазҳауа! Еиҳараҙак, ақәа анлеилак ашьҭахь.

Шаҟа сдыргәыргьазеи урҭ аххәаҭә анылырга! Уи инашьҭархны ақьԥсықьқәа ылырго иалагеит – ԥьықәреи шьапыцыԥхьаҙа ԥшьба-ԥшьба ылыргеит. Ус сшыԥшыз – иѡежь-ѡежьҙа ахпыпын аацәырыргеит.

– Урҭ зегьы аԥьықәреи рҿамлар ҟалоит, – иҳәеит даду.

Ус иагьыҟалеит: шьапыцыԥхьаҙа ѡба-ѡба лапҟьа роуп арыц згәылалаз, егьырҭ ус ихьыԥсаа-хьыԥсаҙа иаанхеит.

Сгәы хыҵхыҵуа ҭагалара акәын сыззыԥшыз. Ус иааит уигьы.

– Иахьа ԥшьашоуп, ҽаѡраҭагалара нап аҳаркып, – иҳәеит даду ҽнак, – ууаи умхала ҳалагап!

– Ус иануҭахха, сара мап сҳәом, – алаф налсхит даду ииҳәаз. Дадуи сареи, ахҭысҭа ҳанхыҵны, аутра ҳанҭалеит.

– Баҭал, ари унапала илоуҭаз мхуп, раԥхьаҙакәны иааурыхыз ҽаѡроуп, ҽаанбзиала унеиааит! – иҳәан, дсықәныхәеит. – Уажәшьҭа унапала аԥьықәреи ҿых! – даасыхәаԥшит даду.

Сара ашырҳәа снеин, алапҟьа ахьҿаз ашьаҭа сарма напала иаанкыланы, егьи снапала алапҟьа слахан, аҟәырҿхәа

иҽахжәаны иааҽысхын, даду инаисыркит. Ус зегьы ааҽысхит. Рыфлапҟьакгьы, акьат аза еипш, абрааназа-абрааназа иааиуан. Иҳаманы аѡны ҳанааѡнашыла, нанду илирбеит рапхьатәи сеаѡра. Нанду лгәы иахәаны дсыхәапшуан. Нас:

– Ҽаанбзиала унеиааит, Баҭал! – лҳәеит. – Имаҷ-ирацәа, иҽеаѡроуп, иагьрапхьазатәиуп, мышьҭабзиала!

Даду даалаган аҧыкәреи цәирҳәит, апарч маҷк-маҷк аарызныжьны, нас урҭ, аартцәи-аартцәины иааидиҳәалан, лабак инахапсаны, еивтцырпххаа инкнеиҳаит.

– Абри ацаҽы иганы икнаҳа, – са сахь иааирххеит. – Жәлас инҳажьып. Ҽааны абри иланатцаша дгьылк хазы ицәаҒәаны, ухьзала илаҳҭап. Умхоуп, ухала иузымрашәари?

– Ишпасзымрашәо! – даду ииҳәаз сеигәырҒьаны ҽаастит.

Убасҟан ауп Анхаѡы ҳәа анузырҳәо! Ҽаанбзиала унеиааит! – еиҭах дсыкәныхәеит даду, аха уажәтәи аныҳәапхьзы ҽааны илаҳҭараны иҟаз сымхы акәын изыдҳәалаз.

– Даду, ари аҧыкәреи ацаҽы аҳәынапкәа ирымфазои?! – сиазҵааит сара. – Абра ҧьара икнаҳҳап.

– Аҧыкәреи ацаҽы иҟазароуп: аҳәынапгьы акы уцәафароуп, аҭысгьы нықәаагароуп, аха урҭкәа ҳара ҳца ианыпшзом. Ари кноуҳауеит, уа акгьы запырхагахазом. Аѡны икнарҳауа – аҧыкәреи еимҽапоуп. Уи иара ахатә ҭоурых амоуп.

Даду сгәы шазирҭынчызгьы, инабжьаршә-аабжьаршәны сҧыкәреижәла гәасҭалон, аха кьыс амамкәа иҟан.

Абар, уажәшьта аапынрагьы ааигәоит. Даду исирбеит исзалихыз адгьыл. Дгьыл шьахәк ауп иара. Сгәы хытхытуа сыпшуп ианбалаҳҭо ҳәа рапхьазатәи сымхы.

Ианвар 22–23, 1998

АЧЕИЦЬЫКА

Ҽнак ѡыцьа асасцәа ҳҭан, урҭ Шамили Кәыҷкани ракәын, исасцәатцәкьангьы иҟамызт, ҳҟыта иаиуаз ракәын, уск атцыхәала даду иҽы иааит. Аус усуп, аха, даду иҳәашьа,

асасцәа «рҽы аҙы тыршаны» ишьтуазма, урт рус иахьынҙалацәажәоз нанду рхәы ҟалтцан, какалк ркит (аригьы даду иажәақәа роуп), тцәыцақәакгьы ржәит.

Атцыхәтәан Шамиль атцәца аақәихын:

– Кан, ҳаззааиз ҳус урманшәалеит, ҳқьафқәагьы ҟаутцеит, иныҳәазааит учеицьыка!..

– Избан счеицьыка?! – иажәа днапыѡлеит даду. – Апсуа чеицьыка уақәныхәа.

– Апсуаа зегьы рчеицьыка аума, ҳазхатәоу учеицьыкоуп, – алаф налихит Шамиль.

– Ари сара счеицьыкоуп, тцабыргуп, аха апсуа ичеицьыкоуп ас ҳаидзыртәалаз, – иамеикит даду.

Шамильгьы Кәыцкангьы неиҽапшы-ааиҽапшын, даду инаизыпшит. Сара, аѡынаҳаѡ, акы збоит, акы саҳауеит ҳәа иҟадаз!

– Иуҳәо иашоуп, – иҳәеит Шамиль. – Зегь ҳзырпшҙо, зегь ҳаидызкыло апсуа чеицьыкоуп. Анцәа иныҳәааит апсуа ичеицьыка. Уи крыфара мацарамызт изызкыз, апсуа ичеицьыка ламысын, ҳатыреиқәтцаран, уртқәа зегьы уѡнатә иҟоуп, инагҙангьы Анцәа иҟаитцааит! – иажәа хиркәшеит Шамиль, даду иахь иааиаганы.

Иатцәца даахеит Кәыцкангьы. Уигьы акы иҳәарц шитаху ихы-иҽы ианыпшуеит.

– Кан, иуҳәаз иашоуп, – иҳәеит иара. – Ҳара зны-зынла ҳазхара анаҳфалак-ианаажәлак, уалбагас атцәца анышьтаххло ыҟоуп. Ҳара ҳабацәа ражәа ҟәыши рныҳәаҽеи рылоуп ҳазлаазоу – урт ххаҳаршьтыр иашам. Кан, Апсуа чеицьыка алпха умазааит, абарақьатрагьы атхацьрагьы утазааит! Апсуа чеицьыка пату ақәутцоит азоуп ухатә чеицьыкагьы зумоу.

Урт реицәажәара уа ихдыркәшеит, ицеит даргьы, аха ирҳәаз ажәа сгәы архытхытит, схы итагьежьуа таха снамто иалагеит.

Ахәылпаз дадуи сареи ҳускәа ртып иқәтцаны ҳанаатәа, сыгәтыха аацәырызгеит.

– Даду, изакәызеи «Апсуа ичеицьыка?» – сиазтцааит сара. Мшәан, ачеицьыка чеицьыками, апсуа ичеицьыка ҳәа хазы крыҟоума?!

Даду дԥышәарччо илаԥш аасыдирхалеит. Дсыхәаԥштцәҟьангьы акәмызт, илаԥш са сахь ихан, аха дзызхәыцтцәҟьоз сызтцаара аҭак шыҟаитцаша акәын. Даду иҟазшьа сымдыруази, уи гәаҭан, сааиԥеиԥшит.

– О-о, Баҭа, уара азтцаара ду суҭеит! – ихәыцра даалтцны ҽааиҭит атцыхәтәан. – Ачеиҷьыкақәа зегьы рҭоурых сыздыруам, аха аԥсуа чеиҷьыка закәу аԥсуа ида уаҩгьы издыруам. Иуасҳәап, нас, уансазтцаа – шәаргьы ижәдыруазар ауми!

Даду дааиԥхьхәыцит ииҳәараны иҟоу аҭоурых игәаларшәо.

Анкьа, ажәытәӡа зны, аԥааимбарцәа ҽыжәланы аргама иныҟәозаарын, – ихәеит иара, – аха дара шԥааимбарцәоу аӡәгьы издыруамызт, анхацәа реиԥш еилаҳәан, иҽыжәын. Урҭ ажәлар инарылс-аарылсны рыцәгьеи рыбзиеи еилыркаауан, рҭас-рԥьабз, рхымҩаԥгашьа уҳәа гәарҭон.

Ҽнак аԥааимбар дҽыжәланы дышнеиуаз ахәыҷы рацәа рыбжьы здәылыҩуаз ҩнык аҿы дымҩахытцит. Аԥшәма ԥҳәыс, ԥҳәысеибак лакәзаарын, асас данылҭаа, ашырҳәа днеиԥылан, аԥсшәа иаҳәаны, аҽехырԥарҭаҿы иҽеы ҽаҳәаны, аҩныҟа даалыԥхьеит. Асас дсасуп, быжь-насыԥк ицны дымҩахытцуеит рҳәоит, дышԥааимбару абалдыруеи, аха сасык иаҳасабала лара лзы дынцәоуп…

Даду ҿыцха дышьҭаԥшуа ҳамҭакы дтәан, нас ихы дҩахаланы даасзыԥшит.

– Баҭал, изакәуи «Аԥсуа чеиҷьыка» ҳәоуми узсазтцааз? – иҭитцааит сызтцаара.

– Аиеи, уи ауп сзызтцааз! – сҳәеит сара.

– Аброуп иахьалаго аԥсуа ичеиҷьыка! – иҳәеит иара. – Ахәыҷқәа хҩык роума, хәҩык роума рхәы иахатәоуп, аҟәыди абыстеи роуп, уаҳа цыфагьы рымаӡам. Уигьы ԥхалшьагәышьеит, аха илымчгәышьеи, аҕарра ҕарроуп, даҳәаны иаалымгеит.

Аццышә зыԥсаз аҟәардә днықәтәхәаны лԥыраҳәа нықәылшьын, амца ааигәара лысас дналыртәеит. Нас, ашырҳәа дааҩнагьежьын, ахьыруа чуан ныкналҳан, абыстаура лҿыназылкит. Асас мап-чап иҳәазаарын, аха иаулуаз, иаарласны абыста изылуит. Кәтык изылшьыр гәылакгьы дааиԥхьарын, аха уигьы далаҟамызт.

Асас дтәоуп ахәыҷқәа дырзыпҵшуа. Урҭ аҟәыди абыстеи ргәы шпыртцәахьоу удырратәы, амла ишакуагьы, ирҭахшәа-ирҭахымшәа крырфошәа иаҿуп. Асас дымѡахызгаз урҭ рҭьалпалбжьоуп, аха уажәы рҟытшәытбжьык ыҟазамкәа, ҭынч рхәы иахатәоуп, зны-зынла инцәытцахәыҭхәыҭшәа акы неибырҳәеит аҟароуп.

Ус апшәма пҳәыс абыста уны ианыкналҳа, дыѡны дцан, сасхәык ҳәа итцәахны илымаз шәхарѡак аалгеит, ѡыкгьы цәахны илымазаарын, еирызк азна ҭыхны иаалгеит. Аҟәыди артцәи усгьы илыман. Х-кәтаҕькгьы напхьакшәа илымазаарын, аҟәцьал интапсаны иныҳҳәалыргылеит.

Абартқәа рышьтахь абыста анылтцан, х-ашәсак еихырсса инагәылалтцеит. Нас ампахьшь ҿыц еиқәуанта иаацәырылган, лыжѡахыр иныкәлыршәын, агәыгәым ала асас инапы ирзәзәаны, илырмазеихьаз ихәы наимтцалыргылеит.

– Анцәа исатәеишьаз ауп, сызкәыхшоу сысас, ухәы унапы аркы, – лҳәеит апшәма пҳәыс днапырҟәыҷуа. Ахәыҷқәа цәытцыпшны иахьыпшуа ирбоит асас ихәы ашәсақәа шагәылоу, аха акыр аурҳәахуа – ус иааз оуп. Ари гәеитеит асас. Урҭқәа гәалтеит апшәма пҳәысгьы. Али-пси рыбжьара лдулап днадыххылан, лхәыҷқәа рыцыпхьаза шәсак-шәсак аалган, рбыстақәа инаргәылалтцеит, асас иаҳатыраз. Абри ашьтахь асасгьы, «Анцәа улпха ҳат» иҳәан, ихәы инапы наиркит.

Асас иџьеишьазаап ибла иабаз. Ан дануп, уи лхәыҷқәа иреиҕьалшьауа адунеи уаѡ дылзыкәзам, лхәы анрылто «сыпсы надкыланы ишәфааит» лҳәоит, лыпсы фатәызар лхәыҷқәа ирхылбаазом. Ус иҟоуп ан лгәы. Апҳәыс лакәым, атыстцәкьа, иара иамфазакәа, апыцқәа ирыбжьакны апацәа рхәы рзаанагоит. Ус иҟоуп ақәыцьма лапсгьы: имлакы-млакуа ишыҟоугьы, фатәык апыхьашәар, икылыхх апацәа ирзаанагоит. Анра гәыблра зегьы ирзеипшуп: ауаѡы, апсаатә, ашәарах, агыгшәыг. Аха умбои араҟа иҟалаз: ан лхәыҷқәа ирывганы ацыфа ҷыда илзымдыруаз ауаѡы изы итцәахны илымоуп. Избан? Избан умбои, уи лхәыҷқәа лхәыҷқәа роуп, аха урҭ рапхьа жәларык ирзеипшу ачеицьыка лыргылоит, ахьзи ахьымзги дрыхзызаауеит – убриала лхәыҷқәагьы лаазоит.

Ари аԥааимбар изеилымкааyа дыӄазма, игәы иахәеит араӄа иибаз, аха лара иабалдыруаз уи дызуст҃оу, сасык дыст҃оуп лгәахәит аӄароуп. Узуст҃ада ҳәа диазт҃аар ԥхашьароуп, ихала иҳәар – бзиоуп, аха усгьы егьиҳәом. Данцоз агәараԥа дақәныхәеит, ачеиҵьыка шәыгымзааит, аԥхаҵьра шәԥазааит иҳәеит. Ахәыҷқәа лаԥшы хаала днарзыԥшызаарын: «Мши ҭхи шәзылашааит, ачеиҵьыка шәазрыцҳамхаит!» – иҳәан, урҭгьы дрықәныхәеит. Аԥааимбар ҽырԥшҙагас имҳәеит, иныхәаԥхьыҙ доуҳак иаѡызан, иихәаз ӄалон.

Уи ашьҭахь ари аѡнаԥа абарақьатрагьы ӄалеит, аҭхаҵьрагьы агымхеит, ачеиҵьыка ду змаз нхаѡцәахеит аԥҳәысеиба лыҷкәынцәа…

Даду иажәабжь иҵьашьахәу лакәк еиԥш сазыҙырѡуан, сыбла ихгылан ахаан исымбацыз аԥааимбаргьы, уи дсасуп ҳәа аԥсуаҭас иматҵ зуаз аԥҳәысеибагьы, асас иаҳаҭыраз зыбжьы ҭымгакәа ус зны-зынла инеидахәыҭхәыҭлоз уи лхәыҷқәагьы.

– Изакәызеи «Аԥсуа чеиҵьыка»? ҳәа усмазҭаази, иуасҳәеит уи ачыдарақәа руакы, – иҳәеит даду иажәа инаҵтаны. – Ус иуҳәаша рацәоуп, аха зегьы еидызкылоз аламыс акәын: Аԥсуа чеиҵьыка қьафурамызт, аԥсуа чеиҵьыка ламысын…

Арҭ ажәақәа ирҭауланы ауп даду ишиҳәаз, иҳәашьа ус иӄан. Сара урҭ иажәақәа ҵьашьаны снеизыԥшит. Дадугьы сара дысзыԥшуан: ҳалаԥшқәа ааидхалеит.

– Избан, даду, – сҳәеит сара, – «Аԥсуа чеиҵьыка ламысын, қьафурамызт» зуҳәаз? Мшәан, ачеиҵьыка қьафураҙами? – иаалырӄьашәа сиазҭааит.

Даду дааиԥхьхәыцит еиҵа. Уи сызҭаарақәа рҭак ирмариаҙом, уигьы гәасҭахьеит.

– Иуҳәаз иашоуп, – дсықәшаҳаҭхеит, ихы рҭысуа, – ачеиҵьыка еснагь ақьафура иазкызароуп, аха ауаѡы иԥсҭазаара еснагь қьафурала изыӄалом. Убри аӄнытә, ауаѡы игәалаӄареи илшареи ирықәшәо ауп ачеиҵьыкагьы шыӄаитҵо. Аҭаца даганы ачара иур – қьафуроуп, имаҳә диԥхьар, ма сасцәа дахьқәак изымѡахытцыр – қьафуроуп. Аныҳәа усгьы ныҳәоуп – қьафуроуп. Аха иӄахуп ақьафура зцым аче-

иԥьыка. Сара аԥсра атәы сызҳәом, аԥсра ԥсроуп, чгьахьоуп ицәырырго, аха аԥсхәра, иаҳҳәап, чысла ачара излеиԥшым акгьы ыҟазам. Ус шакәугьы уи қьафураҙам. «Ақьафура» ануҳәа, афатәи ажәтәи рнаҩс, агәалаҟарагьы ацзароуп. Иҟоуп даҽеакгьы. Амҩасҩы дымҩахытцит изымдыруаз ҩнатак аҿы – какалк сдыркып, сыԥсгьы ааитаскып ҳәа, ма иқәхәлан, дыԥхьарц азы. Араҟа ҷьабарак, лахьеиқәрак шыҟамгьы – уи қьафураҙам.

Абас еиуеиԥшым аԥсуа чеиҷьыка: ҷьара ақьафура, ҷьара ачгьахьа, даҽеаҷьарах абжьааԥнытәи ачеиҷьыка, аха урҭ зегьы рҿы хадара амоуп, ишысҳәахьо еиԥш, аламыс, уи ауп изырԥшҙо аԥсуа чеиҷьыка, еиҿызкааура, уи ауп амҩа иқәызтцо. Анцәа иумҳәан, аха уи аныҟамла, Аԥсуа чеиҷьыка ахаҭыԥан – ачыс, арыжәтә, азхарафара – абри ауп иҟало. Амшын қашьхар иаҩызоуп. Усҟан нырцә-аарцә рчамсҟәылқәа кны аҳаҳараҳәа иахагылазаауеит. Урҭ аҙәгьы дазтцааҙом, ари ачеиҷьыка зтәыда ҳәа, избанзар, уи мшын қашьуп, аҙәгьы итәҙам, амшын ахаҭа аҙәгьы ишитәым еиԥш.

Ус анакәха, уи ахьҙгьы ахьымҙггьы аҙәгьы идҙам, иҟоу мгәацәарҭәроуп: шаҟа учамсҟәыл узҟьо аҟара уара узы ишьамхырахәуп. Аԥсуа чеиҷьыка акәзар, уи мгәацәарҭәраҙам – уи зтәу аԥшәма иламыс ауп, избанзар, ахьҙгьы ахьымҙггьы зду иара зтәу, иара ныҟәызго иоуп. Уи иара иԥсадгьыл ачеиҷьыкоуп, ижәлар роуп иныҟәызго, ус анакәха, уи иара иламыс ауп, иԥстазаароуп, ани аԥааимбар дызтаз леиԥш, – иҳәан, «сынхьаирԥшит» сыбла ихгылаз аԥҳәысеиба лахь.

Аԥсуара уҳәеит ҳәа, ақалақь ҟадыҷь аҿы «амшын қашь» иааҙаз сара соума артқәа зегьы здырраны иҟоу! Ари азтцараҿы сыхшыҩ шаҟа иҩару есааира избо салагеит. Аха сара сеиҳагьы уи ибоит даду, убри азакәхап уи дынтгыла-аатгыло ачеиҷьыка закәу зсеилиркаауагьы.

– Аԥсуа чеиҷьыка ақьафура мацара ишазкым сҳәеит, аха уи амацарагьы акәым, – иажәа иацитцахт даду. – Аԥшәма исас кәтык изишьын, рхәы иахатәоуп, уаҳҳагыланы аҩы ахьунаҳауа иагьараан иубахьеит, аха уазхәыцхьоу иаҳқуа аныҳәаҿақәа?! «Анцәа, улԥха ҳатә»! Ажәлар рныҳәаҿа,

ажьрацәара рныҳәара, Ҳаиҳа зымчу рыхьзала аныҳәаҷа, ҳапсадгьыл зхы ақәызтцаз рыпсата ақәныҳәара… Ас шаҟа ныҳәаҷа ыҟоузеи! Арт апсуа чеицьыка иарҷеиаз, ауаа ргәаҡреи ргәахәареи ныҳәапхьзыла изларҳәоз ныҳәаҷақәоуп: Анцәа иҳәон, апааимбарцәа ирыҳәон… Абри иаҳхысыз аибашьра ҟалаанза Москватә тцарауаԝык дыстан, Кавказаа рныҳәаҷақәа титцаауан. Абарт шәныҳәарақәа ргьырак агәаҡроуп изхылҷиааз, иҳәеит. «Не может быть!» сҳәахын, имаскит. Измаскуа – атцарауаԝ! Ауаԝы шаҟа идырра мачу аҟара, ихы агәра игоит, зегьы иара идыруашәа.

Сысас, дҟәышымзи, исымаимкзеит, ус даапышәарччеит аҟароуп. Нас дсазтцааит:

– Шәара ишәымоуп аныҳәаҷақәа: «Апсни Апсуареи Анцәа еипумырхан!», «Апсуара Анцәа иумырзын». Ажәлар изапыртцеи абарт аныҳәаҷақәа, насгьы ианбапыртцеи?

«Зегьы здыруаз» исҳәо сҷамшәо снаизыпҵшит.

– Апсни Апсуареи аншәартахоуп, ажәлар Анцәа иҳәо ианалагаз, – иҳәеит атцарауаԝ, – нас уи ныҳәараны иркуа иалагеит. Иҟалап амҳацьырра ашьтахь, Апсны антацәы, Апсуара аншәартаха акәзар ажәлар ари аныҳәаҷа ркуа ианалагаз…

Итцабыргытцәкьаны, згәы харшалан тынч ицәоз-иаапшуаз, зқьаф тызза иҟаз ракәым арт аныҳәарақәа апызтцаз, убриазоуп урт «унышьтасны иузышьтымхуа» акапан зрымоугьы. Ҳара ҳрышьцылан, ҳрызхәыцзом урт ртцакы: ус иркуеит, ус иахәтоуп ҳәа иаҳкуеит ҳаргьы. Урт инартбааны урыхцәажәаратә аҳәатәы уртоит, асаси апшәмеи гәтыхала еинарцәажәоит, тцакыла урт зегьы тоурыхуп, аҷар азнархәыцыртә иҟоуп. Абартқәа зегьы зырҷеиаз апсуа ичеицьыкоуп. Уи крыфара мацарамызт, қьафурамызт изызкыз. Апсуа чеицьыка уахатәаны уангылалак еиҳа уҟәышхазшәа ухы убон, ус акәын ишыҟаз. Абас иҟан апсуа ичеицьыка! – иҳәан, даатгылеит даду.

– «Иҟан?» – еитасҳәеит ицьашьашәа, сагьаапышәарччеит. Даду еиликааит инагзаны исымҳәаз сажәа атцакы.

– Аиеи, иҟан! – ииҳәаз инатцшьны ишьақәиргәгәеит. «Апсуа чеицьыка» закәи ҳәа усзымтцааи, иуасҳәоит,

уара уҙырԥла. Апҳәысеиба лчеицьыка атәы сҳәеит, ахацәа рԥыжәшьеи рныҳәаҷақәеи ртәы сҳәеит. Урҭ иныҟәыргон апсуа чеицьыка, аха еиқәырханы иаазгатцәкьаз асаси апшәмеи реибаҳатырра акәын. Уи зегьы ирыцкын: апшәма ичеицьыка асас пату ақәитцон, ажәа бзиа ахиҳәаауан, ҭабуп ҳәа реиҳәон абас пату ахьиқәыртцаз; аамсҭашәаран асас ихымԥапгашьа, икрыфараҷгьы ихы дацклапшуан: ихәы х-ашәсак агәылазар, акы ааниҳьуан – ус ҟаитцеит апҳәысеиба илҭаз апаааимбаргьы; иагьа амла дакуазаргьы ихәы ԥықәҳаҳа ифазомызт. Уигьы акәым, апшәмапҳәыс кәтаҕьк ада цыфа лымамзаргьы иаахххны инаимтцалтцон, иара ачеицьыка аҳатыраз абжа нижьуан. Уи иаанагоз: «Иҭабуп, иахьынзасҭахыз акрысфеит». «Сызхара сфеит» шпеиҳәоз, уи ԥхашьарамзи!

– Избан, даду, сызхара сфеит уҳәар ишпапхашьароу?! – иџьашьаны сиазтцааит. Аиашаз, уажәада исмаҳацызт. Исгәалашәоит ахәычбаҳчаҷы акранаҳфалак ашьтахь иҳазтцаауан:

– Ахәычқәа, шәызхара шәфоу?

– А-а-аи, ҳазхараҭәкьа ҳфеит! – ҳәаны ҳамгәацәа хәычқәа ааҳшьышьуан.

Ари ахҭыс даду ианиасҳәа, аҟырҟырҳәа дыччеит.

– Ашьарақәа ацәажәашьа рдыруазар, «ҳамгәацәа хәычқәа тҟәацырц акгьы рыгым» рҳәон. Шәаргьы уи ауп ишәдыртцаз! – иҳәеит алаф ҳалхны… – Сымԥахуҟьеит, Баҭа, исҳәарц истахыз схоуршҭит, – иаасацпниҳәан даду, даахәыц-хәыцит. Сара иаразнакы иаасгәалашәеит:

– «Апшәмеи асаси еибаҳатыруан» уҳәеит!

– Аиеи, еибаҳатыруан! – иҳәеит даду. – Урҭ реибаҳатырра ламысын, убри Аламыс акәын апсуа чеицьыка еиқәырханы иаазгоз. Апсуеи апсуеи ирҳәоз ражәа атцкыс, гәыла еибадыруан, рхымԥапгашьала еилибакаауан.

Апсуа даҽеа ҟазшьак иман: ҭаацәала џьара ианцо, мԥасԥык дымԥахытцуазар ҳәа афатәи арыжәтәи астол иқәыргыланы, ма адулап итаргыланы ицон. Ус шьоук ақәшәаны ирфар-иржәыр ҳатыр дуун, асасцәагьы пату ақәыртцон, апшәмацәагьы ргәы иахәон. Апшәма исас гәашә

аартуп зырҳәозгьы убриазакәын: иара аѡны данықамгьы исас гәашә аартын, ичеиҷыка хиан асас изы.

Асас иаҳатыр убасҟак иҭәҭәан, апҳәыс лыхш ацар аналҭо, «Асасцәа стоуп, ирласны уакы! Асасцәа стоуп, ирласны уакы!» лҳәон. Ацаргьы «еилнакаауан» асас дзакәу, ус анакәха, аҧшәма ҧҳәыс ахьымзҭ лнаргазомызт. Абарҭ зегьы ызуа иаауеит. Ҳара ҳахьынзаҟоу ауп, аха нас шәара шәхаан ишпаҟалои?

– Еиҳагьы еиҭьны иҟалоит, даду, хьаас иҟаумтцан! – игәы аасырҭәҭәан, сагьаамхаччеит.

– Е-е-е, уи акәгәышьамзи иаҳтахыз, аха иабаҟоу, ҳаѡнгьы ҳгәашәгьы ацаҧхакәа рҿаҳтцо халагеит! – иҳәан, дагьаакәыпсычҳаит. – Ҳтцасҟәа азыхәашь рыцлеит, уи рыцкьашьас иамоузеи шьҭа?!

– Азыхәашь?! – иааҷьасшьеит.

– Аиеи, азыхәашь! – иҳәеит иара. – Ари иҳаѡҳҳыз Асовет мчра ацәгьеи абзиеи еиҟаран, ихыбгалааит анаҳҳәоз акгьы амыхьзеит, уажәы атцыхәтәан хар амамкәа ианыҟала, ихдырбгалеит. Изхысҳәааз, анкьатәи аибашьра иалагаанза Сталин армаҭьырма аколхоз аиҿкаара нап анаиркы, анхацәа аҷьамыҭәа итаиргылеит, ихдыртцеит ақытақәа. Абарақьатра ду ахькажьыз Ҟәбина ҭадырцәит. Уа итытцыз, Апсны ахьз рмаҳахьази, арахь ииаз рацәаѡуп. Урҭ акыр рылан, ҳара иаҳзыҟамтцоз дара иҟартцон. Ҽнак ѡыцьа ахацәа ҳгәара иааталеит, аҭәхыга хьархькәа аақәа рытцданы, бцьартцас ирыҟәнуп, аурыс еихақәа рыҿкәа ҟьаҟьаза ицырцыруа ирѡытцракуп, рарҭмаҟқәа рызқәа икыдуп. Саб днарацәажәан, ҭәык дирхырц избеит. Рхәы ҳархиан, анапызәзәарахь ианнарыпхьа, ҳнапқәа цкьоуп, азәзәара ртахзам, рҳәеит. Уи лакәс исыпхьазеит: ахаан исымбацызт рнапы мызәзәазакәа рхәы иахатәо, ицкьазаргьы ачеиҷыка аҳатыраз рнапы зык ахьдыршон. Ашьтахьшәоуп иане-илыскааз: урҭ чхьыпла акәзаап акыршырфо, ма мҳатцәла. Ҳара напыла, убриазоуп анапызәзәара ихымпадатәу акакәны ҳтцас изалоугьы.

Саб тубарк ажьыхтцә инахатцаны ашша алытцәтцәа изны сан иналитан, уи иааѡшаны рхәы абыста аҧхара инагәы-

латцаны, инарымтцалыргылеит. Аҟәыд, артцәы – ҭаацәашәала иаҳфоз рымтцагылан. Аԥсуатцас акәымкәа, раԥхьа атубар рфеит, ишыргәаԥхаз удырратә, рыхқәа ртцысуа иаацәажәеит, нас руаӡәы саб иахь даахьаҳәын:

– Хозиаин, ари аԥсуа ҭубар ҳгәаԥхеит, итцегьы ҳазӡы.

Аҳәыс ахыз иоуҭаз ажәит, итцегьы аҭ иҳәозшәа! Урҭ ус ирҟазшьазар акәхап, убама! Узышьцылам анубалак иџьоушьоит. Сҽы раҳаны срыхәаԥшуеит иџьашьаны. Аԥсуа амла дынтцәозаргьы, ус иҳәом. Уи имтцоу иҿалаигӡоит, исуҭаз сзымхеит, итцегьы сыҭ шпеиҳәо! Иаххәап, аԥшәма уаҳа имаӡам, усҟан уи думыргхашьеи!

Абас иҟаз ауаа анҳалаҳауп ҳчеиџьыка аншәарҭаха. Иахьа урҭ ирылаашоу ҳара ҳтәқәагьы дара ртәы нықәырго иалагеит. Ҳара ҳтцас ушьа иаламзар ашьҭкаара уадаҩуп – уи иҳаланагалаз аҳәгьы илымшеит. Дара ртәы ашьҭкаара кәтыҽырҳасрак ауп иаҭаху... Иубама аԥшәмеи асаси реибаҳаҭырра анықамла ҳахьқылнагаз!.. «Аԥсуа чеиџьыка закәи?» – ҳәа усзымтцааи, – иуасҳәеит изакәу. Уи аламыс ауп изырҽиаз – уи ауп гәыс иазҭоу, уи ауп ԥсыс иахоу, уи ауп блас иамоу. Аламыс анықамла – зхарафароуп иҟало, уаҳа акгьы. Аҟәышреи аламыси ирылаҭхаџьыз асас, даҿазныкгьы дыстаандаз игәахәуан. Аԥсуа чеиџьыка абаагәара еиԥш изыхьчоз убри асаси аԥшәмеи реиҿеырбара акәын... Абас иҟоуп аԥсуа чеиџьыка, – иажәа хиркәшеит даду. Саргьы уажәоуп «Аԥсуа чеиџьыка» захьӡыз еилыскаауа саналагаз. Итцабыргытцәкьаны, уи иԥшьоу акоуп, инҭкааны аилкаарагьы ус имариоу усым...

Абри ҳаицәажәара ашьҭахь ҳазлацәажәоз азтцаара краамҭа сазхәыцуан: аԥсуа бызшәа атцара уадаҩуп рҳәоит, убри иаҩызоуп Аԥсуара иахәҭаку аԥсуа чеиџьыка закәу аилкаарагьы. Урҭ зегьы утцарц азы ухаҭа уалааӡазароуп, уи ала упсыԥ лоугаҩоугозароуп. Усҟан ауп уанаԥсыуоу, аԥсуа чеиџьыка закәугьы анудыруа.

Абри аҩыза агәаанагара сазкылсит дадуи сареи ҳаицәажәара ашьҭахь.

1998

Ҷьашьахәшәоуп аԥсабара шеибарку! Аапын уи ҽыхоит, ишәҭуеит ибыбышҙа, ашәыр рҽалара иалагоит ирҽаҳәҳәы. Анхаҩгьы длахҽыхҙа ижәламыжәлақәа ҭигоит, урҭ анышә ацәаакыра ишынцәытцеиҳәҳәалак еиԥш, имарымажаха азҳара иалагоит. Ҳәара аҭахума, иара, анхаҩы ицхыраарала. Шәырума-қәырума, анхаҩы илеиҭаз мхума, зегьы рыҡалара ҽҳәарак-ҽҳәарак рымоуп: акы заа ишәуеит, даҽеакы ихьшәаны. Аԥстәқәа иҽиауа реиԥш; аҷьмеи ауасеи фымз рыла иҽиоит, ажә жәымз рыла, аҽеи акамбашьи – жәеиза мзы. Ус иҡоуп иҷьашьахәу аԥсабара.

Уажәы, ажә еиԥш, ачкәаҳара иаҽыз ҽаҩраҭагалара ҳаҭагылеит: амхқәа еиқәҩа иҭагылоуп, аҭагалара иазԥшуа: ажь еиқәаҭәасамсалҙа илбааԥшуеит, санбалбааргоишь ҳәа; ашәырқәа ракәзар изазо игылоуп, шәааи ҳазҭаху рҳәарашәа. Арҭқәа зегьы згәытцаҳәҳәы изааҙаз аԥсабара ахаҭа, ашьынка еиԥш ишәын, иҩежьҙа игылоуп, аԥсы иахылтцны иааҙаз ашәыр еиԥш иҡаланы.

Шаҡа агәалаҡара унаҭозеи абарҭқәа ула ианабо! Анхаҩы иура аниԥылалак, иааԥсара иханарштуеит, аԥсабара ҳамҭас инаҭазшәа игәы иабо агәахәа ду иоуеит. Ус ауп иагьшыҡоу: убла зыргәыргьо, уи абеиара аԥсабароуп изыбзоуроу, аха Анхаҩы иҷьабаа, иԥхҙаша уа иацуп. Уи анхаҩы иоуп издыруа, уаҳа аҙәгьы!

Сара жәохә шықәса ақалақь аҽы сынхон, даду иахь сааҙа урҭқәа акгьы сыздырҙомызт. Уигьы акәым, иҷьашьахәу амзаҽа ангылои, нас уи штәуеи, ишынтцәои инеиԥынкыланы игәасымтаҙацызт. Дыррас иҡоу убла иабоу ауп. Ҳәара аҭахума, уи угәы еилнакаауазароуп! Саргьы убри амҩоуп сызну. Урҭ зегьы ихаакәакәараҙа сгәы аҭаҙа инеиуа ланарԥшыра ссируп. Дрыцҳауп, урҭқәа зымбакәа изаҩсыз!

Уи аҽены, даду арахә гәарцаны данаауаз еидарак араса быца ааиган, ашәшьыраҽы инкажьны, аҡәардә наганы днықәтәан, ҭынч аткьацрччара дналагеит. Саргьы иааигәара снатәеит сизыԥшуа. Ирччаз аткьацқәа рцәа рхи-

хит, аҳәызба итцхны ицәит, нас ииааидикылан, еилыршьны ирқьақьан, днаханы инышьҭеитцеит. Ус акы, ус ѡба, ус хпа.

– Калатк азхара ƀастцеит! – иҳәан, дѡагыланы инапы ихьшьуа, иҿеааиршәшәеит. Нас, шьыжьхьафара ашьҭахь, амасар злихуа аршьшьатәқәа аашьҭихын аматцурҭахь иҷынеихеит. Урҭ абыцатцә атцкыс ишәпоуп, аха атцәѡан атцкыс ипоуп. Уаƀа ршьшьатәык ахы ааиƀәыршәаны амца илыҿхәеитцеит, акәац изуашәа ирҳәытцәыхәытцәуа. Минутқәак рышьҭахь ахы инаркны атцыхәанҙа ицәырбылны, иƀәианы иааҿхәиган, иаҳәызба хәыш ду ицырхырааua, уажәы-уажә иахьику датәҳәо, ахы инаркны атцыхәанҙа аҷараҳәа иааиƀәиршәеит. Дара урҭгьы еиҭа ааиƀәиршәан, ԥшь-масарк аарылихын, ихьшәашәааанҙа, ишьамхы илықәкны, инарҳәы-аарҳәуа ицәны инеиқәипсеит. Абас жәаѡа масар анаааиқәиршәа, акалат атца ааилыршьны абаѡ аибаиркын, ашшра дналагеит. Уажәшьҭа уи иус мариан – уиаƀара дадымхалаҙакәа ишшны даалган, инарҳәы-аарҳәуа днахәаԥш-аахәаԥшит. Уажәы инханы иƀаз ахырҷареи атца атцыршьреи ракәын. Раԥхьатәи еиҳа иуадаѡын, кыр аҟыбаҙыбарақәа ацын. Еиҭа амца дныҿхәатәан, цԥхьагла акалат ахы иаакәыршаны икылиблаан, аткьац злихыз абыцатцәы арқьақьа алхны, акалат аѡнутцƀала илтаргыланы, адәахьалагьы убри аѡыза аакәыршаны еиқәпах иааҷеиҳәеит. Уажәшьҭа имариан ткьацла ахырҷара. Абасала, ахьытцәцәа еиԥш, акалат ƀатцаны данаалга, ихата деигәыргьаны, инарҳәы- аарҳәуа ҳамҭакы дахәаԥшуан.

– Ишԥоубо? – дсазҭааит даду. Даара ибзиоуп сҳәан, имасырҿхәеит. Уи даду игәы иахәеит, аґба ƀазҭаз иеиԥш.

Акалат ашьҭахь амцышә (даду ус ауп ишиҳәо) нап аиркит: амжәатә гәаԥшь иалхны амцышә атца ƀаитцеит, амасарқәа ахьҭаиргыло цԥхьагла икылиблааит, нас амасарқәа ршьшьаны, ицәны иаларгыланы, акалат еиԥш, абаѡ ааибаиркын, ашшра дналагеит. Ишшны даналга, амжәатә гәаԥшь иалхны иƀаитцаз акнаҳага тҷәаҳә амцышә амаа инатцданы наƀ-ааƀ илалаиргылан, цԥхьагла икылтцәаны атцәқәа алатцан ииаирґәгәеит. Нас, акалат шхирҷаз еиԥш, арқьақьа ѡбаны илеидтцаны ткьацла еиқәпах иаахирҷан, инкнеиҳаит.

Амҭышәгьы деигәырҕьаны лаԥшы хаала ҳамҭакы дахәаԥшуан. Нас акалаҭ ааиган, амҭышә инаваиргылеит. Еиҭа ҳамҭакы дрыхәаԥшуан дреигәырҕьаны.

– Баҭал, иугәаԥхауоу? – дсазҭааит даду еиҭах, илаԥш са сахь иааиаган.

– Исгәаԥхоит, даду, даараҙа исгәаԥхоит! – сҳәеит сара. Итцабыргытцәкьаны, иугәамԥхогьы иҟамызт. Даду хәыҷҭас игәы иахәеит иахьысгәаԥхаз. Сара сгәаанагарагьы иазмырхакәа, нандугьы длазҭааит, ибзиоуп, ишьахәуп ҳәа ахәшьара шалҭо заа агәра ганы.

– Хар рымам, – лҳәеит иныкәашьшәа, – ажь кылсуам, нас уаҳа иуҭахи!

– Аа, илҳәо уаҳауеит, «хар рымам» лҳәеит! – даду игәаԥхеит уи лыхәшьара. – Ачымазаѡ гәаҟ игәы ҭаашәа данықалалак ауп «хар имам» анырҳәо.

– Арҭ нхаѡҭас хар рымамкәа иҟаҵоуп, – дхьаҵуамызт нандугьы, аха иҟоуп аҙы кылмыкәкәо, ахьытцәтцәа еиԥш иҟазҭогьы – урҭ даҽеа напуп ирымоу! – даду игәалаҡара аабжьыхҙаны дцеит нанду.

– Абас ауп, сара адомбеи скыргьы, лара лзы иҷынҷоуп! – дахыхәмаршәа аҽеԥныҳәа нықаитцеит даду. Уи са сгәы иамыхәеит.

– Даду, нанду улырҽхәар апсуатцасла ԥхашьароуп, – иаҽԥнысҳәеит сара. – Уусумҭа лгәаԥхеит, аха дыԥхашьаны илызмырҽхәеит, ари уара ишԥаузымдыруеи?!

Даду дшанханы даасзыԥшит, нас даапышәарччан:

– Аферым, аферым, Баҭал! Ҳара иаҳҳаштхьоу Апсуара уара иудыруазаап! – иҳәан, сааирҽхәеит, дааракгьы итахцәамкәа, аха уи са сыхнахуа сықазма!

– Даду, избан «ҳара иаҳҳаштхьоу» зуҳәаз?! Уи нанду илхамыштҙеит. «Уара уеиԥш калаҭи мтцәышәи ҟазтцо ԥсыуа дықаҙам, унапы ахьы апссоит!», лҳәар акәызма иуҭахыз? Нанду ус зҳәо дреиуаҙам!

Даду еиҭах сцьашьаны даасзыпшит.

– Ари Апсуара иамоу акәаматцамараҟәа уара иабоудыруеи?!

– «Аԥсуара злеибарку акәаматцамарақәа рацәоуп» шәымҳәалои, нас, Аԥсуара дыршьас иамоузеи, уи злеибарку акәаматцамарақәа узымдыруазар?!.

Даду ибжьы ныхтца-аахтцаны аҟырҟырҳәа дыччеит.

– Ҳаԥсуара Анцәа иумырҙын! – уаҳа акгьы мҳәакәа икалаҵи имтцышәи аашьтыхны аѡцара шыҟаз иҿынеихеит.

Абри аѡыза ацәажәара ҳаман дадуи сареи, икалаҵи имтцышәи иаарыхҳәааны.

Адырѡаҿены ашкол ахьынтә саныхынҳәы, шьыбжьхьа сфеит, сыԥсы сшьеит, нас сцатәхәқәа снарыдтәалеит. Урҭқәа зегьы даду ибозаап, аха сара иабаздыруеи – ашәшьыраҿы дтәаны аткьацырҷҷара даҿуп. Сара сцатәқәа цаны санаадәылтц, дадугьы ирҷҷатәқәа ртцыхәа еидикылан, арқьақьара даҿын.

– Баҵал, утцатәқәа урылгазар, арахә рахь ҳныққалап, – иҳәеит иара, – ҳанаауагьы рҷҷатәқәак ааҳгап.

– Ара сыҟами! – сҳәеит сара, уи даду игәы ишахәо дырны. – Апионер иеиԥш, еснагь сыхиоуп!

– Аферым, аферым! – иҳәан, акы шигәалашәаз удырратәы дааиԥхьхәыцит, аха уаҳа егьымҳәакәа, иеигәышә аашьтыхны иҿынеихеит, саргьы сицны снеиуан. – «Апионер» ануҳәа, иаасгәалашәеит апионеррахь санрыдыркылоз, – иҳәеит даду, игәаҵаҿы исырҿыхаз ажәа инахҳәааны. – Агалстук ҟаԥшь сыхәда инахартцан, азажим ала инҵырҳәцаа иааибадыркит – агалстук злеибадыркуаз ус иашьҭан. Итцаҳаз маден лыхын иара. Агалстук иԥшьоу акы еиԥш иахәаԥшуан, аусуцәеи анхацәеи ршьала ишәуп ҳәа иԥхьаҙан. Уи амш иахьагьы исхаштуам, аинрал ичын сыртазшәа исыԥхьаҙон.

Даду ари ахҵыс аниҳәоз сара дсыққәлоушәа акәын ихы шибоз, ус иҟан игәалаҟара.

Абас аҳды-мдыҳәа ҳаицәажәо ҳашнеиуаз, ахкаараҿы арахә гәаҵаны быцаҿара ҳцеит – абаҳча ҳаҵысны акәын ҳашцоз. Ахцыста ҳанхытцын абаҳча ҳныцалон еиԥш, даду даатгыланы атцлакәа дѡарытцаԥшит. Ажь афѡы лаҳалаҳауан. Даду ихы-иҿы еихалашо даасзыԥшит:

– Иуаҳауоу? – дсазцааит, исаҳауа закәу мҳәаҙакәа.

– Исаҳауеит! – сҳәеит сара, иара иеиԥш, изакәу мҳәаӡакәа.

– Изакәи иуаҳауа?

– Ажь афԥы хааӡа исаҳауеит.

Уи ахьыздырыз даду игәы иахәеит. Иблақәа разӡа даасыхәаԥшын:

– Аферым, уара унхаԥхоит, нхаԥцас афԥы уаҳаит! – иҳәан, сааирҽхәеит. – Ақалақьуаа «адохь» афԥоуп ирдыруа, ажь афԥы абардыруеи! – нас дааиԥхьхәыцын, инацитцеит: – Анхаԥы дызустоу удыруоу? Дуздырӡом! Анкьа ҭауади-аамстеи ҳәа иҟан. Рыҽхарззала «ҳара ҳоуп» ҳәа иҟан, арахь малакрыфацәан. Аматцуцәа рыман, «ртцыхәакцәа» ыҟан, урҭ рыла рыԥсы ҭан. Аха анхаԥы уи дынхаԥын! Адгьыл дықәаарыхуан, аԥсабара дазааигәан, аԥстазаара закәу идыруан, ихатә ԥьабаала ихгьы ныҟәигон, ичеиԥьыкагьы ыҟан, чынла деитцазаргьы, ламысла ҭауади-аамстеи дреиҳан. Аа, иубама анхаԥы дзакәу! Уи аԥьыкәреи анылатцатәу идыруеит, ианырашәатәу, ианҽыхтәу – зегьы идыруеит; ажь анҭаатәу, ара анҟәыбатәу, аӡын азы амҽы анпҟатәу, сеидру, аԥсабара абызшәа инаркны зегьы идыруеит. Ацәгьеи абзиеи шырееитәу, аныҳәа шутәу, асас ишиԥылатәу, дшынаскьагатәу... Шаҟа уҳәари анхаԥы инхаԥра иатцанакуа! Урҭқәа злам, ақытаҽы дынхозаргьы, «анхаԥы» ихьӡзаргьы, дынхаԥзам. Анхаԥ иашатцәкьа – уи ддууп! Анхаԥ ду – уи дҳәынтқаруп.

– Даду, абри уара узустада, унхаԥу, унхаԥ дуу? – иажәа снапыԥланы сиазтцааит.

– Сароу? – иҭитцааит даду. – Сара анхаԥ ду иҟынӡа сыҟам, аха ҭауади-аамстеи ратцкыс сеиҳауп, избанзар, адгьыл сықәаарыхуеит: чхадыл аҽены аԥьыкәреижәла ҭызгоит, арахә ашьха икасцоит, ажь анҭаатәу фԥыла издыруеит, акалаҭи амтцышәи ҟастцоит...

Даду иажәақәа хаакәакәараӡа сгәаҽы инеиуан.

– Нас, ажьҭаара нап анбаҳаркуеи? – еиҳа игәыблра ахьыҟаз ахь дхьасырԥшит, иара иеиԥш, уи саргьы сшазхьаауа идырратәы.

– Иацы ажь афԥы смаҳаӡеит – иахьоуп иансаҳа, ус анакәха, даҽеа ԥымчыбжьа рышьҭахь ажьҭаара нап арктәуп, – иҳәеит иара иаахтцәаны.

Даду уаҩы наҙак диацәажәошәа акәын ихшыҩ сзышьҭны дышсацәажәоз. Ҳаицәажәара анхиркәша ашьҭахь, итцарсыз иеигәышә аҷы нхаҩцас нада-аада ирханы ижәҩахыр иааҟәикын, иҷынеихеит. Абаҳча атцыхәанҙа ҳнеиаанҙагьы атцлакәа рахь дыпшуан: ажьымжәакәа ҭахә-ҭахәҙа еиқәатцәасамсалха дахьрытцапшуаз игәы азҳауан. Аҟәатцараҷы ашьамшәыгкәа «ржьымжәакәа» рҷеассы ана-ара аҭырасракәа ирылыҳәҳәон. Ус абаҳча ҳнытцысны абнарахь ҳцеит. Уаҟа абнараса рацәаны иаман – рышьатакәа ҭбаа-ҭбаазаҙ аҙәы инапала еитеиҳазшәа акәын ишгылаз. Даду иҷон, сара саханы илсхуан, нас илпссааны еиқәыстцон. Абасала, ҳаидарақәа анылаҳҳ, иҷаҳәаны аҩныҟа иааҳгеит.

Даду ҽенак калатк ҟаитцон, адырҩаҽены – мтцышәк. Аткьацкәа анирҵалак, сара рцәа рхысхуан, акалат абаҩ анеибаиркуагьы сицхраауан, егьырҭ зегьы иара иакәын иҟазтцоз. Уи иусушьала издырит икалатқәеи имтцышәқәеи ажьтаара иахьигҙарц дшаҷу. Пшь-калатки пшь-мтцышәки анықаитца даангылоз цьысшьон, аха, мап, даҽеакы напы аиркит. Сыпшызар, уажәраанҙатәиқәа ратцкыс еитцаны иҟаитцеит акалат. «Ари акы иазҳәоуп!» аасгәахәит иаразнак, аха иара егьанимҳәа, иаацьасшьеит, аха саргьы сизымтцаакәа сааипеипшит. Сыпшуп амтцышә шықаитцо збап ҳәа. Аматәахә еиқәыршәаны абаҩ анааибаиркы нахыс иаузымбоз амтцышәгьы, акалат еипш, егьырҭ ратцкыс ишеитцаз. Ус шакәызгьы сгәы хытҳытуа сыпшуп атцыхәтәан иахиҳәаарызеишь ҳәа. Акалат хәычы еипш, ари амтцышәгьы инарҳәы-аарҳәуа даара деиҷаҳаны аҟатцара даҽеуп, гәырпынтцак иаҟароу мацкьарк ткьацк аамҷаргьы иаҳәызбала иаавирффоит. Атцыхәтәан ианхирҷозгьы убас даараҙа дацклапшноуп ишхирҷаз. Иҟатцаны данааалгагьы краамта инарҳәы-аарҳәуа дахәапшуан, акы амицәаауан, аткьацкәа ҳәызба пынтцала днарыха-аарыхон. Игәы аназиртынч дҩагылан:

– Баҭал, абри амтцышәгьы, ани акалатгьы уара узы иҟастцеит, – иҳәан, дреигәыргьаны, иблақәа чча-ччо даасзыпшит. – Ҽаанбзиала унеиааит! Сынтәа инаркны ажьтаара азин умоуп. Ишҵоубо, иугәапхо?

Даду иеиԥш саргьы сгәы ҭгәырґьаауан.

– Егьырҭ ратцкысгьы еиґьны иќоутцеит, даду! – сҳәеит сара, иикыз амҭышә ааимхны, акалаҭгьы аашьҭысхын: – Нанду, арҭ ббоу, даду са сзы иќаитцеит! – сгәырґьан, нанду лахьгьы сыбжьы насыргеит.

Нанду аматцурҭа абартца даатцытцын, ашырҳәа лҷаалхеит.

– Унан, шаќа ибзиоузеи! – лҳәеит лара, сара иќастцазшәа, сымтцышәи скалаҭи дреигәырґьаны. – Ҽаанбзиала унеиааит, нан Баҭал. Амашәыр нцәахәы илԥха умазааит!

«Амашәыр нцәахәы!» – ари уажәада исмаҳацызт, аха уи аҭтцаара саламгакәа:

– Нанду, арҭ даду иоуп иќазтцаз! – алаф аалылсхит.

– Уигьы ҽаанбзиала днеиааит! – лҳәан, инарҳәы-аарҳәуа ҳамҭакы дрыхәаԥшуан. – Аиашаз, абарҭ иреиґьу акы ќоумтцацт, Баҭал ибзоуразар акәхап, – нандугьы аҭцыхәтәан даду дылмырҽхәар амуит.

– Иубама, Баҭал, днахыкәша-аахыкәшазаргьы аиаша лымҳәар амуит! – Нанду дахьлырҽхәаз игәы иахәаны, даацәажәеит даду…

АЖЬҬААРА

Ныҳәак еиԥш даду аҽазыќатцара даҷын ажьҭаара.

Ҽнак Аслан адҭа иитеит ажьҭаага шахаќәа хәба еиќәиршәарц, насгьы аԥшьаша ажьҭаара нап аҳаркуеит, ачкәынцәа адырра рыҭ ҳәагьы нацитцеит.

– Аԥшьаша аус руеит, изымаар ќалап, аха асабшеи амҽышеи иаап, – иҳәеит Аслан. Даду уи игәаԥхо дыќазма.

– Ажьҭаара атцкыс еиҳау усс ирымоузеи уа?! – иҳәеит иара иаарымчны.

– «Усс ирымоузеи» закәи, амш ргома, аус рымуеи! – Аслангьы аҽеԥныҳәа ныќаитцеит.

– Уи есымша изҷеу усуп, ажьҭаара еснагь иќазам. Урҭ рхашшаара уаќәытцны адырра рыти! – даду адҭа ќаитцеит иаахтцәаны. – Знык ауп ажьҭаара нап анадыркуа! Нас асабшеи амҽышеи иацыртцап.

Аслан дԥышәарччо дхынҳәны иҽынеихеит.

– Ииҳәо уаҳауоу, уара! – инаишьҭеиҳәеит даду. – Ажьҭаара нап аркра ныҳәак иаԥызоуп, ныҳәак еиԥш ҳәееидкыланы ҳаԥылар ауми! Аус ҳамоуп ҳәа ҳабацәа ртцас каҳажьуама?!

Даду сгәы ирхытҳытын, саргьы ныҳәак еиԥш сазыԥшын уи амш ааира.

– Кьараз уны ажьҭаара нап адыркуан, ашьтәа ршьуан! – даду игәаара ихирԥсаауан. – Ишәхарагәышьеи, ишәаҳмырбеит…

Ахаша ауха аҭаацәа зегьы еизеит. Даду уажәы игәалаҟара даара ибзиан.

– Аа, аферымраа, аферымраа! – иҳәеит иахьааз игәы иахәаны. – Ажьҭаара ныҳәоуп, аныҳәа аҭаацәа еицаԥылозароуп, еиднакылоит!

– Уи ауми ҳзааз, – иҳәеит папа.

– Ииашаны иҟашәтцеит: шәара илбааганы исышәҭ, сара нас уи аҭыԥ иқәыстцоит.

– Илбааганы иҳамазар ҳаргьы аҭыԥ иқәаҳтцон, – алаф нахиҳәааит Беслангьы.

– Аҭыԥ излақәышәтцои, шьҭахьла шәшытҟьара шәыԥшупеи! – иҳәеит даду. – Ажь хәатәуп, есымша еилырхлатәуп, ианаамҭоу иахмырԥакәа аԥы еитцыхтәуп, нас ажьаҕь рштәуп. Арҭқәа зегьы, ухәнацәак реиԥш, идырны иҟоутцозароуп. Нас агәарад аҽы шәԥызцәа ианыржәлак: «Ҳоҳ, шәқытаҽы аԥы бзианы иҟалоит убама!» рҳәахуеит, ахала иҟало ԥьушьап!

– «Аҭыԥ иқәыстцоит» ануҳәа, даҽеакала еилаҳкаан, – иҳәеит папа дԥышәарччо.

– «Даҽеакала!» – иаатцәылихт даду, аха уаҳа ацымтцакәа, са сахь даахьаҳәит: – Абри уара сшеилукаауа еиԥш арҭ сырзеилкаауам, иагьа сҳәаргьы!

Уи исҳәаз даду игәы иахәеит. Убас игәы иахәақәо сҳәалоит азоуп зегь реиҳа деилыскааушәа игәы изабо.

Адырԥаҽены ашьыжь заа ҳгылан, ҳамтцышә, ҳшаха – ҳҽеаиқәҳаршәеит. Абри аамҭазы даду иҽы-инапы ҙәҙәаны, нанду илҭаз арбаҕь иманы дындәылтцын, амрагыларахь

ихы рханы даагылеит. Ҳара зегьы, абарҵа итҵагылазгьы, идәылҵны игылазгьы ҳаизыԥшуа ҳаагылеит.

– Анцәа абзиара ҳзыӄатҵа, ҿаанбзиала Анцәа ҳнашьҭы! – иҳәеит иара, аҳәы диацәажәозар аҟара ибжьы ларӄәны. – Иахьа ԥшьашоуп, ҳара иҳамшуп, ҿаанбзиала ҳәа ажьҭаара нап аҳаркуеит, Амашәыр нцәахәы улԥха ҳаҭ. Амахә аҳа ҳкыр ҳара ҳзы иманшәалахартә, амахә ѡа ҳкыр иманшәалахартә, улаԥш хаа ҳхыз. Ари арбаҕь ухьҳала иҳатәны иоусышьҭуеит, ҳаураӄәа ҳадкыланы ҳанаатышәынтәалалак, ишьны агәатҵәа усырбоит, улԥха ҳамазааит, – иажәа хыркәшаны са сахь даапшын ихы ааиртцысит, иара иахь снеирц. Ашырҳәа снаидыххылеит, исеиҳәарызеишь ҳәа сыблаӄәа ҭырхаха сизыԥшуа.

– Ари ааӄкыли, – иҳәан, иарбаҕь аасиркын, аика ахыӄәцә ааӄкыланы, ахьышәҭҳәа аҳәызба наирхан иаахитҵәеит. – Уажәшьҭа наӄ иоушьҭ, ҿаанбзиала шәнеиааит, Амашәыр нцәахәы илԥха шәымазааит, – иҳәан, даахынҳәит. Арбаҕь ианынкасырԥа, «ӄа-ӄа-ӄа» ҳәа рбаҕь бызшәала акы аҳәан, ашьаҷаӄәа еихҳәа-еихҳәо акәытӄәа рахь аҷынанахеит, аика ахьхитҵәаз агәхьаагьы мкыкәа.

Абри аамышьҭахь нанду шәишәи рбаҕьк дахуа илыманы дааидгылеит.

– Абри шьны исыҭ.

– Аныҳәа захьҙугьы абри ауми! – иҳәан, ашәишәи амтҵәыжәѡаӄәа инапы нарытцырӄьаны иаалымихит. – Аныҳәа алԥха шәымазааит!..

Абас даду лыԥха анҳаиҵа ашьҭахь, ажьҭаара нап аҳаркит. Иара иакәын амтцышә амзхуаз, аха уи амацарагьы акәым, зегьы илаԥш ҳхын: жьымжәак узҷымхкәа инхар, ажь узымтааҙеит акәын иахьҙыз; аҙахәа уаханы ишакәым еизуҳәҳәар, ажь ҷыдды илаушьтыр – уи зегьы иреицәан, аҙахәа уаҳа имиуа иӄаутцеит ауп иаанагоз; ҭлак зҭааз данылбаауа икаҷаны, аҙахәа ааилырганы дылбаар акәын. Сара иҷыданы илаԥш схын: инацәа назқәикыз акәын сызқәылоз, иара уигьы икаҷатәын, насгьы уиаӄара иҳаракым акакәын.

Аҷены иаҳҭааз – ахәылпаз ажьхәагала иаҳҳәеит. Адырѡаҷены даҷеа баҳчак ахь ҳаиасит: даду ажәытәәи ибаҳ-

чақәа инапаҽы иааганы имоуп. Урҭ иабду иԥацәа рзы адгьылқәа анишоз, абхәҭас иаб изишаз роуп. Зны аколнхара ицәаган, аха нас хәыҷы-хәыҷла иара идикылеит, аколнхара ахьӡ шахызгьы. Уажәы зегь рыла иара итәуп!

Ԥшьымш рыла ҳажь ҭааны ҳалгеит. Абас мшыбзиала, насгьы ԥхасҭада ҳажь анеидаҳкыла, даду даараӡа игәалаҟара бзиан. Амҽыша ауха даҽеа шәишәи рбаҩык ршьын, ажьҭаацәа ҳхәы ҟарҵеит. Дикрангьы иԥхьаны даарган, ауха ҭамадас дыҟан, ҭхагәанынӡа атҳ ргеит. Аха сара исзеилымкааз: – Амашәыр нцәахәы ихьӡала арбаҩь ҙатәны иоуушьҭит, арахь ажь ҭааны ҳаналга ашәишәи ҳзыршьит.

– Уи анаҳшьуа ҳаурақәа зегьы ҳадгаланы ҳанҭышәынтәалалак ауп, – иҳәеит даду, адырԥаҽены саниазҵаа. Ҳаԥхьаҟа иҟан аԥьыкәреиҭагалара, аӡын азы амҽы аагара, аха зегьы ирыцкын аҽаԥра аҭагалара.

АԤЬЫҚӘРЕИҬАГАЛАРА

Ажь ҳаналга мшқәак рышьҭахь аԥьыкәреи нап аҳаркит. Уи аҽынгьы ԥшьашан. Уи ус иақәшәеит акәымзар, аԥьыкәреи ҽыхраҽы мышкы алхны ҳәа иҟаҙам. Даду итаххан араҟагьы напыжәпала аԥьыкәреи ҭаагалар, аха Аслан имуит:

– Урҭгьы уск-уск ирҽуп, – иҳәеит иара, – асабшеи амҽышеи иҳацхраауеит, ууанӡа ҳаарԥеиԥшып.

Даду иамеимкӡеит, аха ишигәампҳазгьы збоит. Анхаԥы х-напык сымандаз аниҳәо, даду жәа-напык даҳәоит – ус иаиршьцылахьеит, уажәшьҭа мап рызкуам. Бзиарашәа мчыбжьыктәи ҳаԥсшьара иақәшәеит.

Ҩнак нанду аҟәыдҽыхраҽы слыцхраауан. Адырԥаҽены дадугьы, Аслангьы, саргьы аԥьыкәреи ҽаҳҳуан. Сара ахаан аԥьыкәреи ҽысымхӡацызт, даду дсышьклаԥшуазаарын – сҽыхшьа игәампҳеит.

– Баҭал, аԥьыкәреи шҽысхуа гәаҭи, – иҳәан, алапҟьа ахьҽаз ашьаҭа иарма напала иргәгәаны иианкыланы, егьи ала алапҟьа ақәцә кны длахан, аҟәырҽҳәа иҽахжәаны иааҽихын, иршәны инкаижьит. – Ас иҽыргьырны иҽухыр,

абгахәыҷы иҽнахыз ҷьыршьоит. Уи абгадугьы хьымзгыс иаԥхьазоит!

– Уи шԥа? – иҷьашьаны сааччеит.

– Ишԥа умбои, абгахәыҷы иҽыргьны иҽнахыз аҷьыкәреи ҽызхыз сара сакәу ҷьыршьоит ҳәа ишәаны, абгаду амхы иалалазом.

Ари даду илаф ҳарччеит, аха сара уи инаркны издырит ишабалак аҷьыкәреи ҽухыр шыҟамлоз. Даду ишсирбаз ирласны сҽасыршьцылеит.

Апҳә архрагьы ахатәы ԥҟара амазаап! Уигьы сирбарц акәхап, амхы абжара аҟара ҽаҳххьан еиԥш, даду апҳәырхрахь сиеигеит. Аслан ишҽихыц иҽихуан.

– Харабгьара акәымкәа, анымшақәа ҷьарак рхы рханы ишьтатцала, – исирбеит урт шышьтатцатәызгьы, – нас аҽаҳәаразы еиҳа иманшәалоуп. Дара анымшақәагьы дуцәамзароуп – аҷкьарпат ала рышьтыхра маншәалахартә еиԥш иҟатцала.

Даду ишсеиҳәаз еиԥш, ирласны сҽасыршьцылан, нхашцас аҳаҳаиҳәа апҳә рхуа сҽынасхеит. Даду маза-ргамашәа илаԥш схуп, уи сара избоит, аха исызгәамтошәа ҟастцоит.

– Аферым, аферым, Батал! – уара уаб иатцкысгьы унхашхоит! – сусушьа игәаԥханы сааирҽхәеит даду.

Абас ҽенак ала аҷьыкәреи аҽыхшьагьы, апҳә архышьагьы стцеит.

Шымш аус ааухьан еиԥш ҳуааҳәцәа таацәала ажыжәсыжәҳәа агәара иааталеит.

Даду ихылпа атцыс таҳәуан. Уи иҟны ҽашратагалан закәанк ауп иҟоу: ахәыҷы-аду зегьы иваргыланы аус руазароуп. Уи закәануп иара изы! Иара иоуп усгьы бригадирс иҳамоу: аҟәыдҽыхра, аҷьыкәреиҽыхра, апҳәырхра, аҷьыкәреи алгара – абас мҽхакы тбаала амхы ҳанталан, хәылпазынза мхык тагаланы ҳаатытцит, апҳә ада. Уи рхны ишьтан, аҽаҳәаразы иауамызт – иҕыҕкын.

– Амза каццаҽынла иашызоуп, – иҳәеит даду уаххьа ыфаны ҳанаатәа. – Ҳмаашьар, апҳә ҽаҳәаны илххаргылон. Шәгәы ишԥаанагои, иҳалшару?

– Ишԥаҳалымшои, иҳалшоит! – сҳәеит сара аҵәы акы иҳәаанҵа. Инеиҷаԥшы-ааиҷаԥшит, «ааигьы» «мапгьы» аҳәара рцәыуадаѡны.

– Уара ари иабду дазыҟаимҭазааит, – иҳәеит Беслан. Зегьы ччеит. Ус акәу, егьыс акәу, сара исҳәаз уаѡ даҷамгылакәа аԥхәҷаҳәара ҳцеит. Амза каҵҵо, ҽынла еиԥш, илашан. Аҵаҵа иарҟәымшәышәхьан аԥхә. Даду снаиваиргылан, аԥхә шҷарҳәоз сирбеит. Аџьықәреи аҷыхреи аԥхә архреи реиԥш имариамызт аҷаҳәара, аха усгьы, кыр аџьа снарбазаргьы, истеит аԥхәҷаҳәашьагьы.

Абас напыжәпала амхы ҳанҭала, дааракгъы ҳадымхалакәа, аԥхә ҷаҳәаны аиқәҵарада ус ҳамамкәа еизганы ҳаатытцит.

– Ари зыџьшьоу Баҭал уоуп, – иҳәеит даду, – ҭабуп ҳәа уасҳәоит. Уажәшьҭа, ашьыжь аҵаҵа хбалаанҵа ҳаԥхә еиқәаҳҵар, убасҟан ауп мхык анҭаагалаз!

– Аҵәы иуааҳәцәа шьыбжьон аԥсшьаразы аҭырас рыхирхуан! – иҳәеит Беслан. Зегьы ҳааччеит, даду ида.

– Уаб игәараҭа ууаҳәѡҵам! – иҳәеит инақәыргәгәаны.

Абасала, «ҳуааҳәѡцәа» ҽынла аус дҳаруы, уахынла аус дҳаруы, ҳџьықәреи аѡныҟа иҳадаҳкылеит, аԥхә шьҭаххит. Нас ҭынч ҳџьықәреи ҳнадтәалан, ацәырхәра ҳалагеит.

Уахык, чаншьҭахь, ҭаацәала зегьы аџьықәреицәырхәра ҳшаҷыз, нанду аџьықәреи еимҷапа лҧыхьашәеит. Апааимбар амхы далсны дышцоз инапы зхьишьыз алапҟьа акәзаап! Апарч маҷк аазныжьны акнаҳага аалылхын, днаханы инықәылтцеит. Нас ҳус ҳалган ҳанцоз иаақәылхын, аматцурҭаҷы ҳаннеи, даду инаилҭеит. Даду иҽырҟасаны даагылаан, зегьы иҳаҳартә дныҳәаныԥхьаны, рбаҕьк шьны ишкнихуа ала ажәа ҳәаны, аматцурҭа акәакь аҷы инагаы инкнеиҳаит. Егьи, арҕьарахьтәи акәакь аҷы қьаадк илаҳәаны ҵатлыкак кнаҳан – уи Аамҭахә ахьҙала ҭыԥх уажәааны икнарҳаз уаткоуп. Уи аҷҳәара ааины иҟоуп, харак имышьҭыкәа икнаҳҳраны ҳаҟоуп. Аусҟәа зегьы ҷҳәарак-ҷҳәарак рымоуп!

Абасала, уааҳә аауы, ҳхы ҳахәа ҳҭышәынтәалеит: ҳажь ҳҭааит, ҳеаѡра ҭаагалеит, ҳамҷы-ҳамца ҳадаҳкылеит.

Уажәшьҭа аныхҳәақәеи аҽаҭахьақәеи рыҡатцара иааиҭоуп. Урҭ даду акалашәа дырзыҡоуп: аҽаҭахьа иҳәар, иара изы Анцәа ду иҽаԥхьа ҭоуба иуазар еиԥш иԥхьаӡоит.

АХНЫҲӘАРАҚӘА

АШЬХАЛБААРА ИАЗКУ АХНЫҲӘАРА

Ԥажәи хәба шыҡәса ҭуеит ари ахныҳәара ҟаитцоижьҭеи даду. Уи шыҡалаз абас ауп. Ԥажәи хәба шыҡәса уажәаԥхьа даду иҷкәынцәа анихьӡа, ашьхаҟа ирахә кеицауа далагеит. «Аԥсуа ашьха закәу идыруазароуп!» иҳәеит. Уаҟа ихатәы гәарагьып ааникылан, ахан иаԥсуа ақьала иргылеит: ирахәҳәырҧа хазуп – ихатәынхарҧа еиԥш иԥхьаӡоит. Иҷкәынцәа ақалақь ахь рхы андырха, ихаҧа илымшо даналага, игәарагьып Володиа захьӡыз аӡәы иитеит, аха ирахә, ажәхьақәа рыда егьырҧ зегьы, шкеицац икеицон: урҧ ари аҭып ииаӡахьан, рхала игәарҧуан, игәарлон, хьчара рҧахҳамызт. Аха усгьы Володиа инапы ианын. Ус акәу, егьыс акәу, ашьхалбаара иара изы шьхалбаароуп, ныҳәак иаԥызоуп, шьхацан иқәитцон аҽаҭахьа, шьхалбаан иқәихуан. Уажәы зегь рыла ҳанҭышәынтәала, даду урҧ иныҳәақәа рахь диасит.

Ишиҳәалац еиԥш, Аслан дааиԥхьан, иеиҳәеит аԥшьаша ашьхалбаара иазкны иҽаҭахьа ҟаитцарц шиҭаху, иагьнацитцеит:

– Володиа духамышҭааит!

Абасала, аҭаацәа аӡә дагымкәа ҳаиқәшәеит: Гәдоуҭантә, Аҟәантә ажыжәсыжәҳәа ахәылԥаз ашҭа иааҭалеит. Володиагьы дҳақәшәеит, ҳгәылацәагьы ыҡоуп. Ныҳәан ауха: ныҳәан ашьха закәу здыруаз, ицахьаз-иаахьаз рзгьы, ныҳәан ашьха аҳбахә уҳәансҳәанла изаҳахьаз ҳазгьы.

Ақыжә иршьыз Аслан ижәны иааҭиган, агәыблаа азна акәац афԥы лаҳалаҳауа инаганы иныкәиргылеит. Даду, аныхаԥааԥ иеиԥш, иҽазыҡатцаны дыҡан, дааины днахагылеит. Уи ишьҭахьи иваралеи еиқәшәаз зегьы ҳаикәшаны ҳгылан.

– Анцәа абзиара ҳзыҟатца! Анцәа ду улԥха ҳаԥ! Ахьыԥсҭеи ашьха сакарреи ирхылаԥшхәу аԥааимбарцәа шәылԥха ҳашәԥ! – иҳәеит дзымҭаныҳәоз хьыҳҳәала рыхьз ҳәаны. – Рахәи уааԥсыреи еибааҙоит, жәытәнатә аахыс ҳабацәеи урԥ рабацәеи рахәҳәырҭас ирыман ахьыԥсҭеи ашьха сакарреи, ҳаргьы урԥ рышьҭра ҳақәуп. Сынтәа снықәаныԥхьаны ҳарахә ашьха ианкасцоз, шәара сшәықәгәыгноуп ишкасцаз: шәылаԥш рхызарц аҳәара ҟаҵаны, аҿаҵахьа сықәыстцеит, еибга-еизѡыда ианылбаалак, шәыхьҙала ԥшь-шьапык зҵоу шьны ҭабуп ҳәа шшәасҳәо ала. Аа, ахьақәла иаѡсуаз ақыжә ԥшаак шьны, агәы, агәаҵәа, акәац иалҵыз шалҵыз ҳаԥхьа иқәгылоуп! Сҿаҵахьа насыгҙеит, иҵабуп ҳәа шәасҳәоит шәылԥха-шәгәыԥха ҳамазааит! Сырахә иааҙа-ихьча ашьха илбаазар, шәара шәоуп изыбзоуроу, шәылаԥш рхын, исыдшәыхьчалеит, иҵабуп. Ҽаангьы ԥшҙала ҳарахә ашьха икаҳцо, иҳадыхьчаланы, рхәыжәи рцрытци рыда ԥхаста ҳамамкәа ҳаиқәшәыршәарц сшәыҳәоит. Агәарҭыԥ змаадаз, Володиа, ҽаанбзиала унеиааит, ашьха асакарра еиѡыжәжәа-еихыжәжәа изшаз Анцәа ду илԥха умазааит, уи иахылаԥшхәу аԥааимбар дузылԥхааит. Ҽаанбзиала шәнеиааит зегьы! – иҳәан, маҷк дааҳәшәа дааҳаихырхәан, дѡаханы иатҵеца ижәит. Уи ашьҭахь, ахацәа зегьы ҵәыцак-ҵәыцак кны аԥааимбарцәа ирықәныҳәеит, ҭабуп ҳәа рарҳәеит.

Ныҳәан ауха, иныҳәан аҵаацәа зегьы ҳзы, ныҳәан иҳақәшәаз рзгьы. Ныҳәак еиԥш имѡаԥаагеит арахә ашьха рылбаара иазкыз даду иҿаҵахьа.

АМАШӘЫР НЦӘАХӘЫ

Ицеит даҽа ѡымчыбжьа. Амашәыр нцәахәы ихьҙала даду изатәны иоуишьҭыз арбаҕь, аика бжатаҙа ҳгәара иқәуп, абжьы ҵарыхәҵәаҙа акикиҳәа ҷытны, акәытқәа иреиҽырбо. Ҳаҭыр змоу рбаҕьны ҳкәытқәа ишрылоу адыруашәоуп ахы шымѡаԥнаго: ашьапқәа неихҳәа-неихҳәоуп ишныҟәо, изажәҙа; зны-зынлагьы ҟаҟа-ҟаҳәа абжьы ҭахәаҽҙа рбаҕь быззшәала акәытқәа акы ранаҳәахуеит, «ара сыҟоуп, акы шәа-

цәымшәан!» аҳәозар акәхап. Иҟоуп итцегьы арбаҕьқәа, аха урҭ зегьы иара риааиуеит, уи акәхап ас а҆еыҟатцаны изыҟоугьы! Дадугьы иҧыданы илаҧш ахуп: «Амашәыр нцәахәы улпха ҳамазааит, ухьҙала адәы иқәуп, ианаамҭоу агәатцәа усырбоит, ада хьаа ҳамамзааит!» – ҳәа нашьҭеиҳәалоит уи зны-зынла. Аха арбаҕь ҙатә уи абадыруеи – иадырырцгьы аҭахҙам. Аха иааит уи аамҭагьы. Пшьашан. Ахәылпазшәа, даду иҧы-инапы изәҙәан, арбаҕь аанкыланы дныҳәаныпхьаны ишьын, нанду иналыҭан, ирахә рахь дцеит.

Даду иҭаххан аҭаацәа зегьы ақәшәар, аха Аслан имуит.

– Рбаҕьк ҳшьуеит ҳәа инахо излаарызеи! – иҳәеит иара. – Насгьы уажәааигәа акәымзи ианыҟаз, усҟан ирасҳәеит уаха арбаҕь ҙатә шыҟаҳтцо: иаар – бзиоуп, изымаар – гәыбҕан рымам.

– Уи акәзар ибзиоуп, – иҳәеит даду. – Аус злоу ирдыруазааит.

Амшгьы уажәшьҭа икьа҆ҧымзи, ааилашәшәымҭазы арахә рҭып иқәтцаны данаахынҳәы, даатгыланы днапшы-аапшит.

– Уара арҭ уа҃ дмааҙеи?! – дсазтцааит даду. Ирдыруеит аниҳәа Аслан, уеизгьы-уеизгъы иаауеит ҳәа дыҟан.

– Макьана рхабар ыҟам, – сҳәеит сара.

– Ҳаи а҆еадҳәараҟәа, шьапыла иааузама, амашьынақәа рытцагылоупеи! – иҳәан, игәы нырханы, нас дааиԥхьхәыцын: ҳамацара ҳаидтәаланы тцасым, уцаны Дикран даааиратәы сызиаҳәа…

Нанду лус лара илдыруан: ларбаҕь еиларшәшәа ичапаны, агәи, агәатцәеи, атцәынтцәлаҕьи хыхь инақәтцаны, иныҟәлыргылеит. Абыстагьы антцарада ус амамкәа икнаҳан. Аслан еирыҙла а҃ы тыхны иааиган, иныҟәиргылеит. Даду дымтәаҙакәа днеиааиуан. Уи ус ҟазшьас иман: ас уск анимоу, уи аҭып иқәитцаанҙа дтәаҙомызт, ишьапы дыҟәгылан. Дтәашәа-дгылашәа, длатҟьа҃атҟьо итахҙамызт – игәы дамыртәозар акәхарын. Уажә дыззыҧшыз Дикран иакәын. Абар уигьы дахьааиз! Даду уаҳа дымтәаҙакәа иҧы зык нақәиҭәан, мпахьшьыла иҧы рбаны, маҷк даатгылеит.

– Дикран уоуп сыззыпшыз, уажәшьҭа сус нап асыркып, – иҳәан, акәтыжь зныз асаан маҷк иара иахь даахан, иныҟәиргылеит.

Аслан ашырҳәа днеин, атҵәца аҩы лҭатәаны инаваиргылеит. Даду атҵәца аакәихын:

– Анцәа абзиара ҳзыӄатца, Амашәыр нцәахәы улпҳа ҳат, – иҳәан, аныҳәара дналагеит. – Ухьзала изатәны иоусышьтыз арбаҕ уаха иӄастцеит, еилыршәшәа ичапаны сапхьа иқәгылоуп. Машәырда ахьхьаҳәа ҳаурақәа ҳадаҳкылеит: ажь ҳтааит, аҽаҩра таагалт, ҳамҷы-ҳамца зегь рыла ҳтышәынтәалеит. Уара иубзоураны аҙәы инапы кыдымӄьеит, ишьапы кыдамӄьеит, итабуп ҳәа уасҳәоит, улпҳа-угәыпҳа ҳамазаайт. Иҳадаҳкылаз ҳаурақәа игәыргьа чысны иҳадаҳкылан ҳҳәартә, таацәала ҳалатҳацьуа, аныҳәақәеи, акампаниақәеи, ачарақәеи рыла инаххуа, қьаф ҳаманы Анцәа ҳаиқәыршәа… Амашәыр нцәахәы ҳуҳәоит еснагь улапш хаа ҳхызарц: аҷкәынцәа амашьынақәа ирықәтәоуп, ҳара уардынк еитцаҳҳәоит, абна ҳцоит, ашьха ҳцоит, аиха ҳкуп, аигәышә ҳкуп – еснагь улапш хаа ҳагымзаайт, улпҳа ҳамазаайт!

– Амин! – ҳҳәеит зегьы ҳабжьы неилаҳапсан.

– Ҽаанбзиала шәнеиааит, Амашәыр нцәахәы илпҳа шәымазаайт! – ҳара ҳахь даахьаҳәны дҳақәныҳәеит даду.

– Итабуп, Амашәыр нцәахәы илпҳа умазаайт! – иҳәеит Дикран уи атакс.

Даду иатҵәца анижә ашьтахь, атҵәца ртәны Дикран иитан, уигьы дныҳәаныпхьеит. – Кан, ахныҳәара иӄоутҵаз алпҳа умазаайт, Амашәыр нцәахәы илапш хаа еснагь ишәхызаайт, иаҳҳызаайт, – иҳәан, ижәит.

Абри ашьтахь нанду абыста анылтцан, ҳхәы ҳнахатәеит.

АҨАМАҨА АГЬАМА АБАРА

Даду иныҳәақәа рацәоуп, аха урт маҷишьозар акәхап, иӄам аныҳәагьы ихала избаны иапитцоит. Изахьзузеи аныҳәа? Аныҳәа гәыргьароуп, аныҳәа қьафуроуп. Даду иажәа иалоуп: «Нхаҩтцас акыруы, аҳтцас акрыф!» Итцабыргытцәкьаны, нхаҩтцас акрызуз, ифатә ыӄоуп, ижәтә ыӄоуп – аҳтцас акрыфара захьзугьы уи ауп! Аха акрыфарагьы

тцакык амазароуп: уи иацзароуп агәырҧьара, уи иацзароуп ақьафура. Убри акәзаап изырызбаз аныҳәақәагьы. Ақьафура зцым аныҳәа – уи ныҳәаҙам...

Убартқәа, убартқәа рзоуп зегь рапхьа иргыланы даду нхаҩтцас аус зиуа. Аусуразы даду ицназго дмаҷуп, аха нас акрыфаразы дантәагьы, аҳтцас дтәароуп: ихәы ԥхазароуп, ицыфа-игәыхә еиқәшәазароуп, иҩи иуаткеи ыкәгылазароуп. Асасцәа итоушәа, дыццакҙом. «Ухәы уахьынҙахатәоу уаҵьал иалаҙам» иҳәалоит иара. Ҽытцгазар акәхап, аха иара уи агәра ганы дыҡоуп.

Уажәы нхаҩтцас акруны данҭышәынтәала, иныҳәақәа рахь диасит: иҡоу аныҳәақәа дреиҷаҳаны имҩапигоит, иҡамыз ыҡазшәа иапитцоит, нас уигьы ныҳәахоит ишнеи-шнеиуа.

– Ашықәс ҽыц ааигәоуп, ԥьыкәреи ҽак улагар аҽамаҽа агьама аабап, – иҳәеит даду, Аслан ихы наиқәкны. Уи акәын, Аслани сареи аца ҳанҭаххын, калатк аԥьыкәреи аатганы, аҽырпыга инахәлапсо-нахәлапсо иааҽҳарпын, илаганы иаагеит. Аҽены сабшан, иахьа аҽамаҽа агьамабара иамшума, ишпаҡоу ҳәа даду ҳиазтцааит.

– Ари ныҳәаҙам, ҽатахьам, ус аҽамаҽа ҳақәныҳәоит ауп, – иҳәеит даду, – уи азы мышкы алхны иҡаҙам, асабша еиҳагьы ианаалоит, иабаргузеи!..

Ишыҡаитцалац еипш, даду арбаҵь дахныҳәаны ишьны нанду илитеит. Ауха атаацәа ҳамацара ҳакәын иҡаз, Дикрангьы димыпхьаҙеит. Нанду арбаҵь еиларшәшәа ичапаны иныкәлыргылеит, ашыла ҽа иалхны абыста еилатыруа иуны иҩкналҳаит, Аслани сареи аҩы тыхны иааҳгеит. Нас нанду абыста анылтцан, ххәы ҳнахатәеит. Нанду ҳаишәачара аматц шылуц илуан – иаалымгацыз ааганы иқәлыргылон.

Даду атәеца аакәхны дҩагылеит. Ҳаргьы ашырсырҳәа ҳҩатцкьеит.

– Уаха аҽамаҽа агьама аабоит, – иҳәеит иара. – Апхзы напхьаҳәо иааҳрыхыз ҳаурақәа ҳадаҳкылеит: ҳцақәа тәны игылоуп, итәуп ҳаҩцара, ус анакәха, ҳагәқәагьы тәуп. Аду рацәаҳшьом, амаҷ ҟәнаҳшьом, иҳадаҳкылаз ҳаарыхра ԥшҙала иаҳфо, иааажәуа, ачарақәеи акампаниақәеи ры-

лаҟаҳҭо, аныҳәаҟәа рылаауа, игәырґьа чысны иҳадаҳкылеит ҳҳәаратәы Анцәа иҳаҭәашьа. Аҭаацәа зегьы уаха ҳзеиқәымшәеит, иақәшәазгьы иақәымшәазгьы ҳаапсароуп ҳзықәныҳәо, ҳаапсарала ҳаҭхаԥылааит, зегь ҽаанбзиала Анцәа ҳнашьҭы!

– Амин! – ҳҳәеит ҳабжьы неилапсаны. Даду иатәаца анижә ашьҭахь арбаґь агәатцәа ҽыҭк аамихын, арашых сыґбал иаахьшьны иҷы интеитцеит.

– Бара аду, бааины аҷамаҷа бақәныҳәеи! – иҳәан, нанду иналыдитцеит, иара ихәҭаз аныҟаитца ашьҭахь. Уигьы ашырҳәа латәаца хәычы ааганы иҩалыртәын, аҷамаҷа дақәныҳәеит, дҳақәныҳәеит зегьы. Нас зегьы ҳлеидтәалан, ҳныҳәа-чара инацаҳтеит…

Абас имҩапысит аҷамаҷа агьама абара иазкыз ҳныҳәагьы.

ААМҬАХӘ

Даду инхаҩра днахыҳәҳәо аҷынза дҩыҟатцаҩуп. Уи иҩы арҽхәапхьыз Аҟәанҳагьы инаҙахьеит. Уа бзиа ибаны иржәлоит. Уимоу, зны-зынла абри аҩы ҭазҭәаз ҳәа иныҳәаҷа анааныркылогьы ыҟоуп. Уи иара ианиаҳалак игәы иахәоит.

Аҩы амацара акәым, даду ауатка аршрагьы убастцәкьа дазҟазоуп. Даду иуаткагьы Аҟәа иржәлоит, аха ауатка аҽхәапхьыз уиаҟара иахьыҟам акәхап, ари зыршыда ҳәагьы иазтцааua смаҳаҙацызт – ус иржәуан аҟароуп. Убри аҟнытә, сынтәа сыблала избаанҳа, исыздырҙомызт ауаткаршраҷы уи илаз аҟазара.

Аҩы шааитцихыз еипш, ачан аҷы ажьаґь еиламшырц дылҭагылан иҟын, нас ауатка аршра нап аиркит. Даду араҟа ихатәы лабораториа имоуп, уи азоуп «инхаҩра днахыҳәҳәо» зысҳәазгьы. Уи «илабораториа» уныҩнашылар, анхаҩы-лаборант уаҟа дубоит (ус изаҳҳәап, игәы иахәоит!): раԥхьа иааиз х-литрак зкуа абалон азна ауатка, уи актәи асорт акәхап, уа иныкәиргылоит, уи инаваиргылоит аҩбатәи, нас – ахԥатәи. Абас еихшаны ишыҟоугьы,

аҙыхь еиԥш икәеикәеиуа иқәгылоуп иршыз ауатка зегьы. Атцыхәтәан даалаган, алаборант ишыҟаитцо еиԥш, ашоурашәага еиԥшу аԥьбарара гәатага нҙааргыла-нҙааргыло зегьы рыцьбарара аагәеитоит. (Аԥсыҽ, мамзаргьы маҷк зыԥштәы ааитазкыз, уахь ирылаҙам, уи амтҟрышь иналатәаны ѡынтә иршуеит). Абас «алабораториала» аԥьбарара анышьақәиргылалак ашьтахь, зегьы ааизакны ауалыр ҷыда илтеитәан, арыԥцәа аарханы инаиргылоит. Ахымш рзы дныҳәаныԥхьаны иаахиртын, аграфин ала итыхны иааган иныкәиргылеит, ацәаԥштәахәы деиҽырбо. Ауалыр уааҙа аѡы ахьтеитәахьаз иабзоураны, уажә ипхеипхеиуа убас аԥштәы арбзиеит, ахаан агьама шызымбацгьы, аѡызла еиԥш, изжәындаз аасгәахәит. Сара сакәым, нандугьы лылаԥш надхалеит.

Даду афырцьан илтатәаны иаакәихын, зны иѡы шьтыхны днахәаԥшит, нас днафѡит. Игәы ишахәаз удырратәы ихы-иҽы аалашеит.

– Анцәа уаниҳәо абас иҟоу арыжәтә кны уиҳәозароуп, – иҳәеит иара. – Ѡызаргьы ицкьазароуп, зхьышьаргәытца сакәыхшоу ацкьа бзиа ибоит. Улԥха угәыԥха ҳатҙ, ҳаԥсуа чеицьыкеи ипхеипхеиуа уи иацу азераби Анцәа иҳагумыжьын, – иҳәан, дѡахан, гьамала игәарԥханы ижәит.

Азныказы ауатка аԥьбарара иҽи иҟырҟи ѡҭнаблааит, аха нас «уфф!» ҳәа иԥсып анааивига, иижәыз агьама шинырыз удырратәы, ихы-иҽы иаанырит. Уажәы избоит ирҽхәаргьы шитаху. Сагьымѡашьеит.

– Ари ахәшә еитцатца иаѡызоуп, – иҳәеит иара, – ахәшәеитцатца еиԥш ауп ишыжәтәугьы.

Абас ажәақәа ахҳәааны данаатәа:

– Уажәшьта абри кныхтәуп, – иҳәан, аматцурта акәакь ахь илаԥш наирхеит. Уаҟа иѡаҳаракны аԥатлыка кнаҳан, қьаадк илаҳәаны. Уажәы уи акныхра аамта ааит. Уи ауп даду ииҳәазгьы, аха ари аԥатлыка атоурых змоу акоуп, убри аҟнытә уи ус иаармариангьы иузыкныхҙом – рбағьк шьны уныҳәаныԥхьаны икнухроуп.

Даду знык ииҳәаз нанду ѡынтә илырҳәаҙомызт, уажәгьы ус акәын: иааиуаз аԥшьашазы рбағьк шьны, аԥатлыка

акныхра иазку аҭаацәаратә ныҳәа аҽазыќатцара иалагеит. Ари иааинырслоу ҭаацәаратә ныҳәоуп аќнытә, агаҽахьгьы дыррак ќарымтцазеит.

Даду, арыжәтә аќатцара дшазќазоу еиԥш, нандугьы афатә аќатцара дазќазоуп. Уи аамҭа кьаҽк иалагзаны ларбаҕь ԥьыктцәатцәала еилыршәшәа ичаԥаны иныкәлыргылеит, лчашә афѡы хааза иҙны афрына иаатылгеит, лбыста еилатыруа иуны иныкналҳаит. Атцыхәтәан арашых сыҙбал ҽыцахәцахәо илчаԥан, арашыха хҭәаланы лыкәтыжь инавалыргылеит.

Абас нанду, абыста антцарада, лускәа даарылгеит. Абри аамҭазы дааѡнашылеит Аслангьы. Даду иакәзар, ирахәишәахә рҭыԥ иқәтцаны данааѡнашыла, зегь мазеины ианиба, уаҳа дымтәаҙакәа днахынҳәын, иҽы-инапы зәзәаны, иԥатцақәа днарыха-аарыхо даахынҳәит. Ҳаргьы ҳгылоуп ҳаизыԥшуа. Аныҳәара иҽазкуа, даагылеит.

– Цыԥх уажәааны, ҳажьаҕь анҳаршы ашьтахь, ҽаанбзиала ҳәа аамҭахә ахьҙала аԥатлыка кнаххаит, – иҳәан, мачк днаскьаны икнаҳаз аԥатлыкахь дааԥшит, – уаха арбаҕь ԥшаах шьны, ҭаацәала ҳхы ҳақәгәыргьо, икнаххуеит. Иаԥхьа игылаз аќәардә дѡықәгыланы аԥатлыка аакнихын, дылбааит, излаҳәаз ақьаад иагәылхуа. Ахѡа ѡахиршәан, астол ахь дааҳәны афырԥьан ѡаиртәын, иаақәихит. – Анцәа абзиара ҳзыќатца, сынтәа изаамҭахәу улԥха ҳаҭ! Ҳазҭоу ашықәс хар змам шықәсуп: аҳәынтқарра аганахьала, ҭынч ҳанхартә-ҳантцыртә, Аԥсны аҭышәынтәалара иаҽуп; аԥсабара акәзар, иаҳзылԥхан, амра анаҳҭахыз иаҳзыԥхеит, ақәа анаҳҭахыз иҳазлеит, абасала ҳаарыхрақәа барақьаҭны иҳауит. Ҳааԥсароуп, ҭабыргуп, аха аамҭагьы ҳацныќәеит. Уртқәа зегьы Анцәа ду уоуп изԥьаҳшьауа, сынтәа изаамҭахәу уоуп, аԥааимбарцәа шәоуп – зегьы шәылаԥш хаа ххуп, итабуп ҳәа шәаххәоит, шәылпха-шәгәыпха ҳагымзаит! Иахьшәны, иааиуа аԥшьашаз, Аамҭахә ахьҙала аԥатлыка еитакнасҳауеит. Ҽаангьы уажәааны аамҭа алԥха ҳаманы, ҭаацәала ҳхы ҳақәгәыргьо, ҳ–Аԥсны итцегьы итышәынтәало, ҳажәлар рыпсадгьыл иахыбаамкәа, ҭынч инхо-интцуа Анцәа иќатца.

– Амин! – ҳҳәеит, даду иныҳәапхьыз инақәырғызны.

– Ҽаанбзиала шәнеилааит зегьы! – иҳәан, атцыхәтәан ҳара ҳахь мачк дааҳәшәа дааҳақәныҳәеит.

Абас имҩаҵаагеит Аамҭахә иазкыз аҭаацәаратә ныҳәа. Ҳҳәы ҳанахатәа, аныҳәаҷақәа кны, аныҳәа ныҳәаҭас имҩаҵигеит даду. Уи ауха зегьы даараҙа ҳгәалаҟара бзиан.

АЧАРА

Аҭаца лаагара! Аҭаацәа ҷыц раҵҭара! Ауацәа ҷыцқәа рырҳара! – иреиҕьу гәыргьароуп, еиҳараҙак ани аби рзы. Ари хҭыс дуззоуп аҭаацәа рзгьы. Аха ари агәыргьара ду «аҷҳәарақәа» ирхыҵо, ҷҳәарак амаҙамкәа иандәыкәлалак, убри згәы хыҵхыҵуа иазпшу зегьы агәамҭхамҭра иалагоит. Еиҳараҙак ани аби. Ҳаазқәалаз абри аҩыза ацҭәы ҳауа ҳалагеит ҳаргьы.

– Уаҳа сылшом шьҭа, ас уабанҙанеиааило?!. – гәамҭра ззымдырҙоз нанду дгәамҭны Аслан аҕырҵ ааихлыргалоит. Дызгәамҭуеи узҳәом: ашьыжь сангыло лыҩнсқәа дырҷуп, уаха санышьҭалогьы – ус. Шьыбжьон ҳаҵсы анаҳшьо, лара ҳҳәы ҟалҭоит. Сара нанду санлызхәыцуа ҩажәи ԥшьба саат лшьапы дыкәгылоушәа сгәы иабоит, нас, дабамгәамҭуеи! Аха араҟа ааҵсара амацарагьы акәым…

– Бмыццакын, мама, аусқәа зегьы ҷҳәарак-ҷҳәарак рымоуп, – алаф лылихуеит Аслангьы. Уи иан уиаҟаратәкьагьы дылцәыпхашьаҙом – гәаартыла дзылмацәажәозаргьы, лафк лылихуеит. Даду иҟноуп уи акгьы ахьизымҳәо.

Иара дадугьы зны-зынла даагәамҭны алеи-аҳәеи кыдиҟьалоит:

– Абарҭ аҷар акгьы иаҵсазам! – иҳәалоит иара иаарымҿеыҕны. – Сшыҭаҳмадоугьы слабашьа аакыдхны сдәыкәлар, ԥьара акы ҟастцоит, арҭ зызпшу сыздыруам!

Аслан дпышәарччо ашьшьыҳәа ддәылтцны иҷынеихоит. Уи иаанагоз: «Умыццакын, аусқәа зегьы ҷҳәарак-ҷҳәарак рымоуп!»

Ииаит уи аҷҳәарагьы. Ҽнак дадуи сареи аҭәа ааҳарҳәуан, ахәылпаз ҳаидарақәа амҷы ҳаманы аҩныҟа ҳҳынҳәит.

Нанду лгәалаҟара шыбзиоу удырратәы ашыр-шырҳәа лыѡнусҟәа дырҽуп, лгәашьымх лытцпрааua. Сара даду сизымпцшкәа ирласшәа сааит. Уи иааира дахыццакуа, уара ари уабду дмааҙои ҳәа ѡынтәҟагьы дсазҵааит. Саргьы гәҽеанызааарак аасоуит. Аха урцкәа даду иабеидыруаз, иеидара амҽырҟәараҽы ахәараҳәа инкажьны ашьшьыҳәа даaѡнашылан, иҵып аҽы днеин днатәеит. Нанду, дынкҽас-аакҽасшәа ҟалцан, лусҟәа «аахыркәшаны» дааин, даду иааигәа даатәеит, лгәы иҵоу лхы-лҽы ианыпшуа. Сара урцкәа акгьы «збаҙом», уажәраанҙа сзыпхьоз сышәҟәы аақәысхын «сылахь иапыракны» саатәеит.

– Уара аду, лымҳатаск соуит, ҳааилацәажәар стахын, – лҳәеит лара лыбжьы нытцакны. Даду ихы-иҽы гәҽеанызаарак ааныпшит.

– Закәытә лымҳатасузеи, аҳкәын иганахь алоума? – абжьаапны аҕьаѡ-аҕьаѡҳәа ицәажәоз, уажәы нанду латцкысгьы ибжьы ларҟәны длазҵааит. Нанду лгәалаҟазара зеипшрази лҳәашьеи рыла хымпада идырит лажәа ахы ахьхоз.

– Аиеи, ус ауп, макьана инеиқәыпшуеит аҟароуп, ҳгәааанагара дазпшуп.

Нанду атцыхәтәантәи лажәа даду еиҳагьы игәы иаахәан, игәалаҟара бзиан дааипхьхәыцит.

– Ҳаи, аҽеадҳәыс, дыштцаашазгьы идырит! – иҳәеит иара. – Ааи, лтцаацәа снарылапшны сыҟандаз!

– Аҳыҳ, иара ианигәаҕь, уажәы уара лтцаацәа, рыуа, рдаракәац ҳәа уалагеит! – иаҽепнылҳәеит нанду. Уиакәхеит: даду игәалаҟара аабжьылхит.

– Бзамыҟә! – иҳәан, инақәыргәгәашәа, дышгәааз лырдыруа, зымѡашәа дыпшуа даатәеит. Нандугьы, хырқьиара даламгакәа ҷымткәа дтәан. – Ауаѡы арахә ааҙатәыс ихәҳауазаргыы ахылцшьтра дазцаауеит, бара атаца даабгоит былзымтцааҙакәа, баншьа ипҳа лакәзаргьы быздыруам!

– Аиеи гәышьа, ус ауми ишахәтоу, аха ҳара ҳашпшыз ҳгәы пцәеит, дзеипшразаалак аҙәы даага ҳамҳәеи!

– Дзеипшразаалак ҳәа атаца дышпаарго! Бара баан, саб дыѡеыжәланы шәқытан дцан, абарт атаацәа зеипшроузеи, ҟазшьас ирымоузеи ҳәа дшәазҵааит, – даду иарпысрагьы

ааигәалаиршәеит. – Бара бакәзам дзызҭааз! Аеи, шьҭа, баргьы дбазҭаазар акәхап.

– Ииашоуп, ҳабацәа ус иҟамзи, урҭқәа зегьы мап рцәаҳкит акәымзар, – даду иихәаз дазааит аҭыхәтәан.

– Сара истаху сҭаца дызлиааз аҭаацәа ҟазшьас ирымоу аилкааароуп: рыԥсы цкьоума, рнапхы цкьоума? – Ацкьароуп зегьы ирыцку. Ан бзиа лыԥҳа дыбзиамхарц залшазом…

Абас реицәажәара ыҟан уи аҽены, аха аус ахьыҟаз раԥхьаҟа акәын. Аҭаацәа рҽы уажәраанза иҟаз агәҭынчра рцәызит. Адыррақәа рыртан, саҳәшьа дуцәа кылхх иаакылҟьеит. Нас шьоук цеит, шьоук ааит – еилацәажәароуп иҟоу. Урҭ реихшьала дадугьы илымҳа инҭыршьуеит.

Сара иҵьасшьаз – ирҳәо аҙәы иаҳар ҳәа ишәошәа, зегьы рыбжьы нытцакны ихәытхәыҭуоуп ишцәажәо. Макьана имазами, аус ҟаалаанза идраргамар ртахым. Уи ус шакәыз аҭыхәтәан ауп ианеилыскааз.

Абас ацара-аарақәеи аидхәытхәытларақәеи ишырҽыз, мчыбжьык аҟара тҳьан еиԥш, еилыркааз шеилыркааз сыздыруам, аха даду инапы ақәитцазар акәхап, аус ҟатцоуп рҳәеит. Абыржәоуп зегьы рыбжьы тганы урҭқәа рҳәо ианалага. Уи инақәырццакны ахәычымҷгьы еимырдеит рҳәеит. Ари заҳаз еиҳаракгьы аҳәсақәа, агәыла-азла еицрыхәхәа рҽаархеит. Аслан урҭ анибалак аҭаҟатәи ашә ала дындәылшьшь дцон. Ари збоз дтцәылхны ажәақәак наишьтазҳәозгьы ыҟан. Уи аҳәсақәа еиҳа ирзымариоуп.

– Анцәа иҵьшьоуп, ажәабжь бзиа иҳаҳаз хирхааит, ҳгәы иахәеит! – нандуи дадуи гәыдкыланы, ирыцәныхәон.

– Иҭабуп, Анцәа иҵьышәшьара абзиа шәтаалаайт! – аҭак ажәа рҳәон аԥшәмацәагьы.

– Аԥсуара Анцәа иумырзын, иара шәихәаԥши, Аԥсуара шныҟәиго! – Аслан дцьаршьон цьоукгьы.

– Шәааишь арахь, шәааишь! – ус ажәала реицәныхәара иазирхозма даду, урҭ ихьырԥшны аматцурҭахь дҽынеихон…

II

Ҩнак агәылацәа ахацәа рҽааидкыланы иааит.

– Ажәабжь иҳаҳаз ҳгәы иахәеит, ҭацамшы даажәгааит, ауаа бзиақәа шәрылахәхааит! – даду диқәныхәеит урҭ ре-

иҳабы. Уи иныҳәаԥхьыӡ иақәдырԓызит ицызгьы. Нас ҭынч ианаатәа:

– Ачаразы угәы иҭоузеи, Кан, инаскьоугоума, ииаскьоугоума? – диазҭааит Едгьы.

– Сара исҭахытцәкьоу – ауаа анеилахам шьхалбаан ауп, – иҳәеит даду.

– Ииашами, уҩы аныќаала, усҟан зегь ыќоуп! – иаақәдырԓызит зегьы. – Усҟан амшқәагьы бзиахоит.

– Амш сацәшәаӡом, ҳара амш бзиа ҳақәуп, – даду дазгәдуны даацәажәеит. Уажәнатә ишәасҳәоит амш шҳауа. Уи акәым, даҽакуп гәытҳас исымоу: аты абла анаиоу аџьымшь иаҳәон ҳәа, сахьажәыз акәхап, аԥсуатцас аргама, аҭацаагара сазгәышьуа салагеит. «Ҳаи, сыԥха дызгада?!» ҳәа иҽќьаса илышьҭало, насгьы иан лыԥсы… иаб иԥсы ҳәа, агәшыра ауаҩы ихәҭоугьы ихәҭамгьы инарҳәоит, сара сыуацәа ҿыцқәеи сареи ус ҳаибадырыр стахым. Ауа ҿыц ирҳара – уи ус дууп. Ҳабацәа ари аус ирмарианы иахәаԥшӡомызт.

Даду ицәыригаз азҭаара зегьы рыгәқәа архытҳытит.

– Ааи, Аԥсуара сакәыхшандаз! – иҳәеит Дикран даақәыԥсычҳан. Уи ихы-иҿы ианыԥшуан итаулаз хьаак, ихараз гәхьаагарак. – Зегьы еиқәышәшәа иаҳнамҭази, аха иабаќоу, жәҩангәашәԥхьара збаны зҿы еилымгаз ҳаиҩызахан, инаҳампытцԥшша ицеит.

– Уажә игәхьаагоит! – иажәа ныбжьеигалеит Леуа. – Уимоу амазара ануцәыӡлак акәзаап уи зыԥсоу анудыруа!

– Аиеи, игәхьаагоит – зхылпа ыршәны иашьҭалаз ҳаиҩызамхеи! Уи шмазаразгьы уажәоуп еилаҳкааua ҳаналагаз! – урҭ рхьаа инацитцеит Едгьы.

– Аргама аҭацаагара злабзиаз рацәан, аха зегьы ирыцкыз, анахьгьы арахьгьы еиқәшаҳаҭны иќалаз аус аҭакԥхықәра дуун – еиднагалаз рзгьы, аҭаацәа рзгьы.

– «Аԥсуара сакәыхшандаз» зысҳәаз убри азоуми! – иаақәирԓызит Дикран. – Уажә ишԥаќоу? Реилаларагьы реилытцрагьы мариахеит. Иџьоушьаша, анахьгьы арахьгьы аҭаацәа рус ҽаларгалаӡом. Ари ԥсыуароума?! Кани сареи ҳахаанны иаамбахьеи аҭаацәа рҳәоуеиқәымшәара иалацәажәаны ианырыӡбоз. Аҩганк, нас ауаа хатәрақәа адгала-

ны иалацәажәон, иагьырызбон. Ахшара змоу еилытцшьас ирымази, уи ҟалашьа змамыз акы акәымзи! Апҳәыс лҭып лдыруан. Зегь зыбзоураз убри акәын.

– Ари иҟалаз шәымбои, – даду иааирзырԥит. – Апсуара уи ажәлар рҭоурых ауп, уи ахьынтәиааура здыруада, иҟалап Нарҭаа иаадыркны иаауазар...

– Уажәа хьыла иԥысҟоит, – Дикран иажәа ныбжьеигалеит. – Нарҭаа рхаҭа апсыуаамзи? Иапсыуаан! Урҭ апсуатцас рхы мԥапыргон, ус анакәха, урҭ рапхьагьы Апсуара ыҟан.

– Ус акәхап, ҳара ара итәоу уи аҭоурых ҳаздыруам, аха абри Баҭал урҭкәа интересс имоуп, аҭара анитцалак ититцаит, уи иаҭаху усуп. Исҳәарц иста̀ху: Апсуара ызуа иалагеит ҳәа ҳгәы иалоуп. Апсуаа ҳаҟоуп – Апсуара азра иаҿуп! Избан? Нарҭаа иаадыркны Апсуара аауан: азы ируан, ашьха ихытцуан, зи мцеи акы иннамкыло иаауан, иаауан, ишааиуаз ҳара иааҳадгылеит. Иаазгозгьы ҳабацәеи урҭ рабацәеи ракәын. Ҳара ҳхаан «апартиа» рҳәеит, «акамсамал» рҳәеит – урҭ роуп иҟоу, Апсуара ажәит рҳәеит. Урҭ ирҳәаз аахаҭаны Апсуара казыжьыз рацәахеит. Абасала, ажәытәи аҿатәи еимаздоз ацҳа хырхын, Апсуара Нырцә инхеит, Аарцә иҟаз иԥьаршьо иалагеит Апсуара, избанзар, уи имбазацт Апсуара. Иумбац дубар дудыруоу? Дуздырзом. Нас ҳашшыхуеит иҟалазеи ҳәа, ҳазтцаахуеит ҳ-Апсуара абаҟоу ҳәа. Иабаҟоу, иахьынҳажьыз азнырцә иҟоуп! Аарцә аҿар еитцагылаз иабардыруеи Нырцә инхаз Апсуара закәу! Итцабыргытцәкьаны, иумбац дубар дудыруоу?! – Ҳампалуп дахьудыруа!

– Иумбац ԥхызлагьы дубазом! – иҳәеит Дикран. – Апсуара апсуа бызшәа иаԥызоуп, иааиԥмырҟьазакәа абиԥарақәа еимырдалозароуп. Ианааиԥҟьа, Кан ишуҳәаз еиԥш, иара здыруа ишрымоу Нырцә инхоит, Аарцә азәгьы издырзом. Урҭ уажәшьҭа даҽеа милатуп, даҽеа тцасуп, қьабзуп ирымоу. Нас урҭ шықәсқәак рышьтахь Нырцәи Аарцәи ааиқәшәар ҷан-ҷаны еибакны рыблақәа ҭибахуа иалагоит: уара уапсыуазам, мап, уара уоуп иапсыуам ҳәа.

– Дикран сгәы иаатиҳәааит! – иҳәеит даду. – Убри ҳабацәа иаҳдырбаз ҭаацәаратә мыҳәак-ныԥхьак инадыркны амаҷсаҷ аҟынза акы аабжьамыжьзакәа зегьы ҟастцоит,

ахәыҷқәа ирбааит, ираҳааит, иалагәырҕьааит. Урҭ ҳаргьы иныҟәаамгои, аха зны-зынла убарҭ амаҷсаҷқәа рыгәхьаа анаҳкым ыҟоуп акәымзар, – иҷы иқәшаҳаҭхеит Дикран. – Аха, умбои, амаҷсаҷқәа рылоуп Аҧсуара злеибарку, урҭ акакала икаҳажьуа ҳалагар, нас хадара змоу адугьы ҳнадгылоит.

– Амаҷсаҷ угәы аназымбыл, аду уҽаҷушьаауа уҟоума! – иҳәеит Едгьы, иаатцәылхшәа. – Укәыттцареи, убоуреи, уматцурҭеи, укәасқьеи – арҭ акы кажьны егьи узеиқәырхоума?!

– Уара ахәацаҧшь алақәа ҭнахызшәа ҳцәажәоит, аха сгәы зырҕәҕәо даҽеакгьы ыҟоуп, реицәажәара ахырхарҭа иҧсахит даду. – Иахьа еиҧш Аҧсуара азҿлымҳара арҭауа сымбацт. Уи ашколқәа рҟынгьы ирҭозаап! Урҭ Аҧсуара агәбылра ддыркыр, ҳара ҳахьыҥзарымоу иҙызгьы шьақәдыргылоит, нас уҧшыр, анаѡс ҳара ҳатцкысгьы иныҟәырго иалагоит.

– Аҳ, Кан, уҿы изҳәаз чашәла итәызаргьы! – иҳәеит Едгьы. – Аха сара сшәазҭаар стахуп: иахьатәи аҿар зеиҧшроу шәымбаҙои? Абарҭ роума Аҧсуара шьақәзыргылап ҳәа шәзықәгәыҷуа?!

Аамҭацк аҟара иаршанхеит уи иаахжәаны иқәиргылаз азҭаара. Дасу иара итәала уажә аҿар ракәын изызхәыцуаз.

– Ишаҳааҙаз иҟоуп, – иҳәеит Леуа иҿыртынчҙаны. – Аҿари ҳареи ҳаибаркны ҳазмаз Аҧсуара акәын: дара рыблақәа ҭырхаха ҳара иаҳзыҧшын, ҳара иаҳҳәауа дара рзын изакәанын. Анахьгьы арахьгьы ҳаицхыраан Аҧсуара каҳажьит, аҿар ишышәтаху шәыҟаз ҳәа раҳҳәеит. Уажәы ҳашшуеит изеиҧшроу шәымбаҙои ҳәа – дара ишырҭаху иҟоуп, ҳара иаҳҭаху дара ирыздырҙом.

– Леуа, усгьы умҳәан, усгьы умҳәан! – имеикит Дикран. – Едгьы, уаргьы уиашам! Уара цәыхацәыфарақәак ракәхап зыҙбахә умоу, аха Аҧсуара зегьы иаукарыжьх, уи казмыжьыз рыхшара урыхәаҧши, уареи сареи ҳатцкысгьы Аҧсуара ныҟәыргоит. Урҭ ракәзами ари аибашьра ду аҿы Аҧсны еиқәырхаз!

– Уа уиашоуп! – Едгьы иаразнак дхьатцын, диқәшаҳаҭхеит!

– Уара, ҳаззааиз ҳхаршҭны ҳамԥахнаҟьаҙеит!.. – уажәраанҙа ҭынч ирзыҙырԥуаз Хьырбеи аҽеԥныхәа нықаитҵан, реицәажәара ааиқәиҳәалеит. – Кан, аԥсуаҵас аҭацаагара уалацәажәон…

Зегьы рылаԥш даду иахь иниаргеит. Уи дааиԥхьхәыцын:

– Аиеи, уи сазгәышьуан, аха лымҳаҭаск соун, кыр саархәыцит, – иҳәеит даду. – Ҳҭаца хәыҷы лаҳәшьеиҳабы аԥнра дымцацкәа дыҟазаап. Аԥсуаҵас игәгам, лаҳәшьеиҳаб дшыҟоу аргама лышьҭра. Сара сгәы иҭан шәыуара сгәаԥхеит, мап сцәышәымкын ҳәа аргама ауаԥы дырныстцарц, аха уажәшьҭа сыҽесмыргамар акәхеит.

– Аа, аԥсуа кәаматцама иламыс мацараха ишыҟоу! – иҳәеит Едгьы. – Уажәшьҭа аригьы «маҷсаҷуп» ҳәа икажь!

– Ари иеиԥшума «амаҷсаҷқәа» ажәлар рҟәышреи рыламыси надкыланы икаҳажьхьоу! – иҳәеит Леуа, – нас уԥшыр атәымуаа рҭасҟәа изырхьынҳалауазеи ҳҳәахуеит: ауаԥы ҵаск нықәигозароуп – ма иара итәы, ма даҽеаҙәы итәы. Ҳазхәыцхьоума ҳара аҭоурых аҽаԥхьа ацәгьара иҟаҳҵо зеиԥшроу? Уара утәы анурҙ, нас мышкызны, арҭ зустада, ҵас рымам, қьабз рымам, иабаанагеи ҳәа ҳҵәылрымхуеи! Уи иахьа ҳазхәыцуама?

– Иубама «амаҷсаҷ» ҳахьқылнаго! – иҳәеит еиҭах Едгьы. – Уажәоуп уи саназхәыц…

Абас аҭацаагара инахҳәааны краамҭа Аԥсуара иалацәажәон аигәылацәа. Сара истахызгьы уи акәын. Исзымдыруаз шаҟа саҳазеи уи аҽены!

III

Абас аитанеиааирақәеи адныҳәарақәеи ртцыхәа анԥҵәа, ачара аҽазыҟатцара иалагеит. Даду иҟаитцараны иҟоузеи, иҷкәынцәа роуп зегь ҟазҵо, аха, мап, уи иуама – зегь иара иус рылоуп!

– Ачаразы изаҳҳәауа рсиа ҟаҳҵароуп! – иҳәан, уахык зегьы ҳааидикылеит. – Иахьа ауеи агәыцхәи зегьы еибазырбо чароуп, сара уак иаҳасабала чарак аҷы исазҳәахьоу зегьы ирасҳәароуп! – дҵаны иқәиргылеит зегьы рҷаԥхьа.

Даду ишиҳәаз еиԥш, асиа ианыртцеит зыхьз иҳәаз зегьы. Нас ииасуеит аҩызцәеи ақәлацәеи рахь. Уаҟагьы дасу иитахху анитцон. Атцыхәтәан еихшьаланы илахәаԥшызар, мыцхәза ирацәаҩхеит. Хыцьара ишаны хәтак ацрыхтәуп рҳәеит, аха асиа антцара мариоуп, иуадаҩу аныхроуп. Абраҟа иҟалеит аҳәоуеиқәымшәареи аимак-аиҿаки.

– Сара сыуацәеи сыкәлацәеи шәрыламкьысын! – иаахтцәаны ргәырҿанитцеит даду.

– Мап! – рҳәеит егьырт. – Уара уқәлацәа ҩынтә-хынтә ачаразы ироуҳәахьеит, уажәы уаарҟәатц. Ауацәагьы, игәакьазоу рыда, инеихьшьы-ааихьшьу аҙәгьы иаххәазом.

– Нас, изашәҳәода?! – дытцҟьеит даду.

– Ҳҩызцәа, ҳақәлацәа, – атак ҟартцеит аишьцәа, – ачара ззаауа рҩызцәа раԥхьа инаргыланы.

Урт ирҳәаз раҳәшьцәагьы анадгыла, даду дгәаан, илабашьа ааитцшьуа ддәылтцны дцеит. Цытк анаатц, са срышьтит, даду даага ҳәа. Мап-чап иҳәан, аха уара ишутаху иҟартцоит, уаала анысҳәа, ҳамтакы дхәыц-хәыцуа дгылан, нас ашьшьыҳәа дхынҳәны иҿааихеит.

– Уара, ахәычқәа реиԥш угәааны ушпацо! – даду акы иҳәаанза, аҿԥныҳәа нык аитцеит папа. – Ирацәаҩхеит, ҳсиа ҳаркьаҿроуп, уаҳа акгьы!

– Ирацәаҩхеит, ииашоуп, ҳазтагылоу аамта гәатаны, ауаа иҳатәарымшьо ҟаҳамтцароуп, аха сыуацәа роума имыцхәхаз?! – дхьатцуамызт дадугьы. – Нас уатцәы ҳахьааиқәшәо ишԥарасҳәо?!

– Уара ууацәа ҳара иҳауацәазами? – папагьы дхьатцуамызт. – Агәакьацәа уаҩ дынҳажьуам, уара неихьшьы-ааихьшьык урхьнымҳалан. Уаатәеи ара, ахы инаркны сапҳьоит.

Абас еиҿыхарала, еимакы-еиҿакрыла, еиқәшаҳатны асиа шьақәдыргылеит, даду дақәыршаҳатны.

– Уажәшьта шәзырҩи! – иҳәан, даду иааирзырҩит. – Ачаразы ҳауацәа ираҳҳәаанза атаца дыбжьаагароуп.

Ари баша ишимҳәаз дырны зегьы ҿымтзакәа инеиҿаԥшы-ааиҿаԥшит. Дадугьы уи зхиҳәааз аҳәара дахымццакит.

– Ачара аҽенынӡа ҳаапшыр иауеи? – зегь рапхьа дазцааит саҳәшьаду.

– Ҳауацәа ҽыцқәа раҳатыр батәуп, – иҳәеит даду. – Ачара шаауа урт рқытанӡа инаӡоит, уагьы ҳауацәа нхоит, урт азцаашт ҭацас иааргода ҳәа. Уи дызустоу ари лоуп рҳәашт, арахь имаӡоуп ахьӡуп! Уиаҟара имхәыцуа аӡәы ачара ҳзумузои ҳәа лаб диазцааргьы ауеит. Уи ауаѡ иуара ҳгәапхазар, уажәнатә иаҳатыргьы аабап!

Даду ииҳәаз аӡәгьы акы ахимҳәааит – еилкаан зегьы. «Апсуара уҳәеит ҳәа, ажәала ирҳәо анаѡс гәылагьы еибадыруазаап!» – сгәы иаатысҳәааит сара. Абас иҟоу рзакәхап Апсуара акәаматцама ҳәа изышьтоугьы.

Абасала, иаалырҟьаны ацаца дыбжьааган, Пицундаҟа идәықәахцеит. Анкьа Урыстәылаҟа ирышьтлон, аха уажәы аҳәаа аркуп, иара Урыстәылагьы ҳәаанырцәхеит рҳәеит... Урткәа даду хьаас иауимаз, иара итәы ҟаитцон: ацаца дшыргаз еипш, цәҟатак даахан ишьны, игәыла-изла матцурала еилаз дрыпхьан, рхәы ҟаитцеит. Иҟоузеи уаха ара, узҳапхьазеи, Кан, ҳәа аӡәгьы дымцааӡеит – иҟалаз ахтыс зегьы ирдырхьан. Уигьы акәым, урт гәыла ирдыруан ус зыҟартцазгьы, убри азакәхап, даду иқәныхәареи идныхәалареи ирчыдахаз, «Избан ус зыҟашәтцаз?» ҳәа аӡәы иааиҽытцымшәеит. Мамзаргьы ачара аҽены ацаца даажәгар еиҕьымзи ҳәагьы рымхәеит. Сара урт «акәаматцамарақәа» зегьы ирызҿлымҳау уажә еита агәра згеит даду иизбаз ус ихы иааташәаны ишыҟамлаз, уи апсуа ишиҟазшьоу, апсуа ишиламысу, уи шапсыуароу. Дадуи ҳцаца лаби шеибазымдыруазгьы, агәра ганы сыҟоуп, иҟалаз шыҟалаз уигьы гәыла ишидыруа, избанзар, уигьы дапсыуами, апсуатцасла дымхәыцуеи, ус анакәха, уигьы еиликаауеит иҟалаз ахтыс хатала иаҳатыр абара ишазкыз. Ицьашьатәуп аиашаз: ацаца лаб иаҳатыразы заа ипҳа дыргеит! Ари иатцатцәахыз амаза псыуамзар аӡәы изеилкаауам, псыуа гәымзар даҽеа гәык иазеилыргом.

Аригьы схазы ҽыц иаасыртыз акоуп. Апсуара уҳәеит ҳәа! Шә-дунеик амоуп, шә-цапхак рҿоуп: урт апсыуамзар аӡәгьы изаартӡом, адунеиқәагьы псыуамзар аӡәгьы изеилкаазом...

Иааицхырааны рхәы дырхиан, илахатәеит. «Анцәа улԥха ҳаԥ!» ҳәа акака анырк ашьҭахь, даду иааирʒырԝит:

– Уаха сызшәыԥхьаз ижәдыруоуп: аҭаца даазгеит, ачара зуеит. Ачара иаҭаху ишәкуа-ишәшьҭуа аказы шәеитцасырхом, аус злоу уи арҽеироуп, аиҿкааароуп. Уи зусу шәара абра итәоу шәоуп, шәара шәоуп ахьʒи ахьымʒԓи зду. Иахьа амза акуп, ԝажәи ааба ҳәа азызыʒбеит, шәгәы ишԥаанагои? – иажәа ркьаҿны зцаарала ихиркәшеит.

– Ибзиоуп, амш бзиа, атцх бзиа Анцәа иҳаҭәашьа!

– Иабаргузеи! Ачара Анцәа ианҳаҭәеишьа, уи аматцура ҳазхиами!

– Ус анакәха, мызкы аамҭа шәымоуп, ишышәҭаху шәускәа еиҿышәкаа. Уажәы тцәыцақәак ҳзыржәша аҭамада далсхуеит. Едгьы, уныҳәазааит! Уахатәи ҳаишәачарагьы мԝапга, ҳапхьа ишьҭоу ҳчарагьы напхгара азуы, – даду даатгылан, иатцәца нықәиргылеит. – Уаха Апсуара, апсуатцас ҳәа кыр ххәахьеит, сара счараҿы хадара амазар стахуп убри ажәытәәи ҳапсуа чара иамаз ашәаҳәареи акәашареи. Иахьа уигьы еиҿкаатәуп, анкьа акәын ахала ианыҟалоз. Убригьы шәааазхәыцыр стахуп.

– Ииашоуп, ииашоуп, Кан, иуҳәаз ҳақәшаҳаҭуп! – рхәеит агәылацәа ражәа неиларыԥсан.

– Аамҭа иалухыз бзиоуп, – иҳәеит Дикран. – Шьхалбаан! Ачаихыхра ахыркәшарахь инеиуеит, аҿаԝраҭагалареи ажьҭаареи наҟ инаскьагоуп… Даара сгәы иахәеит ажәытәан еиԥш апсуатцас ачараура ҳәа иуҳәаз. Абри аҭаҳмада иубо сқамсо акәзаргьы, сықәланы скәашоит.

– Кан инаиркны зегьы ҳаркәашоит! – иҳәеит Леуа ибжьы тганы. – Шәшыкәашогьы аамбари!

Аишәачара иахатәаз атцх кыр инаргеит: ажәабжьқәа рхәеит, аполитика иалацәажәеит. Аполитика анысҳәа, игәы иалсыргьы, америкатәи апрезидентгьы критика хәыцыкгьы изыруит. Итәылаҿы иусқәа зегьы ҟаитцазшәа, рхәеит, даазқәылаз Кавказаа ҳусқәа дрылацәажәо далагеит, рхәеит. Уигьы акәым, Кавказ иқәынхо ажәларқәа шьоук игәаԥхошәа, шьоук игәамԥхошәа акы даҿуп, рхәеит. Ажәакала, иџьам злам имҳатцә алеитцоит ҳәа иаҿԥнырхәеит. Маҷк

ирцьбараны изҳәатцәкьаз Дикран иоуп. Цабыргуп, уи усҟан кыр иқьафгьы ҟаитцахьан, аха усгьы игәы иҭаз ауп ииҳәаз.

– Иазхоуп уажәшьҭа, – иҳәеит иара, – ала еилыхны атәан рыҭара!

Абасала, уи ауха ҳчара усқәагьы адунеитәи аполитикагьы зҟаны, рқьафқәагьы ҟартцан, дасу рыѡныҟақәа рахь ицеит, ргәы рҭынчны.

IV

Аҿҳәара змоу аамҭа ирласны иааиуеит – иааины иааҳадгылеит ҳчара амшгьы. Зегьы рыгәқәа хыҵхыҵуа иазпшызар акәхарын, аха сара акалашәа сгәы хыҵхыҵуан. Уи зыбзоуразгьы ачара аҿҳәара анарҭоз даду ииҳәаз ауп. Сара исыҙбеит даду снаидтәаланы цқьа еилыскаарц анкьа аҭацаагара шыҟази уи аҷыдарақәеи. Ус иагьыҟастцеит.

– Анкьа аҭаца ҽыла дааргон, – иҳәеит даду. – Ақытаҿы, иара убас жьрацәаралагьы иалпшааны аҭацаагацәа рыҙбахә рҳәон, аиҳабы дрырҭон. Урҭ зегьы, шамахамзар, ашәаҳәареи акәашареи рылазар акәын. Аҙгабцәа иҽыжәызтцо-иҽыжәызхуа, ирхылапшуа аѡызцәагьы хазы ишьҭырхуан. Аҭацаагара хҵыс дуун, ныҳәан! Усҟан, шамахамзар, аргаман аҭацаагара. Рцашьа-раашьа, рхымѡапгашьа абзыпын зегьы ирылыѡуан. Ақытақәа ирылсны иахьаауа аҕзааҳәа «Радеда» ҳәо акәын ишаауаз. Уи даараҙа агәышьҭыхра атцан, еиҳараҙак арпарцәеи аҭыпҳацәеи рзы.

Харантә «Радеда» бжьы шаараҳаз еипш, апшхәтцәы атцәы иахатцаны агаз иҙаашьны алашарақәа адыркуан, саси пшәымеи зегьы дәылтцны аҭацаагацәа ирпылон. Урҭ аҟәҟәаҳәа ихысуа, агәара иааҭалон, «Радеда» шырҳәац иҳәауа. Ахатцаѡыза аҭаца длывагылан, урҭ рышьҭахь игылан аҭаца лчамаданқәа ҽеыхәда иқәыкны изкыз арпарцәа. Аҭацаагацәа аддыҳәа ианҽеыжәтцлак ашьҭахь ахатцаѡызагьы дылҽеыжәтцны, аҭаца лыжәѡа датцагылаы дҽеыжәихуан. Нас уи аҭыпҳацәа дааргәыларкуан. Аҭацаагацәа рыҽқәа аарымхны иргон, дара ааидгәыпланы «Радеда» шырҳәо амҳарахьы ииаскьон. Уаҟа иаатгыланы акәашарахь ииасуан. Атцыхәтәан аҟамақәа еихәдахышьны

амҳара ашә иаалагылоз арԥырцәа инарыбжьысны аҭаца дныԓнаргалон.

Адырԓаҽены акәын ачара. Уаҟагьы хадара аман ашәаҳәареи акәашареи, еиҳараҙак аҽар. Аҽар рахьтә аҙәы иқьаф ҟаҵаны, ҳаи, дубара уҟан!

– Нас, изырҟәаҵи урҭқәа зегьы? – даду иажәа снаԥыԓлеит. – Шаҟа итҵас бзиази!

– Амашьына анцәырҵ – зегьы уи иахьынҳалеит, – иҳәеит даду. – Амашьына анысҳәа, «Волга» акәу ҷьушьома, аидарашьтыхга «полуторка» ҳәа иашьҭан. Иҽыцымзи, аҽыц зегьы ахьынҳалоит. Нас ақалақьи ақытеи еилаҳаит, атәым милаҭ ҳалаҳаит, урҭ ҳарцәыԥхашьаны хәычы-хәычла ашәаҳәареи акәашареи ҳарҟәаҵит. Ҳазцәыԥхашьаз ҳәа иҟоу ҳҵасҟәа иреиҕьу ссирк рымаз ҷьушьома, аха ҳара еснагь ҳхы ҟәнаҳшьон – уи ауп иҟалаз.

Даду исеиҳәаз ажәабжь сгәы архытхытит: «Шьыри уи ачара иалаԥшны избалак!» – сгәы иааҭысҳәааит, аха нас урҭқәа зегьы шкарыжьыз аниҳәа, сгәы снархьит. «Избан? Избан?» – уажәы-уажәы сгәы иҭысҳәаауан. Аха уажәы даду адҵа ириҭаз ашьҭахь сгәы хытхыҭуа сазыԥшын: Изеиԥшрахозеи ҳчара?!

Амш ссиршәа ибзиан. Шьыжьнаҵы маҵурала еилаз ххабла зегьы еицрыхәхәа ҳгәара иааҭалеит. Даду илабашьа итҵарсны агәара агәҭа дгылан, иааиуа зегьы бзиала шәаабеит ҳәа раҳәо, даргьы уалагәыргьааит ҳәа иқәныхәоит, нас шьыжьхьа хианы иахьыҟоу ашьапахь рҽынаирхоит – уи даҽуп. Аҵыхәтәан иаргьы днеины рханы днатәеит.

– Амла шәеашәмыркын, акрышәфа, акрышәжәы, – иҳәеит иара. – Иацы ашьтәақәа рышьраҽы маҷк сышәԥырхагахеит, аха иахьа изаҟаразаалак абанс-абарс ҳәа акгьы сҳәом…

– Избан, Кан, узаҳԥырхагахаз, – иҳәеит Едгьы. – Иуҳәаз иашоуп: ашьтәқәа шьны акәац кнаххар, уахыки ҿнаки рыла акәац агьама аҿеиҭанакуеит. Ашьтәа аашьны, иааиҽыҟьҟьа инаганы инҭаҵаны иужәыз – убри ауп акәац кәацҵас агьама змоу! Уи аҙәгьы мап ацәимкҙеит.

– Аиеи, дад, Едгьы, сара исҭаху: ачара чаразтәуа ачарауаа роуп, урҭ зустцәада? – ууацәа, уҭахцәа, уқәлацәа, уқыҭа-

уаа – гәыкала иузыҟоу. Урыԥхьеит, ачара сымоуп ҳәа. Учара дырԥшҙоит, ахаршәгьы ршәоит. Ус анакәха, ҽенак абарҭ ауаа уара узы ианаапсa, излаулшо ала агәахәа роуртә иҟатца: изхаурԥхьо ачеиԥьыка агьама аманы, арыжәтә акәзар «Анцәа ишишаз», аҳаԥшьаҩы еиԥш, ицқьаҙа иҟаны, насгьы шьыбжьон ауаҩы какалк аникуа аамҭа иақәыршәаны рхәы илахатәо – абри ауп истаху.

– Ус ауп, уара угәы ишаатаху иҟаҳҭоит, акагҳажьуам! – иҳәеит Едгьы. – Уажәы араҟа атамада иалхра атахҙам, уара тҷәыцақәак аанкыл.

Даду атҷәца аақәихит.

– Сара аҙәы далкааны дысныҳәаҙом, – иҳәеит иара. – Шәныҳәазааит зегьы, Едгьы, уара иухәтоуп, акака дыркы. Шәареи сареи ҳчара уатцәоуп, иахьа ҳматцуцәоуп, хьымзгы Анцәа иҳаумыргааит…

Асаат акы инаркны ачарауаа еицрыхәхәа рҽаархеит. Амашьынақәа агәар итарыжьлаҙомызт – урҭ ахьдыргылоз аҭып рзалхын, анкьатәи аҽехырпарҭа еиԥш, уахь амҩа иқәызтцоз ауаҩы дазкын.

Даду «априказ» иҟаитцахьаз ала, папа амырзаканархәаҩцәеи адауласҩи ааиган, рҭып ылхны ашәшьыраҽы инаиртәеит. Амырзаканарҳәаҩы хәычы-хәычла апсуа мелодиақәа рырҳәара далагеит. Ари иаразнак ачарауаа аднапхьалан, иаарыкәшаны илагылеит. Урҭ гәахәа дула амелодиақәа ишырзыҙырҩуаз, иаалырҟьан амырзакан абжьы ааиҭанакит, адауласыҩгьы, апыҟҡаҳәа, ҽышьҭыбжьтцас, ирццакҙаны идаул асра далагеит. Уиакәхеит, арԥызбаки апҳәызбаки идырны иаақәлеит. Хәычгьы-дугьы зегьы рхы-рҽы еихаччон, урҭ рҟазара агәахәара ду шырнатаз удырратәы. Ус, арԥыск иҽеизнымкылакәа днарыбжьапрын, икәашоз арԥыс изҕаб дааимдаан, лымҩақәа еихытцәтцәо длываԥыруа даақәлеит. Дшьацәхартәны мацаракәын уи дшыкәашоз. Уажәшьта азҕабгьы дыпсахтәын – ашырҳәа даҽеа пҳәызбак дԥыруа даақәлеит. Асасцәа иааихьаз зегьы еикәша игылан, арԥарцәеи аҭыпҳацәеи, ахацәеи аҳәсеи уажәы-уажәы реыпсахуа акәашара иаҽын. Урҭ зегьы еиндатлон, рҟазарала ирыхәаԥшуаз ажәлар дыргәыргьон.

Краамҭа сырзыԥшуан гәахәа дула, аха сабаҵаԥшуаз ус, саргьы скәашар акәымзи, сашьцәеи саҳәшьцәеи ааидыскылан, сара раԥхьа снагылеит. Сыԥшуп иманшәалоу еимгеимцарак збозар ҳәа. Ус, сыԥшызар, саҳәшьаду дыԥәпраа даақәлеит. Уи ланшьа иакәын дызцыкәашоз. Раҳатыр баны ҳамҭакы сҿысҟажеит, аха нас, сыҿесызнымкылакәа атрымхәа сыпан, икәашоз рыбжьара адыххәа сшьацәкьарақәа срықәгыланы еимгеимцарак аҟара саатгылеит, нас саҳәшьаду слывагьежьуа саақәлеит, аха сшьапқәа адгьыл ус зны-зынла иныкәсуан аҟароуп, еиҳарак аҳауа салан, мтцәыжәԥада сцыруан. Ус, сыԥшызар, саҳәшьа Амина лнап хәычқәа ираамсташәаны, лшьапқәа реиҳа «иркәашо» даасывагьежьит. Уи дылпсахит Мака, нас Ирма. Арсоу сшаапсаз аниба, ажьаԥарҟьа еиԥш, атрымхәа дааҳабжьаԥалан, Ирма длыцкәашо даақәлеит.

Абас еиндаҭланы, аҵәи-аҵәи рҿыпсахуа, ишыкәашоз, агәашә шыҟаз уаҟьанчаҟьанбжьык геит – аҭаца дааргазаап! Амашьынақәа агәара иҭамлаҵеит – даду ус «априказ» ҟаитцахьан. Ԥажәаԥык раҟара арԥарцәа неин, аҭацаагацәа амашьынақәа иаарҭытцзи дареи еикәша иаагылан, «Радеда» аацәырыргеит – ахаан чарак аҿы исмаҳацыз аҭацаагара ашәа. Урҭ убас ихааҵа ирҳәон, ансамблькгьы ус ирызҳәомызт. Аҭаца лԥызцәагьы ларгьы ашьшьыхәа амашьына иаатытцит. Ахатцаԥызеи уи иԥызеи заа рмашьына итытцны инаскьашәа игылан. Аштаҿы акәашара иалахәызгьы ахәаԥшцәагьы уажәы аштә агәахьы иааскьаны иаагылеит. Ус «Радеда» зҳәоз аԥхьа игыланы ашьшьыхәа рҿаархеит, урҭ ирышьҭаланы иааиуеит аҵгабцәа, аҭаца дрыгәтылак. Сара сакәым, ачарауаа зегьы аршанхеит урҭ рашәаҳәашьа, шьоукгьы неин инарылагылан, ашәа рыцхәо рҿынархеит. Зегьы лыхҿыхын, зегьы рхы-рҿқәа еихаччон. Ашәаҳәацәа акәасҟьа аԥхьа ианааи иааҳәны иааикәагылан, рашәаҳәара аркәашага нацыртцеит. Уи акәын, уажәраанҵа «арепетициа» ҟазтцоз ашырсырҳәа иаақәлеит. Сыԥшызар, дадугьы изымчҳазт, илабашьа ларсны дыкәлеит акәашарахь. Даду ианизымчҳа са исычҳауа сыҟазма, ашырҳәа снаидыххылан сивагьежьны акәашара салагеит. Даду знык дыкә-

гьежьааҥа, сара хәынтә сықәгьежьуан. Агәакьхәа анапеинҟьабжь игоз сгәашьамх артцарын, зынҙаск спырҙон. Уи ала ихҳаркәшеит акәашара. Нас еитах «Радеда» аацәырыгеит. Уи иаанагоз атаца лымҩа анагҙара акәын. Нанду уи дылзыпшны амардуан даҽагылан, цьамк азна апараҽырпи аканфетҙи кны.

– Хьи-раҙнылеи ҳаҩнатҙа бшьапы еихабгааит, нан, схәычы! – лхәан, лцьам лнапы ааншьыланы, аҳәитцәхәа лыкәыпсара далагеит. – Быпстазаара канфетҳааит!..

Ҳара ахәычқәа ҳамтцарсны ишьтаҳпаауан. Абри аамтазы папа итапанча аатипаан, атцықь-атцықьхәа ахысра дналагеит, атаца аҟамакәа днарытганы аҩны лшьапы нхыргааҥа дхысуан.

– Абри ауми апсуа тацаагара! – иҳәеит уаҩ быргк, ибжьы ҩаҳаракны, иибаз аланарпшыра деигәыргьаны. – Ҳапсуара Анцәа иумырҙын!

– Анцәа иакәзам Апсуара зырҙуа, ҳара ҳауп! – иҳәеит даҽаазәгьы. – Анцәа уиҳәала, уи бзиоуп, аха Кан иеипш, уапсуарагьы ныҟәгала, нас иҙуазар убап.

– Саб сипам са счарагьы абас еиҷысымкааузар! – иҳәеит зчара аҷҳәара атаны иҟаз даҽаазәгьы.

Абас ачарауаа лахҷыхҙа, ргәы иахәаз концертк баны иаадәылтцызшәа, азәи-азәи еихәлаччо иааидгылеит.

Абри аамтазы Дикран урт ааирҙырҩын:

– Ҳасасцәа шәхатцкы, шәхәы хиоуп, ҳшәыҳәоит анапыҙәҙәарахь шәааирц!.. Шәааи, шәхатцкы сцеит, шәааи! Шәара аиҳабацәа апхьа шәнагылеи! – иҳәан, ихата рапхьа днагылеит ихьырпшуа.

Ачарауаа агәыркьхәа еихеит, саатбжакгьы иагымхакәа ашьапа ытцыртәаа илатәеит. Даду аишәачара аханы аҟәардә ҷыда ргыланы атып изалыррхьан, днеины днатәеит. Уажәы зегьы азыпшын хадара змаз аус – даду агәатцәа кны иныҳәара. Аматцуцәа рылагьежьын, ачарауаа ргәырҽаныртцеит рхәы рнапы адыркааҥа апшәма ажәа шимоу ала. Агәи агәатцәеи атцәы иахатцаны даду иааидыркит, атцәцала аҩгьы наиртеит. Ари иазыпшыз ачарауаа ладагьы ҩадагьы иааизыҙырҩит.

– Анцәа абзиара ҳатәашьа, Анцәа ду улԥха ҳат! – даду ибжьы ашьаԥа иныԥаѡѡит. – Иахьа сыѡнаԥа иаанагаз аԥаца хәыҷы бныҳәазааит, быԥсынԥры духааит! Дымшны сыѡнаԥа даанаган ҳәа бзысҳәартә Анцәа бсатәаишьааит. Иныҳәазааит дааҙа-дыхьча дысзаазышьтыз аԥаацәа. Сыуацәа ҽыцкәа уажәнатә сыгәбылра рыдуп, дареи ҳареи касышлеи хтырпашлеи аитанеиааира Анцәа иҳатәеишьааит!

Абри иныҳәара ашьтахь, иатԥаца нықәиргылан, агәи-агәатԥәеи сак-сак аарымхны, аѡы нарықәитәан:

– Сқытауаа ааизганы абри иаласыртхаԥьаанҙа стаца хәыҷы ԥьа-ԥхҙы Анцәа ибзааимгааит, – иҳәан, инаѡсан игылаз ахәырма ашьапы аимҽаԥараҽы инаваитԥеит, нас дааҳәын, иатԥаца аақәихит: – Ауа- агәыцхәы, аѡызцәа-ақәлацәа истааз, иахьа счара зырԥшҙо, исыцгәыргьо, итабуп даараҙа, абри аѡыза агәыргьарақәа шәтаалааит ѡнатала, чарала «итабуп» еибаҳҳәартә Анцәа ду ҳаиқәиршәааит! – иҳәан, дѡахан, иатԥаца ыжәны, инацитԥеит: – Шьта шәхәы шәнапы ашәыркы, гәаԥхара-чара шәоуааит! Сара араҟа абыргцәа тԥыцақәак ҳзыркыша аҙәы ушьтаншәа иныҳәаҽа скуеит, шәара дасу шәахьтәоу ишәтаху атамадацәа алышәх, шәеибаныҳәа, шәқьафқәа ҟашәтца, шәычча, шәыхәмар, ашәа шәхәа, шәкәаша – урт зегьы ачара иацу гәыргьароуп! – иҳәан, иажәа хыркәшаны дтәеит.

Раԥхьатәи асаат, иааԥьоушьартә ачара ашыкьбжьы ҭәҭәан: атамадацәа алырхит, урт раԥхьатәи аныҳәаҽақәа шьтырхит, еибазымдыруаз хәыҷы-хәыҷла еибадыруа иалагеит, еибадыруаз еилатәаҙеит. Уртқәа зегьы ааидкылаы санрызхәыцуа, даараҙа иԥьасшьоит аԥсуа чара: ажәлар ахақәитра рзаазгаз рзеиԥш ныҳәак аҽы еиқәшәазшәоуп ргәалаҟазаара шыҟоу – зегьы ччоит, зегьы лахҽыхуп, рхатцкы кеибаршәом. Урт анеибаныҳәауа урзыҙырѡыр, абри ауаѡ уажәрааннҙа деилкаамкәа дзыҟоузеи уҳәап. Сара снарылс-аарылсуа зегьы сырзыҙырѡуеит, зегьы срыцклаԥшуеит. Урт ирхәо-ируа зегьы шиашоу, рҽы иаатшәо, иԥсабаратәны ирхәо ажәоуп. Аԥсуа чара тызтцаауа етнографк,

арҭ уатцәы иртәаны драцәажәозар, еиҭаҳәаны акы иарҳәоит аҟароуп, араҟа уажәы избоуи исаҳауеи акыр рҳәараны иҟоума! Арҭқәа зегьы убла иабароуп, улымҳа иаҳароуп – ажәала еиҭаҳәашьа рымаӡам.

Аҩбатәи асаат ахь ианиас аҭамадацәа аӡәы аныҳәаҽаҟәа данрыхныҳәа, «Уыра!» аацәыриган, аҕзааҳәа ирҳәеит. Аҭамада дзыхныҳәаз х-атцәцак ижәаанӡа «Уыра!» рҳәон – ажәра игәадырԥхарц акәхап. Ус сҳәеит ҳәа, ачара иацу агәыргьара аҩыжәрагьы угәанарԥхозаап!

Ус «Уыра!» инашьҭархны акеиҳәа аӡәы «Ачарашәа» аатирҟьеит. Ашәа зҳәозгьы иззымҳәозгьы зегьы аҕзааҳәа инаицдырҕызит. Уи ашәа убасҟак ирхааны, убасҟак иргәыкны ирҳәон, мтцәыжәҩада уарԥыррын. Инагӡаны ишаарҳәаз еиԥш, рнаҩстәи агәыԥ аҽы даҽаӡәгьы акеиҩхәа иара убри ачарашәа аацәыригеит. Уи хиркәшоны еиԥш даҽаӡәы «Озбақь иашәа» аатирҟьеит. Ус ана-ара – ашьапа зегьы амеханакит. Инеиҭак-ааиҭакуа дасу рбаҩхатәра иатцаҽырбаны еиндатлон. Атцыхәтәан аркәашага ацыртцан, агәақьҳәа рнапы ааинырҟьеит. Ҳамҭакы аркәашага ашәа рҳәон, аха акәашарахь аӡәгьы дықәымлеит – иҟатцатәын актәи ашьаҽа, уи рзымгәаҕьуашәа анызба, «ҳа-а!» – сҳәан, ашырҳәа сныкәлеит. Уиакәхеит, гәыԥ-гәыԥла ашәа ахьырҳәоз аӡәы аҟәардә дахыуааит, ҽаӡәы аишәа дахытцит, агәақьҳәа акәашара иалагеит. Убасҟак уи акәашара аҽеарҭбааит, ачарауаа рыбжаҩык ашәа рҳәон, рыбжаҩык кәашон. Уигьы акәым, ашьапа анҭытц иҟазгьы ҏеаларгалеит, урҭ еиҳараӡак ачкәынцәеи аӡгабцәеи ракәын. Урҭ акәашарақәа зегьы убасҟак ргәы архытхытит, зарԥысра згәатцаҽы иҽыхаз абыргцәагьы ашырҳәа инеин иқәлеит, уимоу, аматцуцәагьы иаабжьырҟьаны иқәпраа ирыцкәашаны рус ахь ицон. Абас знапы еинҟьаны аркәашага ашәа зҳәоз иаапсааиӡа кәашаран изҽыз.

Абри ашьтахь ана-ара аҭамадацәа рыбжьқәа неиларыԥсеит: «Уажәы ҳатцәцақәа ҳарзыхынҳәып, ҳатцәцақәа!»

Аха усҟан ачарауаа ҏееиҩыршахьан: зчаратә уалԥшьа ҩышәачарала иназыгӡарц зтахыз аҭаҳмадацәа ирхьыԥш-

ны рҽааныркылеит, иахьуҳәо ҳаҟоуп аанарго, аха ачара шәаҳәарылеи кәашарылеи амҩаԥгара зҭахыз ашьаԥа итцытцын, рконцерт ашҭахь ииаргеит. Арҭ ҩбаны зҽеиҩызшаз зегьы ирызгәамҭо иҟамызт, аха сара игәасҭеит. Уигьы акәым, игәасҭеит сара даҽеакгьы: еиҳараҙак аҿар ракәын уи ачара-концерт иалахәыз: ҩынҩажәа шықәса иреиҳаз, амхылдыз еиԥш, аҭаҳмадацәа ирыдҷабланы ирыдтәалан. Ус сҳәеит ҳәа, урҭгьы егьыртгьы дасу дара ртәала ачара дырԥшҙон, иагьдырԥшҙеит.

Ари сара сыда аҙәы иазгәеиҭеит ҳәа сыҟаҙамызт, аха дадугьы игәеиҭазаап! Уигьы акәым, аматцуцәагьы игәарҭеит. Урҭқәа адырҩаҽены ауп ианеилыскааз – ачара «аихшьала» аныҟарҭоз.

Аҭыхәтәан ачарауаа рчара гәарԥныҳәала ихдыркәшон: аҭамадацәа изыдтәалаз асасцәа рыманы иааин астол иаадгылон, дадугьы днадырԥхьалон…

Игәыдеибакыло-ихыдеибакыло, аҳәсақәа реиԥш, ахацәагьы атцәахсахҳәа еибагәуа, гәыблыла акәын ачарауаа ҳашҭа ишықәтцуаз. Аҭыхәтәан аматцуцәеи аԥшәмацәеи ҳаиазынхеит. Уи сгәалаҟара аабжьнахит. Сара истахын абас итцегьы, итцегьы, цыхәаԥтцәарада чаразар, гәыргьаразар. Усҟан итцегьы скәашон, сызхара скәашон!

V

Адырҩаҽены акәын. Даду ирахә еилырганы игәарицан, лассгьы дмааҙеит. Данааигьы зны анахь дцеит, зны арахь дцеит – уи ус акы даҿызароуп, ҭынч дызтәаҙом. Нас дааҩнашылан, аматцуртаҿы ҳамҭакы даатәеит.

– Бара аду, аҭаца апсшәа ласҳәап, уа шәыхиазар, – иҳәан, нанду ихы налыкәикит. Агәылацәа макьана уаҩы дмааиҙацт, урҭ дырзымпшҙакәоуп ус зиҙбаз. Уи изԥшын даду хәычгьы, нас папараагьы.

– Уажәытцәкьа! – лҳәан нанду, ашырҳәа дындәылкьеит. Минутқәак рышьтахь адырра ҟартцеит ишырзыпшу ала. Даду изԥшыз зегьы раԥхьа днагылан, акәасқьа амардуан дҩыхәнан, азал днықнашылеит. Уаҟа саҳәшьадуцәагьы ыҟан, агәылацәа ҙгабцәақәак иааихьазгьы аҭаца илывагылан.

Даду ихылпа ааихихын, Анцәа ду диҳәеит ҳҭаца хәыҷы агәабзиареи, амшьҭабзиареи, еснагь агәалаҟара бзиеи лиҭарц азы.

– Дад, шьапымшла ҳаԥнаҭа быԥнанагалааит! – иҳәан, ихылпа ихаҵаны днеин, лхы днагәӡит. Егьырҭгьы убас апсшәа ларҳәеит. Нас даду аҭаца лнапала иҭалҭәаз афырԥьан аақәхны длыкәныхәеит. Афырԥьанқәа кны илыкәныхәеит зегьы. Урҭгьы ракәым, нандугьы афырԥьан лдыркит.

Уи аҽены аҳабла аматҵуцәа ирчаран. Еихьышәшәаеиԥышәшәа раԥхьа иааиз, иахьатәи ачарауаа рхәы архиара рҽеиназыркит.

– Иааԥьоушьартә уи аҽеынгьы гәыргьара-ччаран ҳгәараҭа иҟаз: ҳара аҽәар ҳакәым, абыргцәагьы урыхәомызт акәашараҽәы. Иацтәи ҳчара изакәымшәаз сасцәакәакгьы ҳҭааит уи аҽены. Урҭгьы ашәа рҳәеит, икәашеит, дара изларҳәаз ала, ааигәасигәа уи аԥыза агәахәа чарак аҽәы ирмоуцт.

Абасала, ҳчара, ныҳәа дук еиԥш, имԥацысит. Убри иалтцшәаны нандуи дадуи зны-зынла иҟартцоз «ацҭәагьы» атцыхәа ааԥтцәеит: Ҳаԥнаҭазы анцәа дишазшәа, уи аматцуразы лани-лаби даҳзыраазазшәа, ҳҭаацәа ду даалагылеит апҳәызба бзиа – ҳҭаца ԥшӡа!

– О-о, дад дбыкәыхшоуп! – иҳәоит даду шьыжьи хәылпази аԥны дааԥналацыԥхьаӡа. – Бацалацәагьы баргьы хыршгәыршк шәыхьраны иҟазаргьы, сара исыхьааит!

– Нан дбыкәыхшоуп, бызхылцыз бзырааӡаз сара сзы акәын! – лнапы лыргьежьуеит нандугьы. Уи лҭацацәа амтц рыхлырԥраауам, ҷьара акы аарыгхаргьы шаҟа ираҽԥнылымҳәаша: ма лхала иҟалтцоит, мамзаргьы иаарҟәымшәышәны: «Нан дызкәыхшоу, абри абас ибзыҟатцозар», – лҳәоит.

Абас агәыргьара ду лыцны, ааԥынтәи ажәцыс еиԥш, ҳаԥнаҭа дааԥнаԥрит апшьбатәи аҭацагьы! Уи Хьтцыс ҳәа ахьӡ ҷыдагьы лырҭеит – аҭаца хьӡы. Ус иҟоуп Аԥсуара.

Август 15,1997

АХАРШӘ

Аҿцәажәара

Ачара ашьҭахь, даду иааԥсарақәа ааихаиршҭны, оҳ, гәышьа ҳәа ҭынч данаатәа, хәылԥазык снаидтәалан, сиазҭааит:

– Ауаҩы ажәлар еизганы ачара иуеит, ачарауаа ахаршә ршәоит, изахьӡузеи «ахаршә»?

Ишьамхы еиқәыршә ибҕа кыдҭаны дтәан даду, ахышә ахь дыԥшуа. Хымԥада уи уажәы акы дазхәыцуан: иҟалап иахьатәи амш иалеигӡаз иус-иҳәыс еихишьалозар, мамзаргьы уаҭәтәи амш дазхәыцуазар. Ихәыцра даалтцын, илаԥш са сахь иааиеигеит.

– Ахаршә – ахаршә ауп, уаҳа иарбан?! – иҳәан, сызҭааара маҷк иџьашьашәа дсазҭааит, ахаршә акәымкәа, «ачара» захьӡи ҳәа сиазҭаазар еиԥш иԥхьаӡаны.

– Ҭоурыхс иамоузеи, – сҳәеит сара, – насгьы уара ухаан ишԥаҟаз?

– Аҭоурых уҳәоу, уи аҭоурыхтцәкьа абаздыруеи, аха аҭаацәара аԥтцара, ачара аура гәырҕьара дуун, – иҳәеит даду. – Пҳәыс дыззааргоз арԥыс заа амҳара издыргылон, уи сахаанны избеит. Иҭаацәа дырҷытцуамызт, аха уажәшьҭа дҷыцнхаҩуп ҳәа дыԥхьаӡан. Ус анакәха, ажьрацәара раԥхьа инаргыланы, агәыла-азла, аиашьара агәараҭа иҟалаз агәыргьарагьы иақәгәыргьон, ачара аураҷегьы амхьахь изааргон, аҳәса ацәарҭа, ахыза, ахчы уҳәа аҷыцнхаҩы зда дхәарҭам акҷаҩараматәа изнаргон. Асас-ацәыс, аиҭанеиааирақәа усҟан иҕәҕәан азы, уи цхыраара дуун, ҳаҭыргьы аман. Ақытауааи агәылацәеи ракәзар, ауацәа реиԥш, аҳәса ачыс-ажәс наргон, ахацәа ахаршә ршәон. Уаҩы иимфо уажәтәи аторт акәым зыӡбахә сымоу, ачашә, акәты ҟаԥшьҙа иӡны, цатлыкак ауатка нацтцаны иҟарҭон.

– Нас, усҟан ачараҷы аторт нарымгаӡози?! – иџьашьаны иажәа снаԥыѡлеит, «уаѡ иимфо» аторт аӡбахә аниҳәа.

– Уи ааигәоуп Аԥсны иангәаранагалаз, игәаразгалазгьы аҳәсажәқәа роуп, – даарак игәампхаӡакәа днагәтасшәа

иҳәеит даду. – Иара усҟангьы аҧсхәрачыс ҳәа иҧхьаҙан, уакәын иахьнаргоз, изфозгьы дара ракәын азы «аҧҳәыс чыс» ҳәагьы иашьҭан.

– Нас, ачарахь иназгада уи «аҧҳәыс чыс»?! – саахыччашәа, насгьы иҷьашьаны сиазҵаахт.

– Дара роуми!

– Дара зуҵҵәада? – изуҵҵәаз шыздыруазгьы сиазҵааит еиҭах.

– Аҳәсажәқәа! – иҳәахт еиҭа даду. – Аҧсхәраҽы ианнарга – ахацәа егьҳамҳәеит, нас ачараҽы ирыманы инкылсит! Усҟангьы егьҳамҳәеит! Иаҳҳәо акәым, ҳара ахацәагьы иаҳфо ҳалагеит аторт. Уажә, ахан еиҧш еихачаҧа, тортқәак ачарахь инарго иалагеит, улаҧш надхалартә, уигьы акәындаз, ҳторт зеиҧшроу жәбо-о-о ҳәа, ахацәа заманақәа гыланы иахцәажәоит уи «аҧҳәыс чыс».

Даду игәы ԥнажәартә итҷәылхны ишиҳәазгьы, сара уи иҳәашьа убасҟак сарччеит, скьатеиах ԥнатҷәартә еиҧш.

– Узырччои?! – дсыԥәцәҟьашәа дсазҵааит даду.

– «Аҳәсажәқәа рчыс» ахацәа гыланы иахьахцәажәо ауп сзырччауа! – сҳәеит сара.

– Ахацәа ҳәа аҙәрыҟоума! – иҳәан, инапы ааиҟьеит дгәааны. – Сара сзыцәшәо, иубаз еицәа убеит ҳәа, аҧсраҽгьы инарго иалагар ҳәоуп! Урҭ рхы иоушьҭуп, идмырчақьуа акгьы ыҟаҙам! Ус сҳәеит ҳәа, уа инаргаргьы, ҳԥатҳақәа ирылатата, ҳаргьы хрылатәаны афара ҳалагоит. Уигьы акәындаз, уаҟагьы ҳгыланы ҳахымцәажәааити! Ҳчара ашьҭахь калаҭла иганы шаҟа каҳажьи!

Даду дгәааны дцәажәон, сара сыччон! Нас уи игәаара хысҽырц сажәа ныбжьазгалеит:

– Ахаршә акәын ҳазлацәажәоз, мшәан, атортқәа рахь ҳабагеи! – сҳәан, уажәраанҙа ҳазлацәажәоз ахь дсырхынҳәит.

– Урҭ аҳәсажәқәа уахьырымго ҳәа акрыҟоума! – даду ихаҭагьы, аҽынкылара шиҭаху удырратәы, даахәыцхәыцит. – Ахаршә ауми ҳазлацәажәоз? Аиеи, атцыхәтәан, аамҭақәа рҽанырыпсах, акҽаҩраматәа анкаҳа, зегьы апарахь ииасит, аха уигьы харшәми, харшәуп!

– Нас, уи ахаршә шԥаршәо: ԥкарак ыҟоу, мамзар дасу иитаху ишәоу?

– Момоу, дасу ихәҭоу ишәоит, – иҳәеит даду. – Аԥсуараҽы уи ауп ԥҟарас иҟоу. Ажьрацәара иатҵанакуа аиншьцәа, аиаҳәшьапацәа, амаҳәцәагьы налатҵаны, еиҳа иналкаааны ахаршә ршәоит; нас аиаҳәшьара, аиѡызара, ақыҭа аҳасаб ала изаҳәоу уҳәа урҭ еиҳа илеиҵаны, аха иахәҭоуп ҳәа ирыԥхьаӡо ршәоит.

Ари ҷьашьахәуп: шәҟәыда-быҷьшәыда, арахь апҟарақәа шьақәдыргылоит!

– Уи «иахәҭоу» ҳәа иҟоу шьақәзыргылода?

– Ишьақәдыргыла ҳәа, уи азы ажәлар еизыргом, инеизҵаа-ааизҵааны ишьақәдыргылоит: еишьашәалоу еибарԥшны иршәоит. Иаҳҳәап, ѡыцьа амаҳәцәа ыҟоуп: аҳәы дмалуаѡуп, иԥара ахьигара издыруам, егьи дынхаѡуп, ихатә ҷьабаала дынхоит-дынҵуеит. Рабхәында ԥҳәыс дааиган, ачара руеит – иахәҭоуп ҳәа ирыԥхьаӡо еиҟараны иршәароуп. Амалуаѡ апара имоуп, аха дгаҳазар ҟамлои, усҟан имаҳәыла дизымҵаакәа, иаҳҳәап, даханы ахаршә ишәеит, имал далаҽырбоит! Ари збауа, изаҳауа пату ақәырҵом: иаҳатыр имбеит, амал иарлашәыз ҽхарззалак иоуп ҳәа изырҳәоит.

– Ажәакала, Аԥсуара апҟара еилеигеит?

– Уахымыччаӡан! – сгәыҫеанитҵеит даду. Ақьаад иану азакәан атқыс ажәлар ирыҙбаз еиҳа ииашоуп, рылаԥшгьы ахуп. Азакәантҵәҟьа усгьы уаѡ дахылаԥшҙом!

– Аха малуаѡык, дуамкәа-дгәыцхәымкәа иаарҟәазны ахаршә ишәар, уи иахырҳәаахуеи? – ҳаимак-ҳаиҧак есааира исырҕыҕкуан.

Даду даахәыц-хәыцын, ажәакны аҭак ҟаиҵеит:

– Уи дынароуп!

Исзеилымкааит уи иатҵанакуаз. Урысшәала «Ето туфта», рҳәоит. Уигьы аилкаара уадаѡуп, аха ҵакыла еизааигәоушәа сгәы иабеит. Сгәы иабаз акәым, иара ахаҭа здыруазар ауми!

– Даду, изахьӡузеи «дынароуп»? – иааҭыстҵааит уи ажәа. – Иахьада исмаҳазацт.

Даду уиаҟара дазымхәыцкәа ишиҳәазгьы, сара иналкаааны саназҵаа, иҷьеишьазар акәхап, ихаҭа даазхәыцит уи

ажәа, «инарҳәы-аарҳәны» днахәапш-аахәапшит сҳәартә избеит, аха ус акгьы иалаҟаны имбазар акәхап.

– «Уи дынароуп» иианаго, «уи газароуп», – уаҳа акгьы, – иҳәеит иара. – Араҟа иузеилымкааua иҟоузеи?

– Шьҭа еилыскааит, – игәы аасырҭынчит.

– Ахаршә ашәара мариоушәа убоит, аха акәаматцамақәа амоуп. Апсуара ззымдыруа урҭқәа изеилкаазом, – уажәраанза ҳазлацәажәоз инацитцеит даду. – Егьи даҽеазәы, иаххәап, ачара иураны дыҟоуп, аха иара иапхьа уара иууеит. Иҩызцәа шәкы-ҩышә ршәеит ахаршә, иара хәышә, ма зқьы ишәеит – иузҳәом акәымзар, убригьы «дынароуп»!

– Газароуп! – инҭкааны исҳәеит сара.

– Устцәкьа иаартны иузҳәом, уацәыпхашьоит, – иҳәеит даду, – «дынароуп» уҳәар, атцәы мблыкәа акәац азроуп иаанаго.

– Апсуа кәаматцама!

– Ахататцәкьа! – исҳәаз игәы иахәаны ишьақәиргәгәеит даду. – Умбои, Аҟәа уҟазар, урҭқәа узгәатазомызт. Абас иҟоуп Апсуара! Уи иалааzоу ацәгьеи абзиеи рҿы еснагь ихы дазтцаауеит: «Абас сҳәап, абас ҟастцап, аха ажәлар иахырҳәаарызеишь?» Абас зхы иазтцааua – уи дҟәышуп, «дынара» ҟаитцазом.

– Амалуаа ус рхы иазымтцааӡои? – уажәрааназа зызбахә ҳамаз рахь дхьасырпшит еиҭа.

– Амал иарцәыцәыз ус ихы дазтцааua дыҟоума! – иҳәан даду, инацитцеит. – Зегьы зымчу апара сымоуп ҳәа ихы иааташәаз ҟаитцоит, мамзаргьы иҧҳәысыжә иаалҳәоуп иҟаитцо.

– Даду, арҭ «аҳәсажәқәа» улапш рыдхалацәоит! – сҳәан, сааччеит. – Избан «апҳәысажә» – уи дҿазар ҟамлои?!

– Апҳәыс газа лоуп зызбахә сымоу, уи қәрала иҟазам, – иҳәан, иажәа ааирҽеит. – Апсшәа акалашәа иауҟахым: иаарпшzашәа иуҳәар утахызар – «дынароуп» уҳәоит, иуршҳамыр утахызар – иаахжәаны иҟоу шыҟоу иуҳәоит, унавала-аваланы акәымкәа. «Апҳәысажә» уҳәозар еипш!

– «Апҳәысажә!» – еитасҳәан, сааччеит. – Нас, уи лхатца дзеипшрахада?

Сыччашьала даду идырит уи дзеиԥшроу шыздыруа, аха сызҭаарагьы аҭак ҟаитцар акәын аҟнытә дааиԥхьхәыцит. Сара иҟазшьа сымдыруази, сааиԥеиԥшит, ирмарианы аҭак шыҟаимҭо дырны – иагьаумҳәан, «аԥҳәысажә» лхаҵа иоуп зыҳбахә ҳамоу, уи ишақәнаго ахәшьара иҭатәуп.

– Ҽнак зны Ажәеиԥшьаа дызхылаԥшуаз шәарахи, гыгшәыги, ԥсаатәи зегьы дрыԥхьаны аизара мҩаԥигон. Адырра зиҭаз зегьы еизеит. Дыԥшызар – иҟам Аты! Иазыԥшыр акәхеит. Уажәы-уашьҭан ҳәа ишыԥшыз, амра шьыбжьаеит. Игәамҭхамҭуа шьыбжьышьҭахьынҳа иԥшын еизаз шәарахи, гыгшәыги, ԥсаатәи. Ус, ибырбыруа, аблақәа ҭышаҟәааҳа иаакылсит Аты. Зегьы гәамҭны иҟамзи, аҕу ааилдыргеит. Ажәеиԥшьаа Ажәеиԥшьаа иакәын, дпааимбарын, доугәамҭуаз, ҭынч дазҭааит, иҟалазеи, ууанзырхазеи ҳәа. Аԥсцәеи абзаҵәеи еилсыргон, убри ауп сыздхалаз, саҭашәымҭан, аҳәеит Аты. Зегьы иааԥьаршьеит Аты иаҳәаз. Иԥьеишьеит Ажәеиԥшьаагьы. Нас, еилургази уи еиԥш аус ду уахьаҿыз ҳәа даназҭаа, зыԥхәыс лхәатәы хазҭаз ахатца аԥсцәа данырхыԥхьаҳала, аҳә ила аԥсцәа еиҳахеит, аҳәеит Аты… Узҭаара аҭак еилукаама? – дсазҭааит даду иажәабжь хыркәшаны.

– Еилыскааит, – сҳәеит сара.

– Ишԥеилукааи? – гәрамгарҭас иоуз здырхуада, дазҭааит еиҵа.

– Аԥҳәысажә лхаҵа ахаҵажә иоуп Аты аԥсцәа рахь иианагаз.

– Ииашаны еилукааит, аферым! – сааирҽхәеит даду. – Убринахыс Аты пату ақәыстцоит, избан акәзар, Апсуара бжамҽамны иҟазҭазгьы убарҭ аҳәсажәқәа рҳәатәы хазҭаз ахацәажәқәа роуп! – ҳаицәажәара хиркәшеит даду.

Декабр 1, 2000

АИҨЫЗАРА

Аиҩызара! Изахьӡузеи «аиҩызара»? Ҳара атцаҩцәа, ҟазшьала еиҳа еизааигәоу аиҩызара ҳабжьоуп; аигәы-

лацәагьы, еиҳа зқазшьа еиқәшәо, аиҩызара рыбжьоуп, еицныќәоит, еицхырааугит; ашәарыцацәа рҽгьы ус ауп ишыќоу – еиҳа еизааигәоу бназара еиццоит. Ирҳәоит аҕьычцәагьы аиҩызара рыбжьоуп ҳәа – урҭ рыбжьара аиҩызара еиҳагьы иҕәҕәазар акәхап. Ажәакала, абзиа аҽы – аиҩызара, ацәгьа аҽы – аиҩызара. Аҩыжәцәа рҽгьы аиҩызара ыќоуп рҳәоит, урҭгьы еибаԥшаауазаап, нас еидтәаланы ажәра иалагоит, аҙәи-аҙәи еибарехәо.

– Аха, изахьҙузеи «аиҩызара», насгьы уи ишԥаныќәгатәу? – ҽенак даду сиазҭааит.

– Аиҩызара?! – иҭитҵааит даду. – Ишԥаныќәгатәу уҳәама?!

– Аиеи, аиҩызара! – сҳәеит сара. – Уара аҩыза думоуп, саргьы аҩыза дсымоуп – зегьы аҩызцәа ҳамоуп, аха, изахьҙузеи убри «аиҩызара», насгьы уи ишԥаныќәгатәу?

Даду даахәыц-хәыцит ҳамҭакы.

– Ари даара акырзцазкуа зҵаароуп, – иҳәеит иара. – Аҩыза ирҳара мариоуп, иныќәгароуп иуадаҩу. Шәара ахәычқәа шәанеихәмаруа – уи мариоуп; ҳара аҩызцәа ҳҽы уи иаҳагьы имариоуп. Аха аҩызаҵәкьа дахьудыруа шәарҭак шәанақәшәалак, иуадаҩу уск аныќалалак ауп. Убасҟан ауп аҩыза иашаҵәкьа данудыруа.

Даду дааҭгылан, маҷк дааиԥхьхәыцит, иҳәарц игәы иҵеикыз акәхап, маҷкгьы даапышәарччеит.

– Сара аашықәса ашкол сҭан, х-класск ибзиаҙаны срылгеит, – иҳәеит иара.

Сара исзымычҳакәа самхаччеит: уи шаќантә иҳәахьоузеи!

– Узырччозеи?! – сҵәылхны даасзыԥшит, сзырччаз шидыруазгьы. – Шәара шәеиԥш сахырҩны сцоз ҷьушьома, исҵоз инҭырццааны исҵон, убриазоуп усҟак сзадхалазгьы. Убасҟан исдыртцаз иахьаҙагьы иныќәызгоит.

– Нас, исаҳәеи, даду, иахьагьы иугәалашәартә «инҭырццаа» усҟан иудыртцаз, – сҳәеит сара.

– Усҟан исдыртцаз зегьы злауасҳәарызеи, урҭ рацәоуп, – иҳәеит даду. – Ауаҩи ауаҩи шеихатцгыло сдыртцеит, уи ахаан избахьазма-исаҳахьазма! Ани аби рҳәатәы

шхатцатәызгьы убасҟан исдыртцеит. Ирацәоуп усҟан ԥсыуа изымдыруаны истцаз.

Сара исзымычҳакәа сыччеит еитцах, даду маҷк даапышәарччеит аҟароуп.

– Аиҩызара закәи ҳәа усзымтцааи, иуасҳәап уажәы уигьы шысдыртцаз, – иҳәан, даду иажәа инацицеит. – Ҩыцьа аиҩызцәа абна илаланы ишнеиуаз мшәык аарԥеаҳазаап! Руаӡәы дшәан, ацыҕ еиԥш, адырдырҳәа иаразнак атцла дыкәланы иԥсы игазаап, егьи ԥыцха иҿекаижьын, дыԥсызшәа ҟаитцеит. Амшә интаҳа-аатаҳауа ишааиуаз икажьыз иааихагылан, ҳамтакы ифыҩуа ихагылан, нас инеихытцын, ишааиз еиԥш, интаҳа-аатаҳауа абна инылабга ицеит. Амшә наҟ хара ианца, ԥыцха икажьыз иԥсы аниоугәышьа дҩагылеит, иԥштәы ихыгга, атцла иқәлазгьы длалбааит, ишьамхқәа ҟәарҟәаруа. Рҩыцьагьы агәытҟьа иаганы иааидгылеит, ирҳәо рԥамшәо.

– Амшә уахәытҳәытуа иухагылан, иуанаҳәазеи маӡас? – ҳәа атцла иқәлаз ԥыцха зыҿказыжьыз диазтцааит.

– Исанаҳәахи… «Ашәара баапсы ианақәшәалак зҩыза дкажьны атцла иқәлаз аҩызараԥы акапеи кылтцәа дапсаӡам» ҳәа санаҳәеит, – атак ҟаитцеит ԥыцха зыҿказыжьыз.

– Сара сақәшаҳатуп уи амшә иаҳәаз – мшәы ҟәыш иҟәышзаарын, убама! – иажәа хиркәшеит даду.

АЗАТӘ

Уахык, уаххьа ыфаны ҳанаатәа, даду Аслан ихы наиқәиқын:

– Аӡатә ҟахтцар стахуп, абыржәтәи амҿышаз, ачкәынцәа адырра рытц, ахәыҷы-аду зегьы рҿеидкыланы иааиааит, – иҳәан, адтца иитеит.

Зыӡбахә имоу ажә-ӡатә апоуп. Даду иныхахә ҳатыр ду изакәуп. Уи ахьӡала ирахә ирылоу ижә-ӡатә акәзар, иԥшьоу рахәны иашта итоу акы акәны дазыҟоуп. Дазгәааны фырмахьцк ахимкьацт, уимоу дагьатцакьом. Уиадагьы, даду арахә даара бзиа ибоит. Урт убасҟак бзиа ибоит, имхы ита-

ланы ирфаргьы, аԥхасҭа соуит ҳәа иԥхьаҙаҙом, избанзар ирахә роуп изфаз.

Ижә-ҙатә ацәҳәыс анари, хымз имхьаҙакәа ан иатцатцаны иааҙон. Аҳәыс акыр ацәынхар акәын ианихьоз. Ас ақьафура змаз аҳәыс, зегьы иааԥьаршьартә мшызҳа, тцхызҳа иазҳауан. Мызкала хымз иара атцкыс еиҳаз ираƀарахеит. Даҽеа мызкала хәымз зхытцуаз иаԥнагеит. Абасала иааҙаз уажәы хышықәса иртагылоуп: атәыѽақәа хәышҙа, абнаҽеа еиԥш, икалаҙа, аԥшҙара икны иагоит…

Асабшаҽены аҭаацәа зегьы еизеит. Адырѽаҽены ашьыжь агәылацәа ахацәа заа иааит, раҳәызбақәа рƀәынтцаны. Урҭ рзы акәытқәа шьны какалк ркырц рхәы дырхиахьан. Аишәа ианылахатәа рнапы адыркаанҙа даду атцәца аақәхны Ԥсҳәы шыƀоу ихы рханы даагылан:

– Анцәа абзиара ҳзыƀатца, – иҳәеит ибжьы ѽтыганы, – ҳныха ду Инал-Ƀәыба улԥха ҳаҭ. Иахьа ухьҙала иƀоу ажә-ҙатә иахылтцыз ацә шьны агәатцәа усырбоит, улԥха ҳаҭ, улаԥш хаа еснагь иаҳҳызааит. Алԥха шәымазааит, аматц аура шәахыбаамзааит! – иҳәан, агәылацәагьы днарықәныҳәеит, атцыхәтәан. Урҭгьы атцәца шьҭыхны иныҳәеит-иныԥхьеит, алԥха-агәаԥха шәымазааит ҳәа иҳақәныҳәеит.

Ацә агәараҽы иҽаҳәан. Агәылацәа рхәы иахытцны иана-адәылтц, рылаԥш рзаƀәымтхо ҳамҭакы иахәаԥшуа игылан.

– Асахьа амацараз уашҭа иҭоутцап! – иҳәеит Леуа.

– Изныхахәу алԥха ҳамазааит, иреиґьу агәатцәоуми иаҳарбо! – иҳәеит даду. – Иаажәги арахь! – иҷкәынцәа инарыдитцеит. Даду дахьгылаз ацә аннарга, нанду Ԥсыуа мпахьшьык лыман дааин, даду инеилыркит. Уи ацә агәшәымшә ҳәаны ахәда иакәиршан, даагылеит.

– Ԥсҳәы иҭоу ҳныха Инал-Ƀәыба улԥха ҳаҭ! Снапы аахьшьуа, ишубо еиԥш, гәыблыла иузысаҙеит ухьҙала иҙатәны сырахә ирылоу аҙатә иахшаз ацәҳәыс. Уи иахьа агәатцәа усырбоит. Улԥха-гәаԥха ҳамазааит, еснагь улаԥшхаа ҳҳызаait. Уара иубзоураны ҭаацәала ҳҳы ҳақәгәырґьо ҳаƀоуп, акы ҳахашшаауам, иахьа агәатцәа ануҳарба нахыс итцегьы абзиарақәа ҳаҭәоушьеит ҳҳәартә ҳаиқәуршәарц суҳәоит.

– Амин! – рҳәеит зегьы.

Даду ишьтахь игылаз рахь дааҳәын:

– Шьта шәааи! – иҳәан, инарыдитцеит. Урт ашырҳәа ацә инадыххылан, аҧхьатәи ашьапқәа еидыршәланы иааршьаҳан, уи инацрыгаз ашаха ашьтахьтәи ашьапы аҟәартәра инахадыршәын, ашьапқәа ирықәырҟьаны илышьтартцеит. Абри аамтазы:

– Ахәыҷқәа наҟ шәнаскьа! – адтца ҟаитцеит даду. Уи ицәымгуп зны ииҳәаз ѡынтә аитаҳәара. Ҳаргьы ашырсырҳәа ҳнахынҳәын, наҟ ашта агәахьы ҳнаскьеит…

Агәылацәа рус дара ирдыруан, акыр иазтцаар ртахызар, змахәарқәа цҳьашьшьаа ирывагылаз Аслан иакәын иазтцаауаз. Даду аматцуртахь днеин, аҳәса иҟартцашаз еита иргәалаиршәеит.

– Уи иҟаҳтцо ҳамдыруеи, иаадыруеит! – лҳәеит нанду.

– Ѡынтә исҳәар еиҧуп, зны ишәхаштыр атцкыс, – ихы ааирқьиеит даду…

Акәац жәны ианаатырга, стол жыцәк аадәылганы агәара агәтаны инадыргылан, гәыблаала акәац нықәдыргылеит, агәи-агәатцәеи хыхь инақәтцаны. Уи инавадыргылеит: ахәыз иалхны ача зны, графинла аѡы, ацхазѡа, аџьыкахыш.

– Араҙны?! – иҳәеит даду инақәыргәгәаны, абыржәы ишааигәалашәаз удырратәы.

– Унан!.. – уаҳа егьымхәаҙакәа, нанду ашырҳәа акәасқьахь лҷыналхеит. Даду дцышәарччан, ҷымтзакәа ихы ааиртцысит. Сара акгьы сзеилымкааит. Артқәа анызба, нанду дхынҳәыр еилыскаап ҳәа сымпшзакәа, саргьы ашырҳәа слышьталаны сҷынасхеит. Нанду лшәындыҟәра ахѡа ѡахылпаан, уаҟа итагылаз лчыкьмацьа аатпааны, уигьы ахѡа ѡахлыршәеит. Сара цқьа исызгәамтеит, аха еилаҳәара хәычык аатпааны, ачыкьмацьа атып аҷы иныкалтцан, ашәындыҟәра ахѡа нахажьны, ашырҳәа даахынҳәит. Уи ҳараҙнхәы згәылаҳәаз акәын.

Аилаҳәара хәычы даду иааипиртлан, астол иныкәтцаны, акы-ѡба ҳәа ипхьаҙаны акәымкәа, хьызҳәала реиқәыпхьаҙара дналагеит.

– Ари – сара, ари – Гарик, ари – Беслан… – иҳәан, ҳахьзқәа уа ирынны дрыпхьозшәа, акакала иаақәхны хазы иныкәтцо

дышнеиуаз, дшанхазшәа даангылеит: – Ҟоҳ, Арсоу ахатца ибазхәы рылаҳамтцацзаап! – иҳәан, нанду дналзыԥшит, нас ҳара ҳахьгьы дааԥшит. Арсоу дкәаҕза дахьгылаз ихьӡ аниҳәа дааԥышәарччеит, иҟалаз акгьы шизымдыруазгьы.

– Иааҳәгеишь, абазк ԥшааны иааҳәгеишь! – иҳәан, инарыдитцеит. Зегьы ажәжәаҳәа рԥьыбаҟәа ирҭалеит. Урҭ аӡәгьы акгьы анимԥыхьамшәа, Аслан иуадахь дыѽит. Али-ԥси рыбжьара дхынҳәны дааин, даду абазк наииркит.

– Ари Арсоу ахатца уабазхәоуп! – иҳәеит иара. – Ҭаацәала азҳара ҳаманы, ари абаз зыхьӡала атаацәа ҳаразнахәы ирыцаҳцаз упсынтцры дуны, ҳныха ду алԥха уманы, Анцәа уҳатәеишьааит, – иҳәан, уи абазгьы нарыцтцаны иаартны иныкәитцеит.

– Нанду лабазхәы абаҟоу?! – лыӡбахә аниҳәа. Ихашҭыз ԥьышьа сиазтцааит даду.

– Нанду хазы аӡатә лымоуп, – иҳәеит иара, уи Дыдрыԥшь-ныха ахьӡалоуп ишлымоу, алԥха лымазааит…

Атаацәа зегьы даду ишьтахь ҳгылан, агәылацәа настхашәа игылан. Ҳарҭ зегьы илаԥш ааҳҳиган, атцәца азна аѽы ааԥәхны, Ԥсҳәыҟа ихы рханы астол даадгылеит.

– Ԥсҳәы иҭоу ҳныха ду Инал-Ҟәыба улԥха ҳаҭ! – иҳәеит ибжьы ѽыҳаракны. – Аҭыгьсыс ахшьалан ухьӡала иӡатәны иоусышьҭыз ажәцәры, уара убзоурала ирахәымшны сырахә ирылоуп. Раԥхьа иарииз ацәҳәыс иахьа ишьны агәатцәа усырбоит, улԥха-угәаԥха ҳаҭ, улаԥшхаа ҳхыз. Иахьа ҭаацәала ҳгәы бзиоуп, ҳхы бзиоуп, акы ҳахашшааua ҳаҟам – уи уара уоуп изыбзоуроу, иҭабуп ҳәа уасҳәоит. Ухьӡ зхыз ацә шьны агәатцәа анусырба нахыс итцегьы ҳхы-ҳапсы ҳақәгәыргьо ҳҟоутцарц суҳәоит.

– Амин! – ҳҳәеит зегьы.

– Ухьӡала иҟоу ажә-ӡатә аганахьала ишьтәу-иӡатәу ишахәҭоу иаҳзыҟатцом, иҳагу рацәоуп, ҳаҭоумтцарц суҳәоит.

– Амин!

– Апсны иахылаԥшуа абжьныхак шьарда зымчу шәоуп. Шәара шәеиҷцаауеит, ҳапсадгьыл шәахылаԥшуеит. Шәара ишәыбзоураны ԥасатәи аибашьраан анемец фашист Апсны дызҭамлеит, Ԥсҳәы данааи иԥышә уҭасын, арахь уаҳа ҷа-

аҳәыра иумҭеит. Уи азы еснагь ҭабуп ҳәа уаҳҳәоит. Уажәы уи атқыс еицәаз ақыртуа фашист данҳақәлагьы ибгашшара цҭәаны шьҭахьқа ддәықәутеит. Убри азгьы ҭабуп ҳәа шәаҳҳәоит. Аринахысгьы Аҧсны шәылаҧш хаа ахны иаҳзышәыхьчарц сшәыҳәоит.

– Амин!

– Аибашьра Анцәа ицәымгу хәымгароуп, уи иацуп иҿеим ахқьаҧқьақәа: уиақара имхәыцуа газақәак ирыхқьаны агәнаҳарақәа рацәаны иқалахьеит, убарт агәнаҳарақәа ҳажәлар хҭынқьас ирышәымҭарц сшәыҳәоит.

– Амин!

– Шьарда зымчу Инал-Ҟәыба, анаѳсгьы ибзиоу ала узбахә ҳҳәо, улпха ҳаманы еснагь улаҧшхаа ҳагумыжьырц суҳәоит.

– Амин!

– Ҳныха алпха шәымазааит, алаҧшхаа зегьы ишәхызааит! – даду дааҳәын, «амин!» зҳәоз агәылацәа днарықәныҳәеит.

– Алпха умазааит, алаҧшхаа ухызааит! – уртгьы атак нықартцеит.

Даду иикыз иатцәца ижәит, ргьама ибеит агәи агәатцәеи. Абри ашьҭахь Аслан идитцеит ахацәа цәыцак-цәыцак диркырц. Аҳәса-абыргцәа ацхазѳа иахныҳәеит. Урт зегьы агәи-агәатцәеи еихырссаны иритеит. Ҳара ахәычқәагьы ацхазѳа ҳаржәны агәи агәатцәеи ҳаитеит.

Абри ашьҭахь абыста анырцан, акрыфарахь ҳаиасит.

Абас имѳаҧаагеит даду иныхахә иазкыз ахныҳәара.

Август 2,1995

ДЫЗУСҬАДА АҦСУА?

Хәылпазык, дадуи сареи ашәшьыраҿы ҳаштәаз, харантә Аслан имашьына абжьы саҳаит. Ашырҳәа сѳатқьан, сыѳны снеин агәашәқәа ҟьаҟьаза иаасыртын, ииаира сазпшуа саагылеит. Дласны дшаауаз удырратәы, насгьы ѳадаран аҟнытә, амашьына абжьы цәгьан. Ажыжәҳәа агәара да-

аҭаххын, иԥыцза иаанкыланы даатытцын, аҕьаѳҳәа ашә нкыдижьлеит. Имашьына уаҳа дааҳәынгьы дахәаԥшзакәа, ашьшьыҳәа дааин ашәшьыраҷы длатәеит ҷымҭ-ԥсымшьҭ. Даду ибоит урҭкәа зегьы, аха уигьы ҷиҭуам. Аслан иҟазшьа анызба, саргьы ҷыстуам, сыԥшуп аҙәы акы анбеиҳәауа ҳәа. Ҳамҭакы ус ҳҭәан, нас даду диазҭааит, иухьи, гәалак умоушәа збоит ҳәа.

Аслан иаразнакытцәкьа аҭак ҟаимҭазеит, аха нас даацәажәеит.

– Ауаѳы ииҳәаз ҳәазар ауми! – иҳәеит иара дгәамҭхамҭуа. – Убри саақәгәыгны, ашьыжь Гәдоуҭаҟа сцеит, слабжьҟьаны саарц, аусҳәарҭаҷгьы исзыԥшуп. Зыцьма ызыз имшгьы ызит ҳәа, иахьак слеиѳеиуа сыкәуп: сызцаз сусгьы сзыҟамҭеит, арахь исзыԥшызгьы рымш сырзит.

– Аԥсуаа зегьы аԥсыуааy ԥьушьоу! – иҳәеит даду, иҟалаз шыҟалаз ҭымҭааазакәа.

– Уажәшьҭа исымдыршеи? – даду ииҳәаз иамамкзакәа, дақәшаҳаҭхеит Аслан. Уи исаҳаз сара иԥьасшьеит.

– Даду, «аԥсуаа зегьы аԥсыуааy ԥьушьоу» уҳәеит, исзеилымкааит уи иатцанакуа, – сҳәеит сара, Аслан иԥсы ааиҭакны данца ашьҭахь. – Аԥсуа даԥсыуами, нас, иаԥсыуоу аԥсуа, иаԥсыуам аԥсуа ҳәа ыҟоума?!

Еснагь еиԥш, сызҭаара аҭак аҟатцара дахымццакыкәа, дааиԥхьхәыцит даду.

– Аԥсшәа зҳәауа зегьы шаԥсыуаам еиԥш, аԥсуаагьы зегьы аԥсыуаазам, – еиҭеиҳәеит даду уажәраанза ииҳәахьаз. – Иарбан араҟа иузеилымкааз?!

– Ауаѳы ахьз имоуп, ажәла имоуп, саԥсыуоуп иҳәеит, аҧҳаҳәа аԥсшәа иҳәоит, нас, уи даԥсыуоу, даԥсыуаму ҳәа ҳәашьас иамоузеи?!

Сызҭаара даду игәатцанза ишнеиз здырратәы, иҷаԥшылара аҷеааиҭанакит.

– О-о-о, уара иҕәгәаз азҭаара суҭеит! – иҳәеит иара. – Иуҳәаз иашоуп, аԥсуа дзакәу, маҷк инарҭбааны исымҳәар, ус иаармарианы иузеилкаауа иҟам.

– Аиеи, даду, аиеи, саргьы истаху убри ауп! – сгәалаҟара бзианы, саағьатцәыгьатцәеит, даду ацәажәара игәасырԥхарц.

Уи игәалаҟара анбзиоу, иқәла ҭаҳмадак сакәушәа, ҭынч, дымццакʒакәа сызҭаарақәа рҭак ҟаитоит.

– Аҧсуара зырҷиаз аҧсуа иоуп, дад. Иара аҧсуа ихаҭа даҧсыуаны дҟазҭазгьы Аҧсуароуп, – иҳәеит даду, иихәо иажәақәа инартцауланы дышрызхәыцуа ихы-иҷы ианып-шуа. – Урҭ еимаздо рацәоуп, аха зегьы ирыцкуп ахьʒи ахьымʒги. Убри ахьʒи ахьымʒги ирхылҷиааауа роуп аҧсуа иҧстазаара злашьақәгылоу.

Даду ҳамҭакы дааиҧхьхәыцын, иажәа инацитцеит:

– Аҧсуа ҟазшьала дуаҩы хышьҭыхҩуп, дуаҩы ҧагьоуп, аха аҽхарззалара илаʒам – уи гаʒарас иҧхьаʒоит. Ус ауп иагьшыҟоугьы. Аҧсуа иҧагьара зхылҷиааауа ахпатуақәтцароуп. Ари зегьы ирыцкуп: ахаҭа ихы иатәеимшьо, уаҩы сибом ҳәа аҧсуа ихы иатәеишьом. Аʒәгьы димбааит, аха иламыс дамбои! Аҧсуа иламыс иара изы инцәоуп, иҧааимбаруп, иныхоуп, иуаҩроуп! Аҧсуара ус иҟоуп. Убри аҟазшьа еиқәзырхаз иоуп иапсыуоу…

– Егьырҭ зустцәада? – сгәы иамукәа, еиҩшашәа ианиҳәа, иажәа снаҧыҩлеит.

– Егьырҭ зны уаарҟәаҭци, зны аҧсуа иҟазшьа нагʒаны исҳәап, – иҳәан даду, ихшыҩ Аҧсуа иахь иниеигеит. – Аҧсуа дуаҩы аартуп, маʒак имазаргьы хатәы маʒоуп, еитцаҟәаҟәоу маʒаʒам, ауаҩы дизыразуп, агәыҧшқарагьы илоуп. Агәыҧшқара ибашоу қьиарам, ихатәроу уаҩроуп, ахьʒи ахьымʒги рҷы харада-барада ауаҩы игәы нирхаʒом. Аха ианаҭахугьы, иахьаҭахугьы, ишаҭаху еиҧш, дыцьбароуп – уи хатцароуп! Ахатцара злоу аҧсуа ахытҟьара даҧылоит, иблагьы ҟәысуам. Аҧсуа дзыцәшәогьы убри акызатцәык ауп – ахьʒи ахьымʒги! Убри аҟнытә, уи иҷыданы ихы дацклапшуеит, ауаа исзырхәарызеишь ҳәа еснагь агәҽанызаара имоуп. Ус еиҧш агәҽанызаара изҭазгьы Аҧсуароуп.

Абас дыҟоуп Аҧсуа! Абри иҟазшьоуп Аҧсуа даҧсыуаны дҟазҭаз. Абас иҟоу аҧсуаа роуп иапсыуааy, егьырҭ – аҧсуаа ирхьыҧшу роуп. Урҭгьы ҳаҧсыуаауп рҳәоит, ирҳәалааит, мап ххәом, аха хәычы-хәычла Аҧсуа иҟазшьа рҽадыршьцылалааит, иагьныҟәыргалааит, нас ауп урҭ азин анрымоу «Ҳаҧсыуаап!» аҳәара.

Даду ииҳәаз еилыскаазшәа сыҟоуп, аха инагӡатцәкьаны ишысзеилымкаазгьы сгәы иабоит.

– Нас, изахьӡузеи ахьӡи ахьымӡгӣ? – сиазтцааит иаалырҟьашәа. Аҧсуа еснагь агәеанызаара инатартә еиҧш закәытә мчузеи уи иамоу?

Даду зны дааҧышәарччеит, нас даахәыц-хәыцын, атак ҟаитцеит.

– Ламысдарас иҟоу зегьы, рҧхашьагас иҟоугьы, хәымгарас иҟоугьы – зегьы хьымӡгуп Аҧсуа изы, – иҳәан, даатгылт, ииҳәаз иажәақәа ихата дрызхәыцуа. – Аҧсуа иҧсы атцкыс дзымиааир, иагьҧхашьароуп, иагьхьымӡгуп; Аҧсуа инапхы цәгьахар, игәра гам – уигьы даара ихьымӡгуп; Аҧсуа хәымгарала ажьрацәара еилеигар – дмаҳагьоуп. Ари иреиҳазоу хьымӡгуп! Ус еиҧш адамыга знылаз инапы кны аҧсшәа иарҳәаӡомызт. Идтәаланы ачеицьыка рфаӡомызт. Ус иуҳәаша рацәоуп. Ахьымӡг зыдхалаз дхьымӡгуп итаацәа рзгьы: «Аа, арт раб дзакәу!» рҳәоит. Уи хьымӡгуп ижәла азгьы: ахьымӡг иигаз идамыганы ижәлагьы иахылоит. Ауаҩы ихшара рыла ахьымӡг игар – ипа хәымгарак ҟаитцар, иҧҳа ххәаапҳәаак лоур – уик зынӡаск ихьымӡг дууп! Хар змам ҳәа ирыпхьаӡо ус хьымӡгык ихылар, дыпхашьаны ауаа ахьнеиуа днеиӡомызт. Ус иҟоуп Аҧсуа ихьӡи ихьымӡгӣ.

Иҟан абзамыкәра хьымӡггьы. Ус ахьымӡг згаз, «рацәа аҿада дақәтәеит!» рҳәон. Уи ҧхашьара дуун. Убас изырымҳәарц Аҧсуа еснагь агәеанызаара иман. Аҧсуа хьымӡгла аҿада «данақәтәа», уажәшьта уи даҧсыуазамызт. Ажәлар «аҿада иақәдыртәаз», уа дақәтәоуп, азәгьы «дҿыжәихӡом!»

Даду ииҳәаз агәра ганы, иҿырҟасаны ишиҳәозгьы, иҳәашьа саарччеит.

– Даду, уи ауаҩы аргама аҿада дақәдыртәазшәоуп дтцәылхны ишуҳәауа! – сҳәеит сара, саахыччашәа. – Ус, ажәала ирҳәеит ҳәа, аргама дауақәтәах!

Исҳәаз даду игәамҧхакәа, илахь ааимаирҧыхәит.

– «Ус, ажәала!» – исҳәаз ажәа аатцәылихит. Ажәа закәу удыруоу?! Ахтып ҕьоит, абзтып ҕьаӡом рҳәеит. «Абз» зырҳәо ажәа азоуп. Аҧсуа зегьы реиҳа убри ауп дзыцәшәоз. Уаҩы қьачақьк, ауаа сырччоит ҳәа, днеины аҿада дақәтәар,

уи хьымзгзам, ус ауаа ирччоит аҟароуп. Сара ус ҟастцар иснаалазом, даҽеазәгьы инаалазом, аха иҟами уи знаало! Ус акәымкәа, Апсуа хатца, ахылпарч ихатцаны, аҽеада длақәтәан, ажәлар реизараҧеы днеир, уи хьымзгуп. Уи ауаѡ азәгьы «иҽеышькыл» кны дҽеыжәихуам, излацәажәо аус аҧы ажәа иртом. Ус идгылангьы иацәажәом, избанзар, ихы пату изақәымтцеит. Убриазоуп ахьымзг згаз изы «аҽеада дақәтәеит» зырҳәо.

– Аа, абыржәшьта еилыскааua салагеит! – сҳәеит сара, саамхагәыргьашәа. Мап, даду игәы иахәоит ҳәа акәым, итцабыргытцәҟьаны, уи ажәа атцакы маҷк еилыскааит.

– Ухшыѡ азцазар, уи бзиоуп, – иҳәеит даду. – Аригьы Апсуара иарҧеиеит, Апсуа еснагь игәиҽеанызарц. Апсуара иарҧеиаз – закәануп ажәлар рзы. Апсуа уи дзахыпазом, давсынгьы дызцазом, избанзар, зегьы збауа, зегьы заҳауа ажәлар уи азакәан иахылаҧшуеит.

– Аҳәынтқарраҧгьы ус ауми ишыҟоу! – сҳәеит сара, даду иажәа снапыѡланы, ииҳәо шиашоу шьақәсыргәгәарц.

– Мамоу! – иҳәеит иаахтцәаны, исҳәаз игәампхакәа. – Ажәлар иапыртцаз азакәани аҳәынтқарра иапыртцази узеидкылом. Аҳәынтқар изакәан уаҧашәар, атцартыша рытаны ухы ҧухыр ауеит. Апсуатцасла ахьымзг згаз – идамыцаны инхалоит. Уи ҧхәара амазам: Апсуара еилеиган – ажәлар адамыца инырцеит. Уигьы мҳәыруп. Аҳәынтқар изакәан иҧсахыр ауеит – иргәгәар ма ирпсыҽыр. Апсуара азакәан акәзар, уи псахшьа амазам, избанзар, ахьымзг хьымзгуп, ахьымзг хәычы, ахьымзг ду ҳәа иҟазам: агәыр зҙазгьы дгьычѡуп, акамбашь зҙазгьы дгьычѡуп – еиҧшны адамыца рнылоит. Ус анакәха, Апсуара «амҳәыр» аҳәынтқар имҳәыр атцкыс амч амоуп. Иубама Апсуара амч шаҟа иҩгәоу! – иҳәеит даду дазгәдуны.

– Избеит! – сҳәеит даду иаҳатыраз, избаз ҳәа акрыҟоума, исаҳаит ауп.

– Апсуа ҳәынтқарра ҟахцозар, Апсуара азакәан ҳақәныҟәароуп. Уи ажәлар иапыртцаз закәануп, ауа, атахы, аѡыза, ақәла, ачеицьыка, атцартыша уҳәа Апсуара аҧапхьа зегьы мчыдоуп. Апсуара азакәан аус ахьынзауаз ус иҟан. Уи

ашьҭахь ауп абас ҳабжамҽамшәа ҳанықалаз. «Аԥсуаа зегьы аԥсыуааy цьушьо!» анысҳәа иԥьоушьеит. Иԥьоумшьан, уи ус иҟамызт, аха ус иҟалеит: Аԥсуара анбжамҽамха – ауаагьы бжамҽамхеит.

Даду иихәо имаскыртә аҷынза сабаҟоу, аха усгьы исзеилымкааyа рацәоуп азы, зны-зынла сыҽиаҟаратәны сиацәажәалоит. Уажәгьы сгәы иаатцаххит исызцәыртцыз зтцаарак истарц – уи ус унавсуа иҟоугьы акы акәым.

– Даду, Аԥсуара ғәғәан уҳәеит, аҳәынтқар изакәан аиҳа амч аман уҳәеит, уажәы ибжамҽамхеит, иахьи? – сиазтцааит сара.

– Ус аамҭа иҟанатцеит, – иҳәеит даду, уи аҷаԥхьа иҳамчгәышьази аанаго.

– Аамҭа ус ишԥаҟанатцеи?! – иихәаз ԥьашьаны сиазтцааит. Сара исзеилымкаатцәкьеит аамҭа ҳәа зыҙбахә имаз закәыз.

– Аҳәынтқараа роуп, аҳәынтқараа! – иҳәеит даду ѡынтәгьы, цқьа еилыскаарц.

– Аҳәынтқараа?! – иԥьасшьеит сара.

– Аиеи, аҳәынтқараа! – ишьақәирҭәгәеит еиҭах. – Изԥьоушьозеи, аамҭа аԥсҟы зку аҳәынтқараа роуп: ирҭахызар арахь идыргьежьyеит, ирҭахызар анахь идырхынҳәyеит – дара ишырҭаху русқәа еиҷыркааyеит. Акамбашь ахәыл абоит, ааида абаҙом! Асовет мчра анышьақәгыла, амилатқәа зегьы зинла шәеиҟароуп, адгьылгьы ажәѡангьы шәзеиԥшуп рҳәан, зегьы еиурыжьит. Дара иахьырҭахыз амаа арҭеит! Уигьы акәындаз, Аԥсны амала ҳәа акрырҷартцоит, абарақьаҭра кажьуп ҳәа гәарартцан, цәхәи ҟьантази аҙәрыҟазар зегьы Аԥснықа еидырхеит. Избан! Аԥсны рнапаҷы иаргарц, ҳтцас, ҳқьабз хәаҽены ҳаиларыҙѡарц. Аҳәынтқараа роуп ус изыҙбаз, нас, иумчи урҭ рҷаԥхьа? Ирҭаххар – абаа уаларчаԥоит! Насгьы урҭ мшәы ҟәыш иҟәышуп: иааҟартцо зегьы унапалоуп ишықартцо!

– Унапала?! – иԥьасшьеит сара. – Унапала ишԥаҟартцо?!

– Аҳәынтқарра ҳәынтқарроуп, иццакҙом, ажьа уардынла иркуеит, – иҳәеит даду. – Урҭ, аҳаԥшьа ҟазтцо иѡызоуп, иахьырҭаху амаа арҭоит. Хәымгарак анықартцо, ажәлар

«агәра ддыргоиг» уи шыбзиоу, ишссиру. Нас уақәшаҳатымхар уабацо! Абасала, зжьы ужәыр зтәан еиламгылоз ауаа ааганы иҳаландырхеит. Уажәшьҭа суазҵаауеит: убарҭ аҟьалапаҵалақәа ирхылҵзи аҧсуаа ирхылҵзи еихыуаазалар, изеиҧшрахода усҟан аҧсуаа рхәычқәа?

– Анцәа идырп! – сҳәан, сыжәѡахырқәа сѡарыхеит.

– Анцәа иакәзам, урҭқәа зегьы ҳаҵацәа ирдыруан, – иҳәеит, даду. – Анцәагьы ибон, аха иҟарҵо ибарц дырзыҧшуан. Абас хәычы-хәычла ҳ-Аҧсуара бжамҿамыртәит, бҧьарк ҭмырҟьазакәа рнапаҿы ҳнаргарц. Ауаѡы ҟазшьас иҟоу зегьы илауааҙоит. Уи аганахьала арахә еиҳа «рыхдырра» ҕәҕәоуп ауаѡы иааста.

Даду иихәаз сарччеит:

– Ауаѡы иатҵкыс арахә рыхдырра шпаҕәҕәоу? – сиазҵаахт еиҭа.

Даду уаҳа ччаҧшьк илаҧш иаатҵамшәеит: иоуимбоз иажәа ҟаса алаф ахь ишиазгаз.

– Нас, уи уиаҟара изцьоушьозеи? – иҳәеит иара. – Ус баша схы иааҭашәаны исҳәаз ҷьушьома! Еихаҳааҙалапи еиуеиҧшым аҧстәқәа. Иаххәап, аласбеи, аҳәаҿыси, аҙыси. Иаҳҧыхьашәозар амаамынгьы наганы ирылаҳкып. Нас уҧшыр, аласба аҷыхә-ҷыхәҳәа ашра иалагоит; аҳәаҿыс акәзар ҳәатҵас иҕәыруеит, аҙыс ҙысуп, амла ианаклак, бе-кеке-ке ҳәа акьаасра иалагоит; амаамын ҳҧыхьашәаны ирылаҳкыр, маамын ҟазшьала ахы мѡаҧнагоит.

– Дасу дара ртәала иҟоуп! – сҳәеит ицьашьаны.

– Раҧхьа иргыланы дасу «рбызшәала ицәажәоит», – иҳәеит даду, урҭ ирҳәо еиликаауазар еиҧш иҧхьаҙаны. – Уигьы акәым, рыфатәгьы хаз-хазуп. Нас, ианрызҳалак иоуҳажьып. Усҟан иаацьоушьартә еицуп: еицгәартуеит, еицгәарлоит, рҭып аҿы еицыҧхьоит. Еихаазалами, еишьцылоуп, аха иахьгәартуа дасу дара рҟазшьа рымоуп: ала аху-хуҳәа ишуа аѡызцәа ахьчоит, аҳәа хымхымуа фатәык иашьҭоуп, иабалак афоит, ҙмахк абар агәараҳәа аҿынҵанажьуеит; аҙыс нықәпала-аақәпало, аматҵә, ашәҭыц хықәцәқәа уҳәа ирышьҭоуп; амаамын рыцзар, атҵлақәа инарықәпыл-аарықәпыло, ашәыр-ақәыр, аутратых уҳәа ирышьҭо-

уп. Ахәылԥаз ихынхәуеит рызхара ыф-ижә, ала рыцуп аламгәа ҽаҳәаны.

Абасала, зегьы рҟазшьақәа шрымаз иаанхеит, – иҳәан, дсазҵааит: – Исҳәаз еилукаама, Баҭал?

– Еилыскааит, ишԥасзеилымкааи, даду! – сҳәеит сара. – Аха уи ҷьашьатәҙам, избанзар, ала лоуп, аҳәа ҳәоуп, аԥьма ҷьмоуп, амаамын иахьугалак имаамынуп.

– Ииашаны еилукааит, Баҭал, аферым! – исҳәаз игәы иахәеит даду. – Аха ауаҩы амаамынқәа дрылауааҙар, дзеиԥшрахода?

– Амаамынқәа?! – саршанхеит изҭаара. – Ҳы, дзеиԥшрахода?

– Дмаамынхоит! – изҭаара аҭак ихаҭа иҟаитҷеит даду. – Ччархәрас иаaҟартҵо зегьы ҟаитҵо далагоит. Амаамынқәагьы ракәым, аҳәақәа дрылауааҙаргьы ҳәаҭас дгәыруа далагоит.

Даду иихәаз еиҭах сарччеит, скьатеиах ԥнаҭәартә.

– Узырччои?! – ихаҭа дԥышәарччо дсазҭаахт.

– Сабамыччо, ауаҩы ҳәаҭас дгәыруеит уҳәеит.

– Уи аҩыза «абаҩхатәра» змоу аԥсуа иоуп, аурыс амаамынқәа дрылауааҙаргьы иоурысра каижьҙом, ицәгьа-ибзиа дшоурысу даанхоит. Ус дыҟоуп анемец, афранцыз, акитаи! Ациангьы ус дыҟоуп. Ус иҟоуп зегьы! Аха ҳара, ҳбызшәагьы ҳҭасҟәагьы нкажьны, аҟьалаԥалақәа иҳаланагалаз ртәы шьҭаҳхит – уи маамынраҙами? Зегьы ус иҟам, Анцәа иԥьшьоуп, иапсыуоу даԥсыуатҷәкьоуп! Убриазоуп аԥсуаа зегьы аԥсыууаау ҷьушьо зысҳәаз. Нарҭаа рҟазшьа еиқәырхаҿы измоу, ртҵас ныҟәызго убарҭ роуп аԥсуаа, егьырҭ рапсуара маамынроуп! Аԥсуаа ас иҟазма? Мамоу! Анкьа аԥсуаа зегьы аԥсыуаан! Иҟан уи аамҭагьы.

Даду уи аҿены сеилеигеит. Ҳшеицәажәоз аамҭа рацәаны ицан, арахә-ашәахә уҳәа адәахьтәи ҳускәа рахь ҳаиасын, ҳаицәажәара хмыркәшаҙакәа ҳдәылтцит. Аха даду иихәаз схы иҭагьежьуеит, уигьы акәым, сара ҳажәлар еилыграаҙа избо салагеит: шьоукы Нарҭаа ирхылтцшьтроуп, рхымҩапгашьагьы ус иҟоуп; даҿеашьоукых, ҳаргьы ҳаԥсыуаауп ҳәа ражәа узахыԥом, арахь амаамынқәа ирхааҙалоуп, урҭ

рҟазшьоуп ирымаху… Аԥсҭазаара уҳәеит ҳәа, зегьы удыруашәа ушыҟоу, убас еиԥш зҭаарақәак цәыртцуеит, акгьы шузымдыруа уа иааԥшуеит. Ишԥаузымдыруеи, иудыруагьы маҷзам, аха иузымдыруа, о-о-о, шаҟа ыҟоузеи!

Аухантәаракгьы схы иҭагьежьуан уи ҳаицәажәара. Адырԥаҽены, иманшәалаз аамҭак алхны, иацтәи ҳаицәажәара иацыстцеит.

– Даду, иацаахыс схы иҭагьежьуеит уажәақәа: «Аԥсуаа зегьы аԥсыуааy цьушьо!» ҳәа иуҳәаз, – сҳәеит сара, цқьа ихшыԥ сзишьҭырц. – Ус иҟазтцаз, иахьынтәиаауа атәгьы уҳәеит, аха сара зегьы еиԥшноуп ишызбо, еиԥдыраашьас ирымоузеи иаԥсыуоуи иаԥсыуами? Саргьы аԥызцәа сымазар ауми, истахуп Аԥсуа ԥызас дсымазар, аха дызлаздыруеи уи ауаԥы даԥсыуа иашоу, даԥсыуа маамыну?

Дԥышәарччеит даду, игәы иахәаны.

– Уи аԥстазаара иунарбоит, – иҳәеит иара, иажәа ркьаҽены. – Амала, угәҭакы бзиоуп.

– Ҟоҳ, мышкызны избо зыстахи, сара иахьа избар ауп истаху! – схьатцып ҳәа сгәы иҭам саргьы.

– Уи ирмарианы башьа амаҙам. Уԥстазаараҽы мыҟәмабарак уанақәшәалак, иаразнак иунарбоит иаԥсыуоуи иаԥсыуами.

Даду ииҳәаз шысзеилымкааз аниба, иажәа инацитцеит.

– «Ауаԥы дахьудыруа абноуп» рҳәоит. Абжьааԥны путк аџьыка ицуфаргьы дузеилкаазом. «Абна» захьзу – аԥны андәылтц, аус-аҳәыс ахьыҟоу. Уаҟоуп абзиагьы ацәгьагьы ахьупыло. Абзиа абзиоуп, аха ацәгьа анаашәыдыҕәҕәалалак ауп шәанеилибакааyа. Даԥсыуазар – укажьны дцаҙом! Даԥсыуазар – аҙгьы ууанахәар, иаргьы иҽеиҭоит! Даԥсыуазар – абас сҳәар сара исыхәоит, абас ҟастцар сара исзеиҕъуп ҳәа дхәыцҙом, уара уцхраароуп дзызхәыцуа. Избанзар, уи ауаԥ ииҳәаз хәоуп, уи даԥсыуоуп! Аԥсуа ииҳәаз ҟаитцаанҙа игәы тынчҙам: атцәца кны ҽырбашақә акы иҳәазаргьы, ауаа ирбо-ираҳауа уал дук хьымҙгны идушәа ибоит. Убри «иуал» анишәалак ауп «ихьымҙг анихихуа. Аԥсуа даԥсыуаны дҟазтцазгьы убри ихьзи ихьымҙги роуп! – уаҳа иажәа иацымтцакәа, даатгылеит даду. Саргьы урҭ иажәақәа срызхәыцуа сааиԥхьхәыцит.

– Иуҳәаз зегьытцәҟьа сзеилымкаазаргьы, цытк еилыскааит, – сҳәеит сара мачк сааԥышәарччан, сызлаз схәыцра саалтцны.

– Цытк еилукаазар – уи бзиоуп: уажәшьта егьырт иузеилымкаазгьы еилукаауа уалагоит, – иҳәеит даду, наҟ саԥхьаҟа снарԥшуа. – Атцарадырра шәҟәылоуп ишыртцо, аха ауафра узыртцо аԥстазааароуп. Аԥсуара зырҿиазгьы аԥстазааароуп – уи шәҟәыла тцашьа амазам.

– Избан Аԥсуара шәҟәыла изузымтцо?! – иамаскит даду иихәаз, сгәы иаатцаххшәа.

– Избан, избан! – иаатцәылихит сызтцаара. – Асас дузааир, ашәҟәы улахь иадкыланоума «Бзиала уаабеит!» ҳәа шиоуҳәо?!

Даду иҳәашьа сарччеит. Уажәы ихатагьы дыччеит.

– Аҳәынтқарра азакәан ѳыцьа-хѳык рхы ааидкыланы ақьаад ианыртцоит. Аԥсуара акәзар, ажәлар роуп иаԥызтцаз, иаԥыртцеит шәҟәыда-быгьшәыда, убриазоуп уи ажәлар ирыԥстазаараны изыҟазгьы. Атцара змоу ақьаад иану ауп ирдыруа, ажәлар иаԥыртцаз абардыруеи!

Сыблақәа тырхаха даду сизыԥшуан, иихәо зегьы гәынкыло, аха уаха иажәа иацымтцакәа даатгылеит.

Иаатынчрахеит. Даду иџьымшьқәа еизыртцәаны инартцаулан акы дазхәыцуан. Уи ихәыцшьа сара сгәы аархытхытит.

– Аибашьра иаҳнарбазгьы рацәоуп, – ҳамтакы иҿымтра ашьтахь, ихы ртцысуа даацәажәеит, дахьԥшыц дыԥшуа. – Цьоукы аға иҿагыланы рыԥсадгьыл рхы иқәыртцеит, цьоукы аға ичан рхы ақәыртцеит, даҽеацьоукых аға илымшаз Аԥсны еимыртцәеит… Иаԥсыуаауи иаԥсыуаами еилырганы иудырырц утахызар – убартгьы урызхәыцла. Уртгьы аԥсыуаан! Ҳаԥсыуааун рхәоит иахьагьы!

Даду убарт атцыхәтәантәи иажәақәа ихьшәашәаза сгәатцан инеин итцааршәха иааснырит.

– Избам, даду, ҳажәлар ус изеиѳшахаз? – сгәы иалырсны сиазтцааит.

– Ҳажәлар еидызкылоз Аԥсуара акәын, иуасымҳәеи уи бжамҽамызтәыз, убри ауп абас ҳаилыграаза ҳҟазтцаз, – иҳәеит даду. – Аԥсуа дзакәу, Аԥсуара уи ԥсыс ишихоу ҳара ҳатцкыс

ҳаҕацәа ирдыруан. Урҭ ирдыруан аԥсуа и-Аԥсуара анимух, дшаԥсыуамхоз. Усҟан изхара иҿазҵоз дитәхон. Умбои ҳахькылнагаз! Ус иҟартцахьаз роуми изҳәоз: «Уара, урҭ хацәоуп, уаргьы иуҿартцоит, даргьы ирфоит». Еицырфоз Аԥсны амал акәын, аха уи иазхәыцуа дабаҟаз! Усҟан акәым, урҭ уажәгьы иазхәыцҙом… Амаамынкәа ирхаазалоу урҭ рҟазшьоуп ирымоу, аҟьалаԥалақәа ирылаазоу – мгәалоуп ишхәыцуа. Аԥсуатәҟьа зынзаск даҽеазәуп: уи иламыс ауп ԥызара изызуа, ахьҙи ахьымҙги роуп амҩа дыкәызтцо. Аԥсуаа иаԥсыуаауи иаԥсыуаами еиламырцҳакәа иудырырц уҭахызар, урҭ злеиԥшымгьы удыруаз.

Сшанханы сизыԥшуан, иааиҳәоз иажәақәа акакала игәынкыло. Иара иеиԥш инартцауланы урҭ срызхәыцыртә сабаҟаз, аха усгьы сыхшыҩ рызцон урҭ зыҙбахә имаз.

– Даду, урҭқәа зегьы реилыргара сцәыуадаҩзаргьы, уажәшьҭа избар издыруеит, – сҳәеит сара маҷк саахыхәмаршәа.

– Ус ауп, ус! – иҳәеит даду исҳәаз игәы иахәаны. – Аԥсуара ҭутцаауазар, аԥсуа дзакәу удыруазароуп. Аԥсуа игәы атца уҭамԥшкәа Аԥсуара еилкаашьа амаҙам. Уи имариоу усҙам: шәеилатәаны қьаф шыжәуа ԥутк аҧыка еицышәфаргьы, Аԥсуа дуздырҙом. Аԥсуа дахьудыруа ауаҩреи ахатцареи рҿоуп: адгьыл шәеицыкәаарыхуазар, шәҳәаакәа еивазар, шәырахә еилазар – дудыруеит; аматцураҿы шәеивагылазар, аҳәынтқарратә ус шәеицахагылазар – дудыруеит; ашәарҭа баапс уҭашәар, аҙгьы ууанахәар – дудыруеит. Убартқәа зегьы рҿы акы еимашәкыр, цтәак шәыбжьалар, аԥсуа и-Аԥсуара ламыс ишиднатцо ала ихы мҩапигоит. Усҟан, азараҟьа еиԥш, днаҳәы-ааҳәҙом. Убриазоуп «Аԥсуа ииҳәаз ҳәоуп!» зырҳәогьы. Усҟан уи игәра га! Агәрагара амацарагьы акәым, ухатагьы ухымҩапгашьа уазхәыц. Убасҟан ауп аибаҳатырра анықало! Изҳәо ҳәам, шәарахтцас еснагь ихьаԥшкәаԥшуа, зқьи шәи жәохәынтә «саԥсыуоуп!», «саԥсыуоуп!» иҳәаргьы, игәра умган, ҩызасгьы дышьтумхын. Ус иҟоу амаҷсаҷқәа рҿгьы дудыруеит.

Даду, илахь еиқәтцаны, ҳамҭакы дааиԥхьхәыцит. Уи уажә илаԥш хан иҟьаҟьаза иаартыз ашә ахь. Араантә аца

ибарҭан, уи ашьҭахь игылаз аратԥлеи, уи ааҩсан игылаз алаҳаи ибарҭан; агәараҽы акәкәыҳәа ашьац ытыкәкәаауа аҳәарақәа ыԥәын, урҭ ҳбатгьы рылан ахы шьҭацаланы. Аха даду уажәы урҭ акгьы ибазомызт – ибла дыхгылан Аԥсуара иалааҙаз, зажәа ажәаз Аԥсуа. Уажәытԥәҟьа убри иакәын игәы иҭаз, ихәыцра иалаз. Ус еиԥш агәаанагара соуит иажәа ианацитԥа.

– Еҳ, Аԥсуа, Аԥсуа, дабаҟоу изҳәо ҳәаз Аԥсуа хатԥа?! – иҳәан, даагәынқьит атыхәтәан. – Дзакәытә хатԥоузеи абгасса ирфаз! Ақәыцьма акәындаз, мап. Абгасса! Аԥсуа днарҭын, ддауаԥшьын, дыфцырҟьан, аха инасыԥ анацымныҟәа – абгасса дырҿытцахәхеит…

Еиҭах еимгеимцарак аҟара даатгылан, дааиԥхьхәыцит. Сара сыблақәа ҭырхаха сшизыԥшыц сизыԥшуан, уажәыушьҭан иихәарызеишь ҳәа.

– Мап, ус сҳәеит ҳәа, ахәацаԥшь аблақәа ҭнамхҙеит, – игәы иаанагах здыруада, са сахь дааҳәны ихы аасыҟәикит, маҷк иаахьаршшашәа. – Макьана иҟоуп аԥсуаа, уи аибашьрагьы иаҳнарбеит… Аԥсуа ҳәынтқарра ҟаҳҭоит рымҳәеи, убри аҳәынтқарраҽы аԥсуаа – аԥсуаатәҟьа, аԥыжәара рыҭатәуп, нас ауп Аԥсуа ҳәынтқарра аныҟартԥо. Иуаҳама исҳәаз? – иаалырҟьаны дсазҭааит. – Шәара уажәы ишәымчгәышьеи, иха шәаамҭа анаилак, убас Аԥсны ныҟәыжәга, нас ауп Аԥсни Аԥсуареи анеиқәхо…

Уи аҽны ҳаицәажәара уи ала ихҳаркәшеит. Даду иҿцәажәарақәа раан еснагь ҿыцк сзааиртуан, аха уи аҽны даду ихаҭа ҿыц даасыртит, иареи сареи ԥутқ аҵыка шеицаҳфахьазгьы.

Февраль, 2001

ЛАМЫСЛА АМЦХӘАРА

Сасцәақәак ҳҭан. Нанду рхәы ҟалҭан, дадуи дареи ааидтәалеит. Сара сырхатгылан, аҩы рзыснаҳауан – уи сара сзанаат акәын асасцәа анаҳҭоу. Урҭ акгьы инацҳауан, ҭәыцақәакгьы ркуан, аха еиҳараҙак ҭынч итәаны еицәажәон,

ажәытә-аҽатә ирылацәажәон. Усҟан сара сыгәгьы лымҳаны исзыҟалон.

Даду хҭыск дшалацәажәоз иажәа иналатцашәа ус иҳәеит: «Аиеи, шьҭа, уԥсуа ламыс иақәнагоны иубозар, зынгьы аиаша уҳәароуп, зынгьы амц уҳәароуп».

Сара слымҳа иаҳаз схата агәра сзымго, сышҳазҙа снаизыԥшит. «Ус иатахуп апсҭазаара» имҳәаҙеит, «уԥсуа ламыс» ҳәоуп иихәаз. Ари џьасшьеит сара, аха реицәажәара сажәа аластцар игәгамызт азы, ичҳаны сеааныскылеит.

Асасцәа цааҧза арҭ ажәақәа схы итагьежьуан. Урҭ анца, даду иусқәа-иҳәысқәа дшырҷыз сиазтцаартә сзыҟамлеит, насгьы иқьаф ыҟан. Адырԥаҽены еиҳа иаманшәалаз аамтак алԥшааны сиазтцааит:

– Даду, «Апсуара ламысуп, аламыс апсыуароуп» уҳәалон, аха иацы иуҳәаз иатцанакуаз сзеилымкааит.

– Исҳәеи иацы?! – дшанханы даасзыԥшит.

– «Уапсуа ламыс иақәнагоны иубозар, зынгьы аиаша уҳәароуп, зынгьы амц уҳәароуп» уҳәеит. Амц мцуп, нас, апсуа ламысла амц шԥоуҳәо?!

Даду даапышәарччеит. Уи идырит сара баша сшизымтцааз. Дааиԥхьхәыцит, маҷк инартцаулашәа. Сара иаразнак издырит, иаармарианы акәымкәа, сызтцаара атак инткааны иҳәарц шитаху.

– Апсуара акалашәа иҟоуп, Батал, – иҳәеит иара ажәа ҟасала, уаԝ дук диацәажәозар еиԥш иԥхьаҙаны. – Апсуара адәышшара уқәланы уанцо иаԝызаҙам, уи акәаматцамарақәа рацәаны иамоуп. Урҭ еитаҳәашьагьы рымазам…

– «Акәаматцамара» захьӡуи? – иажәа снапыԝлашәа сиазтцааит, уи закәу мдыркәа анаԝс иихәо сзеилымкаар ауан.

– Акәаматцамоу? – дазтцааит ус, ихата цқьа дазхәыцырц акәхап. – Акәаматцама иатцанакуа рацәоуп. Асасцәа дахьқәа утазар, ахәша уҷыжжуа апсшәа картцәаны иуҳәароуп, ашьтәа рзушьыргьы, ишәфо егьшәымтцам, аха акы шәнацҳа уҳәоит; урҭ ахьутааз агәахәа ду шурҭаз, иахьатәи амш уара узы ныҳәак ишаԝызоу уҳәа апсшәа картцәаны ироуҳәоит. Асасцәа утами, урҭ ргәы иахәаша ажәа ҟәанда уҳәароуп. Хымԥада уи асасцәа ргәы иахәоит, даргьы атак ажәа рҳәоит.

Иҟоуп, агәы аҭамзаргьы, ус адәыԥсшәа аҳәара – ҽырбашақә, мамзаргьы ҽырԥшҙагас. Уи хыркыбызшәала ацәажәароуп иаанаго, уигьы аԥсуа иҟазшьоуп. Аха иҟахуп ажәа ԥьбарала ацәажәара анаҭахугьы. Иаҳҳәап, иҽеим уск еилшәыргозар. Уи акәаматҭамарахь иатҭанакҙом. Усҟан абԥьар аиԥш, уажәа еибагозароуп, унавала-аваланы акәымкәа, иҟоу ишыҟоу иаахтны иуҳәозароуп…

Уажәы уара узызтааз амцҳәара. Аԥстазаара акалашәа иауҧахым, иҟоуп амцҳәара анаҭахугьы… Уччеит, аха ус ауп ишыҟоу. Абзиа ҟаутҵарц ануҭаху ауп. Усҟан умц хәрыбгьыцуп, иагьламысуп, еиҳараҙак угәтакы анынаугъа. Убригьы аԥсуа кәаматҭамақәа иреиуоуп.

Сара даду ииҳәаз ԥьашьаны саапышәарччеит. Уи игәамԥхеит.

– Усхыччоит, аа? Уара утәалоуп! – иаарԥшқашәа исаҽԥниҳәеит.

– Даду, сара сышпаухыччо, сухыччаҙом, амала, амцҳәара ламысуп ахьуҳәаз ауп сзырччаз, – игәы аакастцеит мачк.

Даду даахәыц-хәыцит. Уи ибеит ажәала ииҳәаз инагъаны агәра шызымгаз.

– Ус ануҳәа, иуасҳәап хтыск, амц шысҳәаз, нас ауп иане-илукаауа уи шаԥсыуароу, иагьшламысу.

Абас сгәы ырхытхытны даатгылеит даду, исеиҳәараны иҟоу иажәабжь игәаларшәо. Сара сыблақәа тырхаха сизыԥшуп.

– Ауаҩы иԥстазаараҿы арраматҵзура акратҵанакуеит, – иҳәеит иара. – Усҟан уи дқәыԥшуп, Аԥсны дналтҵны ԥьаргьы дымцаҙацт, аха уажәы Урыстәыла анаҙара дыргеит. Са сызхаану аамта ауп сызлацәажәо. Разҟуп хҩы, ԥшьҩы аԥсуаа анеицу – убри аҩыза разҟны иҳауит сҩызцәагьы саргьы: хҩык аиҩызцәа арра ҳаицыргеит, ҩынтә-хынтә ҳаицрыргарц иапшьырган, аха ҳанрыҳәа, нас бзиоуп ҳәаны, ҳаанрыжьуан. Ирыҳәозгьы сара соуп: ҳлеишәа ҳарбзиоит, иаашәҳәо акы ҳнахыԥом, сҳәон. Ар рҿы уи ауп ирҭаху. Ҳаргьы ҳапсыуаамзи, иаҳҳәаз ҳәан, аԥсуатцас лаҙара иҳамазгьы ҳахәеит.

Ар рҿы аҳатыр бзиа ҳаман, еиҳараҙак уи зыбзоураз, ҳара еицыз ҷыдала аиҩызара иҳабжьаз акәын. Аратәи ие-

иԥшымызт уажәы ҳаиҩызара: Сибра агәаҷы, 30–40 градус еиҩжәаны иахьҭааua, аӡы аҿыцҳәа инкоуҟьар, ахьхьаҳәа итцааны иахькаԥсо – убраҟоуп аиҩызара закәу ахьудыруа! Абарҭкәа зегьы зыхганы иааз ҿенак ҳаибамбар ҳагәхьааибаго аҷынӡа аиҩызарагьы агәыблрагьы ҳабжьан. Есымша ифо-ижәуа ҳаицымызт – уи мшгарахон, аха аныҳәаҟәа раан уахык-уахык дасу ҳаҩнатақәа рҷы ҳаидтәалон, ачеиԥьыка еицаҳфон, арратә ҳахҭысқәа ҳгәалаҳаршәон – урҭкәа ҳара ҳзы хаштра зқәымыз ракәын.

Ус, ныҳәак азы аиҩызцәа руаӡәы Леуарса иҟны ҳаиқәшәеит. Ашықәсҷыцтәи ныҳәан, аҩымш рзоуп, зегьы арыжәтә ҳарчаланы ҳаҟан, иҳаднагалаз агәылацәагьы ҳаргьы кыр ҳҟьафқәа ҟаҳҭеит. Урҭ зегьы раасҭа сара еиҳа сааскьаган аҟнытә, ҷытцгақәак ҟатцаны саарылтцын, сҿы уа иҷаҳәан, сыҩеыжәлан, аҩныҟа сааит. Аҩыжәрагьы хык амазароуп: иахьынӡаҳҭахыз иаҳфеит, иаҳжәит, нас ианаамҭаз ихсыркәшеит. Уи саӡҩызараӡам, уи аԥсыуароуп, ачеиԥьыка пату ақәтцароуп. Сҩызцәагьы ачеиԥьыка пату ақәызтцоз хацәан, аха... «Аха» зысҳәо, ари аҩы ҳәа иҟоу, Асовет мчра иаҩызоуп, ацәгьеи абзиеи еиҟароуп: иара атәы ашҟа уанианага, аҟәышгьы агаӡагьы зегьы еиԥшхоит.

Изхысҳәааз, сара сышьҭахьгьы итцегь ржәызаап! Умбои, аҷыркәалкра иакит, ацашьа иақәшәом. Аԥшәма имаҳә – иаҳәшьа лхатца дҳақәшәан, уигьы дҳадтәалан. Хар змамыз арԥысын Сафер, аха арыжәтә маҷк дарласуан. Зегьы ҟазшьак-ҟазшьак ҳамами! Дубап аӡәы, арыжәтә анижәлак ашәаҳәара хҭеикуеит, аӡәы – акәашара, даҿеаӡәых иажәа ҭыхәапҭәарак амаӡам. Урҭкәа зегьы учҳап, аха дыҟахуп даҿеаӡәых – ибла акакаҷ ытцашәо далагоит. Анкьа зны гәалак имазар, уажә игәалашәоит, игәалазыршәогьы ани арыжәтә мыждоуп. «Иҳәа, иҳәа, уажә иумҳәозар, нас ианбоуҳәо!» ҳәа ииаисны дакуеит. Ус иҟоуп арыжәтә аҟазшьа.

Ҭыԥх Ҳақыбеи ашьха дахьыҟаз Сафер ицәқәа ҭакны амҷы рылааигазаап! Уажә игәалашәеит, убама! Игәалашәеит моу, ҿыԥныҳәас иитеит.

«Уара угәра ганы сыцәқәа устеит, уара итцакны амҷы рылааугон!» иҳәеит Сафер. «Уцәқәа рымацара роума, егьырҭ-

гьы тҳаҳкуан, митә ҟалама цьалла қдык рҳәазаны иааргазар!» – Ҳақыбеигьы игәынамʒара иҳәеит.

«Егьырҭ иҟоутҵалак уара иуламысуп, аха сара сыцәқәа урхылаԥшла ҳәа унапы иаҧыстҵеит, уара уламыс иақәнарганы ишԥатҵаукуаз, сара рыԥсы ршьап ҳәа ашьха икасцеит!» иҳәеит.

«Уара уцәқәа ракәым, сара сыцәқәагьы тҵаскит, арахә ангәараҳҳ азин ҳамоуп урҭ рҭакрагьы!» – дхьатҵуамызт Ҳақыбеигьы.

«Уара уцәқәа уцәқәа роуп: иуҭахызаргьы итҵакы, иуҭахызаргьы уԥсы иаҭ, аха сара сыцәқәа рҿы уара усс иумазеи!» – дытҵҟьеит Сафер атцыхәтәан.

«Ааит, сара уцәхьча сакәызма, ахьчарада атҵакра азин сымаʒамкәа! Уцәқәа уԥсгьы иамоуп, уангьы уабгьы рыԥсгьы иамоуп!» – иҳәан, ашырҳәа дҩатҵҟьазаап Ҳақыбеи. Уи акәын, арҭ еидымԥсылар ада ԥсыхәа рымамкәа иааиҿагылазаап!.. Аҩы мыжда! Грас иумоу зегьы араргамоит! Нас, ианухыԥсаалак, уахьхәгәышьоит, аха ииаг!

Аԥшәма уажәраанʒа ичҳаны дрыбжьаҟазон, аха уи изыʒырҩуа иҟазма, рытра итҟьахьан. Иара аԥшәмагьы итра дытурҟьар – аԥсынкәа! Аа, уажәы дагьтдырҟьеит уи итра!

– Ааит, аламысдақәа, сара сыҩноума шәани шәаби рыԥсхәы ахьыжәуа, удәылтҵ уажәытцәкьа! – иҳәан, днаиқәыҳәҳәеит Ҳақыбеи.

– Аа, усоума, учеиҵьыка сҿатҵаны, алажә еиԥш сдәылуцоит акәу?! – иблақәа кылцаны даагылазаап Ҳақыбеи. – Убарҭ улажәқәа среиԥшуп уара ууаҩуп ҳәа знымзар-зны учеиҵьыка сфозар! – иҳәан, аҕьаҩҳәа ашә нкыдҟьаны дындәылҟьазаап. Аԥсуа уҩны ддәылуцаргьы, алаба рхха уисыргьы – акоуп.

Иумбои аҩы мыжда иҟанатҵақәо! Иаамжәыргьы ҟалом, иаажәыргьы аа, иубоит ирызнауз: ахаан ухахьы уцьымшь ыҟоуп ҳәа еибызымҳәацыз, зҿатҵа еиҩшаны изфоз аиҩызцәа гәакьақәа, иԥсыр еибамтҵәыуо аҿынʒа инеибагеит. Сара урҭқәа абаздыруеи, сиарҭаҿы схәапʒа сианы сыцәоуп!

Адырҩаҿены иҟалаз аусмаҳахуаз! Псрак-ʒрак еиԥш ихьаазгеит. Сара исыхьзар еиԥш исыԥхьаʒеит, аха иҟалашаз ҟа-

лахьан, ихьаазгоиг ҳәа акыр иахәозма. Иҟалашаз ҟалахьан, цабыргуп, аха аҧсҭазаара уаҟа аҭыхәа ҧымҵәеит, анаѡс ѡызара рзеиламкәа зынӡа инеилыҧсаа ицазар, иубаз еицәа убеит ҳәа, убри ауп ахьымӡг еиқәаҵәа! «Ус ҟамларц азы иҟаҵатәузеи?» сгәы иааҭысҳәаан, уажәшьҭа схәыцра уахь иниазгеит. Макьана сызҵаара аҭак шызмызбацызгьы, амѡа сықәлеит сынкахәыцуа. Сышиашаз Ҳақыбеи иҷы снеит. Акы, уи сивсны наҟ сызцарызеи! Ѡба, иара иоуп еиҳа ахьымӡг зыдхаланы иҟоу.

– Ҳаилгеит, уаҳа ус ҳамам! – иҳәеит иара иаахҵәаны, иҟалазеи шәаҧьал аама ҳәа саниазҵаа. – «Уан» сымҳәеит, «Уаб» сымҳәеит, сабҧьар самыхеит, иуаҳауоу, ичеиҧыка сҷаҵаны, алажә еиҧш, иѡны сдәылицеит! Уара ус узиур ишпаҟаутҵо? Сара сзы уи уажәшьҭа ҧсык диѡызоуп, иара изгьы сара сызустада, ҧсык сиѡызами!

Игәала иҳәааны сеихаҧсы-еитҵаҧсы сгылан, сизыӡрѡуа. Аҭыхәтәан, уаҳа иттҵаара саламгакәа:

– Иаҧьал аама Леуарса, ихьзеи, ианаҧьалбеит, – сҳәан, снахынҳәны сҷынасхеит. Уаҳа иаҧсышәоуп ҳәа аѡныҟа ууаи ҳәагьы сеимҳәеит, убасҟак игәы ԥжәаны дыҟан Ҳақыбеи.

Сышиашаз иаха ҳазҭаз Леуарса иахь сцеит. Амѡахь схәыцуан сахьнеиуа исҳәарызеи ҳәа. Иара иихәо уажәнатәгьы издыруеит: даалаганы иѡыза дахьдәылицаз шиашоу ашьақәырҷәҷәара далагоит. Уи агәра гатҵәҟьаны акәзам, абзамыҟәра иҟаитҵаз аҷы ихы алаирҟьиарц. Сара сакәзаргьы ус акәхап ишысҳәо. Идәылицазгьы, умбои, акы схароуп имҳәаӡеит. Ус ауп игәааз иҟазшьа шыҟоу.

Абасала, даара аус ду схы иадыстцеит. Уиадагьы ҧсыхәа сымамызт – аганахь сзымгылеит, сѡызцәа роуп. Аҟажаѡы дыбжьыпсаауеит ҳәа, арҭ еинсыршәоит ҳәа сшаҷу, имфа-имжә сшыҟоугьы, ҳаиланагалар схаҭагьы снарылпсаа сцар ауеит. Аха уажәы уи сазхәыцуа сыҟоума, алаба аахара атцкыс еицәоу рыбжьалеит, убома! Алаба уаахазар иабаргәузеи, ухатцами, ушьа ууып, аха ари ауаѡ алажә еиҧш ишьапы кыдҟьаны аѡны ддәылтцуеит, арахь ишьа изуӡом! Уѡны дааир, ддәылуцап, уиалагьы ушьа ууып, аха иара дааиӡомеи! Нас ушьа злаууеи?! Ашьоура закәу удыруама? Дусыр – уи-

сроуп, ашьа уҽихыр – уаргьы иҽухроуп. Анцәа иумҳәан, аха уаҩшьразаргьы ус ауп ашьа шутәу. Аԥсуа ишьоура азакәан ус иҟоуп.

Сахьнеиз аԥшәма ақәабеиқәара иҽысны, дшытҟәацра дыҟоуп, аха уи игәала сазымʒыргʒакәа, сахьыҟаз иаҳәаны инацыстцеит:

– Ҳақыбеи даара ихьымʒгшьаны дыҟоуп, иуеиҳәаз сыздыруам, аха, – сҳәеит сара. – Ҳаиҩызара анаҩсгьы, ичеицьыка сахатәан, убри аҳаҭыр збаргьы ҟамлози, аха арыжәтә сеиланагеит, убама иҳәан, даара ихьааигеит ихьыз. Иуеиҳәеи, уара, абасҟак ихы хьымʒгишьартә еиԥш? – сиазтцаит атцыхәтәан.

Азныказ дзыҩза даасзыԥшит Леуарса, нас:

– Сара изызуз уеимҳәаʒеи? – иаалырҟьашәа дсазтцаит.

– Изууи уара, уисма?! – саацтцҟьашәа сиазтцаит саргьы. – Ус егьсаимҳәаʒеитеи!

– Сисындаз, иаргьы дысмысуази, уа ҳагьеиҭахон, – иҳәеит Леуарса.

– Ҟоҳ, уи атцкыс еицәоу иҟашәтцеи, уара, шәеилагама?!

– Сыҩны ддәылысцеит!

– Ишпа, уара?

– Ишпах, ддәылысцеит!

– Уара, Ҳақыбеи ус агьсеимҳәаʒеитеи!

Уажәрааншʒа амтц иазытцҟьо итәаз Леуарса, амца зыншыз ацәацәашь еиԥш, длеиқәкатеит.

– Ҳаи, аф сысындаз, алаба рхха дсысызшәа, аҩнытцәкьа ддәылсымцандаз! – иҳәеит иара, маҷк данааиԥхьхәыц ашьҭахь. – Аҩы ыжәны иакәым анунарҳәа, наҟ уаҟәытцыр еиҕуп. Ахаан исмыхьцыз сыхьит, аа, сшьы, уажәшьҭа исҳәо башами!

Саргьы исаҳарц исҭахыз ансаҳа, уиаҟара сҿынсмырхеит.

– Иҟалаз ҟалеит, иара ԥсрак-ʒрак еиԥш ихьааган дыҟоуп, уаргьы – ус, убри иазырханы, анаҩс шәмеицәажәошәа, егьиуашәа даҿа бзамыҟәрак ҟашәымтцан, – сҳәан, сааилабжьашәа уны, схынҳәны сҿаасхеит. Уажәы иҟам-иным акы ʒбауа, егьиуа акәымкәа, иихәаз иажәа еиҭасҳәоит ауп, уаҳа ус сымаʒам.

Ҳақыбеи игәаара шихымпсаацызгьы ажәабжьс иааигеишь ҳәа игәы шыхытхытуаз иблақәа ирхызбаалеит… «Уигьы бзиоуп!» сгәы иаатысҳәааит сара. Цаса еиԥш акәымкәа, уажәы ашныҟа сицны снеин, амца аԥхарраҷы ҳаатәеит.

– Ишәыхьыз абзамыҟәра шәара шәатцкыс сара ихьымзгысшьоит! – сҳәан, маҷк иаарцьбарашәа сажәа хсыртлеит: – Сахьнеиз Леуарса ихы кны дынкахәыцуа дтәоуп, Цира алаба кшаны дтцәыуон ҳәа! Алаба рхха дсысуазшәа, дышԥадәылсцоз, иҳәеит. Ихьымзгшьаны дыҟоуп иузиуз. Ианихыԥсаа дҟәышхеит, убама!

Саатгылеит, уаҳа ацымцакәа. Сыпшуп иахиҳәааува збандаз ҳәа. Ҳақыбеи ишызбоз дҟәашза даақалеит. Иџьыба сигаретк аатихын, амца нацрарсны днаха-нахан игәатцанза алҩа лбааидан, ауаџьаҟ аиԥш, иааиҷыббит.

– Сафергьы аф исуеит акәымзар, шықәсык зхытцуа аус ырҳауҳаууа иабаитахыз, аха салеигалт убама! – иҳәан, уигьы днаиқәызбит. – Уара уоуп аиаша ҟазтцаз: ианаамтаз ашьшьыхәа уҩагыланы уцеит.

– Ус шәмыхьыр акәын, аха иҟалеит, ианыҟала еитә агазара ҟашәымтцан, – сааилабжьеит уигьы.

– Еитә газарас иҟахтцараны иҟахи, ҳмеисуазар, – иҳәеит Ҳақыбеи.

– Иҟашәтцахуеи, шәҷы нарҳәны шәнеивыс-иаивысуашәа шәалагар, убри ауп агазара захьзу. Нас измаҳацгьы идшәырҳауеит.

Ҳақыбеи дзыҩза дсыхәаԥшуан ҳамтакы, сара уи сымбошәа зымҩа сыпшуа стәан. Ус игәатцанза даақәыпсычҳан:

– Аиҩызцәа агәыхьшәашәара анрыбжьало еицәоу акгьы ыҟазамзаап! – иҳәеит, уаҳа иажәа мроукәа…

Убри аламтала ҳҟытаҷы чарак ыҟан. Иаасымҩытәны Ҳақыбеи сыбжьы наиқәсырган, ҳаицны ҳцеит. Аԥшәмацәа аԥсшәа раҳәаны ҳанаахынҳә ашьтахь, Леуарса дзыдгылаз агәыԥ ҳнарыдгылан, рнапқәа рымхны аԥсшәа аараҳҳәеит. Ҳақыбеи, зегь реиԥш, Леуарсагьы аԥсшәа ааиеиҳәеит, акгьы ҟамлазазшәа. Мамоу, абжьааԥны еиԥш акәымкәа, еицәыпхашьо ауп аԥсшәа шеибырҳәаз…

Абасала, амц исҳәаз иабзоураны, урт ианаамтаз еинсраалеит, иалшон аиҩызцәа гәакьацәа инеилыԥсаа ицар-

гьы. Сыпсуа ламыс ауп уи амц сзырҳәаз, – даду иажәа аахиркәшеит атцыхәтәан. Ламысла амц уҳәар ауазаап! Усҟан «амцҳәаѡ» ухьзҙам. Амцҳәаѡ – зыгәра гам уаѡуп. Уи аиаша иҳәаргьы, амц ауп иахьзу. Даду дымцҳәаѡзам, амц аниҳәо ламысла иҳәоит – уигьы Апсыуароуп иара изы.

Ноиабр, 1997

АҲАСАБРБА

Атцәтцәа ҟалахьан акласс ашә санынхытцуаз. Сѡызцәа аҩу дырган, исыжәлеит. Сгәыдкыларта рибамто, ҳшеилыхоз, ҳакласс анапхгаѡы дааѡнашылеит.

– Иҟалеи?! Ишәыхьи... – лажәа налыгзаанза Амина Алхас-иԥҳаи сареи ҳалаԥшқәа ааиқәшәеит.

– Батал! – лҳәан, лжурнал астол иныкәылтцан, са сахь лҷаалхеит. – Ҳаухаштыз цьаҳамшьазеи! – Ааигәа сзымбацыз саҳәшьаду леиԥш, атцәаххәа сылгәзын, ирҩәҩаны саагәыдылкылеит.

Минутқәак рышьтахь зегьы ҳтыпқәа рҟны ҳтәан.

– Батал, удтца шпанаугзеи, насгьы ушаарыз уаама? – дсазтцааит Амина Алхас-иԥҳа.

– Амина Алхас-иԥҳа, сыдтца ус аамта кьаҷела сзалгазом, – сҳәеит сара сѡагыланы, – аха итыстцаазгьы маҷзам.

– Нас, урт, узыхьзаз ртәы, иахьа иҳауҳәозар акәхап?

– Ишпасымҳәо, исҳәоит ианышәтахызаалак.

– Ус акәзар, ахәычқәа, уажәы ҳаурок ахь ҳаиасып. Иахьа хә-урокк шәымоуп. Афбатәи асаат Батал иԥылара иазаҳкып: иҟаитцаз атәы ҳаиҳәап, нас зтцаарақәак шәызцәыртцуазар, урт ртакгьы ҟаитцап. Ажәакала, иаҳасабрба ҳазызырѡып, апресс-конференциа аформа атаны. Ибзиами ус?..

– Апрезидент апресс-конференциа шымѡапиго аиԥш, – иҳәеит Ҳаџьарат, еснагь еиԥш, иҷырҟасаны. Ахәычқәа зегьы ччеит.

– Изџьоушьазеи уиаҟара: Батал иапхьаҟа дпрезидентхаргьы ауеит! – лҳәеит Амина Алхас-иԥҳа.

– Ус ауп, мап сымҳәазеит: апрофессор президентс далаххуеит! – ишьақәирҩәҩеит Ҳаџьарат.

Еиҭах зегьы ччеит.

– Уажәшьҭа иазхоуп, ҳаурок ахь ҳаиасуеит! – лҳәеит ҳартцаԥы.

Абасала, саҳасабрба иазкызапресс-конференциа аҿҳәара алҭеит ҳартцаԥы. Пшь-саатк уи сазхәыцуан. Даҽеакала иуҳәозар, сԥызцәа саздырхәыцуан:апсшьарааамҭақәа раан иаасыкәшаны, азҵаарақәа сыҭара иалагон. Сара ажәакԥажәак рыла рҭак ныҟатцаны, усгьы нацыстцон: «Итцегьы инартбааны уашьҭан ишәасҳәоит». Урҭ азҵаарақәа са сзы апресс-конференциа амԥаԥгаразы ҽазыҟатцарак иаԥызан.

Ус иааит уи «уашьҭан» захьӡыз аамҭагьы. Амина Алхас-иԥҳаи сареи астол ҳахатәоуп. Сԥызцәа, ргәыхытхытра рхы-рҿы ианыԥшуа, илахҿыхӡа исзыԥшуан.

Амина Алхас-иԥҳа «апресс-конференциа» аалыртын, ажәа сара исылҭеит.

Сара саалаган, сыдтца иазкны дадуи сареи ҳаицәажәарақәа ртәы расҳәеит. Исҳәеит даду уи игәы ишахәаз, еиҳараӡак ақалақьуаа Апсуара интересс иахьаҳкыз. Сԥызцәа даара ибзианы исзыӡырԥуан. Нас азҵаарақәа рахь ҳаниас, ахәыцқәа реиҳараԥык рнапқәа шьҭырхит: «Сара! Сара!» ҳәа, аҳәаха рибамто.

Артцаԥы: – Сасрыҟәа! – лҳәан, лнапы наиқәылкит.

Сасрыҟәа: – Сара Баҭал сиазҵаар стахуп: шықәсыбжак цуеит уабду иапсуара ҭутцаауеижьҭеи, избан асҟак узадхалаз?

Баҭал: – Иуадаԥу зцаароуп. Уахь санцоз, уара уеиԥш акәын саргьы сышхәыцуаз: Асабша снаҷыххны, сабду снаиацәажәап, Апсуара закәу ақьаад ианыстцап, нас адырԥаҽены арахь схынҳәып ҳәа акәын сгәы иҭаз. Хықәкыс исымаз даду ианиасҳәа, ус иҳәеит: «Апсуара нҭкааны иутцарц утахызар, 70 шықәса уадхалоит». – «Избан 70 шықәса?» – иҵьасшьеит сара. «Сара 70 шықәса схытцуеит, сыпстазаара зегьы Апсуара иалаӡоуп… Изхысҳәааува, Апсуара – ҳажәлар ирыпстазаароуп, уи еиҭоуҳәар атцкыс, ублала иубар, ухы-угәаҷы инаганы, иупстазааараны уалагылазар ауп уи закәу анудыруа». Абас сеиҳәеит сабду, саргьы убри амԥа санылеит.

Артцаԥы: – Бырфынка, ҳабзыӡырԥуеит!

Бырфынка: – Баҭал, уанду лаԥсуара ҭумҵааҙои?

Баҭал: – Аԥҳәыс лаԥсуара, ахаҵа иаԥсуара ҳәа хазы-хазы ѡ–Аԥсуарак ыҡаҙам. Ус шакәугьы, аԥҳәыси ахаҵеи шеиԥшым еиԥш, урҭ рус-ҳәысқәеи рхымѡаԥгашьақәеи еиԥшҙам. Сара сыҭҵаарақәа рҽы нанду «лаԥсуарагьы» савымсҙеит. Уи ада аԥсуара зхаҭәаахаҙом.

Арҵаѡы: – Шьахәсна!

Шьахәсна: – Ақалақьи ақытеи рҽы Аԥсуара зеиԥшыми?

Баҭал: – Сабду иажәақәа рыла ишәасҳәоит: Аԥсуара ԥсадгьылс иамоу ақытоуп – уоуп уи ахьҽиаз, уоуп аԥсы ахьҭоу, уоуп еиԥҟьарада аҳра ахьауа. Ақалақь акәзар, уаҟа Аԥсуара сасык иѡызоуп: амилаҭ рацәа ахьеилоу «иԥхашьоит», иахьынҙаҭаху аҽазеиҵыхҙом. Ус анакәха, уи уаҟа изҽиаҙом, анархагьы амаҙам, ақыҭа ианацәхҟьа – аԥсы нахшәаргьы ҟалоит. Абас иҳәеит даду, аха диашоу уи?.. Шәазхәыц шәаргьы…

Арҵаѡы: – Ахәычқәа, шәгәы иаанагозеи Баҭал иабду иихәаз азы?

Хьрыԥс: – Ииашоуп, сара игәасҭахьеит, иаԥсыуам сасык данаҳҭоу, ҳаԥсуа ҵасқәа хырѡа рзуны, иара игәы иахәо аҟаҵара ҳалагоит. Ақалақь аҽы атәым милаҭ ыҡоуп, урҭ ҳарҽыԥшуа ҳаналага, ҳара ҳҭәы хьысҳахеит.

Арҵаѡы: – Ҳҵасқәа ус еиԥш рызнеира шәышԥахәаԥшуеи?

Ҳаԥьараҭ: – Ииашаҙам! Аԥсуа дахьыҡазаалак иара итҵасқәа ныҡәигалозароуп – ақалақь аҽгьы, даҽеаԥьарагьы…

Арҵаѡы: – Уиашоуп, Ҳаԥьараҭ. Асас ҳаҭыр иқәитҵааит, уи ламысуп, аха аԥшәма идыруазароуп: Аԥсуара ианыҭаху икаужьуа, ианыҭаху ишьтухуа иҟам, уи ажәлар ирзеиԥшу ахаҽра аазырԥшуа доуҳатә малуп. Уаҳа азҵаара змада?

Ҳаԥьараҭ: – Ишԥаҡоу иахьа Аԥсны Аԥсуара аҭагылазаашьа? Иҟоума уи иаԥырхагоу?

Баҭал: – Даду игәы иаланы иҳәалоит, Аԥсуара шәарҵахеит ҳәа. Уи зхараны иибо аҳәсақәа роуп. Аҳәсақәа еснагь ҽыцк иашьҭоуп, ахацәа аѡыжәра ишашьҭоу еиԥш, иҳәеит уи. Дасу итҵас иара иныҡәигозароуп, аха аԥсуа ҳәсақәа уи иазхәыцуама, ҳакәшамыкәша иҟаз амилаҭ ртҵасқәа «рхьы-

рԥшны» иаарго мацара, «еицаркуеит» ҳара ҳҭасҟәа, иҳәеит. Ҽнак ажәлар рныҳәаҷа икын, «ҳҭасҟәа еилазгаз аҳәсаҟәа аалхны, ҳажәлар Анцәа иныҳәааит!» – иҳәеит. Лафноуп ишиҳәаз, аха игәы иаланы ишиҳәоз убон. Нас, аҳәса шәҭасҟәа анеиларгоз, шәара ахацәа, шәызҿызеи анысҳәа, «аҩы аажәуан» иҳәеит. (Зегьы ччеит.)

Ҳаԥьарат: – Уаҳа иапырхаганы иудыруеи?

Баҭал: – Урҭкәа зегьы сара иабаздыруеи! Иуҭахызар, уаала, даду ҳиазҭаап, уи иоуп издыруа! (Зегьы ччоит.) Абра ишышәҳәаз еиԥш, Апсуара ахьысҳахара зхароу амилат реилаҳареи апсуа игәызианреи роуп, иҳәоит дадугьы.

Хьрыпс: – Баҭал, удҭа шынаугӡара инагӡаны ухынҳәыма?

Баҭал: – Мап, саналгогьы сыздыруам. Сара иӡбаны изласымоу ала, сабду иҟны саангылоит, ашколгьы убра салгоит. Уа сахьынӡаҟоу, сабду иапсуара ақьаад ианыстҵалоит, нас ауниверситет санҭалалак, атҵарауаа сыҷерымаданы, ҭарадыррала аҭҵаара сҷеазыскуеит. Сыгәтакы ала, ауниверситет саналго аамҭазы, издыруада, диссертациак ҩны салгаргьы. (Еиҭагьы – аччара.)

– Шәзырччои?! – ираҷеԥнылҳәоит Амина Алхас-иԥҳа. – Шәара ашкол шәызҭоу аҵара шәҭарц ауми, аабатәи акласс аҷы шәтәоуп, ус анакәха, уажәнатәгьы хыкәкык-хыкәкык шәымазароуп. Ишәымбои, шәҩыза Баҭал имоуп ахыкәкы. Ауаҩы ахыкәкы анимоу, еиҳа аус инаруеит, илымшарагьы илнаршоит. Аферым, Баҭал, уи даараҙа ибзиоуп!

Ҳартҵаҩы илҳәаз зегьы иаарнырын, рыблақәа ҭырхаха илзыԥшуа иаатәеит:

Артҵаҩы: – Уаҳа азҭаара змада?

Хьҭыс: – Сара исымоуп зҭаарак: Баҭал, ақыҭеи ақалақьи иреиҕьуи угәаныла?

Баҭал: – Ақыҭагьы ақалақьгьы дасу дара ртәала ибзиоуп. Урҭ рыбзиара зыбзоуроу ауаа роуп, ауаа бзиақәа рацәаҩны иахьыҟоу – апҵәазаарагьы бзиоуп. Ақыҭаҷы Апсуара еиҳа иҩәҩазар, ҭарадыррала еиҳа икәадоуп, ақалақь ааста. Ақалақьи ақыҭеи еимадазар, нас ауп урҭ аки-аки анхеибартәаауа.

Џыр: – Саргьы зҵаарак сымоуп: Баҭал, иахьа ақыҭа иагны иибои уабду?

– Баҭал: – Ари азҵаара аҭак аҟатцара сцәыуадаѡуп, избанзар, даду игәалақәа рацәоуп, аха зегьы ирыцкны иԥхьаӡоит ақыҭаҿы ауаа хатәрақәа ахьмаҷхаз. Еиҳагьы игәы иалоуп урҭ рҭыԥ аанызкылаша еиҳагьы иахьмаҷхаз. Уи зхараны иибо ѡбаны иҟоуп: акы, шамахамзар, акрызлоу ауаа ақыҭаҿы иаангылаӡом, ѡба, иаангыло рахьтә хар змам, ҭынхадлаԥса, иѡыжәцәахоит, иҳәеит. Ари аус аҿы даду ихгьы гәыбган аиҭоит: хар змам аӡәы дѡатцшәар, ахылаԥшра игҳажьуеит, иҳәеит, ҳахьылатәалак ҭамадас дҟатцо мацара арыжәтә даҳаршьцылоит, иҳәеит. «Арыжәтә даараӡа ҳажәлар ирԥырхагоуп!» – иҳәалоит иара.

Џыр: – Нас, иҟатцатәузеи зиҳәа? Уи «ахәшә» ҳәа егьимхәаӡеи?

Баҭал: – Уи ҳхала иҳаӡбароуп, иҳәеит. Аха арыжәтә ауаѡы ихшыѡ арцагәуеит, даргаӡоит, ҳамч иқәымхар ауеит, иҳәеит. Усҟан Аԥсны аиҳабыра иӡбаны, мѡак ҳақәырҵароуп, иҳәеит. Урҭ зыҟоу – ажәлар иаҳхылаԥшларц азоуп, ҳамѡахҟьозар – ус акәым ҳәа, ҳааныркыларoуп, иҳәоит…

Қьалышьбеи: – Баҭал, уабду уиазҵаахьоума аҿар дшырзыҟоу азы: аибашьраан урҭ иаадырԥшыз афырхатцареи иахьатәи рхымѡаԥгашьеи дышԥарыхәаԥшуеи?

Баҭал: – Даду иҳаблоуп илаԥш зху – урҭ дрызгәдууп: аибашьра зегьы алахәын, усҟангьы иахьауажәраанӡагьы аӡәы цәгьарак ҟаитцан ҳәа имаҳацт. Уигьы акәым, ҳҳабла ааныжьны аӡәгьы ақалақь ахь дмааит. Аха даду иҳабла анаѡсгьы иҟало ибоит, иаҳауеит. Игәы иалоуп, иҳабла аиԥш, егьырҭ ахьыҟам. Уи зхараны иибо аҭаацәаратә традициақәа ахьԥсыҿхази абацәеи аԥацәеи ахьеицәыхарахази роуп. «Урҭ иахьа аӡырѡаш рыбжьоуп, рыбжьқәа еиныѡуам», – иҳәалоит, игәы иаланы. Даду иԥацәа зегьы аѡны ишыҟамгьы, урҭ рус-ҳәысҟәа зегьы илаԥш рхуп, игәамԥхо акы ибар ма иаҳар, зегьы ааизганы иҭитцаауеит, «аус» еилырганы, аиаша мѡа иқәитцоит.

Арҵаѡы: – Аамҭа цеит, азҵаарақәа шьҭа иаанаҳкылап, иазхазааит. Ахәычқәа, абарҭ зегьы шәыхьӡала Баҭал иҭабуп

ҳәа иасҳәоит, апресс- конференциа шьахәла иахьыԥшԥаԥигаз, шәызҭаарақәа рҭак ибзианы иахьыҟаиҭаз азы. Дызҿу аус аҿы ақәҿиарақәа изеиԥьаҳшьап. Агәра зго ит илахьынтца убраҟа ишыҟоу.

Баҭал: – Иҭабуп ҳәа шәасҳәоит зегьы аԥызара бзиеи азҿлымхареи иҟашәҭаз рзы. Иахьатәи ҳаиԥылара агәалаҟара ду снаҭеит.

Абраҟа ихсыркәшеит раԥхьатәи «спресс-конференциа», саргьы сгәы сҭагәырґьо аԥныҟа амԥа снанылеит.

ДАДУ ИҬАЦАЦӘА

– «О, о, дад, сҭацацәа, шәхатқы сцааит, грипк шәыхьраны иҟазаргьы, сара исыхьааит!» – иҳәалоит, лассы-лассы, маҷк иаахирҟьома уҳәартә. Цқьа ууаизыҙырԥыр, итцабыргытцәкьаны, иҭацацәа иреиґьу Аԥсны ҭаца дыҟаҙам угәахәып. Ус иахырҟьаны илҳәом акәымзар, нандугьы лҭацацәа зегьы иреиґьушәа дрыхцәажәоит.

Ари кырынтә игәасҭахьан, ԥьара маанак аҭазаргьы иудыруеи сгәахәуан, ҽнак исыҙбеит даду сиҿцәажәаны, абри азҭцаара ҭыстцаарц. Ус иагьыҟасҭеит: иманшәалаз аамҭак алхны, даду сиазҭцааит.

– Даду, еснагь уҭацацәа урҿхәоит, иреиґьу ҭаца дыҟамшәа урыхцәажәоит, ус угәы иаанагаҭцәкьоу, мамзар ргәы иахәоит ҳәа иуҳәоу?

Даду идырит уи азҭцаара баша ишисымҭаз, ҽымҭҙакәа, дахьԥшыц дыԥшуа, дааиԥхьхәыцит, нас илаԥш са сахь иааиаиган:

– Уи уара узазҭцааи?! – иԥьашьашәа дсазҭцааит.

– Маҷк иахырҟьаны иуҳәалоит уи ажәа, убриазоуп сызуазҭцааз, – сҳәеит сара сгәы иҭаз аартны. Уи даду еиҳагьы иԥьеишьеит – ус ихы-иҿы ианызбаалеит, аха иаартны егьимҳәеит акәымзар.

– Иахырҟьаны исҳәазаргьы, сгәы иҭоу ауп исҳәо, – иҳәеит иара, – рхатқы сцааит сҭацацәа! Сара сзы урҭ иреиґьу ҭаца дыҟаҙам. Сҭацацәа дреиҳабуп уара уан, нас, уара узы уи илеиґьу дыҟоума?!

Иара дҭыстдаауеит ҳәа саҕуп, иаргьы сара сыҭдаара далагеит! Уигьы бзиоуп: ҳҭибатдаар, аиаша ҳазкылсып!

– Сан латдкыс еиҧьу дышпаҟам? – иаҿпнысҳәеит сара. – Шаҟаҩы уҭаху ыҟоуп!

Даду илахь ааимаирԥыхәит – игәампҳо акы аниаҳалак, иҿаԥшылара ус иҟалалон.

– Ус еилажәжәаны усмацәажәалан: зны азҭдаара иусҭаз цкьа игәынкыл, нас аҭак ҟатда.

– Избан, даду, азҭдаара исуҭаз шпагәнысымкылеи?!

– Избан, избан... «Уара узы уан латдкыс еиҧьу дыҟоума?» ҳәа суазҵааит. Дыҟазар, унацәа налыкәкны дсырба!

Даду иихәаз аҿпныхәа иашоуп, итдабыргытдәкьаны, иихәаз сызгәнымкылазаап, уажәоуп схаҧы иаННеи!

– Сара сзу?! – ус шакәызгьы иааҭысҵааит сара.

– Аиеи, уара узы! – инакәырҧәҧәаны аҭак ҟаитцеит даду.

– Аа, ус аума! – сҳәан, сааччеит. – Сара сзы, ҳәара аҭахума, сан анацәа дреиҧьуп.

– Убри ауп саргьы исҳәаз: стдацаҷәа сара сзы ҭацаҷәас иҟоу зегьы иреиҧьуп, уан уара узы анацәа дышреиҧьу еиԥш! Избан? Уансазтдаах, уигьы уасҳәап. Стдацаҷәа рзы ԥшьынтә ачара зухьеит, сыуа, стдахы, сыкәлацәа зегьы уалагәырҧьеит ҳәа ԥшьынтә исыкәныхәахьеит. Ари еиҳау гәырҧьароуп сара сзы. Уигьы акәым, стдацаҷәа рыла ԥшьы-жәлакы ауацәа ҿыцкәа сырҳахьеит, ԥшьынтә сыуацәа ҿыцкәа – сыҷкәынцәа рабхәараа среигәырҧьаны ачара зухьеит. Апсуараҿы аҭацаагара аамшьҭахь, уи ҳатыр змоу гәырҧьароуп. Уи акы. Ꙋба – стдацаҷәа рыбзоурала жәаҩантә сабдухахьеит, жәаҩантә, сыпрындаз сгәахәуа амтдәыжәҩакәа соухьеит. Сапхьаҟа итдегьы сгәыҷуеит, уи сгәыҷрагьы сгәашьамх артдаруеит. Абасала, сыԥнаҭа иаздырҳаит, сыжәла иаздырҳаит, нас рхатдкы сзымцарызеи сара стдацаҷәа?! Стдацаҷәа сара сзы мрада иԥхоит, мзада икаҷҷоит, фымцада ҳаԥны ԥндырлашаауеит!

– Шьыри, знык избандаз иџьашьахәу убарҭ уҭацацәа! – сҳәан, даду иихәаз алаф алхны саарччеит. – Нас, урҭ уаҳа акгьы рыгʒами?

Даду еиҭах даапышәарччеит, итацацәа рбара «сахьазгәышьыз» акәхап, мамзаргьы, дсыдызцалазеи, имоурахә

нымтҽааит игҽахҽзаргьы ҟалоит, ус иҳҽалоит иара акы игҽы анԥнатҵҽалак.

– Ачекистцҽа реиԥш укылԥшкылҙырԝуа ууарышьҭалар, акы зегым дубахьоу, џьара акы рывубаауеит, нас итцегьы уаарышьклаԥшыхыр, ирыгымгьы рыгушҽа убо уалагоит. Ачекистра ус ауп ишыҟоу! Цҽыгьхҽыц ихҽыцуа иҟам-ианым ауп иибо. Анхҽа дчекистзар, уи аҽгьы даангылаҙом: аҙырлашҽ еиԥш, дынкылтцҽрааны, ашырҳҽа агҽылара дынкылҟьоит, лыблақҽа ырцырцыруа. Илҭахузеи уаҟа? Илымбаз-илмаҳаз ралҳҽарц.

– «Шҽанаџьалбеит, сшынтцҽаз шҽмаҳаҙеи?! – лҳҽоит уи уа дахьнеиуа. Илҳҽо лажҽа агҽра ргарц, лыбжьы нытцакшҽоуп ишылҳҽо.

Ауаԝы иҟазшьа ус ауп ишыҟоу: имцызаргьы, маҙак иаҳар иҭаххоит. Уи лдыруеит ани анхҽа чекист.

– Иҟалазеи, бынзыртцҽада, банаџьалбеит?! – ауҳҽансҳҽанқҽа ирызгҽышьуа аҙҽ лакҽзар, лхы ларҟҽны, ллымҳа налымтцалкуеит. Уи убасҟак даргҽаҟуеит ауҳҽансҳҽан, уажҽытцҽкьа уи ллымҳа ҭҽырґҽык азна аҟьымсар ҭалыжьуазаргьы лхы днахом.

– Аҭаца ҳҽа исыднагалаз дзакҽу жҽдыруама?! – дҟҽындҟҽындноуп ишылҳҽо, уи шаҟа дҟҽындҟҽындуа аҟара илымтцакуп алымҳа, ауацра илиааз аҟабақ, абґьы еиԥш, аҽеитцнахуеит, аҽеарҭбаауеит, инҭаҳауа зегьы лҭабгартҽ еиԥш... Абас иалагоит аҭаацҽа хзырбгало ацҽгьаршара. Ацҽгьаршара ахьыҟоу аԝнаҭа, атомтҽ фымца станциа ԝнаургыларгьы, иԝнылашааua изыҟалом, уа аԝсҭаа иоуп иаԥшҽымоу. Ацҽгьа збандаз ҳҽа икылԥшкылҙырԝуа ауаԝы иаԥхьа аԝсҭаа дгылоуп – уи ацҽгьоуп иибо, иҟамзаргьы, иҟоушҽа иирбоит. Еиҳа еиґьми абзиа амацара убалар! Абзиа убарц анутаххалак, ацҽгьа ыҟазаргьы иубаҙом – уаҟа аԝсҭаа ус имаҙам, ихы игҽахшҽаны днытцаҳа дцоит. Усҟан уаԥхьа дгылоуп Аԥааимбар, уи абзиоуп иуирбо. Ашҽарыцаԝ иеиԥш, дасу дзышьҭоу ауп иибо. Уԝнаҭа абзиа ҟалар уҭахызар, абзиа уашьҭал. Иагьубоит иара. Абзиа уԝнаҭа иаазго раԥхьа дгылоуп уԝнаҭа амаҵ зурц, уҵҽԝаншьап зырґҽґҽарц иааиуа аҭаца, мамзаргьы аҭацацҽа. Нас, урҭ

иреиҧьу дыҟоума? – суазҭаауеит сара. Дыҟазам, нас, изысымҳәарызеи сара «шәхатқы сцааит!» Ргәы иахәап амацаразы акәым, салаҽырбарцгьы акәым, исҳәоит сара гәыкала, – иажәа хиркәшеит даду. Сара гәахәа дула сизыҵрѡуан, иихәоз зегьы сара сзы иаартран, аха урҭкәа зегьы даду иҽы имраргамакәа, уажәрааназа еиқәсыршәахьаз сызҭаарақәа рахь сиасит.

– Даду иуҳәаз саҳаит – уи бзиоуп, аха аҭацагьы ѡнаҭак дааҙеит, урҭ даҽеа ҟазшьан ирымаз, уи далааҙан лара, шәыѡнаҭа дааит уи дызлааҙаз лҟазшьа лыманы, ус анакәха, шәҟазшьақәа еиқәымшәар ҟамлои?

Даду, акәап ргыланы, сажәа хсыркәшеит ҳәа дшыпшыз, уажәы азҭаара исҭаз маҷк дааршанхеит.

– Уара, аҙәыр уазыҟаитцама? – дсазҭааит иҵьашьаны. – Иалудырааи ас еипш иҟоу аус-ҳәысқәа?!

– Изҵьоушьеи, даду? – сҳәеит сара. – Иуасымҳәахьеи арҭ азҭаарақәа шҭыстцаауа! Ус анакәха, уара иумбо, иумаҳауа, сара избоит, исаҳауеит. Уара иубар иуҭахымгьы – сара избоит, иуаҳар иуҭахымгьы – сара исаҳауеит, избанзар, «счикиступ» сара: «Дасу дзышьҭоу ауп иибо!» – ус умҳәеи уара!

– Уаѡсҭаахә дузыбзиахаайт! – иҳәеит даду. – Ачекист аѡны дҳамазаап! Сара аусқәа зегьы еиқәыуанҭа сырхысит, иара, Шьмаф иҵатақәа реипш, иааилеижәжәеит! Ус акәым, Баҭал, сара абзиа сашьҭоуп, уи ауп избогьы. Уаргьы убри абзиа уашьҭаз.

– Уи сашьҭалап, аха егьигьы ыҟоупеи! Мшәан, уара уоуми изҳәаз Аҧааимбар дшыҟоу, аха иуҳәеитеи аѡсҭаагьы дыҟоуп ҳәа. Улақәа хуѡаргьы, дыҟоуп иара, нас, думбошәа зыҟоутцои?

Даду даапышәарччеит.

– Аҧсуаа ус акәын ҟазшьас ирымаз, – ари азҭаара цқьа еилыскаарц инархараны иажәа хиртлеит, – рыҙгаб драаҙон, ѡнаҭак ныҟәылгарц. Ибызныҟәымгар, арахь бгьежьны баа ҳәа ларҳәаҙомызт, дахьнеиз дахажәаар акәын. Убас иҟаларц азы рыҙгаб илабжьаргон дахьнанаго аѡнаҭа рҟазшьа лҽеақәлыршәарц. Усҟан уи аѡнаҭаҽы аѡсҭаа дырпырхагахаҙом. Ублақәа хуѡаргьы, ихутыргьы уи уа дубаҙом.

– Усгьы акәзааит, аха урҭ рҟазшьа иақәымшәо лара даҽа ҟазшьак лымазар? – сажәа ныбжьазгалеит.

– Уи лаб иҩны иааныжьуан, – иҳәеит даду. – Уаҟа дахьнанаго аԥшәма дыҟоуп, ахьӡи ахьымӡги зду иара иоуп. Насгьы аԥсҭазаара ус ауп ишыҟоу: ҭаацәарацыԥхьаӡа рхатәы «Устав» рымоуп, рыҩнаҭа инанагаз зегьы убри аустав иқәныҟәоит. Арра уанцалак иубап Аустав закәу. Уаҟа са сустав амч амаӡам: даду иҿы ас иҟан, анс иҟан уҳәар, иухыччоит – уатәи уқәныҟәароуп! Изхысҳәааз, аӡгаб абарҭқәа дырны дахьнанагаз аҭаацәа рҟазшьа лҽанақәлыршәа, аҟыҟҿыҟгьы ҟалом, рыҩнаҭа еснагь иҩнылашаауеит, раҩсҭаахәгьы дырзыбзиахоит.

– Даду, уара иахьуҭахыз амаа ауҭеит, аха ус иахьабалак иҟаӡам, – имаскит сара. – Иҟоуп сҩызцәа занацәеи забацәеи еилытцхьоу…

Даду дгәаан, сажәа нагӡаны исмырҳәакәа, ашырҳәа дҩатцҟьеит.

– Сара спрокурорӡам! – иҳәеит иаарцьбараны. – Аԥсуатцас ишыҟаз уасҳәеит, уара Аԥсуара зцәыӡхьоу шьоукы рыӡбахә цәыругоит, урҭ заҩсҭаахә дызԥырхагоу, аҭаацәаратә «Устав» змам роуп. Ус иҟоу рыӡбахә саҳар сыблахатц гьежьуеит – уи ауп уажә сытцзырҟьазгьы. Урҭ рзы апрокурор дыҟоуп, аӡбаҩцәа ыҟоуп – зыԥсуара иацәхҟьазгьы ауаа уаҟоуп рус иахьахәаԥшуа! – иҳәан, ашә ахь иҿынеихеит. Ашә изшьапык нхигоны еиԥш, даатгылан: – Зҭаацәа хзырбгало Аԥсуара даҕоуп! Убри удыруаз! Аԥсуара уброуп иахьалаго!

Иԥьасшьеит даду иҟазшьа, ахаан ус ҟаитцо сымбацызт. Убасҟак ицәымӷзаап уи Аԥсуара иаԥырхагоу ҟазтцо. Убри акәзаап иҭацацәа еснагь изирҽхәо. Урҭ акы рыгымкәа иауҟаху, аха уи иара ибарцгьы иҭахым. Ауаҩы игу иаҿԥнумҳәар, акы игымшәа уихцәажәалар, нас аҟыҟҿыҟгьы ҟалазом, уҳәансҳәангьы уаҳауам – кашырроуп уи аҩнаҭаҿы иҟоу. Убасҟан ауп ирыгугьы рхала игәаҭаны иандырҽеиуа. Ираҿԥнуҳәар – игәааyеит, игәааз игха изырҽееиӡом, ирҽеирцгьы иҭахым, избанзар, дгәааит, ауаҩы думыргәаар еиҕьзаап, ажәа ҟәандала игәы ушьышьыр еиҳагьы еиҕьза-

ап! Ус иҟоуп ауаѡы иҟазшьа, уи даду ибзиаҙаны идыруеит. Уи ус шакәу саргьы еилыскааура салагеит уажәшьҭа.

Апрель 5, 2000

АПҲЫЗ БААПС

Ҽнак ѡыцьа асасцәа ҳҭааит. Асасцәа анаҳҭоу ҳаѡнаҭа ныҳәоуп! Аха уи аҽены, иааҷьасшьартә, даду игәалаҟазара быжьнахит урҭ раира. Уи истәахуеит ҳәагьы даламгаҙеит: иатәамбаҙакәа драцәажәон, зны-зынлагьы иаатҷәылихуан. Дадуи сареи ҳакәын аѡны иҟаз, имазеины иҳамаз фатәқәак аацәырааган, инеидтәалеит. Иззааиз аус ҳәа акгьы цәырыргом макьана, рхәы ианахатәа, тҷәыцак-ѡатҷәцак анырк ашьҭахьгьы егьрымҳәеит. Даду аныҳәара аникуа, агәатҷәа икушәа акәын дышныҳәалоз, аха уажәы ѡ-ажәак рыла иаахиркәшон. Дара ражәа андроулак:

– Амин! Амин! – ҳәаны ражәа днаҧыѡлон. Уи иахыхәмаршәа ражәа ианнацыртҷалак: – Амин, амин сымҳәеи, иуҳәо еилкаауп, амцхә зҳәатәузеи! – иҳәахуан иаахжәаны. Иҷьашьаны даду сизыҧшуеит: ахаан ус иҳәо саҳахьазма?

Абас ныҳәаҽак нагҙаны идмырҳәакәа идыржәуа дшаиуаз, асасцәа аҙәы итҳхеит зыҧсадгьыл зхы ақәызҭаз рыхьҙала тҷәыцак ркырц, аха даду имуит:

– Уи иҧшьоу ныҳәароуп, ҭангьы-мцынгьы урҭ рыхьҙала аныҳәаҽа акра иашам, насгьы ҳқьафқәа ҟаҳҭахьеит, – иҳәеит даду. Даргьы имарымкҙеит. Даҽеа тҷәыцақәак аныржә ашьҭахь Апсуара ҳақәныхәап рҳәахт. Усҟангьы даду мап икит:

– Апсуара нықәаагаҙом, нас, аныҳәаҽа заҳкуеи? – иҳәеит иара. – Ус Анцәа игәаҧхом, нас, Анцәа игәампҳо зықаҳҭарызеи?!

Асасцәа ччеит аҟароуп, уаҳа имарымкҙеит. Абас рқьафқәа ҟартахьан еиҧш, даду тҷәыцак даахан:

– Абра ҷьмақәак ҳамоуп, – иҳәеит иара, – аҷьма ҷьмоуп, аха избжьан, рлеишәа бзиахеит: рхала игәартҷуеит, игәарлоит, рыҧсы бжьоуп, ҷьабаа сдырбаҙом, шәааи иаҳныҳәап,

арахә ҳапҵстазаара иузаҟәымтҳуа иадҳәалоуп, – иҳәан, иатцәца дѡахеит. Асасцәа зны иччеит, ираҳаз цьаршьеит, аха апшәма ус аниҭахха, мап мҳәакәа иржәит. Ус апстәқәа ишрылацәажәоз даду илапш нақәшәеит ашә иаалагылаз Мура. Ари сла закәытә лоу, ишҟәышу, ишҷапшьауа иҳәан, ажәа ахҳәааны, аныҳәаҷа икит. Абас мацара асасцәа рҽы еилымго иаиршьит. Иара атцәца хәычыла акәын ишижәуаз азы, дкәапҵа дыҟан. Арҭ избои исаҳауеи сара сзы ицьашьахәны даду сизыпшуеит.

Асасцәа анца ашьҭахь сиазҵааит, избан, даду, ус зырзууз ҳәа.

– Рхы дсырдырырц! – иҳәеит иара. – Ауаѡы ихы пату ақәитцар – ауаагьы пату иқәыртцоит. Анҭ дара зеипшраз еипш ауп саргьы «пату» шрықәыстцаз.

– Урҭ анааи нахысгьы убла иамбаҙеит, арахь угәы нзырхашаз егьрымҳәаҙеитеи! – сҳәеит, сгәынамҙара ицәымтцәахыкәа.

– Сыбла иабабауеи, иззааиз здыруеит, иахьынтәиааугьы здыруеит, – иҳәеит даду. – Аибашьраан зпазатцә дҵахаз рѡызак дыпсын, иахьа апсыжраҷы иҟан, уаҟа ирфеит, иржәит, аха ирзымхазт, арахь имѡахытцит, нас пату рықәтца!

– Ианцәажәо ус игаҙамаҙаны иҟаҙамеи! – даду ииҳәаз цьашьаны иаахасшшааит.

– Уи зуҵахи, – иҳәеит даду, – аѡы анырбалак зегьы рхашҵуеит. Ацьмақәа рныҳәаҷа скын – иркит, алажә сныҳәан – уигьы ржәит. Иахьа еилыркаауа ҳампалуп, аха уатцәы иазхәыцыр ауеит. Аѡыжәцәа амцхә рхы ҳшьышьцәоит, урҭ рхы дырдырлатәуп.

– Даду, нас, урҭ уаҳа нкылашьа рымаҙами? – сгәы иалырсны сиазҵааит.

– Ишпарымам! – иҳәеит даду. – Абарҭ ҳацьмақәа ҳанырмыхәоуп ақәҟәа анырхаҳцаз. Ауаѡы иҧсы атцкыс данзымиааи – арахә дреипшхоит, нас уигьы ус изуур акәхоит!

– Усхыччома, даду, ауаѡы ацьма еипш ақәҟәа шпаихоутцо?! – ицьашьаны сиазҵааит.

– Зыпсы атцкыс изымиааиуа ауаѡы, арыжәтә дахдырқәаауеит, далааныркыларц. Нас, уи закәи, ҟәҟәаҙами?!

– Аа-а, уажәшьҭа еилыскааит! – сҳәеит сԥышәарччо. Еилыскааит, ҭабыргуп, аха сыбла ихгылоу раԥхьа ииҳәаз ауп: ауаѡ ԥсыцәгьа, аџьма еиԥш, аҟәҟәа ихартцеит! Ари џьашьахәуп! Ари лакәуп! Ицабыргытцәкьаны, уи аѡыза азакәан ыҟазар, аѡыжәцәа акыр иабжьозар убри иабжьон. Даду дыпрезидентзар – ус иагьыҟаитцон!..

Убри аҽены хәлааназа абри ҳаицәажәара схы иҭагьежьуан, сыбла ихгылан ҳасасцәа ирхаз «аҟәҟәақәа». Ауха санышьҭалагьы убарҭ ракәын сзызхәыцуаз, ус ихааза ацәа сынҭанагалеит... Чарак аҷы сыҟахуп – ҳгәылара акәхуп! Сыԥшызар, ахацәа реиҳараѡык аҟәҟәақәа рхахуп – аџьмақәа реиԥш! Иџьашьаны саарылаԥшызар, издыруа ыҟахуп, исзымдыруагьы рацәаѡуп. Аҳәсақәа снарылаԥшызар, абар ассир: урҭгьы аҟәҟәа зхоу кьоушәоуқәак рылаԥсоуп! Саахынҳәын, сыѡхит. Сыѡит, аха сахьцо сыздырӡом, сшаиуаз ауаа рыжәпара сналаҳаит. Сыԥшызар – ԥсроуп иҟоу: гәыԥ-гәыԥла ахацәа гыланы еицәажәоит, аџьабараҷы еицрыхәхәа аџьабацәа тәоуп – урҭ реиҳараѡык аҟәҟәақәа рхахуп. Аԥсы дахьыкҷаз ахь снаԥшызар, аџьар ахаҭыԥан аҟәҟәа ихагылахуп. Избо џьашьаны ажәлар саарылаԥшит, аха урҭ џьеибашьауа, егьиуа иҟазам: ҭынч еидгыланы еицәажәоит, ицәажәогьы аҟәҟәа зхоу роуп, зны-зынла лафкгьы налажьны, акыркырҳәа иччоит. Ус аԥсдәылгара нап адыркит: акәыба аадәылганы астол инықәдыргылеит. Хатцак ажәа ирҭан, ибжьы ихацала аҕьаѡ-аҕьаѡҳәа ацәажәара даҷуп, арахь уигьы ҟәҟәак ихоуп, аԥатцагьы иҷахуп! Аҭыхәтәан аԥсы дрыманы иандәыкәла, аџьар еиԥш, аҟәҟәа кны акәыба аԥхьа аҙәы дгыланы дцахуеит!

Арҭқәа сызлаԥшыз сдырхагахан сшааиуаз, сыԥшызар, Аҟәа сыҟахуп! Сыжәѡа кшазшәа сгьежьы-хынҳәуа ақалақь саалахахт – избо ахацәа реиҳараѡык аҟәҟәақәа рхахуп. Аҳәсақәа анызбалак сылаԥш рцәысыхьчоит – издыруа аҙәы ишакәым сылаԥш дытцашәар ҳәа сшәоит.

Араҟагьы еиҷкааз егьанысымба, даду иахь сеихеит – ма уа сгәы сырҭынчып сгәахәит. Агәара сшаатаххыз еиԥш, нанду асоф дахьықәгылаз сылаԥш налыкәшәеит.

– Даду дабаҟоу, нанду, даду дабаҟоу? – сыгәи сыԥси еихьымзо слазҭааит.

– Ана аматҵурҭаҷы дыҟоуп, – лҳәеит лара. – Иҟалеи, бзиароу?

Аха сара уи лызҭаара аҭак ҟамҭакәа, ашә ааимԥаа слыԧнаххызар, даду адулаԥ дадгылоуп, ԥатҳь дуӡӡакгьы ихәда иахшьуп.

– О-о, даду! – сҳәан, сыҳәҳәеит. Абри аамҭазы сыбжьы сарҷыхеит.

Абас аԥхыз шана збеит. Уи сызлаԥшыз адамыҕа уажәыгьы сыбла ихгылоуп. Убри аахысгьы арыжәтә иачычоу аныбалак, даду иԥьмақәа реиԥш, аҟәҟәақәа рхоушәа сгәы иабо салагоит.

Февраль, 1997

«АԤХЫЗ БААԤС» АШЬҬАХЬ

Аҷцәажәара

Даду сыбжьы дарҷыхеит, аха сыкәҷимҵеит: уи ибеит-иаҳаит сыбжьы иқәыргашьа зеиԥшрази сцәырҳаны сҷыхашьеи. Ԥхыӡк ибазар, дазхәыцны игәникылап игәахәит. Итцабыргытцәкьаны, саргьы сҷеырԥсны сыԥхыз пылҳат сазхәыцуа ашьақәыргылара саҷын. Аҭыхәтәан, иԥьасшьаз, сыԥхыз анаашьақәсыргыла иақәыршәаны, даду ибжьы аасыкәиргеит:

– Ԥхыз мшы убааит, иубеи ԥхыӡла?

Даду изҭаара сааршанхеит, аха нас уи саалтцын, сыԥхыз ԥьашьахәы аҳәара сналаган, ахы инаркны атцыхәанҵа иасҳәеит. Амала, ихәда ихшьыз аԥатҳь атәы мҳәакәа савсит.

Ҳамҭакы дхәыцуа диан, нас ибжьы аасыкәиргеит:

– Аԥхыз шана убеит! – иҳәеит иара. – Азы иаго ҳәҳәабжьы иаҳауам рҳәоит, ҳара лабҷаба иҳазгәамҭаз уара ԥхыӡла иубеит. Иахьа даара ирацәаѳуп, ԥхыӡла ишубаз еиԥш, аҟәҟәа зхоу, мамзаргьы изхатцатәу. Рыцхара дуны иҟалаз, арыжәтә аҷаԥхьа зегьы ҳаиԥшхеит: араҟа аҟәыш дыҟам, агаҵа дыҟам – убри ауп зегьы реиҳа ишәарҭоу.

– Нас, уи уажәоума ианыҟала?! – иҵьашьаны сизҭааит. – Арыжәтә еснагь иҟамзи!

– Ҟоҳ! – иҳәан, иҵьашьаны даасзыԥшит даду. – Шәара ахәычқәа еснагь абас ҳаҟаз ҵьышәшьоит – ишәхарагәышьои шәара, шәара ижәбаз ауп ижәдыруа. Анкьа ҭангьы-мцыҥгьы арыжәтә зжәуаз ауаа деицгәарҭон, иаҳатыргьы лаҟәуан. Уажәы ус иҟоу ҳрыдтәаланы ирыцаҳжәуеит, аҳәынтқар даҳҭоушәа, рхатцкы камыршәуа, пату рыцәаҳҭоит.

– Ус анакәха, аҩыжәцәа ахьырацәахаз шәара шәоуп изхароу, – сҳәеит сара, даду ииҳәаз лафк нахҳәаашәа. – Нас, иааибыҳәаны, арыжәтә иачычоу мап рцәышәкыр…

Сажәа нагҙаны исҳәаанҙа дыччеит даду.

– Уара мап рцәукуеит, аха дара еибаԥшаауеит, – иҳәеит иара. – Ирацәаҩуп, ҩыза димоургьы, зхала изжәуа: адулаԥ днадгыланы илҭаирпҟоит, аҩцараҷы дцәыҭцагыланы иҭаирпҟоит. Ари рыцҳара дууп!

Даду ицәажәашьа ааԥьасшьеит. Иаразнакгьы исыҙбеит, иаргьы ԥхыҙла дшызбаз сҳәарц – идырааит, ииҳәо саҳап сгәахәит.

– Даду, ԥхыҙла уаргьы узбеит, – сҳәан, итҷәылымхцәакәа саапышәарччеит.

– Сышԥоубеи, уара?! – цәалашәарак иоуу здырхуада, иаарԥьбарашәа дсазҭааит.

– Ушызбаз ус ауп: қалақьи қыҭеи еимырҟьаны, скылхх аҩны сааин, ашә ааимпааны сыԥшызар, сшанхеит: адулаԥ уадгылахуп, ԥаҧхь дуҙҙакгьы ухәда иахшьыхуп!

– Ишпа, уара, убасҭәҟьоу?! – ашырҳәа ихы ааирҳәит са сахь.

– Аиеи, убасҭәҟьа збеит! – сҳәеит сара, лакҩакрада сыԥхыҙ шьақәыргәгәо. – Апхыҙ маноуп рҳәоит, измааноу сыздыруам, аха, абыржәгьы сыбла ихгылоуп уи аԥаҧхь, абрааҥа иааиуан! – снапқәа ааитцысхит.

Даду даахәыцхәыцит. Сара игәасҭеит сызҭаара шигәамԥхаз. Иахьԥасҳәоз сгәахәит, аха иааг, исҳәахьан! Ажәа – ажәоуп, «Саҭоумҭан» ҳәаны шьҭахьла «иургьежьуа» уҟоуп, аха ас еиԥш иҟоу ргьежьышьа амаҙам, иануҳәа – иуҳәеит, уажәшьҭа умлакҩакроуп. Абригьы уажәоуп игәныскылартә саназхәыцыз.

– Иубаз аԥхыӡ маанаоуп, – иҳәеит сыԥхыӡ амаӡа сеилыркааua. – Аԥатхь – уи Ламысуп! Асас, ачара, агәыргьара, агәарԥныхәа – абарт роуп иаанаго исыдубалаз аԥатхь. Ауаҩы деилаҳаны ԥатхьла аҩы ижәӡом, изыржәуа ламысуп.

– Бзиа ибаны изжәуагьы ыҟазар акәхап, еиҳарак зхала изжәуа, – сҳәеит сара, иаарԥшқашәа.

– Мамоу, ԥатхьла ҳаилаҳаны ишԥаажәуеи, иаамжәыр ҟалом азы иаажәуеит акәымзар. Есымша изжәуагьы ԥатхьла иржәӡом. Сара еснагь ламыслоуп ишызжәуа, убриазоуп аԥатхь зсыдубалазгьы. Насгьы уи есымша иауаажәыхуа, ашықәсан ҩынтә-хынтә роуп. Жәантәгьы ракәзааит! Убри дырноуп ҳаргьы, ишаҳтахымгьы, ичҳаны, мчыла изаажәуа. Иҟоутцари, уанаԥсыуаха аҩыжәраҽгьы Аԥсуара нықәугалароуп!

Исҳәо сҽамшәо саагачамкхеит азныказ, аха нас:

– Нас, абри есымша изжәуагьы «иаҳтахны иаажәуам, аха Аԥсуара аҳатыразы иҳамжәыр ҟалом» ҳәоума ишырҳәаауа? – сҳәан, сиазцааит, маҷк иаатәылхшәа, избанзар, уи атәылхра иара иахь ихаӡамызт азы азин сыман ус аҳәара.

– Мамоу, урт даҽеакуп ирҳәо: «Ишыжәтәым аадыруеит, аха иҳамжәыр ауам» рҳәоит, урҵи ҳареи ҳаилоумырҩашьан, – иҳәан, дааччеит даду. – Умбои, ԥхыӡла ианубазгьы, ҳаԓьмақәа реиԥш, ақәҟәақәа дара ракәын изхаз. Аԥхыӡ маанаоуп, аха иақәыршәатәҟьаны иунарбеит.

Ажәакала, еснагь еиԥш, уажәгьы дадуи сареи ҳаилибакааит.

– Даҽеа зцааракгьы сымоуп, – сҳәан, сыԥхашьаԥхатцо игәиҽеаныстцеит. – Есымша изжәуа арыжәтә рхы днамырхьӡои? Сара знызатцәык мчыла исдыржәын, ҩымш схы сыхьуан.

– Ахы зхагылоу роуп зхы зыхьуа, – иҳәеит ус иныкәшьшәа, имырхьаацәакәа, са сышҟа ирханы иҳәоу, егьырт рахь акәу узымдыруа.

– Нас, урт ирхагылоу хӡами?! – иԓьашьашәа сиазцааит еитах, зхырхарҵа еилкаамыз даду иажәақәа, хьаҳәа-ԥаҳәада наҟ аҩыжәцәа рахь ирханы.

– Ахы рхагылазар есымша иржәуазма! – иҳәеит даду. – Ауаарашәа ианырхагылазгьы ыҟамзи, аха нас, аӡтага акәапеи

еипш, урҭ рыхшыѡ рыжәтәла иҭырблааит, ирыхьуа егьҭаҙам, иҭацәуп. Адәахьала ахы ихагылоушәа убоит акәымзар, аѡнутҟа аус зуаны иҟаз зегьы былхьеит.

Сыбла иаахгылеит, ашара ҭырхырц иҭырблааз акәапеи ҭыпшша. «Хы-кәапеи» ззырхәозгьы абас иҟоу рзы акәхап?

– Даду урҭ зынҙа уаарылгаҙеит! – сҳәан, сааччеит.

– Сара соума, дара рхаҭа рхы иалгахьеит, – иҳәеит даду. – Сара ишыҟаз сҳәеит аҟароуп. Зны-зынла ажәа ҟәышқәа ирҳәо – уи анкьатәиуп: ууарзыҙырѡыр еснагь ирҳәац ауп ирҳәо, ҽыцк рҳәауа уаҳаҙом. Сталин ихаан гәалак рымазар, Бериа ихаан гәаҟк рымазар – убарҭ роуп ицан-иаан ирҳәо. Арра ишцаз, ишааз, ирҳәаз, ируз – урҭ зегьы рхы анырхагылазтәи усуп, иацтәи хҭыск еипш иргәалашәоит.

– Даду, нас, урҭ уаарылабжьаны акы роуҳәарц уҭахҙами? – сиазҵааит аҵыхәтәан. – Аҙы иаго ҳәҳәабжь иаҳауам уҳәеит, аха дамухыр, нас ихьыз имбои!

– Хы зхагылам иоуҳәараны иҟоузеи! – инапы ааиҟьеит даду. – Уи аҙы дамухыргьы, наҟ иҿалаижьуеит! Иара изы уа қьафуроуп. Урҭ ракәым, убарҭ уқәлацәа схы нарыцәкны ажәақәак расҳәоит. Ираҳартә иузыҟаҵозар.

– Иҟасҵоит, ишпаҟасымҵо! – агәра исыргеит сара.

– Дадраа, ахьыбҽар! – иҳәеит, ибжьы зегьы ираҳауазар еипш ипхьаҙаны. – Ауаѡы иажәа ианазыҙырѡуоуп дануаѡу. Шәажәа уаѡ дазыҙырѡуа, ауаа шәхатҵгыло шәҟаларц шәҭахызар, абарҭ зыҙбахә ҳамоу рымѡа шәыцәымлан. Нас ауп, Апсуара ныҟәыжәгартә, ауаагьы шәзыҙырѡыртә шәаҳаҭыр аныҟало.

– Даду, иуҳәаз саҳаит, – ишьақәсырҷәҷәеит сара – хымпада, сѡызцәа рҽынҙа уи насыҷоит.

– Аҵыхәтәан уасиатк сҳәозаргьы абри акәхап исҳәо, – иҳәеит даду даақәыпсычҳан. – Убри аншәылша, ҳ-Апсуара еиқәхоит, ҳаргьы ҳапсы ҭынчхоит.

– Иҭабуп сыпхыҙи уи аххәаа иҟоуҵази рзы! – сҳәеит аҵыхәтәан.

– Гаҙа, апсуа аҭаацәа рыбжьара «ҭабуп» иҳәаҙом, атәым иоуп «ҭабуп» зарҳәо!

Аҽцәажәара хсыркәшахьан аҟнытә, уи ҽыц аҭцаара саламгеит, аха иихәаз усгьы еилкаан – сара сзы уигьы аартроуп.

Октиабр 7, 2000

МЫШӘҚЬАР

Хымз ракәын иахытцуаз уи аласба анааҳгаз. Акасыш ахәда иакәыршоушәа, ихәтцышʒа иҟан. Ахәамц акәзар, ишәа-иза, абжа шкәакәан, абжа еиқәатцәан, аҧышә ҷышәшәʒа иҟан.

Ихәычу зегь ауҧшʒахым, аласба шааргаз еиҧш, итцыхәаршәшәо, иааҳалагьежьын, зегьы иааҳалатцәеит, ҳаргьы аҧшʒара ҳахнахын, бзиа иаабеит.

Даду аласба аашьтыхны ишьамхы иаақәикын, асаса ааихыхны дынтаҧшит: аҽытца тцышәшәааʒа иҟан.

– Ари згәыжәла цәгьоу, аха иҟәышу ла жәлоуп, ихәеит иара. – Мышәқьар ахьʒзааит.

Абас ахьʒ лыҧшаах аҭаны, ҳаѡны иѡнаадеит уи аласба.

Сара лассы-лассы салахәмаруан Мышәқьар, уи ахәмарра бзиа иабон.

Ҽнак агәы ѡарханы илкасыршәын сшалахәмаруаз снацәақәа нагәытцакша-нагәытцакшаны исыргәааит. Уажәраанʒа игәыбзыҷʒа иҟаз Мышәқьар иаразнак аҟазшьа аапсахит: аблақәа амца рхыланы, ахаҧыцқәа аахнарҧьаҧьан, иаасыкәмақарит. Уи гәѡеантцаран.

– Ухаҧыцқәа хумырҧьаҧькәа, иссакьынцʒа, даара сры-цәшәоит! – сҳәан, еиҭа снацәақәа иагәытцасыкшеит.

– Ҕ-ҕ-ҕ, ау-ау! – аҽеаарыцәгьеит Мышәқьар: «Иссоуп, аха урыхәаҧши шаҟа итцару!» – аҳәарашәа.

Итцабыргытцәкьаны, ахаҧыцқәа еивтцрыҧххаа, итцарыхәтцәа-тцарыхәтцәаʒа иҟан, аха аибаргәаара аҽынʒатцәкьа ҳнеибамгакәа, схьатцит сара.

– Агаʒа, уареи сареи ҳагәқәа шҧанибархо! – сҳәан, иноусышьтит. Мышәқьар ашырҳәа иѡатҟьан, аблақәа тцырхәны исыхәаҧшуа иаагылеит.

– Сыхәмаруеит, уара, сыхәмаруеит, усзымгәаан!– сҳәан, ахы аасшьышьит сахәлаччо, иаргьы алымҳацәқәа нақәыҧ-

саны, атцыхәа ааршәшәеит – уи ала иаргьы сыхәлаччеит ҳәа сыʒбеит саргьы. Ахәмарра бзиа иабон Мышәқьар, аха ирласынгьы игәаауан, агәшәымшә ааууҳәар, еиҵа иаагәыбзыԥхон.

Ҽнак, амыждаразы, ԥхәыск даҳҭааит, ашәишәи кәтаҕь еиԥш, акан лҽаҳәҳәы. Ашәшьыраҽы нандуи лареи еицәажәо иштәаз, Мышәқьар цыхәаршәшәо иаарытцагьежьит.

– Унан, шаҟа иласба ԥшʒоузеи! – лҳәан, ҳасас ԥхәыс Мышәқьар ахы аалшьышьит. Аласба ахы ырнааны иҩлытцаԥшын, аха, дагәамԥхазар акәхап, «илыхәламччакәа», наҟ инаскьеит.

Апҳәыс ҳқытатәин, ауха дауаангылоз, дцеит. Ахәылпаз арахә-ашәахә рҵып иқәцаны ҳанааилатәа, уаххьа ҳәа ҳхәы ҟартцахьан, абыстанцара рҽыназыркит.

– Баҵал! – нанду лыбжьы аасықәлыргеит. – Усҵ, аласба ахәы ганы иаҵ.

Уи сара снапы ианыз усын, ашырҳәа сҽынасхеит. Снеизар, Мышәқьар хәычы еитцҳәа аҵып итаршәуп, аҵҳара-ҵҳара еисуа. Азныказ уи сызгәамҭазеит.

– Мышәқьар, ухәы аазгеит! – иаасыргәыргьап сгәахәын, сыбжьы нақәсыргеит. Аласба аҽамыртцысʒеит. – Ҟои, ацәа уалахама?! Ҳаи, аҳәажә, шәарыцара уҟазар акәхарын, рацәа укарахеит!

Аласба ахгьы шьҭнамхит. Сыԥшызар, аларԥача ахьызшәа, ахьҭшьра иаҽуп. Ашьшьыҳәа иааҵызган, иаасгәыдскылеит. Еиҳагьы ахьҭшьра иалагеит.

– Иухьи, уара мыжда?! – сҳәан, ахы аасшьышьит.

Мышәқьар шыхьҭшьыц ихьҭшьуан. Ус ишысгәыдкылаз аҩны сааҩнашылан:

– Нанду, даду! Мышәқьар ахьҵа алалеит! – сҳәан, иаахьасырԥшит. Абри аамҭазы Аслангьы дааҩнашылеит.

– Ҳара ашоура ҳакуеит, Мышәқьар ахьҵа шԥалалоз?! – иҳәан, аласба ахы ааишьышьит. Уи шыхьҭшьыц ихьҭшьуан, аблақәа шеиқәыԥсац еиқәыԥсан.

– Абри акы ахьит! – иҳәеит Аслан. Нандугьы дааскьаны днахәаԥшит.

– Иахьрызеи, ара иааги! – ихәеит даду, аласба сымхны ишьамхы иаақәиртәан. – Ари алаԥш иакызар ҟалап.

– Унан! Анцәа иныс, иахьа иаҳҭаз шлакәу! Баҭал, уҩы иаатыхны акы умҳәааит! – сгәыс҃еанылтцеит нанду.

– Дызуста да, ани аҧхәыс аԥшь лоума? – имырхьаацәакәа длазтцааит даду.

– Лхаҭатцәкьа лоуп! Аласба дааигәыргьашәа ахы аалшьышьит. Сара истахымхеит, аха иҟастцарыз…

Даду уаҳа акгьы мҳәазакәан, дааиԥхьхәыцит, алаԥштәҳәа игәаларшәо. «Унапы сануп, иуҭаху сызу» аҳәарашәа аласба, аҭҳара-аҭҳара еисуа, даду ишьамхы иқәыршәын.

– Азыхь збаажәыстәыз,
Азбаажә зыхьызтәыз,
А҃еаҩра зыркьыкьыз,
Аҳаҷҷа зырҟәыдыз,
Лашҭрыгә-лаш, ҳамгәырлаш,
Аца ҳампал ашьҭазтцаз,
Қәабхәара зырымҭаз,
Амцхәара зырымҭаз,
Нан лахь калҭытцакуп!
Чыф-ф-фу!
Абыжьшьхак днархысцеит!
Чыф-ф-фу!
Амшын гәы дынхыстәҳәалеит!
Чыф-ф-фу! Чыф-ф-фу! Чыф-ф-фу! – иҳәан, иварахь дынкажьцәа-нкажьцәеит.

Иаатынчрахеит ҳамҭакы – азәгьы ҩитуамызт, а҃еарҭысуамызт аласбагьы.

– Азыхь збаажәыстәыз, азбаажә зыхьызтәыз… – да҃еазныкгьы датәҳәеит даду. Аласба маҷк иааҳәцымцит.

Даду ҩымҭакәа илаԥш ааҳҳиган, еиҭа ҳамҭакы аласба дахәаԥшуа дтәан, нас еиҭах датәҳәеит. Убри ахынтәтәи иатәҳәара ашьҭахь аласба аҩытца ҳнытцаԥшыртә еиԥш, ахәхәаҳәа иааҩырҳасит. Алацәаҟәа шеиқәыпсац еиқәыпсан.

– Ари уажәшьта аҭып ахь ига, – иҳәан, даду аласба са сахь иааирххеит. Сара ашьшьыхәа иаасгәыдскылан, исыманы сҩынасхеит.

Ҳанышьҭалоз снеины снахәаԥшызар, Мышәқьар таҳәахаа ицәан, аԥсып алага҃агарагьы ҭынчын. Ашьыжь заа

сгыланы саннеи, итцыхәаршәшәо атра иаатытцын, иаасывагьежьит, ахәы анырбзааны иафахьан. Абасала еиқәхаз Мышәқьар иазҳан, иланаҙахеит, даду ишиҳәахьаз еиԥш, иагьлацәгьахеит. Аха уи маҙалагьы аргамагьы ицҳаҙомызт. Тәымк агәара дааҭалар, дааѽтцәа дафарашәа игәыдлон, аха, лаба икымзаргьы, ицҳаҙомызт. Амала, агәылацәа акҙомызт, Едгьы ида. Уи зны дасхьан азы игәаҭ аман.

Уи шыҟалаз абас ауп. Ҳгәылара чарак ыҟан, зегьы уахь ҳцеит. Арҭ зегьы ахьцаз иҟоу збапи агәахәзар акәхап, ихраазрааура агәара инҭалеит. Убри аламҭалазы лажәк аишәа иқәлазаарын, аҕьалпал ҟанатцахьан. Ашьапа аиҳабы Едгьы илабашьа рхха алақәа дышрылагьежьуаз, Мышәқьар даақәшәан, ирҳәҳәа ахәдацьал дасзаап. «Ала егьзымфаз аха҃ы шьала итәуп» рымҳәои! Мышәқьар мыхәхәеит, имтцәааит, иааҳәны инаихәапҵшын, ахапыцқәа аахнарԥьацьеит. Уи мақарран, «иусырбап сара» акәын иаанагоз. Убри инаркны Едгьы ҳгәарабжьара даабжьалар, лааԥшымѽа инатомызт. Уигьы акәым, ҳгәылара чарак ыҟоума, да҃еакума, уахь инеираны иҟамызт. Уиадагьы, Мышәқьар даара зыпсы бжьаз, ус акрыфара҃ы зхы пату ақәызтцоз лан. Ус шакәызгьы, даду а҃ҳаҳәара аиртцан, ҷьара данцоз атып а҃ы инаганы и҃ееиҳәалон. Ус зыҟаитцоз иара иазеилкаауамызт. «Уҭып а҃ы унеины утәа» аниҳәалак, ашьшьыҳәа а҃ынанахон, усҟан уи гәааҙомызт, аха инаганы иан҃ееиҳәалак, краамҭа алахь еиқәышьшьы игәааны итәон. Уа иахь҃аҳәоу ахәы наганы ианаҳҭалак, краамҭа иафаҙомызт. Ус иҟан Мышәқьар аҟазшьа.

Ҩнак ҳгәылара ԥсхәрак ыҟан, даду ишыҟаитцалац еиԥш, Мышәқьар агәыргәыл зыхшьны ахәда иахаз аш маҟа ианкны атып а҃ы инеигеит. Мышәқьар иҟаз амбоз, ихьышьарххо иалагеит: «Цьаргьы сцом, суҳәоит, с҃оумҳәан!» Аха даду ибо-иаҳауа дыҟазма, ажәырқьхәа адаҷ ахь днахеит. Мышәқьар иадырит аҳәара иҟанатцаз шизеилымкааз. «С҃оумҳәан, суҳәоит!» аҳәахын, инапы ааннакылеит – иамыцҳакәа, ус иаа҃ытцанагәеит аҟароуп. Уи иаанагоз: «Суҳәоит, с҃оумҳәан!» акәын.

Даду уи а҃ены игәалаҟара ҿеимызт: Мышәқьар ахьышьарххара даргәамтцны дшыҟаз, уажә инапы ана҃ытцана-

гәа, ицҳазар еиԥш иԥхьаҙаны, ажәырқьхәа днахан, адаҷ иамаз атәаҳәцҳара агәыргәыл инахаршәны, инаѡс икаршәыз афырмахьц аашьҭиԥаан, даасуа, даасуа ипеит. Мышәқьар гәааит, аха акалашәа игәааит: дасцыԥхьаҙа ацәа иҭалон, дасцыԥхьаҙа, иҟыу-тҷәыуон, уаҳа абжьы ѡҭганы имтҷәааит, адаҷ инаханы сцоит ҳәагьы иаламгеит.

Абас Мышәқьар «ақәнага» иақәыршәаны, даду аԥсхәрахьы дцеит.

Мышәқьар изыхҟьаз азеилкаауам: «Избан?» – еиҭах ахы иазҭаауеит. Ҳамҭакы ишьҭан ус, ашьапқәа ахы рынҵаны. Нас ашьшьыҳәа иѡагылан, шьҭахьла инаскьа-наскьо, адаҷ рхханы иаагылеит. Краамҭа ахәда иахаз аш маҟа ахы ҭаргежьуа, аҳәытҷәҳәытҷәра иаҷын.

Ус, иаулак, ахы кылгәааны иамнахит. Абжьаапны акәзар, иахьҷаҳәоу иаиоурыжьлак, аҽааршәшәаны, ахәмарра иалагон: аҽынкажьны ибылгьон, нас иѡатҟьаны ашҭа иакәшалон. Аха уажәы ахы ақәыжьны, ицыргцыргуа аҷынанахеит. Агәара инҭытцын, аԥсхәра ахьыҟаз агәашә илавсны, агәарабжьара инбжьалеит. Ус, агаҷахь ицо амѡаду инанылан, ҳқыҭа уахьаалтцуа, лбаа, ѡны қьапҭажәқәак гылоуп, ишиашаз абартҵа иныҵалеит. Ари иадыруаз ҭыԥзар акәхарын, имнаԥшы-ааԥшҙакәа, кәакьк аҷы аҽырқьақьаны инкаиеит.

Алахь шеиқәыц еиқәын Мышәқьар. «Избан дызсысуаз, цәгьарас иҟастцеи? Сҷоумҳәан, сҳәан, инапы ааныскылеит ауп… Иааныскылеит ус, самыцҳаҙеит, арахь, иара аҟаҷыҳәа сицҳазшәоуп дышсысуаз! Избан?!.» Мышәқьар алаҕырҙқәа аахаҟәҟәалеит.

Ус инкахәыцуа ишышьҭаз илеихашәа ихәлеит, уаҳа ҽыртцысы амаҙам. Уи ауха еиԥш «ҟыԥ» аахәлымшәакәа амыршацызт. Ашра акәым, аҽырқьақьаны иахьышьҭаз ҵьара аҽаамыртцысит.

«Инапала сиааҙеит, сҭыԥ-сҭышә – акы сыгимыжьит, – инкахәыцуа ишьҭан Мышәқьар. Сѡызцәақәак рыԥшәмацәа ишыҟарҵо еиԥш, быста хьшәашәак ыршәны ахәшырб иныламжьны ахаан исимҭацызт. Санычмазаѡха, сыпсы еиқәирхеит, нас уажәы игәы зсыхшәаз арбану? Иара иеиԥш, сара сызцәажәом, аха иҟаиҵо, ииҳәо зегь еилыскаауеит, нас,

сара иҟастцаз зизеилымкааи? Мамзаргьы митәыс иҟастцеи? Инапы зааныскылаз изеилымкаазыргьы, уахгьы-ҽынгьы иԥны-игәара сыхьчоит, нас уигьы изеилымкаазои? Исаахаз акәзам сгәы иалоу, сгәы иалоу сахьизеилымкааз ауп. Зегь реиҳа гәыкала сыззыҟаз санизеилымкаа, нас шьҭа сеилызкаараны иҟада?..»

Абас игәжәажәо, зынгьы агәы ырԥшааua, аҽырқьақьаны ииан Мышәқьар. Игәааит ҕәҕәала, игәаартәгьы иақәшәеит, иҕәҕәоуп агәала, уажәы-уажәы «избан?» ҳәа ахы иазтцаауеит.

Агәшырагьы еиқәтәеит, дахьасуаз ахьаагьы тәеит, аха гәхьаԥссарак аманы иҟазам. Аԥныҟа ахынҳәра акәзар, уи иазхәыцыргьы аҭахым. «Снеиуеит, аха сышԥанеиуеи? Амла сакын сааит хәоу?! Мап! Сыԥсуазар – абра сыпсааит, амла саганы!.. Ма ақыҭа сналалар, стцыхәаршәшәар, сыԥхашьапхатцар, аҙәы сидимкыларгьы, ҽаҙәы сидикылап, быстахьык аасымтцаижьлан, саргьы иԥны-игәара сыхьчалап, аха уи ԥстазарoума?!»

Хаха-хымш аҽырқьақьаны акәакь икҽаиан Мышәқьар. Игәааны иахьынзаҟаз амла закәыз аздырзомызт, уажәы иангәшәа, зынза агәы еималан, амлакра ахашҭзеит. Ус абраҟа ишычгауаз мчыбжьык ааннартцәеит. Ашьыжь аблақәа анаахты, ихыгагааза акәын зегь шабоз, амч алзааны иҟан, агыларатцәкьа аҭахымызт...

Убри ауха амш ааиласын ақәоура иалагеит. Мышәқьар аухантәарак ацәыкәбарбжьы агәы иқәыѳуан, арахь ацәа изалтцуамызт. Ус икказа иаашеит. Ақәагьы аахкәеит. Мышәқьар еиханы иѳагылан, игыргыруа индәылтцит. Раԥхьа иназхагылаз зтатәак инахалан иажәит. Ҳамтакы игылан инкахәыцуа, нас ашьшьыхәа инахынҳәын, абартца иныцалеит. Убри аамтазы машьынак абжьы аагеит. Иадырит – Аслан имашьына акәын. Ахәы дахьыѳхәыншәаз даанҽасын, имашьына даатытцит.

– Мышәқьар, Мышәқьар! – ибжьы наиргеит, аха иамаҳазшәа ҟатцаны иахьгылац игылан. Кырынтә ибжьы иргеит, дапхьеит, аха аҽамыртцысит. Аслан ахтыста дхытцны иҽааихеит. Мышәқьар ахьгылац игылоуп. Уи цьара данца-

лоз имашьына ахьчаларц игылон. «Нива» абагажҭра ашә данԥахалак, ашырҳәа инеины инҭалон.

– Узгылоузеи ара, Мышәқьар?! – ибжьы нақәиргеит. – Уаала аԥныҟа, машьынала узгоит, уаала!

Мышәқьар нагьежьын, инеины аҭыԥ аҿы инкҿатәеит. Уи иаанагоз сцом акәын. Аслан днеины ахы ааишьышьит, агәшәымшә иҳәеит, аха уаҳа ахы ԥышьҭыхынгьы ихәамԥшит.

Аслан аԥны дахьааиз иибаз-иаҳаз, Мышәқьар ахы шымԥаԥнагоз уҳәа реиҳәеит иџьашьаны. Даду ҳамҭакы дхәыцуа дтәан, нас даацәажәеит:

– Уи агәы нзырхаз сара соуп, сара сымцакәа иаазом, – иҳәан, дԥагылеит. – Уаала, Аслан. Иаапкааит, ауаԥ иеиԥш ишԥагәааи!..

Даду абартца данаатцала, Мышәқьар аблақәа аахнатын, инаихәаԥшит. «Узааи арахь?» – изҭааит уи лаԥшыла. Нас алацәақәа неиқәнаԥсахт. Даду Мышәқьар аԥхьа днеин, иҿыларҟәны днадтәалан, ацәажәара дналагеит:

– Сатоумтцан, Мышәқьар, сара соуп изхароу. – Ахы ааишьышьит. – Ишакәымыз ала угәы нсырхеит. Истахымызт, аха, иудыруаз, ашықәсан зны ус еиԥш деилашәоит ауаԥгьы. Уи аҿены сгәалаҟара даара иҿеимызт, аха уи агәаҕ уара иухызгараны сзыҟази! Суҳәоит сатоумтцарц! – Еитагьы ахы ааишьышьит.

Мышәқьаргьы агәы ааҟәандахан, алымҳацәқәа нақәыԥсаны, аблақәа аахнатит итааза.

Даду идырит ииҳәаз шеилнакааз.

– Мчыбжьык тцуеит акрумфеижьтеи, – иҳәан, еита ахы ааишьышьыхт, – амла уҿаургеит сара исхырҟьаны. Иудыруаз, ирласны сахьхәит саргьы, сатоумтцан ҳәа уасҳәарц санааи, уара уцахьан. Даара сгәы снархьит сахьухьымзаз… Уаала, Мышәқьар, уаала. Аԥныҟа ҳцап. Уи аԥыза абзамыҟәра даҿеазны иҟастцом, сажәа агәра га, – иҳәан даду, дԥагыланы адәылтцра иҿыназикит. – Ана ҳмашьына гылоуп, уаала, Мышәқьар, уаала!

Даду дындәылтцит. Мышәқьар иԥеиханы, ашьшьыҳәа иԥагылеит, аха адәылтцра азымгәаҕуа игылан. Убри аамтазы даду дхынҳәын, Мышәқьар шгылаз аниба:

– Аа, аферым Мышәқьар, аферым! – иҳәан, днеины ахы ааишьышьит. – Сара сгаҙахазаргьы, уара уҟәышми, ҳаинышәеит! Уаалеишь арахь, уаалеишь. – Ахәда инапы аакәыршаны даахан, иманы даадәылтцит. Уи акәын, уаҳа аемырхакәа ицны аҽааанахеит.

Мышәқьар уахыки енаки атра иааҭымтҵакәа иҭатәан. Уа ахәы наганы иарҭон.

– Иԥхашьаноуп изҭымтцуа, – иҳәеит даду, Мышәқьар аҭып аҽы днеин, агәшәымшә ҳәо, ахы ааишьышьит. – Аҳых, Мышәқьар, уҭытц уажәшьҭа, маҷк ушьапы ааитцухып, – иҳәеит. – Уаалеишь арахь, уаалеишь, снапала акруҽастцар стахуп. – Ала ихьырԥшуа иҽынеихеит.

Мышәқьар ашьшьыхәа атра иааҭытцын, даду инаишьҭалеит.

Февраль, 2000

ДАДУ ИМШӘААЗА

…Даду абнаҽы мышәхәыск ҟьаланы ибан, икны иааигеит. Ан иацәхҟьазаап, рыцха! Даду данаба, ҳамтакы дцьашьаны ихәаԥшуан. Ан ада акыр абахьазма, ссиршәа дабеит, уимоу иагьицәшәеит. Даду днаԥшы-ааԥшын, ан шыҟамыз агәра анига, икырц ашьшьыхәа иҽынеихеит. Амшәхәыс иадырит аусҟәа шәеимыз: ашырхәа инахынхәын, ихьаԥшкәаԥшуа еиҳәтырпаны идәықәлеит, абнаршәырахь ахы рханы. Аха ихәыҷымзи, амҩ, афасара – зегьы ацрыхауан, иоурышьтуамызт. Даду, ишьаҽакәа неихха-ааихҳәо, алабашьа ацынхәрас иеигәышә ааитцшьуа, амшәхәыс днахьҙан, ипалта кьаҽ лақәыжьны, иааникылеит. Ус ашьшьыхәа ахәамц иаакәиршан, ахы аацәытцирхәхәеит. Амшәхәыс, астцәкьа иааигәаны иамбацыз данаба, дцьашьаҙаны ихәаԥшуан: «Сан длеиԥшым, саб диеиԥшым, нас, дабаанагеи ари, дызустада?! – агәы атҳара-тҳараҳәа еисуан амшәхәыс. – Сишьуама? Сифома? Сеимлагәа сикит, аха исзиурызеи уи уажәшьҭа?!»

Амшәхәыс агәы иҭнахәааз аблақәа ирхибаалеит даду.

– Мышә, ашьшьыҳәа уҽырҭынчны уҟаз, – агәшәымшә ааиҳәеит. – Сара акгьы узызуҙом: уагьысшьуам, уагьысфом, аѡныҟа уганы усаақоит, иуаҳама?!

Амшәҳәыс ауаѡы ицәажәашьҭыбжь уажәада иамаҳацызт, аха иблақәа рыразреи ихы-иҽы гәыбзыҕи рыла иадырит ииҳәоз. Зегьытцәкьа азеилымкаазаргьы, ишимфоз агәра агеит.

– Нан, нан, нан! – аҳәеит хьаас иамоу инардырырц.

– Уан думухааит, укаршәны иахьцаз умбаҙои?! – иҳәеит даду. – «Нан» уажәшьҭа иухаршт! Исҳәаз уаҳама? Сара «дад» ҳәа саҳәала. Уажәы аѡныҟа ҳцоит, аѡны «нан» дыҟоуп, дубап, уи нанра узылуеит, сара дадра узызуеит. Иуаҳама?

Иааҟрымҽрымын акы аҳәеит. Уи даду иара ишиҭахыз ала еиликааит:

– Ус анакәха, ҳаилибакааит, уажәшьҭа уаала, аѡныҟа ҳцоит!

Абас еинааланы, даду амшәҳәыс шигәыдкылаз аѡны дааит. Ари збаз зегьы ҳаизан, ҳрыкәшаны ҳаагылеит. Амшәҳәыс ҳцьашьаны иаҳзыпшуан: «Арҭ зустахда?!»

– Арҭгьы ҳара иаҳтәуп, – иҳәеит даду. – Ари Баҭал ихьзуп, ари Сасрыҟәа ихьзуп! Аа, ари нан лоуп, духоумыршҭын! – иҳәан, нанду лахь инхьеирпшит. – Уареи сареи усгьы ҳаибадырхьеит, сара дад соуп.

Амшәҳәыс ҳара аҙәгьы ҳаздыруамызт аҟнытә, ахы даду инаиднатцеит. Уи иаанагон: «Уара уоуп издыруа, сара уара уҽоуп сахьыҟоу!»

– Даду, ари ҳара ҳаурдырит, аха иара иахьзи? – сиазтцаит сара. – Хьзы амаҙами?

– Ахьзу? – дааипхьхәыцит даду. – Ахьз шпамам, Мышә ахьзуп. Ихьз бзиами Мышә?

– Ибзиазар акәхап, – сҳәеит сара, саапышәарччан.

– Баҭал атцкыс еиҧьуп! – иҳәеит даду иаарымчшәа. – Мышә дара иртәышьтроуп, насгьы ҳаҭыр змоу хьзуп!

Зегьы ааибарччеит.

Абас ҳаѡнаҭа иаанагеит Мышә ҳәа ахьз шьахә змоу амшәҳәыс.

Даду даалаган, асҟьынџь иқәтәоу ахьшь еиԥш, Мышә ахәда аа нахатцаны, агәышԥгьы иаакәыршаны иааҽеиҳәеит. Аслан идитцеит атра ҟаитцарц. Аха зны аа ианкны агәара иакәиршеит ѡынтә-хынтә, нас инаганы инкыдҽеиҳәалеит. Ҳара ахәыҷқәа зегьы ҳакәшаны ҳаагылеит.

– Шәаламкьысын, – иҳәеит даду, – амала ааигәара шәгылаз, ишәышьцылоит.

Мышә аблақәа цырхәны иҳахәаԥшуан, ҳагәра агомызт.

Аслан ирласны Мышә ахыбра азиргылеит. Уахь иантҽеик, адаҷ шкыдҽаҳәалазгьы, атра итагьежьуан, тәамѡахәк амамызт, алахь шеиқәыц еиқәын, игәырѡон, ангьы гәхьаанагон, хымпада. Уажәы ус дуны иҟаз, акрыфашьа артцара акәын.

– Зегьы ирзеиԥшу ала ҳалагап, – иҳәан даду, дцаны ахш ааиган, џьамк иантәаланы инамтцеикит, аха иааҳәнгьы ихәамԥшит. – Амла уакҳар, сгәыдкыланоуп ишуфо! – инапы ҟьаны наҟ днадтцит даду. Уи ашьтахьгьы ѡымш акрамфаҳеит, аха амла ианакҳа, акрамфар иабацоз: зны ахш амацара иажәит, нас абыста атцатцаны иеитан – иафеит, нас асатлашь артан, уигьы афеит. Знык акрыфара ианалага, нас ирласны иҳашьцылан, иаҳталак афон. Асаан анабалак, илахҿыхҳа иқәгьежьаауа иалагон.

– Мышә амла уакуама, акруҽастцап? – аниҳәалак даду, иналагон Мышә: – Нан, нан, нан!

– «Нан» ухаршт сымҳәахьеи! – днақәтцәҟьон даду. – «Дад» ҳәа саҳәала, «дад!»

Даду еснагь дацәажәон, еиҳаразак акранаҽеитцоз. Рапхьа иргыланы ахьҙ иаиршьцылеит. «Мышә» аниҳәалак, ашырҳәа ихьаԥшуан.

– Угыл! Утәа! Уҽеитцыхны ушьапқәа урықәгыл! – акранаҽеитцо абас дацәажәон, иихәозгьы аирҟатцон. Рапхьатцәҟьа иҳәатәы ханатцомызт – иазеилымкаауазар акәхарын, аха нас, иртәо-иргыло, хәыҷы-хәыҷла иаиртцеит. Иихәаз анаирҟатцалак, акы аҽеитцон, уи ала знык иаиртцаз, агәшәымшә ҳәо, ирҿхәо, иаиршьцылон. Сара агәра згеит агыгшәыгқәа зегь ратцкыс амшә абжьара еиҳа ишымариоу.

Мышә ашәыр бзиа иабон: амжәа, аца, абҳәаса рҭы, алаҳа, ажь… Зны амаахыр ҷьамк азна асҭан, иаразнак иаанырбзааны иафеит. Агәы ишахәаз удырыртә, абз ақьышә иаақәшьуа, аблақәа ҭырхаха иаасзыԥшит:

«Ҷьамк абасызхо, итцегьы сыҭ!» – аҳәон уи блала.

– Итцегьы уҭаххеит! – аҿԥныхәа нықасцеит сара. – Схаҭа имфаҙакәаноуп ишузаазгаз, уи удыруоу уара?!

«Умбои, уара, иара имфаҙакәа акәзаап ишысзааигаз!» – Мышә ԥхашьан ашьшьыҳәа инахынҳәны, ахы нкажь-аакажьуа, аҭып иааҭагьежьит.

Аха зегьы-зегьы реиҳа бзиа иубои ҳәа Мышә уазцаар, иԥхашьаԥхатɔо ахьеи ацхеи реиҕъасшьоит аҳәон. Ажәала иазымҳәаргьы, ақазшьала иунардыруан: урҭ убасҟак бзиа иабон – чыск ирыланатцомызт. Ахьа аныҟала инаркны, иҟәшәаны иазаазгалон. Иаргьы итақәшәа-тақәшәаны акәын ишафоз. Аха нас, аҭыхәтәан даду ацха агьама анаирба, «аа, са стәытцәкьа абри ауп!» аҳәеит – убасҟак иагәаԥхеит ацха.

Даду иакәын усгьы Мышә ахәы азҭоз – акраҿатцара амацаразы акәымкәа, усҟан «былды» арҳәаны ибжьон. Уажәы ацха анеиҭоз, ашьҭахьтәи ашьапқәа инарықәгыланы, аԥхьатәиқәа рыла абаҭлыка аанкыланы иафар акәын. Ус имариангьы иазымцаҙеит – даара ирацәаны аџьабаа адбаланоуп ишаирцаз. Нас, аҭыхәтәан, имыҳәакәа-имычакәа, мамзаргьы имҟыутцәыуакәа иаиҭаҙомызт. Даара еибаркаразаргьы, абри аҭыхәтәантәи иазаатгылеит.

– Мышә, ацха уҭахума? – ҳәа даду дантцаалак, Мышә аблақәа рҟәыҷуа «инеиматәаны» атцәыуара иалагон.

– Иҟалеи, Мышә, узыртцәыуеи?! – дцаахуан даду.

– Нам, нам, нам! – аҳәон ашьацәкьарақәа ирцәытцыԥшны даду изыԥшуа. Уи иаанагоз: «Ацха уҭахума ҳәа ушԥасазҵаауеи» ҳәа акәын. Нас ацха наганы инеиҭон, Мышәгьы лахҿыхҙа, абаҭлыка ааимхны иаҿытцанакуан: ацәымҳа еиԥш, иацәцәыцәуан, ашьацәкьарақәа акәыршан икны, уажәы-уажә аблақәа ҭырбжа даду инаизыԥшуан.

Мышә азхара ацха абаҟаз, иаиҭаз ахәыҷы анафалак, иԥхашьаԥхатɔо даду иааизыԥшуан: «Даҿазныкгьы стцәыуеит, ацха суҭозар!»

– Мап, уиаҟара угәы умырԥшаан, – иҳәон даду, уигьы уажәшьҭа Мышә абызшәа еиликаауан. – Иахьатәи ала иузырха.

Абас машәыршәа иҳаднагалаз амшәхәыс, анапы иаҳаршьцылан, зегьы инаҳалатцәеит. Уи ақьачақьрагьы алан, иургәааргьы имҩеыԥын, аха зегь реиҳагьы мышәҟәыш иҟәышын: ацха уҭахума ҳәа уаназтцаалак, аблақәа рҟәыҷуа итцәыуашәа ҟанатцон. Уи иадыруан ус «иантцәыуалак» ацха шарҭоз.

Ҽнак ала знык Мышә атра иаатыганы агәараҽы инага-аагауа ашьапы неитцаххуан. Даду иакәын ус иназгаазгоз. Нас Аслангьы саргьы инаҳга-ааҳгон. Ҳара аҭаацәа зегьы иҳашьцыланы иҟан, ҳҳәатәы ханатцон – тәымк ааигәара днеир ҟалазомызт, еиҳараҙак кыр ианжыцәха.

Мышә шықәсык ахытцит, ишьтыгга иазҳаит, инаҙааҙахеит.

Уахык, аҭаацәа ҳанааиқәшәа, даду Мышә азтцаара аацәыригеит.

– Ари ҳамшә ас ианбанҙаҳамазаауеи, акы азыҙбатәуп, – иҳәеит иара.

– Агыгшәыг ахьыраазо акрыҟазар ираҳтарын, аха иабаҟоу Апсны ус егьыҟам, абнахь иганы иоусышьтуеит, иудыруеи, ани иареи еибаԥшааргьы.

Сара сгәы аахытхытит: итцабыргытцәкьаны, ани иареи еиқәшәахыр!

– Еибадыруоу ани иареи еиқәшәар? – дазҵааит Аслан.

– Изеибамдырыргьы, еиқәшәар, еицныкәоит, еиҩызцәахоит, – иҳәеит даду.

– Уи атцкыс еиҕьуп, апацха змоу шьоукы ираҳтар, ҭабуп ҳәаны иргоит, – иҳәеит саб. – Апацха аҭаацәа арлахҽыхлап: «Мышә, ацха уфоу?» анырҳәалак, «инеиматәаны атцәыуара» иалагалап. Иҟалазеи, изыртцәыуеи ҳәа ианазтцаалак, еиҭаҳәаны ирарҳәалап. Уи иссиру ланарԥшыларами, еиҳараҙак атуристцәа рзы!

Даду, ҽыцха дышьтаԥшуа ҳамтакы дхәыцуан, нас ихы дҩахан, даасзыԥшит:

– Уара ишԥауҭаху?

Азнык азы саагачамкхеит – дысхыхәмаршәа дсазҭааз ҷьысшьан, аха нас иашаҭәҟьаны дышсазҭааз анызба, иаразнак сааиԥхьхәыцит.

– Абнахь иоуҳажьып! – сҳәеит сара.

– Избан? – инашьҭархкны дсазҭаайт даду.

– Еснагь иҷаҳәазаауама, ахақәитра аҳҭап, ани иареи еиқәшәаргьы ҟалоит! – сҳәеит сара.

– Баҭал ииҳәаз сақәшаҳатуп, – иҳәеит даду. – Ус еиҳа иҳақуп.

– Ахы азныҟәгазом! – иҳәеит саб. – Ахныҟәгашьа ахаҳаршҭит, амла иаганы иԥсуеит, уи аума иҳақу?!

– Уигьы иашоуп, аха амла иакыр, ахныҟәгашьагьы аҭоит, афатәгьы аԥшаауеит, ари макьана шықәсык ауп иахытҷуа, – иҳәеит даду.

Абасала иааҙбеит Мышә ахақәитра аҳҭарц.

Адырԥаҷены, даду абнахь ианигоз, аҭаацәа зегьы: «Мышә, абзиараз, уԥсҭазаара маншәалахаайт!» ҳәа ҳақәныхәаны, ахы ҳшьышьит, агәы ҳшьышьит, нас аҭыхәтәан, литрак ацха ааганы, «имыртцәыуазакәа» инаҳҭан, иаатжәаны иажәит, агәы ишахәаз удырратәы иҷамкәеит, абз ақьышә иқәнашьит, илахҷыххазеит Мышә. Убасҟак агәы иахәеит, аха усҟан уи иабадыруаз ҳара иҳамҭаны уаҳа ацха шазымфоз!

Абас ҳгәыблыра шаныруаз лаԥшы хаала инаскьаагеит Мышә.

Уи ауха аҭаацәа ҳанааилатәа зегьы ҳаиқәышьшьы ҳаҟан, краамҭа ус ҷымҭ-ԥсымшьҭ ҳтәан: зегьы Мышә акәын ихьоухьооуа гәытҵхас иҳамаз. Сара аухантәарак сыԥхыз иалан Мышә: ани иареи еиқәшәахын, игәыргьатцәа еихәмархуеит, рызхара изеибабом. Сара сыбжьы нытцакшәа ақәҷыстит:

– Мышә! Мышә!

Мышә ашырҳәа иаахьаԥшыхит.

– Мышә, ацха уҭахума, ацха?

Исҳәаз агәампхазшәа, Мышә ашырҳәа инахынҳәын, еиҳәтаԥа-еиҳәтаԥауа ан иашьҭаланы аҷынанахахит.

Абас ҳамшә ааза ҳгәыблыра шадыз ибнаҳҭан – ицеит, ицазеит. Уажәшьта уи ԥхызла акәымзар, уаҳа лабҷаба из-

бараны сыԥаҙам. Избаргьы, уажәшьҭа игыгшәыгуп, ацха асҭозаргьы, сааигәа иааираны иԥоума! Амла иакуазаргьы ахақәитра еиҳа еиҧьанашьоит.

Сентиабр, 2000

ИПҬШЬОУ АШӘҔӘЫ

Уи аҽены ныҳәа дуун ҳгәараҭаҷеы – жәибжь шыԥәса схытра иазкын. Уи ҷьашәшьозаргьы акәхап: закәытә ныҳәа дуузеи жәибжь шыԥәса?! Аха шәмыццакын, ушьҭан еилышәкаап…

Даду иаб Самақәа ихьӡын. Уи ихылтҷшьтра Самақәа-ипацәа ҳәа иҳашьҭоуп. Ҳажәла ҳажәлоуп, ҳахьӡгьы-ҳахьымӡгьы акоуп, аха ҳажәла аѡнутҷкагьы хазы аҽеиѡшара ҳамоуп: ҳажәла ахьӡ-аԥша ашьҭыхраҷеы уара иулшеи сара исылшеи ҳәа инеизҭаа-ааизҭаауеит. Ахьӡ-аԥша амацарагьы акәым, ахьӡи-ахьымӡги рҷегьы иаакыдеибарҧәҧәалоит: ҷкәынак иакәым ҟаиҭазар, ҳажәла ахьымӡҧ ашәыргоит ҳәа уи дызтәу рабиԥара ираҽеԥнырҳәоит; ҳаҳәшьак аѡнра дахьнеиз, аҭаацәа лызныҟәымгакәа, даду иҳәашьа «дҳәымпыртцызуа» далагар, дад шәыӡҧаб дышәзымааӡеит, ҳажәла шәырԥхашьеит ҳәа рарҳәоит; аҷар ракәым, еиҭах даду иҳәашьала, зхаԥыцкәа ххаахьоу «ахбыцкәа» арыжәтә «еиҽеырбацәаны» иахьаакәшәалак «ахаҭцкы кадыршәуа» иалагар, шәхаҭцкы, ари ҳабацәа ирҟазшьамызт, ҳажәла шәырԥхашьеит ҳәа рарҳәоит урҭ збиԥароу.

Абас иҟоуп ҳажәлаҷеы абиԥарақәа реизыҟазаашьаа. Уи ҭәылибахраӡам, уи гәеантцароуп, еицлаброуп, еилабжьароуп.

Зегьы ирыцкуп ааигәа ицәыртцыз абызшәа апроблема – ахатәы бызшәоуп зыӡбахә сымоу. Уи иахьа ипроблеманы иаакәгылеит. Даду уи уиаҟара хьаас имаӡамызт, ҳара зегьы ҭырцьманда аԥсышәала ҳаицәажәоит аҟнытә.

Ҽнак даду Қьаамын захьӡыз Ешырхәатә иѡызак кампаниак иман, днеиԥхьеит. 70 шықәса ихытцзаап, иҷкәынцәа ирымукәа ииубилеи мѡаԥыргон. Дадуи Қьаамыни

ианыҵкәынцәаз аахыс аиҩызара рыбжьан, уажәы адырра аниитa, гәахәа дус иԥхьаҙаны дцеит. Қьаамын ихшара, урҭ рыхшара Анцәа ишиҳәара дыќоуп: шьоук Аќәантә иааит, шьоук Гәдоуҭантә иааит, иԥҳа Гагра дрымоуп, уигьы лтцакыра лыманы дааит. Еизеит зегьы ҭаацәала. Даду иҩызцәеи иареи неихьан, Қьаамын идныҳәаланы, иқәныҳәаны инатәоны еиԥш ауп урҭ ихшара рцакыра рыманы ишааиз. Ахәыҵқәа рҽазыќатцаны рхатәы программа рыманы иќазаарын, рабду иапхьа иаагыланы жәеинраалала идныҳәалон, инеиҵак-ааиҵакуа. Иаԥхьоит иркьыкьҙаны, рыбжьқәа ҭарыхәтцәа-ҭарыхәтцәаҙа. Поет ќаиматк иҩны ириҵазаап!

«Ааи, шәабду дшәыкәыхшандаз!» – ахәыҵқәа рҵырҵырбжьы уажәы-уажәы рабду ибжьгәаҩа иалыҩазаарын. Убри акзаҭәык акәзаап даду уаќа аԥсышәас иаҳаҙазгьы. «Ҳаи, абра смаакәа сшьапқәа ԥтцәандаз!» – игәы иаатиҳәазаап усҟан иара. Уажә зегь реиҳа даду ихьааигоз иҩыза бзиа Қьаамын абас шԥаихьи ҳәа акәын, аха дахьихәаԥшуа ихаҭа урҭқәа акгьы хьаас имамшәа ибеит. Уи еиҳагьы иџьеишьеит: «Ишпа, аҙы иаго ҳәҳәабжь иаҳауам ҳәа, ихшара рышьҭахь «Бзиала уаабеит!» зҳәо аҙәы дыќаҙамкәа, жәлярык ахәыҵқәа ахьиҵынхо имбаҙои?!» – игәы иаатиҳәаан, ҳамҭакы даахәыц-хәыцзаап. Даду мыцхәы дуаҩы аартуп, игәы инанамгаз ушьҭахь дцәыҭцахәыҵхәыҵны иҳәаҙом, иара уаҵәќьа ишуаҳауа иҳәароуп. Ихаҭа уи граны иԥхьаҙон, ихьааигон, аха агра гран, изкажьуамызт.

– Еи, Қьаамын, Аԥааимбар дуқәныҳәаны уќагәышьан, аха уабацәа раԥсуара абраќа ихуркәшазшәа збоит, – иҳәаазаап, иибаз-иаҳаз хьаас икны. Уи егьырҵгьы ирымбо иќам, аха егьырҳәом, даду изымычҳаит.

Даду иихәаз џьашьаны, Қьаамын, иблақәа шҳазҙа даанхазаап.

– Изуазеи, уара, сабацәа раԥсуара хсыркәшартә, аа, жәохәҩык сматацәа абгалаԥқәа реиԥш, иҽабҕ-ҽабҕҙа иахьгылоу! – иаҿԥниҳәазаап Қьаамын, имоҭацәа дрызгәдуны.

Даду иахьпасҳәоз ааигәахәит, аха иабаќахыз иҳәахьан. Нас, дхьамҵкәа, даапышәарччазаарын:

– Рыхир нагҙаны иубааит, аха арҭ, излазбо ала, урыс бгалацқәоуп, Қьаамын, убри ауп изысҳәазгьы, – иҳәазаап иара. – Уабацәа рхылҵшьҭраҽы алымқәагьы ыҡан, абгалацқәагьы ыҡан, уаргьы урҭ уреиуан, аха… – иҳәазаарын даду, аха нас, иажәа уаҳа ацымҵакәа, даатҭылазаап…

Даду аҩныҡа дхынҳәит игәалаҡара даара ибжьысны. Игәы иалазаап ичеицьыка ыфаны Қьаамын аҽеԥныҳәа ахьиитаз. Иихәаз атцкыс Қьаамын дахьизеилымкааз акәын даду игәы иалаз, аха нас игәы ирҭынчхон: «Исымҳәар акәын, аха исҳәазааит!»

Убри ашьҭахь абри азҵаара даду хьаас ишьҭихит:

– Аԥсшәа ззымдыруа даԥсыуаҙам! – изхиҳәозаалакгьы инақәыргәгәаны иҳәалоит иара. – Аԥсшәа ззымдыруа Аԥсуара изныҡәгаҙом! Аԥсуара зызныҡәымгаз дабатәи аԥсыуоу?! «Бзиала уаабеит!» изымҳәозар, агәатцәа кны дзымныҳәозар!..

Қьаамын аҽеԥныҳәа ахьиитаз игәы иахьалаз акәхап, ҵангьы-мцынгьы уи данигәалаимыршәоз ыҡамызт.

– Ааи, изакәытә хылҵшьҭра бзиоузеи ирҙыз! – хьаас иман Қьаамын игәараҭа алахьынтца. – Ажьыра сымоуп иҳәеит, алԥха-агәаԥха имазааит, аха имоҭацәа ианырхаанхалак ажьыраҽы иныҳәода?! Мамзаргьы ишԥаныҳәо, урысшәалоу?! Ҳара ҳныхахәқәа аурысшәа рыздырҙом. Аҭырԥьман ҳишьҭаларыма, нас, ҳныхақәа ҳанрымҵаныҳәогьы?!

Убри аламҭалазы ҳқыҭаҽы чарак ыҡан, насгьы ҳаиашьараҽы акәын, сабгьы саб иашьцәагьы хымԥада иаараны иҡоуп – уи идыруан даду. Даду уи ихы иаирхәарц иҙбеит. Заа адырра зларырҭаз ала, асаат жәеизагьы ҟамлацкәа еицрыхәхәа агәара иааҭалеит. Шәышԥаҡоу-сышԥаҡоу анеибырҳәа ашьҭахь:

– Шәаатәеи ара, ҳааиқәныҳәап, ҵасым, – иҳәан даду, аԥацхаҽы астол ду аханы длатәеит. Уи ус ҟаитцалон еснагь, аха нас иуадаҩу усутәык аныҡоу, аҽеагакра, ҽаҩратагалара, ажьҭаара уҳәа уигьы далацәажәон.

Аишьцәалаԥшылаиааибадырын, иаапышәарччеит, адҵа ироуа иазԥшны – уи дара зышьцылаз акәын.

– Ауаҩы дажәуа даналагалак, ихьаақәагьы игәытҳакәагьы рацәахоит, – иажәа хиртлеит даду. – Ачарақәа ааухьеит, аныҳәақәа мҩапаагоит, урҭ ҟәнаҳшьом, Анцәа ду иҵьаҳшьоит, аха ицәгьамызт ҳхатәы ныҳәак ҳамазар, иаҳҳәап, ҳҭаацәаратә ныҳәа ма ҳабиҧара ирызку аныҳәа. Ҳаилабжьон, иҳагу-иҳабзоу еибаҳҳәон, ус бзиак ҳҧыхьашәар, ҳаигәырҷьон. Абарҭқәа рышьтахь – ачеиҵьыка! Ачеиҵьыка ахьыҟоу ныҳәоуп, гәырҷьароуп. Знык иаҳзаҧшьгар, нас есышықәса иҟаҳҵалон ҭаацәаратә ныҳәаны.

– Уи ус бзиоуп, – иҳәеит саб, – ҳара ҳазыразуп, аҿҳәара аҳҭап, нас иҟатцатәу, шыҟатцатәу амҩа ҳақәнатцоит.

– Аҿҳәара атара мариоуп… – иҳәан даду, уаҳа ацымцакәа даахәыц-хәыцит, зымҩашәа дыҧшуа.

– Аиеи, еиҳа имариоу уара иудаҳҵоит, егьырҭ ҳара иаабап! – иҳәахт еиҭа саб, дааччашәа иуын, ихаҭа иаармариашәа дазхәыцны.

Даду ҳамҭакы ҿиҭуамызт, илаҧш кыдхаланы дахьҧшыц дыҧшуан. Убасҟан цәалашәарак соуит еиҭах ҳхахьы иҟаҵам акы аҳәара игәы ишҭоу.

– Сара убри ҳаизара, аижәлантәқәа ҳанеизало еиҧш акәымкәа, аҭоурых ҵакы змоу акакәны сазхәыцуеит, – иҳәеит даду, ихәыцра даалтцны. – Самақәа-иҧацәа ҳәа иҳашьҭоуп абиҧарала – уи сабду иаб иакәын. Анцәа ҳзырҳа, жәларык ҳаҟоуп, аха ижәдыруама ҳабиҧара аҭоурых? Ишәыздырҳом. Ҳабиҧара аныҳәа мҩапаагозар, ҳҭоурыхгьы аадыруазароуп. Аҭоурых ҭоурыхуп, уи иҩны ишьтыхтәуп, ашәҟәы иантатәуп. Убри ҳҭоурых атәы зҳәауа Ашәҟәы иҧшьоу шәҟәны иҟатцатәуп ҳабиҧара ҳзы.

– «Иҧшьоу Ашәҟәы»?! – иҵьашьаны иааиҭасҳәеит сара.

– Аиеи, «Иҧшьоу Ашәҟәы»! – ишьақәиргәгәеит даду иихәаз, машәыршәа иааиҿытцшәаны акәымкәа, заа дазхәыцны ишиҳәаз удырратәы.

Зегьы ҳаблақәа ҭырхаха даду ҳаизыҧшуан. Дасу ҳтәала ҳазхәыцуан уи адунеи иқәымпшыцыз «Иҧшьоу Ашәҟәы». Сара сыбла иаахгылеит иҭбаатыцәҙа иҟаз уи ашәҟәы: ацәаҿы ихьзырку нбанла ианыхуп «Иҧшьоу Ашәҟәы».

– Ари имариоушәа иубоит, аха иаармарианы иузымзбо акоуп, – иҳәеит Руслан, уажәраанҙа ҭынч итәаны ирзыҙы-

рѡуаз. – Аха усгьы, хымԥада, иаҭаху акакәны исыԥхьаҙоит. «Иԥшьоу Ашәҟәы» анахьҙаҳтәы, ҭакыла уи ахьҙ аныԥшуа иҟазароуп.

Зегьы акака рҳәеит, дадуи сареи ҳада. Аҭыхәтәан даду иазҭааит, уара ухаҭа уазхәыцхьеит хымԥада, иубарц шԥоуҭаху уи Ашәҟәы ҳәа.

Даду даахәыц-хәыцын:

– «Иԥшьоу Ашәҟәы» ианыларoуп Самақәа ихылтԥшьҭра зегьы! – иҳәеит иара, уи азҭаара заа дшазхәыцхьаз удырратәы, нас ҭаацәа-ҭаацәала зегьы рҭоурыхҟәагьы хаз-хазы ианызароуп.

– Рсахьақәагьы анаҳҭарыма? – саргьы сыхшыѡ нарыласҭеит.

– Хымԥада иаҭахуп! – иҳәеит даду, сызҭаара игәы иахәаны. – Самақәа ԥсаҭашкәакәа ипатреҭ ҳамаҙам, аха егьырҭ ҳаԥшаап, ианаҳҭап, иҭоурыхуп.

– Урҭ зегьы рҭоурых аѡрагьы мариаҙам! – иҳәеит Руслан, аҕырак иара ишиқәшәо дырны, заа ихы ацәихьчарц.

– Имариазар саргьы изыѡуан! – даааччеит даду. – Ашәҟәы «Иԥшьоу» анахьҙаҳтәы, ишуҳәаз еиԥш, иԥшьоу шәҟәытҵәкьазароуп. Самақәа-иԥацәа ҳаицрыхәхәа ҳанутҵеит, ҳаидыҕырбало ҳпатреҭқәа анылеит ҳәа уи «Иԥшьоу» шәҟәны изыҟалаҙом: ҭаацәа-ҭаацәала ҳҭоурых анутҵеит ҳәагьы, уаѡы иимбац-имаҳац ҭоурыхс ианаҳҭоит, шаҟантә ҭамадара збахьоу аума иануҵо? – Уи хыԥхьаҙара амаҙам! Аха уи ҭоурыхума? Мамоу, уи азы ачын сырымҭаҙеит, ус анакәха, уи ҭоурыхҙам.

– Ишԥа, нас, аѡыжәрада ҭоурых умаҙамкәа уҟоума?! – даатҟьеит саб. – Фѡык ауаа ҳуааҙеит, ҳахгьы ҳмырԥхашьацт, ҳазхылтцызгьы шәаҳмырԥхашьацт, Самақәа ипацәагьы ҳмырԥхашьацт! Ари ҭоурыхҙами?! Нхаѡык иаҳасабала хар змам аҭоурых умоуп. Нас зегьы ҳгенералцәахар уҭахызма?

Саб иҟаитҵаз аҿԥныҳәа сабду дааршанхеит.

– Ус ауми, ус ауп, – иҳәеит иаахьаршшашәа. – Анхаѡы иҭоурых убри ауми! Аха исҳәарц истаху – «Иԥшьоу Ашәҟәы» анаҳҳәа, ус хьҙыс иаҳҭартә еиԥш акы иалаҟазароуп, – еиҭеиҳәеит даду.

– Уара унхаѽуп, уаб дынхаѽын, уабду Самақәа инаиркны зегьы шәынхацәамзи? – даатԥҟьеит Беслан. – Шәынхацәан, Аԥсуара нықәшәымгози? – Иныкәыжәгон, аҳәыр мѽахҟьама, шәабиԥара аҳәыр ирԥхашьама? Мап. Уи амѽа ҳара ишәышьтанеиуа ҳанума? Ҳануп! Абри ауп атоурых! Абри ҳмырҵыр, «Иԥшьоу Ашәҟәы» анылара ҳаԥсоуп.

– Убри анаѽсан акырҳзацтцар, аҳәы дгенералхар, дтцарауаѽхар, дыпрезидентхар – уигьы мап ацәаҳкҵом, «итабуп» ҳәа иаххәоит, – Беслан иихәаз инацтцаны ишьақәиргәгәеит Аслан дԥышәарччо.

– Убри акәын саргьы исҳәарц истахыз, исышәмырҳәеит акәымзар, – дадугьы дрықәшаҳатхеит. – «Иԥшьоу Ашәҟәы» иаԥсоу иоуп ианыло, зегьы азин раҳтаҵом. Азҳара Анцәа иҳат, ауаѽы диит, днаган аусҳәарта҉ҽы ашәҟәы данаҳтцоит, аԥсуа хьҵы итаны. Уи ҳаѽната диима, Гәдоута, Аҟәа, Очамчыра, Берлин, Стампыл, седру, дахьизаалак ҳажәла ихуп, даԥсыуоуп, ҳара даҳтәуп, дахьиз ашәҟәы дтагалоуп. Аха иабаадыруеи уи дзакәхо! Ахәыҷы дызхылтцыз драаҵоит, изҳауеит, акы, ѽба ҳәа иааԥхьаҵаны жәибжь шықәса анихытцлак, даԥсыуаны драаҵазар, ҳажәла анықәгара даԥсазар, «Иԥшьоу Ашәҟәы» днаганы данаҳтцоит. Ҳара ҳныҳәа зызкугьы убри акәхароуп…

Абыржәоуп даду игәтакгьы игәытцхагьы зегьы ианеилаҳкааз! Аха даду уи дазхәыцуеижьтеи кыртцуазаарын, инаирҳәхьазаарын, иааирҳәхьазаарын, зегь рыла дазхәыцхьан. Ҳара зегьы иџьаҳшьазгьы убри ауп.

– Ақалақьуаа ҳзоума уи Ашәҟәы заԥаҳтцо? – алаф аалихит Беслан атцыхәтәан. – Уахь ихьаԥшуашәа збоит.

– Аиеи, аиеи, шәара шәзоуп! – даатԥҟьеит даду. – Шәара шәоуп ҳ-Аԥсуаразы ишәартоу.

Даду иҽԥныҳәа ҳааитцанарҿәгәеит зегьы, аха нас:

– Избан даду, ҳара ҳазшәартахаз?! – сҳәан, ақалақьуаа аахасыршшааит. – Аԥсшәа шԥаҳзымдыруеи ҳара!

– Ҳы-ҳы-ҳы! – иҳәан, мчылашәа дааччеит даду. – Шәаргьы шәызбоит, аха шәнаѽсангьы иҟоу збоит! Сара иахьызбо аԥсышәала уцәажәо, нас наҟ инышьтатцо, ус – мамоу! Ахыршгәыршы угәыла ианихь атцықь-

цықьхәа аимсара далагоит. Уи ачымазара «аиспанка» иаҩызоуп, иҿкуп, абаагәара шәыбжьазаргьы ихыҩрны иааины уҩны аҽыҩнанажьуеит. Ус иќоуп иҿку ачымазара! Абри ҳазлацәажәо Ашәќәы сара ишысыҙбыз еиԥш иаҳзыќатцар, Аԥсуара иачычаз ачымазараҿкы ҳацәызыхьчо хәшәеитцатцахоит.

– Даду, ҳара акы уаҳцәымшәан, уи ачымазара ҳара ҳзы ишәарҭаҙам, уи атцкыс ҳаиааиратә ҳаќоуп! – игәы аасырҷәҷәеит. Сара сҳәашьа цьашьашәа, егьырҭ зегьы ражәа неиларыпсеит: «Баҭал дҳаитцбуп, уи ус аниҳәа, ҳускәа маншәалоуп!»

Даду еиҭах даапышәарччеит. Уи иатцанакуаз иаҳҳәаз дақәшаҳатым ауп, уи дырны зегьы ҳнеизыԥшит.

– Зызбахә сымоу ачымазара, шәара шәакәым, Баҭалгьы иакәым, анхаҩ ду, ауаҩы цааимбар Қьаамынгьы дарлашәит, – иҳәеит даду. – Убри збеижьҭеи сгәы ҭынчым. Сара сахьынҙаќоу слашәхараны сыќаҙам – сгәысҽануп! Шәанаансыжьуа дыҙгабума, дҭацоума, аккаҳәа аԥсышәала сылтцәыуозароуп. Даҽеа бызшәак смаҳароуп!

– Усҟан урҭқәа уаҳауа уќоума?! – алаф аалихит саб. Зегьы ҳаччеит, аха даду дмыччаҙеит.

– Мамоу, исаҳауеит сара зегьы! – иҳәеит даду. Сара сакәым саб иԥсгьы иаҳауеит. Сахьнеиуа аҽеԥныҳәа симҭои: уара шьоукы урҭцәыуон, аха изустцәада урҭ, ирҳәаз сзеилымкааҙеитеи имҳәои!

Даду иихәаз зегьы ҳааитцанарххит: иара агәала иманы дцәажәоит, ҳара алаф ххәоит.

– Иуҳәо иашоуп, – иҳәеит Беслан, иаахьаршшашәа, – аԥсы зегьы абоит! Аха умшәан, ҳабдугьы иԥсы ҳарпҳашьом.

Ҳаилацәажәара иалахәыз аҙәгьы уаҳа зцаара имаҙамызт – зегь еилкаан. Уажә аус злаз уи азцаара аҙбара акәын. Руслан ихы иадитцеит «Иԥшьоу Ашәќәы» атипографиаҿы идирќатцарц. Аха уи шыќатцатәу уажә еиқәшаҳатны ирыҙбароуп.

– Шаќа ќәша аҳҭои уи Ашәќәы? – дразтцааит Руслан.

– Аќәша закәи, ашәќәы шәќәуп!

– Ус ауп, аха аԥсшәа ззымдыруа абанаҳҭоит? – дразҭааит иаахҭәаны.

Зегьы неиҿаԥшы-ааиҿаԥшит.

– Ус ҟамларц азоуми! – сҳәеит сара.

– Аха иҟалеит, нас иабааго? – дхьатцуамызт Руслан.

– Урҭ цьаргьы ианаҳҭазом! – иҳәеит саб. – Ҳажәла ихуп, арахь даԥсыуазам! Иаԥсыуам днаганы «Иԥшьоу Ашәҟәы» дзанаҳҭари, нас уи «Иԥшьоу» захьӡаҳтәуеи?!

– Ирыцҳауп, устҭәкьа рзааурым, – игәы ааԥшқахеит Беслан.

– Ус анакәха, аҟәша ҷыда ҟатцаны, «Аҿаҳацәа» ҳәа хыс иатаны, урҭ убра ианаҳҭап, – дхьатӡомызт саб.

– Усгьы ирыцҳауп! – иҳәахит Беслан.

– Рани раби 15–16 шықәса аамта раҳҭоит, рыхшара рыцҳаны ирмааӡааит ухатцкы! – иааирԥьбареит даду. – Адуцәа аԥсшәа ззымдыруа ыҟоуп аӡәык-ѳыцьак, урҭ раҳатыр аабап, аамта иахароуп, иранаҳажьып, аха рыхшара рҿы ҳатыр-матыр ҟамлааит!

Абри азҭаара аимак-аиҿак ҟанатцан, кыр ҳабжьы рацәахеит.

Дааѳнашылеит нанду.

– Иҟалеи, еимашәкуеи?! – ицьашьашәа дааҳалаԥшит. Ҳара илаххәеит, аԥсшәа ззымдыруа «Иԥшьоу Ашәҟәы» данаҳҭоу данаҳамтцоу атәы шеимаҳкуа.

Нанду дааиԥхьхәыцын:

– Аԥсшәа ззымдыруа – иан лыжәлала дҟашәҭа, шәара шәыжәла шыцкьоу иҟазааит, – лҳәеит иаахҭәаны.

Зегьы ҳшанханы нанду ҳалзыԥшуан. Сара аҟырҟырҳәа сыччеит.

– Иаб ҳара дҳажәланы, ипа иан лыжәлала!..

– Уигьы аргееишьа амоуп, – лҳәеит нанду лҿыртынчӡаны. – Аб зытцәѳаншьап – зпа даԥсыуаны дыззымааӡаз иԥҳәыс лыжәлала иҿыҟаитцааит, нас шәыжәла еиҳагьы ицкьахоит. Сара сыжәла ԥхасшьомызт, иагьҟәнысшьомызт, аха абра санаанага, сыжәла саб игәараҭа иааныжьны, шәыжәла шьҭысхит, аѳнаҭа ныҟәызгарц, ахьӡгьы ахьымӡгьы схы иадыстцарц. Сара сани саби ус ауп сшыраӡаз.

Исызныҟәымгар – сани саби сырзымааҙеит ауп иаанаго. «Ари дызхылтцда, дзааҙада?» рымҳәои! Зегьы ауаа ирбоит, ираҳауеит, – лҳәан нанду, дхынҳәит лусҟәа рахь.

Абас ихыркәшан ҳазлацәажәоз азтцаара.

Абри аилацәажәара ашьтахь ѡымчыбжьа аатцуаны еипш ауп аныҳәа анымѡапаагоз. Самаҟәа ипацәа зегьы еизеит, иҟан асасцәагьы, ақыта аиҳабырагьы.

Даду иакәын ажәа змаз.

– Ҳасасцәа, бзиала шәаабеит! – иҳәан, ихы нарыҟәикит. – Ҽаанбзиала шәнеиаанит ҳныҳәа иалахәу зегьы! Аҳәынтқар иҳәынтқарра илапш ахуп, шәартак цьара иҟалар игәеитоит, уртқәа рзоуп уи аҳәынтқарра дзахагылоугьы. Ҳтаацәарақәа рылоуп аҳәынтқарра злалаго – уртгьы хьчатәхеит иахьа. Ҳабацәа рхаан, ҳара ххаангьы ахшара аѡны иааҙон, аѡны иахьчон, уажәы даҽеа аамтахеит: иахьа ххәычқәа рғьырак агаҽахь иҟоуп, еипхьытта ақалақьқәа ирылапсоуп. Убарт иахьа ҳанырхылампш, ианаҳмыхьча, ҳара ххата уатцәы ҳзыхьчо даҳмоуа хҟалоит. Ус газарак ҳмыхьырц иҳазбеит ҳаилабжьарц – иахьатәи аныҳәа зызкугьы убри ауп. Ҳаилабжьара баша цәажәамхарц азы, ҳабипара абри ижәбо ашәҟәы апаҳтцарц ҳазбеит. Сара испшьоит ари Ашәҟәы: иахьанахыс «Ипшьоу Ашәҟәы» ҳәа хьзыс иамазаанит! Шәазыразума?

– Ҳазыразуп! – ххәеит, уи ажәа аҳәара ҳазыпшызшәа.

– Уи бзиоуп! – игәы иахәеит даду. – Уи акы. Аҽиара Анцәа иҳат, иахьарнахыс иҳалиааува жәибжь шыкәса анихытлак, ахьхьаҳәа апсшәа иҳәо, зегь рыла дапсыуааны дааҙазар, рыхьзала абгьыц чыда аартны «Ипшьоу Ашәҟәы» инаганы ианаҳтцоит. Ус еипш ааҙара змам, ари «Ашәҟәы» ианаҳтцаҙом, избанзар, урт ҳабипара ахьзи ахьымзги нықәыргартә еипш ирзымааҙеит рани раби. Ушьтан зны иҟалази, ҳзыхшәырҟьазеи ҳәа гәынамзарак ҟамларц уажәнатә ишәылаххәоит. Убас еипш ҟаҳамтцар ада псыхәа ҳамамкәа иахьа ҳаатагылеит. Шәазыразума абри исҳәаз? – еитах дҳазтцаанит даду. «Ура!» – ххәан, зегьы ҳааиқәышаҳатхеит, ажәлар ирбо-ираҳауа.

– Уигьы бзиоуп! – иҳәахт даду. – Убри ауп аус злоугьы. Ари гәеантцагоуп, ари аҙәгьы исмаҳаит имҳәароуп. Иахьа

жәибжь шықәса ихытцит смоҭа Баҭал. Аԥсшәа бзианы идыруан, аха Аԥсуара цқьа издыруамызт – ақалақь дааҙеит, дхәыцуп, гәыбԥан имам, аха нас, Аԥсуара ҭитцаарц ақыҭахь даан, уажәшьҭа акы сицәшәом: Аԥсуара ихы-игәаҷы инеиуа дыќоуп. Иахьа «Иԥшьоу Ашәкәы» аҷы данаҳцоит – раԥхьаҙа иара иоуп ианаҳцо, амшьҭабзиара аманы Анцәа иќаитцааит. Шәазыразума Баҭал «Иԥшьоу Ашәкәы» аҷы абԥьыц ҷыда иантцара? – дразтцааит даду.

Зегьы аууы ааилдыргеит иақәшаҳатны. Атцыхәтәан ажәақәак сҳәарц ажәалагала ҟартцеит. Сара ажәа шсыртоз сцәа иалашәаны сыќан, аха азныказ саагачамкхеит, нас ирласны саалтцын:

– Ажәа шәыстоит даду и-Аԥсуара шныќәызго ала, – сҳәеит сара. Зегьы ччан, рнапгьы сзеинырќьеит.

Абасала, зегьы еиқәшаҳатны, «Иԥшьоу Ашәкәы» саныртцеит. Уи даду игәы иахәеит, иара саргьы сгәы иахәеит, избанзар, ишыжәбо еиԥш, сыпстазааратҷы ѡ-хҭыс дуззак ҟалеит: жәибжь шықәса схытцит, «Иԥшьоу Ашәкәы» санылеит – арҭ рыѡбагьы ҭоурых хҭысқәаны иќалеит. Уи амш сара сыпстазааратҷы хашҭра зқәым мышны иаанхоит.

Сентиабр 18, 1999

БЫЖЬѠЫК АҲӘЫНҬҚАРЦӘА ЗАѠЗХХЬОУ

Иактуалтәу аиҷцәажәара

Дадуи сареи ҳаизыќазаашьа официалтә ҟазшьа ааанахәо иалагеит. Ари исҳәаз шәарччаргьы ҟалоит, аха уи шәахымыццакын: сара Аԥсуара ҭыстдаауеит – уи дадугьы идыруеит, убри аќнытә, уи азтцаара иазкны лассы-лассы даду сиацәажәалоит. Усҟан абдуи амоҭеи ҳаизыќазаашьа инахыҳәҳәаны, официалтә бызшәалоуп ҳшеицәажәо, еиҳараҙак уажәы еиԥш, аполитикатә зтцаара ианазку.

Абас иќоуп аусҷәа! Сара аԥсышәала «аҷцәажәара» ахьзыстәит, аха уи аполитика излазку ала, «аинтервиу» ахьзышәтәыргьы ҟалоит.

Уажәы аус ахь ҳаиасып.

Баҭал. Ҳаҭыр зқәу Даду! Уара ужәытә уаҩуп, акыр убахьеит, уи атцкыс, ҳәарада, еиҳауп иуаҳахьоугьы. Убарҭ ажәытәи аҿатәи ҳрылацәажәап. Зны-зынла уажәа иналаҭаны иуҳәалоит быжьҩык аҳәынҭқарцәеи быжьҩык аколнхара ахантәаҩцәеи сыпсаххьеит ҳәа. Ус аума ишыҡаз?

Даду. Ус ауп, ус ауп, мап узацәкуа иҡоума! Быжьҩык аҳәынҭқарцәа саҩсхит; быжьҩык аколнхара ахантәаҩцәагьы сыпсахит. Урҭ рымацарагьы ракәым, дара зхагылаз аҳәынҭқаррагьы, уи иарҿиаз аколнхарагьы наҡ исаҩсхит.

Баҭал. Уи шпеилкаатәу: «исаҩсхит» уҳәеит, «исыпсахит» уҳәеит, уара убзоурала иҡалама урҭ ахҭысқәа?

Даду. Ҳәара аҭахума, сара исыбзоуроугьы ыҡоуп. «Иҡоуп» акәым, егьмачҳам! Иҡалап зегьы сҩызцәеи сареи иҳабзоуразаргьы.

Баҭал. Усҡан уи маҳан, аха уажә маҳа ыҡам, иҳауҳәар ҡамлари урҭ аҭоурых хҭыс дуқәа уахьынҳарылахәыз.

Даду. Саагылазар аколнхарагьы сазыразымызт, уи ҳадызгалаз аҳәынҭқаррагьы стахымызт; иагьараан «шәхыбгалааит!» сҳәахьан. Уи зным, ҩынтәым – шәынтә инеиҳангьы исҳәахьан! Нас шәкы рахьтә акы ақәымшәози, иагьақәшәеит! Сара сеиԥш шаҡаҩы иршәихьаз удыруоу! Ажәлар рышәиԥхьҳы, о-о-о, амч ҭәгәоуп, дад, иҭәгәаҳоуп! Ажәлар рышәиԥхьҳы аҭла арҩуоит рҳәоит, иагьарҩоеит!

Баҭал. Избан изугәамԥхоз? Иахьагьы изҳәо рацәаҩуп Асовет ҳәынҭқарра бзиан, аколнхарақәагьы ирыбаргузеи, ибеиан ҳәа.

Даду. Уажә аҵыхәтәан хар рымамызт, аха Сталин ихаан ишԥаҡаз? Убасҡан акәын сара ианысшәиуаз!

Баҭал. Уи сара сабахааныз, исыздырҳом усҡан ишыҡаз.

Даду. Сара сахааныи, ибзиаҳангьы издыруеит. Абаандаҩцәа реиԥш, ашьыжь инаркны хәылпазынҳа пҳәысгьы хаҵагьы, хәыҷгьы дугьы ҳаиларгыланы аус ҳдыруан, арахь иаххашәалоз ҳәа егьыҡаҳамызт. Ҳшәахтәқәа алаҳшәон аҡароуп. Абасала, ҳаарыхра зегьы дара иргон, иахьааҳрыхыз азгьы ашәахтә ҳшәон. Аҵыхәтәан, Сталин ԥсаҭацәгьа ишьҭахь, ицәгьамызт, ибзиан, аха зегь дара роуп, анхаҩы

изы ахақәитра ыҟамызт: аџьықәреи анылатцатәу – дара иуарҳәар акәын, ианырашәатәу – иуарҳәар акәын, иантагалатәу урзымтцаакәа итоугалар ҟалазомызт. Нас анхаҩы дзызкыз – аусура мацароума? Атцыхәтәан арыжәтә шәымжәын рҳәеит – ажәларқәа зегьы неилагәаны. Рыжәтәда апсуа ипстазаара зеипшрахои?! Ачара имазар – арыжәтә ацзароуп, аныҳәа – ныҳәоуп, ҽаанбзиала злоуҳәои атцәца мкыкәа?! Сасык дутаар, ашьтәа изушьуеит, ихәы урхиоит, нас азыхь наганы иапхьа иқәургылома?! Ари апсыуароума?!

Баҭал. Ажәлар иахырҳәааи арыжәтә шәымжәын анырҳәа?

Даду. Иахырҳәааи ба? Ҳара зәыр ҳиазтцааузама, аҩы ҳара итаҳтәон, ҳара иаажәуан, аха аурысқәа аҳәынтқараа ракәын изхьыпшыз, урҭ уажәы рыдәқьан ашә адыркит! Рыжәтәда иматәамыз уи ргәапхо иҟазма, иаалаган дрыпшааит аиҳабыра ирылахәыз ҩыжәҩык! Уигьы иааимжәыр дматәаҙамызт, уажә даҟәытцыр акәхеит! Инаиахәытхәытын, аиҳабыра урылагьежьны наҟ иқәца, ҳара ҳудгылоит, аҳәынтқар итыпгьы уара иуаҳтоит рҳәеит. Уи иара дзеипхыҙуаз усзаарын, уажәы аурыс жәлар реиҳараҩык иара ишидгылоз аниба, ижәны дларылалан, аҳәынтқарра еилаижьит, Аҳәынтқар ихата, ари ибон, аха иҟалаз изеилымкаазеит: Борис арыжәтә деиланагазеит, иҳәеит! Борис диашам, иҳәеит! Иҳәеит аҟароуп, ихыпсаар аполитбиуро аҧы ицәа кказа ихысхып ҳәа иҧы раҳаны дыштәаз, ажәырқьхәа иҟәардә ааитцижәан, итып аҧы длатәеит. Изыууеи, ижәны дыҟоуп, сҟәардә истауам ҳәа уалагар, дуеисуеит!

Баҭал. Убастцәкьоу?!

Даду. Ишпа нас, «пажалста» ҳәа апсуатцас итып аҧы диртәозма? Аҳәынтқарра усқәа «пажалста» ҳәа иҟазам, мчыла усуп.

Баҭал. Нас, зҟәардә зтцихыз иахиҳәааи?

Даду. Иҟәардә анитцырх нахыс иазтцааудаз, ихьшь халазшәа, дхарахапшуа даақәхеит.

Баҭал. Ажәлар? Урҭқәа зегьы збоз ажәлар иахырҳәааи иҟалаз ари аџьашьахәы?!

Даду. Иахырҳəаараны иҟази, аҳи аҳкəажəи анеиҳəҭас аматцшы ахақəитра шиоуз еиԥш, зегьы ахақəитра роун, «Ура!» рҳəеит.

Баҭал. Иара аҳəынҭқар ҷыц ианихыԥсаа иҟаитцаз иахиҳəааи?

Даду. Ианихыԥсаа уҳəоу?! Уи ихыԥсаар ҟалозма! Ишəҭахызар аус жəуы, иҳəеит, ишəҭахызаргьы ижəымун, иҳəеит; арыжəтə акəзар, ишəҭахызар ижəжəы, ишəҭахымзаргьы ижəжəы, ахатца арыжəтə ижəуазароуп, иҳəеит.

Баҭал. Нас, уи ииҳəаз иахырҳəааи?

Даду. Иахырҳəаараны иҟази, ажəларгьы ирҭахыз уи акəын: аусура иааҟəытцын, «Ура!» ҳəа итəаны ажəра иаҷуп. Изҭахымызгьы, аҳəынҭқар иаҳатыраз ажəра иалагеит. Аҳəынҭқар иҟаитцаз абжьагара аҳəсақəа иадгылазгьы ҟалеит.

Баҭал. Иара аҳəынҭқар ихата уажəыгьы ижəуоу?

Даду. Ҟаи, иижəуоу ҳəоуп иуҳəо, имжəыр дымԥсуеи!

Баҭал. Нас, аус злеиуеи?!

Даду. Аус уҳəоу! Ҳара ҳаиԥш иаргьы аусура дааҟəытцын, хатцатцас дтəаны ажəра даҷеыми! Аҳəынҭқар изымҭода, ауараш инаркны зегь имоуп.

Баҭал. Избан ауараш залукааз, уи усҟак ахə дуума?

Даду. Ахə сыздыруам, аха ахата ҳаргəаҟуеит, аха иҳауам, аҳəынҭқар изымҭода, ихысганацəа ааиртцысыр – уалырк ааганы имтцадыргылоит.

Баҭал. Нас, уи аҳəынҭқар Борис ишəиҭаз ахақəитра ажəлар пату ақəыртцоу?

Даду. Пату абақəыртцоз, дара-дарала аибашьра иахьаҷу умбазои?

Баҭал. Урҭ ракəым, ҳажəлар роуп зыҙбахə сымоу.

Даду. Ҳажəлар зустцəада?

Баҭал. Ҳажəлар ҳажəлар роуп, аԥсуа жəлар, уаҳа ишԥасҳəо?!

Даду. Иахьа ижəларуи ижəларыми реилыргара уадаҩуп, уи ауп изҭыстцаауагьы.

Баҭал. Ажəлар жəларуп – ус ауп ишыздыруа, нас, ижəлару, ижəларым ҳəа иҟоума?

Даду. Иҟамызт, аха уажәы иҟалеит. Шьоукы Аԥсны еимыртәоит – урҭ жәларума? Ижәларҳам! Ахаҟәитра ҳауит ҳәа аусура иаҟәытцны итәаны аѳы зжәуа жәларума? Ижәларҳам! Ианааилашәшәалак зҭыѳра иҭытцуа агыгшәыг рцәа рхарԥаны, акы абаҳҷаҳари ҳәа игәеигәеиуа идәыкәу жәларума? Ижәларҳам! Акәыттцара иҭало, аԥҳәысеиба дзырҳәуа жәларума? Ижәларҳам! Урҭ аѳны инарго рыцызфо жәларума? Ижәларҳам! Убартқәа зегьы зымтцәыжәѳа итцакны изыхьчо жәларума? Убартгьы жәларҳам! Иаанхада уажәшьҭа? Урҭқәа зхы иатәазымшьо анхацәа ҳауп иаанхаз! Абарҭ ҳауп иахьа ажәлар ззуҳәартә иҟоу! Убарҭ ирхылтцыз роуп аиааира ҳзаазгазгьы.

Баҭал. Нас, ажәлар рныҳәаҷа анышәкуа ишԥашәкуа?

Даду. Инеилагәаны иҳамкуеи! Амала, зны-зынла «Иуааау Анцәа иныҳәааит!» анаххәало ыҟоуп. Уи акы ҳанаргәамтцлак ауп ианаххәо, абжьааԥны «мшыбзиа» ҳәа зоумҳәашагьы ажәлар ирыдкыланы иаҳныҳәоит.

Баҭал. Избан ус еилагәаны изышәныҳәаау?

Даду. Тҷәыцак алаҳамжәуеи!

Баҭал. Аԥсны зхы ақәызтцаз рыхьҙала ианышәкуагьы ус аума ишышәкуа?

Даду. Усҟангьы ус ауми! Аха мап, араҟа устцәкьа акәым: ажәлар иреиуоу ианаҳкуа ҳгәы атцанҙа ҳҟәыԥсычҳаноуп ишаҳкуа. Егьырҭ… егьырҭ зысҳәауа, ҳтцеицәа рхы зқәыртцаз қьаф алызуааау роуп, урҭ ари аныҳәаҷа рқьаф алаҟартцарц ауп изыркуа. Уи рҟазшьа ианыԥшуеит, раҭәца акышьа алагьы иубоит.

Баҭал. Гәыкала зегьы ирымкуазар, нас, изышәкуеи, шәаҟәымтцуеи?

Даду. Ус ҳазҟәатцхьоугьы ыҟоуп: ажәлар рныҳәаҷа инаваргыланы, аиҳабыра рныҳәаҷагьы ҳкуан, аха нас, тҷәыцак алаҳжәуеит ҳәа изкуаз анырацәаха, ҳаргьы акра ҳаҟәытцит. Урҭ цааимбарцәоуп, аԥааимбар – ацқьа иныҳәаҷа уцәытцаччаны иукуа уалагар тцасым, уи Анцәа дугьы игәаԥхом! Ус анакәха, иумкыр еиҕьуп! Уавс! Тҷәыцак зжәуеит ҳәа аѳехырцәажәара абаҭаху!

Баҭал. Даду, аинтерес змаз аҽцәажәара мҩапаҳгеит, ҳазлацәажәоз азҵаарақәа рзы анхаҩы игәаанагара акырзҵазкуа усуп. Еилкааруп урҭ уара ушырзыӄоу! Абри ала ихҳаркәшоит ҳаҽцәажәара.

Даду. Анхаҩы игәаанагара иазҵааруа иалагазар, аамҭа бзиахоит.

Февраль, 1999

АЦУНЫХӘАРА

Шьхацан! Шьхалбаан! Ашықәс еикәшара иатҵанакуа ԥшь-аамҭак рҽы аамҭа ҟәытҭәаны ирыласоуп шьхацангьы шьхалбаангьы, урҭ иналкааны амзар ишарбамгьы. Ус сҳәеит ҳәа, ажәлар иаԥыртҵаз амзар икәапҵаҵараҙа иарбоуп шьхацани шьхалбаани! Аха уажәы зыҙбахә сымоу урҭ амзарқәа ракәҙам.

Ҳаатагылеит шьхацара аамҭа: анхацәа рлатҵатәқәа иаарылган, рырахә ашьхаҟа идәықәыртцеит, зымхқәа заа илазҵаз – аҳаҳаиҳәа аԥьыкәреирашәара иаҽуп. Убасҟан акәзаап Ацуныхәа анымҩаԥыргало! Сара иԥьасшьаз: ари аамҭа ҳанаатагыла, алатҵара иалганы зырахә ашьхаҟа изышьтызгьы аҽеагакрахь ииасхьазгьы аатгылан, инеизҵааааиазҵааит:

– Араҳахә змада сынтәа, араҳахә?

– Аиеитцәкьа, аиеи, араҳахә зматцәкьада, иаамҭоуп уажәшьҭа, – иаалахҽыххеит анахьгьы арахьгьы. Анхаҩы иаҩижьуама ас еиԥш иӄоу аус! Урҭ рыгәҭа дгылан дадугьы. Инеибеиԥшны зегьы ари аигәыҩра гәыргьаҽҳәашак еиԥш, иаарныр it.

Ари избази исаҳази ԥашьаны даду сиазҵааит:

– Избан шәара зегьы абасҟак шәзеигәыргьаз уи ажәабжь?

Сызҵаара еиҳагьы дарлахҽыхит даду, аха уи аҭакгьы даазхәыцит.

– Иԥьашьахәуп, аиашазы, ауаҩы иӄазшьа! – иҳәеит иара. – Иарбан ныҳәаза алак иара аамҭа шааилак иунырyа

уалагоит, ахы унардыруазар акәхап. Ус иҟоуп Ашықәс ҧыц, Мшаԥы. Ус иҟоуп Ацуныхҳәагьы. Дасу ианраамҭоу ауп агәазыхҳәара анурҭо.

– Дасу ианраамҭоу! – еиҭасҳәеит сара. – Ашықәс ҧыц ааԥын уаԥылозар агәазыхҳәара шунамҭо еиԥш!

– Аҙын ҭытҭындра иаҩызами!

– Аиеитцәҟьа, ашәыргьы ианаамҭоу ауп уанеилаҳауа, – даду «изымдыруаз» даҽеакгьы нацыстцеит.

– Урҭ зегьы шьцыларопу, – иҳәеит иара. – Ауаҩы иакәым, арахәтцәҟьа шьхацан, агәартцра иаҟәытцны, еибарҟааua агәарабжьара ибжьалоит. Иԥьоушьаша, урҭ ашьха иашьцылоу роуп, егьырҭ иҟалаз рзымдыруа ихраазрааua ирышьҭоуп, избанзар, ашьха закәу рыздырҙом. Убас иҟоуп аҽегьы: шьхацара анаанлак, ашьха гәхьааганы, аҧатца аҙы ааua иалагоит – уи имаҷсаҷынгьы акәзам, иаҧытцҩыр ицоит!

– Изхаххәааз Ацуныхҳәоуп: зегьы ҭоурыхк-ҭоурыхк рымоуп, нас изахьҙузеи «ацоуныхҳәа»? – сиазҭааит аҭыхәтәан.

– «Ацоуныхҳәа» – «Ацуҭа рныхҳәароуп» иаанаго, – иҳәеит даду. Уажәы «ацуҭа» рхәаҙом, аха аҭакала еилыскаант аҳабла шакәыз. Ҳқытаҧы «апосиолок» зҳәогьы ыҟоуп.

– Ныхҳәоу, ныхҳәароу? – иҭыстцаант сара. Уажәшьҭа урҭкәа еиламырцхазакәа издыруазар ауми!

– Ишԥаныхҳәоу! – иҳәеит даду иааԥьашьашәа. – Ныхҳәароуп. Аарҩара ҕәҕәаны ианыҟалалак, амра аҭакар иабылуа рҽаҩра еиқәдырхарц, ацуҭа иқәынхо апхҳәыс, ахатца, ахәычы, аду – зегьы ашәаԥыцьаԥ ахьгылоу дгьыл цкьак аҧы, иааизаны, Анцәа иҳәон, акәа рзылаишьҭырц.

– Нас, уи ашьҭахь акәа леиуазу? – ирҟасаны сиазҭааит. Даду илаԥш аасыдирхалеит. Уи Анцәа ихьҙ зыдхәалоу акаҧы цәытцаччарак ма тҽылхрак аныҟоутца – мыкәшәатәуп! Даду аԥьаама имбазацт, ауахәама дыҩнамлазацт, апсуатцас ауп Анцәа дышхеитцо. Анцәа избахә аацәыругар «Анцәа азә иоуп иҟоу, – иҳәоит иара, – ауахәамагьы, аԥьаамагьы, Апсуа ныхақәагьы зегьы зхьыԥшу иазәыку Анцәа иоуп, ихьышьаргәытца сакәыхшоуп!» – ажәҩан ахь ихы ҩарханы, дааматанеиуеит.

– Ақәа леирц азоуми изиашьапкуаз! – аҽеԥныҳәа аныԥшуа сызҭаара аҭак ҟаиҭан, инаҵиҭеит. – Жәларык аниашьапк ақәа шԥамлеиуаз! Уажәы еиԥш акәмызт, усҟан ихәыҷызгьы идузгьы аныҳәаѡ ииҳәоз уи доуҳаны ирыԥхьаҙон, ииҳәаз иазыразны «амин!» рҳәон, урҭ ирдыруан аныҳәаѡ иныҳәаԥхьҙы Анцәа иҽынҙа ишынаҙоз. Убри ауп адоуҳатә амчра азҭозгьы.

Сыблақәа ҭырхаха даду сизыҙырѡуан, ихаҭа дпааимбарын сара сзы, избанзар, аныҳәаѡ ииҳәоз аныҳәаԥхьҙгьы ажәлар ирҳәоз «амингьы» адоуҳатә мчра рыманы иԥхьаҙон.

– Даду, уи бзиан, даараҙа ибзиан! – сҳәеит сара. – Нас, уажәы ус иҟаҙами?

– Уажәы ацуныҳәа даҽеакала иахәаԥшуеит.

– Избан?! – иԥьашьаны сиазҭааит.

– Аамҭа ус иҟанаҵеит! Анцәа дызмамыз аилагақәа аҳәынҭқарра ианахагыла, дара усгьы еилаган, аха ажәларгьы еиларгеит. Жәытәнатә аахыс урҭ иныҟәыргоз рҭас – Анцәа иҳәара – уажә иаҟәырхит. Избан? Уи ажәлар ирыԥсҭазааран, аҳәынҭқарра иабаԥырхагаз, аха иааныркылеит: Анцәа шәимыҳәан, рҳәеит! Ажәѡан шәаҵамԥшын, рҳәеит! Анцәа ҳәа аҙәгьы дыҟам, Аѡсҭаагьы дыҟам, рҳәеит! Аԥныш дызусҭада, рҳәеит! Ажәакала, Анцәа иакәзам хыхь иҟоу, ҳара ҳауп рҳәеит, ҳара ҳауп шәзымҵахырхәалаша рҳәеит. Урҭ ирҳәоз Анцәа имбози, имаҳауази, нас, уи игәаԥхозма?! Анцәа ду иакәым, сҭып сымоукыр, акыр сымчзар иуанасыжьуам! Зхьышьаргәыҵа сакәыхшоу имч ҭәҭәами, зегьы рхы лаирхеит, гәнаҳара дуззала еиҵарпапаны еиддыргәагәалаз аҳәынҭқаррагьы днагәҭасны, инеилаижьит.

Даду ииҳәаз сааршанхеит:

– Избан изеиддыргәагәалаз уи аҳәынҭқарра? – иажәа снаԥыѡлеит. – Уажә аҵкыс усҟан аԥсҭазаара еиҧын, ус рҳәоит иахаану зегьы.

– Аиеи, аиеи, Сталин ԥсаҭаҵәгьа ишьҭахь аҳәынҭқарра афашистракәа ртцыхәа ԥыртҵәеит, анхаѡгьы «оҳ гәышьа!» ҳәа кыр иԥсы ааивигеит, – иҳәан даду, даатгылеит. – Аха аҳәынҭқарра ажәлар ргәы иакәшәо инагзаны ирзыҟамҵеит, ҳахьашьцылаз ибзиазшәа иаабон акәымзар.

– Апсҭазаара бзиазар – аҳәынҭқаррагьы бзиан! – сҳәеит сара. Ишпа нас, даҽеакала ҟалашьа амоума? Мамзар иҳазҳәома: «Аҳәынҭқарра бзиоуп, аха апсҭазаара ҽеиим?» Апсҭазаара ҽеимзар, аҳәынҭқарра злабзиахараны иҟоузеи?!

– Уи ииашоуп, аха уазхәыци: апсҭазаара анбаапсҙаз, анемец фашист дҳақәлан, ԥшьышықәса иԥсыда-инхада рҳәо еибарԥсран иҟаз, аха аҵа акгьы илымшеит, деилаԥыххаа дықәыртцеит. Уажәы Гитлер илымшаз ѡыжәѡыки даҽеа ѡыцьа ачарҳәаѡцәеи ирылшеит: хѡык аилагацәа ааидгыланы ианынагәҭас, абоура жәы еиԥш, аҳәынҭқарра дуззаа агәараҳәа инеилаҳаит. Ари сара акыр сазхәыцхьеит, аха исзеилкаауам: Аҳәынҭқарра бзиазар хѡык ахацәа ирзеилажьуазу? Ҳара ҳарлашәны ҳрыман, урҭқәа еилаҳкааua ҳаҟазма усҟан!

– Уигьы ииашоуп, аха… – сҳәан, саатгылеит, уаҳа иахысҳәаара сҽамшәо.

– «Аха!» – еиҭеиҳәеит даду. – Убри «аха» ауп зҭак ҳзыҟамҵо.

– Даду, уара ухаҭа ухы шԥоубо: ԥасеи уажәи еиҿурԥшуазар еиҳа уанбеиҧьу? – сиазҵааит сара.

Даду ипсҭазаара «илаԥш нахигеит» сҳәартә дааиԥхьхәыцын:

– Абыржәы еиԥш анхаѡы ахақәиҭра иманы дҟамлацт, – иҳәан, инацитцеит. – Ацуныҳәа ҟашәымҵан, Хыхь иҟоу ҳәа шәымҳәан, ани ҟалом, ари ҟалом ҳәа иҳадгылан, нас, апсҭазаара злабзиази?! Анхаѡы ахақәиҭра иҭ, апсҭазаара бзиа иара иҟаиҵоит.

– Убри акәхап зегьы ирыцку, – сҳәеит сара. Аҳәынҭқарра азҵаара аҙбарагьы убри ала ихыркәшо. – Урҭқәа зегьы зхаххәаауа Ацуныҳәоуп, иугәалашәоу раԥхьаҙа Ацуныҳәахь уанцоз?

– Ишпасгәаламшәо, усҟан абри уара уеиԥш сыҟан, – иҳәеит даду. – Аибашьра ашьҭахь акәын. Жәашықәса инеиҳаны Ацуныҳәа аура иаҟәыхны иҟан. Нас маҙала амѡаԥгара нап адыркит. Уажәы уи андырҿыц, ацуныҳәа ахаҭа зызкыз инахыҳәҳәаны, ныҳәа дук еиԥш имѡаԥыргеит – убасҟак ажәлар ргәы иахәеит, жәытәнатә аахыс имѡаԥыргоз ах-

ныҳәара ахьдырҷыцыз. Аҳәсақәа акәытқәа шьны, аџьыктҵәатҵәа рыхьшьны иҟаԥшьҙа ирҙит, ачашә ҟарцеит, абыста уны, аҭаацәа рыцыԥхьаҙа, нас ѡба-хԥа ҽахра нацҵаны иҟартцеит. Усҟан ус акәын ишыҟаз. Зегьы, аныҳәаѡ иеиԥш, ҳәеазыҟатцаны Ацуныҳәарҭахь ҳцеит.

– Аныҳәаѡ? Аныҳәаѡ дызустадаз? – уи иҙбахә аниҳәа, сиазҵааит.

– Усҟан аҭаҳмадацәа бзиақәа ыҟан, қәрала иреиҳаз ддырныҳәеит. Уи убас еиҷкааны дныҳәеит, аԥааимбар ихаҭа даагыланы Анцәа ду димҵаныҳәоит уҳәарын! Уи иааиҷытцшәоз иажәа доуҳан, хымԥада иҟалоз акы акәын – убас зегьы ҳгәатца инеиуан. Саргьы ишыгәныскылаз абас ауп раԥхьаҙа Ацуныҳәараҷы исаҳаз уи аныҳәаѡ ԥааимбар иныҳәара. Адырѡаҽенытцәкьа ақәа кассы илеит, адгьыл еиҟәыԥпарақәа аҙы рыхәлатцәа-рыхәлатцәо иѳеимашьшьы ицеит, уаҳа дыдра-мацәысрагьы ыҟамызт, ԥша-фырҭынгьы амысит. Иуаҳауоу, абас иҟалеит. «Иҭабуп, Анцәа ду! – рҳәон зегьы ажәѡан иѳатцаԥшны. – Иҭабуп, Аԥсны иахылаԥшхәу аԥааимбарцәа...» Убасҟан раԥхьаҙакәны агәра згеит хыхь Анцәа дшыҟоу, Аԥсны иахылаԥшуа аԥаимбарцәа шыҟоу, уигьы акәым, урҭ ажәлар рашьапкыр, изыҳәаз шыҟалоз...

Ацуныҳәа ҽеазыҟатцара иаҷын: Аслангьы араҳахә змаз дрылан, урҭ ҽеазыҟатцарақәа зегьы збон, исаҳауан. Ашьтәақәа рыхәҳаит, рымҷы-рымца ҏееиқәдыршәеит.

Ашьыжь аѳны Ацуныҳәа аҳаҭыразы рбаҕьк ршьын, иҷыданы шьыжьхьа ҟартцеит. Нанду аныҳәарахь илгоз акәты, ачашә уҳәа рыҟатцара даҷын.

Аѳцара аԥхьа Аслан уалыр хәычык аҙыршы ҭатәаны иҭырҟьашо аҙәзәара даҷын.

– Уаалеишь, Баҭа, ани иускәа зеиԥшроу еилаҳкаап, – иҳәан, Аслан иахь иҷынеихеит даду. Аслангьы иуалыр зәзәаны даалган, аҙы аҭыркәкәара даҷын. Даду дышиашаз аѳцара дныѳнашылеит.

– Иарбан уалыру изхухуа? – ишьҭаланы иныѳнашылаз Аслан диазҵааит. Уи иикыз ауалыр наиргылан, иџьашьашәа иаб днаизыԥшит:

– Изхухуеи шпа? Ацуныҳәа ахьҙала итаҳҭәаз иахысымхуеи! – иҳәеит иара. Даду ихьыз ааицәымыҷхан, дааиԥхьхәыцит, иаразнакгьы иааигәалашәеит ҭыԥх аѡқәа анеитцырхуаз дныҳәаныԥхьаны Ацуныҳәа иазкны инапала ишҭеиҭәаз.

– Иухашҭны даҽеакы иахухуазар сгәахәын, – иҳәеит даду иҽемыргамакәа, – ҭәыцак ҭаҭәаны исыҵи, агьама зеиԥшроу збап.

Аслан изымдыруа дыќазма даду ихьыз, аха иаб аҽԥныҳәа шпаиитоз, днас-ѡасны ауалыр арыԥтә аахыхны аразина нахеикын, ԥсыԥла данааха, аҽеыѡҳәа аҽааанахеит. Ашәах еиқәатцәаҙа атцәца азна аѡы даду инаииркит. Даду ҳамҭакы дахәаԥшуан ацыԥхь хыддыла аччаҳәа еилашуаз аѡы. Нас алашарахь днахан, еиҭа ҳамҭакы илаԥш надирхалеит. Атцәцаҽы аѡы ҭынчрак амаҙамкәа аччаҳәа аилашра ишаҽыц иаҽын.

– Абас иќоу аѡы ала Анцәа уиҳәар, аԥааимбарцәа урыҳәар, ргәы иахәоит, – иҳәеит даду. Сара уи ҷьашьаны, саамхаццакшәа сиазҵааит:

– Даду макьана агьама умбаҙацтеи, иалудырааи ибзиоу, ицәгьоу?!

Даду ҽимҭҙеит. Уи сара агәҽанызаара ааснаҭеит: ус анакәха, исҳәаз игәамԥхеит.

– Анцәа ду, улԥха ҳаҭ, Аԥсны иахылаԥшхәу шәылԥха ҳашәҭ, – иҳәан, иикыз иатцәца маҷк дѡахеит. – Иахьа ацуҭа аныҳәара ҳамоуп, ҳаиҳа зымчу ҳшәашьапкуеит, шәылԥха-шәгәыԥха ҳагымзааит. Ҭыԥх сныҳәаныԥхьаны иахьатәи ацуныҳәа ахьҙала итаҳҭәаз, иахьа ҳгәыргьаны ихҳартуеит, итабуп сныҳәаԥхьҙы исҳәаз ахьсшәырбаз, – иажәа хыркәшаны, дѡахан, ѡбаќа ҽамѡа ижәит, нас иатцәца ааиҽихын, дааҽмќәаны агьама аагәеитан, даҽеа ѡбаќа ҽамѡа ыжәны, еиҭа агьама зеиԥшраз гәеиҭеит. Абри ашьҭахь иаанхаз зегьы ыжәны, инкеиќьан, ихы аасыцәикит:

– Сара сылаԥш самжьаҙеит: лаԥшыла игәасҭази гьамала избази еиқәшәеит, ууанҙатәи сыҽԥныҳәа аҭак сыҭаны, Аслан иахь ихы наирхеит даду.

– Араҳахә змоу шаќа-шаќа ведра нажәгои?

– Хпа-хпа, – иҳәеит Аслан. – Жә-ведрак рзыжәҙом, аха ус ишьақәыргыланы иҟоуп – адырԥаҽеныгьы ҳааидымтәалои!

– Уи бзиоуп, ҽаанбзиала шәнеиааит! – иҳәеит даду. – Аха уԥызцәа гаҙарак ҟарымҵааит! Зны-зынла иҳахьло умдыруеи, ус ҟамларцазы уаннеилак рыԥқәа гәаҭ. Усымшәа иҟазар, уааҷыххны, абри иахыхны инаг, уи азы егьҳахьуам. Анцәа уаниҳәауа, уламыс цқьаны уиҳәа. Ламысцқьарас иҟоу узлаиҳәауа азераб ауп. Анцәа уара дузжьом – уара ухы умжьан…

Асаат жәаԥа ҟалахьан еиԥш, Аҟәеи Гәдоуҭеи инхозгьы ааизан, зегьы ҳҽааидкыланы амашьынақәа ҳнарҭалан, аныҳәарҭахь ҳцеит. Аматцуцәа ыкәгьежьааны ахәы архиара иаҷын: цьоукы акәац ржәуан, даҽаацьоукы абыста руан. Урҭ раաԥсшәа стол дук гылан, аҳәсақәа инаргоз ачыс уаҟа иқәыртцон. Атәарагьы қьаадшла ихҟьаны идырхиахьан: ахацәа рзы хазы, аҳәсақәеи ахәыҷқәеи рзы маҷк инаскьаганы хазы иҟатцан.

Ацуҭа зегьы еизеит, иҟан асасцәагьы. Сахьынарылаԥшуаз зегьы ргәалаҟара бзиан, ныҳәак ма чарак аҷы ишыҟоу еиԥш, илахҷыхҙа иҟан.

Аиҳабацәа рееидкыланы итәан, еицәажәо. Урҭ рыгәҭа итәан дадугьы аныҳәаԥ Ҳақыбеигьы. Абри аамҭазы Аслан ибжьы наиргеит урҭ рахь:

– Ҳара ҳахиоуп, азин ҳашәҭозар, акәац ҭаххуан.

– Шәара шәоуп ҳара ҳзызпшу, ишәырмазеи! – иҳәеит аныҳәаԥ.

Уажәраанҙа игылаз астол ду инавадыргылеит ижыцәыз даҽеакы. Еимакы-еиҷеакы ачуан ааганы аԥхьа иладыргылан, акәацтыхга аатцҳәо, иҭыганы убри астол жыцә иқәыртцон. Акәацжәы афԥы лаҳалаҳауа ахылԥаԥсылԥа ахылбыкь ичаҟәаҙа илыкәрыжьит. Нас Аслан ҳәызба дук ааирҭан, агәи агәатцәеи лахатцаны икны даагыланы, аныҳәаԥ днаизыпшит. Уи днеин иааимихын, амрагыларахь ихы рханы даагылеит. Ахацәа – аиҳабцәа ишьҭахь игылан, урҭ рышьҭахь егьырҭ зегьы еилагылан. Аҳәсақәа маҷк инарҟәыҭхашәа ахәыҷқәеи дареи еилагылан.

Аныҳәаԥ, маҷк даахәшәа, урҭ зегьы илаԥш нархиган, аамҭацк иааҭгылара ашьҭахь, ибжьы ԥаҳаракны аныҳәара дналагеит.

– Уа ҳазшаз Анцәа ду ҳуҳәоит, ара иахылаԥшхәу аԥааимбарцәа ҳшәыҳәоит, иахьа абра ҳацуҭа иаланхо ахәыҷы-аду ҳчеиԥьыка еилатцаны Шәшьапы ҳкуеит, шәшьапы акра ҳахышәымбаарц ҳшәыҳәоит! Ари аныҳәара аҭоурых ду змоу акоуп, ҳабацәа, ҳабдуцәа рахьтә иаауеит, изызкугьы аҽеаѡра беиа аиуроуп. Уи азы иаҭахуп аамҭа бзиа: амра ԍьны иԥхозар – ҳара ҳзы ибзианы, ақәа кыдышьшь илеиуазар, ааҙага ҳазлеит ххәартә еиԥш иҳаҭәашәшьарц убри ала ҳшәыҳәоит.

– Амин! – рҳәеит зегьы аҙәк иеиԥш.

– Аԥсны иахылаԥшхәу аԥааимбарцәа шәымчала аиааира ду иаҳшәыргаз ҭабуп ахаххәаауеит, еижьара ақәымкәа иаҳзыншәыжьрацгьы ҳшәыҳәоит!

– Амин! – рҳәеит еиҭах хәычгьы дугьы.

– Аибашьра еибашьроуп – гәаҟтцәаҟроуп иарԥиауа, аха аибашьра ашьҭахьгьы Аԥсуара иацәыхҟьаз газақәак имаҷымкәа агәнаҳарақәа ҟартцахьеит – уи зегьы ҳгәы иалоуп, ҳшәыҳәоит урҭ иҟартцаз агәнаҳарақәа ҳажәлар хҭынҟьас ирышәымҭарц.

– Амин!

– Цыԥх ҳаншәашьапкуаз аахыс лас ҳамамкәа ҳхы ҳақәгәыргьо ҳаҟоуп: хѡык аҭацацәа ҳаланагалахьеит, хәѡык алиаацәа ҳаухьеит – хѡык апацәеи ѡыцьа апҳацәеи. Ҳаԥхьа уажәааны ҳанеиқәшәо итцегьы азҳара ҳаманы ҳаиқәшәыршәарц ҳшәыҳәоит!

– Амин!

Абри ала аныҳәаѡ Анцәеи аԥааимбарцәеи ирызкыз иныҳәаԥхьӡы хиркәшеит.

Абри ашьҭахь аныҳәаѡ дзыхныҳәаз иатцәца ижәит, ахацәа цәыцак-цәыцак кны аныҳәаѡ иныҳәаԥхьӡы иақәныҳәеит, агәи агәатцәеи ргьама рбеит. Абри аамҭазы шьоукы абыстантцара нап адыркит, шьоукы – акәац, аҳәсақәа – ачыс! Ҳамҭакы еилыхаран иҟаз, нас зегьы ххәы ҳахатәан.

Абас имѡаԥаҳгеит ҲҚыҭаҷы Ацуныҳәа. Дадуиныҳәаԥхьӡы иалатцаны ииҳәаз еиҭасҳәоит: ҳ-Аԥсуара Анцәа иумырӡын, уи ыҟанатӡ ҳаргьы ҳаҟоуп, Ацуныҳәа уи иахәҭакуп!

Декабр, 2000

Ашьыжьтәи ҳускәа рҭыԥ иныкәтцаны, дадуи сареи аѳны ҳааин, шьыжьхьа ҳәа ҳҳәы ҳнахатәоны еиԥш, агәашә ахь аҙәы ибжьы ааиргеит. Ашырҳәа сыѳдәылкьазар – Заурбеи иоуп.

– Шьыжьбзиа! – ибжьы ҷацаҙа иааиргеит.

– Бзиа убааит, бзиала уаабеит, ууаи арахь! – сҳәеит сара, ԥшәымак ишиҳәара.

– Иҭабуп, убеиахааит! – сҳәашьа игәаԥхазар акәхап, дԥышәарччо аҭак нықаитцан, дсазтцааит: – Кан аѳны дықоу?

– Дықоуп, ихәы дахатәоуп, ууаи арахь, ууаи! – иаԥсышәоуп ҳәа акәымкәа, сааидҳәатцалеит. Абри аамҭазы нандугьы дааҳадгылеит.

– Иухьи, Заурбеи, ма ахәычы иаҳаҭыр ба!

– Сыццакуеит, аха асҟак анышәҳәа снеип, – иҳәан, агәашә аартны иҷааихеит.

Заурбеи иаби даду иаби аиҳаби аитцби ракәын, аха иара иашьцәа данырҷытц нырцә атәахәаа рҳаблаҷы дынхеит, еиҳаразак убри реизааигәара акәхап, ҳгәарабжьара данаабжьало даамѳахытцлоит, мамзаргьы ибжьы мыргазакәа давсҙом.

Заурбеи ашә данаалагыла, иара иаԥхьа даду ибжьы ааиргеит:

– Унапы уманы ууаи, унапы уманы!

Даду ибызшәала уи иаанагоз унапы зәзәаны ууаи ҳәа акәын.

– Шьыжьбзиаҟәа! – иҳәан, дааѳнашылеит Заурбеи. – Сыццакуеит, Кан, стәауа сыҟазам. Фырцьанк сызтатәеи! – сара сахь даахьаҳәны иаасыдитцеит.

– Иҟалеи аха умамкәа, уцәқәа тцакны игылоума?! – инаиаҷеԥниҳәеит даду.

– Леуарса иахьа Хыхь иҟоу ҳәа ашьтәа ишьуеит, ишәасҳәарц сааит.

– Алԥха имазааит! – иҳәан, дақәныҳәеит даду. – Иахьа закәытә мши – хәашами? Уи бзиоуп, нас, уфырцьан кы! Ҷкәынак даармышьтуаз, уара узааи?

– Иаасымԥатәны аԥндугьы сынкыдгылап сгәахәын, – иҳәан, исыркыз ифырцьан дахныҳәаны ижәит. Уи акәын, уаҳа иҿынмырхакәагьы дцеит, дадугьы уаҳа дидымхалеит.

Заурбеи данца даду сиазҭаайт:

– Еибышәхәаз цқьа исзеилымкааит: «Хыхь иќоу» захьӡуи?

Даду илаԥш аасыдирхалеит – сызҭаара цьеишьазар акәхап.

– Е-е-е, шәара агәарадуаа, шәара Анцәа дшәымам, аха ҳара Анцәагьы дҳамоуп, Анцәа иаамышьҭахь зегь зымчу Афы аҳ ду иоуп, убри ихьӡала ашьтәа шьны ахныҳәара ќартцоит, – иҳәеит даду. – Убри ауп иахьа Леуарса иќаитцо.

– Нас, уи шпаќартцои? – сгәы хытҳытуа сиазҭаайт.

– Уи шыќартцо уа ҳнеир иубап, – иҳәеит даду.

– Саргьы сцома?! – ицьашьашәа сиазҭаайт.

– Уара ушпамцои, ухатцами! – иҳәеит иара. – Аҳәсақәа роуп азин змам.

– Избан, даду, аҳәсақәа азин зрымами?! – еиҳагьы ицьашьаны сиазҭаахт еиҭа. – Пҳәыс далахәзамкәа!..

– Ус еиԥш ахныҳәара анапыртцоз ахацәа ракәын изыӡбоз, ишырҭахызгьы ирыӡбоит, – даапышәарччеит даду. – Уажәы ирыӡбозар, аҳәсақәа ракәын изыӡбауаз, ахацәа уахь анеира азин рыртаӡомызт. Апҳал ќазтцо иахьиҭаху амаа аиҭоит!

Ҳаччеит: уи лафын, даду илафқәа иреиуан.

Ари ажәабжь Заурбеи ианиҳәоз, Леуарса ашьтәашьра имоуп ҳәоуп ииҳәаз, уахь шәнапхьоупгьы имҳәаӡеит. Даду иакәзар, «алпха имазааит!» ҳәа дақәныҳәеит аќароуп, уаҳа ианба, иаба, иарбан аамҭоу ҳаннеиуа ҳәа дизымҭааӡеит. Саргьы урҭқәа рыҭтцаара саламгакәа сааԥшит, анаԥстәи ахҭысқәа сыблала избарц.

Асаат жәаԥа рыбжа еиԥш даду аҿазыќатцара далагеит, саргьы исеиҳәеит саатбжак ашьтахь амԥа ҳшықәло ала.

Иааит уи аамҭагьы: даду иҿеилаҳәа-иҿеилаца даадәылтцит, икәымзцәа хылпа рҿеиуа. Абартца илабашьа кыдгылан, уигьы днахәаԥшит. Абри аамҭазы агәарабжьарахь аԥдымдыҳәа цәажәабжьк аагеит, сыпшызар ҳгәылацәа роуп: Дикран, Леуа, Хьырсон ҳгәашә иаавалон. Урҭ

рышьтыбжьқәа аниаҳа дадугьы илабашьа аакыдихын, даадәылтцит. Еибыҳәаны иҟазшәа! Ҽнак шыбжьоугьы ирымҳәозаап! Сара урҭқәа цьышьо срыцны сцоит, ирҳәо саҳауеит, иҟартцо збоит – урҭ зегьы са сзы иҿыцуп.

Ус ашьтәашьра ахьыҟаз ҳнеит. Уи аҧшәма Леуарса ибаҳчаҿы акәын, цытѡыкгьы неихьан. Дикрани дадуи ҳаҧхьа игылан, аҧшәма дааҳҧылеит.

– Ахныҳәара ҟазтцо алҧха-агәыпха умазааит! Абри аныҟастца инаркны ҭаацәала ҳгәы бзиоуп, ххы бзиоуп уҳәартә Анцәа уеиқәиршәааит! – рҳәан, иқәныҳәан, нас инапы кны аҧсшәа иарҳәеит, урҭ ҳнарышьтагыланы аҧсшәа иаххәеит ҳаргьы.

Акәац ахәараҳәа ажәра иаҿын, уи анаѡсан наҟ-ааҟ ачуан иахагыланы рымстхәагақәа ашыѡ-шыѡхәа илеивга-ѡеивго ѡыцьа арҧарцәа абыста аилырбара иаҿын. Агәараҳәа еилашуаз аҟьатҟьат пҟьатны уажәы-уажә аракетақәа реиҧш, ачуан итууааун. Урҭ «аракетақәа» абыста зуаз атазҳәа иан-раахозгьы ыҟан, аха, акгьы ҟамлазашәа, рнапы нахьшьны, изҿыз рус инацыртцон. Ус хәычы-хәычы абыста ааилады-рбан, уажәшьта имццакзакәа еилдырхуан, амстхәагақәа ачуан атанза инатцшьны еивргьежьуа, цьара шылак нханы иҟазар абыста ацара иналадырзуан. Абас мацара, ата-ца быста еиҧш, иртыруа иуны, рымстхәагақәа ачуан ахы иқәшьуа абыста аамхны, мҳапла иааиқәдыршшеит.

Абри аамтазы акәац иахагылаз арҧырцәа руазәы ҿаа-аитит:

– Ҳкәацгьы шьта иҟалеит!

Сара еилыскаарц стаххеит уи иихәаз зхиҳәааз.

– Адгәыр, иалудырааи акәац шжәыз, арахь итыхны игәоумтазеит? – сиазтцааит сара.

– Уаскьаны уазызырѡи, ахәатаҳәа иахьшуа абжьы шуаҳауа убап.

Сара ус иагьыҟастцеит.

– Аиеи, исаҳауеит, – схәеит сара. – Амца атцами, уи ауп абжьы зго.

– Мап, агәараҳәа еилашуазаргьы, ижәаанза ас ахәатахәатаҳәа абжьы газом, – иҳәеит Адгәыр. Иааџьасшьеит.

Уигьы ҽыцаартыран сара сзы. Уамашәа иубаша, ақыҭаҽы аҵкәынцәагьы, адуцәа реиԥш, зегьы рдыруеит. Аҟәа аҽар зегьы ааизганы уразҵаар, убри Адгәыр ишидыруа ирыздырҙом. Ус иҟоуп ақыҭа ԥстазаара.

Заурбеи иакәын араҟа анапхгара ҟазҵоз: анахьгьы арахьгьы аусҟәа зеиԥшраз анеиликаа, адҵа ҟаиҵеит акәац ҭырхырц. Аха раԥхьа, амҳаԥ аатԥшьны ча гьежьык аатырган, ачанах иантцаны иныкәдыргылеит. Уи ачашыла иалхны амажәа амацарала иҟан, уаҳа ашәгьы агәылаҙамызт, сыԥшызар ихыгьежь-хыгьежьааҙа шьҭақәак аныҷҭаа иануп. Уи аҙахыга мацәаз ашьҭақәа ракәзаап! Нас акәацгьы аатыганы иныкәыртцеит. Аныҳәаҩ Ҳақыбеи иакәын, уи усгьы иҽазыҟатцан дыԥшны дгылан. Заурбеи ҩбаны еимҽапаз арасатцәы мазеины иман, руакы агәи агәатцәеи лахеитцеит, егьи атцәы ача гьежь лахеитцан, ҳатырқәтцарала аныҳәаҩ инаииркит.

Ҳақыбеи зегьы лаԥшыла иааимидан:

– Ахныҳәара иатцагылоу абас шәгыл, – иҳәан, иармарахьтәи иганахь ала иахьгылашаз дирбеит. – Шәара абас шәнаскьаны шәгыл, – егьырҭ зегьы иахьгылашаз дирбеит. Абарҭқәа рышьтахь дааҳәын амрагыларахь ихы рханы даагылеит: иарма напала агәи агәатцәеи зхаз атцәы икын, иарҷьа напала атцәца икын. Аамҭацк дааиԥхьхәыцит, зегьы еиқәыҙырҩуа изыԥшуеит.

– Уа Афы аҳ ду! – иҳәан, ибжьы ҩаҳаракны ҷааиҭит. – Иахьа абра, ашьтәа ԥшҙа шьны, Леуарса иҭаацәа ааидкыланы ушьапы икуеит, ушьап акра дахумбаарц ҳуҳәоит.

– Амин! – рҳәеит инаскьаны игылаз ахацәа.

– Аамҭак ҳҭагылоуп ахәыҷы иркны аду иҟынҙа ауаа ныҟәуоит, ага ицоит, ашьха ицоит, иахьцозаалак, амашәыр алԥха руҭарц ҳуҳәоит!

– Амин!

– Ҳабацәа, урҭ рабацәа рхаан тцасны иҳаман амшшьара, усҟан уи ашьара рзымариан, ҷыла ма шьапыла акәын ишныҟәоз, ихәаахәтуазаргьы дара ианрымшшьароу рҷааныркылон, аха иахьа машьыналоуп – уи ахә шәатәуп, акы ухәҳароуп, акы утиироуп, ара амшшьара аныҟәгара уадаҩуп, иагьилшом, датоумтцарц ҳуҳәоит!

– Амин!

– Афы аҳ ду ҳаниҳәа нахыс ҭаацәала ҳгәыргьо ҳаѡны ҳаѡноуп ҳәа рхы иазырҳәо иҟоуҵарц ҳуҳәоит.

– Амин!

– Агәатцәа кны, Афы аҳ ду уҽаԥхьа исҳәаз сныҳәаԥхьӡы сгәы разны исҳәеит, Леуарса иҭаацәагьы иаргьы сырзыразуп, абарҭ анысныҳәа нахыс рыбзиаӡбахә саҳауа иҟоуҵарц суҳәоит!

– Амин!

– Иаҟәшәаны ахәы зфо ҳалалс ишәоуааит, сара исцәагханы шәара иацышәҵо аныҳәаԥхьӡы ахныҳәара ƀазҵо Леуарса ҭаацәала идлааит.

– Амин!

Абасала, аныҳәаѡ иныҳәара хиркәшеит. Ииныҳәоз Леуарса иҭаацәа ргәалаƀара бзиан. Аныҳәаѡ иатцәца анижә гәатцәа сак днацҳаит, нас аиҳабацәагьы ҵәыцак-ҵәыцак кны аԥшәма иқәныҳәеит. Аԥшәма Леуарсагьы ҵәыцак идыркит.

Абри аамҭазы абыста аилахәара иаҽын.

– Уажәшьҭа шәнапқәа ӡык рыԛәышәҭәа! – адҵа ƀаитцеит Заурбеи. – Аҳыҳ, аиҳабацәа шәҽынашәхи!

Жәабаƀа минуҭ рышьҭахь зегьы ҳхәы ҳахатәан. Зегьы рханы Ҳақыбеи дтәан – еиҳабык иаҳасаб алагьы, ныҳәаѡык иаҳасаб алагьы. Атцәца аақәхны дѡагылеит, егьырҭ аҳәагьы дымгылаӡеит. Аныҳәаѡ зегьы ырӡырѡны, Анцәа улԥха ҳаҭ ҳәа дналаган, еиҭах ахныҳәара ƀазҵаз дрықәныҳәеит, иахьатәи ахныҳәара иҟартцаз нааларҭахәыс ироуратә, агәабзиара раԥхьа инаргыланы ирзеиҧьеишьеит. Уи инаркны уаҳа аҳәагьы дымгылаҳакәа акәын аныҳәаҽақәа шыркуаз.

Фатәыс ҳапхьа иқәыз акәаци абыстеи аҧьыкхыши ракәын, урҭ убасƀак еинаалон, иахьада исымфацкәа сауƀахыз, аха сара убри аҽеноуп аҧьмажьы агьама закәыз аныздырыз. Ашкол, акласс аҽы ур-урҳәа ҳанааилалак, арҵаѡы дҳақәцәкьон, ишәылалеи, аҧьмажьы ыфаны шәыƀоума ҳәа. Уажәы уигьы аасгәалашәеит, аха усƀангьы уажәгьы уи зхылҳәааз ҳәа егьсзеилымкааит: даара ҳгәы иахәаны гьамала аҧьмажьы ҳфеит, ур-урҳәагьы ҳаиламлеит. Уигьы акәым,

аҩы зжәуазгьы ихдмырԥьаҙеит, аҩы ахаҭа даара ишбзиазгьы: сара изжәуамызт, аха изжәуаз зегьы идырҽхәон, дааразаҙа ибзиоуп ҳәа.

– Иахьа ҳанаауаз Баҭал дсазҭаайт аҳәсақәа ашьтәашьрахьы анеира азин зрымами ҳәа, – даацәажәеит даду саргьы исаҳартә.

– Абри акзаҭәык ауп хҭасҟәа рахь ицқьаны еиқәҳархаз, аҳәсақәа арахь иааушьҭыр, нас ишԥаҟало! – иҳәеит Дикран кыр иаарышҳамны.

– Ҳашьтәашьра Афы аҳ ду имҭаныҳәара иазку жәытә тҭасу, акрыфара мацара иазку акакәны иҟарымҭоит! – инақәирҵызит Ҳақыбеигьы.

Даду ииҳәоз ззырҳәоз сара исаҳарц акәын, уажәгьы са сахь даапшын:

– Абри зегьы ԥҳәыс чысла идырҭәуан! – инаҵитеит иара (уи аԥҳәыс чыс» ҳәа дзышьҭоу аторт ауп), нас Ҳақыбеи Афы аҳ ду ухы иқәкны иуҳәоз акраанагома?!

Абас алаф-ақьаф ҳәо ҳамҭакы еидтәалан. Нас иангыла, иантәоз еиԥш, инеин рнапқәа рыҙәҙәеит. Уи ус иапызаап!

Абасала, уи аҽены даҽеа ԥсыуа хныҳәарак салаԥшит, даарагьы исгәаԥхеит. Уи ижәытәҙатәиу ԥсыуа тҭасуп.

«АИХА ИАҨУХУА АИХАШӘА УИБОИТ»

Аҩцәажәара

Ажәаԥҟа! Даара иҵьашьахәуп аиашаз ажәаԥҟа! Ссирс иубартә атҵакы дууп, иҵьоушьартә ахшыҩтцак ҭбааупп, уаршанхартә иҟәышуп. Убас иҟоу жәаԥҟоуп «Аиха иаҨухуа аихашәа уибоит». Уи ҭоурыхк амамкәа иҟам, аха уи здыруада акәымзар… Ус сҳәеит ҳәа, уи аҙәыр идыруазар даду иакәхоит!

Ас еиԥш агәааанагара ансоу, лакҩакрада исыҙбеит сиазҭаарц.

– Даду аиха иаҨухыз – деиқәурхеит ауп иаанаго, нас аихашәа ушԥеибо?! – сиазҭаайт иҵьашьаны.

Даду ҳамҭакы дааиԥхьхәыцит: зны илахь ааимаирцыхәит, зны ихы-иҷы аалашеит. Уи иҷаԥшылара аиҭакра иакәыршәаны саргьы сгәалаҟара аҽеиҭанакуан, уажәы-уашьҭан исеиҳәарызеишь ҳәа сизыԥшуан.

– Аԥсҭазаара иахылҷиааз акоуп, ҭоурых дук амамзаргьы, – иҳәеит даду, нас, инапқәа ларха-ҩархауа, еиҭа ҳамҭакы дааиԥхьхәыцит. – Уи зхырҳәааз здырраны иҟада, аха иахьагьыузызнархәыцуарацәоуп. Даагапарыжәтәиачычазауаҩы– уи иахьа, иубоит, аԥсуа изы ихьымзҭу ачымазара ҿкхеит. Ус иҟамызт ҳабацәа рхаан. Зегьы иаабоит аргама ирышьыгахаз арыжәтә дшахәланагало ҳаҭыр змоу ауаҩы. Адаҕь аԥсы шҭоу амат инахәланагало еиԥш. Аҙәы ҳәа ирыԥхьаҙоз, унеишь-уааишь зарҳәоз ауаҩы иаҳаҭыр лаҟәит, ихамҭгыло аҷынҙа днеит, аҽенышьыбжьон ахьымзҭ игарц егьигым, арахь изгәаҭаҙом, длашәхеит. Уара иуҭахуп деиқәурхарц, еиқәурхарц иаҳаҭыр, ахьымзҭ дацәухьчарц. «Ҭабуп» иҳәар ауми! Аха мап, «ҭабуп» зҳәо дабаҟоу! «Ари сара сҷаҭахәоуп, избан сҷаҭахәы зысҷухуа?!» – ҳәа даауҷагылоит, ибла хаҭҭалақәа кылцаны. Гәнаҳара дууп ауаҩы иҷаҭахәытцәкьа иҷухыр, аха закәытә ҷаҭахәузеи уи ауаҩ иҷухуа?! Уи закәу атәы иҳәаҙом, аҽеԥныхәа уиҭоит, ибыста ҷаҭахәы иҷухызшәа. Иубама шаҟа дарлашәыз! Иагьа уҳәаргьы, иагьа уургьы агәра узиргом арыжәтә шиԥырхагоу, деиқәурхарц шуҭаху. «Сара схы егьавызбом, уара цасҳәа иуҳәоит акәымзар» ҳәа аҽеԥныхәа уиҭоит, уимоу цәымҭысгьы уикуеит… Еилукаама уажәшьҭа ари ажәаԥҟа зхылҷиааз! – дсазцааит даду атцыхәтәан. Ауаҩы иуаҩра еиқәурхарц, ауаа рҷы иаҳаҭыр ухьчарц азы уҵьаҭцәыҵьаҭцәуа уишьҭоуп, иара цасҳәа иҷаҭахәу иҷухуашәа, аҽеԥныхәа уҭаны, цәымҭыс уикуеит. Абас иҟоу роуп иззырҳәазгьы «Аиха иаҷухуа аихашәа уибоит» ҳәа. Еиҵьны ҳәашьа амам. Арыжәтә иачычаз даргаҙоит, аха ауаа ҟәышқәа ыҟами! Убарҭ роуп ари ажәаԥҟа зҳәаз. Ргәы анкыдгылаҙа акәхап, икылкааҙангьы ирҳәеит!

Сгәы хытхытуа даду сизыҙырҩуан, даарагьы сархәыцит ари ажәаԥҟа иахиҳәааз, еиҳараҙак аҷырԥшы иааигаз.

– Даду, ари ажәаԥҟа уара иаԥутцазшәоуп ушхцәажәаз! – сҳәеит сара лаф хәычык налхшәа. Даду ииҳәаз

ахәшьара бзиа ахьасҭаз игәы иахәеит. Уи бзиа ибоит данурҽхәо… Ус сҳәеит ҳәа, даду имацара иоума, бзиа изымбода арҽхәара?! Арҽхәара бзиа ибоит ахәыҷбаҳчахь иныҟәо амгәацәаҳәаҟьа: уи дурҽхәар, џьамк азна асаҵлашь анырбзааны ифоит. Убри амгәацәаҳәаҟьа иеиԥштцәкьоуп аҩыжәҩгьы дурҽхәар шиҵаху. О-о-о, уи шаҟа бзиа ибозеи данурҽхәо! Ҩажәи хәба чеиҵәыца ужәит, ачарауаа зегьы еилурхааит ҳәа дурҽхәар, Шьрома аҕа ихырҕәҕәарҵа еилаԥыххааны, ҳар рымҩа аауртит уҳәазар еиԥш, ихы игәы акәбзиахоит, аҩны данааилакгьы иԥшәма лҷы далаҽхәоит. Убасҟак ихы агәра игоит аҩыжәҩы, хьаҳәаԥаҳәа змам ҳаҵыруаҩны ихы иԥхьаҙоит. Убри азакәхап уи игха иазҳәо аихашәа дзибо.

Ауаҩы дзыргаҙогьы дзырҟәышуагьы Ауаҩы иоуп: адәыԥсшәа аҳәара ҳаҟәытцны, ауаҩы игу иаартны иаҳҳәозар, усҟан агәҽанызаара иоуеит. Агәҽанызаара зауз – ихы дазхәыцуеит, зхы иазхәыцыз – уи уажәшьҭа дгаҙаҙам: иахьа акәымзаргьы, уаҵәы уи ауаҩ дҟәышхоит.

Март, 2001

АМАҴУРА

Аҷцәажәара

Ажәлар анапхгара рыҵара, ажәлар рыматҵ аура еснагь иҟан, иҟоуп иахьагьы. Аха уи аматҵура иалоу рхаҵа ишазыҟоу сацклаԥшуа саналага, гәыҩбара соуит: зыматҵ руада? Насгьы «аматҵуреи» «аматҵуҩи» еихылҷиааз роуп, арахь урҵ ртцакы хәыки шьхаки рыбжьоуп. Убри аҟнытә исыҙбеит даду сиазтцааны иҵыстцаарц. Аматҵура иалоу уиазтцаар, иахьиҵаху амаа асҭоит ҳәа далагоит, иматҵура имоукуа џьышьа. Даду анхаҩы изтцаара даналацәажәо маҷк уи идицәылоит, аха усгьы иахьахәҭоу ауп амаа ахьеиҵо. Ԥшьышыҟәса рыла даду ихаҵа хар сымамкәа дҭыстцааит, уи ауп ус агәра ганы исзырҳәогьы.

Абри аҩыза агәыҕра сыманы аҷцәажәара нап аҳаркит.

– Даду, изахьҙузеи «аматҵура»? «Аматҵура дахагылоуп» рҳәоит, «аматҵура далоуп» рҳәоит, урҵ зегьы матҵуцәоума?

Даду илаԥш аасыдирхалеит. Уи идырит ицәырызгаз азҭаара баша ишцәырсымгаз, насгьы ҟәышла аҭак шыҟаҵатәу, аха иара алаф ахь ииаигеит:

– Ихылҵшьҭра зеиԥшроу еиԥш, – иҳәеит иара дԥышәарччо. – Аматҷ҃ы дихылҵзар – дматҷ҃уп, анха҃ы дихылҵзар – аматҷура далоуп, аамсҭа ма аҭауад дихылҵзар – аматҷура дахагылоуп.

– Уара ухаан аума ус ианықаз? – илаф сзеилымкаазшәа ҟаҵаны, сеырҟасан сиазҭааит.

Даду дааччеит, сыччеит саргьы – уи ала ҳаилибакааит.

– Анкьа агәарад аҿы аматҷурақәа ирхагылазгьы ирылазгьы «ахылаԥшцәа» ҳәа ирышьҭан, – сызҭаара аҭак аҟаҵарахь диасит даду. Уи ажәа са исмаҳазацызт, аха аҵакала еилыскаан, ана҃с ииҳәарызеишь ҳәа сыблақәа ҭырхаха сизыԥшуан. – Ақыҭаҿы ҩыцьа ракәын ажәлар ирхагылаз – асҭаршнеи аписари. Аха зегьы зхьыԥшыз асҭаршын иакәын. Уи ивагылан ақыҭаҿы ҳаҭыр змаз ауаа хатәрақәа. Урҭ ҳәынтқарцәан! Ақыҭаҿы иаакало цәгьароума, бзиароума – дара ракәын изызҭаауаз ажәлар, ам҃а иқәызҭозгьы дара ракәын. Хәымгарак, ҵмыҳәҳәаррак ҟаргьы, ажәлар раԥхьа изыдгылоз, изызҭаауаз дара ракәын, урҭ иреиҳау ҙба҃цәан!

– Уажәа хьыла иԥысҟоит, даду, – сҳәан, сажәа ныбжьазгалеит.

– Ҟох! – даасзыԥшит сцьашьаны. – Изҿутаада уара, ус еиԥш ацәажәашьа?!

Иҳәашьа азныказы сааршанхеит, аха нас сааччан:

– Изҿыстаауадаз, уҩызцәеи уареи шәакәхап, – сҳәеит, маҷк саапхашьашәа.

– Уара узы кыр иҟәазцәоуп ус аҳәара, насгьы уи ҭаацәашәала ианеицәажәо акәым иахьыркәауа, аха усгьы уи ажәа иахьаҭыԥу ухы иаурхәар – уарԥшҙоит, уи аамсҭашәароуп… Исоуҳәарц иуҭахзи?

– Ахылаԥшцәа роуп – урҭ рнапы ианызеи? – сиазҭааит сара. – Ажәа ахаҭа даара исгәаԥхеит! Изхылаԥшуадаз, нас, урҭ?

– О-о-о, ахылаԥшцәа – урҭ даара ҳаҭыр змаз уаамзи! – игәы иахәаны рыҙбахә аацәыригеит даду. Сара избон

ирхаштхьоу уи ажәа шаҟа игәарԥханы иҳәоз. – Ажәлар рус-рҳәыс ирхылаԥшуан, насгьы аҳәынтқарреи ажәлари рыбжьара ицҳаражәҳәацәан. Ақыҭа ус аҽы амаҷсаҷ рҽеларгалазомызт, аха иҟамзи урҭ уа рымч зқәымхоз. Иаагозар, ѡ-қыҭак рыбжьара аимак ҟалеит, еимаркит аҳәаа, адгьыл, абна, ашьха, азиас, азлагара, ауардынмѡа. Урҭ зцаара дуқәан ажәлар рыԥсҭазааразы, азбара рымч анақәымхалак, ауезд ахь адырра ҟарцон. Уаантә иаауан ахылаԥшцәа, урҭ реимак аҭып иқәтцаны ицон. Убасҟак раҳаҭыр ҭәҭәан. «Иахьа ҳқыҭаҽы ахылаԥшцәа ааны иҟан, ирҳәаз-ируз» ҳәа еиҭарҳәон. Урҭ ахьымѡахыргоз аѡнаҭазгьы иҳаҭыр дуун: «Ахылаԥшцәа рҭан!» рҳәон. Урҭқәа сара маҷсаҷқәак срыхьзаны избеит. Саб иҽынтә исаҳазгьы рацәоуп.

Даду дызлацәажәоз аамҭеи аууаи хьааганы ишиҳәозгьы, урҭ даҽа ҳәынтқаррак, даҽа жәларык иртәызшәа акәын сгәы ишабоз.

– Даду, нас, иабаҟоу урҭ? – сиазтцааит сара. – Изызи уи атрадициа?

– Иабаҟоу – иқәрымгеи! – иҳәеит даду, илахь еимарԥыхәны, абри шԥаузымдыруеи аанарго.

– Ишԥақәыргеи?! – ихьааганы сиазтцааит сара. – Иабақәыргеи?!

– Ауаа андырзуаз идырзит, рматцурагьы ашә адыркит, – аҭак ҟаитцеит даду. – Ажәлар ираҕацәоуп ҳәа. Аҽы иаҳәаша акәадыр иаҳәоит! Дара рхаҭа ракәымзи ажәлар ираҕаз! Нас, ала анынтцәа абга шәарыцара иргон рымҳәои, урҭ рхаҭыԥан, абгаҭцәкьа акәындаз, абгасса ааганы иҳаларыжьит. Атцыхәтәан урҭ раашьа рцашьахеит, аха рыпсы иарҭаз абаҟоу, иабаҟоу урҭ рус-рҳәыс?! Иахьагьы убарҭ абгасса русушьоуп усушьас иҳамоу. Иабаҟоу анкьатәи ахылаԥшцәа!.. Ах, изакәытә уаа хатәрақәази урҭ!

Даду ихы иқәыжьны дынкахәыцуа даатәеит. Сара цыхәаԥцәара змамыз сызтцаарақәа рыла игәы цымтцәакәа, сааиԥеиԥшит игәашыра ихыпсаанза.

– Ех, ажәлар, иаархыргахьоузеи! – даақәыпсычҳаит уи атцыхәтәан. – Ажәлар ирхыргахьоу аҭоурых уаѡы иѡуам

акәымзар, аҳәынҭқарцәа дуқәа даҽеа блақәак рыла иҳахәапҵшуан.

– Ажәлар рҭоурых уаҩы ишҵеимыҩуеи?! – сиқәшаҳаҭымкәа, сиазҵааит сара. – Урҭ шаҟа уҭаху ыҟоуп.

– Ирымҩыкәан, ишҵармыҩуеи аҭоурых, аха абыржәы иуасҳәаз аҳәыр иҩхьоу? – иҳәеит даду, ииҳәо агәра ганы, иара ҵара дук иманы, аҭоурыхҩҩцәа ахәшьара риҭозшәа. – Дара аҳәынҭқарцәа ҳәа иҟоугьы, ҳхы аажьауеит акәымзар, урҭгьы рыгәра уго иҟаҳам. Урыстәылатәи аҳәынҭқар изымдырҳои ҳҭагылазаашьа?! Шьахәлаҵәкьа идыруеит, аха изымдыруашәа ҟаиҵоит. Нас, иахьа ахылаҵшцәа зыҟами ҳәа усазҵаауеит! Уара сануқәлаз, исгәалашәоит, ҳабацәа анааидтәало рыбжьы нытцакны еицәажәон: «Абри ҳҭагылазаашьа Сталин издыруам акәымзар, даҽеакала даҳҳылаҵшуан, зегьы зхароу Абласаркьа иоуп!» рҳәон. Урҭ газамызт, иҟәышын, аха инхацәамзи, иқьиан! Ажәлар ус ауп ишыҟоу, дара реиҵш аҳәынҭқарцәагьы қьиоу ҷьыршьоит. Нас ауп ианырдырыз хәымгарас иҟаз зегьы иара иҟынтә ишаауаз.

– Даду, урҭ зегьы анкьа акәын ус ианыҟаз, аха иахьа «Сталингьы» даҳпырхагам, егьи ихьҳуи, «Абласаркьагьы» даҳпырхагам, иахьа ишцаҟоу аматцура иахагылоугьы, иалоугьы? – иахьатәи ахь дхьасырҵшит, наҟ хара ҳамгарц.

– Убарҭ иҟартцаз ахәымгароуп аибашьрагьы, уи ашьтахьтәи ҳҭагылазаашьагьы зхылҿиааз, – иҳәеит даду. – Иахьа ҳҟытаҿы хар рымам, аха егьырҭ ақытақәа рҿы ҭәгәала агәынамҳара рымоуп. Ацәгьа-абзиа ҳахьааиқәшәо ҳмеицәажәои, ҳнеизымтцаа-ааизымтцаауеи! Зегьы ргәы иалоуп ҳҟытақәа ҭархеит ҳәа, ирацәазаап зыҩнқәа рышә аркны агәарад ахь ицаз. Урҭ уаҟа аҷан ркит, атәым ҩынқәа ирыҩналт, урҭ рышә аадыртит. Аҭаацәа иеиҿытцуа ма зынхара аибашьра иархәашаз ртәы даҽеакуп, аха уаб ихәышҭаара, уцьынць, ухаҵа ухы ланкъаны уахьиз уҩны ашә наркны, имазеины испцыхьашәеит ҳәа даҽеа ҩнык ашә аартра, даара ихьымҳгуп аҧсуа изы… Ажәлар жәларуп, аха ажәлар ахылаҵшра рҭахуп, амҩа иқәтатәуп, иацәыхьчатәуп ас еиҵш иҟоу ахьымҳг. Анкьа Аҧсуара ажәлар анахылаҵшуаз еиҵш иҟазар иннамкылози, аха иабаҟоу!

Даду ииҳәаз сгәы иаатцаххит:

– Избан, даду, ажәлар ахылаԥшра шԥарымам?! – сҳәеит сара. – Ақыҭа аиҳабыра ыҟоуп, араион аиҳабыра ыҟоуп, Аԥсны аҳәынҭқарра ыҟоуп – урҭ зегьы ажәлар амҩа иқәызцо, ирхылаԥшуа роуми!

Даду ҳамҭакы дааиԥхьхәыцит, ҳаимак аҭак аҟатцара ицәыуадаҩхазар акәхап.

– Убарҭ рыбжаҩык забацәа ргәараҭақәа ныжьны ицаз роуп, – иҳәеит даду. – Урҭ уа иахьнеиз рхы ныҟәыргарц акы иаҷызар ауми, иагьаҷуп: шьоукы аматцурақәа ирхагылоуп, шьоукы рывагылоуп, шьоукы рытцагылоуп: раԥхьа игылоу ыҟоуп, рышьҭахь игылоугьы ыҟоуп. Аха рыцҳарас иҟалаз урҭ зегьы иқәцаны икарцаз абгасса рҭыԥ ааныркылан, урҭ зҷыз инацырцеит. Ҭәа збаз тәа иҳәҳәеит! Абас зегьы рхы ианоужьха, насгьы иҟашәтцо ииашам, шәаангыл ҳәа разҳәоз анырмоу, иубама иҟалаз: иахьа анхацәа ҳатцкыс аматцура иалоу еиҳауп. Иҟам ахылаԥшцәа роуп, ҳара иаҳтахытцәкьаз убарҭ ахылаԥшцәа ракәын! Ажәлар рхы иоуужьыр – ижәлархаҙом! Урҭ ахылаԥшҩы дрыманы, амҩа иқәызцо анықалалак ауп ажәларгьы жәларны иануҟало! Аибашьра ашьҭахь лассы-лассы иуаҳауеит Аԥсны амал еимырцәеит ҳәа. Уи иаанагои? Смал рзымыхьчар, умал рзымыхьчар, иааҳачҳап, аха Аԥсны аҳәынҭқарра мал рзымыхьчар, хылаԥшҩы дамам ауп иаанаго.

– Анхацәа ратцкыс аматцура иалоу еиҳазар, хылаԥшҩы дышԥамам, нас, Аԥсны? – сиазцаахит еиҭа.

– Урҭ хылаԥшцәоума, зхы аматц аура иахамшәало матцурарауааупҵ – иҳәеит даду. – Аиеи, аҳәынҭқарра ахарԥь ала зхы аматц зуа! Ус иҟоу роуми аҳәынҭқарра амал еимызцәо! Ахылаԥшцәа ахьыҟам ус ауми!

– Нас, уи рҽеишьа амаҙами? – сиазцааит еиҭа.

– Ишԥамам! – иҳәеит даду агәра гатцәкьаны. – Жәытәнатә аахыс Аԥсны еиқәырханы иаазгоз анхацәа ракәын – анхацәатцәкьа! Абри ҳаибашьраҷгьы аԥхьа игылаз убарҭ рԥацәа ракәын. Убри аус урҭ рнапы иантцазар, ус еиԥш алдыршомызт, аха урҭ жәытә ԥсыуаами, иԥхашьа-

ны ҳнапы ианышәҭа рзымҳәеит, егьырҭ ирҭахызгьы уи акәын.

– Нас, ас мацара ианбанзацои?! – сиазҭааит атцыхәтәан.

– Аҧсны алахьынҭа анхацәаҭәҟьа ирхылҭыз рнапы ианырҭаанза ус ҳцалоит, ҳахьынзацало сыздыруам аха. Урҭ анхаѡгьы ҳаҭыр иқәҭаны дныҟәыргоит, Аҧсынгьы иахзыҙааны иныҟәыргоит, хылаҧшыѡгьы дырҭахым – дара рхаҭа хылаҧшцәоуп. Сара сыѡнаҭа хылаҧшѡы дшаҭахым еиҧш.

– Ҳаиҷцәажәара ахыркәшамҭаз, Аҧсны аиҳабыра ухы нарыцәкны акыр уҳәарц уҭахызар ажәа умоуп.

– Ирасҳәагәышьои, аиҳабыра рҷы ауаацҟьа ыҟан, иҟоуп иахьагьы, урҭ ракәым, егьырҭ, Аҧсны амал еимызҭәаз ирабжьазгарц стахуп: ҳ-Аҧсны рыцҳа, ахақәиҭра аназаарга, аҩыцәхәы иқәшәыртәеит – уи аабагәышьоит, аха егьҳамчым. Аҳәара ҟастцоит ахаҭа шьапықәҟьала ишәымҭиин.

– Ишпа, шьапықәҟьала?!

– Ишпа! Ишпа умбои, Аҧсны амал еимҭәаны ишырҭиз еиҧш, ахаҭагьы инагәҭасны шьапықәҟьала ирҭир амуеи! Убри агәаҧхара шәмоуааит ҳәоуп ирасҳәо. Иагьаумҳәан, ари адгьыл ҳажәлар рцьынць хадоуп, ацьынць уҭир тцасым!

– Ацьынць?!.

– Ицьынцьымкәа, нас, изакәи?! Анцәа иаамышьҭахь ари адгьыл раҧхьа зшьапы ыкәзыргылаз апсуа иами, ус анакәха, апсуаа иаҳцьынцьуп: Аҧсны дынхома, Ҭырқәтәыла, Нхытц, Аахытц – апсуа дахьыҟазаалак ицьынць аброуп иахьыҟоу. Насгьы Анцәа ду ихазы иалиххьаз тәыламзи, нас, Анцәа итып Иара унаивсны иутир ишпаҟало? Уигьы акәым, Анцәа ихазы иалихыз ицкьатыпуп, ацкьатып уҟьашьыргьы тцасым, иутиуашәа, иухәҳауашәа уалахәаахәтуа уалагаргьы тцасым, урткәа Зхьышьаргәытца сакәыхшоу игәаҧхазом. Дадраа, Анцәа игәамҧхо ҟашәымтцан, знымзар-зны шәахьирхәуеит ҳәа сызраҳәа.

– Иуҳәаз саҳаит, хымпада уажәа еиҭасҳәоит, ҳаиҷцәажәарагьы абраҟа ихҳаркәшоит.

Апрель, 2001

Даду чарак ахь данцо даара игәалаҟара бзиоуп. Шьыжьнатцы аҽазыҟатцара далагоит: иԥатҵа исароуп, абаниа дҭаларoуп, днықәиаиы иԥсы ишьароуп, нас иҽеилаҳәа-иҽеилацаа асаркьа днадгыланы ҳамҭакы данԥшыларoуп, даарак агәра шимгоҕьы. Нас нанду лахь ибжьы нарганы, уигьы лылаԥш ааихлыжьроуп – иара изы уи зыпсы ҭоу саркьоуп, еиҳа лыгәра игоит.

Ачарахьтә даныхынҳәуагьы убас игәалаҟара бзиоуп, ҳаргьы ажәабжь ҳаиҳәоит: ачара шаҟа ибзиаз, арыжәтә зеиԥшраз, идтәалаз ма дзыдтәалаз ауаа зустцәаз, урҭи иареи еибырҳәаз, рыпатуеиқәтцашьа уҳәа убас еиԥш ажәабжь ҳаиҳәон, ҳхаҵа уи ачара ҳналаԥшны иаабазар, иҳаҳазар еиԥш. Ажәакала, даду ачара ныҳәак изаҩызоуп, убри аныҳәа агәалаҟара ҳаргьы иҳаиҭон.

Аха уи аҽены данцоз еиԥш игәалаҟара бзианы дзымааит. Амҟәыба еснагь аӡы аанагом, акы шихьыз убартә дыҟан, аха иаргьы егьиҳәом, ҳаргьы ҽаҳҭуам. Уаххьа ҳәа акранаҳфоз, абжьааԥны еиԥш, дадугьы акрифеит, акрижәит. Иабаҟахыз уажәраанӡатәи ажәабжьқәа: ачара зеиԥшраз, арыжәтә, ани-ари!

– Иахьа уабаҟаз, мшәан, ачарахь иҟаз исахьа умаӡами?! – лҳәеит нанду, акрыфаны ҳанаатәа.

– Уабаҟаз бҳәоу, ауаа «хазынақәа» срыдтәалан! – ихьыз мӡакәа иҳәеит иаахжәаны. Зегьы, иҳәашьа цьашьаны, ҳаблақәа ҭырхаха ҳнаизыԥшит.

– Ируеи узыдтәалаз, шәыгәқәа еизынхама? – нанду лгәы иалырсны диазҵааит. – Шәанажә гаӡарак шәмыхьзааит!

– Гаӡарас иҳахьыз – ауаа акрыфашьа рхаштит, убри ауп! – иҳәеит даду, – арахь схатцкы камыршәуа исыдтәалан, акыр еимаҳкуазма!

Иҟалаз ҳзеилымкааyа ҳнеиҽаԥшы-ааиҽаԥшит. Ус сҳәеит ҳәа, нанду иҟалаз еилылкаан, даааччеит.

– Нас идсыртцоит ҳәа уаламгазааит!

– Изуртцо зустада – ауаа хазынақәа! Гаӡа-маӡақәак ракәу цьыбшьома.

Даду иажәақәа нанду ддыршанхеит.

– Ишпа, ауаа хазынақәа роума акрыфашьа ззымдыруаз?! – иҵьашьаны диазҭааит.

Даду ҽымҭзакәа гәалсрала ихы ааирҭысит.

– Атәарахьы ҳхы андырха, арҭ сасцәоуп рҳәан, сҩызцәаҟәаки сареи ҳнаганы ҳрыддыртәалеит, – иҳәан, иажәа иацымҭакәа даатгылеит.

– Нас, нас? – даатылтцааит нанду. Настәи аҳәара шицәымгыз удырратәы еиҵа ҳамҭакы дааипхьхәыцын, инацицеит.

– Ҳшынатәаз еипш ажәыр-жәырҳәа акрыфара иалагеит еицыз рахьтә ҩыцьа, апшәма-асас ма еидтәалоу ҳәа азәгьы изымпшыкәа. Аҙәы сывараҽы дтәоуп, егьи сапхьа дтәоуп. Сара сааршанхеит урҭ рыкрыфашьа. Иаарцәымгхеит рҩызцәагьы, урҭгьы иҵьашьаны инеиҽапшы-ааиҽапшит. Ҳара зны фырцьанк-фырцьанк ҳкырц ҳтаххеит, аха ууанҙа ҳапхьа иқәыз акәтыжь ыфаны иалгахьан. Рхы рыҟәыжьны акәын акрышырфоз.

– Анцәа улпха ҳат, агәыргьара змоу игәыргьара нагҙара амазааит, – сҳәан, афырцьан аакәысхит.

– Ќоҳ, шәнапы ашәмыркҙаци, уара, сара акрыфаны салгеитеи! – иҳәан, дааччеит сывараҽы итәаз. Ихьыз пхашьаны акәым, ус лафк налхшәа. Ҳфырцьанкәагьы ааҳалсит, аматцуцәагьы акәтыжь еиҵа иаарган, иаакәдыргылеит. Убасќан мтцәыжәҩак аанысхын, убри снацҳаит. Ус аҭамадагьы далаҳхит, акәацгьы пхаҙа иааргахьан, ухәы шыпхоу акы унацҳауазар ауми, саргьы вакьыцк ааныхны схәы инақәыстцан, акрыфара сҩыназыскит. Абри аамҭазы сапхьа итәаз ихы дҩахан, ацәажәара далагеит, иижәыз ахәыҷы акәхап. Дцәажәоит, акрыгьифоит! Уигьы акәым, иҽатца иҽы иштоу ауп дышцәажәо. Уи шцьасшьоз, арирахь исыватәазгьы са сахь дааҳәны ацәажәара далагеит – еиццәажәоит! Уигьы ажәжәаҳәа акрыфара даҽуп. Цас иауашәа, ашьапа аимќьаста амра кылпханы ҳапхьатцәќьа ашәахәақәа ииасны ҳнаҩсахь икҽапхоит. Сыпшызар, ашьыцмақәа реипш, убри ашәахәа акы нарылзбаауеит. Цқьа иаалапшықәыстцазар, анҭ ицәажәоз рахьтә акәза-

ап иахьынтәааyа! Ашьыцма еиԥш ирҽышәшәаны схәы иаҟәыԥсоит. Уажәшьҭа акрыф!

– Нас, уи дара ирызгәамҭазеи? – нанду лгәы иалырсны иааҭылҭааит.

– Игәарҭо закәи, дара-дарала еизыҙырԝҙомеи! – иҳәеит даду. – Ухы уанацклампԥш, убла аапшуеит ҳәа акыр убараны уҟоума! Урҭ ракәзар ахацклаԥшрахь иабаҟаз, рҽи рнапи еилахеит, арахь ацәажәарагьы иахашәалом. Исыватәоу иакәзар, ихаԥыцқәа хьырвырҙа, акы ныркыло иҟаҙам. Аишәачараҽы ауаԝы дымцәажәакәа: акгьы ҳнацҳауеит, аныҳәарагьы ҳкуеит, ҳагьеицәажәоит, изеибамдыруа еибадыруеит. Еибадыруа гәҭыхала еицәажәоит – ус ауп ишыҟоу, аха акрыфареи ацәажәареи еилаҳагҙартә – гәаҟрас ҳзықәшәеи?! Насгьы аҙәы дцәажәозар, егьи дзырԝыр ауми! Уара уцәажәашьагьы уацклаԥшыр ҟамлои!

– Нас, уаҳа крумфаҙеи?! – сгәы иаатцахххны сиазҭааит сара.

Илахь еимарԥыхәны ихы наирҳәит даду, игәалаҟара бжьысны:

– Цыхәаԥҭәарада схәы иқәыԥсуаз баны исфараны иҟазеи! – иҳәеит иара. – Акгьы сымфеит, иагьызымжәит, аха уи акәым аус злоу, сара сгәалаҟара бжьызхыз ауаа аишәачараҽы ахымԝаԥгашьа рхаштит, иҟам аибаҳатырра. Аԥсуа изы акрыфара мгәацәа рҭәрамызт – уи ихы дацклаԥшны, дзыдтәалоу раҳатыр баны акәын акрышифоз. Ауаԝы иҟәышреи иуаԝреи злоудыруа ирыцкын уи аишәачараҽы ихымԝаԥгашьа: рыфараҽгьы, рыжәараҽгьы, рцәажәараҽгьы еибаҳатыруан. Убри акәын Аԥсуара еибаркны измаз.

– Нас, акырзумфеи ҳәагьы иузымтцаазеи? – еиҭах дҭыстцааит, иихәаз ԓьашьаны.

– Уи рызгәамҭазеит, – иҳәан, маҷкгьы даапышәарччеит. – Ус сҳәеит ҳәа, аҙәык-ԝыцьак сгәарҭан, арыжәтә аҽы иаасыдырцалеит. Саԥхьа иқәгылаз аԝгьы зжәуа иҟамызт азы, наҟ снахан, ауатка лҭатәаны ԝбаҟа-хԥаҟа фырԥьан зжәит. Сара ус иҟоу ауаа срыдтәалаҙомызт, аха анҭ абаздыруаз!

Даду иихәаз сааррчеит.

– Ус иҟоу ушԥарыдтәало, ирылудырааи? – сиазҭааит иаацьашьашәа.

– Ҟоҳ, ишԥасзымдыруеи! – иҳәеит иара. – Сара сакәым, дара рхы рыздыруам акәымзар, урҭ ауаа ирдыруеит. Иаырмаҳауа алаф рхырҳәаауеит, рыкрыфашьа зеиԥшроу ҳәа. Ус ауп ишыҟоу, ауаӡы игу ибаӡом: сара акы сыгымкәа сыҟоума! Иҟалап исыгу урҭ ирбазар! Аԥсуара зыҟоугьы убриазоуп: аӡәы игугьы гәаҭ, угхагьы гәаҭ!

Сара сшанханы даду сизыӡырӡуан, иихәоз ԥьашьаны, аха арахь маӡала сыхгьы сазхәыцуан. Иаразнакгьы иаасгәалашәеит сыгхақәа руакы – ирццакны акрыфара!

... Ашыҟәс ҽыц аламҭалаз акәын. Уи амӡаԥгаразы аҽазыҟатцара мӡаԥаагон, сара Атцаа-Бабаду ироль сыхәмарраны сыҟан, хәылпазоуп аѳныҟа саныхынҳәыз. Ахәыц еиѳыстцәоит – убасҟак амла сакуан.

– Унан, угәшәеитеи, иахьа шьыжьаахыс ҽашәоу умаӡамкәа!.. – лгәы иалырсны даасзыԥшит нанду. Сыԥшызар, рбаҕьк ршьызаарын, ааигәа ачара ззааз ҳҭаца Хьҭыс ацьыктцәатцәа иарганы, еилыршәшәа ачаԥара даҽуп. Абыстагьы ҟьатҟьатуеит, уажәы-уажәы иԥҟьаҭны ачуан иҭыуааауа. Амла сшакуа дырны рҽазыҟартцошәоуп!

– Иахьа хәлааиӡа иануҳҳа, даҽа маҷк иаачҳа, – лҳәеит нанду. Даду иныҳәақәеи иныҳәарақәеи усгьы ирацәоуп; иршьыз арбаҕь цыԥх дныҳәаныԥхьаны икнеиҳаз ацьыкәреи еимҽаԥа акныхра акәын изызкыз. Саатбжакгьы бжьымсыцкәа даагыланы дныҳәеит.

«Ари аԥааимбар унапы аазхьушьыз ауп, ухьӡала иknасҳаит, иҳәеит, унапы аазхьушьуа барақьаҭуп, цыԥх ҳаура-ххәара бзианы иҳаҭәоушьеит, ҭабуп ҳәа уаҳәаны уаха икнысхуеит. Уажәы сынтәагьы убас сныҳәаныԥхьаны ацьыкәреи еимҽаԥа кнасҳаит, ҳаарыхра бзиоуп, аԥааимбарцәа ишәыбзоуроуп, ҳалаҭхацьуа, қьаф алааua иҟашәцарц сшәыҳәоит, шәылпха-шәгәаԥха ҳагымзааит!» – иҳәан, ацьыкәреи еимҽаԥа ахькнаҳаз иаакныхны, абжаҟара ааҽирпын аишәа иныкәиԥсан, иаргьы нықәитҽеит. Нас дзыхныҳәахьаз иатцәца аақәихын, ҽаанбзиала ҳәаны ижәит.

Уи акәын, Хьҭысгьы абыста анылтҷан, ҳхәы ҳнахатәеит. Акәты еиларшәшәа ичаԥаны, арашыха сыʒбал цаҳәцаҳәуа, абыста ахылѡаԥсылѡа ахылззуа – шьыжьаахыс акрымфакәа уҟазар, шьҭа ухатҷоуп уҽеузынкылозар! Уажәы-уажәы снацәа ашыѡҳәа иаасҿышьуа, иоужьʒаны акрыфара саҿуп. Аʒәы дызбо, аʒәы дсаҳауа сыҟоума – ар сышьҭоушәоуп акрышырфо. Ус ауп. Акрыфара крыфароуп ҳәоуп сшыҟоу. Али-ԥси рыбжьара счанахҟәа еихаргыланы абаѡҟәа нанысыԥсалан, снаханы иныкәсыргылеит. Убасҟан ауп схы ѡышьҭыхны санаарылаԥш. Урҭ рхәы нап адыркын, ҿатцакәак роуп иамырххьоу.

– Нан Баҭа, узхара уфоу? – сыкрыфашьа зеиԥшраз анылба, лхы аасыкәылкын, дсазтцааит нанду.

– Аиеи, нанду, сызхараҭцәкьа сфеит! – сҳәеит сара сазгәдуны. Ари исҳәаз даду дарччеит.

– Ишԥа, уара, узхараҭцәкьа уфоу? – саатитцааит даду.

– Аиеи, сызхараҭцәкьа! – агәра исыргеит сара.

Даду уаҳа егьсамҳәакәа дааԥышәарччеит.

Усҟан сара гәыѡбарак аасоуит, аха уаҳа исзеилымкааит даду изтцаашьеи иԥышәарччашьеи ирытцатцәахыз. Уажәы ачарауаѡ даду ииҳәаз ажәабжь ашьҭахь уи ахҭысгьы аасгәаланаршәеит. Хымԥада, сыкрыфашьа азоуп усҟан даду «сызтитцааз». Ус анакәха, дызԥышәарччазгьы убриазоуп, сгәы иаатысҳәааит.

Даду шьҭалара данца, нандуи сареи уажәраанʒатәи аицәажәара инацаҳтцеит.

– Акрыфара крыфароуп ҳәа сыҟан, аха уажәы даду иҳаиҳәаз кыр сархәыцит, – сҳәеит сара, нанду уи ацәажәара далагало.

– Акрыфара крыфароуп, аха акрыфашьа – уи даҽеакуп, нан, – лхәан нанду, инацылтцеит. – Ацәацәыча ауаѡы дарԥшʒоит, деиҿнакаауеит, аха зегьы рҽеилаҳәашьа ауеиԥшу: аʒәы иматәа иʒәʒәа-иуанҭа ишәуп, егьи убриаѡыза аматәа иʒәʒәамкәагьы иуантамкәагьы ишәуп, урҭ еиԥшума? Ауаѡы икрыфашьагьы, иуантоу аматәа еиԥш, еиҿкаазароуп. Ажәытәуаа иацклаԥшуан. Аԥсуа икрыфашьа даара еиҿкаан. Иагьа амла дакуазаргьы – дмыццакʒакәа, ҭынч-ҭынч акәын

акрышифоз. Ажәжәаҳәа акрифар ма ичанах иану зегьы ифар – дыгәҳәуп, изхара имфазацт рҳәон. Аԥсуа хатца алаҳа дыԥәланы ишифо тәымк ибар – ԥхашьаран. Ус иҟан иԥагьара, уи ҽхарззаларымызт, уи хышьтыхран, хпатуқәцаран, уи хацклаԥшран. Уи иаанагоз мгәала дхәыцуам акәын.

Ҳамтакы сташыѡкза нанду лажәақәа сырзызырѡуан. Сырзызырѡуан. Сыгхагьы уажәоуп ианыздырыз: ажәжәаҳәа акрысфеит, счанах ианыз ҽатцак аанмыжькәа. Сыбла иаахгылеит ажәытәуаа: ркәымжәы, ркаба, рхылпарч, рпатцақәа ԥшза-ԥшзаза, тынч-тынч акы инацҳауеит. Урт рнаѡс даҽашьоукы снарылаԥшыхит: азәи-азәи еиҽампшзакәа ажәыр-жәырҳәа акрыфара иаҽыхуп, напыла ирзамымхуа – хаԥыцла иамырхуеит…

Сызлаз «аԥхыз» саалтцын, нанду снализыԥшит.

– Нанду, сара Аԥсуара тыстцаауеит, уи жәдыруеит, – сҳәеит сара, – нас, уажәрааназа абартқәа зсашәымҳәозеи?

– Аԥсуара тутцаауазар, уртқәа зегьы ухала игәоутазароуп, – сыҽԥныхҳәа лыдлымкылеит нанду. – Уабдуи уареи еснагь шәеидтәаланы акрышәфоит, игәоутахьоу уи икрыфашьа?

– Нанду, бара биашам, дадугьы диашам, – сҳәеит иаарцьацьашәа. – Артцага шәҟәы зегьы ануп, аха ашкол ахь ҳазцо уи ҳдыртцарц азоуп. Даду исыгу ибоит, арахь алаф сылихуеит. Исыгу жәбозар, абас ауп ҳәа сашәымҳәо! Арахь уԥшыр Аԥсуара ызит, аҽар Аԥсуара ныҟәыргазом ҳәа дашшуеит. Аԥсуара ныҟәызгар шәтахызар, исшәырба сыгха, исашәҳәа ишыҟатцатәу. Иахьа ачараҽы дзыдтәалаз баша дрызгәааит – урт сара иансыԥәлаз рыгха рарымҳәеит, аԥсуатцас ирмаазеит азоуп ус изыҟоу.

Сгәала ахьынзасҳәоз нанду сцьашьаны дысзыԥшуан.

– Нан Бата, иуҳәо зегьы иашоуп, ҳара ҳатцкыс уара уҟәышхеит, – лхәан, саалырҽхәеит, лгәы тыгъгьаа. – Сара издыруагьы рацәами, убартгьы уасҳәалоит иахьанахыс. Ахәычқәа ишәыгхо – уи ҳара иҳагу ауп!

Нанду, дәыԥсшәаны акәымкәа, лгәы аартны илхәаз даараза сгәы иахәеит. Уи ахаан дәыԥсшәак лымҳәацт, иаалхәо зегьы гәыкалоуп ишылхәо.

– Ус акәзар, исаҳәа: убарҭ ажәытәуааи ҳареи ҳзеиѡшахеи? – иара уатцәкьа ҳаицәажәара иацыстцарц сыʒбеит. – Ажәытәуаа рыкрыфашьа даҽеакын бҳәеит – избан ус изыӄаз? Шәӄәы ианым, быԓшәы ианым, ус ӄазшьас изрымази?

Нанду маԛк дааиԥхьхәыцын, даасзыԥшит.

– Анкьа, нан, даара иԥәԓәан ауаа реиҭаниааира, ажьрацәара реибабара раԥхьа инаргыланы. Уажәы атцарадырра ӄалеит: ашкол, ашәӄәы-абыԓшәы... Ателевизор ҳәа акы ӄалан, адунеи ахы-атцыхәа ажәабжьс иԥоу зегьы аҳәоит. Анкьа урҭ акгьы аныӄамыз ажәлар ргәаҳәарақәа реиҭанеиааиралеи реибабареи-реибаҳареи рыла ихеибарҭәаауан. Усҟан акәын ауаа акы анырбоз, акы анраҳауаз. Атцаси ақьабзи ирыдҳәалаз ачарақәеи акампаниақәеи раан иаауаз асасцәеи урҭ рѡызцәеи иалԥшааны иаарышьҭуан. Урҭ рхымѡаԥгашьа, ртәашьа-ргылашьа, рыфашьа-рыжәшьа – иааџьоушьартә акәын ишыӄаз. Ажәлар рыѡнутӄа ус еиԥш ааʒара ыӄан. Ауаа еизааигәан, аʒәи-аʒәи еихылаԥшуан, рыгха еибырҳәон.

– Уи бзиамзи, нанду, аха нас изкарыжьи? – лажәа снаԥыѡлеит.

– О-о, нан. Ажәлар зҭашәаз арыцҳароуп уи еиԥзырԥьаз, рхы рԥызараны икарыжьыз ҷьушьома! – лҳәан, даагәынқьит нанду. – Ари уабду ихы иаџьишьоит урҭқәа ахьидыруа, аха уи иан дыӄан, иаб дыӄан, ажьрацәареи асасцәеи реиҭанеиааира далаԥшны ибеит, иаҳаит. Аха иԥамзи аныда ма абыда изызҳаз, урҭ изҽыртцаауадаз? Апҳәысеиба рыцҳа лхәыцқәа имлакы-млакуоуп ишылааʒаз, нас, урҭ гәыбганс ирымоузеи апсуатцас акрыфашьа рзымдыруазар? Идзырбодаз? Изҽыртцаауадаз?! Ауаѡы иибази иаҳази рылоуп ихы шымѡаԥиго. Оҳ, иаархыргазеи ажәлар, иаархыргаʒазеи! Ирхарҳәацәааит ҳажәлар абас харада-барада агәаӄра иҭазыргылаз! – еиҭах даагәынқьит нанду. – Ажәлар рҳақ аʒәы имгацт, иргарангьы иԥаʒам, ҳажәлар рыбга ԥырҭәеит акәымзар.

Сара ҳазлацәажәоз азтцаарагьы схашҭны сыблақәа тырхаха нанду сылзыʒырѡуан, истахын итцегьы лҳәар, атахызаргьы илахьеиԥәтцагазааит.

– Нас, бара баныхәыҷыз урҭқәа брылаԥшны иббама? – слазҭааит сара. – Ажьрацәара реиҭанеиааира, асасцәа, урҭ рхымԥаԥгашьа.

– О-о, исымбакәа, усҟан сжыцәын! – лҳәеит лара. – Асасцәа анаҳҭоу – аԥноума, агәыларoума – аҳҵабцәа ҳакәын аԥы знаҳауаз. Зыматҵ аауаз ҳалаԥш рхымзи, уи даргьы ирбон. Абасала, ҳара дара ҳреиҿеырбон, дара ҳара иҳаиҿеырбон – ҳаиҿеырбон! Аиҿеырбареи ахышьҭыхреи ахьыҟоу ауаԥы иҷыданы ихы дацклаԥшуеит. Хылаԥшԥы дызмоуи хылаԥшԥы дызмами еиԥшума? Убри аҟнытә, сасра ицо арԥарцәа заа ргәыргеанырҭон, ирарҳәон рхы шымԥаԥыргаша, убри ала аԥшәмацәа ирбон урҭ аԥсуаҵас ишааҳаз. Пҳәысҳәара ицаз арԥыс, ԥшреи сахьaлеи иагьа дыссирзаргьы, икрыфашьа еиҿкаамзар, мап ицәыркуан: аԥсуаҵас дааҳам, иҭаацәагьы ус иҟазар акәхап рҳәон. Абарҭқәа ирылааҳаз ракәын ажәытәуаа, убриазоуп урҭ рыкрыфашьагьы рхымԥаԥгашьагьы зеиҿкааз.

Нанду лажәабжь ҷьашьаны сылзыҙырԥуеит. Иԥхасшьоит уажәрааҥа иахьсзымдыруаз. Иԥхасшьоит моу, «убасҟак сгаҳазма?» ҳәа сгәы иааҭысҳәааит: уажәрааҥа сгаҳаны, уажә иаалырҟьаны сҟәышхазшәа сгәы иабоит.

– Нанду, шәхаан аамҭа бааԥсын, аха аҿар ахымԥаԥгашьа ддыртҩон – уи бзиан, аха нас изаҟәытци? – слазҭааит атцыхәтәан.

– Уи амацароума изҟәытцыз! – лҳәеит нанду лгәы иалырсны. – Аԥсуара абҕа ҷырамҭәеи! Уажәы асасцәа дахьқәа ҳҭазаргьы, рхәы рхианы инахартәаны, аҳәынҭқараа рыкрыфарҭақәа рҿы еиԥш, шәхаматҵ жәуы ҳәа ҳнарԥыртцуеит, аҳәгьы илаԥш рыхҳамкәа! Уи ԥсыуароума?! Аԥы анаҳара иахьаҟәытцыз умбои! Уи ара уабдуи уареи шәҿоуп иахьыҟоу.

– Избан, нанду, ус зыҟартҩаз? – нанду леиҳа сгәы иалырсны слазҭааит.

– Избан?! Избан умбои, ари аколнхара аԥшьызгаз Аԥсны амацара аума, аҳәынҭқарра дуҳҳаҿы иахьабалак колнхараны иҟартҩеит, ажәларқәа зегьы шәи қашьи реиԥш, ҳаилдырхырц. Утцас, уқьабз, у-Аԥсуара аҳәыр хьаас имазма! Ажәытәқәа дара ртәы ныҟәыргон, аха урҭ иаарытцагылоз

аҽар акыр дзырбада, акыр дзырҳада – рыԥсҭазаара зегьы колнхаран! Уабду «Аԥсуара, Аԥсуара» ҳәа баша хьаас имоума, уи ибоит иара ишьҭахь, ахьӡ аҳәарагьы ишаҟәытцуа. Аха ауи Анцәа иҟаимҭароуп! Аԥсуа Аԥсуара аницәыз, нас уи дызусҭхода?!

Сзыѡза ҳамҭакы стәан. Даду Аԥсуара шаҟа хьаас имоу аҟара нандугьы ишлымоу здыруан, аха уажәы еиҳагьы агәра згеит: хьаас акәым, ԥсыс илхоуп!

– Нанду, Аԥсуара ахьҭыстцаауаҽы иахьа исабҳәаз даара схы иасырхәоит, – сҳәеит сара сгәы иахәаны. – Убри азы ҭабуп ҳәа басҳәоит, даду аҭаацәа рҽы «ҭабуп» ҳәа еибырҳәаӡом иҳәахьеит аха.

– Нан Баҭа, Аԥсуа иоуп итҵаатәу, – даҽеа хырхарҭак ахь схьалырԥшит нанду. – Аԥсуа иҟазшьа анҵутцаа, убри ауп Аԥсуара. Дызустада аԥсуа? Аԥсуа иажәа ажәазар акәын, аԥсуа иԥсы бжьазар акәын, аԥсуа икрыфашьа ԥшӡазар акәын. Убарҭҟәа рыла акәын аԥсуа иаԥсуара злоудыруаз. Убарҭ аҟазшьақәа рыла иааӡоу ауаѡы зегь реиҳа дҟәышуп, зегь реиҳа ахара дыԥшуеит – убри иоуп иаԥсыуатцәкьоу…

Уи амш сара сзы мшы бзиахәк акәын: сыхгьы сазхәыцит, асасгьы даҽеа блак ала сихәаԥшуа сҟалеит, зегьы-зегь реиҳа агәра згеит Аԥсуара адоуҳа шыҟәгәоу.

Убри аламҭала ҳҟыҭаҽы уск атцыхәала сасцәақәак аан, Аслан аѡныҟа имѡахигеит. Шьтәак шьны рхәы ҟартцан, адәаны абеседка атцаҟа астолқәа ргыланы иладыртәеит. Ус еиԥш аишәачарақәа иахьа избазма, саргьы сыкәгьежьааны аматҭ зуеит! Асасцәа анаҳҭоу аѡы шынаҳатәу усгьы даду исиртцахьан – уи здыруан. Уажәы аѡгьы снаҳауеит, ҳасасцәагьы сылаԥш рхуп, аха дара ирыздырӡом, аӡәы ибоит ҳәа иҟаӡам. Анкьа еиԥш, асаси аԥшәмеи еиҽырбо иауҟаху! Сара сзы уи еиҳагьы еиҵьын: маӡала апатреҵтыхра иаѡызан – сара избоит, дара сырбаӡом. Снарылаԥшызар, аӡәы длаԥшыкәыстцеит. Цьымшьык аакәиԥаан, ахы ниҽытцакны ҟәырҷ-ҟәырҷ-ҟәырҷҳәа иҽы итеигәон атцыхәа аантцәаанӡа. Аԥьымшьы ҳәа иҟоу ашьапы ашәпара снацәақәа ираҟароуп, имаҷсаҷны ҳәа иҟаӡам. Ихаԥыцкәагьы ҕәҕәақәак ракәхарын, аматор еиԥш аус руан. Аԥьымшьы цытк аус

аназиуы, сак анаша аақәхны длацҳан, иаанхаз уахь ирзеиԥшыз ачанах инанитԥеит. Ари избаз ԥьашьаны нанду снылахәытҳәытԥны иласҳәоит.

– Ани аныда изҳаит, рыцҳа, – лҳәеит лара. – Игха иазҳәодаз, ԥынхада!

– Ианду ма абду дыќазамзи?

– Урԥ уаѡ димазам, – лҳәеит нанду.

– Нас, дзаазодаз?! – иԥьашьаны слазԥааит.

– Аҳәыр диаазозма! – лҳәеит нанду. – Дзаазоз димазар, акрыфашьа идмыртԥози!

– Ух, рыцҳа! – сгәы даарыцҳанашьеит. – Нанду, бара дабабдыруеи ари?

– Дсыздырҳом, – лҳәеит, сызԥаарагьы ԥьамшьазакәа. Сара сааршанхеит нанду илҳәаз.

– Нас, иан дшыќам, ма иандуи иабдуи шыќам иалбдырааи?!

– Урԥ ыќазар, аԥсуаԥас дырмаазози! – лҳәеит нанду. – Мамзаргьы рылақәа хѡаны драазозма?

– Нанду илҳәаз ааԥьасшьан, иаалырќьашәа слазԥааит:

– Арԥ ачарауаа зегьы ԥәажәоит – аҳәгьы зырѡзом, анкьагьы ус акәызма ишыќаз?

Нанду даапышәарччан: – Анкьа аќәышцәа маԥын азы, урԥ анцәажәоз егьырԥ зырѡуан. Уажәы зегьы ќәышцәоуп, нас иҳзырѡуада!

Ҳаицәажәара уаҳа иацымԥакәа нанду дцеит. Сара сарччеит уи илҳәаз, нас сус инацыстцеит: аԥәцақәа сыртәеит, зегьы сылапш рхуп. Уажәрааназа даҽеазәгьы дрылскаахьан, уажәы уи сылапш наидсырхалеит. Уи иҽаԥа асыҙбал иааҙаашьны иҽахьы ианѡеигоз, ахш ца дахәошәа, хәырпхәа дахәаны иҽы инҭеитцон. Уигьы иазмырхакәа инацәақәа ааиҽшьуа иааирбзон. Уи зныкгьы акәым, ѡынтә акәым – иҽаԥа дѡахацыԥхьаза ус ќаитцон. Уажәы рашыхла ичапаз акәтыжь ачанах ԥылгыдык ааних ын, хапыцла акәтыжь амхра дналагеит, ипаԥа еиқәаԥәақәа арашых сыҙбал рылатата. Ари анызба саршанхеит, уимоу скьатеиах ԥнатцәеит. Абри аамԥазы нанду, акы шәнацҳа, нан, амла шәҽашәмыркын ҳәа асасцәа рахь ԥсышәак ҳәо

дрылсны дааиуан, данаасыдгыла, сцьашьаны дсазтцааит, узырччозеи ҳәа.

– Ани асас бихәаԥши! – сҳәеит маҙалашәа. – Анигьы аныда изҳама, иԥатцақәа асыҙбал рылатата!

Нанду зны уахь днаԥшит, нас дааччан:

– Ани иан ҟадыць ихәы наимтцаргыланы лыѽнусқәа дырҷын, иаха лымазма, аколнхарахь дыццакуан, – лҳәеит, иани лареи ѽнык еицыѽназшәа.

– Иаб дихыламԥшуаз, иан иаха лымамзаргьы, – сҳәахт, урт рҭаацәаратә усқәа нанду лнапы ианызшәа.

– Иаб гәышьагьы ус акәын икрыфашьа шыҟаз, – лҳәеит нанду, лылахь ааиқәтцаны. – Уи ихаҭа абыда изҳаит: иаб ауаа андырҙуаз ддырҙит, рыцҳа.

Нанду илҳәаз сааршанхеит.

– Ауаа андырҙуаз бҳәоу?! – иаатыстцааит ицьашьаны. – Ауаа шԥадырҙуаз? Избан издырҙуаз?!

– Иахьбзиаз азы! – лҳәеит лара. – Апсуара рыпсы ианарҭоз, уи нықәызгоз ауаа ҟәышқәа рыла нап адыркит: урт азәазәала иаарылганы идырҙуан, ажәлар ираҷацәоуп ҳәа адамыҷа рынтцаны.

Нанду илҳәаз ахлымҙаах еиҳагьы саршанхеит, ууанҙа цытчытқәак шсаҳахьазгьы.

– Изустадаз урт зырҙуаз? – сышанхара саалтцны слазтцааит.

– Ҳаҷацәа роуми! – лҳәеит лара. – Усҟан урт ус акәын ишҳабашьуаз: дара ракәын ахысра азин змаз, ҳара иҳамаҙамызт. Уажә еиԥш акәзар, ҳахьгьы ҳахьчон, ҳ-Апсуарагьы еиқәҳархон. Убри арыцҳара иахҟьаны ирацәоуп аныда, абыда изызҳаз, урт рыпстазаара ҿаҟәаны иаанымхеи, уажәы шәара уртқәа цьашәшьоит! – лҳәан, дсыдтцны лҷыналхеит. Сара аказы слазтцаар стаххан, аха дысзымҙырѽзеит: – Уара аѽы наҳала, убри ауп унапы иану! – лҳәан, дцеит. Нанду илҳәаазгьы, лцашьагьы аасгәампҳеит, аха сагьаадырхәыцит. Асасцәеи аԥшәмацәеи реиҿырбара анеиԥҟьа акәзаап артқәа аныҟалаз! Уажәы сара скылпшны сырзыпшуеит, арахь дара уи рбаҙом! Уи ауп нанду илгәампҳазгьы. Аа, ҳахьқылсыз!

Сыбла даахгылеит аколнхарахь иццакуаз ҳасас иан «ҟадыць». Иаб «гәышьагьы»! Ихьоухьууа сгәы иалан «ауаа андырҙуаз» идырҙыз «ажәлар раҕацәа». Абартқәа роуп ҳ-Апсуара зҿаҟәаз. Ус анакәха, дадугьы, нандугьы, саргьы ҳхыҷәкы иашоуп – Апсуара ҳацхрааропуп.

Ианвар, 2002

АНХАҨИ АҲӘЫНТҚАРИ
Аиҿцәажәара

Баҭал: Даду, ишубо еипш, кааметҭгьы ҟамлазакәа, харзамангьы ҟамлакәа, ашьшьыҳәа XXI ашәышыҷәса ҳҭалеит.

Даду: Шәадысныҳәалоит уи ашәышыҷәсазы Апсни апсуареи ныҟәызгараны иҟоу абиҧарақәа, уҷәлацәагьы уаргьы апхьа шәнаргыланы!

Баҭал: Сҩызцәа рыхьҙала ҭабуп ҳәа уасҳәоит! Аха ҳара макьана иҳаздыруам уи закәхараны иҟоу, уи здыруа уара уоуп, избанзар, XX ашәышыҷәса абзиагьы ацәгьагьы уалапшны иубеит-иуаҳаит, убри иунаҭаз апышәа уаназхәыцуа, хымпада, иахьатәи абиҧара иҳабжьоугарц иуҭаху рацәоуп, саргьы сынтәа ашкол салгоит, уабжьажәага сазхәыцлар стахуп.

Даду: Шәара шәзы аҳәатәы шпасымам! Иҳаҩсыз ашәышыҷәса аҕьырак аҩстаацәеи аџьнышцәеи иртәын. Урҭ ааибуа иҟазма, ишеибафоз, иқәеибагеит, аха анхаҩыжәларгьы рыбжьыпсааит. Иахьа Анцәа иаҳзааигеит ахақәитра, ҳлахьынтца ҳнапаҷы иҟоуп. Ҳара ишаҳтаху еиҷаҳкааугеит. Аус злоу уи шаҟа ҟәышрыла еиҷаҳкаауоуп. Аха ауаҩы иҟазшьа акалашәа иҟоуп: дыкҷеацаланы дахьынзаумоу – дҟәышуп, ахақәитразы дыкәпоит, знык схы сақәитхар сшынхаша-сшынтцыша ҳәа ҟәышрыла дхәыцуеит. Аха нас, ахақәитра аниоулак, дтцызҟьахашәа дҟалоит. Убри ҳахьуашәа збоит иахьа, аха ус ҳмыхьроуп – уи бзамыҟәроуп.

Баҭал: Пааимбартцасоуп, даду, ушпаҳацәажәо!

Даду: Уҩеумыргазар апстазаара зегьы унарбоит. Усҟан ма уаҩыстаахоит, уџьнышхоит, ма упааимбархоит. Сара

апсҭазаара иснарбаз абри ауп: ахәыҷы дызмаазац – ахәыҷы игәыблра закәу издырӡом – ласбакгьы аӡәы далахәмархьеит, аха уи акәым; ашәапыцьап змаазац апсабара закәу издырӡом – ауадаҽы ираазо акәым зыӡбахә сымоу. Адгьыл иқәаамрыхырц аҳәынҭқар – анхаҩы дизеилкааӡом, аҭахызар уи дҳәынҭқар дузааит, ддуӡазааит…

Уажәнатә абарҭқәа жәдыруазар сҭахуп.

Баҭал: Хымпада урҭ уаҩы дзызхәыцша роуп, аха еиҳа иаартны иуҳәар сҭахын имҩақәтцагоу алабжьагажәақәак.

Даду: Азҭаара ииашаны исуҭеит: аус ахьыҟоу аус аҽоуп! Уҩызцәагьы уаргьы ишәабжьызгоит: ажәлар рыматҽ жәурц шәҭахызар, раҧхьа иргыланы ижәдыруазароуп адунеи еибаркны измоу дызусҭоу. Анцәа Адунеи аниша, ауаҩы Адгьыл аҽы дынирхеит, ахьӡгьы ахьымӡгьы уара иудыстцоит, унха-унтцы, уара уоуп иапшәымоу иҳәеит. Ашьҭахьшәоуп уи анхаҩы ҳәа ахьӡ аниоуз. Убриалоуп Адгьыл аҽы ауаатәыҩса рыҽиара ишалагаз. Нас ишааиуаз аҳәынҭқарра ҟалеит, уи дахагылеит аҳәынҭқар. Аха урҭгьы Анхаҩы илоуп рыпсы шҭаз: аҳәынҭқарра рыфатә-рыжәтә иныҟәызгоз Анхаҩы иакәын; аҳәынҭқарцәа ргәы ааизынхар, абцьар кны еибашьуаз, анхацәа ракәын, иҭахозгьы дара ракәын. Аҳәынҭқар хыхь дықәтәан дырзыпшуан. Ус-ус ишааиуаз Анхаҩы дырхашҭит. Уигьы акәындаз, анхацәа ршьала аиааира згаз аҳәынҭқар Генералиссимус ҳәа ачын дуӡӡа наганы иртеит, уара уоуп аиааира згаз рҳәеит. Иаргьы дыцьнышмзи, ус шакәмыз шидыруазгьы, ишәҳәо иашоуп иҳәеит, ҭабуп ҳәагьы реимҳәеит. Уигьы акәым, аҳәынҭқар даалаган, Анхаҩы Анцәа иитаз адгьыл имихит, ари аҳәынҭқарра иатәуп иҳәеит; ақәаарыхра азин шәыстоит, аха иаашәрыхуа зегьы аҳәынҭқарра иашәҭоит, иҳәеит. Избан, ҳзыхҟьазеи зҳәаз цьаҳанымҟа идәықәитцеит, иаанхаз тәцәан, иаадрыхуаз аҳәынҭқарра иартон, ус иҟан аҳәынҭқар дуӡӡа дыҩхаззала дцаанӡа. Уи ашьҭахь Анхаҩы, оҳ, гәышьа ҳәа маҷк иҧсы ааивигашәа иуит, аха уаҳа иҿеизеитцымхкәа дыҧены дыҟан. Ардәына быжь-ашәак здыруан, аха ахьыжь схы ианықәс рыбыжьбагьы схашҭит аҳәеит. Анхаҩгьы убас ихьит. Уи ихадыршҭит Адгьыл аҽы дшапшәымаз, уажәгьы уи дтәу

цьишьоит – убасҟак дпырҽеит. Иԥеу ауаҩы дгазоушәагьы дҟалоит. Мап, дгазатцәкьаны акәзам, адунеи ауаатәыҩса ныкәызго дышпагазоу, аха дзинданы дшыказ данаанха дгазазшәа дҟалеит.

Баҭал: Даду, нас, Анхаҩы ус мацара дыказааууама?!

Даду: Иахьа XXI ашәышыкәса хҭалеит. Ари ашәышыкәса Анцәа ауаа ҟәышкәа рнапы ианитцоит. Уажәшьтоуп аус аныкоу! Уи аус шәара шәоуп знапы иану. Сара ишәабжьызгоит Анхаҩы ила шәыпсҭазаара ашьаҭа шәкырц. Уи деилкаатәуп! Уи деилышәкаарц азы шәивагыланы нхаҩцас шәицынха, ицьабаа еилышәкаа, игәатца шәтапшны игәашәт уи ихьзи ихьымзгьи, Анхаҩы аҭаарых бзиа ибоит, насгьы, аҳәынтқар иеипш, дурехәаргьы итахуп, ус анакәха, адунеитәи апсҭазаара иара ила ишьақәгылоу, аҳәынтқаррагьы ныкәызго иара шиакәу агәра ишәырга – уи иара игәы иахәоит. Убартқәа рышьтахь азин шәымоуп аҳәынтқарра матцурахьы анеира. Аха уа шәахьнеиуа «Бзиала шәаабеит!» ҳәа аҙәгьы дышәцылазом. Уаҟа рҭыцқәа ылхны итәы-ипха итәоуп Анхаҩы дызхаштхьоу, аха иахьа «анапхгара» изто аматцурауаа. Уртгьы ирыздырзом апсҭазаара Анхаҩы ила ишышьақәгылоу! Хыхь аиҳабыраҽгьы итәами, дара рыла иалаго цьыршьоит апсҭазаара. Ашә иаалагыланы: «Шәабантәиаауеи, насгьы ишәтахузеи?» ҳәа реырзажәны ишәазтцаауеит, рҳәынтқарра мчы рыбжьы ианыпшуа. Аха шәаргьы, шәшәарахны ала шәшаанамцаз рдырратәы, ачынуаҩ ибжьы шәхатцаны: «Анхаҩ икынтә ҳаауеит, уи дзыпсоу ала хылаԥшра изааурц хыхь ҳҳалоит, шәнаскьа!» ҳәа рашәҳәа. Урт ирмаҳазацт ас еипш ҽыртәыла ацәажәара: ишәаны, шәеилыркаазшәа ҟартцоит, ашәқәагьы ҟьаҟьаза ишәзаадыртуеит. Урт газазам, иршәазар, ранацәагьы рабацәагьы ргәалашәоит. Анхаҩы ида ишматәамгьы рхаҽы иааиуеит.

Абасала, ҽыҳәтцәыла шәхаланы ахылаԥшцәа рҭып аанышәкылеит. Уажәшьта аус злоу, уаҟагьы ҽыгәгәала шәцәажәартә, Анхаҩы ибга шәымазароуп, уи ихылаԥшра шәазхиазароуп. Ус-ус шәышнеиуа, ажәлар шәыргәаҧханы, аҳәынтқар итып шәырҭаргьы ауеит.

Баҭал: Устцәҟьоу?!

Даду: Изцьоушьеи, Аҳәынҭқар дҳәынҭқарны дмиҙеит! Уара уҙырԥла, уҳәынҭқархар аус шутәу сара иуасҳәоит. Хадара змоу аус ииашаны напаркроуп.

Баҭал: Иаҳҳәап, сара сҳәынҭқархеит. Нас аусура нап шпасыркуеи, исабжьоугои?

Даду: Аҳәынҭқар даналырхлак, ламысла шәыматц шызуа ҳәа ижәлар рҽаԥхьа Аҭоуба ҟаитцоит. Ус иҟоуп иахьа, сҳәынҭқаруп ҳәа ихы иԥызараны дҟамларц азы. Сара арра саныҟаз сыпсадгьыл хатцарыла ишысыхьчо ҳәа Ҭоуба зухьан, издыруеит уи закәу. «Сара, Анхаԥы ипа, иахьа Аҳәынҭқарра санахагыла, Ҭоуба зуеит Анхаԥы игәы шынсмырхо, уи иматц шызуа ала…» ҳәа уалагозароуп уҭоуба. Убасҟан ауп ажәлар угәра анырго, уаргьы уажәшьҭа хьатцшьа умаҙам, Анхаԥы ихаҭа иуҳәаз иаҳаит, ажәлар шаҳатуп.

Баҭал: Иуҳәаз еилыскааит, сԥызцәа рҽынҙа хымпада инасыгҙоит абжьагара иаҳзыҟоутцаз.

Даду: Еиҭасҳәахуеит: Аԥсҭазаара Анхаԥы ила иалагоит – уи цыхәапҵәара амаҙам. Убри жәдыруаз шәара XXI ашәышықәсақәа абиԥара, уи ззеилымкааyа идеилшәыркаа. Убасҟан ауп Аԥсни Аԥсуареи анеиқәшәырхо. Илԥха шәымазааит хыхь иқәтәоу Анцәа ду! Рылԥха шәымазааит Аԥсны иахылаԥшхәу абыжьныҳәак!

АԤСУА ИҞАЗШЬА

Ҽнак дадуи Дикрани еизарак ахьтә ихынҳәны ишаауаз, аԥныҟа имԥахытцит. Ҭагаланшьҭахьын, амшгьы цәгьан. Нанду рхәы аацәырылган, илахатәеит.

– Иахьа ԥыжәра иаамҵоуп, ҳаццакҙом, цәыцақәак аажәып, ҳазхарагьы ҳаицәажәап, – иҳәеит даду, Анцәа улԥха ҳаҭ ҳәа акака анырк ашьҭахь, абжьааԥны рхәы ианахатәоу иццакуа цьушьап! Уигьы акәым, хышықәса еицҭакыз аҳәсақәа анеицрытцуаз амԥаду аҿы х-саатк еицәажәоон ҳәа, «ҳазхара ҳаицәажәап» иҳәеит, иахьак ишеицугьы.

Сара аҩы снаҳауеит, рыматҵ зуеит, дара ажәытә-аҿатә ирылацәажәоит. Анкьа арра ианеицыз атәы шпарымҳәахуа, цьара акы аарцәыбжьахаргьы, сара иргәаласыршәауеит. Нас иаабжьаршәны тҷәыцак шьтырхуеит. Ус сныҳәаҿагьы ркит, фырхатцарак ƀазтцаз аҙәы иеипш исыхцәажәеит: зегьы еиханы агаҿахь ианцо, сара Аƀәантә ақытахь сшааз, ақалақьуаа ирхаштхьоу Апсуара штыстцаауа уҳәа сдырехәаҙеит, абри дызустада уҳәартә! Сныҳәаҿа анырк ашьтахь Дикран дсазтцаайт:

– Уара Батал, Апсуара тутцаауеит, уабду Кан иоуп ртцаҩыс иумоу, аха иара ихата иапсуара тутцаахьоу?

Дикран дпышәарччаноуп дышсазтцааз, сара уи маҷк агәеанызаара ааснатеит.

– Даду иапсуароуп, иарбан уаҳа итыстцаауа?! – сҳәеит сара, лафны иҳәазар сгәахәын.

– Ус акәхап, аха иара ихаштхьоу хтыск уасҳәоит, нас еилукаауеит изхысҳәааз, – иҳәан, дадугьы днаизыпшит.

– О-о, уи ҳамта духоит сара сзы! – Дикран игәалаƀара еиҳагьы иаасырбзиеит.

Аха даду игәы иаанагаз здырхуада, гәеанызаарак ааиоуит.

– Иуатәам цьара лафк умҳәааит! – игәиеанитцеит заа. Уи иихәаз Дикран игәампхеит:

– Ƀоҳ, ахәычы исатәам алаф шпаиасҳәо! – иаепниҳәеит иара. –Апсуа иƀазшьоуп иасҳәо – ититцааua Апсуараҿы акы ихәауазар ҳәа ауми!

Дикран иихәаз еиҳагьы сгәы аархытхытит.

– Пасатәи аибашьра ду анеилгаз ашьтахь акәын, – иҳәеит Дикран. – Ҳҟыта атцеицәа уаашәҩык рҿынҙа аибашьра иахәларыжьыз рахьынтә реиҳараҩык зымааҙеит. Иаазгьы, рыпсы ааргеит аƀароуп, еилапыххаа иƀан. Урт дреиуан Бачыр-ипа Колиагьы: уи изшьапык адырдхы амаҙамызт, алаба ицырхырааны акәын дышныƀәоз. Ус дшыƀазгьы анхара-антыраҿы аҙәы ишьтахь дгыломызт – убас дынхаҩын. Колиа иуаҩыбжара гәатаны имхы латцаны ирталон. Кан уҩэк ацә ааҙаны иман – адомбеиқәа! Усƀан ухатә ацә умазар ƀаломызт азы аколнхара иахыпхьаҙаланы иман. Ҽнак Колиа диҳәеит уцәқәа руаара сыт ҳәа.

– Руаара акәым, схаҭа сумыцхрааyеи! – иҳәан, Кан ицәқәа иманы дцан, имхы латцаны иитеит.

Анхацәа рҽы аицхыраара еснагь иќан: ацәаҕәара аума, арашәара аума – yааҳә уны еицхырааyан, аха Кан ауааҳәцәа дрылагыланы, мамзаргьы иахьа сара сицхраап, уатцәы иара ҳәа акәымкәа, аибашьра далтцны иԥсы иманы дааит, дуаҩыбжоуп, сицхраап ҳәоуп гәҭакыс имаз. Уи Колиагьы идыруан. Насгьы урҭ еигәылацәам, еиуацәам, еигәыцхәцәам, Колиа ҳқыҭа анаҙара дынхоит, ҳара, иубоит, аҙара ҳаќоуп. Кан ицхыраара Колиа игәылацәагьы ргәы иахәеит, иҭабуп, ҳара иҳалымшаз уара нахьхьынтәи yааны иулшеит ҳәа иарҳәеит. Адырҩашықәсангьы имхы латцаны иитеит.

Ахышықәса рзы Колиа аколнхара хынтәаҩыс дќартцеит. Ус анхарагьы аарыдгылеит.

Колиа дзықәгәыҷуа Кан иоуп, дәыԥсшәак аасҳәап, иара усгьы мап сцәикҙом ҳәа дыќоуп, еиҳараҙак уажәы, аколнхара хантәаҩыс данықартца мап шԥаицәикуеи! Уажәраанҙа Кани иареи еиќаран, аха уажәы Колиа анхацәа зегьы дырхадоуп! Ус анакәха, уатцәы Кан ихаҭа уск иманы Колиа днаидгылашт: «Уара уоуп сзықәгәыҷуа, уда ԥсыхәа сымам!» – ҳәа. Ус ауп ишыќоу, анапи анапи еибаҙәҙәоит! Абас еиԥш агәыҷра иманы Колиа Кан днаидгылеит, мап шицәеимкуа ихы агәра аиргахьеит.

– Абаапс, Кан, уда ԥсыхәа сымаҙам, сынтәагьы уа уоуп сзықәгәыҷуа! – иҳәан Колиа, Иналаа реиԥш, акыркырҳәа дааччеит, Кан диргәыбзыҷырц акәхап.

Кан даахәыц-хәыцит. Уи Колиа игәы иҭоу зегьы ихиҿы ианибаалоит.

– Сара уажәраанҙа сзыцхырааyаз сҩыза анхаҩы иакәын, – иҳәеит Кан иҿырќасаны, – аколнхара ахантәаҩы иакәҙамызт.

Еиҭах дыччеит Колиа.

– Уажәоуп еиҳагьы уансыцхрааша: ашьыжь сындәылтцуеит, уахазны саyеит, сынхаyа-сынтцуа сабаќоу! – иҳәеит Колиа игәы тыҷьҷьаа. – Абаапс, Кан, уда ԥсыхәа сыматцәкьам, арахь уара алаф сылухуеит!

Кан игәеиҭеит Колиа уажәтәи иччашьа, Иналаа реиԥш акәымкәа, қәатца аамсҭак дыччазшәа акәын ихьырвырҙа ишыҟаз.

– Ацәқәа уҭахызар иусҭоит, унхаԝуп, сынхаԝуп – ҳаицхырааруп, аха сара снеины аколнхара ахантәаԝы имхы сзыцәаҕәом, угәы иалоумырсын, – иҳәеит Кан иаахҭәаны. – Сабду ихаан рқыҵа зегьы зхьыԥшыз Маанаа мап рцәикхьан, саб иҟазшьагьы ус акәын ишыҟаз. Сара урҭ ирхылҭшьҭроу соуп.

Дикран иажәа далгааҧа ахы ахьхаз сзеилкаауамызт, аха уажәшьҭа иауеилысымкаауаз!

– Ари исҳәаз Кан иԥагьара акәҙам, абас иҟоуп аԥсуа иҟазшьа, – иҳәеит Дикран атцыхәтәан. – Ҟазшьа змамыз аҟьалаԥалақәа ҳалаҳан, ҳаԥхасҭартәит акәымзар, аԥсуа агәыр аҵа дкылԥшны акәын ихы шымԝаԥигоз!

Ҳамҭакы ҭынчран, иҳаҳаз ажәабжь дасу ҳҭәала ҳазхәыцуан.

Абасҟак ажәа анахуҳәаа, иаҳныҳәап ҳ-Аԥсуара! – иҳәан, иатҵәца аақәихит даду. – «ҳ-Аԥсуара Анцәа иумырҙын!» ххәоит, аха уи ҳнапаҷоуп иахьыҟоу, убарҭ иуҳәаз рылоуп излеибаркугьы, урҭ анҳарҙ, ҳаҙуеит ҳхаҵагьы. Ҳаҙуеит ахьҙми, адәы ҳақәзаауеит атцәызқьҳәа аԝы ыжәуа, ҳазхара ҳзыржәуа рҷы ҳматцуцәоуп. Аха усҟан иабаҟоу ҳ-Аԥсуара?!

– Уи Анцәа иумҳәан! – даду ииҳәаз хьааганы инацитцеит Дикран.

Даараҙа иныҳәаныԥхьаны ратцәцақәа аныржә ашьтахь, дадугьы Дикрангьы уажәраанҙатәи реицәажәара инацыртцеит, сара аколнхара ахантәаԝы иакәын сзызхәыцуаз.

– Нас, уи ашықәсан Колиа имхы изылазҭада? – схәыцра саалтцны сразтцааит. Исҳәаз иарччеит рԝыцьагьы.

Аколнхара ахантәаԝы имхы латцамкәа ишԥаҟалоз – ҽнактәи усымзи! – иҳәеит Дикран.

– Нас, урҭ изылазҭаз аԥсыууаҙами?! – иџьашьаны сиазҭаахт.

– Ишԥаԥсыуамыз, аха урҭ, ҽԥныҳәа змамыз иашьцәеи игәылацәеи роуп ицхрааз. Кан ацәқәа анриҵа, мап кышьас ирымахзи! Ус иҟоуп аԥсуа иҟазшьа.

Ҳамҭакы сазхәыцуан исаҳаз ажәабжь: сизхәыцуан даду, сизхәыцуан Колиа, сазхәыцуан Апсуара. «Апсуара уҳәеит ҳәа, шаҟа иԥагьоузеи, насгьы шаҟа иԥшзоузеи уи аԥагьарала!» – сгәы иааҭысҳәааит сара. Уигьы сара сзы иҿыцын.

Март, 2001

АПСУАҬАС АѲЫЖӘРА

Аԥхыз баапс анызбаз ашьҭахь акәын. Уи ԥхыз шанан! Уажәшьҭа аҙәы аѳы ыжәны дшызбалак, аҟәҟәа ихоушәа сгәы иабо салагеит. Сшааиуаз, арыжәтә убас гәыхшәарҭас искит, ахаан ҭәыцак-ѳаҭәцак иреиҳаны изжәрым ҳәа сызбеит. Иара акы-ѳба ҳәа иҟоугьы сеилаҳаны акәзам, ныҳәакныԥхьак аан, ҭасым ҳәа ишысдыркуа здыруеит азоуп.

Есышықәса еиԥш, уи аухагьы саниз амш сыдырныҳәалон. Уи иазкны шәишәи рбаҕъ дук сзыршьит. Даду, ихылпа ааихыхны, иахьа шәишәик ҳҿалаҳагзоит, аха ҳаԥхьаҟа ашьтәақәа кажьны изаҳшьыртә атҵара ду итҵо, ахьз-аԥша иоуа иҳәан, дныҳәаныԥхьеит... Нанду уи аҟаҭаразы дыпрофессоруп: лтаца Хьҭыс длыцырхырааны, аҙыршы иааҭшьуа ихәылылхын, амца иахырҟьаны, арҳәарах аҕрыхны, изәзәа-иҳәҳәа, ачуан инҭаҭаны илжәит. Нас иааҭыганы саан дук иланылҵан, даду ашьтәа анеиҿихуа еиԥш, ҟәартәрацыԥхьаҙа ахырстҳәа аҳәызба лаарханы иаахытҵәҵәо, ҟазарыла аиҿыхра дналагеит. Сара стәаны слыхәаԥшуеит. Уажәада иаузымбацыз – иагьараан акәты анеиҿылхуазгьы збахьан: амахақәеи амҵәыжәѳакәеи инҿакны ианааҿылхлак, аҳәызба ашԥы ахы илықәырххны длахан, асендыс ажьышәа надкыланы иамылхуан. Сара уи бзиа избон аҟнытә, нанду сылзыԥшуеит уажәыушьҭан асендыс анбамылхуеи ҳәа. Аха баша сыԥшын: ашәишәи хәҭа-хәҭа еиҿыхны асаан иланылҵеит, асендыс амымхзакәа. Ари ҷьашьаны санлазҵаа, нанду илдырит иҟалаз шысзымдыруаз.

– Ашәишәи асендыс амаҙам, нан, – лхәеит лара, маҷк даапышәарччашәа, – акәтоуп асендыс змоу.

– Нанду илҳәаз сааршанхеит, аха гәыѡбаракгьы аасоуит: «Ус акәцәҟьоу, дысхыхәмароу?»

– Ашәишәигьы ԥсаатәми, асендыс шԥамам?! – иԥьашьаны слазҵааит.

– Аиеи, нан, ашәишәи, акәты еиԥш, асендыс амазам, – лҳәеит нанду, еиҷылхыз ахәцақәа акәац зықәпырҟҟауа амжәатә қыдсаҟәа хәыҷы иқәкны еиѡытцәтцәо. Уи дызҷыз данаалга, зегьы асаан илантцаны инықәлыргылеит. Нас чанахк аҷы арашыхи аԥьыктәатцәеи неилалтцан, ашәишәи злалжәыз атәангьы маԥк налалтәан, иааилалыршьшьит. Уи аилыршьшь ашәишәижь иналалтәан, асаан аҷы иааилырхны, аԥьықәреи анырԥшуа еиԥш, асаан ианырԥаны аилыршәшәара дналагеиг. Аилыршьшь зегьы ашәишәижь иахьшьны иҟалааназа аилыршәшәара даҷын. Абасала, арашыхи аԥьыктәатцәеи идырганы, афѡы хаа лаҳалаҳауа ичаԥаны инықәлыргылеит.

Ауха аныҳәа ҳаман. Ас еиԥшқәа раан агәылацәагьы азәык-ѡыцьак ҳаарыԥхьалон, аха уи ауха усгьы уаѡ дҳақәымшәеит: чароу, ԥсхәроу ԥьара иахнагеит. Даду уи маԥкгьы иааигәамԥхеит: аныҳәа – ныҳәоуп, ихәыҷы-иду, цәыцақәакгьы ижәыр итаххоит, аха ицызжәуа данык̆амло ихала ижәуама, арахь Аслани сареи ҳауп хацәас иҟоу! Абри аамцазы, ҳгәы итамкәа, ҳхы итамкәа, ажыжәсыжәҳәа Аҟәаагьы Гәдоуҭаагьы еишьҭагыланы агәара иааҭалеит. Ҳгәыргьеит зегьы: «Унан, шәан дшәыкәыхшоуп!» – лҳәеит нанду. Сара сыѡны сырԥылеит. Даду иԥатца далаччо дгылан, дырзыԥшуа. Абасала, сиира амш, иубилеик еиԥш, аҷеаарҭбааит. Схылпа атцыс ҭаҳәуан, иагьтыпраауамызт.

«Асасцәагьы» напцацәы иаауазма, нандуи дареи ааицхыраан, ишахәцаз еиԥш аныҳәа еишәа-чара дырхиеит. Даду дѡагылан, синыҳәеит-синыԥхьеит, агәабзиареи, атцарадырреи, аманшәалареи дырмеигзакәа исзеиҧьеишьеит. Еикәшаны игылаз зегьы «амин!» рҳәеит, еиҭасыдырныҳәалеит сиира амшныҳәа. Абасала, актәи ахәҭа ҳалгеит. Уажәы аныҳәа ишәа-чара ишахәцоу имѡаԥгатәуп. Уи аныҟамла, даду игәаанагарала, аныҳәа хаҭәааны изыҟалазом, ибжамҷеамхоит. Даҷеакала иуҳәозар, крыфара ма-

царахоит. Агәылацәа аҳәы дҳақәшәар – даду уи ҭамадас дҟаиҵон… Итәаз дааҳалаԥшын, саб илаԥш наидирхалеит – дреиҳабын азы, аха уи сара сныҳәара налкааны икуамызт азы (уи хадара змаз ныҳәаҷан) илаԥш неицәиган, Беслан диазҵааит:

– Уаха уцауоу, уаангылуоу?

– Сцоит.

– Ус анакәха, ижәыр ҟалаҳом – аԥсҟы икуп.

Даду дааиԥхьхәыцын (уажәшьҭа иара икыр акәхоит), аҵәца аақәхны Аамҭа дақәныхәеит: аҳәынҭқарра аҷынтә анхаҩы игәы ҭынчны дынхартә-дынҵыртә аамҭа бзиа ҟало, аԥсабара аҷынтә иаарыхра иԥылартә аамҭа бзиа ҟало иҳәан, сасцәақәак ҳҭазар еиԥш, инарҵбааны дныҳәаны ижәит. Уи иаанагоз аҭамада иусқәа рынагҳара ихы иадиҵеит. Еиҳабырала еибарԥшны уи аныҳәара ркит зегьы, сара сыда: сара аҵәца хәыцала акы зжәхьан, уи иазсырхеит – нандуи сареи ус ауп ҳҩыжәшьа шыҟоу.

– Баҭал, аамҭа уақәныхәа, – иҳәеит даду, ихы аасықәикын. – Сынтәа Аамҭа иаҳнаҭаз ҳаарыхраҷы уаргьы уаапсара алоуп, – аа, ҳаишәа-чара зырԥшҳо иароуп! Ҭабуп, Аамҭа, уахьҳзылԥхаз ҳәаны ижә.

Даду снаизыԥшит, ҷымҭҳакәа. Уи иҷаԥшылара иаҳәон лафны ишимхәаз. Нандугьы сналзыԥшит, аха уигьы егьлымхәеит. Егьырҭ зегьы рыхқәа рықәыжь акрыфара иаҷын.

– Изжәуам, даду, исҭахым, – сҳәеит аҵыхәтәан.

Даду маҷк даақышәарччан:

– «Исҭахым» захьӡуи, асаҭлашь ыф ҳәа уасҳәама, аҩы ыжә ҳәоуп исҳәаз!

Иааԥьасшьеит даду иҟазшьа, уажәада ус иҳәо смаҳацызт. Еиҳагьы иԥьасшьеит нанду акгьы ахьахылымхәааз. Уи зны-зынла сара дсыдгыланы акы налҳәалон, аха уажәы «ааигьы» лымхәаӡеит, «мапгьы» лымхәеит. Уахь ԥгылара анысмоу схы сахәарц сыӡбеит.

– Даду, иуҳәо сзеилкаауам, – сҳәеит сара, – арыжәтә ауаҩы иԥырхагоуп, дашьцылар иҷеим шәҳәоит, уи саргьы избоит ауаа иахьынзарԥырхагоу, нас, испырхагоу зсыдуцалои, арахь схаҭагьы исҭахӡам ажәра?

Даду сыҽԥныхҳәа аҭак ҟамҭазакәа даахәыцхәыцит, нас даасзыԥшын:

– Заҟа шыкәса ухытцуеи?

– Жәаф.

– Нас, арыжәтә уаҳа иужәырц угәы иҭазами?

Ас еиԥш хаха азҭаара ансиҭа, исҳәара сакәымшәо саалакѡакит.

– Сыздыруам, – сҳәеит, сылакѡакра уаҳа сзалымтцыкәа. – Зны санадыршьыз аахыс сгәахшәаны сыҟоуп.

– Уара узуҫтада?

– Узуҫтада шԥа, сара сара соуми – Баҭал, – сҳәан, сааччеит: «Даду ихьи, уаха сԥишәарц иаԥшьеигама?!» – сгәы иааҭысҳәааит.

– Иухьʒуи ҳәа сузымтцааʒеит, узуҫтада, милатс узеиуада ҳәоуп сызуазҭааз!

– Саԥсыуами, – сҳәеит сааԥхашьаԥхатцашәа.

– Уԥхашьаԥхатцо акәым, уи уазгәдуноуп ишуҳәаша! Уапсыуазар – арыжәтә ужәуазароуп, уатцәца ыкәхи! – иаасыдирҧәҧәалеит даду. Еиҭах аʒәгьы акы ахимҳәааит, зегь реиҳа сзыкәгәыҧуаз нанду лакәзар, уигьы еиҭах егьылҳәом. Еибыхәаны иҟоушәа! Ус анакәха, даду ииашоуп иихәо, ара акыҟоуп сгәахәын, атцәца аақәхны, даду узыкәныхәаз Аамҭа алԥха ҳамазааит сҳәан, ижәны иныкәсыргылеит. Сашьыргьы сашьааит, ҽԥныхҳәа сымам!

– Аԥсуа хатца абасоуп аѡы шижәуа, уажәшьҭа акрыфала, иҳәан даду, иаргьы икрыфара инацитцеит.

Бжа-бжа ҳчахьан еиԥш, даду ныхәаҽак икырц иатцәца данааха, саб уи днеиԥыѡлан, нандугьы иаргьы рныхҳәаҽа икит – тцәыцак ала.

– Уигьы бзиоуп! – иҳәан даду, иамамкыкәа иҽааникылеит. Ари зегьы иркит. Сара маҷк саалакѡакын, аха мап скыр ԥхашьаран аҟнытә, атцәца аақәхны сѡагылеит.

– Дадуи нандуи, Анцәа шәиныхәааит! – сҳәеит сеырҧасаны. – Агәабзиара шәымазааит, ҽаанбзиала Анцәа шәнаишьҭааит! – абас сажәа ҭлапҟа ркьаҽны, сатцәца ыжәны иныкәсыргылеит. Уажәы мчыла акәым, исгәарԥханоуп ишызжәыз. Сгәалаҟарагьы итцегьы иаабзиахеит.

Атцыхәтәан даду атцәца аақәихын нанду диныҳәеит, ҳаргьы ҭабуп ҳәа ҳаиҳәеит.

Абас, сасцәақәак ҳҭоушәа, ҳаибаныҳәеит: атацацәа хазы иныҳәеит, аишьцәа – хазы, ажьрацәара иҳәан, хазы икит. Ууанӡа зыпсадгьыл зхы ақәызтцаз ҳәа иналкааны икхьан. Атцыхәтәан даду атцәца аақәихын, уатцәтәи амш зымшу аҽар шәныҳәазааит иҳәан, иматацәа инаҳадкыланы аҽар дрықәныҳәеит. Иныҳәара анхиркәшоз иатцәца нықәыргыланы ихы аасықәикын:

– Мап-чап уҳәан, аха пату ақәтцаны иужәит, – иҳәан, сааирҽхәеит. – Апсуа аҩы ижәуазароуп. Самақәа-ипа Кан иматә аҩы ижәӡом ҳәа ауаа ираҳар, уамак ҟалаз цьышьа, иҟалазеи, изимжәуазеи ҳәа иазтцаауеит. Уигьы цатәуп.

– Ашкол аҽы аҩыжәшьа ҳдыртцозар бзиан, – даду ииҳәаз алаф налсхит.

– Акрыфашьагьы акрыжәшьагьы аҩноуп иахьыртцо! – сажәа аахитцәеит даду. – Ашкол аҽы ишәҳартцоит ҳәа иалагар, атцәыуашьа ззымдырыз ихы шпиҽеыз еипш, шәеиҳа зжәыз «5» изықәҳаргылоит ҳәаны, аҩы шәадыршьуеит. Апсуатцас аҩыжәраҽы заҟа ирацәаны иужәыз акәӡам, шаҟа пату ақәтцаны иужәыз ауп. Апсуа аҩы дашьыр пхашьаран, иагьыхьмыӡгын, шәара шәхаан убас Анцәа иҟаитцааит! – иҳәан, иатцәца ижәит.

– Нас иахьа аҩы иашьуа урҭ зустцәада? – иаатцәылсхит.

– Урҭ псыуааӡам! – саахьижәеит иаразнакы.

– Ҳныҳәатә еишәа-чара убриала ихҳаркәшеит. Ицаз цеит, иаанхаз ашьыжь заа ҳгылоит рҳәан, ишьталеит. Сара изжәыз ахәыцы сарпеипеин, ацәажәара сгәапхо сыҟоуп. Уигьы акәым, аҳәатәгьы сымоуп!

– Даду, аҩыжәра иачычаз даара ажәақәа рхуҳәаахьеит, – сҳәан, маҷкгьы саатгылеит ихшыҩ сзишьтырц. – Зынгьы, ҳацьмақәа реипш, аҟәҟәақәа рхоутцахьеит. Уажәы урҭ даара ирацәахеит.

– Ҳабнақәа хушьааргьы рыцыпхьаӡа ҟәҟәа узыҟатцом! – сажәа днапыҩлеит даду.

– Арахь сара мчыла аҩы суржәуеит! – сажәа инацыстцеит. – Уашьцыланы уарлашәыр атцкыс, еиҕьми зынӡа иумжәыр?

– Ҟоҳ! – иҳәеит даду игәы иалырсны, сажәа аҳәаха сымҭакәа, саргьы сгәы неиҭаҧеит, иҟалаз сзымдыруа. – Ҳаҕоу арыжәтә имжәааит, аҧсуа аҩы шҧаимжәуеи!.. Ауалыр еиҧш акаҩ-акаҩ зҭыҩуа ауаа ҭацәқәа рзакәҙам аҩы зишаз, Анцәа ду аҩы ишеит Ахацәа рзы. Убриазоуп Аҧсуа раҧхьатәи атҵәца аақәхны хатҵатҵас «Анцәа ду улҧха ҳаҭ!» – ҳәа аныҳәара зикуа. Иаҳҳәап, асасцәа дахьқәа уҭоуп, ашьтәа рзушьит, агәыла-азла урыҧхьеит, рхәы рхианы шәлахатәеит. Уара уаҧшәымоуп, зегьы узыҧшуп атҵәца анбоукуеи ҳәа. Изжәҙом уҳәеит. Ухәаҵьоума? – Мамоу. «Аҟәҟәа» ухартцама? – Мамоу. Нас, иҟалеи? – Сгәы иаҭахым. Изеиҧшрахозеи усҟан учеиҵьыка аҳаҭыр? Асасцәа зҭоу аҧшәма ҳаҭырс иуоураны иҟоузеи? Ргәалаҟара зеиҧшрахозеи иуҭааз асасцәа?..

Уи аҩны – уҩнаҭа! Аха уҩызцәа раҧхьа угыланы сасра уцеит. Ашьтәа узыршьит, изыҟәнагаз ауаа уддыртәалеит... Уара изжәҙом уҳәеит. Аҧшәма ашьтәа ззишьыз уара уоуп. Изеиҧшрахозеи уи игәалаҟара? Иахырҳәаауазеи иудтәалоу ауаа?.. Ажәакала, ауаа урылкьны! Дызусҭада ҳәа иуазтцаауа. Мап, ус акәым, аҧсуа арыжәтә ижәуазароуп, аха уи идыруазароуп: ианыжәтәу, иахьыжәтәу, ишыжәтәу. Убартқәа удырырц азы аҧсуатцас аҩыжәшьа уажәнатә иудыруазароуп.

– Уи шҧа? – уажәшьҭа аргама сиазтцааит. – Аҩыжәра ҩыжәроуп, ԥҟарас иҟоузеи араҟа? Сара сзы аҩыжәцәа зегьы еиҧшуп.

Абасала, иаахтцәаны, сажәа ҭлапҟаҙа исҳәаз (уи сзырҳәазгьы «ашоура» сымамзи!»), даду иҵьеишьан, дшанханы илаҧш аасыдирхалеит.

Аха нас еиликааит: акы – аҩыжәра закәу шысзымдыруаз, ҩба – исҳәо сзырҳәо изжәыз аҩы шакәу.

– Ишҧа уҳәама? Аҧсуатцас! – еитеиҳәеит даду инақәырҷәҷәаны. – Аҧсуатцас иианаго ламысла ажәроуп.

– Нас, арҭ аҩыжәцәа ишҧаржәуеи? – ииҳәаз сзеилымкаакәа даатыстцааит.

– Уатказар – ҟылпсҳәа, – иҳәеит иара, – ҩызар, абат ахаз анажәуа еиҧш, рҧышә ҙааршьшьыланы иржәуеит, ирыхәлатцәо иалагаанҙа.

Даду иршҳамны иҳәашьа сарччеит, аха уи баша имҳәаҙеит, – иҟоу имбои!

– Нас, аԥсуатɜас арыжәтә шԥаржәуеи? – уигьы еилыскаарц сиазтɜааит.

Даду сызтɜаара агәалаҟара инатɜан, длахҿыхҙа даацәажәеит:

– Аԥсуа, о-о, аԥсуа иҩыжәшьа акалашәа иҟан! – иҳәеит иара. – Уи иатɜәца артәышьагьы, уи акышьагьы рыла дудыруан арыжәтә аамстɜашәала дшазыҟаз: ахә шәаны ижәуашәа акәымкәа, иатɜәца нацәак агны иртәуан аҩынаҳаҩ; импытɕпраар ҳәа дшәошәа инапы акәыршаны имкыкәа, х-нацәкьарак рыла икны ашьшьыхҳәа иаақәихуан; изыҙырҩуаз ииҳәо раҳартә, иику аныҳәаҿа иақәнаго ажәа ҳәаны, дмыццакҙакәа, пату ақәтɜаны ижәуан. Итыркәкәаны акәымкәа, атɜаҿы нацәак абжаҟара аанижьуан. Рапхьатәи атɜәца инаркны, атɜыхәтәан аԥшәмацәа рчеиɕьыка данақәныхҳәоз аҿынҙа убас акәын ишижәуаз. Ихшыҩгьы иажәагьы рҭып аҿы иҟан. Абри ауп изахьзу аԥсуатɜас аҩыжәра. Иарԥысра данынҭыслак, ииҳәо иажәа уаҩ дазыҙырҩыртә данықалалак акәын ажәра азин анимаз. Иара усҟангьы дахьақәшәалак акәмызт, иахьатɜахыз акәын иахьижәуаз.

– Излазбо ала, аԥсуатɜас аҩыжәра мариаҙам, – сҳәан, саачеит, – атɜәца артәышьа, уи акышьа, ажәа ҳәашьа, нас ишыжәтәу, шаҟа ныжьтәу – зегьы шәа-иза!

– Нас, уи ҽеим ҳәоума иуҳәо? – сажәа ахы ахьхаз гәатɜан, иаатитɜааит, – ишакәхалак ажәроуп имариоу.

– Мап, ишԥаҽеим, аха атɜара цәгьоуп.

– Ибзиазар, итɜатәуп. Ибзиоу зегьы рҭара цәгьоуп: аҩыжәрагьы ҟазароуп, аҽҟазара еиԥш! Ауаҩы аҽыжәлашьа анидыртɕо илабжьоит, уҽкоумыжьын ҳәа. Уи иаанаго, уҽыжәла, аха уканажьыргьы ауеит ҳәоуп. Заа игәиҽаныртɕоит. Абас рылаԥш шиху аҽыбҕа дадыршьцылоит. Атɕыхәтәан, данҽҟазахалак, иҽышькыл кны данҽыжәыртɕо, уҽкоумыжьын ҳәа иарҳәаҙом – аҽҟаза ус иоуҳәар, ԥхашьароуп, иаргьы ихьымзҭишьар ауеит. Аҩыжәрагьы ус ауп ишықоу, дшыҷкәыноу инаркны иурбароуп, итɜароуп ишыжәтәу. Данажәлак акәым ианиртɜатәу! Уажәы сара

амыцхә умжәын, уҽоумыршьын ҳәа усылабжьозар еиԥш! Ҟлыԥсҳәа изжәуа урылабжьала, аха уажәшьҭа урҭгьы ираҳаҙом! Ианраҳашаз иразҳәоз ҭынха дырмоуҙеит. Урҭ уажәы ашьақар лалажьны аҩы хәашь руҭаргьы иаҵашьшьы иржәуеит. Уи зыҙбаз Аҩсҭаа иоуп – дырхыччаларц: Аҩсҭаа дрылахәмаруеит, дара гәыргьаҵәа иҟоуп. Исҳәаз рыжәтә хырԥсаагоу, игәнукылартә акыр сызҳәоу? – аԥышәара сахижьуашәа, иажәа ахыркәшамҭаз дсазҵааит иаалырҟьаны. Даду еснагь сԥишәоит: иихәаз аԥша иагар иҵахым, схысгәаҷы иахьынҙанеиз еиликаауеит. Уи здырижьҭеи саргьы еснагь агәҽанызаара сымоуп.

– Хар сымамкәа еилыскааит, – сҳәеит сара, мыцхәы сҽаламгалаҙакәа.

– «Хар сымамкәа»... Уи бзиоуп, – иҳәеит даду. – Дараҙа ибзианы еилыскааит уҳәар акәын санылакѡакуаз. – Нас, исаҳәишь «хар амамкәа» ишеилукааз.

Иҟазшьа сымдыруази, сымхьаҳәчаҳәкәа аҵак нықастҵеит.

– Аԥсуа иеишәа-чара уанахатәоу...

– Иарбан еишәа-чаразаалак! – сааириашеит даду.

– Аиеи, иарбан еишәа-чаразаалак уанахатәоу, узыдтәалоу аҟылԥсҳәа ижәуазаргьы...

– Ма иудтәалоу! – еиҵах сааирҽеит даду.

– Аиеи, узыдтәалоу, ма иудтәалоу аҟылԥсҳәа иржәуазаргьы, мамзаргьы абат ахаз зжәуа еиԥш рԥышә ҙааршьшьылаы иржәуазаргьы, уара аԥсуаҵас ижәла! Ус ауми ишуҳәаз?

– Иашаны еилукааит! – иҳәеит даду. – Уи уара уеиҽенакауеит, уарԥшҙоит, ушаԥсыуоу еснагь иугәаланаршәоит. Аԥсуа даныцәоугьы еснагь иԥхыз иалазароуп дшаԥсыуоу – нас ауп уи аҩыжәшьагьы анидыруа, атәашьа-агылашьагьы анидыруа...

– Акрыфашьагьы анидыруа! – иажәа снаԥыѡлан, даасыриашеит.

– О-о, уи бзианы иуҳәеит! – игәы иахәеит даду. – Аҩыжәшьагьы акрыфашьагьы анудыруа, атәашьагьы агылашьагьы анудыруа, избанзар, усҟан уара аԥсуаҵас ууаҙоуп.

Август, 2001

АПУБЛИЦИСТИКА

УАҬӘТӘИ АМШ АЗХӘЫЦРА!

Иахьа Аԥсны аамҭа хьанҭа итагылоуп. Ус сҳәеит ҳәа, аамҭа бзиа ианбаҭагылахьаз! Аԥсни аԥсуа жәлари рзы еснагь аамҭа баапсын иҟаз.

Омар Беигәаа Аԥсны данықаз иажәа иналатцаны иҳәеит абас: «Аԥсуа Анцәа дишаны адәы дзықәитцаз дԥишәаларц ауп».

Ҳажәлар рҭоурых улаԥш нахугар, иџьоумшьарц залшом уи аҭарауаѡ ду шаҟа дақәшәаны иҳәаз. Ус шакәугьы, иахьа аиԥш ҳгәы аартны иҳагу-иҳабзоу ҳҳәартә, ҳажәлари ҳареи ҳаицәажәартә, ҳазлеицәажәашагьы ҳаманы (акьыпхь, арадио, ателехәаԥшра) аҭагылазаашьа ҳмоуҙацт. Ус анакәха, уи иааира дуны ҳахәаԥшроуп. Ҳаԥхьаҟоуп ҳаԥстазаара ахьыҟоу. Уи ҳазхәыцып излеиҕьаҳтәыша. Аха зны ҳашьҭахьҟа ҳажәлар знысыз рымѡа ҳанԥшылап: иацтәи ҳамш ҳазхьамԥшыр, ҳазмыргьацаз, иҳагхаз-иҳаԥхаз ҳазымхәыцыр, уатцәтәи амш азы иаҳԥеиԥшу аилкаара уадаѡхоит, ус анакәха, еицәоу ҳақәшәаргьы алшоит.

Ажәытәҙатәи ашәышықәсақәа инадыркны Амшын еиқәа иҙхибаҳәа иаауан асас «еиқәатцәақәа» – ампытцахалаѡцәа. Урҭ ҳажәлар ирабашьуан, рымч мырхакәа рыпсадгьыл Аԥсны рнапаҷы иааргон, рмал еимырытцәтцәон. Зымч мхаз ишпаҟартцоз – ианышәон аамҭала изықәшәаз арыцҳара. Ус ицон ажәашықәсақәа, зны-зынлагьы ашәышықәсақәа, ажәлар хәычы-хәыч еиҭа ҏеибырҭон, нас, рымпытцахалаѡцәа рышьҭахьҟа аахак роуны рымчқәа кәадахар, убри аимгеимцара рхы иархәаны, бџьаршьҭыхла ирҏагыланы наҟ иқәырцон.

Ашәарахгьы хәцыш аамҭак азыҟалоит ҳәа, усҟан ҳажәлар «Оҳ гәышьа! Анцәа иҳәар, уажәшьта издыруада ԥсеивгарак» ҳәа ианаатышәынтәалозгьы ыҟан. Аха убасҟангьы ҳажәлар рыдашьман дцәытцатәаны иус хәымгақәа реитцаҟәаҟәара даҷын – уи дара иабардыруаз акәымзар. Ирыздыруа-

мызт, избанзар: акы – рыԥсадгьыл аҽы иҟан, уи иахьчон, мамзаргьы ус ргәы иаанагон; ѡба – ргәыразра рԥырхаган: рхы иақәнадмыргоз аҳәгьы иқәнадыргомызт; хԥа – зегьы ирыцкыз амилат хшыѡ еидкыланы ҳәынтқарратә хшыѡкны ирымамызт.

Абарт рыԥсыҽрақәа ҳаҕацәа рхы иархәаны, еитах ишьаартцәыраз цәқәырԥаны рҽаархахуан. Еитах аибашьра, ақәаибахра, аимтцәара!.. Мшәан, ампытцахалаѡцәа зегьы еиԥшыми! Уи тыхәапҵәарак амаҳамызт. Ажәларгьы жәларымзи, аҽиарагьы рымагәышьан, аха иабаҟаз зхы ықәтцаны иԥсуаз ратцкыс, убарт аибашьрақәа рҽы итахоз рхыԥхьаҳара хара еиҳан; урт зыԥсадгьыл зхы ақәызтцоз ратцкыс, чарҳәарала наҟ зыԥсадгьыл иапырыргоз рхыԥхьаҳара еиҳагьы еиҳан. Абас мацара жәытәнатә аахыс ҳажәлар еиқәҟьашо аҳыблара иалоуп. Нас рхыԥхьаҳара иабазҳауаз! Апсуа жәлар реиԥш ижәытәҳатәиу, ажәлар иахьа, миллионла ҳхыԥхьаҳара ыҟазар акәын. Аиеи, аиеи, миллионла! Ари рацәашьатәҳам, иԥсабаратәыз акакәын, аха иахьа уитцәкьагьы ҳахшыѡ иҳазтамыгҳауа, зегь рыла ҳхы ҟәнаҳшьауа ҳҟалеит. Атцла иалырѡыз амат ицҳаит ҳәа, ҳажәлар ртоурыхтә трагедиа иахҟьаны рхыԥхьаҳара маҷхазар, уи ҳазрыцҳашьара ацынхәрас, иацы иаҳгәылацәаз, иахьа ҳаѡната апшәмара ҳамакны, убри ҳхыԥхьаҳара маҷра ҳаҽԥнырхәауа иалагеит. Уи иагьцьашьатәҳам: агәра ганы сыҟоуп урт раԥхьа ҳапсадгьыл ҳамазкуазгьы убастцәкьа рхы шымѡапыргоз. Мамзаргьы Апсны ахтнықалақь Аҟәа, ажәытәтәи ахтнықалақь Псырҳа, иара убас атоурых ду змоу Амзара рыхьҳқәа аархыхны ампытцахалаѡцәа иртахыз ахьҳқәа анрыхьҳыртәуаз апсуаа аҳәыр разтцаауазма! Ус ауми амҳацьырра ашьтахь аурыс ҳәынтқар ичынуаа Апсны атыԥхьыҳқәа ишрызныҟәаз: Пилинково, Бакановка, Михаиловск, Приморск уҳәа ирацәаны. Усҟангьы ҳажәлар ираздцаауадаз! Уажәы атцыхәтәан, урт аурыс хьыҳқәа аархыхны, ақыртуа хьыҳқәа нарыхьзыртәит. Урт, иахьанҳагьы ртып иқәтцамкәа иҟоуп.

Ус иҟан ҳажәлар ртоурых, рыпстазаара инеизакны Ус иҟоуп иахьанҳагьы. Аха ҳажәлар рыпстазаара раԥхьаҟоуп иахьыҟоу, рышьтахьҟа инрыжьыз ишашьаҳауагьы.

Изеиԥшрахозеи уи раԥхьаҟатәи рыԥсҭазаара? Ирымаԥеихәатәуи? Изцәыхьчатәуи? Ҳарзаатгылап абарҭ азҭаарақәа. Цабыргуп, уатцәтәи ҳамш зеиԥшрахо иахьа инҭкааны аҳәгьы издыруам. Иҭышәынтәалахьоу аҳәынҭқарраԥы унаԥшны иубои ҽенак хынтә зҽеиҭазкуа ҳаамҭа уалԥшны иубои еиԥшхом. Уи ус ауп, аха ҳажәлар знысыз рҭоурыхмҩа уанԥшыланы, урҭ рыгхаԥха ухаԥы иааганы анализ аназуулак, раԥхьаҟа рымҩа зеиԥшрахо иныкәырԥшны иумбарц залшом. Абри ауп уажә хыкәкыс исымоугьы. Сымалагьы сакәым, ари згәы итцхо рацәаѽуп. Ҳәара аҭахума, еиуеиԥшым агәааанагарақәагьы ҟалар алшоит: шьоукы оптимисттәла, уи злашьақәдыргәгәогьы ҟалоит; шьоукгьы – агәкаҳара, аперспективадара аԥыжәара наҭаны, ирҳәо ргәааанагара цатцгәыс иартогьы рнацәақәа харҟәало инеиқәырԥхьаҳашт. Сара истахым субиективла иаахтцәаны прогнозк аҟаҵара. Уи еиԥш агәаҕьра аазырԥшуагьы сидгылаѽым. Ус шакәугьы, изызхәыцтәу зҵаароуп. Даҽакала иаҳҳәозар, иаҳуалуп азхәыцра. Уи ҳазхәыццыԥхьаҳа зны ҳашьтахьҟа ҳхьаԥшроуп, нас ауп ҳаԥхьаҟа ҳнаԥшны ҳазну амҩеи уи аԥынгылақәеи ҳанрызхәыцша. Избанзар, ауаѽы уатцәтәи ишьаҽа иахылҽиаараны иҟоу иахьа аилкаара ицәыуадаѽуп, арахь уԥшыхыр ишьтахьҟа иккаҳа ибартоуп дызнысыз амҩа – уи аиашареи, уи атагәтасреи, уи амҩахкьареи. Уи зеилкаара мариоу логикоуп. Ус шакәугьы иахьеи-уатцәи еснагь излеимадоу ала, урҭ еснагь еиԥшны ҳалаԥш рхызароуп.

Абасала, уатцәтәи амш ахь акы сҳәааныҳа, аԥхьаѽ дрызхьасырԥшыр стахуп хажәлар ррыцҳарақәа зыхкьауа рахьтә хадара злоу х-ҟазшьарбак.

Актәи аҟазшьарба: Аԥсуа ҟазшьа.

Амилатқәа зегьы ҟазшьак-ҟазшьак рымоуп, уи ауп урҭ хаз-хаз милатны иҟазцогьы. Аԥсуаа иаарту милатуп: аԥсуа игәы иҭоу ауп иуеиҳәауа, иихәаз ҳәоуп. Ажәа иуиҭаз, иара ишимыхәауа идыруазаргьы, мап ацәикҳом, инеигҳоит. Уи рыцартә ҟазшьоуп. Жәытәнатә аахыс ҳажәлар уи арыцартә ҟазшьа шрылаз аазырԥшуа афактқәа рацәоуп аҭо-

урых аҽы, иара убас ажәлар рҳәамҭақәа рҽгьы. Урҭ зегьы реиқәыпхьаҙара саламлакәа истахуп ѡ-ҽырпшык аазгарц. Акы – Миха Лакрба ажәлар рҳәамҭа иалхны иимоыз иажәабжь «Асас» аҽы иаарпшу апсуа ҟазшьа. Уи еитасҳәом, еицырдыруа акоуп. Уи амоыза арыцартә ҟазшьа злам ажәлар иапыртомызт ус еипш иҟоу аҳәамҭа.

Егьи аҽырпшы – атоурых аҟнытә. XVIII ашәышықәса антәаамҭазы Ҭырқәтәыла ачарҳәара уны Апсны аҳ Қьалышьбеи Чачба дисасуеит атырқәа пашьак. Атырқәа султан Апсны аҳ иахь ацҳаражәҳәаѡ дааишьтуеит ачарҳәара изызуз апашьа дырбаандаѡны шьтахьла диитарц. Аха Қьалышьбеи Ачачба иаахтәаны мап икуеит, ари ауаѡ сара дсысасит, сыжәлар ртас сзеилагом ҳәа. Асултан дгәааны Апсны аҳ диқәмақарит, ачарҳәара сзызуз дырбаандаѡны данумырхынҳәы, суабашьуеит ҳәа. Усҟангьы Қьалышьбеи дхьамтит.

Атырқәа султан ир адтца ритеит Апсны аҳ иабашьырц. Қьалышьбеигьы ар еидикылан, 25 нызқьѡык аҳәааҽы иргылеит, аға ир рҽагылара иазхианы. Атырқәа ир Пут изхытцын, апшыхәцәа аарышьтит иҟоу еилыркаарц. Ҕәаҕәала ашьакатәара ирзыпшыз анеилыркаа, атырқәа ир нахынҳәны шьтахьла ицеит. Аха иалшон иҟаларгьы ашьакатәара. Уи ибон Қьалышьбеигьы, аха исасыз ауаѡы ачарҳәара изизымуит. Хымпада, уи ҟазшьа бзиоуп, иахьа ҳалаҽехәоит, изаҳауагьы иргәапхоит уи арыцартә ҟазшьа. Аха апстазаараҽы, уи ахьз-апша зцу аҟазшьа бзиа, арыцартә ҟазшьа, ҳара иҳахәозу, иахпырхагазу? Ари ҳаатгыланы ҳзызхәыцша зтцаароуп.

Ақыртқәа ирымоуп ажәапҟак: «Афыртын баапс анасуа, акалам еипш, утарларoуп. Аць еипш угылар, ухжәоит». Ҳажәлар рымч анхозгьы, ианымхозгьы еснагь аць аипш игылан. Акалам аипш итыруаз рхы еиқәдырхон, аць аипш игылаз хжәаны икаҳауан. Ус шаҟантә ҳахжәаны ҳкаҳахьоузеи!

Ақыртуа жәлар рхы еиқәдырхарц азы Қырттәыла Урыстәыла иадыртцеит. Уи ашьтахь, аурыс ҳәынтқар Кавказ инапаҽы ианааига, Қырттәыла аҳәынтқарра ирымазгьы

рымихит, рыԥсадгьыл ахьʒгьы ахырхын «Тифлисскаиа губерниа», «Кутаисскаиа губерниа» ҳәа иҟарҵеит, аурыс ҳәынҭқар ихаҭарнак дааганы Қарҭ ддыртәеит, Қәҭешьгьы аурыс чынуаѡ дахагылан. Ус рзыруит Кавказтәи ажәларқәа зегьы. Аурыс ҳәынҭқар иҷагылараҷы ақыртқәа рымч шымхоз анырба, рылақәа хѡаны идәыкәымлакәа, ԥеааныркылан, акалам аиԥш, итарымыруа иалагеит, рыжәлар еиқәдырхарц, анаѡс еимгеимцарак аабозар ҳәа игәыԓны. Уи харапшроуп.

Убри аѡыза ахҭыстцәкьа мѡаԥысуан усҟан Аԥсынгьы. 1810 шықәсазы Аԥсны хазы Урыстәыла иалалоит. Ишааиуаз араҟагьы аҳра ахырхит, Аԥсны ахаҭа ахьʒгьы рыԥсахын «Сухумский округ» ҳәа ахьʒыртәит. Убарҭ азакәандарақәа ирыхҟьаны, ишдыру еиԥш, 1866 шықәсазы аԥсуа жәлар Лыхны аштаҷы еизеит. Уи аизарахь днарԥхьеит Аҟәатәи аокруг иахагылаз аполковник Кониар. Дымнеиргьы ауан, аха днеит. Аԥсуа жәлар рыхьʒала ажәа иҳәоит Ешыратәи анхаѡы, еицырдыруаз ацәажәаѡ ду Шамы Осман. Уи ф-саатк дцәажәон, хѡык аҭырцьманцәа еиҭаргон иажәахә. Кониаргьы илымҳа кыдтцаны, ажәа зҳәоз дизыʒырѡуан. Анаѡс иалшон ажәлар иқәдыргылоз азтцаарақәа цытчытқәак рыʒбаргьы, аха араҟа иҟалеит апровокациа ду. Аиҭагаѡцәа руаҩы (дагыруан, изларҳәоз ала) аполковник аҭак ажәа ииҳәоз ииашамкәа еиҭеигеит, ажәа баапс иҳәазшәа иҳәеит. Ауаа ҟәышқәа итыртцааузар акәхарын, усҟан еилкаахон уи шпровокациаз, аха урҭ аҩара рымтакәа, зхы аԥша ҭаз Қәачал-иԥак изымчҳазт, икьарахә ҭпааны аҭықьҳәа дхысуеит, дагьишьуеит аполковник Кониар. Абасала, убысҟан ихацыркын ҳажәлар ртрагедиатә лахьынтца: усҟан Қәачал-иԥа Кониар иакәын иибоз, уи ибаʒомызт аполковник ишьтахь аурыс ҳәынҭқар дышгылаз, иишьуазгьы Кониар иакәыз цьишьон, уигьы дишьит, аха ҳажәларгьы ишьит, Аԥсынгьы қьаԥҭажәитәит.

Ҳаҵацәа иртахын Аԥсны ҭадырцәырц, аха уи имариаз усмызт. Аҭыхәтәан, алашә иитаху ѡ-блакы ҳәа, уи ачарҳәараҷы Қәачал-иԥа дрыцхрааит – иҟаитцеит раԥхьатәи ашьаҷа. Анаѡс ҳажәлар рыѡнутцҟа изыҟамлеит уи аус

еиқәызгәашаз ахшыѡгьы, амчрагьы. Ажәлар зхьыԥшыз ҭауади-аамсҭеи ракәзар, рыԥсадгьыли рыжәлари рлахьынтца ахьчара атцкыс, рхы аинтерес иашьҭалеит. Абасала, зхы аԥша ҭаз Қәачал-иԥагьы, нас ҭауади-аамсҭеигьы неицхыраан, рыжәларгьы рыԥсадгьылгьы чарҳәара рзыруит. Раԥхьатәи ашьаҷа ҟатцан иаалырҟьаны, аха нас егьырҭ жәаба-жәаѡа шықәса рыла цқьа ихәыцны, ишәаны-изаны, рыжәлар чарҳәара рзыруит. Ари аҳәгьы ианажьтәым.

Амҳаԥьырқәа рхылтцшьтра Сабри Беигәа Аԥсны даа-ны даныҟаз зны ус иҳәеит: «Абзамыҟә атцеиԥь итаижьуа ахаҳә уаа шәѡык аҟәышқәа ирызҭыгом». Ари ажәаԥҟа ҟәыш лассы-лассы иансгәаламшәо ыҟам. Сгәы иаанагоит ҳара зегьы иаҳгәалаҳаршәалозаргьы акы иаҳԥырхагамызт ҳәа. Ҳашьҭахьҟа ҳаԥшны ҳажәлар знысыз рҭоурыхмѡа ҳа-нанԥшылалак, ахара амхәыцра иахҟьаны абарҭ рѡызцәа агхақәа еиҳа еиҳаны иаабоит. Урҭ гха ссамызт, атрагедиахь ҳкылызгоз, рҽеишьагьы змамыз гхақәан.

Аѡбатәи аҟазшьарба: аитцашьыцра.

Ашьыцра ауаѡы иԥсыҽрақәа иреиуоуп. Иара ашьыцра-гьы ѡбаны иҟоуп: ашьыцра – аитцаҟәаҟәара, нас ашьы-цра – аицлабра. «Ауаѡы ҟәыш дагьууандаз, дагьуаҕандаз» рҳәоит. Аҟәыш ишьа иалоу ашьыцра аицлабрахь ахы ир-хоит, дкылатәаны шьапҷаршә аҟатцара ихы иатәеишьом. Ахәымга иоуп ишәарҭоу. Уигьы ауаа шиуаз диит, аха нас, икәшамыкәша иҟоу анырра иҟартцаз ала, хәымгарак ахьыҟаитцара дазхәыцуеит. Уи дшәарҭоуп.

Ауаа рылоуп ажәларгьы злашьақәгылоу. Ус анакәха, ауаа рыԥсыҽрақәа ажәларгьы ҟазшьас ирымоуп, зыҙ-бахә ҳамоу ашьыцра налатцаны. Аха зегьы еиԥшны ир-ныԥшуам: аҳәынтқарратә хшыѡ ахьыҟоу уи аҟазшьа баапс рныԥшратә атрагедиахь рыжәлар кылыргаҙом, аҳәынтқарратә хшыѡ ахьыҟам ауп уи аҟазшьа ба-апс аԥыжәара ахьаго. Избанзар, аҳәынтқарратә хшыѡ ахьыҟоу ажәлар рымчра зегьы аҳәынтқарра ахьчара иа-зыркуеит, уи акәхоит хадара змоу. Усҟан ажәлар ратцкыс зхы еиҕьазшьауа аегоист, ачарҳәаѡ амчра иоуҙом. Ажәла-

ри аԥсадгьыли рацкыс зхы еиԥьазшьаз амчра аниоу ауп амилат рзы иантцырбгагоу. Уи ус шакәу ҳажәлар ибзиазаны ирдыргәышьоит.

Аиашаз, иџьоушьартә иќоуп ҳажәлар! Иаарту, адунеи азна иқьиоу, гызмалра злам ҳажәлар ршьа-рда иалоу уи аќазшьа бзиа инаваргыланы рыѡнутцќа аитцашьыцрагьы ғәғәаны ирымоуп. Ари џьоумшьарц залшом. Зегьы-зегь реиҳа рыцҳараны иќалаз, уи аќазшьа баапс ҳажәлар даараҙа ааха ғәғәа рнатахьеит. Ҳазхаану атоурых акәым, ажәытәҙатәи атоурых инаркны уи «ахәбатәи аколонна» акәны ҳажәлар ирзыќоуп. «Ахәбатәи аколонна» аќара ишәарцоу иаарту фронтгьы ыќам, иагьзыќалом. Аитцашьыцра атәы шаҳатра ауеит ҳепосгьы – Нарт Сасрыќәа итрагедиа. Иашьцәа дахьреиԥьыз итцашьыцны итархара иашьталеит. Уи легендоуп, цабыргуп, аха аҙәы ихы итҳәааны иапитцаз ѡымтам, ажәлар рхата роуп уи аҳәамта ду апызтцаз – рхы-ргәы иалхны, рыпстазаара абзиагьы шыбзиаз, аќазшьа баапс ирылазгьы мҙакәа иаадырпшит.

Уи, ажәытәан, хьыҙрацара ианцоз, ахатцара анатахыз, ахатцара инаваргыланы ачарҳәара шыќазгьы рҳәеит, аха, иахьа? Иахьа матцурала аитцашьыцра, ахьибажәжәаара, амали акариереи рзы аибатира, ацәгьаҳәара – пхьаќа ҳазмышьтуа ракәны иќалеит. «Аидгылара ҳамам» ҳәа иашшуаз аґьычѡы итәы акәым зыҙбахә сымоу, убарт ацәыхцәыфарақәа рҿы тәыми ѡнатәи еихтнызтцауа роуп. Урт, идырны иќартца, ирзымдырны акәу, афакт фактуп – рыпсадгьыли рыжәлари ачарҳәара рзыруеит дара рхы иазеиґьу амацаразы. Ус – аҙәы, ус – ѡыцьа, ус – хѡык. Нас атцыхәтәан ҳазкылсуеит апоет ажәа ќазала ииҳәаз: «Аԥсуаа ҳаугозар – ҳара ҳтәы хазуп, ҳара ҳхазы атцкыс, аҙәы изы ҳразуп». Арт ацәаҳәақәа зѡымтоу хшыѡтцакыс иритаз амилат ќазшьа агәаартроуп, ақьиароуп, аха ҳрызхәыцпи егьи аганахь ала: «Ҳхазы атцкыс, аҙәы изы ҳразуп!»

Ииашоуп, аамта баапсын, XIX ашәышыкәсазы Апсны апсуаа рыла атарцәра азтцаара збан, аха ҳапсуазар ара ҳапсып зырымхәаземи ажәлар рпызацәа тауади-аамстеи? Ахацәа роуми зыпсадгьыл зхы ақәызтцо?!

Усҟан ажәлар лашьцакын ҳҳәап! Ахара зду адукатгьы димами, иҳахьчап урҭгьы. Аха ааскьа, бериевшьчина қәыцьматцас иангәарагьежьуаз?! Усҟан аҧсуаа индыртцәоз реиҳараҩык дара-дарала чарҳәара рзеибауан – рыуаажәлар ратцкыс абласаркьа изы иразын, рхазы атцкыс Аҧсны зымпытцазхалоз рзы иразын. Уи ауп иаанаго. Зегьы ус иауҟахыз, ачарҳәара ахаҭыпан зыпсы згәаҕьуазгьы ыҟан. Еилкааун: араҟагьы ҳажәлар убри аҩыза агәаҟра иҭаргыланы ирыман, зыпсы тцааз ауаа ачарҳәара руртә еипш. Усҟан ахацәа мчы рымаҙамызт. Ахацәатцәкьа рзы усҟан трагедиан иҟаз – урҭ ҭахон, иагьҭахеит, харада ахара рыдтцаны, хәымгарыла, чарҳәарала. Уи аҩызатцәкьа агыгшәыгра ҳажәлар ирхырымгацызт.

Издыруада абри аҩыза зыпсадгьыл аҿы агәаҟра зхызгаз ажәлар рхы-ргәы иҭахәыцзар, рхазы атцкыс даҽеашьоукы рзы аразра иахькылнагаз гәарҭазар? Мап, акгьы ранамҳәаҙеит уи ирхыргаз атрагедиа. Ҳәара аҭахума, зегьы сыриқәатцәар сҭахым, ажәлар рцеицәа иашақәатцәкьа жәытәгьы-ҿатәгьы иҟан, аха Аҧсни аҧсуа жәлари урҭ ракәмызт рлахьынтца зыҙбоз. Ажәлари Аҧсадгьыли рлахьынтца зыҙбоз даҽеашьоукын: еиҭах зхазы атцкыс даҽеашьоук рзы иразыз ракәын. Урҭ иреиуоуп: Аҟәа астудентцәа ирыцалақьны иҟазтцаз; ҳадгьылқәа ирыгәтасны изтиуаз; Аҧсны агәашәқәа ҟьаҟьаҙа иаартны, аханқәа ргыланы, абласаркьа дызхьымҙаз аҳәитцәхәа ауаа ааганы инзырхаз; ус зхала иаауазгьы ашәкәы иҭазыҩуаз…

Ас еиқәупхьаҙаша рацәоуп. Урҭ иуаа қьиақәаны, рхы атцкыс шьоук еиҕьаршьатцәкьоны акәмызт, мап, урҭ иҟартцоз рдыруан: ихәаахәтцәан, рыжәлари рыпсадгьыли ринтерес атцкыс, рхатә мал азырҳара, аҭып пха, аҟәардә тата, «Волга» еиқәатцәа, цсыпла ирчу ахьҙ-аҧша – абартқәа ракәын хыцәкы хадас ирымаз. Урҭ рыгәтакы анагҙараҿы иаарцырхагахоз, мамзаргьы рыпшәмацәа рнацәа назқәыркуаз аҙәы иеигҙомызт.

Ажәакала, акариеристцәа, амал азгәыҳәцәа, цсыпла ирчу ахьҙ-аҧша чмазараны измоу рацәоуп ҳажәлар рҿы жәытәгьы-ҿатәгьы. Цыхәаптцәарак змаҙам ампытцахалаҩ-

цәа, Аԥсны ртәыртәырц нап анадыркуа, убарҭ рыла акәын рыгәҭакы шынарыгӡоз. Ус иҟан, ус иҟагәышьоуп иахьанӡагьы.

Ахпатәи аҟазшьарба: аҳәынҭқарратә, мамзаргьы амилаҭҭә хшыԝ.

Хыхь иаасымԝатәшәа азбахә сҳәеит ашьыцра иаҿаргыланы, аха уажәы сазаатгыларц сҭахуп. Амилаҭ хшыԝ – уи милаҭ ҟазшьам, политикатә ҭагылазаашьоуп изхьыԥшу.

Аҳәынҭқарратә милаҭ хшыԝ ауп ажәлар еидызкыло, ажәлар амԝа иқәызтцо, уаҵәы гхак ҟарҵараны иҟазар, аҳәынҭқарратә хшыԝ заа иабароуп, «ауардын хышәтаанӡа» иааннакыларoуп. Аҳәынҭқарратә хшыԝ, ажәлар рзы икәалӡуп, ибаагәароуп, иԥызоуп. Уи анықамла – арҭ еиқәысыԥхьаӡазгьы зықалом.

Ишдыру еиԥш, VIII ашәышықәсазы Аԥсны ахатә ҳәынҭқарра аԥҵан, аҭоурых аҿгьы ибзианы еицырдыруеит уи «Абхазское царство» ҳәа изышьҭаз. Уи Аԥсны амацара акәмызт иатцанакуаз, Гыртәыла, Шәантәыла, Амраҭашәаратәи Қырҭтәыла зегьы атцанакуан. Аҳҭынрагьы усҟан аҳәынҭқарра иахьазеиԥшыз Қәҭешьҟа ииаргеит. Ус еиԥш зылшаз ажәлар, ҳәарада, амчра змаз жәларын. 200 шықәса иҟаз уи аҳәынҭқарра убасҟак ахԥша ҭәҭәахеит, атцыхәтәан аҳәынҭқарра адинастиа аԥсуаа раҳәшьапа ила ақыртқәа рахь иаиасгьы, даҽа 200 шықәсагьы «Аԥсуа ҳәынҭқарра» ҳәа акәын ишашьҭаз. Нас, иаразнак акәымкәа, хәыҷы-хәыҷла ирыԥсахуа иалагеит: «Аԥсуа ҳәынҭқарра», «Аԥсуа-қыртуатә ҳәынҭқарра», атцыхәтәан – «Ақыртуа ҳәынҭқарра».

Аҳәынҭқар ԥҳәыс Ҭамарагьы «Аԥсуа-қыртуатә ҳәынҭқар ԥҳәыс» ҳәа акәын титулс илымаз. Ус иҟан, аха иахьа ҳхыԥхьаӡарагьы ҳамчрагьы атцан ианлеи, уи ҳаҭәарымшьауа, иаҳцәырацәаршьауа иалагеит акәымзар. Аха аҭоурых ҭоурыхуп, ԝымштәи аҭоурых утцәахып, ԝышықәсагьы утцәахып, аха 200 шықәса ҭәахышьас иамоузеи!

Уи аҭоурыхԝԝцәа рыламыс иабап, сара исҳәарц истаху, убри аҳәынҭқарра анҳацәца, аҳәынҭқарратә хшыԝгьы шаҳцәыӡыз ауп.

XVIII ашәышықәса антҽамҭазы Аҧсны аҳра Қьалышьбеи Чачба данахагылаз ажәытәзатәи атрадициақәа шьақәыргылан, аҳәынҭкарратә хшыԝ ицәгьамкәа аус ауа иалагеит. Уи ибзоураноуп Аҧсны Урыстәыла ишадлазгьы. Ари азҵаара аурыс ҳәынҭқар иҿапхьа ианықәиргылоз, Қырҭтәыла Урыстәыла ишадлахьазгьы, Қарҭ дцаны дырмазҵааҙеит, ипеиҳаб шасыс дызмаз аҭырқәа сулҭангьы димазҵааит. Ихала избеит ари азҵаара. Ҵабыргуп, уи игәҭакы ихгьы ақәиҵеит, аԝнутҟатәии адәахьтәии ареакциатә мчқәа ирыхҟьаны анарха дукгьы амоуит, аха усҟан, аҳәынҭкарратә ҟәышра аарԥшны, Аҧсны алахьынҵа изҳоит.

Шәышықәса инеиҳаны иаҭаххеит уи атрадициа аиҭашьақәыргылара. Атцыхәтәан, Аҧсны Асовет мчра анышьақәгыла, жәлар ртцеицәа Нестор Лакобеи Ефрем Ешбеи ирылшеит еиҭах Аҧсны ахатәы ҳәынҭқарра хәыҷы ашьақәыргылара, аҳәынҭкарратә ҟәышра аарԥшны, ажәлар рлахьынҵагьы аҙбара. Ари Аҧсни аҧсуареи ахькылнагоз збаз ареакциатә мчқәа рҿеибырҭан, Аҧсны ахақәиҭра хәыҷы иаиуз иаҿагылеит. Убарҭ ареакциатә мчрақәа дырҿагыланы, 1924 шықәсазы Серго Орҧьоникиҙе Қырҭтәылатәи Акомпартиа V аизара ду аҿы иҳәон: «Мингрельцы требуют от нас: «Дайте нам послушное абхазское правительство». Усҟан уи ирыхәтаз реиҳәеит, аха уи цәажәаран, арахь дара рыгәтакы нарыгҙеит. 10 шықәса затцәык роуп аҳәынҭкарратә хшыԝ Аҧсны аус ауртә ианрадраҙаз, нас ҳажәлар рыбҕашшара еиҭаԥыртцәахт. Абар иахьауажәраанҙа ҳажәлар еиҭах аеҭымреи ахьыԥшреи лахьынҵас ирыманы иҟоуп. Иахьа Қырҭтәыла иформалтәым аорганизациақәа рпызацәа Сталин ирепрессиақәа рыҙбахә зҳәалак рыц хьыржәоит, «Шәара шәымацара шәоума, ҳара ҳауп индыртцәаз» ҳәа. Уи хыркьиагоуп – иззымдыруа аларжьарц ауп.

Урҭ иҟартцо азиндареи ақәыгәгәареи убраанҙа ҳнаргеит, иахьарнахыс Аҧсны ахы иақәиҭуп, ишышәҭаху иныҟәыжәга ҳәа ҳарҳәаргьы бзиоуп, аха ишԥаныҟәааго ҳәа ҳцаны ҳразҵаауеит. Аа, абас ауп иахьа ҳшыҟоу! Зегьытцәкьа ракәымзаргьы, ус ихәыцуа рацәаԝуп. Уи иаанаго, амилаҭ еидызкыло аҳәынҭқарратә хшыԝ ҳамам ауп, убри ауп ҳры-

цҳарақәа зегьы зыхҟьо: амҳацьырра зыхҟьазгьы убри ауп; амҳацьырра ашьтахь Аҧсны зегь реиҳа аҧсуаа ахьынхоз Гал иқәынхоз ассимилиациа рыхьит, иҙит рбызшәа, раҧсуара – амилатҭ хшыԥдароуп уигьы зыхҟьаз, иахьа аҧсуа биҧара аурысхара иаҷуп, аха ҳара убригьы ҳамбошәа ҟаҳҭоит – уигьы зыхҟьо убри амилатҳшыԥдароуп.

Ххәынҭқарра дуззаҷы амилатҭ зҭаара шыҙбам иаахтны ирҳәоит иахьа. Абыржәы еиҧш амилатҭ хшыԥ ҳҭахны ҳҟамлацт, аха ҳееиужьны, иҟало аабап ҳәа ҳаҧшуп иахьагьы.

Еилкааун ҳзыҧшугьы: Аҧсны алахьынтца Қарҭ ауп иахьырыҙбауа, ҳаҧшуп уаантә акыр рҳәозар ҳәа. Ус акәын ишыҟаз Сталин исистема, ус ауп иахьагьы макьаназы ишыҟоу, аха уи анарха змам, иахьа зегьы зқәыҙбауа политикоуп. «Аҧснытәи автономтә республика» ахьзытәны, арахь Аҧсны раионк иамоу азин амаҙамкәоуп ишыҟоу. Иарбан зҭааразаалак, акадр рызҭаара раҧхьа инаргыланы, Қарҭ ауп иахьырҙбауа. Ари аԥыза «автономиа» змоу ажәлар ироурц залшома амилатҭтә хшыԥ?! Знапаҷы ҳаҟоу ибзиаҙаны ирдыруеит автономиа иашатцәкьа ҳаур, Аҧсны иқәынхо аҙәгьы игәы шынҳмырхо, аха уи акәым дара зыцәшәо, дара зыцәшәатцәкьо Аҧсны имԥаҧырго рколониатә политика амчра рыцәцар ҳәоуп. Абарҭқәа ирыхҟьаны ҳажәлари ҳинтеллигенциеи еиҟәытхоуп, аинтеллигенциа рхатҭа зеидымгыло, акы рҳәарц рҭахызаргьы ирзымҳәо иҟатцаны ирымоуп. Уи шьақәзырҷәҷәауа ҷырҧшык аазгар стахуп.

Апартиа ХХ аизара ду ашьтахь, амилатҭ зҭаараҷы аилагаракәа иҟаз рырееира нап анадыркы, амҳацьырра инаркны ҳажәлар ргәаҡрақәа ирхааныз, иагьрыцеиԥызшоз Дырмит Гәлиа Акоммунист партиа Ацентр Комитет актәи амаҙаныкәгаԥ Н. Хрушьчов ашәкәы изиԥит, иҟалозар, сыҧсы ахьынзатоу аҧсыуак апартиа аобласттә комитет актәи амаҙаныкәгаԥыс дҟатца ҳәа. Н. Хрушьчов ҳатырқәтцарала дахатцгылеит Дырмит ду аҳәара иҟаитцаз. Абасала, апартиа Аҧснытәи аобласттә комитет аҧсуа дахагылеит. Уи дшааиз еиҧштцәкьа, хыцмыцқәак зеидызкылахьаз апартиатәи асоветтәи напхгаԥцәа еилырхаауа даарылалеит. Усҟан даҷеа милатк иаиуоу Аҧсны дахагылазар уи аԥыза илшараны

дыҟамызт: ҳаҕа изыҟамҭоз уи «ҳара ҳтәы» инапала иҟартцо иалагеит. Аҧсны иахадыргылоз дырдыруан, дагьырыпшааит Аҧсны анҭытц. Ари ҳажәлар даара ргәы днархьит. Иҟалазеи ҳара ҳтәы изгьы иамуа, иҳахьзеи рҳәеит. Игәы инархьит Дырмит Гәлиагьы. Уи еиҭах ашәҟәы иѽуеит Н. Хрушьчов ихьӡала. Аҧснытәи апартиатә организациа аҧсуа дахагылазар сҭахуп ҳәа аҳәара аныҟастца, иаҧсоу дҟалозар ҳәа акәын, – иѽуан Дырмит Гәлиа, – аха уажә иҟоу илымшеит аҧсуа интеллигенциа реидкылара, аконсолидациа рзура.

Ас еиҧш иаартны аиаша аҳәара згәаҕьыз Аҧсны жәлар рпоет лааҧшымѽа имҭо дкыдырцалеит. «Ҳара ҳкоммунистцәоуп, милатла уаѽ деилаҳҳуам, арахь шьоукы амилат консолидациа иашьҭоуп» ҳәа Қырҭтәылатәи акомпартиа Ацентр Комитет апленумк аҿы дықәгыланы Дырмит ду иахь аҿеҧныҳәа ҟаитцон усҟантәи «Аҧсны аҳ». Изеиҳәауазгьы уи акәын ирҭахыз, уажәшьҭа дамырхуа иҟазма. Уи ала иҿедирбон: «Ижәбома шаҟа гәыкала сшышәзыҟоу!»

Ари аус убасҟак ирҕыҷкын, ашәҟәы автор апартиа далцазааит ҳәа азҭаара ықәзыргылазгьы ҟалеит усҟантәи Аҧсны аиҳабыра рахьтә аӡәы, ѽыцьа. Ажәакала, аслан иеишуан аҧинақәа! Абарҭқәа рышьҭахь Дырмит Гәлиа аҳәамҭа ҟаитцеит Аҧсны далтцны Урыстәылаҟа дышцо ала. Убри иацәшәаны нас рҿааныркылеит. Ус шакәызгьы, дара рыгәтакы нарыгӡеит: Дырмит ду иигәаҕьыз аѽыза уаѽы изымгәаҕьуа иҟартцеит, актәигьы аҟәардә ааитцаирҕәҕәеит.

Араҟа фактк ауп иаазгаз, аха уи типра зуа фактуп. 60 шықәса рыла ҳажәлар рыпсҭазаара абас апровокациа азуроуп изҿу. Урҭқәа зегьы ҳажәлар иабардыруаз, дара рыхьӡала аматцура ҟәазқәа ирхагылоу акыр рымчу ҷьшьа, рыблақәа ҭырхаха ирзыпшуан. Дара аҧсуа матцурауаа рхата ѽ-гәыпкны ишон: итцоуроуи итцоурами рыла. Акариеристцәа, абжьахәаахәҭцәа уи акәын ирҭахызгьы, аха ауаа цқьақәа ракәзар – иҟаз рбагәышьон, аха рхапыц еихарҕәҕәа ирычҳалар акәын: акы рҳәар – ӡтахысран, акгьы алтцуамызт, арахь рҭыпгьы рцәыӡгәышьон, ҭабуп ҳәагьы разҳәодаз. «Рыцҳа, Аҧсуара ихы ақәитцеитгьы» зҳәодаз? Убри аѽыза итаргылан ирыман ҳажәлар ртцеицәа хыцмыцқәа.

Ари аҭагылазаашьа иҳаѡсхьоу акы еиԥш ҳалацәажәоит, аха мап, уи аахыс акыр аиҭакра дуқәа шыҟалахьоугьы, иахьагьы уи аполитикоуп иҟоу. Цабыргуп, ҳаԥхьаҟа агәыгракәа ыҟоуп, аха уи ахала иҟалаҙом, уи азы иқәԥалатәуп хшыѡла, аиҭакра азакәан ала.

Ҳажәлар ртрагедиақәа зхылҽиаауаз х-ҟазшьарбак сырзаатгылеит. Ачымазара ҽкы еиԥш урҭ иахьагьы ҳажәлар ирылаҽны иҟоуп. Ачымазара злаҽыз даҽа чмазаракгьы ахылҽиаауеит. Ҳарзаатгылап урҭгьы.

Амилаҭ хдырра.

Амилаҭ хдырра ҟазтцо амилаҭ хшыѡ ауп. Хыхь зыҙбахә сымаз амилаҭ хшыѡ анаҳцәыҙ – иаҳцәыҙит амилаҭ хдыррагьы. Иахьанҙа ибзианы еиқәханы иҟоу амилаҭ цәаныррогьуп. Амилаҭ хдырреи амилаҭ цәаныррреи! Арҭ еиҽҳарԥшыр, иԥьоушьартә ауп ишыҟоу: амилаҭ хдырра зынҙа изцәыҙхьоу (аԥсшәа ззымдырҙауа, зхәыцқәагьы идызмыртцаз раԥхьа инаргыланы) уаԥсыуаҙам ҳәа иоуҳәар, аԥырҳәа дытцҟьоит, уимоу, иааимоукҙаргьы, дуеисуеит. Амилаҭ хдырра шимамгьы, имилаҭ цәаныррра убасҟак иҭәҭәоуп. Убри акәзар ҟалап ҳаԥсуара еиқәырханы иаазгозгьы.

Мап, ирмариацәаны сазнеиуашәа збоит ари азтцаара. Амилаҭ хдырреи амилаҭ цәаныррреи рҳәаақәа ус иаарласны еилургартә иҟамзар ҟалап. Уи аѡыза агәаанагара уоуеит асовет аамҭазтәи еицырдыруа ҳажәлар ринтеллигенциа аҙәаҙәала уаарызхәыцыр. Урҭ, раԥхьатәиқәа, цааимбарцәак реиԥш ҳазхәаԥшуаз, рыхьҙ аҳәаратцәкьа сацәыԥхашьоит – убасҟак ҳаԥсуа культура арҽиараҽы ирылшаз шьарда ирацәоуп, аха арахь уԥшыр, рыхшара рхатәы бызшәа дыдмыртцаҙеит. Ари шпеилкаатәу? Иҳазҳәарыма ҳара урҭ, ҳкультура ашьаҭаркцәа, амилаҭ хдырра рымамызт ҳәа? Мамзаргьы иҳазҳәарыма урҭ рмилаҭ хдырра ҳаракын ҳәагьы? Арҭ аѡзтцаарак ҽыҷәҭәала аҙәгьы аҭак изыҟаҵом.

Ари азтцаара ҳаналацәажәо аԥсихологиатә моментгьы ҳазхәыцроуп. Уи амзыз хадақәа иреиуазаргьы ҟалап. Аҽар еснагь амал дазгәышьуеит, рҳәоит. Итцарадаз ҳажәлар есна-

гь атцарадырра иазгәышьуан, зхатәы бызшәада ззымдыруа ҽаҳас рхы рыԥхьаӡон…

Шықәсқәак уажәаԥхьа Аҟәа ҳаиқәшәеит анкьа Хәаԥ ашкол исыцтаз ԥҳәыски сареи. Ҳаиқәымшәеижьтеи краатцуан, аԥсшәа еибаҳҳәеит ҳаилатцәаны, нас лтаацәара сазтцааит. Ꙫыцьа арԥарцәа сымоуп лҳәеит. Лара Хәаԥтәиуп, лхатца Лыхнытәиуп. Гәдоута ақалақь аҽы инхоит. Ишыздыруазгьы, бхәычқәа ашкол иабатоу, аԥсшәазы ишԥаҟоу ҳәа слазтцааит. Аурыс школ итоуп, аԥсшәа еилыркаауеит (?) лҳәеит. Сгәы иамыхәаз лцәымтцәахкәа, лхәычқәа раазараҽы уаꙫы иланеимыжьуа агха ду шыҟалтцаз, иашьак иеиԥш, иаартны ианласҳәа, ус аӡәгьы илеимҳәацзар акәхарын, зны исҳәаз даршанхеит, нас лылагырӡ лҽеибаҳәа атцәыуара далагеит. «Ашкол ҳанҭаз аурыс бызшәазы ҳмацьанан, иудыруеит, уаҳагьы сзацымтцеит, – лҳәеит лара. – Сара исыхьыз схәычқәа ирмыхьырц акәын иҟастцоз ззыҟастцоз, арахь рыжәлар рбызшәа рҽысхуазаап, аха уи сазымхәыцӡеит».

Дазымхәыцӡеит, длашәхеит, ҳаи абаа, ибыхьзеи ҳәа лазҳәозгьы тынхагьы дылмоуӡеит. Уажә илыхьыз анеилылкаа, лгәы кылнатцәеит, ихьаалгеит, аха иабаҟоу, уажәшьта рҽеишьа амаӡам.

Ари амзызгьы ыҟоуп. Итцегьы ҳхы-ҳгәы ҳтахәыцыр, итцегьы амзызқәа ҳаԥшаар ҟалоит, аха иалшоит убасҟангьы хадара змоу аҽынӡа ҳзымнаӡар. Ус шакәугьы ари азтцаара тақда инымхароуп, иагьыԥшаатәуп уи атак жәытәнатә аахыс ҳажәлар ахара аԥшра ахьрыгу рҟазшьаҽы. Ҳаҕацәа ихақәыртцаз шәиипхьыӡк еиԥш, уи чмазара ҽкны ихалаҽеын, ҳабла аш хнатцеит, ҳаԥшны уатцәтәи амш ҳазгәамтауа аҽынӡа ҳарлашәит. Мап анакәха, ишпеилкаатәу? Ухшара убызшәа дуртцарц, аꙫны утаацәеи уареи аԥсышәала шәеицәажәарц азы иатахума аҳәынтқарратә хшыꙫ ду?! Мап! Еитах – мап! Шәҟәы ианым иазхарымтцаз абызшәала амилатқәа рбызшәа дырӡуам, рхәычқәа иддыртцоит, убри абызшәала ассимилиациагьы ҳзыруеит – убритцәкьа ҳхы иԥнаҟом егьыртгьы-егьыртгьы ракәым!

Ус шакәугьы, ихәычугьы идугьы, атцара змоугьы измамгьы – зегьы-зегьы, аурыс иеиԥш, ақыртуа иеиԥш, аер-

ман иеиԥш, амилаҭ хдырра ҳамазароуп иахьа. Уи аҟара ҳаԥсуара еиқәзырхауа, иагьызыхьчауа иахьагьы уаҵәгьы даҽеа мчык ыҟаҳам, иагьзыҟалом. Мап анакәхагьы, уи аҟара ҳаԥсуаразы ишәарҭоу даҽеа мчык ыҟаҳам, иагьзыҟалом. Амилаҭ хдырра аныҟалоуп ҳмилаҭ аҳәк иеиԥш ианеидгыло, раԥсуарагьы рыбла ачыц еиԥш ианырыхьчогьы, амилаҭ хдырра аныҟалалак, агәра ганы сыҟоуп «Аԥсуара нахьхьи игылоу ирыхьчааит» зҳәауа шыҟамло. Урҭ иахьа иҟоуп, иагьмаҷҳам, ирацәоуп – урҭ Аԥсуара иныҟәнаго роуп.

Абасала, хыхь-хыхьла акәзаргьы, сырзаатгылеит ҳажәлар змырґьацо, ҳ-Аԥсуара аизҳазыґьара иаԥырхагоу акыкѽбак.

АԤСУА БЫЗШӘА АИҚӘЫРХАРА

Аԥсуа бызшәа ижәытәҳатәиу абызшәақәа ишреиуоугьы, ишдыру еиԥш, анарха змам бызшәоуп, наҟ иқәгатәуп ҳәа азырыҳбахьан, маҳала уи ҳәынҭқарратә программангьы ишьҭырххьан. Аха уи ус иаармарианы, чарҳәарала иуҳбоз усмызт: ҳажәлар уи аус хәымга иадымгылеит, ажәлар рбызшәала ишцәажәаҷ ицәажәон. Хыхь ишысҳәаз еиԥш, хдырра дук шрымамызґьы, зқьышықәсала иааргоз рмилаҭ цәаныррa ґәґәан, дара рзы уи кәалҳын.

Уажәы аԥсуа бызшәазы даҽеа ҳәынҭқарратә Программак рыдыркылеит. Уи иаҳәоит аԥсуа бызшәа ижәытәҳатәиу, дараҳагьы ибеиоу бызшәоуп,Ареспублика Аԥсны ҳәынҭқарратә бызшәас ишьоуп, иҵатәуп, иҵҵаатәуп, ирҷиатәуп, ахархәара ыртбаатәуп ҳәа. Ажәакала, чынс иҟоугьы, зин ҳәа акрыҟазаргьы – зегьы амоуп иахьа ҳбызшәа. Аха уи ала раԥхьатәи аҳәынҭқарратә программа хәымга шырзынамыгҳаз еиԥш, аѽбатәи аҳәынҭқарратә Программа хазынагьы ҳзынагҳом ажәлар зегьы ари аус ѽ-напыкла ианаҳамкы, ҳанахамҵгыла, аҳауа еиԥш, аҳы еиԥш, зыда ԥсыхәа ҳамам акы акәны аԥсуаа зегьы ҳанахәампш, иҳалшо аныҟаҳамҵа.

Раԥхьатәи рпрограмма хәымга рзынамыгҳеит сҳәеит, ус ауп иагьшыҟоу, аха урҭ ахьҳеит ҳбызшәа ааха ґәґәа аҵара,

аԥсуа бызшәа аҙыхь архәашьра. Иахьа ҳбызшәа иаԥырхаганы иҟоугьы убри ауп, Аҳәынҭқарратә бызшәа аҿынҙа астатус шьҭухит ҳәа башоуп, акапеи кылтҷәагьы иаԥсам, ажәлар рбызшәа иахьырҭаху, рхаҭа, насгьы ишырҭаху рхы ирзамырхәозар, уи ала имхәыцуазар, уи дмырҿиауазар рхыргәаҿы уи акульт рзыҟамҵозар.

Асовет мчра анышьақәгылоз ҳбызшәа Аԥсны ахыаҵыхәа ажәлар ишырҭахыз рхы иадырхәон, ҵарадыррак шрымамызгьы. Усҟан акәын аҳәынҭқарратә бызшәа афункциа аԥсуа бызшәа ианынанагҙоз, конституциала уи астатус шамамызгьы. ЦИК аилатәараҿы аԥсуаа аԥсышәала акәын рҿахәы шырҳәоз. Нас аҵыхәтәан аформазы апленумқәеи асессиақәеи рҿы аҙәы дықәдыргылон аҟароуп. Ԥыхьа аԥсуаа зегьы аԥсшәа рдыруан, ашьҭахь – мап, еиҳараҙак ақалақь аҿы инхо аҿар. Усҟан аԥсуа данцәажәоз игәы иҭоу нҭкааны, аԥсышәала дхәыцны, аԥсышәала иҳәон, тәым бызшәак ихы иамырхәакәа, иахьа – мап. Иахьа аԥсшәа ззымдыруа ирыздыруам, аха издыруагьы, шамахамзар, ибжамҽамноуп ишырдыруа, еиҳараҙак аԥсышәала ҵара змам, иара ус аҵара маҷны измоугьы. Аԥхьатәиқәа аԥсшәа бзианы иахьырдыруаз, аҩбатәиқәа аԥсшәагьы аурысшәагьы нагҙаны иахьырзымдыруазы. Рыҩбагьы еилаҙҩаноуп ишырҳәо. Уи рыцхарагәышьоуп. Аԥсышәала ажәа сҳәоит ҳәа иаԥшьызгазгьы, шамахамзар, урысшәала ихәыцноуп аԥсышәала ишцәажәо. Аригьы рыцхарахеит. Аԥсышәала имхәыцыз игәы иҭоу аԥсышәала инҭкааны изхәаҙом, ҳбызшәа абеиара ихы изархәаҙом. Уи амҩа ҳананыла, ҳбызшәа еиԥхьышьшьаа ҳнапала анышә иаҳҭоит. Ари ҳахьқылнаго аԥсуаа зегьы иаадыруазароуп..

Уртқәа зегьы шыҟалаз иахьоуп еиҳа еилыкка ианаҳбо. Ҳбызшәа алахьынтца еиқәатцәа анырызбоз аԥашәқәа ртцшәаарала нап аркын: уи аҙыхь ырхәашьтәын, ибжамҽамны иҟатцатәын, ан лакәзар агәра лыргатәын анарха ахьамам азы лхәычы лбызшәа илмыртцаргьы шауаз. Абасала, ҳбызшәа усҟан арадиациа ҭәҭәа иаиуз иахьоуп еиҳа ианыԥшуа ианалагаз. Аԥсуа бызшәа арҿиара иахьатәи Апрограмма анагҙаразы раԥхьа иргыланы убри ачымазара иа-

лыргатәуп, агәамсамқәа иаԥыраҳаз аԥырганы, ишьхаҙыхьны ажәлар ирзырхынҳәтәуп. Ус шаҭаху ажәлар рхаҭа агәра анырга, иагьдырҽеиуеит, ажәлар зегь рыда, гәыпҩык рымч ақәхоны иҟам.

Аԥсуа бызшәа аиқәырхара нап арктәуп ахәыҷбаҳчақәа рыла. Ақалақьқәа рҽы инхо аԥсуаа даара ауадаҩра иҭагылаз ыҟан – ирызхомызт ахәыҷбаҳчақәа. Аха иҟахын зхәыҷқәа аԥсуа хәыҷбаҳча иавганы аурыс хәыҷбаҳчахь изгозгьы. Урҭ, шәбызшәа хәышҭаара бызшәоуп идшәмыртдаргьы ауеит ҳәа агәра здыргахьаз анацәа ракәын. Урҭгьы егьыртгьы неицыланы аԥсуаа рхәыҷқәа хыцьара ишаны хәҭак аурыс школқәа рахь акәын рымҩа ахьхаз. Урҭ ҳаԥсуа культура иацәхырҟьаны изызҳауаз, иагьа ҭара ртдаргьы, азанаат бзиақәа роургьы, ԥсыуак иаҳасабала еснагь зыԥстазаара ҿаҟәоу, зылшарақәа хьысҳау ракәны иҟазаауеит. Угәы иахәаша, ари ззеилымкаауаз иахьа еилыркааура иалагеит. Убас, аҭыхәтәантәи аамҭазы Аԥсны имҩаԥысыз ахҭысқәа ирацәаҩны анацәеи абацәеи рыбла хыртын, агәра ргеит рхәыҷқәа рбызшәа шдыртдатәыз, иагьеихеит аԥсуа хәыҷбаҳчақәеи ашколқәеи рахь. Уи, хымԥада, уаҩы дзеигәыргьаша акоуп. Аха араҟа иҟалеит даҽеа уадаҩрак: зхәыҷқәа аԥсшәа дзыртдар зҭаху рахьтә ирацәаҩхеит ахәыҷқәа аҩны аҭаацәа рҽы зхатәы бызшәа змаҳаҙауа. Урҭ ртаацәа зыкәгәыгуа ахәыҷбаҳчақәеи ашколқәеи роуп. Ишаабо еиԥш, артдаҩцәеи аазаҩцәеи русура уи даара иаруадаҩуеит. Аригьы проблемахеит иахьа. Ацхыраара рытатәуп аҭаацәагьы, ахәыҷқәагьы, урҭ заазогьы.

Ажәакала, иахьа иҳалшароуп еитдагыло абиԥара ҿа рхатәы бызшәала ицәажәо, рхатәы бызшәала атдара рыманы, аԥсшәа ахаҭа аҭаацәа ирбызшәаны аҟатдара. Урҭқәа зегьы аамҭа кьаҽла, шыкәсқәак рыла ҳамч зыкәхо зтдаарам, аха уи ҳажәлар рыпстазаараҽы ихыкәкы хадазароуп, уи ахыкәкы хада анагҙаразы иаԥтоу Аҳәынҭқарратә программа, ажәала акәымкәа, аус аҽы, артдага шәҟәы еиԥш, ҳақәныҟәароуп. Уи Апрограммаҽы иалкааны хаз цәаҳәаны иарбам абызшәа ицқьаны ахархәара, аха агәра ганы сыҟоуп аԥсышәала атдара анҳау, алитературатә бызшәала ес еитда-

гыло аҽар анаҳааҙа, ҳбызшәа аҳаҭыр шьҭыхны ианҙыраага – уи азҵаарагьы ҙбахап ҳәа.

Даҽеакгьы. Ишьҭыхтәуп, сҳәеит, ҳбызшәа аҳаҭыр. Уи шпеилкаатәу? Жәытәнатә аахыс Егри Бзыпи рыбжьара ажәа азказацәа рацәаҩын. Еицырдыруа ашәкәыҩцәа реипш, афилософцәа реипш, урҭ рыҙбахә иахьагьы ирҳәоит. Хыхь зыҙбахә сҳәаз Шамы Осман уҳәарыма, Ебжьноу Сиҭ, Бебиа Ҷыҷын, Анқәаб Џьсыҧ, Гочуа Дмитри, Ашәы Ҳабыць, Киут Мамсыр, иахьатәи абипара ибзианы ҳазхаану Џьниа Синаҭ, Арсҭаа Ҟасҭеи… Ирацәаҩуп ас зыҙбахә уҳәаша.

Иахьа ус еицырдыруа ацәажәаҩцәа рхыпхьаҙара маҷхеит. Уи зыхкьо амзызқәагьы ыкоуп. Ажәытәан зегьы бызшәак ала ицәажәон. Иарбан усзаалак излацәажәо, ҵарадыррала акәымкәа, ауаа ҟәышцәа ракәын иахцәажәоз, изыҙбоз, амҩа иқәызтцоз. Ажәа ахаҭа аҳаҭыр аман: уи ҟазаран, уи закәанын, уи иахьатәи акьыпхьи, арадиои, ателехәапшреи рфункциа нанагҙон. Ажәа азказацәа иуаа хатәрақәан, ажәлар рҿы раҳаҭыр дуун. Урҭ иахьатәи апартиатәи асоветтәи напхгаҩцәа рфункциа нарыгҙон. Уигьы акәым, урҭ ҙбаҩцәан, ацәгьа-абзиа, дасу ишрықәнагаз еипш, рус иахәапшны ирыҙбон, дасу иқәнагазгьы дақәдыршәон. Иахьа аипш усҟан апротекциагьы зыкаломызт, атцарҭыша захьҙызгьы рыздыруамызт. Абас еипш аҭагылазаашьа аныкалалак ауп абаҩхатәрақәагьы анцәыртцуа, урҭ аҳаҭыргьы анроуа. Дара урҭ ауаа хатәрақәагьы аамсҭашәала акәын рыхгьы шымҩапыргоз. Уажәы урҭ рфункциа маҵурала иныкәырго ианалага, атцара змамыз, аха псабарала икәышыз ауаа хатәрақәа раҳаҭыр лакәит, атцара змоу ирытцадырҙуа иалагеит. Урҭ ркәышреи рбаҩхатәреи рцәыргараҿы бџьарс ирымаз, ажәлар зладыршанхоз рбызшәа – ҳапсуа бызшәа акәын, аха иахьа уигьы аҳаҭыр лакәит, аурыс бызшәа иапнагеит. Ишпакалеи уи? Обиективла икалоу, мчыла усзу, мамзаргьы ҳхарала акәу ишыкалаз? Иаахтцәаны аҭак ҟаҳтцап: еиқәысыпхьаҙаз абарҭ ахпагьы еицхырааноуп ҳбызшәа аҳаҭыр шылакәыз.

Апсны хаала-мчыла амилаҭ анеиларыжь, зегьы рбызшәа хаз-хазы изтцодаз, ҳбызшәагьы раҭәаршьозма, обиективла еиҳа амчра змаз абызшәа ала акәын ишеицәажәоз – уи ау-

рыс бызшәа акәхеит. Аурыс бызшәа ҳҳәынҭқарра дуӡӡаҽгьы амилаҭқәа рыбжьара ирзеиԥшу бызшәаны иҟалеит.

Мчыла усгьы ыҟан, иҟоуп иахьагьы: ҳбызшәа ззымдыруа аҙәык-ѡыцьак ирыдамзаргьы ианыҟалалак, аԥсуа акы иҳәарц иҽы анааихихуа иаразнак инеиҽаԥаны «зегь иаҳзеиԥшу абызшәала уцәажәа» ҳәа дыркуеит. Уи политикак аҭаҭаны акәым, ҭабыргуп, аха обиективла урҭ ауаа ҳбызшәа иаԥырхагоуп. Аԥсуагьы, хаала-мчыла акәу, ибызшәа нышьҭатаны, даҽа бызшәак ала ацәажәара дналагоит. Уи ҳшьа-ҳда иалалан, тәымк данаабалак, ибызшәа аацәыраагоит. Ари ҟазшьа бааԥсны ҳаргьы ҳашьцылеит, даргьы аҳаршьцылеит.

Ишаабо еиԥш, ҳаргьы ҳхаралоуп ари шыҟалаз, «Мап шәхаҭкы! – ҳәа ирҽаҳархьыр акәын. – Иаҳзеиԥшу абызшәала ҳцәажәап, аха шәаргьы ишәхашәмырштын Аԥсны шәшыҟоу. Шәара ари ҳадгьыл аѡбатәи ԥсадгьылс иалышәхзар, раԥхьа иргыланы ари зыԥсадгьылу ажәла раҳаҭыр жәба, рбызшәа шәҭа, ртасҟәа пату шәызрықәыз. Шәара аамҭа шәыцәцазар, шәхәыҷқәа идшәыртца, мап анакәха, ишәҭахы-ишәҭахым обиективла ҳбызшәа шәшаԥырхагоу шәхаҽы иааганы шәазхәыц».

Абас ҳәатәын, аха аамҭа ҳԥырхагаха, ҳахдырра азымха – ишакәхалак ианаамҭаз иаҳзымҳәеит ари ажәа, иаҳзымзбеит ари азҭаара. Ус шакәугьы, ари апроблема ҳашьҭахьҟа инҳажьыз акакәны ҳахәамԥшроуп, уи иахьа еиҳагьы актуалра аманы иҟалеит, аҳәара амацара акәым, гәнырхара ҟамҭакәа, иагьынагзатәуп. Ари азҭаара анцәырзгах, ҽырԥшык аазгар стахуп.

Аԥсуара ахьчара иазкыз амлаҽеаркраҟәа анымѡаԥысуаз акәын. Аҭакԥхыҟәра змаз ҭыпк аҽы Аԥсны араионҟәеи ақалақьҟәеи рхаҭарнакцәа алархәны аилацәажәара мѡаԥыргон. Иалахәыз зегьы аԥсыуаан аҙәы лыда. Убри лаҳаҭыразы, Аҟәантә инеиз аҙәык-ѡыцьак рыда, зегьы урыс бызшәала акәын ишцәажәоз, лара еиҭаганы илазҳәашаз дышлыдтәалазгьы. Арахь ҳаилацәажәара зызку Аԥсуара ахьчара акәхуп! Аԥсуа бызшәа нышьҭатаны Аԥсуара ухьчар ауа цьушьап! Абасала, ҭас бааԥсны ишьҭаҳхит, тәҭас аурыс

бызшәа аҽапхьа ахырхәара. Иахьа еицырдыруа, аҭоурых дугьы змоу апсыуа қыҭақәак рҽы ахәыҷбаҳчақәа ыҟан урыс бызшәала ахәыҷқәа ахьыраазо. Уаҟа жәабаҟа процент роуп иҟоу егьырҭ амилаҭқәа иреиуоу ахәыҷқәа. Урҭ рбызшәа алоуп ҧшьынѡажәижәаба процент иҟоу апсуаа рхәыҷқәагьы шыраазоз. Цабыргуп, апсуаа рхәыҷқәа рхатәы бызшәа ишахәҭоу ала ирдыруеит, аурысшәа ахьыртцогьы бзиоуп, уи рхатәы бызшәа иапырхагазам, аха егьырҭ ахәыҷқәагьы апсшәа ддыртцозар акәымзи! Аха мап, уи макьана азәгьы ихы иҭамшәацт. Ари азтцаара ахәыҷбаҳчаҽы ихыркәшахазом. Уаҟа абас ганкахьала мацара ирааҳаз ахәыҷқәа ишиашоу аурыс класс ахь ицоит. Уаҟа апсуа бызшәа ртцоит, цабыргуп, аха ишпартцои? Аҳәааныркәтәи абызшәа аипш, ахәбатәи акласс инаркны.

Абасала, абраҟа ииз, иааҳаз аурыс хәыҷы ҳхәыҷқәа дрылакны дҳааҳоит, ибызшәа ҳцоит, ҳбызшәа иҳартцазом. Даҽеакала иаҳҳәозар, ҳхәыҷқәагьы уаѡцас иҳааҳазом, уи иѡыза даҽеа милатк иаиуоу ахәыҷгьы уаѡцас дҳааҳом. Нас урҭ аныѡеидаслак еилацәажәарак аҽы аҳәы апсышәала дцәажәар, дааныркылозар акәхап «иаҳзеиҧшу абызшәала! Иаҳзеиҧшу абызшәала!» ҳәа иаҽеԥныхәо. Апсны ииз, апсуа чеицьыка иааҳаз апсуа бызшәа ирзеиҧшу бызшәаны иҟалар цәгьарас иатцоузеи? Ацәгьара акәым, еиҳа иҳакҳами? Ус анакәха, урҭ убри аѡыза акультура рылааҳатәуп. Дара рымацарагьы ракәым – ранацәагьы рабацәагьы. Уи патуеиқәтцароуп, уи культуроуп, акультуреи апатуеиқәтцареи ганкахьала мацара изыҟалом. Ажәакала, ари ҳзызхәыцша иагьыҳбатәу проблемоуп, еиҳараҳак уи азы аҭагылазаашьа ахьыманшәалоу. Мчыла акәымкәа, гәнырхарагьы ҟамтцакәа, ус ишаҭаху, уи шкультуроу агәра дырганы. Ус ианыҟамлагьы, ҳхаҭа ҳшыҳуа ҳхы агәра аҳаргароуп.

ЕИҚӘЫРХАТӘУП АПСУА ХЬЫЗҚӘА

Апсуа хьыҳқәа реиқәырхара иазкны ирыѡхьоу, ирҳәахьоу рацәоуп, урҭ уажәы ҽыц аитаҳәара салагом! Исҳәарц истаҭ-

ху – ҳажәлар гәаҟрас иаархыргахьоу зегьы ҳахьҙқәа ирныҧшуеит. Араҟагьы иҟан аобиективтәгьы асубиективтәгьы факторқәа. Ахьҙшьарақәа ирыхҟьаны «хьыҙ дуҙзак ҟәазҙа асаби ишҧаихьҙахҭәуа!» ҳәаны, хьыҙ «ҽыцк» рхәыцы инаихьҙыртәуан. Уи дара рзы акәын изҽыцыз, аха изтәытцәкьаз рзы уи ауҽыцхыз, Кәрыжәаа ирықәлан. Ахьҙ «ду» ҳәа иҟоугьы ианихьҙыртәуаз дсабимыз цьушьап! Абасала, аиҳабы пату иқәтцара, уи Нцәас дшьаны («еиҳаб дызмам нцәагьы димам!») ихьҙтцәкьа ахьырымҳәауаз амилаҭ ҟазшьа бзиақәа ишыруакугьы, обиективла аҧсуа хьыҙқәа рырзраҽы хадара аманы иҟалеит. Уи амилаҭ ҟазшьа, ахдырра хьысҳарагьы анацла, аҧсуа ихьҙ ала дшаҧсыуоу узымдыруа дааҟалеит. Ижәла мацарала аума, ихьҙ алагьы дызмилаҭу удыруазар ауми!

Иҟан мчыла усгьы. Аҧсуа школқәа анадыркыз, иахаану ибзианы иргәалашәоит, артцаҩцәа ашколхәыцқәа рыхьҙқәа аргамаду цәгьацәыҧхамшьарала ишырыҧсахуаз. Уи азы аҭаацәа рзингьы ыҟамызт, аҳәынтқарратә закәангьы ыҟамызт. Аҭыҧ хьыҙқәа реиҧш, шәҟәыда-быҷшәыда, документк ҟамтцазакәа, акласс аҽы иахьтәоу рнацәа нарықәкны ирыҧсахуан рыҧсуа хьыҙқәа. Асаби дииргьы, ақыртуа хьҙы ихьҙыртәуан, ақыртуа хьыҙқәа апропаганда рзыруан. Усҟан уи еиҳа имариан. Аҧсны ақыртқәа амчра ргааҙа аурыс хьыҙқәа аҧыжәара рыман, апропаганда ҟартцон. Ари аус аҽы ақьырсианрагьы рхы иадырхәон. Урҭ раҧхьа, Аҧсны аҭырқәа инапаҽы ианыҟаз – аҧыжәара рыман амсылман хьыҙқәа.

Абасала, хыхь ишысҳәаз еиҧш, ҳажәлар рполитикатә ҭагылазаашьа зеиҧшраз ҳахьҙқәа ирныҧшуеит.

Жәытәнатә аахыс иҟан аемиграциақәа, аибашьрақәа, милаҭк даҽа милаҭк рҽы амчра анроуаз – урҭ цыхәаҧцәарак рымамызт: ажәларқәа еилатцәон, еилатцәон урҭ рбызшәа, рыхьҙқәа, рыжәлақәа, еилатцәон урҭ ршьа. Убартқәа ирыхҟьаны, иахьа адунеи аҽы даара икҽахоу жәларык ракәымзар, ацивилизациа змоу ажәларқәа уи аҭоурыхтә процесс иацәцаз ҳәа жәлар ыҟам. Урҭ рышьақәыргәгәаразы аҽырҧштәқәа раагара салагом, иагьаҭахым. Аилатцәара ыҟан, цабыргуп, аха избан ганкахьала? Зегьы рыхьҙқәа шьҭаххуеит, аха ҳара ҳахьҙқәа шьҭызххьада? Ижәбахьоума

урыск, қыртуак, бырзенк, ерманык, тырқәак псыуа хьзык ихьзны? Избан? Иҳамазами, иаххәап: Ахра, Адгәыр, Астамыр, Гәында, Амра, Хьыбла уҳәа реипш зҳәара мариоу апсуа хьызқәа милатс иҟоу зегьы ирзеипш хьызқәаны иҟалартә? Аха мап, псыуа хьызқәоуп, ишпаратәаршьауеи! Урт уаа пагьақәоуп, ҳара ҳаипш зегьы рхы иатәаршьома! Ҳаргьы ҳпагьоуп, табыргуп, амцхәгьы ҳпагьоуп, аха ҳара ҳпагьара ус еырбашақә ахышьтыхра иаҷыдахаз, апстазаараҷы ҳажәлар иахьҳахәаз маҷуп.

Ахьз – уи хьарпшга мацарам, уи амилат елементқәа ируакуп, амилат бызшәа иадҳәалоуп, уи ҟазшьарбагоуп, зегьы-зегьы реиҳа уи шьтрамырзгоуп, ажәлар ртоурых, ржәытәра, рыбзазара зегьы рыхьзқәа ирныпшуазароуп. Абызшәа шҷио еипш, ахьызқәагьы ҷиозароуп, ицәыртуазароуп ахьз ҷыцқәа. Иҟоу реиқәырхара, аҷыц арҷиара – урт еснагь еицызароуп.

Азеижәтәи ашәышықәсазы аурыс хьызқәа рҷы ицәыртцит ахьз ҷыцқәа: Лиубов, Вера, Надежда; асовет аамтазы Мелор, Владлен уҳәа реипш иҟоу. Рапхьатәиқәа хпа иаабац-иҳаҳац ажәақәа, ҳәоу хәтала – хьызҟақәан: абзиабара, агәрагара, агәыгра. Аха нас урт хатәы хьызқәахеит. Усҟан ицьазшьаз ҟалазаргьы, нас ирласны иашьцылан, ажәлар ирылатцәеит. Уимоу ҳаргьы иаарымаадеит, избанзар, иҷыцын, имоданы иҟан. Избан ҳара ҳхата изаҳмырҷиара апсуа хьызқәа?! Избан ҳзашьтоу амазеи, тәымбызшәак иарҷиаз ахьз? Убас ааигәа иҳарҷиаз хьзуп Наала. Зны ицьаҳшьашәа ҳҟалан, аха нас ҳашьцылеит, ҳажәларгьы ирылатцәеит.

Иҟоуп игәыгәтажьхаз ахьз ссирқәагьы: Дамеи, Камыгә, Тамшьыгә, Езыгә, Шьахәсна, Шьамсиа, Шьамина, Аишьа, Атиа, Ханифа уҳәа ирацәаны. Зны ицәыргазар, нас уртгьы модахон, Асидеи, Мадинеи, Есмеи реипш.

ИТЫНХАДАХАЗ АЖӘЛАҚӘА

Ажәлақәа ртоурыхгьы кыр идырххахьеит, еиҳаразак 80-тәи ашықәсқәа рынтцәамтазы. Ақыртуа кьыпхь аҷы зынза

атцәы иахатцаны инарҳәы-аарҳәуа армаҕырма ишырҭаху ирыхцәажәо иалагеит. Хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, жәытәнатә аахыс ажәлақәа еилысхьеит, еилдырххьеит, тәым шьа злам жәлар ыҟазам. Аха ажәлақәа рыла иахьа ауаԥы милатс дызтәу ҳәа иаахтны аҳәара цәгьацәыԥхамшьароуп, зхы пату ақәызтцо ауаԥ ҟәыш ихы иатәеимшьозароуп. Ари азтцаара акны ауп аҭак шыҟатцалатәу: ижәла акәым ихаҭа иахьа дызустада, милатс ихы шԥеишьауеи? Дыҟами аҙәы, иԥсуа жәла узавамкьакьауа иҿаҿаза, арахь Аԥсуара ҳәа гәырԥынтцакгьы иларшәҙамкәа, аԥсыуасгьы зхы зымшьауа! Уи аԥстазаара ус ишьақәгылеит, дызлиааз ртәы илааҙахеит – ус даа҃оуп. Урҭқәа гәамҭаҙакәа ижәла уахьынҳаланы уаԥсыуоуп ҳәа дукыр, мамзаргьы уаԥсыуаҙам ҳәа – иунатои?

Аха уи ачымазара ҳара ҳҿы иҟам. Ҳара ҳҿы иҟалаз еиҭах, амилат хшыԥдара иахҟьаны, аԥсуа жәлақәа зегьы ҳзеиқәмырхеит, анкьаҙа зны иҳаланагалазгьы, ҳгәылацәа ишыҟартцо еиԥш, афырҳәа урҭ рыжәлақәа рԥсыуатәуа акәымкәа, ҳрыхзыҙааны рыжәлақәа еиқәҳархон. Уигьы иҳаноумыжьша ҳагхақәа иреиуоуп.

Ҳара ақыртуа хьзы Амеран ҳаиҿеырбаны ианышьҭаххуаз, ҳара иҳаман ажәла Абрыскьыл. Урҭ ангырцәаха рыжәлагьы рыԥсахит Булискериа ҳәа. Иахьа Булескериаа жәытәла ԥсыуа жәлан, Абырскьыл акәын ҳәа роуҳәар, даараҙа аиаша аилкаара иашьҭоу ууазаргьы, рхахьы ирзаагом. Аманкуртцәа реиԥш, урҭ рхылтцшьтра рхадырштхьеит. Обиективла ҳазнеиуазар, уи зшәыхьзеи ҳәа ҿԥныҳәакгьы узыҟатцом: имилат аницәыз – аус злаз уи акәын – ижәла дзахьынҳаларызеи, дызланагалаз амилат ртәы иақәшәо иҟаитцеит. Ҳәара аҭахума, иара иакәҙам, дызланагалаз амилат хшыԥ ауп иҟазтцаз. Ус шакәугьы, ажәлақәа рыпроблема ыҟоуп, уи ҭцаатәуп, рҿеишьа змоу – рҿеитәуп. Иаххәап, ҭауади-аамстеи рхатәы гәапхарала рыжәлақәа ақыртуа жәла аформеи агыруа жәла аформеи рыла ирыԥсахит. Иагыруахаз иоуҳәои, аха аԥсуаа ари иахьанҙагьы иныҟәыргоит. Иаамҭоуп уи арҿеира – уатцәтәи амш иазхәыцны, рҿадыршьцылааит рыԥсуа хьзы.

Иҟоуп ԥ-жәлак змоугьы: Кьахьыр-ипа–Бениа, Зыгә-ипа–Гагәлиа, Баснык-ипа–Сиҧинава, Шьақар-ипа–Цьугье-

лиа, Цьыць-ипа–Кардиа уҳәа ирацәаны. Тырқәтәылан инхо апсуаа ҳашьцәа апхьатәи ауп ирдыруа. Ус анакәха, амҳацьырра ашьтахь ҳажәлар атарадырра анрымамыз аамтазы, ашәкәтаԥра аныказ аԥбатәи ажәла рытаны ашәкәы иануртеит, ус иагьаанхеит. Иахьа ишьақәыргылатәуп атоурых тцабырг, ишьақәзыргылахьоугьы ыкоуп. Асаркьа еицакьа ҳанпшылошәа, ҳажәлақәа еицакны ианбанзаныкәааго?! Ииаша-ииашам, дасу ижәла дашьцылеит, аха ужәлатцәкьа пшааны уҽеауршьцылар, ҳақуп.

АҨИАРА – АПРОБЛЕМАҚӘА РПРОБЛЕМА

Ауаԥы иааҙара мариаҙам, ииашоуп, аха ҳазхәыцпи уи иацу агәыргьара. «Хәычы дызлам уаԥы дзыччом» рҳәоит. Итцабыргытцәкьаны, асаби иира, уи изҳара, рапхьа даныччо, ишьаҧа анеихиго, дбажәгәаламуа ашта данықәу, рапхьатәи ицәажәара уҳәа ирыцу агәыргьара иреиҳаҙоу гәыргьароуп атаацәа рзы. Уи агәыргьара аҙәи ԥыцьеи рҧы иаанхар, атаацәа ргәыргьара рхала иааныркылоит. Аха апстазаара дутцәкьа – аԥнатеи аштеи уи агәыргьара анрыгым ауп. Абасала, агәыргьара згым аштә ҳаннықәыпшлак иаабоит хәԥы-фԥы инеиҳангьы аишьцәа еивагыланы, раҳәшьцәагьы рывагыланы. Усҟан ухаҧы иузаагарыма урт раазараҧы атаацәа рцьабаа? Мап, анапшԥы иакәым, зегьы зыхшаз, иагьызаазаз рантцәкьагьы урт лаапсарақәа, пхызк аипш ауп ишылгәалашәо. Уи ибзианы илгәалашәо икьатеиптцәагаз урт рхәычроуп.

Ажәлар рҧы жәытәнатә аахыс шаҟа ҳатыр рымоузеи атаацәа ду! «Урт Нартқәоуп!» рҳәон. Ажәлар рҳәамтак аҧы Нартаа быжьԥык аишьцәа ыкангьы рҳәоит. Уи машәыршәа ирымҳәаҙеит: атаацәа ду быжьԥы аишьцәеи урт раҳәшьцәеи – уи ҳатырын, ихьзын-ипшан. Ицьоушьаша, атаацәа ду рҧы зегь круцәоуп, ицьабацьафаны иааҙоуп, убри ақнытә, урт апстазаараҧы имԥахкьаҙом, еснагь ртып рыпшауеит. Зегьы-зегь реиҳа аишьцәа рыжәԥахыр ғәғәоуп, еицхыраауеит, еибахьчоит. Уигьы акәым, урт рыкәшамыкәша

иҟоу зегьы рзы шаҟа игәазырҳагоу шәазхәыци! Сара арҭ ацәаҳәаҟәа анызыѡуа сыбла ихгылоуп исзааигәоу аҭаацәарақәа, урҭ сахьрызхәыцуа амацара шаҟа агәахәа соуазеи! Агәра ганы сыҟоуп аишьцәа – Нарҭаа, раҳәшьцәа – Гәындараа аныжәбауа ма шәанрызхәыцуа, убри аѡыза ацәанырра шәаргьы ишшәоуа ала.

Ажәлар злашьақәгылоу аҭаацәа рылоуп. Ус анакәха, аҭаацәара ду, изжьрацәароу рнаѡсгьы, ажәлар рзгьы игәадуроуп. Быжьѡы-ааѡы аишьцәа ахьеидгылоу ҭаацәарак, уаа шәѡык аҳәаҳәала иҟоу аҭаацәара ираѡсуеит, избанзар, урҭ рышәѡыкгьы хаз-хазы иҟоуп. Абасала, аҭаацәа ргәыргьара – ажәлар иргәыргьароуп, аҭаацәа рымч – ажәларгьы ирымчуп. Ари зхыҵхьаҳара рацәоу ажәларқәа рҿы уиаҟара аҭанамкуазаргьы, ҳара, аҧсуаа ҳҿы даараҳа акрызтцазкуа зтцаароуп.

Аҧсуа ҭаацәара ианакәызаалак иҩҭәан. Уи зырҭәҭәоз аламыси аҳәоуеиқәшәареи ракәын. Хыхь ишысҳәахьоу еиҧш, аҷкәын аҭаацәара даналалоз иани иаби ирдыруазар акәын ҭацас ироураны иҟоу лҭаацәа зустцәоу, лыжәла, лдацҧашә. Еилибакааны еиднагалаз аҭаацәа рыхьҳи рыхьымҳги акын. Ҳәоуеиқәымшәарак ҟаларгьы, анахьгьы арахьгьы рхы ааилакны еилацәажәон, имырҳауҳаукәа реимак аҭыҧ иқәыртцон. Ахшара змоу аҭаацәа реилытцра ҧсра-ҳрак аиҧш иахәаҧшуан. Аилытцра азтцаара ықәгылозар, мзызс иҟаз акызаҭәык акәын; ахшара дрымамзар. Иара уигьы Абзыҧын акәын иахьыҟаз. Аҭаацәара аҧтцараҷы аилибакаара атцас бзиа иҳамаз, ҳмилаҭ ашьақәҟьара нап анадыркы, уигьы шьақәдырҟьеит. «Арҧыс игәаҧхаз дааигароуп, аҧхәызба илгәаҧхаз диццароуп» ҳәа атцас бзиа иреицакны апропаганда ҟартцо иалагеит, аҭаацәа ралахәра иаҷаргыланы. Мамзаргьы аҧсуаа ахаангьы ҟазшьас ирымазма арҧызба иитахым дизаарго, аҧхәызба илзымдыруа дирҭауа?! Аҭаацәа ралахәра аҳәгьы дланарҟәуамызт, ицәа ҧнаҿуамызт, уи хыцәкыс иамаз, иманшәалоу, зхәоу еиқәшәауа аҭаацәа раҧтцара акәын. Ари аус аитцаҟьараҷы асахьаркыратә литературагьы цырхагамзар хырҳага азыҟамтцагәышьеит усҟантәи аамтазы.

Аҭаацәа ралараҽы акраҵанакуан амилаҭрагьы. Убызшәеи, уҵаси, уқьабзи ззымдыруа аҭаца дуланагалар, иҷыданы ауадаҩраҟәа уҭаацәара иаланагалон: жәа мҳәаҙакәа, ҟазшьала еибадыруаз, уажәы рыбызшәагьы еибамкуа, рҟазшьагьы еиқәымшәауа иҟалон. Уи рҽацәырыхьчон ҳабацәа. Иуаҩу, дызмилаҭзаалак, пату иқәыртцон, аха аҭаацәара азҵааараҽы ианнеилак, рҭаацәара еиҳа изламаншәалахаша иазхәыцуан.

Урҭкәа зегьы ҳцәеипхьыттауа ҳалагеит уажәы. Уи ахалагьы иҟамлазеит: ҳбызшәа иаԥырхагахауа, уи аҙыхь дырхәашьуа ианалага, амилаҭкәа зегьы аҙә ҳауми, ҳара уара деилаҳҳуам ҳәа ддырҳәауа, уи иҷыданы апропаганда азыруа иалагеит. Амилаҭеилыхра – уи политикоуп, аҭаацәа раԥҵараҽы аполитика усс иамоузеи, аха ҳажәлар дырлашәуан, еилызкааузз уи иаҽагылар милаҭеилыхҩыс дрыпхьаҙон. Ус ишааиуаз, даҽа милаҵк еиуоу ҵацак данрыланагалалак, аҙәы акы ҳзимҳәандаз, анаџьалбеит, ҳәа ипҳәысызгьы ихаҵазгьы, илыгажәызгьы иҭакәажәызгьы ршьапы иқәгыланы жәытәнатә аахыс ирдыруаз, ԥстазаарас ирымаз рҵасҟәа нкажьны, рыуацәа ҽыцкәа ргәы аҟаҵара иалагон. «Уара, шәызҽу закәызеи, урҭ пату рықәышәҵа, аха шәхы наганы ирытцашәымҵан!» ҳәа разҳәозгьы ҵынха дырмоуит. Амилаҭ хшыҩ ахьыҟам уаҳа ишԥаҟало! Абарҭкәа зегьы анеицыла, аа, ҳахькылыргаз! Акы, еицлабны «ажәларкәа реиҩызара» зчаԥоз рыпсуара дырҙит, агырқәа инарылазҩа ицеит, Гал араион инхоз апсуаа рапхьа инаргыланы, иара убас ҵауади-аамстеи рхылҵшьҭраҟәа ргьыракгьы. Ҩба, аҭаацәарақәа анкьатәи рыгәгәара ԥсыҳехан, уажәы урҭ реилаларагьы реилыҵрагьы мариахеит. Урҭ, аҽиара иаԥырхагоу, ааҙара зырхьысҳауа ракәны иҟалеит, аҳәсақәа рыпатугьы ланарҟәуеит.

Абасала, ҳҽапхьа иаакәгылоит азҵаара: изеиԥшрахозеи уаҵәтәи апсуа ҵаацәара? Ари убасҟак зҵакы ҭәгәоу, акырҙа зҵазкуа зҵаарооуп, «Ирлахьынҵахозеи ҳажәлар уаҵәы?» ҳәа азҵаара ыкәоургылозар иаҩызоуп.

Зегьы рапхьаҙагьы, апсуа арԥыс аҭаацәара анапитцауа, аформазы акәымкәа, апсуа ҵаацәаратәҟьа апитцозароуп:

ҩызас иалихыз даҽеа милаҭзаргьы, ирхылҵуа иаҧсыуааны рааʒараҷы ихьысҳамхароуп. Уи азы лара аҭаца лхаҭа дызланагалаз рбызшәа лҵозароуп. Ари иаҵшьны изазгәасҭаз, аҧсуа даҽеа милаҭк иатәу ҧҳәысс данааига, ирхылҵуа ран лыбызшәоуп ирҵауа. Аҧсуа ҧҳәызба даҽеа милаҭк диццар, лыхшарагьы ларгьы дызланагалаз рбызшәоуп ирҵо. Лара лбызшәа злырҵо маҷҩуп. Анахьгьы арахьгьы ҳара ҳауп ибжьаʒуа. Ус анакәха, ари азҵаара, уажәрааиʒа аиҧш, ахы иаушьҭны акәымкәа, изызхәыцтәу акоуп. Аҧсуа хацәа рахьтә хырқьиагас ирацәаны исаҳахьеит: «Схәычқәа аҧсшәа рыздыргәышьом, сгәы иалоуп, аха ишҧаҟасҵари, ран лбызшәа ауп ирҵаз». Ари аҩыза ахырқьиара ҳаҧсуара иахәаʒом, иаб итҵәҩаншьапгьы азеиқәырхаʒом. Убри ауп изызхәыцша. Иазхәыцтәуп ианаамҭоу: ауаҩы аҭаацәара даналало раҧхьа иргыланы убри ауп дзызхәыцша.

Абас еиҧш иҟоу азҵаара ҳаналацәажәо ҳхаҷы иааганы ҳазхәыцроуп ҳагхақәа ратқыс уи ҳрыцҳарақәа ишреиуоу. Даҽеакала иаҳҳәозар, ҳажәлар убри аҩыза аҭагылазаашьа рыртеит, абас ҳабжамҽеамхартә еиҧш. Аха уи иаанагом ус зыхьыз зегьы иранажьтәуп, анаҩсгьы дасу рхы ишааҭашәо ҳбызшәа азныҟәара азин рытатәуп ҳәа. «Схәычқәа ран лбызшәа ауп ирдыруа» ҳәа хырқьиара ҟазҵауа аʒәык-ҩыцьак ирасҳәахьеит, ус анакәха, рконституциатә зин рхы иадырхәарц: ауаҩы аҭаацәара даналалалак, азин имоуп иҧшәма ижәлахь диаигар, мамзаргьы ихаҭа лыжәла шьҭихыр. Урҭ, ҳәара аҭахума, исызгәааит, аха баша ргәы ндырхеит: уан лбызшәа мап ацәкны, уҧҳәыс лбызшәа анышьтух, лыжәлагьы зышьҭумхраны иҟоузеи?! Ҩбагьы, урҭ рылашәра знымзар-зны иахьнамырхәыр ауʒом, еиҷьми заа ираҳәазар, заа рыгха рҽеизар. Угха уазҳәо узҭаху иоуп, уи ҭабуп ҳәа иаҳәатәуп, угәааргьы уара ухоуп узызгәааua. Уи знымзар-зны еилукаауеит, аха усҟан «удәыҷба цахьеит», иабаҟоу!

Зангьы забгьы аҧсыуааны, зхәычқәа аҧсшәа ззымдыруа – рхыҧхьаʒара хараʒа еиҳауп. Урҭ ҳәатәыс ирымеи? Рыʒбахә хыхь исҳәахьеит, аха абраҟагьы иацыстҵар стахуп. Аҧсуа ҳәсақәа раҟара змилаҭ хдырра лаҟәу даҽеа милаҭк ыҟамзар ҟалап. Зегьытҵәкьа – мап, аха реиҳараҩык. Лыпҳа

дҭəы-дыԥха дахьныӄəнаго лбар, Аԥсны анҭытц, аҳəаанырцə акəзаргьы, длышьҭуеит. Лхатцагьы дазаалгоит. Хатала издыруа ыӄоуп «аԥсуа иатцкыс атəым милат еиҳа аԥҳəыс дныӄəигоит» ҳəа зыхшара иразҳəоз. Урҭ аныҩеидас раԥхьа знапы зӄьаз иццеит. Излареиԥшымзеи урҭ иахьа ҳазқəызбо анкьа ажəытəтəи атəцəа рыҭира? Излеиԥшым акоуп: анкьа Аԥсны аҳ иҭины рыхə ытцихуан, уажəы ранацəа хəыдаԥсада ирырҭоит. Излеиԥшу – усӄангьы уажəгьы ҳажəлар ирыцəдырʒуеит, ҳгенофонд иагдырхоит.

80-тəи ашыӄəсӄəа рынтəамҭазы Цаленџьыха ԥсрак ахь Аӄəантə шьоук цеит. «Ашьха ақəцəан қəацə хəычқəак аҽаԥсоуп, – иҳəеит ирыцыз аʒəы иџьашьаны. – Амашьына ҳанақəтц ҩ-саатк шьапыла амҩа ҳақəын. Ҳахьҩеиз, ҩыџьа аишьцəа рыхəсақəа аԥсыуаауп…» Урҭ ранацəа «абзиахəқəа» «аразӄы бзиақəа» зырҭаз роуп, хымпада!

Ченгиз Абганба игəы иалан иҳəон: абри аҩыза арыцхəра уа Тырқəтəылангьы иӄазаап! Ус сҳəеит ҳəа, аҳəсақəа рыхшара хазы ираաʒома – иабаӄоу ахацəа?! Нас, уԥшыр, атцыхəтəан аб дҽаҳəатəха дықəхоит. Ус, ауаа иахьырбо!

Ҳажəлар рхыԥхьаʒара нтқааны ишаҳзымдыруа еиԥш, иҳаздыруам урҭ рҭагылазаашьагьы. Убарҭ иреиуоуп шаӄа ԥсыуа ҭаацəара ыӄоу, урҭ рахьтə арԥарцəа шаӄаҩы, атыԥхацəагьы шаӄаҩы. Уигьы акəым, ҳара иаадыруазароуп шаӄа ҭаацəара еилытцны иӄоу. Урҭ реилкааразы асоциологиатə ҭтцаара мҩаԥгазаргьы ауеит. Ус акəу, егьыс акəу, атаацəара иаламлаци еилытцхьоу атаацəареи рхыԥхьаʒара угəы удмырхьуазар, угəы иахəо ҳəа егьыӄам. Ианаамҭоу атаацəара апҭцара ҳажəлар рҽы ианакəызаалак ипроблеман, аха иахьа аиԥштцəӄьа уи ҳныруа ҳӄамлацт. Избан? Мзызс иамоузеи уи иахьа?!

Раԥхьа иргыланы ажəытəтəи атрадициа ҳашьаҳауеит иахьагьы, икажьтəуп арԥыс аррамаҭзура данахыслак, днеиҩеиуа агаҽа даваҭаны акəымкəа, атаацəара далагалатəуп. Ари традициангьы иӄатцатəуп. Усӄан имаҷхоит амҩахӄьарақəагьы ацəгьоурақəагьы. Аҽиарагьы убасӄан ауп ианыӄало.

Ари азтцаара еснагь иаҽадыргылоит нхарҭала иахьеиқəшəам, еиҳараʒак ақалақь аҽы инхо. Урҭгьы ракəым, заб

игәаратаҽы инхогьы мзызк иԥшаауеит: иаб иргылаз ахан иатәамшьакәа, ҽыцк аваиргылар итахуп, арабцәа рыѡнымаҭәа уҳәа итахраҟәа рацәоуп.

Аханкәеи аѡнымаҭәеи рыʒбахә анысҳәах... Анхара-анцыра жәынгьы-ҽангьы ҳаҭыр анрымамыз ыҟамызт, аха урҭ иаразнак раҳаҭыр лаҟәуан аҽырбара амацара ианазкхалак. Анхара ду ауаѡы ила ианҕарха, уи музеиуп, ажәлар рҽы ҳаҭыр дук амаʒам. Ус акәымкәа, зынхара аѡцам рзы: «Нхарала иҕаруп, аха уаала ибеиоуп! – рҳәон ирызгәдуны, иагьнацыртцон: – Урҭ раԥхьаҟа рынхара-рынтцыра зеиԥшрахо жәбап!» Аха иахьа зегь анхара бзиаҟәа ҟартцеит, уи аганахьала иҕару маҷуп, даҽа зтцаароуп ахан дуқәа уаѡԥсыла иахьынʒабеиоу. Иахьа уаѡԥсыла аҕарра еиҳа иаҳныԥшуеит хыбрала аҕарра ааста. Насгьы апсуа ицәаѡамыз амешьчанреи адәахьтәи аҽырбареи ҕәҕәаны иҳалалеит. Урҭ иаабахьоу, ҳгәахгьы ҧызтцәахьоу ачымазара ҿккәа ирыцкноуп ишыҟалаз. Уи ачымазара ҳныԥшуеит ҳапстазаара зегьы аҽы: абзиараҽы, ацәгьараҽы – шьаҽацыԥхьаʒа.

Апҳәызба аѡнра дцеит. Ҳәара аҭахума, «лыҿʒаны». Нас хынҵаѡынҵарахеит: ачара иахьыгʒаны деихрартцароуп. Рыпҳа дызланагалаз, ирымбац рыуацәа ҽыцқәа зыршанхаша аѡнымаҭәа, адәнымаҭәа, ахьыматәа рыпшаароуп, иахҵнырцозаалакгьы. Мап анакәха, ахьымʒг ргеит. Иеиԥшу деиԥшуп, аха иеиԥшым? Уи атцас ахьынтәааз иахьатәи аҽар иабардыруеи! Ҳтцас хазына «аихратцара» хырбгаланы атцакгьы аформагьы ыреицакноуп ҳтцасҟәа ишрылалаз. Ажәакала, ҳчараҟәа ҳархьантоит, иҳаруадаѡуеит, зымч ақәымхауа ацәҳаршәауа аҽынʒа инаагоит.

Аԥьабаа аҽгьы ихацәтәыму рацәахеит: ҳҟьабз бзиаҟәа нышьтатцаноуп урҭ шышьтаххыз. Урҭ зегьы адәахьтәи аҽырбарахь ииасуа иалагеит.

Уигьы акәым, атаҳмадацәатцәкьагьы адәахьтәи аҽырбарахь ииасыз рацәаѡуп: зегьы шәышықәса «рхытцуеит». Аҽаргьы ус иҳааʒо ҳалагеит. Шықәсык зны аҳәаанырцәтәи журналистцәақәак срыцны қытак аҽы ҳнеит. Адырра зыртахьаз быргк апҟараҳәа ҿыла ашта дааталан, ахьышәтҳәа дылҿыжәтцит. Уахьынаихәаԥшуа иубартә иҟоуп 70-ҟа

шықәса шихытцуа. Асасцәа руаҙәк дҳазтцааит абри иаиз шаҟа шықәса ихытцуазеи ҳәа. «Шәышықәса!» – иҳәеит апшәмацәа иреиуаз арпыск. Асасцәа аапышәырччеит.

Аиаша сҳәар ауми, иаапхасшьеит. Араҟа амцҳәара затахузеи! Насгьы ашықәс рацәа антцра хатцарас иалоузеи?! Уи псабаратә закәануп. Дҟәышын азы, мамзаргьы дфырхатцан азы инитцит узҳәома? Ус сҳәеит ҳәа, уалаҽхәаргьы иабаргузеи. Аибашьреи аколнхаратә картоҩеи зыхганы 90–100 зхытцыз дзумырҽхәари, аха убасҟангьы уи тцабыргызароуп. Амц зҳәауа ауаҩы «абарбарҩы» ҳәа ишьтоуп, пату имазам. Ус – азәы, ус – ҩыцьа, ус – жәаҩык. Аха ус ирацәаҩны ианыҟала, нас ажәлар зегь рахь ииасуеит. Ҳаҩоу ижәлар ирзырҳәаааит «урт уаа барбарқәоуп» ҳәа. Уи иаанагоит: «урт уаа ҽхәацәоуп, ирҳәо агәрагара уадаҩуп». Ус апсуа ицәаҩам. Иҟам-иным рҳәарала ҳажәлар кыр имҩахырҟьазаргьы, анаҩс ҳхы ҳазхәыцроуп. Апсуа иаартра, ииашара шьақәҳаргыларoуп. Апсуа ҟазшьала дуаҩы пагьан. Ахьзи ахьымзҕи еилыхны дрыхәапшуан. Шәынтә изеиҩьу акакәзаргьы, хьымзҕуп ҳәа ипхьазозар, дадгыломызт. Убри апсуа ҟазшьа азин инатомызт ихы амацара азхәыцра, уи дашьаҳауан. Иаҳҳәап, арпыс итаацәа дырҷытцуазар, мамзаргьы игәапхаз апҳәызба лани лаби лыда дрымамкәа, урт рышьтахь аҩнатә қьаптахозаргьы, хатәара ацара изыгәаҧьуамызт, аҽпныхәа дацәшәон. Иҳәатәуп: ари ҳара иаҳмыхәо пагьароуп, еиҳараҙак иахьа. Нас упшыр, апҳәызба бзиеи уи лынхара бзиеи тәымк инаганы инаиртоит. Амала, усҟангьы урт ирхылтцуа иапсыуааны ираазар ҳәа умшәан, ҟалашьас иамоузеи! Дкитаизаргьы, драпзаргьы, ижәлагьы, имилатгьы, ибызшәагьы, итцасгьы, иқьабзгьы ҳахзызааua иҳахьчароуп. Ҳхазы атцкыс ауаа рзы ҳразуп! Аха арахь упшыхыр, иахьатәи ҳарпарцәақәак Апсны антытц хатәара ицозар ихьымзҕуп ҳәа ирыпхьазазахуам! Ус анакәха, ҳахьзи ҳахьымзҕи рыхьчараан ҳнапшы-ааапшуеит: араҟа, Апсны алартаҷы, апсуа иҟазшьа ҳақәныҟәоит, аҽпныхәа ҳацәшәаны, аха Апсны антытц уи еилаагар ҟалоит, уаҟа азәгьы ҳизгәатазом, азәгьы ҽпныхәа ҟаитцазом азы. Ари шпеилкаатәу: ахьзи ахьымзҕи дәахьтәи ҽырбагоу, ҳшьа-ҳда иалоу акакәу?!

Абасала, ахьӡгьы ахьымӡгьы атцыхәанӡа иаҳзымыхьчауа, ианаҳахьчогьы ианҳзымыхьчогьы ҳхы ҳапырхаганы ҳанаанхо рацәоуп. Уажәшьҭа иаамҭоуп урҭ еилырганы рызхәыцра, рҭып ақәтцара. Ахьӡи ахьымӡги зшьа иалоу дпагьамхарц залшом. Уи имилаҭ ҟазшьаны иҳамоуп. Апагьара ҽхарззаларам, хышьҭыхроуп, ус анакәха, аҟәышрагьы ацзароуп, ҳажәлар ринтерес аҽынӡа иҳаракызароуп. Ауаҩ пагьа ихы пату зақәитцо ижәлар рхыпша ашьҭыхра, ипсадгьыл дапатриотны ихы ааирпшырцазы ауп. Даҳгәалаҳаршәап Ацьынцьтәылатә еибашьра дуӡӡа апартизан Мхонцьиа Хынтрыгә. «Иван Абхазец» ҳәа хьыӡшьарас изышьҭихыз ижәлар ргәымшәара шигәымшәароу, ижәлар рпагьара шипагьароу, иамукәа дҭахозаргьы, ижәлар рыхьӡала дышҭахауа нахьхьи ҳажәлар ззымдыруаз идирдырырцазы акәын. Апсуа ипагьара атцакы абас иҟазароуп, ус ианыҟамла, уи ипагьара баша ҽхарззаларoуп, цакык амаӡам, ҳатыргьы ақәны ҳәа иҟаӡам.

Сажәа хыркәшауа сазаатгылар стахуп аҭаацәа реилытцра азцаара. Угәы узырхьша – уи иахьа даара имариахеит: ҳҳәоу еиқәымшәеит, ҳаилытцуеит рҳәар, аусӡбарҭаҷы ишышәтаху, бзиоуп ҳәа иааилдыргоит. Уи закәануп, аха иапызтцада уи азакәан, иарбан милаҭ цасу изыкәныкәаз уи анапыртцоз? Азакәан ажәлан иалбганы иааӡом, уи апызтцауа традициак иқәныкәоит, ажәлар рзеипш интерес ахьчара иазкхоит. Аҭаацәаратә ҳәоуеиқәымшәара зыхкьаз амзыз еилырганы, иӡбаны амҩа иқәызтцауа иахьатәи азакәан обиективла ҳазнеиуазар, уи ажәлар ринтересҟәа ирҷагыло закәануп. Сгәы иаанагоит, анаҩс убри азцаара, Иреиҳаӡоу Асовет азин ала, ҳажәлар ртцас иқәныкәаны, ринтерес ахьчо иҟатцатәуп ҳәа. Уи ҟаларц азы хатцеи пҳәыси реилытцра азцаара, ауаа ҟәышкәа адгаланы, апсуатцас ирыӡбо иҟатцатәуп. Усҟан еиқәдырхоз аҭаацәа рацәаҩхон. Еилымцыр ада псыхәак ахьыкамлаз – аӡбарҭахь ирышьтрын. Ажәакала, уажәазы азакәанпшра атәаны, ари азцаара ахы иоушьтны, аҭаацәа реилыхра иазкны иҟоуп, ииаанкыланы аҭаацәа реиқәырхарахь ахы рхатәуп.

Адин – иарбан динзаалак, амилатқәа еиднакылоит. Уаҩ имам зхатә дин змоу милат ыҟазам. Адин еиднакылоз ажәларқәа рыҩнутҟа, рдин анаҩс, рмилат ҷыдара зныԥшуа рҭасҟәеи рҟьабзҟәеи еидыркылон.

Аԥсуа жәлар ҳҭоурыхтә трагедиа ҳдунеихәаԥшралагьы иудыруеит. Ҭоурыхла ҳара ҳҟьырсианцәоуп, Аахытә Кавказ ақьырсианра ҳара ҳалоуп ашьата шакыз. Ажәафтәи ашәышықәса инаркны хышә шықәса Аԥсны атырқәа султан инапатаҟа иҟан. Уи аамтазы, ауахәамақәа рышәқәа наркны, амсылманра ҳажәлар ирыладыртәон. Ус анакәха, ҳара ҳагьымсылманцәоуп, Аԥсны, ауахәамақәа реиԥш, иҕьазҕьазуа ҷьаамак хышә шықәса рыла ишрызмыргылазгьы. Аԥсуаа урҭ адинхатцарақәа инарываргыланы, ақьырсиантә динтә дунеихәаԥшра, амыртатратә динхатцара ирымазгьы ныҟәыргон. Атцыхәтәан, Асовет мчра анышьақәгыла, адинхатцарақәа инарыгәтасны атеисттә дунеихәаԥшра апропаганда ҟартцо ианалага, ақьырсианрагьы хәычықәыҷла ирцәыхьшәашәахауа иалагеит ҳажәлар. Ус шакәугьы, еиуеиԥшым аформақәа рыла иахьа ҳажәлар иныҟәыргоит ақьырсиантә мшаԥи нанҳәеи, амсылмантәи ақьырсиантәи динқәа ирыдҳәалоу еиуеиԥшым аишәаргыларақәа, иара убас ууанҙатәи амыртатратә динхатцара иатцанакуа ажьырныхәеи, ацуныхәареи, жәлала аныхахәқәа рымтцаныхәареи, Афы ах ду ихьзала ашьтәашьреи, хәажәкыреи, ацқьашәқәа рыпҟара амши уҳәа ҳажәлар идырҿиаз еиуеиԥшым аныхәақәа. Ҩ-еишьцәа рышьтәашьышьа еиԥшым ҳәа, араҟа еиқәысыпхьазаз (зыхьз сымҳәазгьы ыҟоуп) шәҟәы ианым азы дасу ииатаху ишитаху иныҟәигоит, зегьы ныҟәызгогьы ыҟоуп, акы-ѡба рыда ныҟәзымгогьы ыҟоуп, акгьы ныҟәзымгогьы ыҟоуп – урҭ атеистцәазар акәхап.

Бызшәак ала еицәажәо, дгьылк еицыҟәынхо динк еиднакылозароуп, аха ҳара уи лахьынтас иаҳмоуит, ҳҭоурых лахьынтца шыҟаз еиԥш, динлагьы «ҳаилыҕраазоуп» ҳшыҟоу. Уигьы хрыцхарақәа ируакны иҟалеит. Иахьа ақьырсианрагьы амсылманрагьы ҳзеиԥшуп. Ақьырсианра ҳажәлар

рдинхатцараҽы еиҳа атоурых амоуп, аныҳәарҭақәагьы еихаххаа ичаҵаны иҳазгылоуп, аха амшыннырцә иҟоу налатцаны, ҳажәлар реиҳараҙак мсылманцәоуп. Ус анакәха, ҳарҭ урҭ аѽдинк ҳатыр ҳазрықәзароуп, ҳажәлар идырҽиаз аҧхьа инаргыланы.

Абасала урҭ рыѽбагьы еиҧшны амѽа рытатәуп. Ус иахьыҟоу аҳәынҭқаррақәа рацәоуп. Ҳәара атахума, ус еиҳагьы еиҵьуп!

Иахьа ҳцасқәеи ҳқьабзқәеи уанрызхәыцуа абас еиҧш агәааанагара умоурц залшом. Адин зцәыҙыз, атцаси ақьабзи анырцәыҙ, нас урҭ рбызшәа аҙрагьы мариахоит. Урҭ зегьы аимхәыц еиҧш еихаҧсоуп, еидҳәалоуп. Ари здыруа рацәаѽуп, аха ас иаахтны ирызхәомызт иахьауажәраанҙа. Ажәлар рыгхаҧха бла тцарыла избарц-изаҳарц зылшо ашәҟәыѽѽцәа, атцарауаа, аинтеллигенциа ианырымҳәа, усҟан ажәлар рҽаҧхьа урҭ руалҧшьа рзынамыгҙеит ауп иааиаго. Убри зтахыз ракәын урҭ азин рызымтозгьы.

Аира, аҽиара ахьыҟоу ачарагьы ыҟоуп, аҧсрагьы. Аҧсреи абзареи рымѽаҧгара атцаси ақьабзи ирыдҳәалоуп, аха урҭ иахьа уаарылаҧшыр, ҳажәлар ржәытәҙара акәым, ҭоурых змам милат втциаашәоуп ҳцас ҳәа егьшнымхаз. Зцьыньц иаҟәыганы Аҧсны инхо аурысҟәеи, аерманқәеи, абырзенқәеи уҳәа рмилат тцас еиқәырханы иныҟәыргоит, ҳара ҳтацатцәкьа даҳзеилаҳәом, уахьыналыхәаҧшуа дшаҧсыуа тцоу удырратәы. Уи амацарагьы аума! Аҧсуа чареи агыруа чареи узеиѽдырааҙом, еиҳараҙак ақалақьқәа рҽы. Аҧсыжрақәагьы узеиѽдырааҙом. Амала, ҳхы злаҳарқьио «аҧсуатцас» рыхьҙуп урҭ зегьы. Ааигәанҙа абзыпқәеи абжьыуааи ртцасқәа злеиҧшымыз рацәан, рхата еиҟәытханы иахьыҟаз иахҟьаны, аха урҭ уажәы акыр еизааигәахахьеит, уи бзиоуп, иацтцатәуп убри атрадициа.

Атцас знык ианышьақәкьалак нас аҽынкылара уадаѽзар акәхап: иахьа даара ҳлибералцәахеит атцас «ҽыцқәа» рыдкылараҽы: дасу ихы иааташәо алеигалоит. Уи «аҽыц» аҧшьгаразы ҳгәылацәа даара ифратқәоуп: аманкуртцәа реиҧш, ҳазхылтцыз ҳхадыршҭырц акәхап, есымша ҽыцк хәыцны ҳпышә иаақәыркуеит, ҳаргьы ҳамхәыцзакәа илбаахдоит,

нас упшыр «быжь-хаҳәык ианырхыслак», ари ҳара иаҳтәыми ҳәа ҳеаҽаҳшьааyа ахьчара ҳалагоит. Атцаси ақьабзи, шамахамзар, шьатас ирымоу динхатцароуп, аха иахьатәи атцас «рҽиаѽцәа» адингьы иара атцас ахатагьы змам роуп.

Хпаҟа шыҟәса уажәапхьа Аҟәа ҳгәылара апсыуа хатца бзиак иаалырҟьаны ипстазаара далтцит. Ишапу еипш, 40 мшы анышьтырхуаз тцәыцақәак дыркы ҳәа аҙәы инапы ианыртцеит. (Утцас амѽапгара тәымк инапы изанутцарызеи, аха…) «Атолбашь» даалаган, армагьырма аныҳәаҽақәа шьтихуа иҽааихеит, аха уи акәым аус злоу, аѽы ижәуеит – акрифаҙом. Избан ҳәа ҳаниазтцаа, 40 мшы анышьтырхуа акәац уфар ипсыз ижьы уфеит ауп ианаго ҳәа сан исалҳәеит, иҳәеит. Уи ашьтахь ҳгәалаҟара зеипшрахаз аҳәара атәы мыцхәуп, уи акәым исҳәарц истаху – тақәажә хшыѽцак илҳәаз абзамыҟә ажәа, Анцәа ду иапитцаз пҟарак еипш еитазҳәаз ахатца баба иоуп. Убас акәхап иахьеи уахеи атцасҟәа «шдырҽиауагьы»: атакәажә хшыѽца илҳәаз – ахатца хтыпшша еитеиҳәеит – уиакәхоит, урт рѽызцәа ҳара ҳҽы иаашьтырпаауеит.

Агәыргьареи алахьеиқәтцареи ирыдҳәалоу ҳтцасҟәа ирызкны иуҳәаша рацәоуп, еиҳараҙак анегативтә ҟазшьа змоу, аха урт сыҽрыламгалакәа, истахуп иалыскаарц ѽ-ҟазшьарбак: акы – ҳтцасҟәа амилат ҟазшьа рцәыҙуа ишалагаз, инхаз атцкыс иҙыз хараҙа ишеиҳау; ѽба – иҟоугьы ҳажәлар зегьы еидыркылартә, ирзеипшу тцасҟәаны ишыҟам.

Адиалектика азакәан ала зегьы ҽиоит, зегьы рҽырыпсахуеит. Урт рхыпхьаҙараҽы иҟоуп атцасҟәагьы ақьабзқәагьы: аамта иаражәыз наскьоит, уи ахатыпан аҽыц цәыртцуеит. Ажәытә иадҳәалаҙамкәа ақьабз ҽыцқәа атцарауаа-аетнографцәа ихәыцны, иҙбаны ажәлар ианрыдыргалогьы ҟалоит. Обиективлагьы субиективлагьы ари аипш апроцесс анымѽапысуа, ҳара аганахь ҳамгылакәа, иахьынҙазалшауа активла ҳаҽерылаҳархәлароуп. Даҽеакала иаххәозар, иахьа иаамтоуп атцасгьы ақьабзгьы, адин инаваргыланы, ҳажәлар зегьы еидызкыло, ирзеипшу доуҳатә культуратә мчны аҟатцара. Уи азы рапхьа иргыланы акомиссиа апцатәуп, атцарауааи ашәҟәыѽцәеи назлоу. Уи акомиссиа иалатцатәуп

ажәытәра иахаану абыргцәа; ҳәсеи хацәеи. (Асовет мчра анышьақәгыла убри аҩыза акомиссиа апҵан апсуа бызшәа атерминқәа рышьақәыргыларазы). Ажәытәи аҽатәи неицырхырааны ишьақәыргылатәуп иуникалтәу апсуа иҟазшьеи, иламыси, ицәаҩеи зныпшуа атасқәеи ақьабзқәеи. Урҵ убас иҟалароуп, ачара ишапсыуа чароу, апсыжрагьы, апсхәрагьы, асабшахәгьы ишапсыуа тасқәоу удырратәы. Ҳәара аҵахума, урҵ успҟала, қәтарала иауҟалахуа, рекомендациак аҳасабала ауаа ирылартцәазар, зҽыхара иаҧу амилаҵ хдырра иаразнак иаашьҭнапаауан. Амилаҵ ҟазшьа зегьы ҳшьа иалоуп, ҳцәеижь ианыруеит. Уи рҽыхатәуп.

Иаагап абри аҩыза азҵаара. Иахьа ҳчарақәа ирзымхо зеипш гханы иҟоуп ашәаҳәареи акәашареи. Арахь упшыр, олимпиадақәа раан, қыҵацыпхьаза аиндаҵларақәа рыҩырыладырхәуеит, асценақәа рҽынтә рҟазара ҳдырбоит, нас урҵ рҟазара рқыҵаҽы изаҳдмырбозеи?

Абасала, ҳажәлар ртцасгьы рқьабзгьы акны ианыҟала, убриаҟара аконсолидациа рзызуа даҽа мчык зыҟалом. Убасҟан ауп ҳажәлар аиҵарҽиара амҩа иананылаҵәҟьо. Убарҵ инарываргыланы, иахьа иҳаноумыжьратә игәыгәҵажьны иҟоу ашколқәа рҽы ахәычқәа ашәаҳәареи акәашареи хымпада дыртцара азҵаара анықәгыла, иагьанҳалша, нас ҳазлацәажәо аус хьаҳәапаҳәада иҙбоу проблеманы иҟалон.

АУАҨЫ ИГӘАБЗИАРА – АЖӘЛАР ИРГӘАМЧУП

Сара сҳақьымҙам, ари азҵаара профессионалк иаҳасабала акәымкәа, ус интеллектла сшахәапшуа сҳәар ҫтахуп. Ҩыцьа апсшәа ааибырҳәар, угәабзиара шпаҟоу ҳәа еизҵаауеит. Атцәца анышьҭырхуа ирныҳәо зегь рапхьаза изеиґьаршьауа агәабзиароуп. Ауаҩы игәы анбзиаха, илымшара егьыҟам рҳәоит. «Агәабзиара – амалқәа ирмалуп», – рҳәоит апсуаа. Ажәлар ражәа ҟәышқәа агәабзиара амацара акәҙам ирҳәауа – агәамч ауп. Ауаҩы уахьынаихәапшуа игәы бзианы, арахь игәамч ґәґәамзаргьы ҟалоит. Згәамч ґәґәоу иоуп

абаѡҧыдагьы злоу. Уи идоуҳагьы ҕәҕәоуп. Апсуаа жәытәнатә аахыс абаѡҧыдагьы рылан, рдоуҳагьы ҕәҕәан. Уи шьақәзырҕәҕәо рацәоуп, аха иҳаѡсхьоу аҭоурых акәым, ҳашпаќоу иахьа? Зегьы еицҿакны ирҳәоит: ҳабацәа рхаан еиԥш агәабзиарагьы агәамчгьы ыќам иахьа. Избан? Ари медициналагьы, социаллагьы, екологиатә ҭагылазаашьалагьы иҭҵаам проблемоуп. Ус акәу, егьыс акәу, иҳәатәуп акы: обиективтәи асубиективтәи факторқәа неицыланы, ҳгәабзиара иаԥырхагоу ала ххы мѡаԥаагоит, акыр жәашықәсақәа инеиԥынкыланы. Уи иахьа ҕәҕәала иааҳныԥшыртә ҳаќоуп. Ашықәс рацәа нызҭуаз рхылтцшьтра ҳакәзамызшәа, иахьа руаѡыбжара иҭысаанза, аҕлам иаѡызоу ахацәа, аџь анытцырѡуа еиԥш, ршьапы ишықәгылоу ихышәтны икаҳауа иалагеит. Астатистика ҳаздыргәышьом акәымзар, зықәра назаны иԥсуа раҵкыс, зықәра назамкәа иԥсуа рхыԥхьазара хараза еиҳауп. Урҭ рхыԥхьазара иацлоит машәырла иҭахогьы.

Иќазма абас еиԥш аԥсрақәа аибашьра ќалаанза, мамзаргьы аибашьраангьы, аибашьра ашьҭахь аԥсҭазаара аныхьамҭазгьы налаҵаны? Мап. Ус анакәха, аԥсҭазаара еиҕьхацыԥхьаза аԥсрагьы рацәахеит. Ари џьоумшьарц залшом, избанзар, аԥсра рацәахазар, нас, аԥсҭазаара злеиҕьхазеи?! Иарбан мзызу араќа иќалаз? Амзызқәа рацәоуп, аха зегьы ирыцкны иԥхьазатәуп ауаѡы ибзазаратә хымѡаԥгашьа, уи ифатә-ижәтә зеиԥшроу. Апсуа интцыра ҭызтцааауа еицҿакны иазгәарҭоит уи иқәра рацәа зыбзоуроу афакторқәа ирыцку ифатәи ижәтәи шракәу – урҭ иԥсабаратәу рыцқьара раԥхьа инаргыланы.

Иаагап арыжәтә: изеиԥшроузеи ҳажәлар иржәуаз аѡи ауаткеи, насгьы ишԥаржәуаз? Ажь иалтцыз ишалтцыз иќан. Ачымазаѡ изы ахәшәеитцатца аныќартцоз ажьаҕь уатка ала акәын ишеитцадырԥхьоз. Ажьаҕь уатка ахаҭа хәшәын. Ианыржәуазгьы ахәшә еиԥш акәын ишыржәуаз. Ахәшә хәшәуп: иара, иазшоу азагала иужәыр ауп учымазара ианахәшәу, амыцхә ужәыр – уагоит…

Апсуаа арыжәтә рхала иржәзомызт, асас иакәын издыржәылоз. Арыжәтә ҏеадыршьзомызт, уи хьымзҕын, асас

иқьаф алаҟарҵон, игәалаҟара шьҭырхуан, еинарцәажәон. Убри акәзан хыҷкәыс иамазазгьы. Урҭ зегьы ақьафи апатуеиҷәцареи рҳәаа иҭытҵзомызт. Убри азы асас ихәгьы ҵәахын. Уи патуун, уи чеиҷьыкан, уи ламысын, уи уаҩран.

Уажәы? Уажә аиҧш аҧсуа чеиҷьыка апату млаҟәыцт. Асас хәы зутҵәахыхуеи, калатк ажь 20–25 ҧҳал аҩы алтцуазар, уаханы ижәла, асас дахьгьы, агәыла «сасгьы», аҧшәмагьы ирызхоит, нҵәара ақәзам. Амала, ус «ибарақьатҳаз» арыжәтә ауаҩы иабанзаихаҳауа, мамзаргьы иабанзаиҧырхагоу? Убри ауп иҳәатәу.

Аҳақьымцәа изларҳәауала, аҩыҟатҵа (ауаткагьы) изжәуа ишьа иаднакылазом, игәатцәа ишҳамны иазыҟалоит, ирҳәарах бжьнахуеит. Есымша изжәуа, ихата изгәамтазо, амҿыхәац еиҧш, иҩнутҟа дтыфаауа, гәырпынтца-гәырпынтца игәабзиара имнахуа аҿынанахоит. Нас уҧшыр, мышмыждак азы «…аҕлам иаҩызаз, иааигәытцашәазеи!» ххәахуеит. Ихәшәырку арыжәтә ажәра иашьцылаз ауаҩы, аморф еиҧш, илаҽны арыжәтә чымазара ирҳауеит, далкоголикхоит. Уи ачымазара зыхьыз есымша иааимжәыр амуа дҟалоит. Арахь уҧшыр, иҷьоушьаша, уи ауаҩы арыжәтә чымазара илаҽны дшыҟоу ихахьгьы иааигазом. Уигьы акәым, «аҧсуа лкоголик дубахьоу» ҳәагьы уаҽҧниҳәоит, «уирпхашьоит», алкоголикра милатла иҟоу ҷьушьап. Иттаазар, ҳара, аҧсуаа, «хар змам» аҭып аанаҳкылоит абри азҵаараҿы.

Арыжәтә иахылҿиаауеит даҽа рыцхаракгьы – ауаҩы инервтә система аҧхастатәра. Ажәлар рҳәамта ала иаадыруеит урҭ реизарақәа рҿы шаҟа аизызырҩра рылаз, алабашьа аҧса машәырла зшьапы иалҟьаз аҷкәынтцәкьа ичҳаны дзырҩуан абырг иажәа далгаанза. Уажәы? Еизарақәак рҿы, унрылаҧшыр, уажәы-уашьтан рҟәардәқәа шьҭпаа еилалап уҳәап. Ачарақәа рҿы аҭамада ишҧеизызырҩуаз, уажә ишҧаҟоу? Арҭ зегьы зыхҟьауа рнервқәа ахькәадахаз ауп. Ауаа рхы аконтроль рцәызма уҳәартә ауп ишыҟоу: зегьы еиццәажәоит – азәгьы дзырҩзом. Цабыргуп, урҭ зегьытцәкьа арыжәтә акәым изыхҟьо, атәылаҿы амораль-ҧсихологиатә ҭагылазаашьа иахҟьогьы рацәоуп, аха арыжәтә уи азҵаараҿы аҭып ғәгәа ааннакылоит.

Знерв шьақәҟьаз уи аҽы иауаангылахуа, урт рҭаацәа рҽы, ргәылацәа рҽы рхымԝаԥгашьа ачҳара аауадаԝны иҟоуп. Згәы бзиоу ичҳап, аха иԝыза диқәшәар? Имаҷума, еимаркыз ыҟазамкәа, ԝыцьа ауаа анеибашьуа! Зхы аҭып иқәу, знерв еиқәшәоу ауаԝы, агәала имазаргьы, уизыҙырԝыртә ацәажәашьа дақәшәоит, иоуҳәауагьы иаҳауеит, дузыҙырԝуеит уаԝҭас. Аха ус аипш ахынкылара злам ихы дазхәыцыр ауми: зегьы раԥхьа иргыланы арыжәтә иҽацәихьчароуп, еиҳараҙак шьақарла иҟатцоу аԝгьы ауаткагьы. Урт реипш ауаԝы инерв зырхәашауа акыҟам. Изакәызеи анерв? Ауаԝы иԥстазаара нервлоуп ишеибарку. Китаитәи амедицина излаҳәауала, чмазарас иҟоу зегьы зыхҟьо анерв ауп: анерв анбжьыслак ачымазара ахы унардыруеит. Ажәытәан ҭарада ауаа ҟәышцәа рацәан. Урт ацәгьа-абзиаҽы иҙбаԝцәан; урт уаа цәажәаԝцәан. Уажәаҟара аҟәышра аамҭа анбаҟалахьоу, аха ацәажәаԝцәагьы ауаа ҟәышцәагьы маҷхеит. Избан? Иаҳҭахы-иаҳҭахым еиҭа арыжәтә аҽы ҳнанагоит: арыжәтә аҟара ауаԝы ихшыԝ зырцагәуа, игәынкылара ицәзырҙуа акыҟам, иаргаҙогьы дубап. Уи ус шакәу, аҳақьымцәа урзымтцааргьы, иубартә, еилукаартә иҟоуп. Арыжәтә еснагь изжәуа, аԥстҳәа далоушәа, ихшыԝ еилахәашь ауп ишыҟоу. Уи дхәыцны ҭынч-ҭынч дызцәажәаҙом: иажәа ихашҭыр ҳәа дшәаны, ирласны иҳәаны салгандаз ҳәоуп ицәажәашьа шыҟоу.

«Агәылеи агәи» рҳәон ҳабацәа. Уажәы, игәашәымҭахьеи агәылеи агәылеи имеицәажәо шыҟоу. Урт, шамахамзар, арыжәтә зыхшыԝ арцагәыз роуп.

Еснагь арыжәтә зжәуа уи ихы даҕоуп, ихала иҽирчмазаԝуеит, аха рыцҳара дуны иҟалаз, урт рыхшара рахь анырра иҟало ауп. Аа, Аҟәатәи аҳақьым, амедицинатә наукақәа рдоктор Ф. Аԥьигитов агазет «Аԥсны ҟаԥшь» аҽы ииԝуа: «Арыжәтә ыжәны иҟоу ахатца иҡнытә апҳәыс лцәа иалашәо ахшара инервтә системеи иԥсихикеи ҭәҭәала ирныруеит: хҟьаԥҟьада лассы-лассы итцәыуеит, рыцәа ҭынчым, акрыфара ргәаԥхом, рыкапан имаҷны иацлоит, рныҟәареи рцәажәареи хьысҳахоит. Ихьысҳахоит рцараҽгьы».

Арт аҳақым иажәақәа шьақәзырҭәҭәо иахьа ҳқытақәа рҽы иҡагәышьоуп: ахәыҷқәа атцараҽы иԥсыҿу, зыхшыԝ

кәадоу. Иҟами ашкол ҷыдақәагьы ус иҟоу ахәыҷқәа ахьыраазо. Урҭ унрылаԥшыр угәы удырхьып. Рыԥсы аҭкыс иахьзымииааиз иахҟьаны, рыхшара рыԥсы ахьынзаҭоу инасыԥданы иҟалеит, урҭ рани раби рзгьы, рыжәла азгьы, Аԥсуара азгьы ихьзырҳәагаха иҟалашаз шьоук ракәхозаргьы здыруадаз. Анцәа дызмоу изы ари иреиҳау гәнаҳарами!

Арыжәтә анаѡс – изеиԥшроузеи ҳафатә? Анхаѡы идгьыл амч маҷхеит, ауац аҭареи ма адгьыл аԥсы аршьареи рцынхәрас, аҽаѡра бзианы ииаанашьҭуеит ҳәа, аселитра, асуперфосфат, амачевина уҳәа аминералтә рҭәыгақәа адгьыл иѡақәыԥсаны аԥьыкәреи ларҭоит. Аиашазы ууаилаҳартә аԥьыкәреи ԥжәаны иҟалоит, аха уи еижьагоуп. Ахимиа аԥьыкәреи арыц ахь ииасуеит. Абыста уҷы иузҭамҭо еиқәатҵәаза, азы алтҭәтҵәо иҟанаҭоит, ауаѡы игәабзиара иапырхагоуп, еиҳараҙак иқәыԥшу. Уигьы акәындаз, адгьылгьы бжьнахуеит: зныкгьы аселитра ахьоуҭаз, нас изуршьцылаз ахәшә ааумҭакәа адгьыл акы иапсаҙам. Аминералтә рҭәыгагьы морфуп адгьыл азы. Аԥьыкәреи анаѡс, аутраҭых, ашәыр-ақәыр – ауаѡы иҷы иҭеиҵауа зегьы ирырҭоит. Арахь уԥшыр, адгьыл азы Анцәа иишаз ауац ма еилатҵәы икажьуп, ма еиԥхьытта ицҟьаны ажәгәар иҭажьуп.

Абасала, адгьыл иқәааҳрыхуа афатәи ажәтәи ҳаргьы иаҳфоит, иааажәуеит, арахәгьы ирҷаҳҵоит, нас урҭ ахш рымхны иааажәуеит, ахәыҷқәагьы (азҟқәагьы) идҳаржәуеит. Даҽеакала иаҳҳәозар, аморф иаѡызоу ахимиа злоу роуп цыфасгьы, гәыхәсгьы, рыжәтәысгьы, хышхарҵәысгьы ҳажәлар ирымоу. Нас, изеиԥшрахараны иҟоузеи урҭ ргәабзиара? Агәабзиареи, агәамчи, анҵыреи еимадоуп.

Даҽеакгьы. Аԥсуа ифара еиҷкаан. Уи ихы дацклаԥшны гьамала икрыфара анаѡс, иԥсгьы бжьан. Днаханы, иааиҵәыхьанҭахартә еиԥш, дҳаипеиуа акрифаҙомызт. Убри азакәын уи еснагь дкалаҙа дзыҟазгьы. Икалаҙа иҟан арԥызбеи аԥҳәызбеи, икалаҙа иҟан ахацәеи аҳәсеи, ус ишыҟаз наҟ ражәрагьы иҭаргалон. Ашықәс рацәа «амаҙақәа» ируакын убри ахацклаԥшра ирымазгьы. Иабаҟоу урҭ иахьа?!

Иашоуп, иахьа ҳабзазара аформагьы аҽееиҭанакит; анхаѡы ипа дқалақьуаѡхеит, махәҷала аусуреи агеи ашьхеи

шьапыла рҽысреи рцынхәрас, иԥсҭазаара аҕьырак тәарала ихигоит: машьынала дныҡәоит; аусураҽы дтәоуп, аѡны дааир, ателевизор дадтәалоуп, нас дышьҭалоит... Иԥсҭазаара абас ала аҽееиҭанакит. Уигьы акәым, мызкы ԥсшьара данцогьы, ақалақь аҽынтә ақалақь ахь дцоит. Есымшатәи абаѡртцәыра ԥхаҳшьоит, амшын аҭалара ҳацәаашьоит, атурист ныҡәара мшгарас иҳаԥхьаҙоит. Ҳаԥсшьара ҳахьиз-ҳахьааҙаз ҳҟытаҽы иаҳхаагар, ҳапату «ланарҟәуеит». Ҳанхара аҭыԥ ҳаԥсахит, арахь ҳаԥсихологиа ҳзымԥсахкәа ҳаанхеит. Ақытантә ақалақь аҽы ҳанааи, аратәи аԥсҭазаара ҳҽеақәҳаршәар акәын, аха уи макьана иҳалымшацт. Уи культуроуп, уи гәабзиароуп, уи ԥсҭазаароуп, ус анакәха, уи ҳара мап ацәаҳамкроуп.

Абасала, ҳаԥсҭазаара шьақәҟьаноуп ишыҡоу. Уи анализ ҟаҵаны, азхәыцра ацынхәрас, ҳҽыргаҙаны «иҡалеи, уара, аԥсрақәа рацәахеит» ҳҳәахуеит аушәақә! Иаҳҳәеит – ицеит, нас ҳазҽыц ҳналагахуеит: аԥсраҽы – мчыбжьык аѡыжәра! Ачараҽы – аѡыжәра, ѡыцьа ахьааидтәалаз – аѡыжәра. Уажәык урҭ рхы иоужьҙахеит. Ауаѡы ирласны зегьы дрышьцылоит – ацәгьагьы, абзиагьы. Ари аҟазшьа баапс убасҟак ҳарлашәит, ҳауааажәлар зҭагылоуи арахь ҳара ҳазҽуи ааидухәыцлар, ухы угәахшәап. Иҟалазеи? Аинтеллигенциа роума, ҳҟытақәа рҽы аиҳабацәа ҟәышқәа роума, ари азҵаара рхы ааилакны изаламцәажәаци иахьауажәраанҙа?! Апартиатәи асоветтәи напхгара аиныхрақәа ианырҟәырхлоз ыҟан, аха убасҟангьы ажәлар рыѡнутҵка изыҟамлеит абас зҳәашаз: «Шәааи, уара, ҳабацәа рҵас ҳнықәныҟәаны, ари азҵаара ҳхала аҭыԥ иқәаҳҵап, ҳхы шымѡапаагаша шьоукы иҳарҳәараны изыҟоузеи! Ҳара ҳаҟара издырраны иҡада!» Мап, усҟангьы уажәгьы абас зҳәаша амчрагьы аҟәышрагьы зыҟамлеит ҳажәлар рҽы. Ҵабыргуп, 1866 шықәсазы Аԥсны аҳра анықәырга ашьтахь иҳацәдырҙит амилат ҳәынтқарратә хшыѡ, аха хшыѡда аѡыжәра ахьынзаҳԥырхагоуи аѡыжәрахь ииаагаз ҳаԥсыжрақәа рҭыԥ ақәҵареи ҳажәлар рыхшыѡ азымхауа иҡоума?! Иахьа ҳҵасҟәа амѡа иқәызҵауа аѡыжәцәа роуп. Урҭ хьҙыс иарҭоит: «Ҳаԥсуа ҵас каҳажьуама!», «Аԥшәма игәы иалсуеит», «Афара-ажәра бзиа ибон»,

«Уааԥсара уазыразызар...» Сара исҳәарц ҭахым зегь мап рыцәктәуп ҳәа. Мап, ҳабацәа рхаан афарагьы ыҟан, ажәрагьы, аха урҭ Аԥсуара аҳәаақәа ирҭытҵомызт.

Ацивилизациа змоу ажәларқәа азакәан ҳаҭыр ақәыртцоит. Уи ҟәышроуп, уи культуроуп. Ҳажәлар ацарадырра анрымамыз азакәан еиҳа иахаҭгылон. Азакәан амацара акәым – ртцасҟәагьы, рҟьабзҟәагьы. «Итцасым» анырҳәа, уи закәанын, аҵәгьы еилеигомызт. Нас, уажәы иҟалазеи? Мамзаргьы хаҭарас иҳаԥхьаҵома азакәан аилагара?

Ажәакала, аԥсуа иԥсҭазаара иузаҟәымҭхауа иадҳәалоуп арыжәтә. Уи аҵәгьы мап изацәкуам. Абартҟәа зегьы ари азҭаара дыруадаѡуеит. Ус шакәугьы, арыжәтә ахы иоужьтәым. Ауаа ҟәышҟәа рыхшыѡ еилатцаны ирыҵбароуп арыжәтә аԥсуа ичеиҵьыка арԥшҵара амацара иазкхарц азы иҟатцатәу. Убри инамцхәны иҟоу зегьы мап рыцәктәуп. Цабыргуп, еитасҳәахуеит, ари имариоу зцаарам, аха ажәлар аҟәышра анаадырԥш, аргама рыпсҭазаара иаԥырхагоу аҭып ақәтцара рымч ақәхоит. Аброуп аҟәышра ахьаҭахугьы!

АПСҬАЗААРА ЗХЫЛҨИААУА – АДГЬЫЛ

Уиаҟара зцазымкуа акы акәушәа адгьыл азҭаара атыхәахь ииазгеит.

Иапониатәи аҳәынҭқарра дгьылбжьахак аҳасабала аокеан ихыршәлоуп. Убри авараҽоуп иахьыҟоу Курилтәи архипелаг. Урыстәыла иатәуп аокеан ихпсалоу урҭ адгьылбжьахақәа ргьырак. Урыстәыла абаҟоу, Курил абаҟоу?! Убри еимакны Адунеитәи аѡбатәи аибашьра еилгеижьтеи СССР-и Иапониеи рыбжьара Аиқәшаҳатра рыбжьамтцазакәа иҟоуп. Уи иаанагоит: урҭ аѡҳәынҭқаррак аибашьра шрыбжьац ирыбжьоуп. Арҭ реимак ҷьашьаны урыс поетк сиазтцаит: – Ирылашәхи убарҭ адгьыл ҽытқәа, идгьылдоу, ҳара иаҳтәуп ҳәа ишәыцрыхауа наҟ ирышәымто!

– Ҟалашьа амам! – иҳәан, иаб иҷьыԥь аипш дахъыҵзааура дытқьеит, уи азҭаара иареи сареи ҙбатәыс иҳамазшәа. – Урҭ адгьылқәа ҳара иаҳтәуп, ҳара имцхәу дгьыл ҳамаҵам.

Имцхәу дгьыл ҳамаҙам зҳәо адунеи фыцьара ишаны хәҭак знапаҿы иҟоу роуп. Ҳара, аҧсуаа, ҳадгьыл ҳшазыҟоу убар, адунеи фыцьара ишаны хәҭак акәымкәа, иара адунеи ахаҭа шеибгоу ҳнапаҿы иҟоушәоуп. Даҽеакала иаҳҳәозар, ҳара иаҳцьынцьым дгьылк ҳақәынхошәоуп ҳаҧсадгьыл ҳшазыҟоу. Уи иахьа акәым, уи иацы акәым, жәытәнатә аахыс ус ауп ҳшазыҟоу. Иҳамосыз ашәышықәсазы, ажәлар рыҧстазаара аныуадамоха, реиҳарамоык рыҧсадгьыл лкажьны иқәтцны ицеит. Сара урҭ срықәыҙбом, уи амоыза ҳақла азингьы сымам, аха иара афакт ахаҭа шҧаҟалеи? Аҧсадгьыл шәарҭахар – ирыхьчоит, рхы ақәыртцоит. Урҭ афырхацәа рыхьзуп. Аха ҳчынқәа ықәырхит ҳәа зыжәлар зхьырҧшны зыҧсадгьыл кажьны ицаз ҭауади-аамстеи ишҧарзаҳҳәауеи?

Араҟа иаанхаз «аамҭала ари адгьыл иқәынхауа» ҳәа рзиҳәеит аурыс ҳәынтқар. Абар уи аахыс 130 шықәса ирҭысхьеит, аха убасҟан аҳәынтқар ирзиҳәаз иахьагьы амчра амоушәоуп ҳадгьыл ҳшазыҟоу.

Аҧсны анҭацәы инаркны иалагеит ҳаҧсадгьыл агара. Иқьаҧтажәхаз адгьыл иақәшәаз имгои! Усҟан араҟа иаанхаз ҳабацәа, 1000 хы аҧсаса ааҙаны 100 абна илатцо, қьафла аҧстақәа ианырҭаз ауп. Хы зхагылам ажәлар шҧаҟаларыз! Еимырцәон ҳадгьылқәа маҙа-аргама: атауад арендаторцәа ааргон, рхалагьы иааны иқәынхон, шьоук рыматц руашәа, ҟәрышьқәак рырҭауашәа ҟатцаны. Аурыс ҳәынтқаргьы иенралцәа Аҧсны адгьыл шаны ириҭан, аҳаблақәа, аиланхарҭақәа реиҿкаара иаҿын. Аерманқәеи абырзенқәеи Тырқәтәылантә амшын иҙхеибаҳәа идәықәлеит. Атцыхәтәан урҭ зегьы аанкыланы, Аҧсны Бериа иколониаиы ианыҟала. Уи инаркны иара итәқәа ракәын иааганы инирхауаз. Усҟан «Переселенстрои» ҳәа амоныргыларатә усбарҭақәа аартны, аргама, цәгьацәыҧхамшьарыла иааганы индырхон. Уи ихы анлаха, аамҭала иаанкылан аколониалтә политика Аҧсны имоапыргоз. Аха нас, 1970-тәи ашықәсқәа рзы, даҽеа формак азырҧшаахт. Уи иахьзын «Гагра акурорт арҿиара». Егьырҭ араионқәеи ақалақьқәеи рҿы стихиала ишаац иаауан.

Ажәакала, Аԥсны аколониалтә политика амҩаԥгара ишаҽыц иаҽуп, ажәа «аколониа» мҳәазакәа. Амала, аполитикатә ҭагылазаашьа аҽеаԥсахцыԥхьаза аколониалтә политикагьы наҳәы-ааҳәуеит… атактика аԥсахырц. Астратегиа ԥсахрак амазамкәа иаауеит. Ус иҟоуп Аԥсны ақырҭ меншевикцәа рнапаҽы ианыҟаз аахыс.

Абасҟак ахнагахьеит Аԥсны. Уи иаахнагоз зегьы рцәа иҭарыгзон изԥьынџьу аԥсуа жәлар, аха иџьоушьаша, убарҭқәа зегьы ирызмырҟәышит. Аԥсны адгьыл еимызтцәоз рызлагара азы ацызтәалоз иреиуан ҳажәлар рхатарнакцәа. Уи азтцаара иахьа ицәыртцны иҟоуп. Иантцаахалак, еилкаахоит ҳадгьылқәа рҧьырак ирыгәтасны изтиз зустцәоу. Иныкәырԥшны уажәнатә иаамдыркәа, аха урҭ зустцәоу ажәларгьы ирдырааит. Ус атахуп иахьа. Аԥсны дгьыл ҽатцак миллионк иаԥсоуп – закәанла иухәҳауазар, аха иаваргьежьны, закәандарала акапеи кылтцәазы иртиуеит. Уи чарҳәароуп. Уԥсадгьыл ҽатцак утигьы, уԥсадгьыл ахата шеибгоу иуҭигьы – акоуп. Адгьыл азтцаараҽы убасҟак ҳахдырра лаҟәуп – заб игәарататцәкьа зтихьоу шаҟаҩы ыҟада! Итиуеит, аха изирхәҳауада? Маатк ацтцаны иитозар, мҩасҩык, ҟьалаԥалак иакәзаргьы иитоит. Ус шаҟаҩы иҟартцахьада! Ашәкәтаҩра! Аԥсны антытцынтә инапқәа яркало, аха иџьыба ҟәрышьқәак татцаны данааилак, ашәкәы дтарыҩуеит… «илахь иапшны!..» Даҽеакала иуҳәозар, иԥсадгьыли ижәлари ачарҳәара рзуны.

Абраҟа хыхь зызбахә сҳәаз аҩыза ачарҳәара ҟазтцаз, ауаа ирбауа-ираҳауа, акьыԥхь ала рырдамыгара азтцаара ыкәгылар ауеит, иахьа акьыԥхь ахақәитра иамоу ҳхы иархәаны. Аԥси абзеи реилыргараҽы уи метод бзиахон.

Аԥсны адгьыл иалахәаахәтуа ракәым, иқәаарыхуа шԥазыҟоу? Уртгьы иалахәаахәтуа ратцкыс излеиҧу мачуп. Сара сышграномымгьы урҭ санрызхәыцуа, изыкәтәоу амахә хызтцәо иреиԥшноуп сышрыхәаԥшуа: рыдгьыл чашәкәа ыкәзәзәаа аҩар иагозар, рыԥсадгьыл шакәу азхәыцра акәым, рҽатцахәы шакәугьы иазхәыцзом. Ахаҳәырччара ианаалахалак, рхагәта быгуа анаԥшы-ааԥшра иалагоит, даҽа дгьылк ахьхыртша иазхәыцуа. Ирымпытцышша ицаз

рыдгьыл чашәра иарҟәышны уажәтәи иахҙыҙааyа ахьчара иалагозар акәхап. Уаҳа умԥсит!..

Ари апроблема уаналацәажәо ахырқьиаразы шә-ҽырԥшык ааугарц улшоит, аха урҭ удгьылгьы, унхарагьы, уԥсҭазаарагьы ирыхәом. Ада ԥсыхәа умоур, удгьыл уазныҟәымгар, уахытцны уцап (ус ицогьы ыҟами!), аха зыԥсы зхыхны инужьыз удгьыл? Уи, атцла иалѳааз амахә аиԥш, уԥсадгьыл иалԥсааны иаанхоит.

Инеизакны адгьыл ақәаарыхра акультуразы иахьауажәраанҙа ҕәҕәала ҳхьысҳауп. Уи ҳхы ианаҳмыжьша акоуп. Абри инадҳәаланы исҭахуп исгәаласыршәар хҭыск.

1921 шықәсазы, Аԥсны Асовет мчра анышьақәгыла, акомиссиа аԥцан анхацәа адгьыл шаны рыҭаразы. Уи еиҳабыс даман адгьылқәаарыхразы жәлар ркомиссар Зосим Бениа. ССР Аԥсны Асоветқәа аѳбатәи реизара ду аҽы иахәаԥшуан ари азҭаара. Нестор Лакоба акритика ҕәҕәа азиуит Зосим Бениа икомиссиа ари азҭаара ишазнеиз. Аԥсуа нхаѳы, – иҳәон Нестор, – адгьыл ақәаарыхраҽы алемсааи аестонцәеи реиԥш акультура илам, урҭ ратцкыс еиҳа имаҷны иқәааирыхуеит. Убри аҟнытә, аԥсуа адгьыл десҭынк аҽынҙа имазароуп, ихы аланыҟәигарц.

Ишаабо еиԥш, 70 шықәса уажәаԥхьа, Нестор иқәра шмаҷызгьы, игәеиҭахьан аԥсуа адгьыл дшазыҟаз. Иԥьоушьаша, убри аахыс абасҟак агәаҟра зхызгахьоу ҳажәлар адгьыл ақәаарыхра акультураҽы иацыртцаз маҷуп. Ари хьааумгарц залшом. Аграрникцәа-атцарауаагьы ари азҭааараҽы ҳажәлар изларыхәахьоу маҷгәышьоуп.

Анхаѳы иҭыҙтыԥ дахҙыҙааyа хьаас имамзар, иҭиуазаргьы, маатк еиҳаны изҭауа ҟьалаԥалак иирхәҳауазар, матцура хәычык иалакьакьоу ачиновник иԥҳәыс хамык лзихәҳарц ҭыҙтыԥк иԥсадгьыл лтаԥҟаны иҭиуазар, урҭкәа зегьы збо-изаҳауа ҳҽы аҙы ҭатәаны ҿаҳамҭуазар, уажәшьҭа ҳазҭаап…

1. Иҳашьҭанеиуа абиԥарақәа «рабхәҭа адгьыл» шԥазбу иахьа?

2. Зцьынць ахь зыблақәа ҭырхаха иԥшуа амҳаԥьырқәа рхылтцшьтрақәа рзы анхарҭа дгьылқәа рзалхума?

3. Иҟоума иахьа арҭ азҵаарақәа милаҭ проблеманы ирыхәаԥшуа?

4. Аҵыхәтәан: знапы иаҧыда иахьа Аԥсны адгьыл алахьынтә?

Сыздаарақәа раԥхьатәи хԥа рҭак саҳап ҳәа сазыԥшзам, урҭ милаҭ зҵаарак аҳасабала азәгьы иҟәимыргылац макьаназы, аха аԥшьбатәи азҵаара аҭак саҳауазар акәхап абас: «Агроааглыхроуп Аԥснытәи адгьылқәа (еиҧьуп иаҳҳәар «Ҳаԥсадгьыл») знапы иану». Знапы иаҧыда уи аусҳәарҭа, насгьы хыхь азҵаарақәа иқәсыргылаз ргәы итҳома уи аусбарҭа анапхгара? Ари ҳзызхәыцша, иагьызбатәу алкаақәа ирыцкуп. Зегьы раԥхьазагьы иаҭахуп адгьыл азҵаара иазкны иахьа аус зуа азакәанқәагьы азакәанпарақәагьы раанкылара. Абылра ахьыҟалаз иаарласны ишырцәатәу еиԥш, уи иаарласзаны избатәу зҵааароуп. Аха уи азбара аргәагәара иалагозар акәхап, идыргәагәаанит, амала избахаанза адгьыл аимҵәара аанкылазаанит. Уажәы, «аутратыхаазара» рҳәалап, «абаҳча абзиабаҩцәа» рҳәалап, «акооператив» рҳәалап, хьзыс иартозаалак, ҳадгьылқәа реимҵәароуп изызку. Адгьыл азҵаара нахьхьи СССР Иреиҳазоу Асовет аҿы ирызбеит конституциала. Уаҟа ҳара иаҳԥырхагоу егьрызбеит. Ҳара ҳзы уигьы акәым аус злоу, азакәан закәануп, аха араҟа аус злоу уи ҳҳы ишаҳархәауоуп. Ҳаԥсадгьылгьы ҳадгьылгьы рлахьынтә ҳнапаҿы иҟазароуп. Ари ҳақуп, ус ауп иагьшахәҭоу ҳәа иааганы ҳнапы иадыркзом, уигьы аадыруазароуп. Азҵаара ҳацәымшәакәа, ҳагьацәыԥхамшьакәа иаахтны иқәҳаргыларoуп абас: адгьыл азҵаара рнапы ианызароуп уи изцьынцьу! Араҟа лакѡакра ҟамларoуп, избан ҳәагьы азҵаара ықәымгыларoуп.

АҬЫХӘТӘАН АЛКААҚӘАК

Абраҟа сызлацәажәаз азҵаарақәа рыла ихыркәшахом иахьа ҳажәлар рҿаԥхьа иқәгылоу апроблемақәа. Сара хыцәкыс исымаз хаҭала сгәы итҳоз зҵаарақәак рцәыргареи, насгьы урҭ сышрыхәаԥшуеи аԥхьаѡ иҿынза рнагара

акәын. Арҭ иаци иахьеи исызцәыртцыз зтцаарам, 30 шықәса инареиҳаны еснагь сгәы змыртынчуаз, хьаас исымаз иреиуоуп. Аха иахьанҵа публицистикатә бызшәала иаахтны аҩрагьы акьыпхьрагьы залшомызт. Уи идыру усуп. Ус шакәызгьы, шәкәыҩык иаҳасабала, иахьынҵасылшоз аҩымҭақәа рҽы урҭ апроблемақәа ықәсыргылон, асахьаркыратә метод схы иархәаны, апхьаҩ ихшыҩ рзысшьҭуан. Уи ашәкәыҩцы иԥхыҷәуп, иагьиуалуп. Иахьа, аполитикаҿы иҟалаз аиҭакрақәа ирыбзоураны, алшара ҳамоуп ҳапхьаҩцәеи ҳареи ҳхы-ҳгәы аартны ҳаицәажәаразы. Атарауааи, ашәкәыҩцәеи, ажурналистцәеи уҳәа иаҳуалԥшьоуп иҳауз алшара ҳхы иаҳархәарц.

Сзыхцәажәо апроблема, хәҭа-хәҭала еихшаны, хаз-хазы сырзаатгылеит. Иахьа акьыпхь ианыло рацәоуп, ҳаргьы ус ҳалаԥш нархыжьны наҟ ианнықәаҳтцало ыҟоуп. Акьыпхь аҿы иқәдыргыло ҳапроблемақәа ус ҳрызнеиуа ҳалагар, нас изыҵбода урҭ? Сара ари астатиа анызыҩуаз хықәкыс исымамызт уалбагак аҳасабала аҩра. Иахьаҟара ҳахшыҩи ҳуси реимадара аҭахны ианбаҟалахьоу. Уи иахьа ҭәҭәалаҵа иаҭахуп. Иаҭахуп, избанзар, апсҭазаара убас ирласны аҿеиҭанакуеит, аамҭагьы убасҟак иццакуеит, иахьа иҟатцатәу уатцәашҟа иаииауга, ихьшәахоит. Ажәа еиҭарсны иаҳҳәозар, иахьатәи «аамҭа адәыҕба» уатцәынҵа иԥшҵом, ицоит. Ҳаргьы ҳнаԥшы-ааԥшуа «аперрон» ҳаақәхоит. Ус ҳмыхьырц иахьа аус ааурооуп зегьы. Иатцшьны еитасҳәар сҭахуп: зегьы! Цқьа еилырганы иаҳҳәозар, апсуа дахьыҟазаалак Апсни Апсуареи рыматц иуазароуп, дасу изанаат ала, имч-илшареи инап иануи зеиԥшроу еиԥш. Даҿеакала иаҳҳәозар, анхаҩы нхаҩтцас дынхароуп, ахшара рацәа иааҵароуп, урҭ итцас-иқьабз, ипсуара ирыцыртцартә дрыхҵыҵааua илаԥш рхызароуп; ихеимыршҭуазароуп ихшара имацара ишитәым, урҭ ҳажәлар ишыртцеицәоу. Абартқәа анилша, уи ауаҩ иаԥсуара аматц иуит, иԥсадгьыл Апсны аҿаԥхьа иуалԥшьа неигҵеит.

Аусуҩы, ақалақьуаҩ иаҟара Апсуара зыхьчараны иҟада! Изанаат ала, ашьхыц еиԥш, аус иуларооуп, ақалақь аҿы ауадаҩрақәа иҟоу дыриааины, ихшара иапсыуаа цқьақәаны,

аԥсуа тҵасҟәа рыла иааҙозароуп. Уи ҭакԥхыҟәроуп. Убри азы иҷыданы ихшара илаԥш рхызароуп, избанзар, ақалақь аҽы, ииз, иааҙаз аҽар рымѡахкьара еиҳа имариоуп, ақыҭа хәыҷқәа рааста. Анхаѡы иеиԥш, уигьы идыруазароуп ихшара ҳажәлар ишыртцеицәоу. Абартқәа анилша, уи ауаѡгьы ижәлари иԥсадгьыл Аԥсни рҽаԥхьа иуалԥшьа неигҙеит. Аиеи, уи уалԥшьаны дахәаԥшуазароуп ақалақьуаѡ. Даҽакала иаххәозар, аԥсуа дахьынхозаалакгьы иаԥсуара ибла ачыц еиԥш ихьчозароуп, ихәыҷқәагьы ирылаиааҙозароуп, ақьырсиан ма амсылман идин ихәыҷқәа ишрылаиааҙо еиԥш.

Анхацәеи аусуцәеи ирхылтцыз роуп аинтеллигенциа. Рнапы иануҙеи урҭ Аԥсни Аԥсуареи рыхьчаразы? Ари азтцаара аҭак аҭынхәрас иаҽасыргылоит даҽа зтцаарак: иарбан урҭ рнапы иану Аԥсни Аԥсуареи рыхьчара ада?! «Маҭура ду ыҟам, маҭура хәыҷы ыҟам», рҳәоит ажәлар. Имаҷҙоу аматцура инаркны, иреиҳаҙоу аҽынҙа иахьынҙаилшо Аԥсни Аԥсуареи ринтерес ихьчозароуп, аԥсуа интеллигенциа данырхыԥхьаҙалаха. Урҭ рыхьчара азин имоуп, уигьы акәым – иагьиуалԥшьоуп. Уи ииаанагом егьырҭ амилаҭ ринтерес гәаҭатәым ҳәа. Мап, урҭгьы ирыхәҭоу рымазааит. Аха зны-зынла, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, ҳхазы аҭкыс шьоук рзы ҳаныразцәоу ыҟоуп. Уи уажәы ҳахькылнагазгьы аабоит. Убри «аразцәара» иахҟьаны зны-зынла абас анаххәогьы ыҟоуп: ианацьалбеит, ҳ-Аԥсни ҳ-Аԥсуареи ирыхәаша изыҟамтцозар егьаурым, амала, имҭиааит шьапықәкьала, ҕатцас ачарҳәара азимуааит ҳәа. Уи зхаххәааува ыҟоуп, иҟамзар иаххәаҙомызт. Ҳара иаҳҭахуп ус еиԥш ацәажәара ҳапхьаҟа зынҙа иҟамлар.

Хазы иалыскаар стахуп еитцагыло аҽар. Урҭ роуп уатцәы ҳапсуара нықәызгараны иҟоу. Ус анакәха, урҭ иахьа инаркны, аҽеыѡ еиԥш, рҽазыҟартцозароуп аԥсадгьыл Аԥсни Аԥсуареи рныҟәгара. Иаҭахузеи уи азы? Мрик, чмазаѡык иакәымзар, баѡхатәрак злам уаѡ дыҟаҙам, аус злоу, убри абаѡхатәра ацәыргароуп, ижәлар идирхәартә анарха аҭароуп.

Абаѡхатәра анысҳәа, апоезиеи, амузыкеи, асахьатыхреи уҳәа ракәзам. Урҭгьы ыҟоуп, аха урҭ рымацарагьы ракәзам.

Иаҳҳәап, аҙәы дшыхәыҷу нахыс атехника ихшыѡ азцоит, ма ауасҭара. Урҭ баѡхатәраҙами? Ҳәара аҭахума, баѡхатәроуп. Ус анакәха, убри игәы ззыҳәаз азанаат алихыртә, убри аҿы ибаѡхатәра ааирԥшыртә аҭагылазаашьа иҭатәуп. Аҙәы аспорт бзиа ибоит – уи мшгаѡыс дыԥхьаҙатәым. Еицырдыруа аспортсмен ажәлар рзы дыхьҙырҳәагоуп. Аҿаҙәы атциаа бзиа ибоит, анхамѡа ихшыѡ азцоит. Иалшоит уи иаԥхьаӄа дбиолог духар, мамзаргьы дынхаѡ бзиахар. Сара урҭ еиӄараны исыԥхьаҙоит. Ари ҷьазшьо дӄалар ауеит, избанзар, шьоукы-шьоукы рхы ҟәыншьо ирҳәалоит, «сара сынхаѡуп, аҭара сзымтцеит» ҳәа. Сара исзеилкаауам, анхаѡы бзиа аҭара сзымтцеит ҳәа ихы зыӄәнишьара! Анхаѡрагьы злымтцыз, аҭарагьы ззымтцаз итәы хазуп. Уи аҭара иҭар дуаѡ духоз ҷьишьауеит. Ус згәы иаанаго игәы дажьагәышьоит. Анхамѡа бзиа аӄаҭара еиԥш, аҭара ду аҭарагьы аҷьабаа ҕәҕәа аҭахуп. Ус ҷьабаада адиплом аиура акәзар – уи ҿырбагоуп. Аха, ҳаҭырс иамоузеи уи аѡыза аҿырбара? Акгьы. Уи, аҭара змоу дрыдкыланы уихәаԥшуазар, анхацәа ирхыԥхьаҙалоу, аха анхаѡра злымтцыз иоуп дзеиԥшу. Ус иӄоугьы ыӄоуп, иагьмаҷым. Еиҳа имаҷуп аҭара бзиаҙаны измоу. Ҳаԥсуара иаҭахугьы убарҭ аҭара бзиа змаҭәӄьоу роуп. Иӄан убри ихьысҳау адиплом анаҭахызгьы, ахыԥхьаҙаразы, аха иахьа уи ҳҧырхагамзар акгьы иҳахәом.

Хадара злоу – ауаѡи уи иус алтцшәеи роуп.

Сара аҿар ирабжьазгоит, дипломла, адәахьтәи аҿырбара ҏеацәыхьчаны, аҙәы ҳәа рхаҭара шьақәдырҕәҕәарц. Уи зегьы ирылшоит иарбан занаатс ирымазаалак.

Унхаѡызар, убас еиԥш унхаѡхароуп, унхамѡала упрофессорхартә еиԥш.

Уусѡзар, упрофессорзароуп узанаат иалухыз ала.

Иара убас, урцаѡызар, уҳақьымзар, унцьнырзар… Ажәакала, ҭарадыррала адиплом уҭахызар, хәышықәса, анхаѡ бзиа иеиԥш, умч-улшара утцара иадтца. Убасҟан ауп ужәлар ртцеира уанаԥсахо, урҭ ҏҿаԥхьа ууалԥшьа анынаугзо.

Ҳара ҳаиԥш зыԥсадгьыл аӄны зхыԥхьаҙара маҷу ажәлар ҏҿы аҙәгьы азин имам абжьагьалдызра, ишакәхалак аӄазаара, зхы амацара иашьҭоу аҙәызаҭәыкгьы дӄамлароуп.

Ҳабацәа ирҳәон, жәаҩаҩык аца шьҭырхуеит, аха жәаҩаҩык рахьтә аҳәы дамыцхраар, ирзышьтыхуам ҳәа. Убас ауп Аԥсуарагьы шыҟоу: аԥсуаа зегьы, аца шьҭызхуаз реиԥш, рыԥсуара шьҭырхуазароуп. Ус акәымкәа, иахьа-уажәрааҳза ишыҟоу еиԥш, шьоукы Аԥсуара ныҟәыргауа, аҽеашьоукых Аԥсуара иныҟәнаго аринахысгьы иаҧыҟала, аца ззышьҭымхыз ҳреиԥшхоит. Уи иахьа аҳәгьы азин имаҳам. Абри ада ԥсыхәа шыҟам зегьы ианеилаҳкаа, нас Аԥсуара нахьхьи игылоу ихьчааит ҳәа аҳәгьы иҳәаҳом. Зегьы иаадыруазароуп аҳәаҳәала зегьы ҳада ҳ-Аԥсуара ахьчара шаҳцәыуадаҩхо.

1988

Ҩ-ЖӘЛАРЫҚ, Ҩ-КУЛЬТУРАК

Аԥсны Урыстәыла ианадла, мамзаргьы ианадыртца, аԥсуаа зышьцыламыз аурыс ҳәынҭқарратә напхгара араҟа амчра аманы иҟалеит, арахь хазы аԥсуаагьы, аҳәынҭқарра анықәгараҽгьы, ажәлар рыцәгьеи рыбзиеи рырҽеираҽгьы, рхатәы традициа рыман – урҭ азқьышықәсҭәа иргәылсны иаауаз, иҭышәынтәалаз традициан. Ажәакала, арҭ аҩжәларык излеиԥшыз аиҳа излеиԥшымыз еиҳан, избанзар, урҭ хаз-хазы иҽиауан, ҭаслагьы, қьабзлагьы, традициалагьы, милаҭ ҟазшьалагьы еицәыхараз жәларқәан. Абасала, иааиҽагылеит бызшәалагьы, ҭоурыхлагьы, ԥсихологиалагьы хәыки шьхаки зыбжьаз ҩ-жәларык, ҩ-культурак.

Ганкахьала, аԥсуаа ажәытәзатәи абырзенқәа иаадыркны, абжьаратәи ашәышықәсҭәа раантәи аҭырқәа султанцәа рҽынза, аимпериақәа рқәыцьма ҟырҟы иҭысны рыԥсадгьылгьы еиқәырханы, шәҟәыда- быгьшәыда зхатәы культура – Аԥсуара аԥызтцаз жәларын. Ҳәара аҭахума, аҳәынҭқарратә система арҽиараҽгьы, акультураҽгьы иҟан урҭ аимпериақәа рныԥра, аха урҭқәа зегьы аԥсуа иҟазшьеи иԥсихологиеи ирықәшәо, ирԥсыуаны иҟатцан. Уи азы ашәышықәсҭәа аҭахын, аамҭақәа реиҭасрагьы аҭахын – урҭ зегьы ыҟан. Абасала, аԥсуаа рбызшәа, рҭас, рқьабз, урҭ

ирхылҧиаауаз рҟазшьеи рԥсихологиеи рыла, милатк ирыламѡашьо, зхаҷера змаз жәларын. Урт рхықәкы хада Аԥсни Аԥсуареи реиқәырхара акәын изызкыз.

Егьи аганахьала, аурысҁәа рҭоурых акыр ишааскьагазгьы, адунеи фыцьара ишаны хәҭак зымҽехазкхьаз, аимпериатә ԥсихологиа змаз жәлар дуун, ирыман аҳәынҭқарратә традициа дуқәагьы. Иааркьаҷәаны акәзаргьы иаҳгәалаҳаршәап урт рхәынҭқарра аҷиара аҭоурых.

Ажәбатәи ашәышықәсазы, аславианцәа ирҟәытцәаны ишьақәгылеит аҳәынҭқарра ҷыц – Киевтәи Рус.

Киевтәи Рус ажәахатәи ашәышықәсазы х-ҳәынҭқарракны рҽыршоит: Урыстәыла, Украина, Белорус. Ус шакәызгьы, иара Урыстәыла ахаҭа усҟан ҳәынҭқарракны иҟаҵамызт: Москватәи аҳра (книажество), Риазантәи аҳра, Суздальтәи аҳра уҳәа, Урыстәыла еиѡша-еихша рхатәы аҳрақәа рыманы иҟан. Убри ихы иархәаны, амонгол-ҭатарцәа рхәынҭқар хан Батыи Урыстәыла дақәлан, инапаҷы иааигеит. Хан Батыи, аҳәынҭқаррақәа жәпакы еилаԥызыххаахьаз, ажәларқәа ықәызххьаз Чигисхан имоҭа иакәын. Уигьы, иабду иеиԥш, аибашьреи ажәларқәа рнырцәареи ракәын занаатс имаз, рхаҭа культурала даара еитцахаз жәларын, ирымпытцархалоз ажәларқәагьы бгеитцыхра рырҭомызт, культурак рызнагара акәым, ирхәаҷуан ирымаз ркультурагьы. Убри иалтцшәаны, Урыстәыла 250 шықәса рыла мраҭашәаратәи Европа атәылақәа ратцкыс ҕәгәалаҵа аитцахара аиуит. Атцыхәтәан, амонгол-ҭатартә мпытцахалѡцәа ириааины, Урыстәыла ҳәынҭқарракны еидыркылеит. Убасҟан ауп Урыстәыла аҷиара амѡа иананылаз.

Урыстәылатәи аҳәынҭқарра аҷиареи аҕәгәахареи Пиотр I (1672–1725 шш.) ила иалагоит. Уи раԥхьатәи императорын. Аҳәынҭқарраҷы ареформақәа ҕәгәаны иҟаитцеит: аҳәынҭқарра губерниала ишеит, хыԥхьаҵара рацәала атцараиурҭақәа ааиртит; иргылеит ақалақь ҷыц Петербург, уаантә Европаҟа амѡа ааиртит, аурыс жәлар европатәи акультура иамеидеит. Убри иабзоураны аурыс жәлар рцеицәа европатәи атцара роуит. Иџьашьахәуп уи ицәырнагаз абаѡхатәра дуззақәа, еиҳараҵак XIX ашәышықәсазы арҷиаратә

интеллигенциа реитцагылараҽы. Жәларык рҽы иҟамлацыз аҽиара ду ҟалеит Урыстәылан: А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, В. Г. Белински, М. Иу. Лермонтов, Л. Н. Толстои, А. П. Чехов, М. И. Глинка, П. И. Чаиковски убас ирацәаҩзаны, ирацәаҩзаны. Урҭ зегьы рбаҩхатәрала аурыс жәлар ркультурагьы адунеитәи акультурагьы дырбеиеит. Араҟа зыҙбахә сҳәаз зегьы аҳәааныркцә акәҙам аҵара ахьыртцаз, аха европатәи акультура ахпҧшала аҵара зауз роуп, еиҳараҙак афранцыз культура. Ҽырпҧшыгас даагап А. С. Пушкин: Франциа акәҙам аҵара ахьиоуз, аха раҧхьатәи иажәеинраала француыз бызшәалоуп ишиҩыз. Шамахамзар, урҭ зегьы афранцыз бызшәа аҩбатәи рхатәы бызшәа акәны ирдыруан. Абызшәа иацны иаауан акультурагьы. Абасала, ҩ-культурак (амраҭашәара-европатәии урыстәылатәии) реилатцәара иабзоураны иҽиеит аурыс культура дуззаа. Уажәшьҭа уи акультура Урыстәыла акәшамыкәша иҟаз ажәларқәа ркультура ахьгьы анырра ҕәҕәа ҟанатцо иалагеит, еиҳараҙак хаала-мчыла Урыстәылатәи аимпериа иампытцанахалаз ажәларқәа рахь... Араҟа иҟалеит апарадокс: рхала иргәапҳаны ирыдыркылаз европатәи акультура мчыла егьырҭ ажәларқәа ирыдгыло иалагеит. Уи методс иамаз: зны бҧьармцала идырҭаслымуан, нас, ашәҟәҩыра рыҭаны ркультура рыладырцәон. Даҽеакала иаҳҳәозар, гәыҳалалрыла европаа ирымардаз акультура, амонгол-ҭаҭартә мпытцахалаҩцәа рметод ала, ргәылацәа ирыладырцәо иалагеит. Урҭ ирдыруан ақьырсианра ажәларқәа ишрыладырцәаз, иара Урыстәылагьы налатцаны: хаала аиҳа мчылоуп ари адин аурыс жәлар ишрыладырцәаз, нас уи рдоуҳа иарҽиаз динк еипш рҽаҽыршьааua иалагеит. Ус иҟан амсылман дингьы, ус иҟоуп иарбан динзаалак, иарбан культуразаалак. Ус иҟоуп аидеологиагьы. Уигьы иазхәыцзар акәхап аҳәынҵқар ичынуаа Кавказ рнапаҽы ианааргоз. Аха Кавказ апроблема аҙбараҽы ари аметод ахархәара маншәалан изымҟалеит, еиҳараҙак Дағыстани Чечентәылеи назлоу амсылман жәларқәа рҽы. Уи аметод Абжьаратәи Азиаҽгьы рхы иадырхәеит, аха уи мчыла усын азы, иахьа урҭ наунагҙа Урыстәыла иалтцны ицеит, уаҳа уахь рҽы дырҳәырцгьы ргәы иҭаҙам; Кавказ акәзар,

политикатә вулканхеит Урыстәыла азы, уи «авулкан» анеиқәтәогьы ишеиқәтәогьы Анцәа иоуп издыруа.

Сара сгәааанагарала, кавказтәи апроблема аҙбаразы иҟоуп ѡ-методк: американтәи агыгшәыгтә методи ицивилизациатәу англызцәа рметоди. Американаа ишьагәыҭыз ажәлар ныртцәаны рымчра дыргәгәеит; англызцәа, урҭ рыгха гәатәны, рколониақәа ахақәиҭра рырҭеит хаала, уи ала реимабзиара еиқәдырхеит. Иахьа аурысҟәа рхы иадырхәо американаа рметод ауп. Уи абжьаратәи ашәышықәсазы рхы иадырхәоз методын, уи ала иахьа кавказтәи апроблема ҙбашьа амаҙам. Уи аамҭа иаҳнарбап – ҳара иҳазцааууада, ҳгәааанагара ҳҳәоит аҟароуп. Аха усгьы иԥшаатәуп Кавказ апроблема аҙбара зыруадаѡыз амзыз хада. Сызлацәажәарц истаху азцаара, иахьауажәрааҙа атцарауаа итырымцаац, аха сгәанала, хымпада итцаатәу ҭоурыхуп. Убри аҭоурых хырѡа ахьазуу иахҟьеит ҳәа исыԥхьаҙоит Нхыҵ Кавказ амилаҭ зцаара ѡышә шықәса ҙбашьа амамкәа иахьыҟоугьы.

Аԥсны назлоу Кавказтәи арегион ижәытәзатәиу Абжьаратә-мрагыларатәи ацивилизациа иахылҷиааз, аха иоригиналтәу, итышәынтәаланы зхатә культура змоу жәларкәан. Ишдыру еиԥш, ижәытәзатәиу адунеитәи ацивилизациа уаантә ауп иахьынтәиааua. Уи акультура ажәѡан агәаҷы ианыҟаз инаркны Кавказаа уи ацивилизациа иамадан. Аԥсуааи адыгацәеи зхылцыз рдацгьы убри ацивилизациа ахьҷиаз ауп иахьыҟоу. Абасала, хәба-фба нызкь шықәса инеиҳангьы, убри арегион акәын ҳазмадаз. Акультура иахылҷиаауеит зегьы: атцас, ақьабз, амилаҭ ԥсихологиа, ажәларкәа реизыҟазаашьа атрадициа. Урҭ атрадициақәа зегь ыҟан Урыстәыла ҳалалааҙа.

Аурыс культура акәзар, хыхь ишаҳҳәахьоу еиԥш, европатәи акультура иузаҟәымҭхо иадҳәалоуп, иагьахәҭакуп. Европатәи акультура ҳера аан иҷиаз, ааскьатәи культуроуп; аурыс культурахь анырра ҭаҵәа ҟазцаз афранцыз культура акәзар, XV ашәышықәсазоуп инарҭбааны аҷиарамѡа иананылаз. Аха иахьа европатәи акультура, американтәи аконтинентгьы надкыланы, адунеи аҷы иаарылыхәхәо ацивилизациа ду зырҷиаз, итышәынтәалоу культураны иҟоуп.

Абасала, ҳажәлар, кавказтәи ажәларқәа зегь реиԥш, ирҭахы-ирҭахым, дара иртәышьҭраз Амрагыларатәи акультура рҽааҟәыҵханы, ирзымдыруаз, иагьырцәыхараз даҽеа культурак рҽадыркылар акәхеит. Имариоуп аҳәара «культурак рҽаҟәыҵханы даҽеа культурак рҽадыркылеит», аха зқьышықәсала аҭоурых змоу ажәлар ирцәыхароу даҽеа культурак рҽамардарц азы ашәышықәсқәа аҭахуп. Имариоуп абызшәа аҭара, аха ажәлар рҟазшьеи, рԥсихологиеи, рменталитети раарҳәра имариоу усым.

Аҟәыцьма аԥсы зхоу аимпериақәа урҭ хьаас ирымоума, дара зышьҭоу малуп, дгьылуп, уа иқәынхо ажәлар ракәым, рыгәҭакы анагҙараҽы рыжәларгьы иреигҙом. Уи ус шакәу шаҳаҭра руеит шьаҙагәаҙала иҭәу аимпериақәа рҭоурых.

Кавказтәи ажәларқәеи аурыс жәлари рзы итрагедиахараны иҟаз Кавказ ампыҵахалара нап аркын Екатерина II лхаан. Урыстәылатәи аимпериа иахагылаз уи аҳәынҭқарԥҳәыс, милаҭла илемсаз, лхаан Урыстәыла ампыҵахалараҭә политика амҽхак арҭбааит. Убасҟан ауп Ҟрымгьы Кавказгьы шьакаҭәарала рнапаҽы ианааргазгьы. Екатерина II лоуп Владикавказ ахьҙызтәызгьы – «Кавказ унапаҽы ииаг» ауп иаҳәо.

Асовет ҭоурыхɷɷцәа Кавказ ампыҵахалара, Урыстәыла «адҵара» ҳәа акәын ишырыɷуаз. Уи ипрогрессивтәу хҭысны ирыԥхьаҙон. Уи мап узаҵәкуам, аха зегь рыла ипрогрессивтәын узҳәом, избанзар, раԥхьа ампыҵахалараҭә аибашьра ыҟан: иршьуаз ршьит, иаанхаз реиҳараҙаɷык хыртҵәаны амҳаҵьырра ирышьҭит, нас, аҵыхәтәан, иаанхаз ашәҟәɷыра рыҭаны, аҵарадырра рыладырҵәо иалагеит. Асовет аамҭа аан иҟаз шыҟаз аҵабырг ҳәашьа амамызт – уи ажәларқәа «реиɷызара» иаԥырхагоуп ҳәа ирыԥхьаҙон. Аха аҭоурых ҵабырг ххәозар, амонгол-ҭаҭартә мпыҵахалаɷцәа аурыс жәлар ирзыруз азиндареи агәаҟреи уажәы дара рхаҭа кавказтәи ажәларқәа ирзыруа иалагеит. Избан урҭ ргәаҭ ҳара изаҳхыргарыз?! Ари ҷьоумшьарц залшом. Убри иахҟьаны кавказтәи ажәларқәа зыԥсадгьыл ианыззааз ҟалеит, иаанхазгьы, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, рхыԥхьаҙара даараҙа имаҷхеит.

Хыхь ҳазлацәажәаз аимпериатә политикоуп. Аха иҟахын аполитика иадҳәаламыз аурыс нхацәеи ҽыц аҽиара иалагаз аусуцәа ркласси. Урҭ даара икҽахаз, зкультура лаҟәыз ракәны иҟан, еиҳараҙак анхацәа. Аԥхьагылара змаз аурыс интеллигенциа ирыдкыланы иугозар, шәкы-ѡышә шыҟәса аԥсҭазаара иатцаханы иҟан. Аԥсны аагозар, асоциалтә класскәа ус еиԥш еицәыхараны иҟазамызт: Аԥсны аҳ иҩәҩаз уск аниҙбауаз, ҭауади-аамсҭеи инарываргыланы, анхацәа рахьтә ауаа хатәрақәагьы алаирхәуан. Уи аганахьала аԥсуа нхаѡи аурыс нхаѡи даара акыр рыбжьан.

Даҽеакала иаҳҳәозар, XIX ашәышықәсазы Урыстәылан аурыс жәлар ушар ауеит хҧаны: а) аурыс интеллигенциа, «светское общество» ҳәа изышьҭаз раԥхьа инаргыланы; б) анхаѡы жәлари ҽыц аҽиара иалагаз аусуцәа ркласси; в) аимпериатә ҧсихологиа змаз аҳәынҭқар ичынуааи. Арҭ ахшарак еидкыланы ҳрыхәаԥшуазар, аурыс жәлар рыѡнутцқа асоциалтә классқәа культурала даара еицәыхаран, иҩәҩаан урҭ ирыбжьаз аконтраст. Анхацәеи аинтеллигенциеи еиҟараны, мамзаргьы еиԥшны изыҟалом, аха Урыстәылан иҟаз аконтраст, иҟалап цьаргьы иҟамзар. Урыстәыла знапаҽы иҟаз аҳәынҭқар ичынуаа ракәын. Аимпериатә ҧсихологиа змаз аурыс чынуаа рбиурократизм убасҟак иҩәҩаан, аурыс культура дуӡӡагьы, аурыс гуманизмгьы рытцадырӡыртә еиԥш. Уи ус шакәу зырҭабыргуа фактк аазгар сҭахуп.

Аурыс литература агени А. С. Пушкин данҭаха, иѳыза Владимир Одоевски икьыԥхьит анекролог: «Солнце нашей поэзии закатилось!..» – абас иалагоит еицырдыруа уи атекст. Агазеҭ колонкаҽы жәабаҟа цәаҳәа ракәын иҟаз, убасҟак иркьаҽӡаны иѳуп. Урыстәыла жәлар ртцара аминист Уваров ари анекролог данаԥхьа, деилагеит. Уи зкьыԥхьыз аредактор А. Краевски диқәымчны лахь ҩәҩа иитеит. «Что это за черная рамка вокруг известия о кончине человека нечиновнего, не занимавшего никакого положения по государственной службе?.. Разве Пушкин был полководец, военноначальник, министр, государственный муж?!.» – иақәырҩәҩаны «иҽаԥиххаауан», А. С. Пушкин итахара аурыс культуразы иштрагедиа дууз дырны

изҩыз автор. Абри афакт ахаҭа иаҳнарбоит аурыс ҳәынҭқар ичынуаа рхатәы культурагьы ишазыӄаз. Уи ҳара иахьа иԥьаҳшьоит, аха аурысқәа рхаҭа иԥьаршьаҙом, избанзар, жәытәгьы ҷатәгьы еснагь еизааигәаны ирбоит аӄәышра дугьы абзамыӄәра цәаԥеыгагьы. Убриазоуп урҭ рхы изазырҳәоз: «Умом Россию не понять!»

Абасала, Аԥсны Урыстәыла ианадла иааиҷагылеит бызшәалагьы, культуралагьы, ҭоурыхлагьы, милаҭ ҟазшьалагьы еицәыхараз ҩ-жәларык: ашәҟәҩыра культура ду зырҷиахьаз, европаа ирываҟәалоз аинтеллигенциа змаз аурыс жәлар дуҙҙеи, ашәҟәҩыреи аҵарадырреи змамыз, аха ампыҵахалаҩцәа рҿыԥсахраӄәеи реиҷыхараӄәеи ирҙрыжәхьаз аԥсуа жәлари. Урҭ злеиԥшымыз ирыцкын: ганкахьала, зыбзазаратә культура даара еитцахаз аурыс нхаҩыжәлари, егьи аганахьала зыбзазаратә культура даара иҳаракыз аԥсуа нхаҩыжәлари. Урҭ инархагылеит «хьи!» захьҙу ззымдыруаз аҳәынҭқар ичынуааи имчыдаха урҭ рышәшьыра инытцагылаз ҭауади-аамсҭеи.

Аурыс ҳәынҭқар иполитика раԥхьатәи алтцшәа аабоит 1864 шыӄәсазы: Аԥсны аҳра ыӄәыргеит, аҳгьы дахыргеит. Нас уи иахылҷиааит 1866 шыӄәсазы Лыхнашҭа ажәлар реизара. Урҭ аилаҩеиласраӄәа рхы иархәаны ҳажәлар ргьырак рыԥсадгьыл иӄәцаны амҳаԥьырра ирышьҭит, Аԥсны ахани аҵыхәани ԥытҩык ааныжьны, иаанхаз «ахара рыдҵаны», идырҭаслымит; быжь-километрак амшын ааигәара анхара азин рымхны. Урҭ арезервациаҷеы иныжьыз ракәын. Уи аҩыза рзырухьан Нхытҭ Кавказтәи ажәларқәагьы.

Абасала, аурыс ҳәынҭқар кавказтәи ажәларқәа аниртаслым ашьтахь, хәычы-хәычла иполитикагьы иԥсахуа далагеит: иабԥьар ишьтахь инавакны, априаник ааԥәыригеит. Убасҟан ауп аурыс интеллигенциа Кавказҟа рымҩа анаатыз. Уи аҩбатәи аешелон акәын. Урҭ ашәҟәҩырагьы ҳарҭеит, ашколқәагьы аадыртит, егьырҭ ампыҵахалаҩцәа ирзыӄамҵаз аусқәа ҟарҵеит. Кавказ аҭынчра аҟаҵареи ажәларқәа реиӄәкреи аус аҷеы даҷеа мҩакгьы ыӄаҙамызт – уажәы уи амҩоуп изныласгьы. Ҳәара аҭахума, уи аполитика амилаҭ зҵаара аҙбара акәмызт иаанагоз, ирлашәны, ассимилиациа рзуны,

рнапаҽы раагара акәын хыҟәкыс ирымаз. Ауыра шаха баала ишыркуа еиԥш! Атцыхәтәан уртҟәа зегьы ԥжәеит: 1917 шыҟәса, февраль мзазы аҳәынҭқар дахырхәеит, нас октиабр азы абольшевикцәа амчра рнапаҽы иааргеит. Абарҭ зегьы рҽы ареволиуциатә қәпара зырцыхцыхуаз ирыцкын амилаҭ зцаара. Октиабртәи ареволиуциа имҩаԥнагоз амилаҭ политика, еиҳараҙак уи апыза В. И. Ленин ибзоурала, ишьаҟәыргылан ууанҙа иапырхыз аҳәынҭқаррақәа. Абасала, 1864 шыҟәсазы иапырхыз Апсны аҳәынҭқаррагьы, 1921 шыҟәса, март 4 рзы ишьаҟәыргылан. Аха нас, Сталин, цәгьаршрала, амилаҭ маҷқәа рызцаара аҙбара нап аиркит. Сталин ишьтахь маҷсаҷқәак дырҽеишәа руын, аха инагҙаны иҙбамкәа ишыҟаз, М. Горбачиов ихаан нап аркын амилаҭқәа зегьы зинла реиҟаратәра. Аха уигьы башахеит – ихыбгалеит иара Асовет Еидгыла ахаҭа. Аидгыла республикаҟәа хаз-хазы ицеит, аҳәынҭқарра хзырбгалазгьы дара роуп. Еиҭах зинда иаанхеит амилаҭ маҷқәа. Нас, абԥьар кны рхы рыхьчар акәхеит. Абасала, ҳажәлар атцыхәтәан ахаҟәитра рнапаҽы иааргеит. Уажәы ҳажәлар рҽаԥхьа иқәгылоуп Апсуа ҳәынҭқарра аиҿкаара, ркультура арҿиара, аԥсуа бызшәа ҳәынҭқарра бызшәаны аҟатцара. Ажәакала, ихәыцы-иду аҳәынҭқарра ҳәынҭқарроуп, Апсны милаҭ ҳәынҭқарраны аҟатцара зегьы ҳҽаԥхьа иқәгылоу проблемоуп.

Иҳалшома уи азцаара аҙбара? Ҳазыҟатцоума, мамзаргьы изеиԥшроузеи ҳалшараҟәа? Даҽеакала иаҳҳәозар, ҩышә шыҟәса знапаҽы ҳаҟаз аимпериа хыбгалеит, иҳауит ахаҟәитра – уажәы еихаҳшьалап иҳаузи иаҳцәыҙзи, нас ауп ҳаԥхьаҟа иҟатцатәу анаадыруа.

Аброуп аус ахьыҟоу! Сыстатиаҽы иҭыстцаарц хыҟәкыс исымоугьы убри ауп.

Ҳарзаатгылап убарҭ азцаарақәа.

* * *

Ҩ-жәларык – Ҩ-культурак... Ус акәу, егьыс акәу, аурыс жәлари кавказтәи ажәларқәеи еизааигәахо иалагеит. Еизааигәахаз ажәларқәа хәыцы-хәыцла еилатцәоит, еибар-

беиоит. Уи азы иатахуп ҳатырла, зинла аиҟарара: ҩ-милатк реизыҟазаашьаҿы анахьгьы-арахьгьы еиԥшны пату рыҟәзароуп рбызшәаҟәа, рдинҟәа, ртасҟәеи рҟьабзкәеи. Ажәлар жәларуп, ус иагьыҟалоит аполитика рԥырхагамхар. Аха араҟа аурыс ҳәынтқар имҩаԥигоз аполитика ҩ-культурак реилартцәара акәмызт изызкыз – кавказтәи ажәларкәа аурыс культура ралазҩара акәын. Аурысҟәа ирҳәоит: «Не ходи в чужой монастырь со своим уставом». Аха дара рхата р-Устав рыманы иааҳадгылеит: уажәшьта Аԥсны иаԥшәымаз дара ракәын. Усгьы акәзааит, аха нас еитах ҳазцаап: иаҳнатазеи ҳара, аԥсуа жәлар, убри аурыс культура азааигәахара? Насгьы араҟа иҟан алазззаратә политикагьы – уи иахҟьаны иаҳцәыҳи, ма иҳамнахи?

Арт азцаарақәа иааркьаҿеры ртак аҟатцара уадаҩуп, избанзар, ус акәу, егьыс акәу, абар ҩышә шықәса ирзынаԥшуа итцуеит аурыс бызшәа, аурыс культура Аԥсны амчра рыманы иҟоуижьтеи. Ҩышә шықәса реихшьала атоурыхҩцәа роуп изусу, сара хатә гәааанагарак аҳасаб алоуп ишысҳәо. Еитасҳәоит, актәи азцаара: иаҳнатазеи ҳара Урыстәыла ҳахьамадахаз?

Актәи. Зегьы ирыцкны иҟалеит атцарадырра. Ҳажәлар иахьа атцара змоу, царадыррала адунеитәи акультура иалахәу милатуп. Ари адунеитәи аполитикцәа ирбо-ираҳауа иҟоу акоуп. Аԥсуа культура иахьа Аԥсны антытцгьы еицырдыруа иҟоуп. Уи зыбзоуроу аурыс культуреи ажәлар рыԥсабаратә баҩхатәреи реилартцәароуп. Аурыс бызшәеи акультуреи рхатыԥан даҿеа бызшәаки культураки ыҟазаргьы – ус акәын ишыҟалоз. Аха иахьа уртқәа зыбзоуроу аурыс бызшәеи аурыс культуреи роуп.

Аҩбатәи. Аԥсны атоурых иазку ҳцарауаа русумтақәа Нхытцы Аахытцы ибзианы ирдыруеит. Ицәгьамкәа ирдыруеит Урыстәылагьы, уи антытцгьы – уи зыбзоуроу аурыс бызшәоуп, аурыс архив ауп, аурыс царадырроуп. Иара убас, аԥсуа шәҟәыҩцәа рҩымтақәагьы Аԥсны антытцгьы ибзианы ирдыруеит – уигьы аурыс бызшәоуп изыбзоуроу, ирыбзоуроуп аурыс бызшәахь еитазгаз аитагаҩцәагьы.

Ахԥатәи. Аурысқәа ирыбзоуроуп аԥсышәала ашәҟәыра ахьҳамоугьы. Убри ала салагаргьы ауан, избанзар, уи

зегьы ирыцкуп. Ҳашҧаҟалоз уи ҳамамзар? Зқьи ѡышә шықәса ахытцуеит Аҧсны аҳәынтқарра аҭоурых ҳәа ҳалаҽхәаны иаҳҳәоит. Иалаагазеи, нас, уи аҳәынтқарра? Византиаҟа рыхшара шьҭны аҵара ддырцон, рхәынтқарратә усқәа рымѡаҧгараҿы абырзен шәҟәѡыра рхы иадырхәон – рхатәы шәҟәѡыра шаҧцатәыз рхахьгьы имааиҙеит. Гедлач шәҟәыда-быҧьшәыда иацәажәон – уи аздырхеит. Уигьы акәым. Аҧсны аҳ Леон, Қырҭтәыла инапаҿы иааганы, ақыртқәа рхәынтқарра ирҕәҕәеит, нас 200 шықәса Леонаа рдинастиа уи аҳәынтқарра иахагылан, аха рыжәлар рзы ашәҟәѡыра рзырҿымтцааит, зегьы рнапаҿы ишыҟазгьы.

Византиатәи аҳәынтқар Х ашәышықәсазы Аҧсны аҳ ҭабуп ҳәа ашәҟәы изиѡуеит, ажәѡан аҟынҙа дышьтыхны дирҽхәоит аланцәа ақьырсианра ахьрылаирцәаз азы. Ақьырсианра еснагь иацын ашәҟәѡырагьы – уигьы егьранамҳәаҙеит Леонаа. «Иабаҳҭаху?» рхәазар акәхап, рхы акәымзи изышьҭаз! Аҵыхәтәан, аурысқәа ашәҟәѡыра анҳарҵагьы, Аҧсны иахагылаз иагьамеигәырҕьеит. Уи иаҵанакуаз еилызкаашаз аҵара змаз ыҟан, даарак ирацәамзаргьы, урҭ ыҟан еснагь, аха аҙәгьы дахамҵгылеит. Ҳаатгыланы ҳазхәыцып: урҭ зустцәадаз, насгьы ари еиҧш аус ду изахамҵгылазеи?

Иахьа акоммунисттә идеологиа аҟнытә ҳхы ҳақәиҭуп, ажәлар социалтә классла еиҿаргыланы ианрыхцәажәозтәи аамҭа цеит. Ус анакәха, аиашоуп иаҳҳәо. Ҭауади-аамстеи ракәын Аҧсны знапаҿы иҟаз, аҵара змазгьы дара ракәын, ажәларгьы дара ирхьыҧшын, аха жәытәгьы-ҿатәгьы урҭ Аҧсны зырҭахыз рқьафураз акәын. Баграт Шьынқәба шьахәлатцәкьа иааирпшит уи ус шакәыз аҭауад Наҳарбеи Чачба ихаҿсахьала.

Леонраа ҳарҟәатып, ҳарҟәатып зцыхәтәа дырѡашьаз урҭ рдинастиа. Ҳазаатгылап Қьалышьбеи Аҧсны Урыстәыла ианадитцоз, уи аҭоурых иахьа еимактәхеит аха. Аиқәшаҳатра аабатәи апункт аҿы иарбоуп, Урыстәыла иҟам, аха Аҧсны иҟоу атәцәа рытира азин ирҭарц. Аби цеи реизыҟазаашьа иахьа инагҙаны еилкаамкәа иҟоуп, аха атәцәа рытира афакт ыҟамзар, Аиқәшаҳатраҿы иадырбаҙомызт.

Уи ахьымзԥ апсуа тауадцәа ирыламысны Аиқәшаҳатраҽы иҿаҽаза иануп, атәымԥ жьакца еиԥш иалыҳәҳәо. Уи дамыԥоуп ҳтоурых аҽы. Итаулоуп атәцәа рыла ахәаахәтра атоурых.

Апсны аҳцәа даарылыҳәҳәо дыҟан Қьалышьбеи Шервашизе (уигьы ус акәын ишиҩуаз, ижәлатәҟьа Чачба иатәеимшьозар акәхарын). Атәцәа рытира атрадициа аауан 2400 шықәса уажәапхьа ажәытәзатәи абырзенқәа Колхида ианзхытцыз инаркны. Ишааиуаз абырзенқәа рхата римтәи аимпериа иапровинциахеит, IV ашәышықәса инаркны уи апровинциа «Византиа» ҳәа хьзыс иаиуеит – уажәтәи Тыркәтәылан акәын иахьыҟазгьы. Нас XV ашәышықәсазы атырқәцәа еибашьрыла иргоит Византиа. Абасала, ҩ-нызқь шықәса инеиҳаны аимпериақәа ықәеибаргыломызт, урт ирхьыпшызгьы азыблара иалан. Урт аимпериақәеи Апсни реимадараҽы хадара аман атәцәа рыла ахәаахәтра: иртиуан иреиґьыз арпарцәеи атыпҳацәеи. Пшреи сахьалеи апсуаа ирыцызгоз дмачын, убриазын урт рыхәгьы ҳаракын. Атыпҳацәа рыла ҳапшзара ҳалхны иргон, арпарцәа дауапшьхон, алым иаҩызаз еибашьцәан. Аа, урт зыпсы тоу атауар зыртахыз, ахьгьы захтныртцоз!

Қьалышьбеи ихаан, аофициалтә шәҟәқәа изларҳәо ала, жәаҩа нызқьҩык есышықәса атәцәа ртиуан, иҟоуп ҩажәи хәба рҽынза иназон зҳәозгьы. Иара ивганы иртиуазар акәхарын. 2200 шықәса рыла ҩынҩажәа миллион рҟынза апсуаа ртеицәа аҳәааныркә итиин рҳәоит. Иҟалап еитцазар, ма еиҳазар – азәы-ҩыцьа ҳәа изыпхьазодаз! Аха миллионла ишыртиз фактуп!

Апсны Урыстәыла ианадла, уи ахәаахәтра ааикылан, аха нас, ажәлар рґьырак рыпсадгьыл иқәцан – уигьы тиран, чарҳәаран. Кәыдри Гәымстеи рыбжьара инхоз мчыла иқәырцеит, нас – Гагра алахыс инхозгьы, Абзыпқәеи Абжьыуааи ныжьын, аха уаҟа матурада инхаз тауади-аамстеи рыжәлар жьаны иргеит мҳацьырра. Еитах ачарҳәара!

Даҽеа фактк. Апсны аҳра анахырх иахылҽиааз тоурыхуп 1866 шықәсазы Лыхнашта анхаҩыжәлар реизара. Еиҽызкаада уи? Насгьы избан, анхаҩыжәлар аҳәынтқарратә ус

рнапы изаныз? Уажәрааҙа Аԥсны анапхгара азызуаз ҭауади-аамсҭеи ракәын, уажәы Ешыратәи анхаҩы Шамы Осман инапы ианырҭеит ажәлар рҿахәы иҳәарц. Уи идырҭаз шьахәлагьы инаиҙеит, аха апровокациагьы изацәымцеит. Исҳәарц иҭахуу: еиҿызкаада уи? Аҭоурыхҩцәа уи аҙбахә рхәаҙом, аха гәрамгарҭас иукыртә иҟаҙами ҭауади-аамсҭеи?! Аԥсны аҳ Аҳмыҭбеи дахыргеит, аха инымхеи уи ихылҭшьҭра – урҭ абаҟаз? Ус еиԥш агәрамгара ҳазҭо акакәны иҟоуп, Аԥсны амчра анрымази уи анрымырхи рхымҩаԥгашьа зеиԥшраз еиҿҳарԥшыр. Амчра анрымаз Аԥсны «амаа» зкыз дара ракәын, ҭабыргуп, анхацәа, Гыртәылан еиԥш, рмагәшьхәа иҭацаланы ирымамызт, аха усгьы Аԥсни аԥсуа жәлари рҿахәы ддырҳәо, раԥхьа иргылангьы ирымамызт. Урҭ анхаҩыжәлар ирыцәшәон, рхәычқәа ааҙара ирыҭаны, ахәԥҳара-ззеира рыбжьартцон, уацәас иҟарҭцон, сасра ианцо ҽышькылкцәас ишьҭырхуан. Ажәакала, рышьҭахь иргыланы ирыман, рыматц ддыруан рҽырҟәымшәышәны. Уажәы, русқәа анцәгьаха, инаганы раԥхьа идыргылеит: ажәлар рҿахәгьы ддырҳәеит, алабагьы ддырҟьеит, иагьраадырхеит. Ҭабыргуп, уи ашьҭахь ҭауади-аамсҭеи анхацәа раԥхьа игылеит, аԥызарагьы ҭәҩаны ируит, аха уигьы чарҳәаран: аурыс еинралцәа ирцәынханы еиқәхаз ҳажәлар ргьырак рыманы мҳаҷьырра ицеит, уаҟагьы рыматц ддыруларц, убри ала Аԥсны аԥсуаа рыла еиҳагьы идырҩарит. Аброуп урҭ «ахатцара» ахьаадырԥшыз! Убри ала раҳрагьы хдыркәшеит.

Ҳазыхынҳәып ашәҟәҩыра. Аурысқәа, «Анбан» шҳартаз еиԥш, ашколқәагьы аадыртит. Раԥхьаҙакәны уаҟа азин роуит анхацәа рхәычқәагьы атцара дыртцара. Абасала, П. К. Услар «Анбан» анҳзыҟаитца ашьҭахь, ҩажәижәаба шыкәса ҭхьан еиԥш, анхаҩы (!) иԥа артцаҩ қәыԥш Дырмит Гәлиа, атцара змаз Маҷавариани дицырхрааны, аурыс ҩыра шьатас иаҭаны, алфавит ҿыц ҟаитцеит. Убри алфавит ала ихаҭа дыҩуан. 1912 шыкәсазы иажәеинраалакәа реизга ашәҟәгьы ҭижьит. Ари аԥсышәала иҭыжьыз раԥхьаҙатәи сахьаркыратә ҩымҭан. Усҟан атцыхәтәантәи Аԥсны аҳ Аҳмыҭбеи иԥа Гьаргь Шервашизе иԥсы ҭан, ашәҟәҩыра иатцанакуаз зды-

руаз уаѳын, ихаҭа қыртшәалеи урысшәалеи асахьаркыратә ѳымҭақәа иѳуан, аҧсшәагьы цқьаҙаны идыруан, иҧсадгьылы ижәлари рзы дгәыблѳы дуун рҳәоит. Ус шакәызгьы, Дырмит Гәлиа иҟаиҭаз «Анбании» уи иҭижьыз ашәҟәи ирхиҳәааз ҳәа егьҳаздыруам. Уи иагьцьашьатәҙам: қыртуа традициала дааҙан. Гәлиа ишәкәѳыра анарха аиуп ҳәа дыҟамызт.

Еснагь адура иашьҭаз ҭауади-аамсҭеи рыпсадгьыл Аҧсны ҟәыншьаны, уи анҭытцҟа иҧшуан: Византиаҟа, Арабтәылаҟа, Қыртҭәылаҟа. Уи атенденциа шәышықәсала иааруан. Рыпсадгьыл анҟәныршьа рбызшәагьы ҟәныршьон, иатәарбомызт. Назҳара иеиҧш, тәыми ѳнатәи еихҭныртцон. Ачачбақәа уи аҿгьы иаанымгылакәа, Аҧсны зегь реиҳа ҳаҭыр змаз рыжәла ҟәыншьаны инкарыжьын, еиҕьыз цьышьа ақыртуа жәла аашьҭырхит. Ари аѳыза атрадициа «хазынахә» иалааҙаз аҳ иҧа Гьаргь, Европатәи абызшәақәа налатцаны хҧа-ҧшьба бызшәа здыруаз, аҧсуа нхаѳы Гьедлач ибызшәа иатәеишьо дыҟазма, уи ихатәы бызшәа ицқьаҙаны ишидыруазгьы. Усҟан уи иабеидыруаз збызшәала дыѳуаз аҙәгьы уи иѳымҭақәа шиҭахымыз? Уигьы акәым, усҟан уи иҧхыҙгьы иалашәомызт аҭыхәтәан қыртшәала ииҳәаз иҧсуа уаз ашәа «Уарада» излеиѳыз абызшәа аҭкыс еиҕьны Гьедлач ибызшәала ишырцәажәаз, ижәлар рхы-ргәаҿы ишнагаз, уи алоуп уи дшырдыруа иахьагьы…

Иҵьоушьаша, ақыртуа интеллигенциа рбызшәала дшыѳуазгьы, дахьапсыуаз азы дыртахҙамызт. Аҭыхәтәан, аҧсуа школқәа аркны қыртшәала аҭарахьы иаиарга, дыргәалашәеит. Усҟан, 1946 шықәсазы, Гьаргь Шервашиҙе диижьҭеи 100 шықәса ҭуан, ииубилеи инарҭбааны иазгәарҭеит, архив иарҭахьаз иѳымҭақәа цәытцрыҧшаан, еизганы рапхьаҙакәны итрыжьит. Аха уи политикан, шәаргьы убри имѳа шәаныл акәын иаанагоз.

Ари азҵаара сзазаатгылаз: иахьагьы убас еиҧш ахәыцра ҳзацәымцацкәа ҳаҟоуп, иҕәгәахеит атенденциа атәым бызшәақәа рахь аихара, ахатәы бызшәа атәамбара. Урҭ ирдыруазар бзиоуп аҳ иҧа Гьаргь итрагедиатә лахьынтца. Зны ҳара ҳгәы нтырччa иаҳҵап, ҳапсадгьыл аҿы иҿаҿаза ҳашьҭа анаҳҵап, нас уи «ҳацәҭшәахар», адунеи ҳнапаҿы ииааҳгап,

Шекспири, Гиоттеи, Гиугои, Пушкини зхылҭыз ажәларқәа ҳаршанхалап!..

Абасала, апоет ишиҳәаз еиԥш, ҳхазы аҭкыс ауаа рзы ҳразын. Даҽеакала иаҳҳәозар, «зхазы иаԥсам, ауаа рзы дхырхәагоуп». Убасҟан аурысҟәа ашәҟәоыра ҳарымҭар, агәра ганы сыҟоуп, Гьаргь Шервашизе ҳаихьырԥшны ақыртуа культура хәыҷы-хәыҷла ҳшадырԥхьалоз. Аҭыхәтәан, Асовет мчра Аԥсны ианышьақәгыла, адунеи ааҳарҳәыргьы инаҳарҳәыргьы, ақыртқәа иалдыршараны иҟазамызт ашәҟәоыра ҳаҭара. Ус анакәха, иахьа агырқәеи ашәанцәеи реиԥш, «Қырҭтәыла акзаара» ҳеаҽаҳшьааua ҳаҟазаауан. Ҳәара аҭахума, иаҳҽынтәааua акәзам аурысҟәа ашәҟәоыра зҳарҭаз – уи политикан, аха обиективла ҳазнеиуазар, уи ҳаиқәнархеит иахьауажәраанза – еиқәнархеит ҳкультурагьы, ҳтоурыхгьы. Ари ҳхаҳмыршҭыроуп ҳара. Иаҳҳашҭыргьы ауеит, избанзар, иахьагьы иҳамоуп ашәҟәоыра иатцанакуа ззымдыруа аинтеллигенциа. Иаҳҳәап итцегьы иаартны: ашәҟәоыра иахылҽиааит аԥсуа литература. ХХ ашәышықәсазы зхатәы шәҟәоыра змамыз, зхатәы литература ззаԥымҭаз ажәлар, жәларысгьы, милатсгьы ирыԥхьазом. Уи аганахьала, милионла иҟоу милатқәак ҳрытцамхартә, асахьаркыратә литература ҳамоуп. Ус иҟоуп аҟазара ххқәа рҽгьы.

Урҭ зегьы ажәлар рбаѳхатәра ишарҽиазгьы, апрофессионалтә зыҟатцареи аҟазара аԥышәеи рганахьала, ҳара рҭаѳцәас иҳаман аурыс рҽиаратә интеллитенциа. Асовет Еидгыла анықаз, ҭабыргуп, еснагь ҳара ҳахь аамҭа аус ауамызт, ус шакәызгьы, афеодализм аҟнытә шәышықәсала амилатқәа зхысуаз аетапқәа аамҭа кьаҽела ҳахысын, акультура ду зырҽиахьаз ажәларқәа ҳнарывагылеит. Амала, араҟа иҟалеит аметаморфоза: ауаажәларратә формациақәа реишьҭагылашьаҽы афеодализм ашьҭахь акапитализм акәын ицоз, аха ҳара уи «ҳахыԥаны» асоциализм ахь ҳцеит. Аха уажәы уи «ҳазхыԥаз» ахь ҳхынҳәит: усҟан ииашамкәа «ҳахыԥеит», «ҳахысыр» акәзаарын! Абасала, ажьа еиԥш, ҳахьытҟьаз ҳазыхынҳәит...

Сара сыззаатгылаз атцарадырреи акультуреи рҽиара, нас урҭ рышьақәгылареи апроцесс шымѳаԥысыз ауп. Ус

еиԥш аҽиара ыҟан ҳажәлар рыԥсҭазаара ахкҟәа зегьы рҽы, уи ауп ауаажәларратә формациақәа ирласны ҳархысратәы иҟазҭазгьы.

Абасала, иахьа Европатәи астандартқәа рыла аҳәынҭқарра аҟаҭареи аныҟәгареи ҳрызхианы, ҳагьазыҟаҭаны Аԥсны аҳәынҭқарра аҟаҭара нап аҳаркызар, уи аҳәынҭқарра иаҭаху акультура рҽианы иҳамазар, урҭқәа зыбзоуроу аурыс ҳәынҭқарра аԥышәоуп, аурыс ҭарадырроуп.

Аҩбатәи азҭаара: иаҳцәыҙи, ма иҳамнахи ҳара Урыстәыла ҳахьамадахаз?

Хыхь ишаабаз еиԥш, зегьы татаԥшьны изыҟамлеит арҭ аҩкультурак реилатәараҽы, ус ҟалашьагьы амамызт: иҳарҳаз шырацәоу еиԥш, иаҳцәыҙызгьы рацәахеит. Даҽакала иаҳҳәозар, апрогресс шыҟаз еиԥш, иҟан арегрессгьы. Ҳарзаатгылап хадара змоу ҳәа иаҳаԥхьаҙо.

Жәытәнатә аахыс Аԥсны ихьыԥшыз тәылан, аха ампытҵахалаҩцәеи ҳажәлари еилаҳаны иҟаҙамызт: аиқәшаҳатра рыбжьан, иҟан ар ргарнизонқәа, урҭ араҟа аконтроль ҟарҵон. Ус акәын ишыҟаз ажәытәҙатәи абырзен мпытцахалаҩцәа инадыркны, ус иҟан Урыстәыла ҳанадлагьы. Ишааиуаз, амҳаԥьырра ашьтахь, аԥсуаа рыла Аԥсны анҭадырцәы, иалагеит атәымуаа ааганы рнырхара. Урыстәылантә аурысқәа, аестонцәа, аболгарцәа уҳәа ааганы рнырхара нап адыркит, ана-ара аурыс қытақәеи аҳаблақәеи цәырҵуа иалагеит. Агырқәа ракәзар еиханы идәыҟәлеит. Ҭырқәтәылантә аерманқәеи абырзенқәеи ҙхытцит. Урҭ зегьы еимдырххон итынхадахаз аԥсуа идгьыл, аԥсуа иҷан. Усҟан аԥсуаа Аԥсны имаҷын, урҭ уаҩгьы дразҵааууамызт, мчгьы рымаҙамызт: иҟамызт рхыԥхьаҙара, иҟамызт ртарадырра, политикала «ахара зду» ҳәа иԥхьаҙан. Аурысқәа ааганы индырхеит Бомбора, Амзырхәа (Лыхны иаҳаблоуп), Бақланка, Приморск. Урҭ хәыҷы-хәыҷла аԥсуаа ирзааигәахо иалагеит. Ажәлар жәларуп, ауаа ууп – урҭ еимак рымамызт, еиҷак рымамызт, цынгылас иҟаз абызшәеи атцас-қьабзи ракәын… Ишааиуаз Асовет мчра иахьабалак ианышьақәгыла, апролетарцәа рымчра аиааира анага, амилатқәа зегьы рзы закәанк амчра аманы иҟарҵарц иаԥшьыргеит. Уи

иахьзын аусуцәеи анхацәеи рымчра – апролетарцәа рдиктатура! Убри азакәан ала, Аҧсны, атәыла зыхьз аху аҧсуаа рымацара ракәымкәа, амилаҭ рацәа иртәыланы иҟалеит. Аурысҟәеи аҧсуааи араҟа еимак рымамызт (аурыс инапаҷакәын зегьы ҳахьыҟаз), аимак змаз аҧсуааи ақыртҟәеи ҳакәын. Аха уи жәытәгьы ҷатәгьы изызбауаз аурысҟәа ракәын: Кавказ рнапаҷы иааганы губерниала ианыршоз, Аҧсны «Аҟәатәи аокруг» ахьзытәны, Қәҭешьтәи агуберниа ҳнаганы ҳалартцеит. Аҧсны аҳцәа уахь амҩа ылрымххьази, уи ианыланы акәхап, Асовет аамҭазгьы убас ауп Аҧсны алахьынтца шырызбауаз: усҟан аиҳабыра жәашықәса иқәпеит, аҭыхәтәан, дара ирзымтцааҙакәа инаганы Қырҭтәыла иалартцеит. Аха аурысҟәа араҟа ишынхац инхон, рбызшәа акәын ҳәынтқарра бызшәас амчра змазгьы. Ус, аколнхарақәа реиҷкаараҷы аиҷымкаарақәа иҟаз ирыхҟьаны, Ҟәбина ихдыртцәаз анхацәа Аҧснықа ииаз рацәаҩхеит, уи инашьҭархны иалагеит Аџьынџьтәылатә еибашьра дуззa. Ахтцәацәа еихеит Кавказҟа. Абасала, Аҧсны аурысҟәа рхыҧхьаҙара аҧсуаа ҳатқыс еиҳахеит. Аибашьра ашьҭахь шьҭахьҟа ицаз маҷхеит. Асовет мчра аполитикагьы иацхраауан урҭ араҟа раанхара. Аха ишпаҟаз урҭи ҳареи ҳаизыҟазаашьа?

Аҧсуа нхаҩы, ҳара макьана интқааны иҳазтымтцаац Апсуара далааҙан. Убри аҟнытә уи иаамсҭашәареи ииаины иҳалаҳаз аурыс нхацәа рхымҩаҧгашьеи кырза еицәыхаран.

Хыхь исҳәахьеит аурыс жәлар рхаҭа рыҩнутқа анхацәеи аинтеллигенциеи ахьынзеицәыхараз. Ареволиуциа ашьҭахь урҭ ринтеллигенциа индыртцәоз ндыртцәеит, иаанхаз ыкәтцны аҳәааныртцәка ицеит. Урҭ рҭып ааныркылеит атцара здыртцаз анхацәеи аусуцәеи рыхшара. Атцара ддыртцеит, аха акультура апроблема абиҧарак ала збашьа амамызт. Насгьы атцароуп иддыртцо, акультура рылараазоит – уи жәлары зегьы ирзеиҧшуп, атцара змоугьы измамгьы, Аҧсуара еиҧш. Ажәларқәа реизааигәахараҷы зегьы ирыцкуп урҭ ртцас, рқьабз зҳәаз иеиҧш итрадициатәу ркультура, урҭ ахьынзеизааигәоу. Уи шәышықәсала ажәлар идырҷиаз культуроуп, рдунеихәаҧшра злашьақә-

гыло уи алоуп. Ҳажәлар реибаркыра – Аԥсуара иабзоураны убри абзазаратә культура убасҟак иҳаракын, ҭарадыррала акультура зырҷиаз рыҵадырӡыртә еиԥш. Насгьы иҳәатәуп, ҭауади-аамсҭеи анхацәа нагақәеи культурала ишеизааигәаз, избанзар, Аԥсуара урҭ зегьы еиднакылон, зегьы ирзеиԥшыз культуран. Аурыс жәлар зегьы еидызкылоз уи аҩыза атрадициа рымаӡамызт, убриазоуп урҭ рыҩнутҟа социалла усҟак изеицәыхаразгьы.

Аурысҟәа, еиҳараӡакгьы ауаа хархьҟәа, ҟазшьала уаа ҟәымшәышәқәоуп – ԥагьарагьы рылам, мҿыԓрагьы рылам. Убри иабзоураны ирласны урыдырԥхьалоит, имариангьы унарылаҵәоит: имариоуп рҵаси рқьабзи, имариоуп рбызшәа аҵарагьы. Ҳара усҟан политикала ҳхәаҿын, хыԥхьаӡарала ҳмаҷын, насгьы аурыс бызшәа ҳәынтқарра бызшәаан – зегьы уахь ҳхьанарԥшит. Ицәгьан аԥсуа бызшәа аҵара, иуадаҩын аԥсуа ҵаси ақьабзи рныҟәгара – урҭ рҵареи рныҟәгареи рылымшеит аурысҟәагьы, егьырҭ амилаҵқәагьы, насгьы ирыдаагалогьы ҳаҟамызт – ус иҟан аидеологиа, ус иҟан ҳаҩнутҟатәи ҳамчқәагьы.

Убарҭқәа ирыхҟьаны иҟалеит арегресс: зқьышықәсала Аԥсуара иарҷиаз аҵас, ақьабз, аԥсуаа ҳаизыҟазаашьеи ҳхымҩаԥгашьеи хәыҷы-хәыҷла икаҳажьуа, урҭ рхаҭыԥан аурыс ҟазшьа шьҭаҳҳуа ҳалагеит. Уи аҩыза апроцесс мҩаԥысуан агырқәа рганахьалагьы, аха уажәы зыӡбахә сымоу аурысҟәа рнырроуп. Еиҳараӡак урҭқәа аабоит ақалақьқәеи аурысҟәа ахьындырхаз ақыҭақәеи рҷы. Жана Ачба ихаангьы уи апроцесс иалагахьан, уи рныԥшуеит ихьӡыртәрақәа рҷгьы: «Русски шлапка – Аҟәаа дуқәа…». Иҵегьы иааиршҳамит Бомбораа ирызкыз ацәаҳәаҷы: «Русски-муски Бомбораа ҳ-уаадақәа…»

Зегьы ирыцкны иҟалеит арыжәтә. Убри аҟнытә ҳазаатгылап уи апроблема.

Урыстәыла ареволиуциа аныҟала, нас уи инашьтарххны, аграждантә еибашьра иҟалази ирыхҟьаны, хыхь ишысҳәахьаз еиԥш, аурыс интеллигенциа ндырҵәеит. Ирацәаҩуп ибналаны аҳәааныркәа ицазгьы. Аибашьра ашьтахь еилаҟәыбаса икажьыз атәыла ашьапы иқәыргылатәын,

аҳәынҭқарра «адақәа» «ашьа» рҭаныӄәо апсы рхатцатәын, зегьы-зегьы реиҳа урҭ рыхшыԝ-мырхәагала ирлашатәын. Абри атцыхәтәантәи зегьы ирыцкын, избанзар, уи зылшоны иӄаз аинтеллигенциа ракәын, урҭ абаӄаз – ирылгахьан. Егьаурым, – рҳәеит гәкаҳара ззымдырҙоз абольшевикцәа, – ҳара аамҭа кьаҿла апролетарцәа ринтеллигенциа ҳаа҂оит! Иагьырааҙеит! Урҭ атцара ду ддыртцеит, ҳәынҭқарратә усзуԝцәахеит, ар ирԥызахеит, итцарауаахеит, ишәӄәыԝԝцәахеит, аӄазара хкӄәа ирызӄазахеит, ажәакала, аамҭа кьаҿла аҳәынҭқарра дуззаа ныӄәызгаша акадр ааитцагылеит. Итцабыргны, аурыс жәлар абаԝхатәра ду змоу жәларуп – ус шакәыз асовет аамҭа аан иаадырԥшит. Аха араӄа иӄалеит аҵьашьахәы: атцара рцеит, иӄазацәа духеит, аха иабаӄаз аинтеллигенциа?! Иаҧыдаз, иабыдаз, аеҭымцәа рыԝны иаадәылганы инарган, атцара ддыртцеит; амалуаа матцуцәас ирымаз ахәыҷқәа ашкол инҭартцан, урҭгьы атцара ддыртцеит, убас аҳәахьча ихшара, аидарашьтыхԝы ихшара… Ажәакала, цәҳәы-ӄьантазаа рыхшара зегьы атцара дыртцаны, индыртцәаз аинтеллигенциа рҭып аҿы инадыргылеит. Аха уи ала, урҭ, уажәрааҙатәи атрадициа ду змаз аурыс интеллигенциа реиԥш, интеллигентцәаны изыӄамлеит, ӄалашьагьы рымамызт, избанзар, Дырмит Гәлиа ишиҳәаз еиԥш, атцара сасуп, ахшыԝ аԥшәымоуп. Араӄа «аԥшәма» акультура иацәыхараз уаԝын, далааҙан атәра, уи акәын ԥсихологиас имаз, азхарамфара далиааит – ихаҭа дшыгәҳәыз даанхеит; иаб дԝыжәԝын, арыжәтә акәын ԥсҭазаарас имаз – атцара итцазаргьы, ӄазшьала иаб итәы шьҭихит. Уи аурыс жәлар рҭоурых ауп. В. И. Ленин ишьҭахь аҳәынҭқарра иахагылаз, шамахамзар, ус акәын рхылтцшьтра шыӄаз, дара ирышьашәалаз аинтеллигенциа рааҙеит – ҽԥныҳәак рмоурц акәхап.

А. М. Горки излаиԝуала, ҳаҭыр змоу журналк ҭзыжьуаз ауаԝы, еснагь ақьиареи агәыҳалалреи ирылацәажәоз, акы иалаҳәаҙамкәа игәы нирхазаап аихамԝа аусзуԝы, уиадагьы инапатцаӄа иӄоу еснагь дрыцәымчуазаарын, еснагь раҳатыр лаирӄәуазаарын. Ари ҵьашьаны А. П. Чехов иарҳәазаап.

«Ну, еще бы, – сказал Антон Павлович, хмуро усмехаясь, – ведь он же аристократ образованный… Он же в семинаре

учился! Отец его в лаптях ходил, а он носит лаковые ботинки…»

Абас иҟоуп акультуреи атрадициеи. Царала иҟоу акультура иацзароуп атрадициа. Анхара-анцыра, ахьчара-абназара, ашәарыцара-абчараҳра, ашәаҳәара-акәашара – зегьы традициалоуп ишыҟоу. Традициалоуп ишыҟоу аҕьычрагьы, атцмыҳәҳәаррагьы, ацәыхацәыфарагьы.

Романоваа хышә шыҟәса Урыстәыла иахагылан. – Шаҟаҩы аҳәынҭқарцәа рҿырыпсахда! Аха аҭоурых аҿы азәгьы иҙбахә ҳәам дҩыжәҩын ҳәа. Зегьы гхак-гхак рыман, аха ицәаԥҿыгаз уи ахьымҙг азәгьы ихымлеит. Рхы шԥамҩаԥыргоз урҭ рышьҭахь Урыстәыла (Асовет Еидгыла) иахагылаз? Иаҳгәалаҳаршәапи азәаҙәала урҭ рхылԥшьтрақәа! Хыхь зыҙбахә ҳамаз апролетарцәа ирхылтцыз роуп. Урҭ ҳәынҭқарцәахазаргьы, аҩны идәылыргаз акәын культурас, «аамсҭашәарас» ирымаз. Ауаҩы иԥсабара ус ауп ишыҟоу.

Убарҭ апролетарцәа ринтеллигенциа рхаан ауп еиҳа ҳаилатцәо ҳаналагаз.

АРЫЖӘТӘИ УИ АЗЫҞАЗААШЬЕИ

Аԥсуа иеишәачара ҳара ҳзы иуниверситетын: араҟа иҟан ажәаҳәара, араҟа иҟан аныҳәаҿа, араҟа иҟан аихатцгылара. Еиҳараҙак урҭ рыкрыфашьеи рыкрыжәшьеи рҿы иубон раамсҭашәара. Зегьы ирыцкын аԥшәмацәеи асасцәеи реибаҳатырра, рыпатуеиқәтцара. Урҭ мҩаԥысуан ҩ-ҳәынҭқаррак рхатарнакцәа реитанеиааира еиԥш, иҳаракны, иԥшзаны. Жәытәнатә аахыс ҳажәлар арыжәтә ржәуан, аха арыжәтә иачычамызт, уи иахылҿиаауаз ахьзи ахьымзгы зынза даҽеакала акәын ишазыҟаз. Ахьзи ахьымзгы ракәым, аҩыжәра акультура даара иҳаракын. Иԥхашьара дуун азәы аҩы дашьыр, арыжәтә имцхәыз ажәак инарҳәар. Асасцәа дахьқәа анырҭаз акәым, кәтык ззыршьуа сасык дырҭазаргьы реизыҟазаашьа ус акәын ишыҟаз. Ари макьана ҳхаҭа иҭаҳамтцаац культура дууп.

Аурыс пролетарцәа Апснықа сасра имааҙеит, урҭ амлакреи агәаҟреи роуп иаазцаз. Урҭ ахаангьы ԥсҭазаара бзиа рымбаҙацызт, даараҙа иуаакҿахақәан, еиҳараҙак Урыстәыла агәахьынтә ииаз. Ас еиԥш еитцахаз ауаа иабардыруаз ҳҭасқәеи ҳқьабзқәеи! Насгьы еицырдыруа акоуп арыжәтә азы урҭ ауаа хархьқәа рыԥсыҿра. Апснықа иқәнагалаз рыԥсыҿра иацлеит даҽеакгьы: урҭ рыѡны-ргәара иахганы иҟан – ауаѡы иқытаҿы ихы иатәеимшьо, тәымԥара агәхьаа икҙом. Избанзар, уахьазымдыруа ахьҙи ахьымҙги даҽеакала уахәаԥшуеит. Ус иҟоуп ауаѡы иԥсихологиа. Уажәы апсуеи аурыси анааидтәала, тәамбарак ҟамҭакәа, ирыцхауп ҳәа иранарыжьуа, тәымуаауп, ҳҭасқәа рыздыруам ҳәа раҳаҭыр рбауа иалагеит. Уи аҿар ирбон. Урҭгьы ус ираазон. Ажәакала, иатәамбаҙакәа рышьҭахь реиадмырхаҙеит. Урҭ ирышьҭанеиуаз итцегьы рҿыладырҟәын, еиҳагьы ҳаизааигәахеит. Ҳәара аҭахума, ҳҭцас бзиахәқәа наҟ инышьҭатцаны. Абасала, аурыс ҟазшьа хәыцы-хәыцла ҳашьцылеит – имариан, ԥабаакгьы аҭахымызт азы, дара ракәзар – ҳҟазшьа изамышьцылеит, ирзымтцеит ҳҭасқәеи ҳқьабзқәеи, ҳара ҳҟынҙа ахалара еиҳа иуадаѡын.

Абасала, иааиҿагылеит даараҙа еицәыхараз ѡ-ҟазшьак, ѡ-культурак. Еиҕьуп иаҳҳәар: ѡ-милат ҟазшьак, ѡ-милат культурак. Уи аиҿагылара иацмыз антигонизмра, ацәымгра.

Аамҭа цон, ажәытәқәа наскьон, урҭ ирышьҭаланы инаскьон Апсуара иарҿиаз ахышьҭыхреи уи иацәеижьу апаҕьареи: аҿар ирызҳауан, аха урҭ уажәшьҭа даҽеа ҟазшьан ирымаз...

Аа, уи ҳахьқылнагаз! Жәытәнатә аахыс аамсҭашәала рхы ахьымѡапыргоз Апсуара Хан хьытцәцараҿы аѡы ыжәны ур-урҳәа иааилалеит: аѡы иашьыз иԥхеимшьеит, аѡы ыжәны икаҳаз ихьымзҕимшьеит, аѡы ыжәны итԛьаиԥаз дызтәыз дыԥхарымшьеит. Зегь иреицәоу ацәаԥҿыга: арыжәтә чмазара – алкоголикцәа ирԥхашьагаха ҳқьытақәа зымҽхазкыз, алаф рылаҳхуеит иачыдахаз, милат хьымзҕны иҳамԥхьаҙазеит. Аҳәынҭқарцәагьы алкоголикцәоуп, митә ҟалама ҳҳәеит, аҳәынҭқарцәа зегьы арыжәтә иачычоу ԥьушьап. Изыхԛьазеи арыжәтә чмазара? Ҳабацәагьы

арыжәтә ржәуан, аха уи ачымазара иацәыхьчан. Уажәтәи «ҳфырхацәа» аҩы цқьа анырзымха, аҩы хәашь ажәра иалагаз роуп. Ажь азлара маҷушәа ҽытҷгас иҟатҵаны (ҳабацәа рхаан амра еиҳа иԥхоз цьушьап!), ашьақар ахәларыжьуеит. Нас итәаны ажәра иалагоит, иржәуеит интҿаанҙа. Уи «ачеицьыка» ахьҙуп. Шаҟа аҳатыр ладырҟәуазеи иԥшьоу аԥсуа ичеицьыка!

Даҽеакала иаҳҳәозар, аҽеы цьбара аҟамчы ишацәшәоз еиԥш, аԥсуа ахьҙи ахьымҙҭи дрыцәшәон, убри акәын уи еснагь агәҽанызаара изҭоз, еснагь ихы дацклаԥшуа дҟазҵоз. Уажәы игәылацәа дырҷеыԥшны уи имилат ҟазшьа хәычы-хәычла икаижьуа далагеит. Аҽеыцьбара акәым, аҽынадигьы акәым, итцегьы илаҟәу дақәтәаргьы ихьымҙгимшьо дҟалеит, избанзар, уи хьымҙгуп ҳәа аҙәгьы иаҽеԥниҳәаҙом, ҳабацәа рхаан ишыҟаз еиԥш.

Аурыс уаа хьархьқәа арыжәтә азы иԥсыҽуп ххәеит – иабантәиааҳуи?

АШЬАЦҚЬЕИ УИ АИҚӘЫРХАРЕИ

Аԥсуаа згәамч ҭәҭәоу, зшьа (зген) бзиоу милатын. Ажәлар рԥеиԥш абраҟоуп иахьыҟоу. Уи закәыз ҳажәлар ибзиаҙаны ирдыруан: ипа пҳәыс дизааигома, ма иԥҳа аѽнра дишьтуама, итацахараны иҟоу, ма имаҳәхараны иҟоу зхылҵыз ранацәа, рабацәа, рхылҵшьтра еилыркаауан. Ҭауади-аамстеи ракәзар, урҵ еиҳагьы ари аус иацклаԥшуан: «ашьацқьа иалҵыз» рыла акәын рыхшара рразҟы шырыҙбоз. Ирхылҵуазгьы убас акәын ишыҟаз – рыԥшра, рсахьа, анхацәа ирылукаартә иҟан. Ари азҵаараҷеы ҭауади-аамстеи зхы иақәиҭыз анхацәеи еиԥшны иазхәыцуан ари апроблема. Ихьԥшыз анхацәеи атәцәа рхылҵшьтреи уанҙа ихәыцуа иҟамызт, убри аҟнытә, Аԥсны иқәнагалаз аҟьалаԥалақәа еиҳараҙак аҭырқәцәеи агырқәеи рыпҳацәа рырҵон, еилых рымаҙамызт. Ауаалаҟәқәа ашьацқьа азхәыцрахь иабаҟаз! Уи иахьа ҳажәлар рҭеитԥшгьы иаиԥшуеит – еилыҡраҙоуп ишыҟоу!

Абарҭ зегьы ыҟан аҧсуа жәлар рыѡнутҟа. Рыцхәарас иҟалаз, «ашьацкьа» закәыз еилызкааузгьы рхазы акәын изҟәышыз, рхылтцшьтра бзиахарц акәын уи зырҭахыз. Убри аҭаацәаратә егоизмра инахыҳәҳәаны, ари азҵаара амилаҭ зегь рахь ииаганы аҙәгьы дазхәыцҙомызт. Иазхәыцҙомызт ажәлар зхьыпшыз ҭауади-аамстеигьы, раҳцәа рапхьа инаргыланы. Уи зыршаҳаҭуа фактуп атәцәа рылахәаахәтра. Аҧсуааи ачеркьезцәеи рыхшара ҭеитҧшла зегьы ирапыргон. Ус анакәха, иреиҧьыз ракәын ирҭиуаз: «товар лицом!» Абасала, ҳапшҙара акәын, ашьацкьа злаз ракәын ирылҟәшәаны ирҭиуаз.

Аҭоурых ҳҽаҳамҭацәап, ус сҳәеит ҳәа, аҭоурых узымдыркәа, ууаажәлар знысыз рҭоурыхмѡа уанымпшылакәа, урҭ иахьатәи рҭагылазаашьагьы уздыруам, рапхьаҟатәи рпеипш зеипшрахогьы аилкаара уадаѡуп.

Хыхь ҳазлацәажәаз апроблема еихшьало, аҧхьаѡ ихшыѡ азысышьтыр стахуп ҳажәлар рыпстазаараҽы ҳзызхәыцша, насгьы ирҽеитәу зҵаарақәак.

Ажәлар ршьацкьа пхастазтәуа арыжәтә хәшәыркы хыхь сазаатгылахьеит. Уи ҳажәлар иахьакәым икылнагаанҙа, иианкылатәуп – иапҵатәуп азакәан ҷыда. Анаркотикатә маҭәашьар ауаѡытәыѡса иаҕоу дунеитә проблемоуп. Уигьы шәарҭахеит аибашьра иацәынхаз ҳҽар рзы. Аҧсны уи аҽкы атцыхәа аҧтцәара ҳәынтқарратә усны иҟаҵатәуп.

Асовет ҵарадырра иадыруан «ашьацкьа» закәыз, уи шыхьчатәыз, аха акоммунист идеологиа зегьы еиҟаранатәуан. Убри иахҟьаны аҧсуаа ртрадициа мап ацәкын. Уи ҳмилаҭ рҽиара иапырхагаз политикан. Убри иахҟьаны аҽар дырлашәит: зхылтцшьтра еилкаамыз аҟьалапалақәа Аҧсны иқәнагалоз ҳаҙгабцәа рыццон, лҭаацәа ақәыршаҳаҭны, еиҳараҙак амилаҭ хдырра змам анацәа рыбзоурала. Аҟьалапалақәа рыҙгабцәагьы ҳаҷкәынцәа иааргон. Урҭ реилаѡара, ҳалақәа хаҳамѡар, иахьа иаабартә иҟоуп. Уажәшьта ҳҟәышхап, иҳарҽеип уи ҳагхагьы. Ус сҳәеит ҳәа, анхаѡы илаҵатә ажәла шалихуа еипш, араҟа иузыҟаҵом.

Даҽеакгьы. Иахьа Аҧсуа ҳәынтқарра анышьақәҳаргыло аамҭазгьы аҧсуа ҭаацәара аурыс изакәан алоуп из-

лашьақәҳаргыло, еимакык, ҳәоуеиқәымшәарак роургьы, рлахьынтца злааҙбауа.

Ишаабо еиԥш, хәычы-хәычла, иҳазгәамҭазакәа аԥсуа милаҭ ҟазшьеи аԥсуа милаҭ ԥсихологиеи ҳцәыҙуа иаауеит. Ес-абиԥара еитцагыло рҽы араҟагьы иҟалеит арегресс.

Цьара апрогресс, цьара арегресс! Ус акәу, егьыс акәу, ишаабо еиԥш, Урыстәыла ахԥшоуп ҳара ԥсҭазаарас иҳамоу: уи акультураҽы, уи аполитикаҽы, уи аекономикаҽы, уи азакәанцтараҽгьы. Арҭ азҭаарақәа рҽы апрогресс шыҟоу еиԥш, иҟоуп арегрессгьы – урҭ ыҟоуп Урыстәылангьы. Аха ҳара иҳалҳаршароуп Аԥсуара иарҽиаз, аԥсуа иҟазшьа иақәшәо аиқәырхара, арҽиара. Уи аус аҽы иахьа аҙәгьы даҳԥырхагаҙам, ҳхаҭа ҳахшыѳи ахара ҳаԥшреи иҳазрылыршар.

АԤСУА БЫЗШӘА АҬАГЫЛАЗААШЬЕИ УИ АПРОБЛЕМАҚӘЕИ

Аимпериа нагҙа ҟамлаҙацт, избанзар, урҭ зегьы еидыргәагәалан, еидыргәагәалоу знымзар-зны еиламҳар ауҙом – еилаҳаит асовет империагьы. Уи ицәгьоу, ибзиоу? Еиҕьын арефорамақәа ҟаҵаны, еиҳараҙак амилаҭ зҵаара ҙбаны, еиқәырхазар, избанзар, ирацәан уи асистема злабзиаз, аха уи рзалмыршеит, ирацәан уи агәнаҳарақәа иаҕрагәаз, урҭ ргәырԥса ақәшәазар акәхап, дара аурысҁәа рнапала ихдырбгалеит. Уажәы иахьхәит, аха ииаг, иацтәи амш хынсырҳәуеит ҳәа уашьҭалар иаѳызоуп – уи ҟазшьа змам усуп. Уи аус аҽы егьҳамчым, иаҳзырҙбауа зегьы бзиоуп. Уажәы асовет империа иаҳнаҭаз еихаҳшьалоит аҟароуп. Хыхь иаҳҳәахьоу инарыцҵаны, еиҳа инарҭбааны ҳазаатгылап ажәлар жәларны иҟазҵо, уаҵәтәи ҳԥеиԥш зыдҳәалоу ҳбызшәа аҭагылазаашьа. Уи зегьы ирыцкуп, избанзар, бызшәада милаҭ зыҟалом.

Аԥсуа бызшәа, VIII ашәышықәсазы ишьақәгылаз Аԥсны аҳра хәышә-фышә шықәса аматҭ аухьан еиԥш ауп Урыстәыла хаз ҳәынҵқарраны аҽиара ианалагаз. Ус шакәугьы

аԥсуа бызшәа усҟан акәзам аҿиара ианалагаз. Аҭоурыхҩҩцәа изларҳәо ала, 2500–3000 шықәса ҳера ҟалаанза иахьа инаркны иаххәозар 4500–5000 шықәса уажәаԥхьа иахьатәи аԥсуааи адыгцәеи зхылҭцыз жәларыкны иҟан, бызшәак ала еицәажәон. Усҟан уи ахылҭшьҭра иахьзыз здырхуада, аха уи акәым ара аус злоу. Урҭ ирзеиԥшуп ижәытәзатәиу, легендак еиԥш зызбахә рҳәо, колхидатәи акультура. Аҭоурыхҭцаараҿы аиаша аҳәара аныҟамлоз иаахтцәаны уи ашьаҟәыргәгәара уадаҩын. Ус шакәызгьы, иара усҟангьы иазәымкәа- иҩыцьамкәа изхәахьаз ыҟан, аха хатә гәаанагарак еиԥш иԥхьазаны, хырҩа азыруашәа ҟартцон, иаартны азәгьы дзаҿагыломызт, избанзар, иара фактын, афакт уаҿагыларц азы, иаҿаургылаша аргументгьы нҭкааны иумазароуп. Атцыхәтәан 70-тәи ашықәсқәа рзы иҭытцуеит апрофессор Ш. Д. Инал-Иԥа ишәҟәы аԥсуаа рхылтцшьҭра иазкны. Уи газеҭ статиамызт, хатә гәаанагарамызт, уи усумҭа дуун, ҭоурыхын. Ари збаз ақыртуа царауаа, амаҭ аԥшь рыцхазшәа иҵнарббит! Ақыртуа интеллигенциа ршьапы иқәдыргылеит. Зегьы реиҳа ирзымчҳаз колхидатәи акультура «ахьырцәаагаз» ауп. Уи аҳәгьы ицәаҳамгазеит – ҳара иаҳтәын, аха убри аиаша ахьҳәаз ауп маҭаԥшьны ирыцхазгьы. Аха иагьа иҳәхәазаргьы, иагьа рхы кыдырҟьазаргьы, уи ашәҟәы ақәгара рылымшеит, избанзар, автор диашан, аҭоурых цабырг акәын иифуаз. Уи аҭоурых цабырг иаҳәон колхидатәи акультура шдырҿиаз аԥсуааи адыгацәеи рхылтцшьҭра.

Уи ус шакәу шаҳаҭра ауеит Нарҭаа репос дуззагьы: уи ҳажәларқәа еицдырҿиаз епосуп, иҟалап усҟан ихацдыркызар, нас ҳашьхақәа ианеиҩыршагьы уи арҿиара иацыртцазар – усҟангьы ҳаиҭанеиааира еиԥҟьара амазамкәа иҟан. Уи аиԥҟьара ааигәоуп ианыҟала; ҩышә шықәса уажәаԥхьа Кавказтәи аибашьра ианалага. Нас ақыртқәа рнапаҿы ҳаныҟала, ԥсабарала Нхытци Аахытци еиҩызшоз ашьхақәа политикатә гәашәны иҟарцеит. Уажәшьҭа шәазхәыц ҳбызшәа иамоу ақәреи уи аҭоурыхи шаҟа итцаулоу. Аԥсуааи адыгақәеи рхылтцшьҭра Баҭым инаркны Ҟрымнза амшын агаҿа рнапаҿы иҟан, уигьы акәым, Амраҭашәаратәи Кавказ Нхытци Аахытци рымҽхакын.

Адунеитәи аҭоурых ҳагәылаԥшыр – еснагь еибашьран иҟаз. Ажәа «аибашьра» аҭакы ахаҭа иаҳәоит – ақәеибахра, иқәеибахуан ажәларқәа. Убри ақәеибахреи аилазҵареи (ассимилиациеи) ирыхҟьаны ҳажәлар рхыԥхьазара анмаҷха ашьҭахь, адыгақәеи ҳареи ԥсабаралагьы ҳаҵшахеит: Нхыҵ инхаз «адыгацәа» ҳәа хьзыс ишьтырхит, Аахыҵ инхаз «аԥсуаа» ҳәа хьзыс ишьтаҳхит. Урҭ иахьеи уахеи еиҭанеиааиуамызт азы, рбызшәа аҽеиҵнашан, хаз- хазы иҿиауа иалагеит. Абасала, дареи ҳареи бызшәала ҳаицәыхарахеит, аха ҳдац акоуп, ҳшьа акоуп, ҳмилаҭ ҟазшьа акоуп. Урҭқәа зегьы, ишдыру еиԥш, зқьышықәсалоуп ишҿиаз. Аибашьрақәеи ақәеибахрақәеи шаарыцрыхауазгьы, аԥсуааи адыгақәеи Нхыҵи Аахыҵи рнапаҿы иҟан, шәарҭак иҭагыларгьы, абџьар кны еицхыраауан, аҙәы дызрыламкьакьо Нхыҵгьы Аахыҵгьы инҭыртәааны инхон Кавказ аурыс ҳәынтқар инапаҿы иҟалаанҙа. Нас амҳаџьыррагьы ҟалеит, адемографиатә катастрофагьы ҟалеит. Аха инхеит Аԥсуара (иҭарԥшарны акәзаргьы), еиқәхеит аԥсуа бызшәагьы.

Абас иҟоуп аԥсуа дызлацәажәо ибызшәа аҭоурых, ишышьақәгылазгьы абасоуп. Ижәытәзатәиу абызшәақәа реиԥш, аԥсуа бызшәа даараҙа ибеиоу, даараҙа иџьашьахәу, зжәар фонд ҭбаау бызшәоуп. Аԥсуа бызшәа исахьаркны ацәажәараҿы даара алшара дуқәа амоуп. Аԥсуа бызшәа иаман ирмаҙаны ацәажәашьа формагьы: урҭ ирыхьзын абнабызшәеи аҭыс бызшәеи. Урҭ иахьанҙа изымаазагәышьеит. Абызшәақәа зегь реиԥш, атәым бызшәақәа рахьтә иаднакылазгьы рацәоуп, аха хадара змоу ажәартә фонд зырҿиаз ажәлар роуп. Уи ус ауп ишыҟоу, абызшәа зырҿиауа ажәлар роуп, идырҿиауеит уи коллективла: жәытәнатә аахыс ҳажәлар ҟазшьас ирыман аҽеидкылара, аҽеимадара. Рыԥсадгьыл хьчатәхар, аҙәаҙәала ирзыхьчомызт, рҽеидыркылон, адгьыл аҙәаҙәала иқәаарыхуан, аха абраҟагьы ҟазшьа бзианы ирыман аилахәра, ууаҳә уны еицхыраауан, арашәароума, аҭагаларoума, ажьтаароума – иахьабалак, аицхыраара традицианы ирыман ажәлар; иара убас рҽааидкыланы ахымхәа апҳәысеиба, ма аҿыцнхаҵы ицхрауан; ахьшьцәа ракәзар, хԥа-ԥшьба гәараҭа рҽеидкыла-

ны ибназон. Ас еиԥш аҽеидкылара ыҟан ацәгьеи абзиеи рыԥееираҷы, агәылара чмазаѡык дыҟазар, еизон уаҟа ҷаԥшьара. Ирацәоуп урҭ реиԥш иҟоу аҷырԥштәқәа. Урҭ зегьы рҷы, иззеиқәшәаз аус хада анаѡсгьы, ажәытә-аҷатә ирылацәажәон. Иҟалахьоу ажәытә жәабжьқәеи еиуеиԥшым алакәқәеи аҳәамҭақәеи еиҭарҳәон. Араҟа акәын иахьҷеиоз ажәлар рҷаԥыц ҳәамҭақәа. Уи азы аҭагылазаашьа маншәалагьы ыҟан – уи ажәлар рҟазшьа акәын, уи рдоуҳатә ҭахрақәа ракәын. Абраҟоуп иахьҷеиаз Нарҭаа ражәабжьқәа. Абрскьыл ихҳәаау аҳәахьа, афырхатцаратә жәабжьқәа, алакә цьашьахәқәа зҳәоз, абаѡхатәра змаз жәабжьҳәаѡцәан, ирҳәацыԥхьаҙа идырҷыцуан, игәылдырҭәаауан ахаҷсахьақәа, идырбеион сахьаркырала. Урҭ зегьы жьирҭан, ҟазарҭан аԥсуа бызшәа арҷиаразы. Ажәабжьҳәаѡ иажәабжь аинтерес аиурц азы, изыҙырѡуаз рхы-ргәаҷы инеигарц азы, даара ҟазарыла иҳәар акәын. Ҟазарас иҟаз Ажәа акәын. Уи шаҟа исахьаркны иҳәоз аҟара – ажәа ирҷиауан, ирбеион, изыҙырѡуазгьы игәныркылон.

Абызшәа арҷиараҷы даараҙа иацхраауан Аԥсуара иарҷиаз ажәлар реибаркыра – ацәгьеи абзиеи рыԥееира: ачареи уи иадҳәалоу акәаматцамеи: аԥсреи уи иацу аԥсы иқә-итцас аҧеиреи: аиҭара зыбжьалаз руси ѡ-жәлакы ахҟа зыбжьалаз руси уҳәа зегьы рҷы ауаа хатәрақәа адгаланы, аимак еилдыргон, аҭыԥ иқәыртцон. Абартқәа рнаѡсгьы ирацәан ажәлар рполитикатә проблемақәа ианрылацәажәозгьы. Уигьы традициан ажәлар рыԥсҭазаараҷы: ақыҭа инаркны Аԥсны аҳ иҟынҙа ицәыртцуаз апроблемақәа, ауаа хатәрақәа адгаланы, иаартны аргама иҙбаны аҭыԥ иқәыртцон. Убартқәа, убартқәа раан, ацәажәаѡцәа дуқәа, шәҟәыда-быҭьшәыда, хшыѡала, ҷаԥыцла абызшәа дырҷиауан, абыртцкал икылхны идраҙон. Уи аиндаҭлараан, дасу иара итәы иаиргар итаххон – ҷаԥыцла, хшыѡтцаррыла. Ҟазшьала ажәлар раартреи риашареи зхылҷиаазгьы убри атрадициоуп. Зегьы ирыцкын усҟан аԥсуа бызшәа амацара аус ахьауаз.

Абасала, ҳажәлар рҷы ҭәҭәала иҷианы иҟан ажәаҳәаѡцәа рҟазара (ораторское искусство). Ажәытәтәи абырзенқәа рҟынгьы еицырдыруа иҟан уи аҟазара, сгәы иаанагоит уи

ҳажәлар ирҽыртцаазар ҟалоит ҳәа: дара ашәҟәҩыра рыман, уи ала аҭоурых аҧы инрыжьит, ҳара уи ҳалшо ҳаҟамызт, аха апсҭазаараҧы еиқәхеит. Апсуа бызшәа аҧиараҧы урҭ аҟазацәа ирылшаз шьарда ирацәоуп. Уи аныҧшуеит ҳбызшәа астиль: апсуа бызшәа қьачақь бызшәаҙам, апсуа бызшәа ҽацоуп, апсуа бызшәа хаҵа бызшәоуп, фырхаҵаратә бызшәоуп! Уи инаваргыланы апсуа бызшәа иацәтәымҙам ажәа ԥшқагьы, ажәа ҟәымшәышәгьы, ажәа гәыбзыԥгьы. Абарҭ зегьы ҽиеит шәҟәыда-быԥшәыда, коллективла, ажәлар рыччареи ргәырԥареи рҽы, абызшәа ҽиауан ажәлар ргәаҟреи ргәаҟажәеи рҟынгьы. Абасала, ажәлар рҭаацәара-бзазаратә ԥсҭазаара инаркны аҳәынҭқарратә усқәа рҽынҙа, агарашәа инаркны, нас аҭыхәтәан рмыткәма аҧынҙеи ҳбызшәа инарҭбааны иҧиауан. Абиԥарақәа рҽырыпсахуан, рҽырыпсахцыпхьаҙа уажәраанҙа иҟаз еихарҳауан, идырҧиауан.

Абас ҳбызшәа аҧиара ҕәҕәаны ишамаз ауп ашәҟәҩыра шҳаузгьы, Дырмит Гәлиа даара изымариан асахьаркыратә литература ашьаҭа акра. Хадара зманы уи ауаҩ иҧаԥхьа иқәгылаз аҩрагьы апхьарагьы традицианы аҟаҵара акәын. Ажәакала, апсуа бызшәа убраанҙа иҧианы иҟан, идырҧиеит шәҟәыда-быԥшәыда, ажәлар реибаркыра – Апсуара иабзоураны.

Иахьа аурыс бызшәа, аҳәынҭқарра ду излабызшәоу ала, акультуреи аҵарадырра-техникатә прогресси ирыбзоураны, адунеитәи абызшәақәа рахьтә иаднакылаз рацәоуп. Урҭ хаз-хазы иҟоу ажәақәеи, аматәар хьыҙқәеи, ажәеицааирақәеи иаднакылаз зегьы аурыс бызшәа азакәан ала «иарысеит», иатәнатәит, ажәартә фонд иаднакылеит. Абасала, иахьа аурыс бызшәа абызшәа дуззақәа ируакны, Урыстәыла акәым, Урыстәыла анҭытцгьы, цыхьа Асовет Еидгыла иахьатцанакуаз, иахьагьы аус ауа иҟоуп – жәларбжьаратәи бызшәоуп. Зхы иақәиҭу Ареспублика Апсны акәзар, араҟа апсуа бызшәа ҳәынҭқарратә бызшәоуп ҳәа ишыԥхьаҙоугьы, макьана аурыс бызшәа ашәшьыра итцаханы иҟоуп. Аха уи аамҭала акәзароуп – апсуа бызшәа иааннакыларoуп уи иазалху аҭыԥ. Еилкааупп, имариоу усҙам, иахьа уи азҵаара аҙбара ҳнапаҧы ишыҟоугьы, избанзар, ҳбызшәа апроблема

ҳхатә хыхь-хыхьлоуп ҳшазыӄоу – жәлары зегьы ирпроблеманы иаҳзыӄамтцеит – убри ауп ԥынгылас иҳаузгьы. Избан ус зҳахьыз? Ауаҩы иԥсихологиа ус ауп ишыӄоу: излоу ауаа рҽы иан ма иаб раҳатыр ыӄамзар, ихатагьы игәыблра хьшәашәахо, дызхылтцыз ауаа рҽы урт ԥхеишьо далагоит. Ус акәымкәа, урт раҳатыр ҭәҭәазар, дрыхзызаауа, рхатцкы каимыршәуа, ԥааимбарцәаны иԥхьазо далагоит. Ҳамч зқәымхоз аполитика ҳбызшәа хәыштаара бызшәаны иӄанатцахьан, уажәгьы уаӄа ишьақәханы иаанхеит, ҳажәлар рҽы уи аҳатыр ҭәҭәаны изыӄамлеит. Уи зыхӄьо ҩнык аҽы ҩыцьа аԥшәмацәа ахьыӄоу ауп: иахьа Аԥсуа ҳәынтқарраҽы аԥсуа бызшәа аԥшәымоуп ххәеит, аха уи аԥшәма аҩны ахәыштаара дыҽхәахеит: днаганы аԥшәма иахьитыԥу аханы дахамыртәакәа, уи аԥшәмара изаанкылазом. Аха итып аҽы дуртәарц азы, аԥшәмара икыртә дазыӄатцазароуп. Ари имариоу усзам, аԥсуа жәлар ари аус рхы-ргәаҽы инаганы ианахамтцгыла, ҳтцараиуртақәа зегьы ҳбызшәа иазрыжәыртаны ианыӄамла, иаххәо зегьы баша цәажәарахоит, ҳбызшәа акәзар ахәыштаара иҽхәахоит, ҳаргьы Аԥсуа Ҳәынтқарра иаԥсыуа ҳәынтқарраны, аԥсуа цәа аханы иаҳзыӄатцазом. Ҳаԥсуара иаҭоу ԥсыуа дыӄазам, аха иахьа аԥсуа бызшәа акәу, аурыс бызшәа акәу ҳәынтқарра бызшәас иӄахтцарц ишәтаху ҳәа ареферендум мҩаԥаагар, агәрагара уадаҩуп реиҳараҩык аԥсуа бызшәа ишадгыло ала. Ари ҳахьқылнаго ҳажәлар рхы-ргәаҽы инамгакәа, еилызкаарц зтахымгьы рхы итамгалакәа, ҳара уи ҳзырҽеираны ҳаӄазам. Иахьатәи ҳтагылазаашьа азәгьы ихараҳам, уи ҟазтцаз Аамтоуп. ХХ ашәышықәсазы ашәкәҩыра шҳаузгьы, аполитика аганахьала ҳбызшәахьы Аамта аус ауҳомызт. Уи иара атәы ҟанатцон. Ҳинтеллигенциа, шамахамзар, урысшәалоуп атцара шрымоу, русураҽы аурысшәоуп рхы иадырхәо. Урт рыԥсадгьылгьы ртахуп, рбызшәагьы ызыр ртахым, аха иазыӄатцам абызшәа ала рматцуратә усқәа рынагзара. Араӄа ацәажәара амацара азхазом, уи абызшәала атцара умазароуп. Убри аӄнытә, иртахы-иртахым ҳшыӄоу ҳаанхар еиҕьаршьоит.

Уи иагьцьашьатәзам: аурыс бызшәа ачымазара ҳалаҽены иӄоуп иахьа. Ишдыру еиԥш, иарбан чмазаразаалак иа-

наамҭоу имариоуп ахәышәтәра, аха иануласелак, алыргара уадаԥуп. Иахьа убри аԥыза аҭагылазаашьа амоуп ҳбызшәа. Ус сҳәеит ҳәа, апсуа бызшәа ахәышҭаара иҽеҳәахатцәкьаны иҟазамызт, иҟам иахьагьы: ашкол, ауниверситет, акьыпхь, арадио, ателехәапшра, аҭарадырреи арҽиареи уҳәа ҳбызшәа аус ауеит инарҭбааны, аҳәынҭқарратә усбарҭақәа рыда зегьы ирылахәуп. Абарҭқәа ртәы зҳәо астатистика уахәапшыр, ҳаи, шьыри, Анцәа ицьшьоуп, ҳкьаҭаны ҳаҟазаап зумҳәарызеи! Иаҳауеи, шьыри, урҭ зегьы рҽы набыцрак амамкәа, ҳбызшәа аус ауандаз, нас аҳәынҭқарра усқәа рҽгьы хьысҳара аиуӡомызт. Аха аусқәа даҽеакала акәын ишыҟаз: абызшәа аҳәынҭқарраҽы амчра анпсыҽеха, нас егьырҭ зегьы рҽгьы ихьысҳахеит.

Агазеҭ ҭытцуеит, изеипшроузеи уи ҳгазеҭ заҭцәы?

Арадио ҳазыӡырԥуеит, ателехәапшра ҳамоуп – изеипшроузеи урҭ злацәажәо аԥсуа бызшәа?

Ԥ-ажәак рыла аҭак ҟаҳҭозар, ҳәынҭқарратә бызшәак еипш, ахӡыӡаара ыҟам. Избан? Избанзар, ҳара ҳада уи агхапхақәа тәымк изеилкааӡом, атәым изеилымкааура ҳагха ҳара ипхаҳшьаӡом, ус анакәха, хьаасгьы иҳамаӡам. Арахь уԥшыр, ԥсыуак урысшәала дахьцәажәо гхак ихьыр, ада ҳәатәы рымам, убасҟак иахӡыӡаауеит аурыс бызшәа. Еиҭах избан?

Ҳарзаатгылап убарҭ «избанқәа» рҭак.

50-тәи ашықәсқәа рҽеанеиԥырша инаркны амилаҭ зҭаараҽы иҟаз агхақәа рырҽеира иазкны аиҭакра дуқәа ҟало иалагеит: ашәкәтыжьырҭа иҟьаҟьаӡа ашәқәа аадыртит, Ԥ-журналк ҳарҭеит, арадио аусура иаладыргеит, иҭытцуан агазеҭқәа. 1978 шықәсазы урҭ ирыцлеит даҽеа Ԥ-журналки ателехәапшреи. Ажурнал «Алашара» аҽыгҳара иацлеит. Ҳаргьы ҳгәыҳәны ҳаҟамзи, иҳазхоит ҳамҳәаӡеит. Ажәакала, ашәкәқәагьы, ажурналқәагьы, агазеҭқәагьы аҳәитцәҳәа иҭытцуан, ицәажәон арадиогьы ателехәапшрагьы. Урҭ зегьы аԥара рзоужьын, ус анакәха, зегь зымчыз Аплан нагӡатәын. Ари имариаз усмызт, зегь раԥхьа иргыланы акадр аҭахын, арахь азанаатцара змаз ажурналистцәа ҳамамызт; ашәкәыԥԥцәа ракәзаргьы рымч ақәхомызт асҟатәи

рыԥра, нас аиҭагақәа рыла ихадырҭəаауа иалагеит. Ажурналқəагьы ҭыжьтəын. Ажəакала, ахыԥхьаҙара нагҙатəын, абасҟак тонна ачаи ааҳрыхит, асҟак аҭаҭын шырҳəоз еиԥш, абасҟак шəкəы ҭҳажьит, абасҟак журнали газеҭи ҭытцуеит рҳəон. Апартиа аобласть комитет анапхгара иҟарцоз адҭала, агазеҭқəеи ажурналқəеи анапрытцаԥра еиԥыркаауан. Урҭ ртиражкқəа зқьыла акəын ишыҟаз. Нас ҳаизарақəа рҿы ҳəаҽхəон: «Аа, шəрыхəаԥш, ҳтиражкқəа заҟароу!» Урҭ ирыԥхьоу, ирмыԥхьоу, мамзаргьы изеиԥшроузеи ирныло ҳəа аҙəгьы дразтцаазомызт, рыплан нарыгҙеит, аидеологиа иаԥырхагаз егьҟамлеит, ажəларқəа реиԥызара аҙəгьы даԥырхагамхеит... Ажəакала, араҟагьы хадара змаз Аҳасабрба акəын: урҭгьы аажьон, ҳахгьы аажьон.

Ас еиԥш аҭагылазаашьа аныҟала ижурналистымзгьы джурналистхеит, ишəкəыԥԥымзгьы дышəкəыԥԥхеит, аиҭагашьа ззымдыруазгьы деиҭагаԥхеит. Ажəакала, иԥшьоу арҿиара ус крырҳагахеит, асахьаркыратə литературеи ажурналистикеи рхыԥəкы хада аганахь инхеит, аԥхьаԥ изхəыцуадаз... Урыстəылаҟа иганы еиҭаган итҳажьуан, ҳапсуа ԥхьаԥцəагьы убри аиҭага акəын еиҳа изыԥхьоз аоригинал ааста. Аԥхьаԥцəа рҿаԥхьа ашəкəыԥхьара апропаганда аныҟаҳцогьы, ари ашəкəыԥԥы шаҟа шəкəы иԥхьоу, шаҟа аурыс бызшəахьы еиҭаргахьоу ҳəа акəын иаҳҳəоз. Ажəакала, аԥсышəала аԥхьара убасҟак игəыгəтажьын, ҳара зегьы ҳзааҙахьаз алитературатə кружокқəа хəыҷы-хəыҷла русура еиԥхьбо иалагеит: иахьа ԥыцьа аԥхьаԥцəа ааидтəаланы изыԥхьаз аԥымта иахцəажəартə литературатə хеидкылак ыҟам Аԥсны. Абраанҙа ҳааины ҳаҟоуп иахьа.

Аҳəитцəхəа иҭытцуаз агазеҭқəа ирнылоз реиҳарак еиҭагаҩны акəын ишанырҭоз. Аиҭагара азтцаараҿы «Аԥсны ҟаԥшь» иалшаз рацəоуп, аха нас ишааиуаз иаҭахызгьы иаҭахымызгьы еиҭаганы, агазеҭ адаҟьақəа ҭырҭəааны ианырҭо ианалага (уи анырымтцаргьы ҟалаҙомызт), ишахəҭаз аиҭагара уадаԥын аҟнытə, инықəыԥрны еиҭарго иалагеит, ус еиҭагаз иаԥхьозгьы мацын. Ас еиԥш аҭагылазаашьа аныҟала, аиҭагара усгьы аҳаҭыр лаҟəит: уи аҭакԥхықəра змоу усны ирыԥхьаҙаҙомызт, аредакциа аҟəша аиҳабы иматцура дана-

мырхлак аиҭагарахь диаргон. Уаҟа арҽиаратә ус аиҳа агонорар аҟаҵара акәын аԥыжәара змаз, ԥҟарада дасу ишиҭахыз еиҭеигон: рҽиарала, ԥсышәацкьала аиҭагара ахаҭыԥан, нбанҵакыла еиҭаргон. Ус еиҭагоу урысшәала умхәыцкәа иаҳәоз узеилкааҙомызт. Аха уи аҙәгьы акы ахиҳәааҙомызт, избанзар, иуҳәаргьы аҙәгьы иаҳаҙомызт, баша ухы ацәгьара аургон.

Уи системахеит, уи астиль аиааира агеит. Абасала, агазеҭгьы, арадиогьы, ателехәаԥшрагьы злацәажәо абызшәа, арҽиара атҟыс аԥсуа бызшәа атшәаарахьы еиҳа аус ауан. Убри иахҟьаны иахьауажәраанҙа иҭышәынтәаланы изыҟамлеит апублицистика бызшәа, уи астиль. Ари апроблема аҙбара ҳуалуп акьыԥхь знапы алаку зегьы. Аха ҳгазеҭ хада «Аԥсны» иалшароуп иԥшьоу ари аус аҙбаразы аԥхьагылара. Уи иалнаршароуп иҭышәынтәалахьоу ахатәы стиль ашьақәыргылара, аиҭага акәзар, иҭышәынтәалоу публицистикатә бызшәала аиҭагара. Урҭқәа зыҟамлацт макьана, ацензурагьы акылԥшцәагьы шыҟамгьы. Ҳаԥхьаѡгьы агазеҭ ихәҳарц даннеилак, «Аԥсны» днаханы, аурыс газеҭ аацәыригахуеит. Уи ауаѡ аҽеԥныҳәа иҭара ҳаҟәытцны, ихатәы бызшәала иѡу деилаҳаны даԥхьартә иҟаҳҵап, аха уи имариоу усым. Раԥхьа иргыланы аԥсышәала атҵара змоу акадр ааҙалатәуп. Урыстәыла ишьҭны иҳаазо иаԥсыуа журналистцәаны изыҟалом. Рҟазара аздырҳарц иҳашьҭуазар – уи даҽеакуп. Насгьы, арҽиаратә ус аҽы х-абиԥарак еитцагылазароуп, аԥшьбатәиқәа амѡа иқәзароуп – уи традициазароуп. Аха ҳара еснагь иаҳцәыуадаѡгәышьоуп уатцәтәи амш ахь аԥшра – уи ачымазара уажәгьы иҳалаҽены иҟоуп. Абартқәа ирхылҽиааит ахатәы бызшәа агәхьаамкра. Иаагап апублицистика аиҭагара ҳшазыҟоу. Хыхь иаххәахьеит «Аԥсныпресс» аҽы урысшәала ишырыѡуа, аԥсшәахь еиҭазгауа уаѡы дрымаҙам, убри аҟнытә аредакциақәа рҽы еиҭаргоит ишеиҭаргац. Уаҟа дасу рхатәы ԥҟарақәа рымоуп: еилукаар – бзиоуп, иузеилымкаар – урысшәала уаԥхьа, ма уазыҙырѡы. Иахьа Аԥсны Аҳәынтқарра Ахада аҳәааныркәа дныҳәаларак, ма дышшыларак ҟаиҭозар, уи атекст урысшәалоул ишиѡуа. Аԥсуа бызшәа ҳәынтқарратә бызшәазар,

Аҳәынҭқарра Ахада инапы зҵаиԥуа аԥсышәала иԥтәуп, нас ауп егьырҭ абызшәақәа рахь ианеиҭагатәу. Ус акәымкәа, урысшәала иԥоны аԥсшәахь еиҭаргозаргьы, армаҷырма аредакциақәа рҽы еиҭаганы иркьыԥхьуа акәымкәа, Аҳәынҭқарра Ахада иусҳәарҭаҽы еиҭаганы, Аҳәынҭқарра Ахада убри аиҭага инапы анҵаны, акьыԥхь абозароуп. Уи закәануп, уи азакәан традицианы иҟаҵатәуп, аԥсуа быз-шәа ҳәынҭқарратә бызшәак аҳасабала аҳаҭыр шьҭыхтәуп. Ус еиԥш раҳаҭыр ыҟоуп аҳәынҭқарра бызшәақәа зегьы. Ишьҭыхтәуп абызшәа аҳаҭыр! Арҭқәа зегьы иааԥхьоу, иаххәахьоу роуп, аха лҵшәас ироухьеи?! Иаххәеит – ицеит! Иааԥит – архив иагеит! Абылра иацәшәаны аӡыршы иҭапалаз ҳаиԥызахан, ақырҭуа бызшәа ҳацәшәаны ҳаихан, аурыс бызшәа ҳҽаҽаҳажьит! Избан ақырҭуа бызшәа ҳзацәшәаз: ҳхатәы бызшәа ҳахьчарц акәу, аурыс бызшәа ҳахьчарц акәу? Абри иахьа еилкааны иҳамазар, аурыс бызшәа аҽаԥхьа аԥсуа бызшәа ԥсаҭатәыс иҟаҳҵаӡомызт.

Ҳазыхынҳәып аԥсуа бызшәа ахәанчара апроблема.

Жәытәнатә аахыс ажәларқәа реиҭанеиааира ыҟан, уи абызшәақәагьы ирныԥшуеит. Убас ҳбызшәа иалалеит атәымуаа иааргоз маҭәарк ахьӡ, ма хшыԥҵакык, еилкаарак ҳзырдыруа акы. Урҭ ахьӡқәа рапхьа «а» наргыланы акәымкәа, аԥсуа бызшәа азакәан иныкәныкәаны, шьҭыбжьқәак ԥсахны, иара иацәеижьны акәын ишаднакылоз. Урҭ иреиуоуп: азауад, аҳаирплан, адәқьан, ауатка, адәыҕба уҳәа ирацәаны; хшыԥҵакык, ма еилкаарак ҳазҳәауа: азакәан, ахылаԥшԥы, аинрал, акаԥдан, ахантәаԥы, алаҳәара; ахатәы хьыӡқәа: Шәлиман, Алықьса, Аҳмеҭ, Никәала, Амҭуан, Иауана, Никәа, Алсабед, Катушьа; амилаҭ рыхьӡ: аурыс, ашәамахь, ақырҭуа, агыруа, ашәаныуа, абарзен, ауриа, аурым уҳәа ирацәаны.

Арҭ зегьы жәашықәсала, шәышықәсала ираӡаны ҳбызшәа иаднакылаз роуп. Иԥсабаратәу абызшәатә закәан ала ианаднакыла, иара иацәеижьны, аԥсы алагаԥагара иахылҵызшәа иҟалеит. Урҭ зегьы кабинетк аҽы ԥыцьа рхы ааидкыланы акәымкәы, ажәлар «рыбз итҵхны» идырҽиаз ажәақәоуп.

Ауаҩы ихаҳауоуп иифо, амцхә ифар – изырсаʒом. Зыпсы ҭоу ауаҩы иакәым, аʒлагарагьы ус ауп ишыҟоу: аҧьыкәреи изаны илаушьҭроуп, игәʒаны ианалаго. Ус иҟоуп абызшәа «аорганизмгьы». Хыхь ишысҳәахьаз еиҧш, иаалырҟьаны иҳамҵарыжьит ашәҟәҭыжьыртагьы, ажурналқәагьы, агазеҭқәагьы, арадиогьы, ателехәаҧшрагьы. Агазеҭқәа ирынҵатәхеит адунеитәи ахҭысқәа зегьы: аполитикагьы, аекономикагьы, атехникагьы, акультурагьы, ажәакала, аҧсҭазаара иадҳәалоу зегьы. Урҭ «араʒареи» «арысреи» аамҭа рызҭодаз – иахьа арадиои ателехәаҧшреи рыла ажәлар ирылаҳәатәын, уаҵәы акьыпхь ала ирызнагатәын. Имариоуп уи ажәала аҳәара, аха ҟаҵашьас иамоузеи? Иузымдыруа аматәар, ахаан иумаҳац ахшыҩцак – уи аполитикаҷы, уи атехникаҷы, уи аҵарадырраҷы – нас урҭқәа зегьы аамҭа кьаҷела, иааинырсланы еиҭагашьас ирымоузеи?!

Аха еиҭагатәын, еиҭоумгар ҟалаʒомызт, иагьеиҭаргон, аха ишҧеиҭаргоз, насгьы иаҧхьодаз? Ус иҟан аполитика. Уи акәын аус злаз, уара убызшәа алахьынтцеи уи иаҧхьози рыгәхьаа зкыдаз! Аполитика Нцәан, Аполитика хадара аман, егьырҭ зегьы механизмын, егьырҭ зегьы башан! Урҭ зегьы амҩа иқәызцоз Сталин иажәақәа ракәын: «Цель оправдывает средства!»

Ас еиҧш аҭагылазаашьа аан, ажәа раʒаны, ҳбызшәа азакәан иқәныҟәаны еиҭагашьа амамызт, аʒлагара еиҧш, иахәлажьтәын, «ирдыдны» ишаанашьҭуа шырдыруазгьы.

Ари еилкааны иҟаҵазу, еилымкаакәа акәзу, ишыҟалаз аʒәгьы издыруам – амеханизм аужьын, аус ауан, уи ибзиазу, ицәгьазу аʒәгьы азин имамызт алацәажәара. Ус иҟан асистема.

Иҳәатәуп аҧсуа литературатә бызшәа ацқьара еиҳа ишацклаҧшуаз: акьыпхь аматҵ азызуаз зегьы ақыҭа иалтцыз ракәын, аҧсшәа цқьаны ирдыруан, аҭакпхықәрагьы рыдын – урҭқәа зегьы обиективла аҷиара иахәон, иагьахәеит. Усҟан иаҳпырхагаз аидеологиа аҟнытә ҳхы ҳақәиҭымызт. Асовет аамҭазы иаҧцаз зегьы – журналистикоума, шәҟәыроума – аҭоурых лыхәҭа иануп. Уи шаҳатра аздырʒом, ацәгьеи аб-

зиеи еилнаргоит. Иҳақуп убри аус ҳхатҭагьы ҳацхраар. Абасала, иҳаԥсыз аҭоурых ду аихшьаалара аамҭа ҳҭагылоуп.

Сыстатиаҿы хықәкыс исымазгьы убри акәын. Уажәы, аҭыхәтәан, хыхь исҳәаз еихшьаланы, иқәҳаргылап азҵаара: ажәлар рыԥсы ахьҭоу рбызшәаҿоуп, нас ԥ-жәларык ркультура аилатҵәара ҳбызшәа абакылнагеи?

Сара ари азҵаара сазкылсырц зысҵаххаз аилкаара уадаԥзам: ажәлар рыԥсы ахьҭоу абракәзар, нас ари уавсны акультура узалацәажәом, аҳәынҭқарра ҟоуҵаргьы, уи милат ҳәынҭқарраны изыҟалаҙом – зегьы абызшәала иалагоит, зегьы зырҿиауа абызшәоуп.

Ус анакәха, ҳарзаатгылап ҳбызшәа иахьатәи аҭагылазаашьеи уи проблемас иамоуи.

Актәи. Хынԥажәижәаба шықәса рыла зегьы злаҙо ақьаад тоннала иԥны инеиқәҳажьит, имариамыз уи аԥьабаапсазы миллиардла аҳәынҭқарра ахарԥь ҟарҵеит – ус иҟан амилат политика, ус иҟан асистема. Урҭқәа зегьы иахьа еихаҳшьалар, аа, ирлытҵшәахаз:

а) иҿиеит, ашьапы иқәгылеит апсуа сахьаркыратә литература. Уи зырҿиаз, ашьапы иқәзыргылаз ақыҭа иалтцыз, ақалақь аҿы иреиҳау атцара зауз ашәҟәыԥԥцәа роуп. Апсны анҭытцгьы еицырдыруа иҟоуп урҭ идырҿиаз ҳлитература. Уи иахьа иамоуп ахатәы классика, ахатәы капитал. Апеиԥш? Ҳбызшәа апеиԥш ауп иаргьы иапеиԥшхо, рыԥбагьы рхы иаиоуҳажь: ашьха илбаакьаны амшын ахь иццакуа ҳзиас кеикеиқәа иреиԥшхар ауеит, ҳәынҭқарратә хшыԥла урҭ «рхытцхырҭа» ԥсахымзар.

б) агазеҭқәа ирныло рыпсынтцры еиҳа излакьаҿу ала, ажурналистика алахьынтца еиҳа илахьеиқәтцагоуп: урҭ рырҿиамҭа тоннала икьыпхьны еиқәрыжьыз архив аҿоуп уаԥы иахьиԥыхьашәо, адәахьы иаанхо апышәоуп, атрадициоуп, нас, изеиԥшрахазеи урҭ? Ҳара иҳамамызт Апсны ажурналистцәа еидызкылоз Апсныпресс, уи уажәы иҳамоуп – иҟаҳҵеит шьаҿак ԥхьаҟа! Аха Апсныпресс аҿы аинформациа апсышәала изыԥуа журналист дҳамаҙам. Уигьы акәым, уаҟа урысшәала ирыԥуа апсышәа цқьала еиҭазгоғьы журналист дҳамаҙам – иҟаҳҵеит ԥ-шьаҿак шьҭахьҟа! Ус

анакәха, ақьаад иаҳҷышәызгьы башахоит, иҭышәынтәалоу аԥсуа журналистика анаҳзеиқәмырха. Аԥеиԥш? Ахы иоужьҭны уажә ишцо ианца, ҭзыгазеҭк аҷы ҳхы иаҳмырхәозар, аҙәгьы иҭахымкәа иҟалоит ҳаԥхьаҟа. Ари азҭаарагьы, иахьа ҳәынтқарратә хшыҩла иҙбаны, аҭып иқәтатәуп.

Акадр ауп зегь зыҙбауа. Аха акадр рааҙара иахьауажәраанҙа милаҭ политиканы изыҟамлеит: иҳамоу ауниверситет аԥсуа кадр разыҟаҭараҷы Аинар жьи ижьирҭа иаҩызаны иҟалароуп. Уи иаанаго уи ауп: Нарҭаа ртехнологиала Нарҭаа раҳәа ҙдрыжәуан – уи жьакцомызт, уи аибашьраҷы иԥышәан. Атәымуаа рԥышәа ҳхы иаҳархәап, аха иабаҳҭаху урҭ ртехнологиа, урҭ рмыруга – ржьаҳәеи рыԥсангьерии?! Аԥсуа бызшәеи аурыс бызшәеи реизыҟазаашьа, еиҳараҙак аурыс бызшәахьтә аԥсшәахь аиҭагара, ҭарадыррала иҵҭааны аҭып иқәтатәуп, иахьа ишеиҭарго еиԥш, ахы иоужьны акәымкәа.

Ари ачымазара изацәымцеит ашәҟәыҩцәагьы.

Аԥсуа шәҟәыра аҷиарагьы иԥсабаратәыз процессла иалагеит, аха нас, асилитра зҭарыԥсаз атциаа еиԥш, уи азҳарагьы революциатә методла ирццакын. Ашәҟәыра аҷиара апроцесс иамоуп иԥсабаратәу ахатәы ҷыдара: раԥхьа игылоуп абаҩхатәра, нас апрофессионалтә зыҟаҵара. Атцыхәтәантәи ахатәы милаҭ дгьыл иқәгылазароуп, ахатәы традициа иалааҙазароуп. Адунеитәи алитературатә ҧышәа акәзар, уи цхыраагҙазароуп. Дырмит Гәлиа аурыс литературагьы ақыртуа литературагьы бзианы ишидыруазгьы, урҭ иҿырымҭакәа, аԥсуа жәлар рҷаԥыц ҳәамҭа атрадициоуп дзықәныҟәаз, уи аԥышәоуп ихы иаирхәаз. Уигьы акәым, егьырҭ алитературақәа рԥышәа ихы ианаирхәозгьы, ма ианеиҭеигозгьы, тәҵас дрыхзыҙаауа рыматҵ уны акәымкәа, иаԥхьаҩцәа ргәаҷы инеиратәы, аԥсуа цәагьы аԥсуа быжьгьы рхеитцон. Уи ус шакәу шьақәзыргәгәо иреиуоуп апоема «Абаҙҙеи», ажәеинраала шьахә «Атцыси аҳәыҳәи» уҳәа реиԥш иҟоу аиҭагақәа. Аха нас, ашәҟәыҩцәа ҷарацәа рааҙарагьы, алитературатә процесс арҿиарагьы ҳәынтқарратә усны ианыҟала, уи атрадициагьы хәыцы-хәыцла аҷеаԥсахуа иалагеит. Асовет Еидгыла иатцанакуаз амилаҭ литературақәа зегьы еиднакылон атәыла дуҙҙаҷы иаԥҵаз

Ашәҟәыѡцәа реидгыла. Уи иаман ахатәы литературатә институт. Ирацәаѡуп ҳашәҟәыѡцәа уи иалгаз, уаҟа апрофессионалтә зыҟаҵара зауз. Урҭ аурыс литература атрадициалоуп ишырааӡоз. Уи асистемеи, нас уи иашьашәалаз ашколтә системеи ирыбзоураны, ҳашәҟәыѡцәа аԥсуа литература аиҳа аурыс литература иаԥхьахьеит, ус анакәха, уи атрадициа еиҳа анырра рнаҭон рырҿиаратә ус аҿы. Ҳәара аҭахума, уи ашкол иааӡази амилаҭ литература атрадициа иааӡази еиԥшны изыҟаломызт. Абасала, иҳазгәамҭаӡакәа хәыҷы-хәыҷла ҳлитератураҿы аԥыжәара агауа иалагеит аурыс литература атрадициа: уи рныԥшуеит апоезиа аформаҟәа зегьы, апрозаҿы уи аныԥшуеит, еиҳараӡак абызшәа, аҳәоуртәашьа, уи рныԥшуеит ахаҿсахьаҟәа, аҟазшьаҟәа. Абаѡхатәра иашаҵәҟьа змоу ақыҭа иааӡаз, аԥсышәала дхәыцны ибызшәа иамоу алшараҟәа ихы иаирхәоит, аха иҟоуп аурыс бызшәа аныррагьы, уи аҿацәыхьчара уадаѡуп, иузгәаҭаӡом уи анырра. Арахь уԥшыр уи гәазҭаша акритик ҿитуам, аԥхьаѡгьы егьиҳәом. Абасала, ари ачымазара хылаԥшрак амаӡамкәа ҳлитература алаҿера иаҿуп. Имӡакәа иаххәап ҳагха: ҳбызшәа аинтерес ахьчара атцкыс ҳгәы зыҙтам аѡымҭазы дәыԥсшәак аҳәара еиҳа ианеиҧаҳшьо ыҟоуп. Ҳрыԥхьап бла ҵарыла «Атәым жәѡан атцаҟа», «Камаҷыч», «Ҭемыр», Иуа Коҕониа ипоемакәа, Баграт Шьынкәба ипоезиа – иаԥсышәам аҳәоукәеи ахаҿсахьаҟәеи узыԥшаауам.

Абасала ҳазнеины ҳлитература ҳалаԥш нахаагар, ҳбызшәа аҭагылазаашьеи уи аԥеиԥши удыргәырҕьо иҟам.

Нас, иҟаҵатәузеи ҳбызшәа уи ашәарҭа ацәыхьчаразы?

Раԥхьа иргыланы ҳбызшәа ашәарҭа иштагылоу иаартны ажәлар ираҳәатәуп, ираҳәатәуп уи аиқәырхаразы иҟаҵатәугьы. Урҭ иреиуоуп:

1. Алиаа дзауз аҭаацәа ираҳәатәуп рхәыҷы аԥсышәамзар даҿа бызшәак ала ишиацәажәатәым:

– ахәыҷбаҳчаҿгьы аԥсышәамзар даҿа бызшәак имаҳауазароуп;

– анацәеи абацәеи маҵурак анроуа аԥыжәара рытатәуп зыхшара аԥсуааны изааӡо;

– ажәлар ирылаҳәатәуп зхатәы бызшәа ззымдыруа дапсыуаҙам ҳәа. Уи иатҵанакуазароуп иахьатәи абиԥара инадыркны.

2. Иапсыуаам идеилыркаатәуп аҳәынҭқаррақәа зегьы рҽы иҟоу азакәан араҟагьы ишыҟоу. Ареспублика Апсны аҳәынҭқарратә бызшәа зегьы ирдырырц шрыхәҭоу, уи ззымдыруа Апсны ауаҩытәыҩсара азин шимоуа. Уигьы иахьатәи абиԥара инадыркны иалагозароуп. Урҭ иреилыркаатәуп, атәым милаҭ апсшәа ахьырзымдыруа иахҟьаны ҳбызшәа Аконституциатә зин иамоу шазынамыгзо, ирҭахы-ирҭахым ҳбызшәа ишапырхагоу.

3. Апсуа бызшәа артҵаҩцәа аттестациа рзутәуп, рквалификациа аиҕьтәра иазкны асеминарқәеи иркьаҷу акурсқәеи мҩапгалатәуп. Апсуа бызшәеи алитературеи ирзоужьу асаатқәа маҷзар, еиҭарыхәапштәуп.

4. Апсуа бызшәа ахархәара жәлары зегьы ирзеиԥшу дҵаны ирылаҳәатәуп: аҭаацәа рҽы, аҭараиурҭақәа рҽы, аизарақәа рҽы, абжьааԥны иахьааиқәшәо уҳәа зехьынцьара апсышәала ацәажәара традицианы иҟаҵатәуп. Ус иҟаларц азы дасу дызламароу ала дацхрааузароуп, апропаганда ҟаитҙозароуп иааиԥмырҟьаҙакәа.

Зегьы ирыцкуп ашкол аҽы апсышәала ацәажәара. Уи рхы иҭагаланы, хымпада, избатәу проблемоуп, итрадициангьы иҟаҵатәуп. Даҩеакала иаҳҳәозар, абызшәа апроблема жәлары зегьы иаҳхьааны иҟаларoуп. Абызшәа ацкьара иазкны иҷыданы аҭакԥхықәра рыдҵатәуп акьыԥхьи, арадиои, ателехәапшреи рредакторцәа. Иҟазароуп урҭ ирхылапшуагьы.

Апснытәи Аҳәынҭқарратә университет апсуа бызшәа иажьирҭаны иҟаларoуп. Уи имариоу зҵааразам, аха хырпашьа змам усуп, мап анакәха, ахыцәкы азынамыгзеит ҳәа иԥхьаҙатәуп.

Иҷыданы ахылапшра рҭахуп Апсны анҭытцҟа лимитла аҵарахьы ирышьҭуа аҽар: урҭ рԥышәарақәа ирылазароуп апсуа бызшәеи алитературеи. Абасала, иахьабалак апсуа бызшәа аҳаҭыр шьҭыхтәуп, аҭакԥхықәрагьы ргәгәатәуп. Абызшәа цкьаны адырразы зегьы ирыцкуп асахьаркыратә литература апхьара. Ашколи аҭаацәеи еицхырааны ари

азтцаара збатәуп: агәыблра дырктәуп ахәычқәа. Нас ауниверситет иантәало аҧышәара убри ала иалагозароуп.

* * *

Сыгәтахәыцрақәа еихысшьалап:

Азқьышықәсақәа иргәылсны ҳбызшәа бырлаш ҟәышрыла ажәлар рыматц уа иааруан. Еилатцәаны иҟан ҳажәларгьы ҳбызшәагьы. Уи зыбзоураз ҳажәлар еснагь рыпсадгьыл аҿы иапшәыман, политикала ианхьыпшызгьы, рбызшәа хьыпшымызт – уи апшәыман ѡнатацыпхьаза, иапшәыман Апсны ахы инаркны атцыхәанза. Ҳбызшәа апшәыман Апсны аҳ иахтынраҿы. Уртгьы ракәым, апсышәала Анцәадугьы Апаааимбарцәагьы ирацәажәон – уи абызшәа зегьы еилыркааруан, зегьы ирныруан – уи доуҳатә бызшәан.

Абас иҟан адунеи аҿы ижәытәзатәиу абызшәақәа ируаку апсуа бызшәа.

Ус ҳаатагылеит адунеи зырхыцхыцыз, зегьы еилазырѡынтыз XX ашәышықәса. Ҳбызшәа ашәкәѡыра аиуит, шәкәыла-быҧшәыла, интеллектла арҿиарамѡа ианылеит. Аха уи амѡа изнылаз акатран ықәшьны икаххаа иҟамызт, иҧәҩәаны атагәтасрақәа ирықәшәеит: зны аурыс бызшәа иахьдырпшит, нас мчыла ақыртшәа иацрарҳәеит. Аха нас, урт зегьы ианрылтц, еита аизҳазыҧара амѡа ианылахт, аурыс бызшәа ишахьпшызгьы. Атцыхәтәан, аҟәцьал шбылгьо ахѡа ахашәоит ҳәа, уи арҿиаразы Аҳәынтқарратә программагьы азыҟатцоуп, иара акзатцәык ҳәынтқарратә бызшәаны аконституциа иантцоуп! Абасала, иахьа апсуа бызшәа зинс иҟоугьы, чынс иҟоугьы зегьы атаны еибытоуп. «Оҳ, гәышьа!» зумҳәарызеи адәахьала уахьнахәапшуа! Аха, абри аамтазы, атцаа зысыз ашәтыш еипш, ихьышьшьуа иалагеит ҳбызшәа. Афрангь иаѡызаз ацагәрахь ахы археит.

Хыхь исҳәахьеит уи атак: асовет аамтазгьы абызшәа зинс иҟаз зегьы артахьан, аха уртқәа зегьы аформазы акәын изыҟартцоз – политикан. Апстазаараҿы апсуа бызшәа атцыхәтәан ахәыштаара иааҽхәыганы аҳәынтқарратә чын анартагьы, аурыс бызшәа ашәшьыра итцаханы ишыҟаз

иаанхеит. Ҳақла иаҳҳәозар, уаҳа лшарагьы амамызт: 82 процент Аԥсны инхоз аԥсшәа рыздырҙомызт, ҳахәаҿера иашьҭаз ус иҟартцахьан. Ас еиԥш аҭагылазаашьа зауз ҳәынтқарратә бызшәаны изыҟаломызт. Уигьы акәым, ҳбызшәа ҳгәахдыршәарц аԥсуа бызшәа Аҟәа унахысны ԥьаргьы узалацом ҳәа ҳԥышә иаақәыркуан. Уи изԥьашьатәузеи: иарбан бызшәазаалак иара аԥсадгьыл аҿоуп аус ахьауа, ҳбызшәа Аԥсны аматц аур, анҭытц иазаауазеи, аха урҭ хыԥәкыс ирымаз – ирацәаршьон ҳажәлар ҳбызшәала иахьцәажәоз, убри ҳаҟәырхырц акәын изышьҭаз. Иԥьоушьаша, аԥсуа иԥсихологиа ус ауп ишыҟоу: уи еснагь иԥсадгьыл Аԥсны ҟәыншьаны анҭытцҟа акәын дахьԥшуаз – уи рдыруазар акәхарын даргьы. Тәым дгьылк инапаҿы иааигарц акәмызт – уахь дцарц. «Аԥсны ҟьаҟьа дуззә» ицәытшәан, «наҟ» акәын дахьыԥшуаз. Избан? Ҳажәлар еснагь империак акалҭ итцакны иааргон, аметрополь ахь ихьадырԥшуан, агәыблра ддыркуан, шьоукгьы атцара дыртцаны уахь ихагалан ачын рыртон, уи ала ажәлар ргәы ркуан, дара рахь рылаԥш дырхон. Убарҭ адурақәа рахь анеиразы аԥсуа бызшәа кьаҿын. Аҟәанза акәын уахьнанагоз, уи анаҩсан «зышхәа уҭоу» иашәагьы уҳәар акәын, иажәагьы утцар акәын. Аха уажәы урҭ зегьы хыбгаланы Аԥсни аԥсуааи анааизынхагьы, ачымазара ҿкы еиԥш, уи аԥсихологиа рылаҿны иаанхеит. Уигьы акәым, Урыстәыла инахыҳәҳәаны англыз бызшәа аинтерес шьҭырхит – уи наҟ хара уагоит ҳәа иԥхьазаны акәхап!

Абра ҳааины ҳаҟоуп иахьа!

Зегьы ахьалаго ауаҩы иаазаралоуп, уи драазоит ашкол аҿы. Амилаҭ хдырреи амилаҭ культуреи ахьхацнаркуагьы абраҟоуп. Иахьа ҳашколқәа рҿы аԥсуа бызшәеи алитературеи иԥсыҿзаны иддыртцоит – убри ауп зегьы зыхкьо. Асахьаркыратә литература инеиԥынкыланы аҿар аԥхьо иаламгакәа ари апроблема збашьа амазам, избанзар, абраҟоуп аԥсуарагьы, аԥсуа культурагьы, амилаҭ хдыррагьы ахьыҟоу. Иаҳгәалаҳаршәап Урыстәылатәи аҿырԥшы: ареволиуциа ашьтахь аамта кьаҿла итцарадаз ажәлар ркультурагьы рмилаҭ хдыррагьы злашьтырхыз аԥхьаралоуп, аԥхьара акульт ҟартцеит ажәлар рҿы, ашәҟәы акульт иабзоураны аурыс

культура дуӡӡа ажәлар ирзеиԥшны иҟалеит. Ҳара убри аметод ҳаҿыԥшроуп. Иахьатәи ҳкультураҿы, ҳашьхаҟәа реиԥш, асахьаркыратә литература аарылҳәҳәо иҟоуп. Ус анакәха, ари апроблема аӡбаразы ҳлитература азыҟатцоуп. Ахәыҷтәы литератураҿы кыр аитцахара ҳамоуп, аха абраҟагьы иҳамоу ааидкыла-ааидкыланы иҳазтыжьыр, ирмарианы ахәыҷы инапаҿы инеиртә иҟалон, усҟан иахьатәи аамтазы уи апроблемагьы ӡбахон. «Человек образованный» рҳәоит, уи иаанагоашәҟәы даԥхьоит ауп. Уи азанаатқәа зегьы ирзеиԥшуп. Ӡзанаат бзиаӡаны издыруа апрофессор, асахьаркыратә ѽымтақәа дырмыԥхьозар, «образованный» ҳәа узизҳәаӡом. Асахьаркыратә литература ауаѽы ихшыѽ артцыруеит, ибызшәа арбеиоит, идырра азнарҳауеит, мшәан, убри ауми ауаѽы атцара имоуп, дҟәышуп зизырҳәогьы!

Иахьа убри амѽа ҳанылартә зегь ҳамоуп, иҳагу амилат хдырроуп, уи аныҟам атакԥхыҟәрагьы ҟалаӡом, еитцагыло ахьыбҿаргьы амѽа иаша иаҳзықәтцаӡом, ус анакәха, иҟалаӡом атакԥхыҟәрагьы. Нас ҳпроблемақәа «аԥсуатцас» рыӡбара ҳалагоит: аԥсуатцас ҳаибаҳатырны ахәыҷқәа ашкол иалҳаргоит, иақәнаго адырра рымтаӡакәа; аԥсуатцас ҳаибаҳатырны ауниверситет итаҳцоит «алыхәта» икылымхӡакәа, нас ианырымтцалак, рытцара азтцаара аныкәгылалак, «ҳажә ҳлаба дадҳәаланы» аԥсуатцас ихьчара ҳалагоит, абасала, аԥсуатцас ҳаибаҳатырны, ауниверситет иаалырган, хымаԥсыма ашкол ахь идәыкәаҳцоит, ауниверситет «чын» рытаны. Нас еитах ҳакәшаны ҳталоит. Ари ҳрыцхарақәа ируакуп. Абиԥара ҿа рааӡара ҳәынтқарра усзар, ҳаҟәытцроуп мцла аибаҳатырра! Ҳара ҳаибаҳатырны ҳаԥсуара «аԥсуатцасла» ачарҳәара азаауеит. Ҳахьашьцылаз акәхап, ари апроблема ҳахшыѽ назышьтны ҳазымхәыцӡацт, аха уажәшьта ҳазхәыцроуп, мапгьы ацәаҳкроуп. Имачны иалҳаргозаргьы, иалҳарго ибзианы иалҳаргап! Аԥсуа ҳәынтқарра аҟатцара ҳәынтқарратә усзар, ари азтцаарагьы ҳәынтқарратә усны иҟаларoуп. Ашколтә системагьы аитахәаԥшра атахуп: ахәыҷы апрограмма изымтцазар, избан дзахааго, даанҳажьып уаҟа, изымтцаз иҳартцап. Имаҳки, иԥстазаара заҳҿаҟәои, дрыцханы дзаҳааӡои?! Изтцазгьы из-

зымҭазгьы еиваргыланы ашкол ралыргара – статистикала аплан анагҙароуп – уи бжьыхгоуп, мап ацәктәуп!

Ажәакала, иаамҭоуп уажәшьҭа амилаҭ хдыррагьы аҳәынҭқарратә ҟәышрагьы раарԥшра. Убри ауп иахьа ҳбызшәагьы ҳкультурагьы еиқәзырхоны иҟоу. Убасҟан ауп Аԥсуа ҳәынҭқаррагьы аԥсуа хаҿра анаиуа. Иахьа иҳамоуп аҭоурыхтә шанс, уи ҳҳы ианҳзамырхәа – уаҵәы ихьшәахоит, иара Аҭоурых ахаҭагьы ҭабуп ҳәа ҳанаҳәаҙом…

Маи, 2000

АԤСУАРЕИ АЦИВИЛИЗАЦИЕИ

Адунеи аҿы ацивилизациақәа рацәан, урҭ рҭоурых, хыхь-хыхьла акәзаргьы, аиҭаҳәара ҳалагар хара ҳагоит. Ԛ-ажәак рыла иаҳҳәозар: жәларык ацивилизациа дырҿиауан, даҽа жәларык уи дырхәашон, бԥьарк ҭмырҟьаҙакәа цивилизациак даҽа цивилизациак анахәлабгозгьы ыҟан. Ажәларқәа ркультурақәа еигәныԛуан, иҟарҵон анырра, аки-аки хеибарҭәаауан – уигьы ыҟан.

Ижәытәҙатәиу ажәларқәа, имаԛиду, дасу рылшара зеиԥшраз еиԥш, иаԥырҵеит рхатәы культурақәа. Ашәҟәԛыреи аҳәынҭқарратә мчи змаз рцивилизациа, хаала-мчыла, егьырҭ ажәларқәа ирылазырҵәоз рацәан, ақьырсиан динхаҵара еиԥш. Ус еиԥш алшара змамыз идырҿиаз рцивилизациа иагьа иссирзаргьы, дара рыматҵ ауан аҟароуп – анҭытҵ лшара амамызт.

Ус еиқәшаҟьон ашәышықәсақәа, ажәларқәа аҙыблара иалан: еиҳа зымчыз диаауан – уи иакәын ииашаз, егьзымчымз даҵахон – ахара здызгьы уи иакәхон. Агыгшәыгқәа рҭыԛраҿы ишыҟоу еиԥш. Ирацәоуп урҭ ашәышықәсақәеи азкъышықәсақәеи рҙыблара иалаҙыз ацивилизациақәа.

Асовет аамҭазы аҭоурых ҭабырг еилкаашьа амаҙамызт – зегьы аполитикеи аидеологиеи ирыдҳәалан. Убри иахҟьаны Колхидатәи акультура аԥсуа-адыгтә цивилизациа ишарҿиаз аҭоурых аҿы инцәытахәытхәытны ирҳәози статиақәак рҿы «хатә гәаанагарақәак» раҳасабала ирыԛу-

ази ирҷыдахаз, инҭкааны, насгьы хьаҳәаԥаҳәада аҳәара залшомызт. Уи аҭоурых зыблара иаҳцәагаз, аха нас ҳгәылацәа рахь иҷықәнажьлаз, мамзаргьы иҙхыргаз ҭоурыхтә культуроуп. Ҳҭоурых азы уи цәыз дуун. Апрофессор Инал-Ипа Ш. Д. уи азҵааразы иҟаз шыҟаз аиаша аартны ианиҳәа, дахыршьаауан, ашәҟәы ахаҭа ықәыргон, аарла еиқәдырхеит.

Ҳҭоурых аҷы убри аҩыза ҟалеит абжьаратәи ашәышықәсақәа рзгьы. Апсны аҳцәа хымҳаԥьымшьа аҳәынтқарра еиҷкааны ақыртқәа инарыртан, зыгба заақәрыланы иҙхытцыз акапдан иеипш, игәгәаҙа иаахынҳәын, уажәраанҙа провинциас ирымаз рԥьынԥьтәыла Апсны рҽалырыгҙеит. Уахь шаҟаҩы алазҩахьаз Анцәа иоуп издыруа. Аха уи аамҭалан. «Апсны ҟьаҟьа дуззаҳ» урҭ рыҽҭарыгҙо иҟазма, идәықәлахт еиҭах амшын ихыланы «хьызрацара». Тыркәтәыла аҳәынтқарра арҭбаареи арҕәгәареи рҽы ашьагьы апхзгьы карҭәеит. Тунисаа иҟарҵаз аҳәарала, рхәынтқарра иахагыланы иныҟәыргеит. XVIII ашәышықәсазы, Мысра ахақәитра азааганы, аҳәынтқарра дырҕәгәеит. Уи дахагылан апсуа Али-беи.

Акыр иҳахәама урҭқәа ҳара? Маԥ, ҭоурыхуп, ҳалаҽхәоит – уиаҟароуп, хымҳаԥьымшьа мгьалрхаара ицаз ахыз ҳаҩызахеит. Уигьы акәым, аиха иаҷухуа аихашәа иубоит ҳәа, ҳгәылацәа аҳәынтқарра ҟатцаны изаҳҭаз, шәара шәызустада, хышә шықәса уажәаԥхьа ашьха илбааны ҳапсадгьыл зҽахазырԥаз шәоуми ҳәа иааҳҷагылеит иахьа…

Ҳаҟәытцып инаскьагоу уи ажәытәзатәи аҭоурых. Иахьа, XX ашәышықәса антҷәамҭазы, ҳара, апсуаа, изеиԥшроузеи ҳҭагылазаашьа? Зкьышықәсала ҳажәлар иапырҵоз акультуреи ацивилизациеи ирцәынханы акыр ҳзеиқәырхоу, мамзар хышә шықәса уажәаԥхьа «абна ҳаалтцны» атәымдгьыл зҽахазырԥаз исахьа ҳамоу?

Ас еиԥш хәыки шьхаки зыбжьоу ҩ-зҵаарак зеиҷасыргыло, иахьа аҷар рхымҩаԥгашьа анаҳгәамԥхалак, иҟоуп ус зҳәо: «Иҟоуҵари, ацивилизациа анырра ҟанамҵар ауам!»

Изахьзузеи «ацивилизациа»? Ҳажәлар уи иаҟәытханы иҟазма?

XX ашәышықәса антҷәамҭазы анаука-техникатә прогресси акультура ашәҭкакаҧреи убла хыркыртә иҿеиеит. Аконтинентқәа зегьы рҿы иҟалеит апрогресс ду, еизааигәахеит, еилатҷеит ажәларқәа ркультура. Абасала, акультура ду дырҿеиеит европатәи ажәларқәа. Европатәи акультура адунеитәи ажәларқәа ирзеиԥшу цивилизациа дуны иҟалеит. Ацивилизациа ду аҿы, абзиа шыҟоу еиԥш, ацәгьагьы ыҟоуп. Насгьы убри ацивилизациа ду зырҿиаз ажәларқәа хазы-хазы рыԧнутҟа ирымоуп рхатәы милаҭ культура. Урҭ еиламырцҳазакәа иаабозароуп, избанзар, доус икультура иара изы ибзиоуп, аха уи даҽеа милаҭк рҟазшьа иақәымшәар ауеит, иаҳҳәап, ахатцеи аԥхәыси реизыҟазаашьа еиԥш иҟоу атцасқәеи аҟазшьақәеи рҿы. Ари азтцаараҿы дара европатәи ажәларқәагьы зегьы рҟазшьа еиԥшзам. Ҳара кавказаа ҳакәзар ҳҟазшьа зынзаск даҽеакзоуп, еиԥшышьас иҳаураны иҟоузеи! Даҽеакала иаҳҳәозар, ацивилизациа цивилизациоуп, аха Европа иарҿиаз ацивилизациа ҳажәлар ишиашоу ирызрыдкылом, избанзар, ирымоуп рхатәы культура, рхатәы цивилизациа, избанзар, уи Аԥсуара иарҿиаз культуроуп. Убри ахырхарҭоуп аҿар мԥас идырбатәу, убри ала урҭ ааҙатәуп. Шәҟәыда-быгьшәыда ҳажәлар идырҿиеит ацивилизациа дуззa, иахьа уи закәытцәкьоу еилкааны иҳамам акәымзар. Уи аԥсуа идоуҳа иарҿиаз мораль-етикатә культуроуп, ашәышықәсақәа иргәылганы, ицәны, игәылырҭәаны иламыс хьыртцәатцәаны идырҿиеит ҳажәлар. Еитасҳәахуеит, ҳажәлар идырҿиеит «Аԥсуара» ҳәа ҳзышьҭоу жәларык еидызкыло убри аԥыза акультура дуззa, «ҳауп» зҳәо милаҭк ирызмырҿиаша аетикатә культура. Аха уи аԥсуа икультура, апоет иажәақәа рыла иаҳҳәозар, иаартым Америка еиԥшуп иахьагьы. Зегьы иаадыруеит «Аԥсуара» закәу, аха ишԥаадыруеи – хыхь-хыхьла, инарцауланы «Аԥсуара» афеномен аҙәгьы иҳаздырҙом. Ари цьазшьогьы дҟалашт, аха, аҽеԥныҳәа аҟатцара дахымыццакыкәа, «Аԥсуара» закәытцәкьоу инткааны цқьа ититцааит, ма дазхәыцааит, ирҿирԥшааит икәшамыкәша иҟоу ажәларқәа ркультуреи рмилаҭ ҟазшьеи, нас ауп ианеиликааyа «Аԥсуара» закәу, ҳатыргьы анақәитцо. Хыхь иаҳҳәеит аԥсуаа Аԥсны ишам-

куаз, аҳәынҭқарра дуқәа реиҿкаара ишашьҭаз. Иабантәиаауаз урҭ рҧсихологиа? Хымҧада, урҭ ршьа иалан адура, аҳәынҭқарра ду аҧсихологиа.

Иарбан культуразаалак ажәлар роуп иаҧызцаз, рдоуҳауп изырҿиаз, рыламыс ауп изҧшьаз, рҟазшьоуп ианыҧшуа. Ус анакәха, Аҧсуара ҳажәлар рҭоурых ауп. Аҭоурых ҭоурыхуп, уи иагьҭцаатәуп, иагьцатәуп, еиҵагыло абиҧара, еихарҳартә еиҧш, рхы-ргәаҿы инагалатәуп, агәыблра дырктәуп, зегьы-зегьы реиҳагьы урҭ ааҙалатәуп убри атрадициала. Аҳәынҭқарра ашьаҵа аҵаацәа ракәны ишыҟоу еиҧш, Аҧсуарагьы аҧсуа ҵаацәа рҿоуп иахьыҟоу. Иарбан культуразаалак иахҙыҙаатәуп, еиқәырхатәуп – ус еиҧш акультура азыҟазаашьа ахаҵа культуроуп. Аҧсуарагьы ус ауп ҳшазнеиша. Аха уи аҩыза ҳара макьана иҳалымшацт. Убри иахҟьаны ҳара иахьауажәраанҙа ҵарадыррала еилкааны иҳамаҙам Аҧсуара ҳәаақәас иамоу, ахаҵа закәытцәкьоу, уи еиқәырхашьас иамоу. Ҵабыргуп, аҭоурых аҟәшақәа ируаку аетнографиаҿы иҵыртцаауеит ажәлар рматериалтәи рдоуҳатәи культура, аха Аҧсуара аетнографиа аҳәаақәа ирҵытцуеит – уи комплексла иҵҭаатәу культуроуп, ҳажәлар рменталитет ауп.

Сара агәра ганы сыҟоуп, еиҵасҳәозаргьы, ҳажәлар идырҿиаз Аҧсуара ишҭоурыхтә культуроу, ишцивилизациа дуу. Рыцҳарас иҟалаз, уи ацивилизациа ду зырҿиаз ажәлар иаанаамҭаз ирзацымцеит рхатәы шәҟәыра. Еснагь иҳагымзи ахара аҧшра! Уигьы ҳшьа иалазар акәхап! Убри иахҟьаноуп Аҧсуара афеномен иахьанҙа еилкаамкәа иаанханы изыҟоугьы, аха уи адоуҳа аҧсуа ишьа-ида иалаҿны иҟоуп, Аҧсны инхогьы, амшыннырцә иҟоугьы, иҧсаҟьаны адунеи иалаҧсоугьы, зегьы, адин ажәлар шеиднакыло еиҧш, ҳажәлар еиднакылартә адоуҳа ҭәҭәоуп. Убри афакт ахаҵа агәра ҳнаргоит Аҧсуара зырҿиаз ацивилизациа шдууз, ишыҭәҭәаз. Акультуреи ацивилизациеи дасу иара итәала акәын ишеиликаауаз. Аҵарауаа аластцом – урҭ ишҧарзымдыруаз урҭ закәыз! Ашкол аҿы иаҳдыртцон: ҳажәлар аҵара рымамызт, илашьцакын, ус анакәха, иуаа кҿахақәан, акультура рымамызт, Асовет мчра ауп аҵарадырра ҳзаазгаз, акультуреи

ацивилизациеи рахь ҳкылызгаз. Абасала, атцара ҳартцаны, ҳабла хыртуашәа ҟатцаны, ҳахдырра мҩахырҟьон, идыреицакуан атоурых атцабырг: убри ауп акультурадара!

Цабыргуп, ҳажәлар ашәҟәҩыра рымамызт, аха атцарадырра рыцәтәымны иҟазамызт, изыхәтаз ауаа аҳәааныpцә ишьтны атцара ддыртцон. Усҟан ашәҟәҩыра змазгьы, уажәы еипш инеипынкыланы атцара ддыртцо иҟамызт, ажәлар зхьыпшыз ракәын атцара змаз. Аха зегьы-зегьы реиҳа ҳажәлар рыҩнутҟа шәҟәыда-быгьшәыда рыбзазаратә усҟәа рхала еиҿыркаауан, ркультурагьы дырҿиауан. Иара убас акәын аҳәынтқарратә усҟәагьы шырызбоз. Абжьаапны акыр злаз ауаа ашьха ихытцны, ма мшынгәыла хьызрацара ицалон: ауаҩра ахьатахыз ауаҩра ныҟәыргон, ацәгьара ахьатахызгьы ихьатцуамызт. Убартқәа зегьы ирныпшуан апсуа иҟазшьа, иуаҩра, ичеицьыка... Ажәакала, ҳажәлар ашәҟәҩыра шрымамызгьы, ажәлар дуқәа ирытцамхартә идырҿиеит рхатәы культура, иапыртцеит рхатәы цивилизациа. Ус ажәала акәымкәа, уи зыртцабыргуа афактқәа ҳгәалаҳаршәап.

Акы. Апсуа жәлар идырҿиеит иоригиналтәу, даараза-даара ибеиоу рхатәы бызшәа. Акультурагьы, ацивилизациагьы зырҿиауа, зегьы зхылҿиааауа иароуп.

Ҩба. Уи абызшәала идырҿиеит иџьашьахәу рҿапыцтә ҳәамтақәа. Урт иаарылыҳәҳәо иҟоуп Нартаа ирызку аҳәамтақәеи, Абрыскьыл ихҳәааау аҳәамтеи, атоурых-фырхатцаратә аптцамтақәеи. Ирацәоуп адунеи аҿы миллионла зхыпхьазара ыҟоу ажәларқәа ҳажәлар рырҿиамтақәа иааарываҟәало аҳәамтақәа ззапымтцаз.

Хпа. Нартаа рҳәамтақәа иаарываҟәало иџьашьахәу ашәақәеи иссирзоу акәашарақәеи ҳажәлар иапыртцеит. Ҳара ҳахьашьцылоу уиаҟара иџьаҳшьом, аха аҟазацәа дуқәа иџьаршьоит ҳажәлар иапыртцаз афольклортә ҟазара ду. Иапыртцеит иоригиналтәу амузыкатә инструментқәагьы: апхьарца, аҿарпын, аҩымаа, ахымаа. Урт зегьы ашәышықәсақәа иргәылсны иааауа доуҳатә культуроуп. Уи ус шакәу шьақәзыргәгәо ҿырпштәқәак аагап.

1974 шықәсазы Венгриа ахтныҟалақь аҿы имҩапысуан афольклортә ансамблқәа рконкурс. Уи иалахәын: Ав-

стриа, Болгариа, ФРГ, Румыниа, Иугославиа, ГДР, Франциа, Испаниа, Чехословакиа, Бразилиа. Асовет Еидгыла аҟнытә Аҧсны акәын иалахәыз. Аҧсуа быргцәа рансамбль «Нарҭаа» актәи аҭыҧ ргеит, иагьранашьан аҳамҭа хада «Ахьтәы павлин». Аконкурс иалахәыз зхаҭарнакыз ажәларқәа Европатәи акультура дуззаа зырҿиаз роуп, рмузыкатә культура акәзар, адунеи иахытцәахьеит. Цабыргуп, Будапештгәи аиндаҭлара иалахәыз афольклортә коллективқәа ракәын, аха афольклор ауп зегь зхылҿиааууа, убриалоуп ишалаго. Ажиури иалахәыз ирбеит «Нарҭаа» рҟазара шҳаракыз, уи зхылҿиааз акультура шдууз. Убриазоуп ахәшьара ҳаракы зарҭаз.

Даҽеакгьы. 1980 шықәсазы Тунис, Карфаген ақалақь аҿы, имҩаҧысуан жәлар рыкәашарақәа адунеижәларбжьаратәи рфестиваль. 1998 шықәсазы убри афестиваль ала аиндаҭлара мҩаҧысуан Ҭырқәтәыла ақалақь Самсунгьы. Урҭгьы ирылахәын иара убас ажәларқәа жәпакы рхаҭарнакцәа, Европеи, Азиеи, Америкеи ртәылақәа рҟнытә. Урҭ афестивалькәа рыҩбагьы рҿы иалкаахеит Аҳәынҭқарратә акәашаратә ансамбль «Шьаратын». Ҳәара аҭахума, уи зыцьшьоу ансамбль «Шьаратын» артистцәа роуп. Егьырҭ атәылакәагьы иаарышьҭит ирымаз рахьтә иреиҧьыз аколлективқәа, аха ҳара ҳтәқәа зегьы ирацыргеит. Иабантәиаауеи урҭқәа зегьы? Ҳрызхәыцып уи афестиваль иалахәыз ажәларқәа ркультура. Усҟан еиҭах агәра аагоит «Шьаратынаа» иаадырҧшыз аҟазара зхылҿиааууа ишжәытәзатәи культуроу. Издыруада иахьа уи акультура закәыз, ҭоурыхс иамоу?

Аибашьра ашьҭахь акәашаратә коллективқәа «Шьаратынгьы» «Кавказгьы» Жәларбжьаратәи аконкурсқәа рҿы иара убас актәи аҭыцқәа ааныркылахьеит иакымкәа, иҩбамкәа.

Аҵыхәтәан даҽеа фактқгьы.

Москва «Утренняя звезда» захьӡу ателедырратарала ахәыҷқәа рҟазара ддырбон. Аҧсуа хәыҷқәа рансамбль «Абаза» ҩынтә иаладырхәхьеит, миллионла ателехәаҧшцәа дыршанхеит. Цышәа дук змам, «зҷапан хымшәац» ахәыҷқәа иаадырҧшыз аҟазарагьы, хымпада, генла иааууе-

ит ашәышықәсақәа иргәылсны. Ишаабо еиԥш, уи ус шакәу шьақәдырԥәгәеит х-абиԥарак.

Ԥшьба. Традициала ажәлар рыбзазаратә еизыҟаза-ашьаҿы ацәгьеи абзиеи рырҽеиреи аҳәынҭқарратә уси акны иахәаԥшуан. Иаҳҳәап, нхаҩык ачара имоуп, ма аԥсра дақәшәеит. Арҭ рыҩбагьы рырҽеира ақыҭа ма аҳабла ирзеиԥшу усын, ахьӡгьы ахьымӡгьы аԥшәма иеиҳа дара ракәын издыз. Мамзаргьы аԥсадгьыл аҕа дақәлан, ихьчатәхеит, усҟан ажәлар аиҳабыра ирҳәозеи ҳәа имԥшыкәа, абиԥьар шьҭырхуан, қыҭа-қыҭала рҽеидыркылон, абасала ирыхьчон урҭ рыпсадгьыл.

Абзазара-культуратә традициа еиԥҟьара амаӡамкәа иаауеит, аха Аҳәынҭқарра ахьчара лассы-лассы ирықәшәомызт аҟнытә, уи атрадициа ыӡны иҟан. Ус шакәызгьы уи ршьа ишалаз аабоит ақырҭ меншевикцәа Аԥсны ианақәла, уи аабоит 70 шықәса рышьҭахь еиҭах ақырҭқәа анҳақәлазгьы: қыҭа-қыҭала абаталионқәа еиҿкааны рыпсадгьыл рыхьчоит. Ус анакәха, уи азқьышықәсақәа иргәылганы, жәытәнатә аахыс иаауа традициоуп, еиқәырханы иаазгогьы ажәлар ртрадициоуп, ажәлар ршьоуп, ажәлар ргеноуп.

Аԥсны ахы-атцыхәа ажәлар ныҟәызгоз, аҳәынҭқарра усқәа зыӡбоз, убарҭ атрадициақәа ныҟәызгоз ауаа хатәрақәа рылагылан, иагьмаҷӡамызт. Ҭауади-аамстеи рганахьалагьы, анхацәа рганахьалагьы еиԥшны акәын ишыҟаз. Ҳажәлар рҿы традицианы иҟан, ихатәроу уск ианалацәажәо, ажәлар еизганы, иаартны алацәажәара. Уи демократиан, уи ҭакԥхықәра дуун, уи Аԥсуаран. Усҟан аимак-аиҿакгьы ҟалон, аиашагьы убраҟа акәын иахьаапшуаз. Абасала, анхаҩы инаиркны аҳәынҭқарратә усқәа рҿынӡа ирылацәажәоз, иагьызыӡбоз, ражәа аҟәышра анаҩсгьы, урҭ ртәашьа-ргылашьа, раамсҭашәара атцараду змоу рҿыԥшыртә иҟаз уаа ҟәышқәан.

ЗО-тәи ашықәсҟәа рҿынӡа ҳажәлар рҿы иҟан уи атрадициа, нас атоталитартә режим аан ирхәаҿит акәымзар.

Ажәаҳәара уи ҟәышроуп, аҳәашьоуп иҟазароу – рыҩбагьы рылан ҳажәлар. Аԥсуа нхаҩы аҳәынҭқар дахьтәоу аишәачараҿы ҭамадас далухыр, аԥсуатцасла имҩаԥигоит.

Усҟан уи аҳәынҭқаргьы иқәнаго ажәа иҳәоит, уи ицу ауаа ҟәышқәа ирнаалогьы иҳәоит, ажәлар гәытҳас ирымоу акы иҳәозаргьы, аҳәашьа иҿеақәыршәаны, ирԥшʒаны иҳәоит. Ажәакала, аԥсуа нхаҩы аҳәынҭқар иҿы ҳәынҭқартцас ихы мҩаԥигоит, аҟәышраҿгьы аамсҭашәарагьы ааирԥшуеит. Иабантәиаауеи арҭқәа зегьы? Ҳакәшамыкәша иҟоу егьырҭ анхацәа рахь ҳахшыҩ ниаганы еиҿҳарԥшыр, усҟан агәра аагоит урҭқәа зегьы иаалырҟьаны иҟалаз акы шакәым.

Ахәбатәи. Аҿеырбареи ахышьҭыхреи аԥсуа дшырзыҟоу.

Ауаҩы иуаҩра злоудыруа ихаҵа иаҳаҭыр дшазыҟоу алоуп. Аԥсуа ҟазшьала дуаҩыҿырбаҩуп. Уи идыруеит дзыԥсоу, капанс имоу. Раԥхьа иргыланы идыруеит иара дшаԥсыуоу. Убарҭ дрықәныҟәаноуп ихы шымҩаԥиго. Цәгьарак аҟаҵара данаахҭыгәлалак, «Ҳаи, абаапс, уаԥсыуами, иухьзеи?!» рҳәар, дцыцʒа дааннакылон. Убри дықәныҟәаноуп аԥсуа ихы шымҩаԥигоз. Аҭакԥхықәра змоу зҵаарак иаԥхьа иаацәыртцыр, иара излаихәаша акәымкәа, ауаа исзырҳәарызеишь ҳәа дхәыцноуп ихы шымҩаԥигоз, ус дыҟан иҵаацәара ус аҿы, игәылараҿы, иҩызцәа рҿгьы. Ус ихәыцуа ауаҩы дымҩахҟьаʒомызт, иԥсуара амҩа иаша дықәнаҵон, ажәлар рҿы иаҳаҭыргьы ыҟан. Ҩыжәрак иахҟьаны, знык ҧхашьарак дақәшәар (ахаҵа дызқәымшәара иҟоузеи!), уи иара изы игәҿанҵаган, ажәларгьы ианарыжьуан. Уи инаркны иҷыданы ихы дацклаԥшуа далагон. Ус акәымкәа, еиҵах-еиҵах ус ихьуа далагар, нас иаҳаҭыр каҳауан. Уи хьымʒгын! Ижәла азгьы дхьымʒгын, иԥсы атцкыс дзымиааит рҳәон. Иреицәаз хьымʒгын амаҷсаҷ аҿы инапхы цәгьазар. Усҟан акгьы ианарыжьуамызт, уи дамыҩаны инхалон. Убри аҟнытә, аԥсуа еснагь агәҿанызаара иман, ауаа исзырҳәарызеи ҳәа дхәыцуан, дацәшәон ахьымʒг. Ахьымʒг игар, ихшара рахьгьы ииасуан, уи бҕаԥцәагахон дара рзы. Абасала, ахьʒи-ахьымʒги аԥсуа игәиҿанырҵон ихымҩаԥгашьаҿы, иланааʒон аҟазшьа бзиа, ахацклаԥшра, ахышьҭыхра, дацәнахьчон ацәыхцәыфара. Амыцхә аҿеырбара, дызлаҟам далаҟоушәа аҿеырдура – патударан, ҿеарззаларан. Икапан гәаҵаны, иҵып дырны ахымҩаԥгара – убри акәын аԥсуа ҟазшьас имаз. Уи аамсҭашәаран, нхаҩык иааиатәоумшьартә иҟәышыз хымҩаԥ-

гашьан. Ахышьтыхреи аҽырбареи ахатә ҷыдара рыман аԥҳәызба, ма аԥҳәыс лхымԥаԥгашьаҿы, избанзар, ахьӡи ахьымӡԓи рҿы ахатца ианарыжьуаз аԥҳәыс иланарыжьуамызт, ахатца аԥҳәыс лҿы иԥсыҿразы алаф анихырҳәаауаз ыҟан, аха уи аԥыза аԥсыҿра аԥҳәыс лзы ихьымӡгын, иагьланарыжьуамызт. Ари аҟазшьа – аԥсуа иҟазшьа – иахьа аӡра иаҿуп. Уи анаҳцәыӡ, Нартаа рҟазшьа ҳцәыӡит ауп иаанаго. Аха ҳазхәыцпи уи ахьынтәиаауа: цивилизациа дук ишахылҿиааз хымпада иубартә иҟоуп.

Афбатәи. Асасдкылара, ачеиҷыка, урт рымԥаԥгара.

Асовет мчра ашықәсқәа рзы ажәларқәа рыпстазаара аиҧхареи, урт реитанеиааиреи ирыбзоураны, ачеиҷыкеи асасдкылареи зегьы ирзеиԥшны иҟалеит. Даҽеакала иаҳҳәозар, анкьа измамызгьы ргәылацәа ирҿыртцааит. 1920 ш. амҳаҷьыркәа рхылтцшьтра апрофессор Бытәба Мыстафа Кавказ дахыкәшаны Аԥсныҟа дшаауаз, Егры нырцә данааи, иԥхәлеит. Ари дтцарауаԥын, ныҟәаԥын, официал уаԥын, ус шакәызгьы, ауха дыздызкылоз уаԥ димоукәа, апаранхьча иԥьалаҿы арымӡ дыԥәианы иршар акәхеит. Усҟан агырԥәа ирымаӡамызт асадкылара атцас. Атцыхәтәан асасдкылареи ачеиҷыкеи аԥсуаа ианырҿыртцаа, жәытәнатә ирымаз тцаск еиԥш, ҳаргьы иҳаԥырго иалагеит. Аха сара зыӡбахә сымоу атоурыхи атрадициеи роуп. Ирацәоуп урт ҳгәылацәа иаҳҿыртцааз, аха урт адәахьтәи аформа акәын, атцакы ахьынтәиаауаз, уи зырҿиаз ажәлар реиԥш, рхы-ргәаҿынӡа инеины изазхәыцӡомызт, избанзар, уи атцас дара рҟазшьа акәӡам изырҿиаз. Ишыбзиаз анырба иргеит иалаҽырбарц.

Аԥсуараҿы асас икульт ыҟан, шьатас иамазгьы ламысын. Иагьа иҧарзаргьы, ԥнатацыпхьаӡа асас иԥылара иазхиан: иҟан асасааирта (ари атерминтьы машәыршәа иҟамлазеит), ирзымдыруаз асас ихьӡала афатә-ажәтә тцәахын. Уигьы акәым, ахеиԥәырхаразы дисасыргьы ауан. Абраҟа акәын аԥсуа иҟазшьа ахьааԥшуаз: иаҧа иакәзаргьы, данисас, уажәшьта уи дыхьчан, избанзар, дсасын! Аԥсуа исасдкылара аазырԥшуа акакәны иҟоуп ажәлар рҳәамтахьтә иааганы Миха Лакрба иифыз ажәабжь «Асас». Атоурых факт аагозар, ажәаатәи ашәышықәса антцәамтазы Аԥсны

аҳ дисасуеит Тырқәтәыла ачарҳәара ҟатҵаны ииаз ҵашьак. Ари аус убасҟак аҿаруадаѡит, асулҭан ир адҭа риҭан, Апсны аҳ иабашьырц Пуҭнӡа ииаскьеит, Қьелышьбеигьы 25 нызқьѡык ар аҳәааҷы иргылеит. Атцыхәтәан аибашьра ду шахылҷиаауаз збаз асулҭан ир шьҭахьла игеит, аха иалшон аибашьра ғәгәа ахылҷиааргьы. Араҟа Апсны аҳ аҭыркәа ҵашьа иакәзам иихьчоз, апсуа сасдкыларуп. Аимак анроугьы уи ауп иихәаз: сара сыжәлар рҭас сзеилагом, иҳәеит. Уи арыцҳара иақәшәаз ихьчара иазкын. Абжьааԥны «Асас быжь-насыԥк ицуп» рҳәон, уи ала асас икульт ҟартҵон ажәлар рҷы.

Асасдкылара арҭ аѡформакгьы инартцауланы хрызхәыцыр, ицоит наҟ ижәытәзатәиу аҭоурых ахь, изхылҷиаазгьы культура дууп.

Абыжьбатәи. Ахатцгылареи аихатцгылареи.

Ауаѡы ауаѡы дихатцгылоит, мамзаргьы ауаѡи ауаѡи еихатцгылоит. Ари акультура ашкол аҷы иддыртцоит, ар рҷы ар рлеишәа иатцанакуеит, уи ҟазымтцазгьы лахь ирҭауеит. Ус иҟоуп адунеи аҷы иахьабалак. Даҽеакала иаҳҳәозар, ахатцгылара ажәларқәа зегьы ирзеиԥшу етикатә культуроуп, аха иҟоуп аихатцгыларагьы – уи зынӡа даҽеа цакуп иамоу. Абасала, еихшаны ҳахәаԥшуазар, хыхь зыӡбахә сымаз ахатцгыларуп иаанаго: атцаѡы артцаѡы дихатцгылоит, асолдат афицар дихатцгылоит, аматцуѡы ачынуаѡ дихатцгылоит. Даҽеакала иаҳҳәозар, ганкахьалоуп араҟа ахатцгылара шыҟоу, насгьы иҳәатәуп уи шәҟәыла-быҷшәыла ишыддыртцо. Уи ахьыддыртцо иавнагазгьы ахатцгылара закәу изымдыруа даанхоит. Апсуаа ҳҟны ари акультура зынӡа даҽеакалоуп ишыҟоу. Араҟа аихатцгыларуп иҟоу. Уи ииаанаго: аитцбы аиҳабы дшихатцгыло еиԥш, аиҳабгьы аитцбы дихатцгылоит. Уи жәлары зегьы иртцасуп, уи ршьа иалоуп, ус ҟатцатәуп ҳәа аӡәгьы идыртцаӡом. Анкьа, анхаѡы Апсны аҳ, дшихатцгылоз еиԥш, Апсны аҳгьы анхаѡы дихатцгылон. Апсуа иҟазшьа иузаҟәымтҳо иадҳәалоу ари акультура атцарауаа дуқәа иџьаршьауеижьҭеи краатцуеит. Аиеи, иџьаршьауеит аҟароуп – ус ажәала, аха царадыррала инартцауланы, уи зхылҷиааз ацивилизациа атәы макьана

аҙәгьы имҳәацт. Атәымуаа ирзаауазеи, ҳара ҳҵарадырра ыҟоуп, ҳкультура ыҟоуп, атҵарауаа ҳамоуп, аха уртгьы макьана итырымҵаацт. Ҳаԥсыуаами, аԥсуа хзырымгара ҳԥырхагахазар акәхап!..

Аабатәи. Ахьзи ахьымзҕи.

Ахьз, ахьымзг – ари Аԥсуара иагәтылсоу, Аԥсуара еибаркны измоу милаҭ ҟазшьоуп. «Аԥсуа иажәа ажәоуп, ииҳәаз ҳәоуп» рҳәон аиҩызараҷы. Уи ажәаԥҟа зхылҷиаазгьы убри ахьзи ахьымзҕи роуп.

Абри априншип еилазгаз иаҳаҭыр лаҟәуан. «Уи ииҳәаз ашәхымс иузахыгом», – рҳәон. Уи ианагоз зыгәра гам уаҩуп акәын. Аԥсуа изы уи дамыган: суаҩуп ҳәа дыҟоуп, арахь игәра гам!

Ахьзи ахьымзҕи ҕәҕәан аԥҳәыси ахаҵеи реизыҟазаашьаҷы. Аԥсуаа рҷы аԥҳәыс лкульт ыҟан. Ахаҵа, иагьа иаҳаҭыр ыҟазаргьы, аԥҳәыс лҷы ԥсыҷерак ихьыр, ианарыжьуамызт, «длыхнаҳәааит!» рҳәон, ихьымзгны иххалон ицәаԥҷеыгоу ажәа. Уи аҩыза ижьрацәараҷы ихьыр – маҳагьаран, усҟан дрымшьыкәа дынхаргьы, ԥсык диҩызан иԥсы ахьынзаҭоу. Аҙәы дааизгәааргьы, «уара амаҳагьа!» ҳәа иаҷԥниҳәон. Ари азҵаараҷы Аԥсуа ицивилизациа иааԥьоушьартә моральла ицқьан.

Ацәгьеи абзиеи рырҷеираҷы иҕәҕәан ахьзи ахьымзҕи аҳабла зегьы рзы. Ԥсразаргьы чаразаргьы ус акәын ишыҟаз. Аԥшәмацәа ирыгхаз акакәзар, ихьымзгын аижәлантәқәа зегь рзгьы. «Ахьымзг ргеит!» рҳәон. Аригьы Аԥсуара иарҷиаз ижәытәзатәиу милаҭ ҟазшьоуп.

Аԥсуара афеномен аилкааразы иуҳәаша рацәоуп, аха араҟа аа-пунктк сзыхцәажәазгьы агәра ҳдыргоит аԥсуа игәаҵь, аԥсуа ишьа, Аԥсуара ахаҭа зхылҷиааз даараҙа-даара ишцивилизациа дууз. Уи ацивилизациа анҷиауаз аԥсуаai адыгацәеи зхылҵыз жәларыкны ианыҟаз ауп. Урҵи ҳареи иаҳзеиԥшуп Нарҵаа репосгьы, адольмен культурагьы. Ҵабыргуп, Нарҵаа репос анаҩстәи аҷиараҷы оригиналра аҷынза хаз-хазы иҷеиит, иагьҭышәынтәалеит хазы-хазы иҟоу епоскәаны. Аха урҵ зхылҷиааз акоуп, изгәылиааз культурак ауп, излеиԥшугьы рацәоуп.

Абасала, ԥшьба-хәба нызқь шықәса уажәаԥхьа аԥсуааи адыгақәеи зхылтцыз ахылтцшьтра ихацдыркит, иагьдырҽиеит ацивилизациа ду. Уи ус шакәу шьақәдыргәгәоит ҳтцарауаа аҙәырѡы. Азқьышықәсақәа ртоурых мѡаҽы акы рцәызит, акы ацыртцеит, иҟан аибашьрақәеи ақәеибахрақәеи – урт зегьы дырхәашон, аха еиқәхон ажәлар, иҟан урт ргәаҧь, аус ауан урт ршьа, абасала рдоуҳатә культура урт аитарҽиара амѡа иқәнатцон. Абырзен культура дуззаа ԥыххаа иқәызтцаз культурала еитцахаз атырқәа сельԥьукцәеи акачевникцәеи роуп. Аԥсуааи адыгацәеи зхылтцызгьы убри атоурых зыблара ишалаз ҳашьхақәа еиѡыршеит, атцыхәтәан ихыртцәагаз амҳацьыррагьы рзыҟалеит, аха ргәаҧь шыргәаҧьыз, ршьа шыршьаз иаанхеит рыԥсадгьыл аҽгьы, уи анҭытцгьы. Даҽеакала иаххәозар, Аԥсуарагьы Адыгарагьы еиқәдырхеит – урт зхылтцыз акультура убасҟак иҧәҧәан. Амилат рҭеитыԥш шьала ишыҟоу еиԥш, урт рбаѡхатәрагьы ршьа иалоуп, шьтрала иҟоуп. Аԥсуара акәзар, инартбаау атцакала ҳазнеиуазар, ажәлар реибаркыроуп, рҟазшьоуп, реизыҟазаашьоуп шьатас иамоу. Аԥсуа икультурагьы ицивилизациагьы зхылҽиааз, мчысгьы иамоу агара ицгартцуа убри иҟазшьоуп.

Хыхь инеиқәыԥхьаҙаны иҳәоу ҳанрызхәыцлак, агәра аагоит Аԥсуара зхылҽиааз даараҙа-даара идууз шцивилизациаз. Уи аԥсуааи адыгақәеи зхылтцыз, ишьагәытыз хылтцшьтран, жәларын. Уи ус шакәу атцарауаа ирдыруеижьҭеи краатцуеит, аха хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, аидеологиа рԥырхаган аиаша иаартны аҳәара. Цыхәаԥтцәара змамыз аибашьрақәеи амҳацьыррақәеи урт ирхылҽиааua агәаҟтцәаҟрақәеи абылра-ццышәреи ирылганы, аибашьцәа рбираҟ еиԥш, Аԥсуара еиқәырханы ҳабацәеи урт рабацәеи иаҳзааргеит иахьанҙа. Аибашьра амца иалыргаз абираҟ хҭыпкгьы анылоит, ихыбла-ҽыблаангьы иҟалоит, аха аус злоу ахаҭа еиқәырхоуп. Аибашьраҽы архәҭа рбираҟ анеиқәха, еиқәхоит архәҭагьы, мап анакәха, еиқәхашьа амаҙам, аиааира ргаҙаргьы: зыԥсы еиқәхаз аибашьцәа ԥсаҟьаны егьырт архәҭақәа ирылартцоит, урт уаҟа иагьрылаҙѡоит. Ус иҟоуп ар рзакәан. Аԥсуарагьы убри аѡыза аԥышәара иҭагы-

лан, ажәлар ргәаҟрақәа зегьы заахоз иара акәын, уи ҕәҕәалагьы ианыԥшит, аха ахаҵа еиқәхеит, еиқәхеит уи зыхьз аху, избираҟу ажәларгьы. Уи зыбзоуроу урҭ рыҕәҕәароуп, ракзаароуп.

Иахьа ҳажәлар рышәҟәыргьы ыҟоуп, ртарадыррагьы ыҟоуп. Зегьы ирыцку – ҳажәлар ирымоуп рхатәы ҳәынҭқарра – Аԥсуа ҳәынҭқарра. Аԥсны аԥсуа бызшәа ҳәынҭқарра бызшәоуп. Ҳажәлар Аԥсуара зладырҧеиаз аԥсуа бызшәалоуп. Аха иахьа ҳажәлар идырҧеиаз Аԥсуара, еиҵасҳәахуеит, ҵарадыррала иҵҵаамкәа иҟоуп. Иҵҵаам аиқәырхара шәарҭоуп. Ҳара иахьа XXI ашәышықәса ҳанҵало зҵаара хаданы ҳҷаԥхьа иқәгылозароуп ҳбызшәагьы уи иарҧеиаз Аԥсуарагьы реиқәырхара.

Еиҵах уи еиқәзырхараны иҟоу ажәлар роуп. Уи азы иқәԥалатәуп. Ажәлар ахьынзақәԥауоуп ианжәлару. Русқәа зегьы зшоушәа, проблема рымамшәа ргәы иабаны рҽанеиурыжьлак – ишәарҭоуп. Иахьа убри аѳыза аҵагылазаашьа ыҟаны избоит. Жәытәнатә аахыс Аԥсуара зыхьчоз, иагьныҟәызгоз, уи ахьʒгьы ахьымʒҕгьы здыз ахацәа ракәын. Иаԥшәымацәаны рҭыԥ аҷы игылан, хаҵаҵас Аԥсуарагьы рыхьчон. Аҳәса ракәзар, урҭ ѳныҳәсақәан, рхацәа ирҳәоз акәын иҟарҵоз. Усҟан «ахаҵеи абнеи, аҧхәыси аѳни» аныҳәоз акәын. Аҵаацәа рхада ахаҵа иакәын. Асовет аамҭазы «мап, ахацәеи аҳәсеи зинла еиҟароуп» рҳәеит. Уигьы акәым, ахаҵа иқәырҵаз аплан аԥхәысгьы илықәырҵеит. Абасала, аԥхәыс, лыѳнусқәа ааныжьны, лхаҵа дивагыланы лҷыналхар акәхеит. Нас аҵарагьы лҵеит, аматҵурагьы дахагылеит. «Ус акәым, ухаҵкы!» ҳәа лхаҵа, днаиқәымчуа аҷынза «дхалеит». Уи аурыс ҳәсақәа ирҷырҵааз ҟазшьоуп, аха уи уажәшьҭа, Урыстәылан еиԥш, ҳара ҳҟынгьы аҽеарҕәеит. Уажәы ацәгьеи абзиеи рырҽеираҷы ҳҵасқәа раҭәарымшьо, урҭ инарыханы, ҳгәылацәа ртасқәа иаарыхауа иалагеит.

Уи атенденциа ишалагаз абас ауп.

Асовет аамҭазы, аныхаԥааѳ иеиԥш, гәыкала Аԥсуара аматҵ зуаз ахацәа наҟ инарыхан, уи аныҟәараҷы рымч-рылшара дырԥсыҽеит. Урҭ ирышьҭанеиуаз анахь-

гьы-арахьгьы иҟамыз «аамҭа ҽыц» ауп изааҙаз. Урҭ шьоук ҽҟьаса аматурақәа ирышьҭалт, «тәыми ѡнатәи еихҭынҵо», даҽаҵьоукых ибжьахәаахәҭцәан. Атцыхәтәантәиқәа иахьа ибизнесменцәоуп, амал ауп рхы иҭагьежьуа. Амал иарлашәыз иҧсадгьылгьы еимитцәоит! Абасала, иахьа Аҧсуара ныҟәызгараны иҟаз ахацәа акариереи, амали, ақьафуреи рахь иаииас, иҧшьоу ари аус аҳәсақәа рнапаҽы иҟалеит, уи иацу аҭакҧхыҷәра еилкааны ишрымамгьы. Издыруада рымч ақәхар! Аха зны ҳхы ҳазҵаап: иацтәи аѡнҧхәыс иахьа ҳәынҭқарс дҟоуҵар, иалахьынтахозеи уи аҳәынҭқарра?

Аҧхәыс лҭагылазаашьа зеиҧшраз ала, ахатца иҭып ааныкыланы Аҧсуара ныҟәылгартә лыхдырра ҳаракымызт, уи дазыҟатцам иахьагьы, ус еиҧш атрадициа ыҟамызт ҳажәлар рҽы. Цабыргуп, жәытәгьы-ҽатәгьы иналак-аалакны зыхьз рҳәоз аҳәса ыҟан, урҭ ыҟоуп иахьагьы, аха атрадициа традициоуп, аҟазшьа ҟазшьоуп. Аҧсуа ҧхәыс дыѡнҧхәысын, уи лыхдырра ажәлари Аҧсадгьыли рлахьынтца азбара иазыҟатцам. Зыхшара зхатәы бызшәа рызмыртцо ҳажәлар рлахьынтца хьаас илымоума! Уи аҭаацәара рҽы аҧшәмара анылк, Аҧсуара ҳәа акгьы зыҟалаҙом уи аѡнаҭаҽы. Убас иҟоу роуп амал рымоуп ҳәа иҳаланагалаз аҟьалапалақәа зыпҳацәа рызҵоз. Урҭ иахьа рыпҳацәа рлахьынтца рыздырҙом, ҳаҕацәа ргенофонд аздырҳауеит. Араҟа хыркьиара аҭахҙам: ан дақәшаҳаҭымкәа аҧха аѡнра дцаҙом. Ус иҟан, ус иҟоуп иахьагьы. Уи аҙәгьы мап ацәимкааит! Иахьа иазхәыцуа маҷхеит Аҧсуара аныҟам ҳаргьы ҳшыҟамло. Аамҭа знапаҽы иҟаз аидеологиа ааха ҭәҭәа анатеит аҧсуа ҭаацәара.

Аха ус сҳәеит ҳәа, амшын дугьы ахала аҽарыцкьоит: ҳажәлар рҭашыѡкра иалтцны, рҭагылазаашьа атцабырг еилыркаароуп, нас ауп ианрылшо ахатцеи аҧхәыси «рматцуратә» ҭыпҟәа реилыргара. Уи ада ҧсыхәа ыҟаҙам, ҳшьара ҳақәланы ҳҭышәынтәаларц азы. Убасҟан ауп ҳажәлар рҽаҧхьа ҳуалҧшьа анынагҙо.

Ацивилизациа акәзар, ицәаҧеыгоу атцакала акәымкәа, Аҧсуара иарҿиаз акультура атцакалоуп ишеилкаатәу, аҿаргьы шааҙалатәу.

2000

ЕИУЕИԥШЫМ АСТАТИАҚӘА

АԥСУАРЕИ АЧЕИЦЬЫКЕИ

Асасдкылареи ачеицьыкеи еидҳәалоуп, аха Аԥсуара ачеицьыка(ачаҕьа) ишазыҟоу иалкаан уахәаԥшуазар, уи ахатә ҷыдара амоуп. Ачаҕьа, ан лкыкахш еиԥш, иԥшьоу акакәны иазыҟан аԥсуаа, избанзар, уигьы егьигьы рыла акәын ишалагоз аԥсҭазаара. Мамзаргьы ачаҕьа ԥсҭазааран! Убри аҟнытә, ачаҕьа акрыфара ма зхарафара мацарамызт изызкыз, итцегьы инарҭбааны, инарҭауланы акәын ишахәаԥшуаз. Уи ахь ииасыз, мгәала ихәыцуа аӡә иакәны дрыԥхьаӡон: «Уи зхарафак иоуп!» рҳәон. Имгәада хәыцырҭа имаӡам!» рҳәон.

Ажәлар рҿы еснагь ҳаҭырқәтцарыла иахцәажәон ачаҕъа: «Ачаҕьа уаҕрагылар ҭасым» рҳәон; «Ачаҕьа уаҕрагылар иҳәҳәоит» рҳәон.

«Дадуи Аԥсуареи» аҟәша аҿы исҳәахьеит, уажәы еиҭасҳәоит ачаҕьа иахҳәааау ажәлар рҳәамҭак.

Аԥааимбарцәа аргама ианнықәоз акәын, иҳәеит. Ҩнак аԥааимбар ԁеыжәланы дышнеиуаз ѡнатак аҿы аҳәҳәабжь иаҳаит. Иҟеы аҕәра даахан, ашырҳәа агәара дынҭаххит. Бзиала уаабеит ҳәа иааиԥылаз аԥшәмацәа дразҭааит иҟалазеи, шәзықәшәазеи ҳәа.

– Асаби амца дақәшәан, аха дшәарҭам, – рҳәеит аԥшәмацәа.

– Асаби уҳәама, уи акәзар егьаурым, ачаҕьа амца иақәшәаз ҷьысшьан! – иҳәан, днахынҳәны ашҭа дынҭытцны дцеит. Аԥшәмацәа ираҳаз ҷьаршьеит, аха урҭ иабардыруаз уи дызусҭаз!

Еиҳа игәыҷкаагоу асабии ачаҕьеи еидкыланы баша ирымҳәаӡеит ажәлар.

Ныхак еиԥш аԥсуаа ачеицьыка ианықәуан.

«Абри ачеицьыка аныс уаҳа шызымжәуа!» ҳәаны асас аишәа данахытцлак, аԥшәма уи ииаанкылараҿы дымчыдан.

«Ҳаи, абааԥс, иухьзеи, ачеицьыкатҷәкьа уанымкәыр акәын!» – игәы иалырсны иаҿԥниҳәон. Аха аԥшәма, аче-

иҵьыка иатҵанакуаз ззеилымкаауаз аҳәы иакәны, димышьҭыр, асас иқәра еилеимгарц, ҽыц инапы зәҳәаны акәын аишәа дшахатәоз.

Ажәлар рҽы аныҳәаԥхьҳы шыҟаз еиԥш, ашәиԥхьҳгьы ыҟан. «Ачеиҵьыка алахь уоуааит!» – рҳәон уи аҳаҭыр лаирҟәызар, пату изақәымҭазар. «Аныха алахь уоуааит!» рҳәозар еиԥш.

Ачаҕьа, ачеиҵьыка, асасдкылара еимадан Аԥсуараҽы. Уаҕа учеиҵьыка анифа нахыс дуаҕаҳам зырҳәозгьы убриазоуп. «Уаҕа чысла дырча!» рҳәон. Ачеиҵьыка зегьы ирзеиԥшуп, уаҕагьы ивумган ауп иаанаго.

Ишдыру еиԥш, Аԥсны ахада, хаштра зқәым ажәлар ртцеи лаша Нестор Лакоба, 1936 шықәса, декабр антҵәамҭазы Қарҭ еизарак аҽы дахьнеиз, Қырҭтәыла ахада Бериа иѡныҟа сасра днеиԥхьеит. Ачеиҵьыка издырхиаз хәшәыркны рысас имҵартцеит. Убри анапхара иахҟьаны асас саатқәак рышьҭахь асасааирҭаҽы иԥстазаара далтцуеит. Ачеиҵьыкеи асадкылареи рҽаԥхьа уи маҳагьаран. Нестор иҭахара жәлары зегьы иргәырѡаны иҟалеит, ѡыцьа-хѡы ахьааидтәалоз уи акәын излацәажәоз. Исгәалашәоит, ҽенак ѡыцьа абыргцәа ҳҭан, саб иқәлацәаз ракәын, иаацәырыргеит уи ахҭыс. Аха уажәы Нестор иҭархара агәырѡа ирнаҭаз акәмызт излацәажәоз – уи иҭархашьа акәын. «Рчеиҵьыка хәшәыркны рысас ишԥаимҭартцоз?! – еизҵаауан, ҟалашьа змамыз шԥаҟалеи аанарго. – Нас, уажәшьҭа урҭ рчеиҵьыка ҳфо ҳаргьы?!»

Убасҟан ауп сара иансаҳаз асаби амца иақәшәаз изку аҳәамҭагьы.

Сара усҟан схәыҷын, ахәыҷы игәынкылара бзиоуп, саргьы игәнысқылон аҟароуп, иатҵанакуаз усҟан иабаздыруаз! Иахьа урҭқәа санрызхәыцуа, зыбжьы нытцакны игәжәажәо еицәажәоз абыргцәа сыбла иаахгылоит. Аԥсуара иалааҳаз даҽеакалагьы хәыцшьа рымамызт. Урҭ рхаҭа ԥааимбарцәан, иԥшьаз уаан. Урҭ абыргцәа иҵьаршьоз аполитика акәмызт, аиҕара зыбжьалаз ѡыцьа ауаагьы ракәмызт, урҭ иҵьаршьон рчеиҵьыка хәшәыркны рысас иҭан, иԥшьоу атцас ахьеиларгаз. Насгьы уи ѡ-гәнаҳаракны иахәаԥшуан Анцәа ду

иҽаԥхьа: ачаҕьа ахәшәркреи асас инаԥхареи! Ари агәнаҳара ҭаацәак рҽы иҟалеит ҳәа акәымкәа, ажәлар зегьы рахь иааганы акәын ишырҳәоз, ауаатәыѡса рҽаԥхьа ачеиҵьыка рхәымгеит, ачарҳәара руит ҳәа иԥхьаҙаны. «Нас, уажәшьҭа урҭ рчеиҵьыка ҳфо ҳара?!» – ҳәа ихьааганы изырҳәозгьы убриазоуп. Рыгәра аагом ҳәа акәмызт, ачеиҵьыка рхәымгеит, ачеиҵьыка рнаԥхеит ҳәа акәын. Амаҳагьа ичеиҵьыка шырымфо еиԥш!

Урҭ аԥсыуа ҭасла ихәыцуан, ус иҟаз ҵьыршьон ажәларқәа зегьы рҽы, избанзар, ан лкыкахши ачаҕьеи ирмааҙаз дыз-уҫтада, убри алогикала акәын ауаатәыѡса ирзеиԥшу атҵас еиларгеит ҳәа изырыԥхьаҙоз. Убриазоуп жәларык ахара зрыдыртцозгьы. Уи ашьҭахь, аамҭа анааҳәгьы, ақыртуа жәлар рыхьҙала уи ахәымгара аҙәгьы акгьы ахимҳәаазеит. Аԥсуаа уи милаҭ хьымҙгны иахәаԥшуеит, дара ақыртуа интеллигенциа шахәаԥшуа сыздыруам аха.

Уажәы урҭқәа санрызхәыцуа, уигьы Аԥсуара иарҽиаз акакәны исыԥхьаҙоит. Уи убасҟак иԥсабаратәу, убасҟак иуаѡытәыѡсатәу ҟазшьоуп, адунеи ажәларқәа ирзеиԥшу ҭаск еиԥш абыргцәа ахьахәаԥшуаз аҙәы иҵьеишьап ҳәа сыҟам: урҭ еиламырцҳаҙакәа ибзиатәҟьаны ирдыруан амилаҭ ҭасгьы, ауаатәыѡса ирзеиԥшу, иԥшьоу аусгьы...

Аҟьалаԥалақәа иҳалаҳаз ирыхҟьаны, иахьа ҳчеиҵьыка аҳаҭыр кыр илаҟәызаргьы, уи акульт иахьагьы ажәлар рҽы ишыҟац иҟоуп. Уи ус шакәу шьақәзыргәгәо ѡ-ҽырԥшык аазгарц ҫтахуп. Заа исҳәоит: иҫтахы-иҫтахым уигьы Аԥсуара инҭытцны, ҳгәылацәа рҟазшьагьы ҳзырбо акакәны иҟоуп.

Аҵьынҵьтәылатә еибашьра иалагаанҙа Аҟәатәи аҳаиртә баҕәазаҽы аус еицыруан аԥсуааи ақыртқәеи, егьырҭ амилатгьы. Урҭ рахьтә дыҟан Маисураҙе зыжәлаз аҙәы. Аԥсуаа рахьтә иҟан Атаратәи арԥарцәагьы. Урҭ сабшалеи мҽышалеи ақытахь ианаауаз, Маисураҙе дназлаз рѡызцәагьы нарԥхьалон. Асасцәа ишрыцәнагоз еиԥш аԥшәмацәа аишәачара рыздырхиауан, рхатцкы камыршәуа рыматҭ руан, аԥсуатцасла ҳатыр рыцәырҭон. Иагьараан ақыртқәеи аԥсуааи «реиѡызареи рыиашьареи» ирызкны атәацақәа шьҭырххьан. Игәырԥшаагаз урҭ аныҳәаҽақәа алагырҙ ахь ианиаслозгьы ыҟан.

Ҳәара аҭахума, рҟьафқәа аныҟартцалак акәын ус рыгәқәа аныԥшаауаз. Ус иалагеит аибашьра: еиԥнашеит уажәраанӡа «еиҷыгәҳәааны» иҟаз аиԥызцәагьы. Аҭараа лассы-лассы ирҭаалоз рысас Маисураҙе дабаҟахыз, иашьцәа ампытцахалаԥцәа рахь диасын, изанаат ихы иархәаны, аибашьыга вертолиот дақәтәеит. Дақәтәеит дҳабашьырц. Ҳаирла иеибашьуа рзы акратцанакуеит дахьеибашьуа аҭыԥ адырра. Маисураҙе иакәзар, Аҭара дааҙазшәа, ибзианы идыруан: уи ари ақыҭа дналс-аалсны ибахьан-иаҳахьан. Убри ихы иархәаны уажәы, ԥаса еиԥш акәымкәа, ҷьаԥҳаныла деиқәпах лассы-лассы Аҭараа «дыртааua» далагеит. Еиҳараҙак цәҟьарас иман ибзианы иидыруаз агәараҭақәа. Урҭ хыхьынтә ибзианы ибарҭан, агәарԥныхәа ԥаҭхьла иахьижәлоз анхацәа рынхарҭа ԥшӡақәа ракәын дара. Изанаат ҷыцгьы ирласны итцеит: иахьнақәикыз иццышәитәуан. Уи иара амтцәыжәԥа инаҭон, ихылпа аҭыс ҭаҳәуа дхынҳәны дцалон. Аха, апоет ишиҳәаз еиԥш, аԥсуа ичеиҷьыка длаґрагыланы акькьаҳәа дшәаҳәо дымцацт аҙәгьы!..

Ҽнак Маисураҙе Аҭараа еиҭах «сасра» данырҭаа, ацыԥхь хыддыло «ԥаҭхьк» аҳауаҷы инеиԥыргалан, даманы хлантцы илеит... Аҳақ уҳәеит ҳәа!

Даҽеа хҭыск. Ҽнак Кәтолтәи аибашьцәа еилыркааит аґа иштаб ахьыҟаз, иагьырыҙбеит уи аухатцәкьа аҭыԥ иқәыртцарц. Агранат аршәга иазҟазаз Вова Ҵнариа дназлаз гәыԥԥык аибашьцәа ирыдыртцеит уи аус анагҙара. Вова хьыҙшьаран «Дед» ҳәа иархәон, уи иԥацәа аԥыцьагьы еибашьуан, руаҙәы Махно ҳәа хьыҙшьарас иман. Ажәакала, иԥышәаз еибашьцәан. Уи аоперациа амԥаԥгараҷы усгьы Вова иакәын изыкәгәыҕуаз, атҳ агәы ааиԥнашон еиԥш, аибашьцәа надгылеит аґа иштаб зыԥназ аԥны.

– Аброуп иахьыҟоу аштаб, иқәыблаа рыԥнгьы, даргьы! – адҵа ҟаитцеит реиҳабы. Вова дшанханы днаԥшы-ааԥшын:

– Ҟоҳ! – иҳәазаап иара. Ари аԥны сзеихсуам, араҟа ачеиҷьыка сфахьеит! – иҳәазаап иара.

Аибашьцәа шьханԥсыланы иаанхеит, ирҳәо рҷамшәо. Аҙәгьы игәаґьны изымхәеит: «Иабатәи чеиҷьыкоу, аґа даґоуп, дыкәхтәуп!»

Абасала, аԥсуа изы еснагь иԥшьан ачеиҵьыка: қьаф уа аишәачара данахатәазгьы, иабҵьар харшалан аҕа даниҽагылазгьы. Убартқәа зегьы иахьанҙа еиқәханы иҟоуп, избанзар, уи Аԥсуа ишьа иалаз акәын, и-Аԥсуара акәын, уи иара изы иԥшьоу усын. Ҳажәлар рменталитет узырбо ируакны иҟоуп уи аҟазшьа.

Маи 25, 2001

ЗААМҬА ИАПЫЗГОЗ АУАѺЫ

Мирод Гәажәба 1977 шықәса, ианвар 13
Аԥсныҟа иааишьҭыз ашәҟәы

Иахьа Аԥсны еицырдыруеит Мирод Гәажәба ихьӡ: шьоукы изааигәаны дырдыруан, шьоукы хараны, аҽашьоукых ателеекран ала акәын дшырдыруаз. Сара раԥхьатәиқәа сызлареиуоу ала, шәҟәыкгьы изыскхьеит, ажәабжьқәагьы. Урҭ рҽы хыҷәкыс исымаз Мирод ихаҭара аҭцаара акәын, иҽыцны дысгәаласыршәарц, еиҭах-еиҭах сизхәыцырц, насгьы наԥшыхыкә дыздыруаз итегьы иааигәаны дыдсырдырырц. Уи сара исуалԥшьаны исыԥхьаҙоит, избанзар, ауаѺы итынхоит иуси-иҳәыси, иҽеырбагамыз иажәа ҟәыши, иҳақуп уи «гәарԥбжьарак ибжьамырхакәа», ауаа рҽы анагара. Иныҳәара ҳкушәа, Мирод дҟәышын, дхаҵа бзиан, дпатриотын, иԥсадгьыл ихы ақәитцеит ҳәа ихцәажәара иазҳархар, иагьа ажәа ҟәыш изаҳҳәаргьы, иаҳҳәаз зегьы аԥша иагоит, нас ҳара ҳашьҭахь избахә рҳәаргьы, ихаҭара здырраны иҟада?! Мирод ус дәыԥсшәак зыхҳәааны уназвысуа уаѺымызт: уи ибиографиагьы ихаҭарагьы иреиҕьу ҽырԥшыгоуп еитцагыло аҽар рзы, еиҳараҙак зхәыцратә ԥстазаара маншәалам, аныда, ма абыда изызҳауа рзы.

Сара уи ауаѺ санизхәыцуа, Шамы Осман иеиԥш, ҳәынтқарратә хшыѺла ихәыцуаз анхацәа хатәрақәа аасгәалашәоит. Ҳара иҳаздыруам Шамы Осман дҭоурыхуаѺны дҟазтцаз иажәахә, иаадыруа аҭоурых хҭыс ауп; 1866 шықәсазы Лыхнашҭа аԥсуа жәлар реизараҽы аурыс ҳәынтқар

ихаҭарнак аполковник Кониар иҷаԥхьа дгыланы ф-саатк аԥсуа жәлар рҷахәы шиҳәоз, хҩык аҭырԥьманцәа ишеиҭаргоз. Иахьа уи иажәахә ақьаад иантцаны иҳамазар, апрофессор Гьаргь Зизариа уи аҭоурых иазкны иифыз ашәҟәы атцкыс аинтерес аманы иҟалон.

Убас хатәрала ихәыцуаз дреиуан Миродгьы. Уи ус шакәыз шаҳаҭра руеит имшынтцақәеи исалам шәҟәқәеи аашьҭыхны хрыԥхьар. Аибашьраан иифуаз имшынтцақәа ыҵгәышьеит – иара данҭаха урҭ ирышьҭадаз! Аха инханы иҟоуп данҭакыз иифуаз имшынтцақәа, насгьы ирацәаны еиқәхеит исалам шәҟәқәа. Убарҭ рҷоуп Мирод игәҭыхеи ихәыцшьеи ахьудыруа. Аха урҭ макьана ицәыргам.

Жәытәгьы ҷатәгьы ҳажәлар рҷы иҟан, иҟоуп, Мирод иеиԥш анхацәа ҟәышқәа, аха Мирод дналкаан иҵбахә рҳәартә дызлаҟаз, уи ашкол аҷы изымтцаз атцара шәҟәыԥхьарыла ихаирҭәаахьан, дагьынахысхьан. Убри иабзоураны ифызцәа анхацәа дырхыҳәҳәаны хараҵа анаԥшра зылшоз уафын. Уигьы акәым, игәытцха ақьаад ианитцартә акалам акра зылшоз, злогика ҭәҭәаз иакәын.

Мирод ифызцәа ахатәрақәа дызларылукаауаз даҷеакгьы далаҟан: дуафы ҷырбафымызт, аха дзыпсаз ихаҭа идыруан, убри аҟнытә ихы дацклаԥшуан, еиҳараҵак арыжәтә ихы ацәаихьчон – уи ихшыф еснагь ицқьан, иахьаҭахыз шьахәлатцәкьа аҭамадарагьы мфаԥигон, аха уигьы дыхнамхит.

Ирмариашәа исҳәеит арыжәтә ихы ацәаихьчон ҳәа, аха ҳазхәыцпи арыжәтә шаҟа ҳаԥстазаара иаԥырхагоу! Унеишь-уааишь ҳәа зарҳәо ауаа ҟәышқәа анкьа еиԥш иҟам ҳәа ҳашшуеит, ҳазхәыцпи арыжәтә шаҟафы раҳаҭыр ланарҟәхьоу! Убарҭгьы дырхыҳәҳәон Мирод. Еиқәханы иҟоу имшынтца кьыԥхьзар, убасҟан ауп Мирод Аԥсни Аԥсуареи рзы имаз игәытцхақәеи урҭ рылаԥшҳәаа шаҟа иҭбаази анаадыруа. Уи ихәыцра зегьы ҳажәлар рҭагылазаашьеи уатцәтәи рпеиԥши ракәын изызкыз. Уи ус шакәу шаҳаҭра ауеит аԥхьаф идаагало ифымҭа. Уи 1977 шықәсазы иифыз салам шәҟәуп. Аԥхьаф ицьеимшьарц залшом автор аепистолиартә жанр иалагҙаны ишьҭихуа апроблемақәа. Асалам

шәҟәаҽы акьыԥхь азы имцхәыз ҭыԥқәак ркьаҽуп. Убарҭ ирҧыдахаз, аграмматикатә рҽеира алаҳамтԥозар, шамахамзар, астилистикагьы еиқәырхоуп.

Никәала ҲАШЫГ

УА МШЫБЗИА!..

Даара иҭалассируп ари ауаҩытәыҩса иԥсҭазаара! Избанзар, акаҩҳәа ашәа ҳәо зырахә зманы ашьха иқәу ихаҟны изаагом, ахәшәтәырҭаҟны ҭҩа змам ачымазцәа рыгзбжьы шыҩныҩуа. Аиашазы иҭалассируп, ус ауми?!

Ҳәара аҭахума, сара сыԥсҭазаарагьы аинтерес умоуп. Сара хар сымам, сгәы бзиоуп. Абыржәы саԥхьон Аннет Видаль лҩымҭа Анри Барбиус изку ашәҟәы «Солдат мира», саапсан, инықәсҭеит. «Алашара» ианыз Амҧҳа лыстатиа даара исгәаԥхеит... Ҳажәлақәа срызхәыцуеит: иаҳҳәап, абыржәы апаспорт ҿыцқәа анроуа ҳажәлақәа риашаны ашәҟәы рҭаҩра. Амҧба, Делба... ажәакала, «ба» ҳәа инҭәо ус иааныжьны, Ҳашыг, Бебиа, Ебжьноу, Ҳалуашь – Ҳашыг-ипа, Бебиа-ипа, Ебыжьноу-ипа, Ҳалуашь-ипа ҳәа иҟатҵазар...

Уажәы иџьаҳшьоит, аха нас ҳашьцылон. Мшәан, ус ауми ажәларқәа рыжәлақәа шыҟартҵаз.

Ажәакала, исыҙбеит салам шәҟәык узыҙҩырц. Мшәан, сыԥсҭазаара аинтерес умами! Саргьы убри ауп изыҩуа. Асы шьҭоуп, итҵаауеит. Уадак аҽы 150-ҩык ҳиоуп, 150-ҩык 20 бызшәа рыла ицәажәоит. Ууарзыҙырҩыр, ухы еилагап. Ишырҳәо еиԥш, ауаҩы абзиоуп дзызмышьцыло, ацәгьа иаразнак дашьцылоит.

– Уара иудыроу разҟыс иаҳзыҟалаз? – дсазҵааит ҽенак аҙәы. – Ҳара разҟыс иаҳзыҟалаз, абраҟа иҳаҳауеи ҳаблақәа ирбои ҳахшыҩ итагҙаны ҳазхәыцратә аҟара адырра Анцәа иҳаимҭеит акәымзар, уажәшьҭа ҳазегьы ҳагәқәа цыжәжәаны ҳаԥсхьазаарын, – иҳәеит. Ҳәара аҭахума – диашоуп.

Ҵҩа змам «Советскаиа Абхазиа» роуеит, аха ҳара иаҳзылымҩааит «Аԥсны ҟаԥшь»-и «Алашара»-еи – зны изаацәахеит, нас ҽенак ҳагхеит. Аха ҭыԥх иҳауз «Аԥсны ҟаԥшь»-и «Алашара»-и инеимда-ааимдо ҳрыԥхьоит. Убарҭ исырҭаз

гәаанагарақәак сҳәар сҭахуп. Исҳәарц иҭаху амилаҭ культура иатҵагыло абиԥара ҽа иахьа рҭагылазаашьа зыхҟьо амзыз аилкаара ауп, исызҳәозар сыгәҭыхагьы убри ауп.

Абар хышықәса ҭуеит исыцҭаку аԥсуаа срыцклаԥшуа «иҭыстцаауеижьҭеи».

Сара зны машәыршәа сзыԥхьаз, аха усҟан исзеилымкааз Германиатәи аканцлер Бисмарк иажәақәа сгәалашәеит. Афранцызцәеи дареи еибашьуазаарын, анемеццәа анаиааи, раԥхьатәи аныҳәаҽа ақыҭа рҭаѡцәа ирзикзаап! Иџьасшьеит, избан? 60-ѡык аԥсуаа ҳаҟоуп, урҭ рахьтә 50-ѡык ѡынѡажәа шықәса рҽынӡа зхытцуа роуп. 1500-ѡык ахьыҟоу ҳлагер аҽы, «ҳаи-чеи!» инаркны иарбан ганзаалакгьы зегь рыла ҳаҭыр дуӡӡала зхы мѡаԥызго роуп. Аха ҭарала аабеи жәеизеи ишрылгахьоугьы, изаҟаразаалакгьы, аԥсабара ирнаҭаз адырра иаҷыданы, артцаѡцәа рааӡара знубаало акгьы иалаҟам. Нас, иахьа иҳазкрыма раԥхьатәи аныҳәаҽа ҳаԥсуа рҭаѡцәа рыхьӡала?! Сара уамашәа избоит 11 класс ирылгахьоу «Абаҭаа» иахьамыԥхьац. Иахьа уанырзаԥхьо хшыѡзышьҭра дула рыӡырѡышьа уаацәыԥхашьап. Кыр срызхәыцхьеит: уиаҟара ирзымдыруа бызшәала еицәажәоит, аԥсышәала акгьы иаԥхьом! Арахь уԥшыр, Аԥсуара азын икьаҳәу ажәак аазҽыҵшәаз иаразнак ҭаҷкәымла аҭак ирҭоит. Ршьа-рда иалоуп рмилаҭ цәанырра, арахь ибнаку дара рпатриотра, иахьа амилаҭ рзын ицәаԥеыгоу, амилаҭ культура ԥхьаҟа ацара иаԥырхагоу акакәны иҟоуп. Ҳәара аҭахума, зегьы зыхҟьо ииашамкәа ааӡароуп.

Шықәсык аҟара ҭхьан сҭаркижьҭеи, Дранда ахпатәи аихагыла, 45-тәи акамера аҽы сыҟоуп. Ҳаҵаҟаҵәкьа имацара дҭакызаарын аԥсыуак. Ҽнак ҳҭаҭын анынҵәа, издыруада ҳаҵаҟа иҟоу ирымазар ҳгәахәын рыҟәҽаҳҭит. Иаразнак ахышә даадгылан, ҳшаԥсыуаз анидыр, дгьаҵәыгьаҵәуа даацәажәеит. Игәы аартны дызхаҭаркыз атәы аҳәара далагеит. Сара иасҳәеит аӡәгьы игәра шимгаша, иус аганахьала акыр иҳәарц иҭахызар, иѡны исзааишьҭларц. Цытрак ашьҭахь арахәыц ласышьҭын, тетрадк шеибгаз урыс бызшәала иѡны исзааишьҭит. Сара сзамыԥхьеит, зыгәра ганы иасырԥхьозгьы уаѡы дыҟамызт. Сара слатәан, аԥсышәала изы-

зѡит, араҟа иааиуа ашәҟәқәа акамера иахылаԥшу даԥхьароуп, убри аҟнытә аԥсышәала иѡны исзаашьҭ ҳәа иасҳәеит. Дангәаҟ акәхап анкьа зны иныкәырѡшәа иитцахьаз иԥсуа бызшәала иѡны исзааишьҭит. Саргьы уи иус аҟны кыр сицхрааит, аха уи акәым аус злоу. Сара уамашәа избо, ҳара ҳада зегьы рхатәы бызшәала иѡуеит.

Сара уажәы сахьыҟоу «адгьылбжьаха» аҟны санааи ԥсыуа ҷкәына бзиаки сареи ҳаиқәшәеит, агазет «Известиа» иоуан, аха знымзар-зны иааитцыхны днахәамԥшыцызт, акранаҳфо аишәа иахьыкәиршәуаз иаҷыдахаз. Ҽнак сиазтцааит, «Аԥсны ҟаԥшь» изатцаумѡи, ари изатцауѡи ҳәа. Даасҷаԥшын, даахәыц-хәыцит:

– Акрыздыруоу, ари газет бзиоуп ҳәа сарҳәан, иатцазѡит, – иҳәеит. Ҳәара атахума, дышиашамыз агәра исыргеит. Амала, иага каамет ҟастцазаргьы, аѡныҟа асалам шәҟәы аԥсышәала исзимырѡит. Аԥсшәа атцкыс аурысшәа идыруаны акәзамызт, ус еиҳа сашьцылоуп иҳәеит. Уажәы доурыжьын, иара бзиа иибоз Урыстәылаҟа дцеит.

Уажәшьҭа уара уазхәыц абри аѡыза атагылазаашьа иарбан мзызу изыхҟьо? Хатала сара имѡаԥызгаз агәатарала, абри аѡыза алкаа ҟастцоит: аурыс ҷкәын имилат рзын абзиаацәгьа иаарзуҳәалак зегьы адәахьала хьаада дузызырѡуеит. Ҳара ҳтәқәа рмилат иакәым рзызҳәаз, ашьхыц еиԥш, рыҷеидыршьылоит, арахь уԥшыр изаҟаразаалак рхахьы ирзаагом ҳмилат литература амилат рзын тцакыс иамоу, бызшәада, литературада амилат милатны иахьа еиқәхашьа шрымам.

Хыхь зызбахә ҳамаз рѡыза ақыртуа даагозар, ашәҟәыԥхьараҷы ҳара ҳтәқәа дызлареиҧьу уамак ыҟам, аха инеибеиԥшны зегьы ргәаанагара акоуп: ҳара адунеи аҟны зегьы реиҳа ижәытәзатәиу милатуп, ҳара аѡра, апхьара, анапаҳтцоз, шамахазак акәымзар, адунеи аҷы апхьареи аѡреи азәгьы издыруамызт, ҳара ҳџьыныџь дгьылназон Ҟрымнза, X–XI ашәышықәсақәа раан 14–15 миллион ақыртқәа ҳаҟан. Агәра ганы изҳәогьы дубап апсуаагьы ақыртқәа ирхыԥхьазалоушәа. Шамахазак акәымзар, даҷеа бызшәак ала ицәажәом. Рбызшәала иануацәажәо, рбызшәала атак ҟаумтцар, рԥышә

унҭасызшәа, инаудуааит ауп. Иара убриалагьы ирыланхо егьырҭ амилаҭ қырҭшәала имцәажәар ада ԥсыхәа рымамкәан иааҭагылоит. Ус, урыхәаԥшуазар рдырра аҭкыс рмилаҭ цәанырра еиҳауп. Иарбан бызшәазаалак зегьы тәамбашақә ирыхәаԥшуеит. Зынӡа иамыԥхьогьы 14–15 хкы агазеҭкәеи ажурналқәеи ирытцарыѡуеит. Сара ааигәа ари ԥьашьаны, избан ҳәа аӡәы саниазтцаа, дааччан, ус иҳәеит:

– Ҳара ҳбызшәала иҭытцуа иарбанзаалакгьы ракака сқыртуоуп ҳәа зхы зыԥхьаӡо иѡны иауазар ауп.

Ҳәара аҭахума, ахәыҷы ииаӡараҽы ани аби рхаҭақәа зеиԥшроу акраҭцанакуеит. Аха, зегьакоуп, есымша 5–6 саат ахәыҷы артцаѡы иҽаԥхьа дтәаны ихиго аамҭа даара крызтцазкуа акакәны иќоуп. Ашәарыцаратә чмазара еиԥш, ахәыҷы иларҽтәуп ашәҟәы абзиабара. Артцаѡы илшозароуп ахәыҷы илааӡара Аԥсадгьыл закәу, ԥсадгьылда ауаѡы аӡы зтцабаз аԥсыз дшаѡызахо, Аԥсадгьыл ашәарҭа иантагылоз зықьѡыла рхы шақәыртцоз, иахьа уи бзиа башьас иамоу. Артцаѡы иаҟара изылшараны иќада амилаҭ милаҭны инхарц азы иаҭаху атцаѡы еилыркаара, узхылтцыз имилаҭ наӡаны иќаларц азы иаҭаху, ус иќаларц азы дарбанзаалак ихәҭа алеигаларц шилшо. Иаҳҳәап, артцаѡы лыбзоурала рыѡнқәа рҟны рхатәы библиотекақәа реиҽкаара. Ари ус хәыҷушәа убоит, аха ахәыҷы ииаӡара аус аҽы аҭакы дуӡӡоуп. Ѡбагьы, амилаҭ культура аизҳараҽы асахьаркыратә литература аҭак дуӡӡа шамоу реилыркаатәуп, убасҟан ауп ахәыҷы ашәҟәы зыԥсоу анидыруа.

Иахьатәи анхаѡы аѡны бзиа аргылареи амашьына ахәҳареи ипсҭазааракҟны еиҳа ихадоу ҳәа даназхәыцуа, изылшарыда ус шакәым иеилыркаара? Ҳәара аҭахума – ақыҭа рцаѡы! Иаҳҳәап, аѡны архиара зыԥсы аҽҳәароу аѡныԥхәыс дганы илырбазар, шәҟәыла ирҭәны азал аҽы акәакь зырԥшӡо, усҟан агәра лгоит уаҟа уи зыԥсахуа иарбанзаалакгьы ѡнымаҭәа шзыќамло! Аха иабаќоу, рыцҳарас иќалаз, дара артцаѡцәа рхаҭақәа ирымаӡамеи зызбахә ҳамоу ахатәы библиотекақәа! Абри ҳагха уажәнатә ҳаԥсуа студентцәа хықәкыла идеилҳмыркаар, нас еиҳагьы иуадаѡхоит ари азтцаара аҭып ақәтцара.

Даара иус бзиоуп ажурнал «Алашара» лассы-лассы асахьаҭыхыѡцәа русумҭақәа ахьаныло. Амала, иҳәатәу – асахьаҭыхратә ҟазара еилызкааyа шмаҷу, убри аҟнытә асахьаҭыхѡы иргәиамҭа иаанарԥшуа, мамзаргьы уи ала иҳәарц иитаху иазкны астатиа ацҵаны икьыԥхьзар, усҟан аԥхьаѡ идырра иацхрааyан, аҟазарагьы агьама икуа далагон.

Ҳара даҽеа журналк злаҳамам ала, лассы-лассы икьыԥхьлатәуп ҳҵарауаа русумҭақәа, еиҳараҙак Аԥсны анҭыҵ иаҳзырыѡхьоу, избанзар, абжьаратәи ашкол иалго ирыздыруам Аԥсны аҭорых. Арахь уԥшыр Георги Сааказе инаиркны Наполеони, Рузвельти, Пиотри, Грозныии рзаргъа зегьы рдыруеит, ус ираашоит. Аха, ҳаргьы иҟаҳҵаша ыҟоуп, иаххәап, уаѡы иимбац Анцәеи апааимбарцәеи рсахьақәа тырхуеит, ҳара ҳаҳцәа рхәынганкгьы аҙәы илаԥш итҵамшәацт. Сгәы иаанагоит, Аԥснытәи асахьаҭыхыѡцәа рыѡнутҟа аконкурс рылаҳәазар аԥсуа ҳәынҵқарцәа рсахьа иазкны, насгьы ирейгъу ажурналқәа ирныртцар, сгәанала даара акырзҵазкуа усхон. Иара убас иахьатәи абиԥара ҽа раашараҽы даараҙа акраҵанакуеит Шалуа Инал-Ипа иԥьашьахә дуу иусумҭа еиҭаганы аԥсышәала аҭыжьра.

Ҳәарас иатахузеи, арҵ зегьы имариоу усым, аха зда ԥсыхәа амам аус аҽы ауаѡытәыѡса илымшаша анилиршауа аамҭа ҳанҵагылоу, ус еиԥш иҟоу ҳалҳаршауазароуп!

«Ари ауаѡԥсы ишәҟәы ҭзыжьда?» рҳәар атцкыс, «ари ауаѡԥсы ишәҟәы зҭыжьымзеи?» рҳәар хараҙа еиҕуп! Абарҵқәа раҟароуп уажәтәи ала, асалам ацҵаны.

Мирод Гәажәба. Рустави. Ианвар 13,1977

АНЫҲӘАҚӘА

Аныҳәақәа! Иԥьашьахәу ҵасуп аныҳәақәа. Зегь реиҳа икҽахоу ҳәа иԥхьаҙоу апопуасцәеи ажәытәзатәи ацивилизациақәеи инадыркны иахьатәи ацивилизациа зырҽиаз ажәларқәа рҽынза зегьы ирымоуп рмилаҵ ныҳәақәа. Аѡажәатәи ашәышықәса адунеитә еибашьрақәа ѡба шарҽиазгьы ажәларқәа реизааигәахареи ркультурақәа

реилатцәареи иршәышықәсоуп. Убри иабзоураны иҟалеит ажәларқәа ирзеиԥшу аинтернационалтә ныҳәақәагьы. Урҭ ууанӡагьы иҟан: Ашықәс ҷыц, адин ныҳәақәа: Мшаԥы, Нанҳәа, Курбан-Баирам, аполитикатә ныҳәақәа: Маи акы, Март ааба, Маи жәба, Ноиабр быжьба, Ар рымшныҳәа уҳәа егьырҭгьы.

Ирацәоуп еиуеиԥшым аҳәынҭқаррақәа рҿы имҩаԥырго рхатәы милаҭ ныҳәақәа. Урҭ аныҳәақәа ирымоуп рхатәы ҭоурых, ажәларгьы ҳаҭырқәцарала уи мҩаԥыргоит.

Урҭ рҩызцәа аныҳәақәа, хымԥада, иҳаман ҳаргьы. Ишԥа нас, зхатәы ныҳәа змам урҭ жәларума?! Аха аҭоурых зыблара иалганы иаҳзеиқәмырхеит. Зыӡбахә сымоу, ажәлар зегьы ирзеиԥшу, аполитикатә ныҳәақәа роуп. Иахьынӡаздыруа урҭ иагьыҭҵаам макьана. Макьаназы ҷьара-ҷьара еиқәханы иҟоуп ахныҳәарақәеи аҭаацәаратә ныҳәа маҷқәеи. Ахныҳәарақәа иреиуоуп ацуныҳәара – уи иахьа Аԥсны қытацыпхьаӡа, ҳабла-ҳаблала рҽеидкыланы имҩаԥыргоит. Афареи ажәреи ракәхап уи еиқәзырхаз. Иҟоуп ажәлантәқәа рныҳәақәагьы: Леиаа, Ампараа, Анқәабаа, Габниаа убас егьырҭгьы. Аха ус еиԥш ахныҳәара мҩаԥызго ажәлақәа хыԥхьаӡарала имаҷуп.

Макьана еиқәханы иҟоуп аҳабла адгаланы имҩаԥырго аҭаацәаратә хныҳәарақәа: Афы аҳ ихьӡала ашьтәа шьны («хыхь иҟоу» ҳәа) ахныҳәара, аныхахә ахьӡала ажә ӡатә аҟатцара иазку ахныҳәара. Ныҳәа дууп шьашәы аҳ ду ихьӡала имҩаԥырго Ажьырныҳәа.

Иҟоуп иара убас ҭаацәарала имҩаԥырго аныҳәа маҷқәа; ахәажәкыра, ацқьашә аԥҟара, Амашәыр нцәахәы ихьӡала арбаґь ӡатә аҟатцара, аԥьықәреи еимҿаԥа акныхра иазку ахныҳәара. Аамҭахә иазкны (ҳазҭоу ашықәс знапы иану аԥааимбар ихьӡала) ахныҳәара, шьхацареи шьхалбаареи ирызку ахныҳәарақәа, аҿамаҿа агьама абара уҳәа егьырҭгьы. Ҳрызхәыцпи урҭ акакала иахьынтәиааруа, ирымоу аҭоурых! Ус шакәугьы, аԥсуа ҭаацәаратә традициақәа рыпсыҽхареи аполитика аԥырхагахареи ирыхҟьаны аӡра иаҿуп, иҙхьоугьы рацәоуп ижәытәзатәиу, шәышықәсала, зқьышықәсала ажәлар иаԥырҭаз, иагьыҟәыргоз рныҳәарақәа.

Ихәыцы-иду аныҳәа ныҳәоуп, еиҳараҙак ахәыцқәа рзы. Аныҳәа иацуп: агәыргьара, ажәа, аныҳәаԥхьҙы «Ҽаанбзиала». Урт ҟәышуп, иааҙагоуп, Аԥсуара агәыблра узыркуа, уи иарҿиаз акультура улазааҙо ныҳәоуп. Урт зегьы рхатәы тоурых рымоуп, ҳажәлар роуп изырҿиаз. Иаагап Ахәажәкыра. Атаацәа рыцыԥхьаҙа хпа-хпа, ԥшьба-ԥшьба кәакәар ҟартцоит. Атаацәа иреиуоу уи ауха аҙәы дрыкәымшәаргьы ихьҙала иҟартцоит. Уигьы акәым, сасык ма гәылак дрыкәшәаргьы, аԥшәмацәа реиԥш, уи ихәгьы ршоит. Абарт акәакәарқәа руак спычка цырак иаҟароу арасатцәы агәылартцоит. Уи «ахәыжәтцәы» ахьҙуп. Ахәыжәтцәы зыкәшәаз уи ашыкәсан зегь рыла дманшәалахоит, разҟы имоуп, имышьта бзиоуп ҳәа дыԥхьаҙоуп, ахәыжәтцәы ахьиоуз идырныҳәалоит, «Ҽаанбзиала унеиааит!» ҳәа икәныхәоит. Шаҟа деигәыргьозеи, иаххәап, ахәыцы ахәыжәтцәы икәшәар. Усҟан игәыргьара ҳәаак амаҙам, ахаангьы ихаштраны дыҟаҙам.

Ахәыжәтцәы зауз ихьҙала адырԥашыкәсан ашьтәа шьны ҽаанбзиала ҳәа иныҳәон. Атаацәа иреиуам аҙәы ахәыжәтцәы икәшәазар, иԥызцәакәак аашьтыхны ашьтәа аагаы ишьуан. Аԥшәма иакәзар, агәыла-азла дрыԥхьон, атаара иҟаитцаз ҳатыр акәыртцон, аҳамта иртон. Урт анаԥсан уацәас ишьтибахыргьы ауан, иаххәап, ачара имазар дызтааз аԥшәма иеиҳәон; уигьы иԥызцәак аашьтыхны, амхьахь иманы дизцон – ауа гәакьа ишыҟаитцо еиԥш. Уаҟа иԥыза еиҳабы ажәа идырхәон…

Ахәыжәтцәы зауз анеилкаахалак ахәыжәтцәы аирыз итадыршәуан. Асас икәшәар, уигьы адырԥашыкәсан ԥхалк аԥы ааигон, уи иаҳатыраз аԥшәма ашьтәа ишьуан.

Ахәыжәкыра инартбааны ианыҟартцоз ыҟан. Уи ус шакәу шаҳатра руеит абарт ажәакәа: «Уаха ашьтәакәа ршьуеит, уатцәы хәажәкыроуп» рхәон. Уиадагьы жьырныҳәеи мшаԥи инарываргыланы амзагьы иахьҙуп уи аныҳәа анымԥацыргауа – хәажәкыра мза.

Ари азтцаара сзазаатгылаз – аныҳәа уи қьафура мацарам изызку, уи Аԥсуара иарҿиаз қьабзуп, уи культуроуп, уи тоурыхуп. Зхатәы ныҳәа змам милат ыҟаҙам ххәеит, ус аҙәрыҟазар, урт тоурых змам, зхатәы культура ззаԥымтцаз

милатуп. Ҳара убартҳреиԥшхарц акгьы ҳагым, избанзар, зкьышықәсала ҳажәлар иаԥыртцаз аныҳәақәа акакала ирзуа ҳаауеит, уртҳ рхатыԥан, «тәыми ѡнатәи еихтынтцо» ҳара иаҳтәым аныҳәақәа ҳреиҽеырбаны иныкәаагоит. Уртҳ иреиуоуп ақьырсиан ныҳәақәа Мшаԥы, Нанҳәа, Иаса қьырса; аполитикатә ныҳәақәа Маи 1, Март 8, Февраль 23, Ноиабр 7. Уртҳ зегьы рцыхәан игылоуп Март 4.. Ари ҳара ишаҳтәугьы хырѡа азуны ҳаԥоуп. Аԥсны Ахақәитра амш (сентиабр 30) макьана ҳәынтқарратә ныҳәаноуп ҳаԥстазаара ишалалаз, уи таацәаратә ныҳәаны, ѡнатацыԥхьаза иазгәарто иҟамлазацт макьана. Ус анакәха, ҳҳы ҳазтцаап: «Ҳазустцәада ҳара, аԥсуаа? Атоурых ду змоу милату, ҳгәылацәа ишаҳзырҳәо еиԥш, хышә шықәса уажәаԥхьа ашьха ҳалбааны, мамзаргьы, абна ҳалтцны, ҳҳарахаԥшуа ари адгьыл ҳақәнагалоу?»

Сызтцаара сырцьбарацәазар ҟалап. «Иабатәи шьхоу, иабатәи бноу?! Аа, ҳара ҳазустоу!..» ҳәаны, атоурых фактқәа реиқәыԥхьазара иалагогьы збоит. Уртҳ шиашоу, аԥсуаа зегьы иақәдыргәгәозар акәхап – атоурых здыруагьы, иззымдыруагьы.

Аҽехәаразы иҳауҳәахуеи! Уи иаанаго: «Наши предки Рим спасли!» ауп. Аха нас ҳажәлар ртоурых ду шьақәзыргәгәо атәымуаа ирѡыз архив документқәа ҳҽеаарҟыҭханы, ҳажәлар ртоурых цстазаара ду аҿы идырҿиаз рныҳәақәа ртагылазаашьа аатаҳтцаар, убасҟан ауп, ашьха ҳалбаазшәа ҳҳарахаԥшуа ҳанаанхо. Иаҳҳәалап аиаша, усҟан уи ҳабла хнатуеит.

«Нас ҳазустцәада ҳара, аԥсуаа?» – еитах ҳҳы ҳазтцаап. Зхылтцшьтра ззымдыруа Иван иѡызцәа ҳреиуоу, Нартаа дуқәа ҳархылтцшьтроу?

Уи шәара атак ҟашәта! Сара иацыстцарц истаху акоуп. Атоурыхи иахьатәи аԥстазаареи еимадоуп, иаци иахьеи шеимадоу еиԥш. Атоурых мырзкәа еихаҳауа уааузар ауп уи алаҽехәара азин анумоу, мап анакәха, Рим еиқәзырхаз аҟызқәа уреиԥшхоит. Убас ҳмыхьырц, ҳтцасҟәеи ҳҟьабзқәеи ҳарзыхынҳәып: иҳахьчалап уртҳ ҳабла ачыц еиԥш, иҳарҿиалап аԥсуа идоуҳа иақәшәо, Аԥсуара ианаало; иаҳцәызыз

тцас бзиак ыҟазар, ишьақәҳаргылап; хыхь зыҙбахә сымаз аҭаацәаратә ныҳәақәа реиԥш иҟоу хымԥада ишьақәыргылатәуп; урҭ Аԥсуара иарҿиаз роуп, аҭаацәа зырлахҿыхуа ныҳәоуп, ус анакәха, уи культуроуп, ҭоурыхуп. Нас, мап рцәаҳкрыма ҳажәлар ркультуреи рҭоурыхи?! Аҳәынтқарратә ныҳәақәа Аҳәынтқарра Ахада иуспҟала ишьақәырҷәҷәоуп, официалла имҩаԥаагоит, уи аҽны усурамшҙам. Аха аҭаацәаратә ныҳәақәа акьыԥхьи ателедырраҭареи рыла ажәлар ирылаҳәатәуп, апропаганда рзулатәуп, иҙыргалатәуп. Иҟоуп иахьанҙагьы урҭ ныҟәызго, еиқәырханы измоу аҭаацәарақәа, аха уи азхом ҭаацәарақәак имҩаԥырго жәлары зегьы ирзеиԥш ныҳәақәаны изыҟалом, ус иҟаларц азы аԥсуа ҭаацәарақәа зегьы рзы уи традицианы иҟатцатәуп. Усҟан уи милаҭ традициангьы иҟалоит. Амилаҭ традициа ианыԥшуеит ажәлар рхаҿра – рҟазшьеи рхымҩаԥгашьеи. Аиапонцәа ркультуреи рекономикеи рҿиара еицырдыруеит, ус шакәугьы ажәытәтәи рцасҟәеи рқьабзқәеи еиқәырханы ирымоуп, избанзар, урҭ дара идырҿиаз культуроуп, рҭоурых ауп. Ус иҟоуп Индиа, Китаи уҳәа амилаҭ дуҙҙақәагьы. Амилаҭ ҭцас амҩаԥгараҿы иҟам ахәыҷы ма аду. Иаҳҳәап, аԥсуа шьтәак ишьуама ма ԥсаатәк, амрагыларахь ихы рханы, дныҳәаныԥхьаноуп ишишьуа, ишьуеит ҳәызбала, ахы ақды иқәкны еихала акәымкәа. Избан? – Атрадициа, аԥсуа ҟазшьа! Ихәыҷуп, иамоузеи ҳәа уи атрадициа каҳажьыр, аԥсуа ҟазшьа каужьит ауп иаанаго. Арҭ рҩызцәа рацәоуп, урҭ ҟәыншьатәым, избанзар, урҭ рыда Аԥсуара зхатәааахаҙом – адуи ахәыҷи еснагь еивагылоуп, ихеибарҭәаауеит, ахәыҷы ахьыҟам адугьы зыҟалаҙом. Ус иҟоуп амилаҭ ныҳәақәа, аҭаацәаратә ныҳәақәагьы нарылаҭаны.

АҬЦАСИ АҚЬАБЗИ ЖӘЛАР РКУЛЬТУРОУП

Аԥсуа жәлар рҭцаси ркультуреи реиқәырхара иазкны, Абыргцәа реилазаара аинициативала, ааигәа Жәлар Реизараҿы иҟан адепутатцәа ргәыԥ аилатәара. Уахь инаԥхьан ауаажәлар рхаҭарнакцәагьы. Ари азҭаара ианалацәажәа

ашьҭахь, иалахәыз рнапы иантҵан ари апроблема иазкны ргәаанагарақәа рҽырц. Ишәыдаагалоит Никәала Ҳашыг истатиа. Аҳәарагьы ҟаҳҵоит иақәҿышәтырц, иацҵатәу, иагыжьтәу зҳәаз еиԥш шәгәаанагарақәа ҳзыжәҽырц.

Агазеҭ «Аԥсны» аредакциа

Ажәлар ртҵаси рқьабзи, еилыкка ирныԥшуеит урҭ ртоурыхи ркультуреи, избанзар, урҭ гәыԥҽык ауаа ҟәышқәа рхы ааидкыланы ирӡбаз акакәым, аепос аиԥш, ажәлар иаԥыртҵаз культуроуп. Ажәлар ртҵаси рқьабзи зегь реиҳа еилыкка иубоит, урҭ ацәгьеи абзиеи шдырҿеиуаҿы. Ҳарзаатгылап аԥсра ишазыҟоуи, нас уи шдырҿеиуеи. Ари аҭоурых аауеит еицырдыруа адольментә ԥсыжрақәа рҟнытә. Уи идуӡӡоу жәытәзатәи ԥсыуа культуроуп. Аҭоурых – ҭоурыхуп: еихоуҳар – иурҿыцуеит, иузеихамҳар – иурӡуеит. Араҟа ҽ-мҽак роуп еихагалоу, ахпатәи амҽа ыҟазам.

Изеиԥшроузеи уи иахьа? Ажәак ала аҭак ҟаҳҵозар – ибжамҿамуп. Уи зыхҟьазгьы амилаҭ рацәа иҳалаҳази, аидеологиа иҟанаҵаз апропагандеи, ҳажәлар рымчыдареи ракәын. Ирацәан уи иацхраауаз амч еиқәаҵәақәагьы, абызшәа еиԥш, аҵасқәагьы ассимилиациа рзутәымзи! Ҳҵасқәа ғәгәала ирпырхагахеит ҳажәлар рхаҭа еиҽшаны иахьыҟазгьы. Иахьа ҳара иаҳуалуп иҳацәтәымны иҳаднагалаз мап рыцәкны, Аԥсуара иарҿиаз аԥсуа иҟазшьа иақәшәо ҳҵасқәеи ҳқьабзқәеи ҳажәлар ирзеиԥшны рышьақәыргылара. Ари иаармарианы иуӡбо зҵаарам, аха узвысуагьы акакәым.

Ауаҽы иԥстазаара далҵит. Лахьеиқәҵарала аҵыхәтәантәи имҽа дықәҵатәуп. Ишҧаҟаз ҳабацәа рхаан?

Аԥсраҿы изыхәтаз ракәын адышшылара инеиуаз – урҭ ашәацьҳәаҽ дырныртҵон. Ақытауаа ашәацьҳәаҽ дырныртҵаӡомызт, ишраҳаз еиԥш инеиуан. Абарҭ ракәын аԥсы згәы далсуаз, дызҵәыуоз. Уи рхымҽапгашьагьы ианыԥшуан.

Ишааиуаз ақыҭеи ақалақьи еилышьны ианыҟала, шәацьҳәаҽыда аӡәи-аӡәи еихьыԥшны аԥсрахьы ицо иалагеит. Урҭ иахьа 60–70 процент рҿынӡа инаӡоит.

Ажәытәан аԥҳәыс лышьтраҽы аԥсра ҟалар, изыхәтаз лыцны ицон, егьырт даныхынҳәлак илыдашшылон. Ари ихәыцны иҙбыз тцасын. Избан изкаҳажьыз?

Алԥсаа дзауз агәараҭаҽы цьабаран иҟаз, фаралеи жәралеи акәмызт аԥсы дызларгәаладыршәоз!.. Уи аҟәышра дуи агәыблреи зцыз культуран. Араҟагьы ҳцас еилаагеит. Ари ахьынтәаауеи, ҳахькылнагази, ишхыртцәагоуи ртәы ҳҽеалаагаларым – уи зегьы ҳгәы иалоу ауп, аха рҽеишьас иамоузеи? Абри ҳалацәажәап.

1. Аԥсыжра хымш-ԥшьымш иахгатәым. Уи иахугар дрыцҳауп, изычҳауам рҳәон, еиҳараҙак аԥхын. Аҳақьымцәа иҟартцо «агәыр» акәзар, изымбац гәыртцәкьоу цьыршьоит, аха уи маҷсаҷк акәзам, имаҳқи аԥсы?

2. Аԥсы дахьынҙакҽоу ауаа неины идашшылоит, нас ҳамҭакы иаатәаны, ицоит. Аԥсуаа ирҟазшьамызт аԥсы дшыкҽоу адышшылацәа зегьы ртәаны крырҽатцара, акырдыржәра. Ус анакәха, аҙәи-аҙәи ҳнеихьыԥшы-ааихьыԥшуа акәымкәа, иааибыҳәаны ҳаҟәытцып, еилаҳамгап ҳцас!

3. Аԥсыжра аҽены:

а) Адышшылараҽы агылара агәакьацәа роуп изыхәтоу: аѽнаҭа иатәу, абиԥараҽы иреиҳабу, аиашьа, аиаҳәшьапа, абхәа, абхәында, амаҳә уҳәа зда ԥсыхәа амам агәакьацәа. Егьырт агәакьацәа зегьы, итәаны ажәабжьқәа еибыҳәо акәымкәа, иааилагыланы ѽба-хпа саат дырцьабон. Ус ирҟазшьан ҳабацәа. Аԥсыжра аҽены иааиуа адышшылацәа игәакьацәамзар, ҳамҭакы иаагыланы, нас аԥсыжра иазымԥшҙакәа ицоит.

б) Аԥсы имѽаԥгара:

ѽыцьа-хѽык, ианеиҳаха, ԥшьѽык рҽынҙа аԥсы ихцәажәоит. Уи гәынкылагоуп аԥсы дзыԥхаз рзы. Убри иазырхатәуп. Иаҭахым аҙәаҙәала аԥсы аҳалал итара, ҳцас иатцанакуам аԥсы игәҙрагьы. Уи аԥсуа иҟазшьа иацәтәыму акоуп.

в) Ажәлар рус иазааԥсахьоу, зцьабаа рацәоу аҙәы иакәзар, акомиссиа ҷыда алхны (администрациа ахада инапхгарала акәзаргьы), ихцәажәаны, иналкааны иааԥсара ахәшьара аҭаны, дымѽаԥгатәуп.

4. Аԥсы дызжуа аҳаблауаа роуп – ԥсыжрала еилоу. Аԥсы имԝа дыԥәԏаны ианаахынҳәлак, аԥытәууа, егьырԏ аҳаблаԥәа иреиуоу зегьы рааԥсара иазыразны имтәаҙакәа ицоит. Иааизынхоит аԥьабацәеи ԥсыжрала еилоу аҳаблауааи. Урԏ хымш раахыс рус-рҳәыс ааныжьны аԥсыжра еиҿызкаази аԥсы дызԥьабози роуп, ҳаԥла ируалуп иааидтәаланы ԏәыцаԥәак рыкра, аԏас излаԥәнаго ала.

Иахьа зегь реиҳа ирԥхашьаганы, насгьы ихырԏәаганы иҟалаз аԥсраҿы адышшыларазы инеиуа зегьы ахьдыртәо ауп. Аԥсыжра ашьԏахьынҙа рыртәара ианаҟәырх изыхәԏоугьы изыхәԏамгьы аԥсыжра иазыԥшуа иалагеит, ԏәыцаԥәак аажәуеит ҳәа. Ари милаԏ цәаԥеыгоуп. Аԥсуара иацәтәыму, аԥсуа иламыс лазырҟәуа акакәны иҟалеит. Ажәлар убри реилыркаатәуп, ххәаапҳәаадагьы мап ацәктәуп.

5. Аԥсыжцәеи агәакьацәеи какалк ркуеит, чгьахьала, ихмырҟьаҙакәа, асаси аԥшәмеи ҳәа еибаҳаԏыруа акәымкәа, аԏас излаԏанакуала. Уи жәытәнатә аахыс аԥсуаа ԏасс иҳамоуп; аԥсраҿы сасы дыҟам, аԥшәыма дыҟам, араҟа иҟоу аԥсыжцәа какалк дыркроуп, уи аԏас амԝаԥгараҿы зегьы ҳаиҟароуп, аилагара аҙәгьы азин имамзароуп.

Итәоу рахьтә уаԝ быргк ихала аԏәца аакәихуеит. Уи дгылаҙом, ибжьы ирдуҙом. 15–20-ԝык раҟара ахьаԏанакуа гәыԥԝык ихьирԥшуеит. Уи инаԝсангьы даҽеаҙәы ус гәыԥԝык аԏәцаԥәа диркуеит. Абас мацара, стихиала рҽеаиҿкааны, амыцхә рҽеидмырхалакәа, ԏәыцаԥәак ркуеит. Урԏ иреиуоуп:

а) Зыпсԏазаара иалԏыз инарцә бзиахааит ҳәа аԥсы ихьҙала аԏәца шьԏырхуеит;

б) Аԥсра иаԥәшәаз агәараԏа ныҳәазааит ҳәа аԏаацәа ааидкыланы рныҳәаҿа ркуеит, аԏаацәа ирзеиԥшу трагедиоуп, убри аҟнытә аҙәы далкааны иныҳәаҿа ркҙомызт. Аԥсраҿы хаԏала ныҳәаҿа ркҙомызт – еидкыланы акәын;

в) Аԝнаԏа аамышьԏахь агәалс ҭәҭәа зауз ажьрацәара роуп – агәакьацәа. Убарԏ рапхьа инаргыланы, аԥсы згәы далсыз, изааԥсаз зегьы ааидкыланы рныҳәаҿа ркуеит;

г)Аԥсадгьыл ахьчара иԥшьоу усуп, рыпсаԏа ныҳәазааит Ҳаԥсадгьыл зхы ақәызԏаз ҳәа иркуеит. Аԥсны аԏеицәа,

Нхытцынтә ииаз, Амшыннырцәынтә, Урыстәылантә ииаз зегьы, иара убас цасатәи аибашьра ду аан итахаз ҳажәлар ртцеицәагьы рыʒбахә рҳәоит. Урт реихшара ииашам, Апсадгьыл ахьчара еиднакылоит зегьы.

д) Ацәгьа-абзиа зырҽеиуа аҳабла ныхҳәазааит ҳәа иркуеит. Уи ашьтахь уаҳа ныхҳәаҽа ацымтцаʒакәа, еитә агәаратә иақәныхҳәаны ихдыркәшоит, нас ишеицтәаз еипш, иааибадырны, иҩеицгылоит.

Абасала, апсраҽы аныхҳәаҽақәа иркуа жәлары зегьы ирзеипшу милат тцасны иҟан, уажә кыр ишьақәҟьазаргьы, атып аҽы иааганы, еиқәырхатәуп. Уи ҳажәлар ртоурых ауп, ркультуроуп, рмилат хаҽра аазырпшуа, рҟазшьа ҳзырбо тцасуп, қьабзуп, даҽа милат тцаскгьы иалаҩашьом. Ҳабацәеи урт рабацәеи идырҽиаз ари ҳтцас иахьа ианеиқәхмырха, тоурых змам, зхатә культура ззапымтцаз «милат втциаауп» ҳзеипшхо. Уи «амилат втциааҽы» мчыла аʒәгьы ҳнеигаʒом, ҳҳалоуп ҳашнеиуа. Ус анакәха, убри ахьымʒг ҳеацәыхьчаны ҳапсуа тцасҟәа реиқәрахара ҳара ҳзы иуалпшьазароуп.

АБЫЗШӘА АЦҚЬАРА ИАЗКНЫ

Ишдыру еипш, адиалектика азакәан ала абызшәагьы ҽиауеит, иаланагалоит ажәа ҽыцқәа, иара убас аҽарыцкьоит – иканапсоит аамта иаражәыз ажәақәеи ажәеицааирақәеи.

Абызшәа арҽиаразы рылшара рацәоуп ашәҟәыҩцәеи, атцарауааи, ажурналистцәеи. Убарт ирыбзоураны ҳбызшәа даара аҽиара аиуит Апсны Асовет мчра аамтазы. Апсуа литературатә бызшәа иахьынʒахәтоу итцаaʒам. Итцаaʒам ашәҟәыра ҳауааншеи ашәҟәыра анҳауи аамтақәа еиҽырпшны. Цабыргуп, уи имариоу зцаарам, аха усгьы итцаатәу проблемоуп.

Иазгәастар стахуп ашәҟәыра ҳауааншагьы ҳбызшәа даараʒа ибеиаз, асахьаркыратә литература апцара иазхианы аҽынʒа ишҽиахьаз. Уи зыбзоураз иреиуоуп:

Актәи. Ажәлар рыпстазаараҽы ҳбызшәа инартбааны ахархәара аман; атаацәа рҽы ахатцеи апҳәыси рҳәоуе-

иқәымшәара, агәылеи-агәылеи ргәы еизынхар, ақытаҽы цәгьоурак ҟалар, ѡ-жәлакы ахҟа рыбжьалар, ѡ-қытак еимакык роур уҳәа инадыркны аҳәынтқарратә усқәа рҽынза избатәу уск цәыртцыр, ажәлар алархәны ауаа ҟәышқәа адгаланы, еимаркуан- еиҽаркуан, ирызбауан, атып иқәыртцон. Абас еипш азбара аан хадара змаз шәҟәымызт, быгьшәымызт, абызшәа акәын, аҟәышцәа рҽапыц акәын – уи заҳауаз рҽы анырра ғәгәа ҟанатцон, урт еитарҳәон измаҳаз рҽы;

Аѡбатәи. Абызшәа арҽиараҽы даараза акратцанакуан жәлар рҽапыцтә ҳәамтагьы. Абраҟагьы иҟан иналкааны еицырдыруаз ажәабжьҳәаѡцәа хатәрақәа. Урт сахьаркыла ихәыцуан, ҽырҳәала иапыртцон асахьаркыратә ҳәамтақәа, ѡашьара зқәымыз ахаҽсахьақәа. Нартаа ражәабжьқәа инадыркны урт иахьа еицырдыруеит.

Иазгәастарц стахуп даҽакгьы. Апсуаа ҟазшьала аиндивидуализмра рыцәтәымын; урт рыцәгьагьы рыбзиагьы, рыхәмарра-рыччарагьы, рус-рҳәысгьы – зегьы коллективла имѡапысуан. Убри иабзоураны апсуа ихы-игәаҽы ажәлар ркульт ыҟан. Уск рызбар «Ажәлар иахырҳәаарызеи?» ҳәа еизтцаауан... «Абас ҟастцап, аха ажәлар исзырҳәарызеи?» – игәы дтахәыцуан ахатца. Абасала, ауаѡы, аиндивид ипстазаара ажәлар рыпстазаара иузаҟәымтхо иаласан. Ажәлар рыпстазаарагьы убасҟак амҽехак тбаан, уи зегьы еиднакылон, зегьы агәытцазон.

Абартқәа зегьы амѡа иқәызтцоз ахшыѡ акәын, аҟәышра акәын, урт ракәын абызшәагьы зырҽиауаз, амҽехак зыртбаауаз.

Абас ҳбызшәа ҽианы ишыҟаз ауп ашәҟәыра шҳауз. Дырмит Гәлиа иажәабжь «Атәым жәѡан атцаҟа» шаҳатра ауеит ҳбызшәа асахьаркыратә ѡымта апцара шаҟа иазыҟатцаз. Уи аахыс ҳлитература ҽиеит, хараза ицеит, аха уи аѡымта аашьтыхны иахьа уанапхьо, ари ҳлитература цышәак анамазамыз рапхьаза иапцаз ѡымтоуп ҳәа узазҳәом: сахьаркыратәлагьы абызшәа абеиаралагьы иахьа иѡызшәоуп ишыҟоу.

Иазгәастар стахуп апсуа бызшәа аҽиара даҽа чыдаракгьы. Ҳбызшәа ҽион ахатәы стихиала, псабаратә ҽиарала, адәахьала даҽа бызшәак акәыгәгәара, ма анырра маиузакәа.

Ҳәара аҭахума, егьырҭ абызшәақәа рахьтәгьы иаланагалон ажәа ҽыцқәа, аха урҭ зегьы, ишиашоу акәымкәа, абыртцкал икылхны, аԥсуа бызшәа азакәан иахыжьны, иара иацәеижьны иҟаҵаны акәын ишаднакылоз. Убри ԥсабарала аҽиара иабзоураноуп ҳбызшәа ицқьаны еиқәзырхазгьы. Уи апроцесс мҩаԥысуан мыццакрада, жәашықәсала, шәышықәсала.

Аԥсны Асовет мчра анышьақәгыла, аҭарадырра ажәлар ирыладырҭәо ианалага, абызшәа аҽиара апроцесс уи аамҭа иацныҟәаны имыццакыр ада ԥсыхәа амамкәа иҟалеит. Уи ацццакра ҳбызшәа зышьцыламыз акәын, ҭарадырралагьы иазыҟаҵамызт, аха аамҭагьы ауԥшыхуаз! Аполитикатәи анаука-техникатә прогресси рзыблара ааанкылашьа амамызт, уи иазыҟаҵаз амилаҭ дуқәагьы иазыҟаҵамыз амилаҭ маҷқәагьы зегьы еиднакылеит, зегьы убри азыблара иааанахәеит, ацәцашьагьы рымазамызт.

Ари дунеитә процессын, аха Асовет Еидгылаҽы, еиҳараҙак 30-тәи ашықәсқәа раан, Сталин ипозициа анирҩҽәа, ахатәы ҷыдара аанахәан, ажәларқәа рыпсҭазаара зегьы аполитика иахьԥшны иҟарҭеит. Аполитика усгьы иполитикан, аха аполитика иадҳәаламызгьы мчыла иадырҳәалеит: аҭарадырра ажәлар ирыладырҭәозар – политикан, акультура дырҽиоазар – политикан, азауади афабрикеи рҽы аус руазар, адгьыл иқәаарыхуазар – уигьы политикан. Зегь зымҽхазкыз аполитика ахаҭа ажәлар ирылартҵәатәын ргәаҽы ирызнамгаргьы, рхаҽы инаргар акәын. Ари аус ду аҽы мыругас ирымаз абызшәа акәын – ҽырҳәала, акьыԥхьи арадиои рыла. Аҳәынҭқарра дуззаҽы иааҟалоз зегьы ажәахәқәа, ақәҵарақәа, убас официалтә материалқәа аԥсшәахь еиҭаргар акәхеит.

Еиҭаргеит, аха ишԥа? Иҳамамызт ҭарадыррала зус здыруаз аиҭагара аԥышәа змаз акадр. Пҟарак ыҟазамкәа дасу ишиҭахыз еитеигон. Абызшәа зраҙоз абыртцкал абаҟахыз. Иҟамызт абызшәа азакәангьы. Арахь ишәаԥырҳаԥуа акәын ишеиҭаргоз, атекст инаԥыршәаны, ахы иаҟәиҭны, аԥсышәала идырцәажәар иацәшәон.

Абас аиԥш аҭагылазаашьа иакәшәеит апублицистика аҽиара.

«Аԥсны ҟаԥшь» есымша иҭытҵуан, ателетаип ала иахьа ироуаз аматериал, акьыԥхьѡы иналыдтәаланы ҟары-ҵәаррыла еиҭаганы, аномер аҿы иқәыргылатәын. Аамҭа ԥшымызт. «Аҳлагара» лагон, иааиԥмырҟьаҳакәа, алагатә ахәлаԥсатәын. Ишәа-изангьы акәым – иахәлажьлатәын. Арахь уԥшыр, «иалаго» зеиԥшроузеи – «игәҳоу», «иҵьаҵьоу» ҳәа уаѡ дазҵаауамызт. Аха нас, атҵара змаз анҳаугьы, ашәаԥырҳапра анаҳҳаагагьы, ари апроблемаҿы еиҭакра дук зыҟамлеит: зегьы иаабон «ҳаҳлагара» иалагоз «шполуфабрикатыз», агәынамҳарагьы ҳаман, аха профессионалла уи аргеира иҿазҵәылхны аҳәгьы дзашьҭамлеит, ус аиԥш зылшоз шҳамазгьы. Уи еиҳагьы угәы унархьыртә иҟагәышьоуп.

Абасала, апублицистикатә бызшәа аҿиарамѡаҿы, абзиа инаваргыланы, ҳбызшәа иацәтәымызгьы хаала-мчыла иаланагалеит. Урҭ иахьа, атҵла иалартҵаз атҵәымҭ аиԥш, иалхынгьы иузалымхуа, иахьалоугьы иалажьакцаны инханы иҟоуп. Уигьы акәым, убри атрадициала иаҳаҳаз абиԥара ҿа, ираҳаз шраҳаз ирыдыркылон, ус ицәажәоит, ус иѡуеит, ус еиҭаргоит. Зегьы ирыцку чмазара ҿкны иҟалеит урысшәала ихәыцны аԥсышәала аѡра.

Исҳәаз злашьақәсырҕәҕәаша аҿырԥштәқәа рацәоуп, аха макьаназы урҭ рахьтә акык-ѡбак сырзаатгылап.

Аурыс бызшәаҿы инарҭбааны ахархәара амоуп ажәа «производство». Иаагап х-ажәа еицааирак; производство зерна, производство стекла, производство ткани… Арҭ ажәеицааираҟәа аԥсшәахь еиҭаргоит урысшәала ишыҟатәкьоу: арыц аарыхра, асаркьа аарыхра. Арахь уԥшыр, ҳбызшәа иамоуп алшара урҭ ирнаало хазы-хазы ажәаҟәа рзыԥшааразы: ача аарыхра, асаркьа аҟатҵара, аба асра.

Даҽеакгьы. Аурыс бызшәаҿы лассы-лассы иуԥылоит ажәа «строительство»: строительство дома, строительство дороги, строительство моста, строительство социализма, строительство теплохода… Аа, урҭ шеиҭарго аԥсшәахь: аѡны аргылара; амѡа аргылара – амѡа аҟатҵара ацынхәрас; ацҳа аргылара – ацҳа ахтҵара ацынхәрас; асоциализм аргылара – асоциалисттә ԥстазаара аиҿкаара

ацынхәрас; аҕба аргылара – аҕба аҟатцара ацынхәрас, убас егьыртгьы.

Убас ауп ишеитарго: ашкол аушьтымтацәа – ашкол иалгаз ахатыпан, хфык ахәычқәа драбын – хфык ахәычқәа итынхеит ахатыпан. Лассы-лассы иуаҳауеит «итахеит» ахатыпан – «ипсит» ҳәа. Заԥьал ааны зыпстазара иалтцыз изоуп «дыпсит» ззырҳәо, аибашьраҽы ахы иагаз – «дтахеит» ҳәоуп ишырҳәо. Ҳлымҳа тнашьаахьан «изаамтанытәу аиҽахысраҟәа» ҳәа ианеитаргоз – «еитах аиҽахысраҟәа ҟалеит», ма «иҟан» ахатыпан. Ус шаҟа!

Ишдыру еипш, аурыс бызшәеи апсуа бызшәеи хылтцшьтрала еизааигәаҙам, еицәыхароу абызшәақәа ртаацәарақәа ирытцаркуеит. Урт структуралагьы адәахьтәи формалагьы хараҙа еицәыхароу бызшәақәоуп. Аурыс бызшәахьтә апсшәахь ианеитааго арт афбызшәак рчыдарақәа ахьаҳзымдыруоуп ҳбызшәа иреицакны, ипсабаратәым ажәақәеи ажәеицааирақәеи ралагалара зыхҟьаз.

Аурыс бызшәаҽы азатцә хыԥхьаҙареи арацәа хыԥхьаҙареи, тцакыла акәымкәа, антцәамталоуп излоудыруа. Ҽырпштәыс иаагозар: «народ», «молодежь», «коллектив», «команда», «биуро», «коллегиа» уҳәа азатцә хыԥхьаҙара ҳәа ипхьаҙоуп. Ус анакәха, аҟатцарбатә формахь иаиаагалак, ажәеицааирагьы азатцә хыԥхьаҙаралоуп ишыҟоу: «Народ решил» «молодежь решила», «коллектив решил», «команда победила» убас егьыртгьы. Арахь упшыр, арт ажәақәа тцакыла арацәа хыԥхьаҙароуп иаҳдырбо.

Апсуа бызшәаҽы ас еипш аивгара ыҟаҙам: арт ажәақәа ртцакы шыҟоу аипш аивгара ыҟаҙам: арт ажәақәа ртцакы шыҟоу еипш, арацәа хыԥхьаҙароуп ҳәа иаҳдырбо. Ус шакәугьы, аитагара аан, апсуа ажәақәа «ажәлари» «аҽари» рыда, егьырт ааигәа ҳбызшәа иаднагалаз зегьы, аурыс бызшәаҽы ишыҟоу аипш, ишиашоу еитаргоит: «аколлектив иазбеит», «акоманда аиааира агеит»… Арт ажәеицааирақәа апсышәала ҳрызхәыцыр абстракт ҟазшьоуп ирымоу, аколлективгьы акомандагьы ауаа рыла ишышьақәгылоу, ахтыс зырҽиаз ауаа шракәу аабаҙом. Ари апсуа бызшәа иацәтәыму ажәа

ахшыҩтцак зыреицакуа акәны иҟоуп. Уи ус шакәу еиҳа еилыкка иаабоит убри аметод ала – «ажәлар иазбеит», «аҿар иазбеит» ҳәа еиҭаагар. Аурыс бызшәаҿы ус ауп ишыҟоу, аха аԥсшәахь ианеиҭааго, адәахьтәи аформа акәымкәа, уи иамоу атцакы ала еиҭаагозароуп. Мамзаргьы аԥсышәала иааҩуазар, урысшәала ҳҳәыцны акәымкәа, аԥсуа ишиҳәо иааҩуазароуп.

Абасала ҳазнеины хыхь зызбахә ҳамаз ажәақәа ргәып анаҩс иҩлатәуп:

апарламент аҿы ирызбеит, ма ирыдыркылеит Азакәан;

аколлектив ирызбеит;

апленум аҿы ирыдыркылеит арезолиуциа;

асессиаҿы ирызбеит, ирыдыркылеит ақәцара;

администрациа ирызбеит иҭацәу анхарҭа ҩнқәа ашәҟәы иҭарҩырц;

аԥсуа телехәаԥшра арекламатә биуро ахь ирыдыркылоит...

Иара убас ауп ишыҩтәу асовет, ацентр комитет, аконференциа, аизара, апартиа абиуро, акомиссиа, аколлегиа, аректорат, Ашәҟәыҩцәа реидгыла, агазеҭ «Аԥсны» аредакциа, аусбарҭа, апрокуратура, Аҩнутцҟатәи аусҟәа рминистрра, ашәҟәтыжьырҭа Алашара», «Башныхә-инвест», азауад «Оргтехника», акоманда «Динамо» уҳәа реиԥш иҟоу ажәақәеи урҭ, ирыдҳәалоу ажәеицааирақәеи зегьы, урҭ абстрактла акәымкәа, ауаа ирыдҳәаланы, арацәа хыԥхьазарала иҩлатәуп, ма еиҭагалатәуп.

Атцыхәтәан, исҳәарц стахуп, аԥсуа бызшәа ацқьара иазкны хымдада ишаҭаху комиссиак апҵара. Урҭ азин рытатәуп реилатәараҿы ирызбаз, мамзаргьы идырҿеиз ажәеи ажәеицааиреи азакәанра мчы аманы аҟаҵара. Арҿиаратә интеллигенциа раԥхьа инаргыланы, аԥхьаҩцәа ируалуп ҳбызшәа ацқьара иашьклаԥшларц, иагьацхраалярц. Зызбахә сымоу акомиссиеи, арҿиаратә интеллигенциеи, аредакциақәеи рҿанеимарда, хымпада, алтцшәа бзиа рмоурц залшазом. Уи иахьа проблема дуны ҳҿаԥхьа иқәгылоуп.

«Аԥсны». Апрель 5, 1995

Ҳхатәы бызшәа иахьа аҭагылазаашьа зеиԥшроуи ҳара уи ҳшазыќоуи инарҭауланы ҳазхәыцыр, анԥса баапс лыԥхаԥса дшылзыќоу ауп иугәаланаршәо.

Абызшәа асаби иҩызоуп. Уи еснагь уахъыҙаауазароуп, еснагь улаԥш ахызароуп. Абызшәа иацәтәыму ажәак иахьа иаланагалар, уаҭәы «амахцә» ианкны наќ иалганы икажьтәуп.

Ус иќоуп збызшәа пату ақәызтцо ажәларқәа, аха ҳара ари традицианы иаҳзыќамлеит. Ари азҭаараҽы ацыха ҙыхь аитцыхра ахаҭыпан, ахықә дықәтәаны аҭәы ҭшьуа алыкь зырҩынтуа ҳиеиԥшушәа збоит. Абызшәа ацқьара ҳаналацәажәо ажәа уаара ҳаибамҭо, аҭанҙа еилырхны, «алыкь» ҳаргылоит. Нас уԥшыр, иаҳҳәеит ицеит, уаҳа акгьы ќатца ҳамаҙам.

Аԥсуа бызшәа иазкны Аҳәынҭқарратә программа ду рыдыркылеит. Уаќа зегьы ирыцкызароуп абызшәа ацқьара, уи ала иалагозароуп, уи ала ихыркәшахароуп.

1995 шықәса, апрель 5 рзы ари апроблема иазкны агазеҭ «Аԥсны» иаҧыстцеит астатиа. Иаԥхьаз ашәкәыҩҩцәеи абызшәадырҩцәеи ибзиоуп ахырҳәааит, аха анаҩс ахархәара маиукәа, еснагь еиԥш ақьаад аҽы иаанхеит. Уажәы еиҭа сазыхынҳәыр ҁтахуп уи ахәҭак.

Ишдыру еиԥш, аԥсуа бызшәеи аурыс бызшәеи хылтцшьҭрала еицәыхароу бызшәақәоуп. Убри аќнытә аурыс бызшәахьтә ианеиҭааго хшыҩзышьҭра рзутәуп урҭ рбызшәа аҧыдарақәа. Урҭ иреиуоуп азатцәи арацәеи хыԥхьаҙарақәа реиҩдыраара. Аурыс бызшәаҽы, цакыла акәымкәа, ажәа антҳәамҭалоуп излоудыруа. Аԥсуа бызшәа акәзар, ишиашоу ажәа атцакалоуп ахыԥхьаҙара азатцәреи арацәареи злоудыруа. Еиҽҳарԥшып: аԥсуа бызшәаҽы ажәақәа «аҭаацәа», «ажәлар», «аусҳәарҭа», «ар», «аҽар», «аизара» уҳәа реиԥш иќоу, ртцакы шыќоу еиԥш арацәа хыԥхьаҙарахь иатцанакуеит: «аҭаацәа ирыҙбеит», «ажәлар ирыҙбеит», «аусҳәарҭаҽы ирыҙбеит», «ар маҷ аиааира ргеит», «аизараҽы иалацәажәеит…»

Абраҟа еиқәысыԥхьаҙаз аурыс бызшәаҽы азатцә хыԥхьаҙараҽоуп иахьатцанакуа: «семья решила», «народ решил», «армия победила…»

Абарҭ аҽырԥштәқәа ҳбызшәа иарҽиаз ажәақәоуп, аха нас, ашәҟәыра анҳау, аԥсуа бызшәа иаланагало иалагеит убарҭ ирышьашәалоу ажәаҳәеи ажәеицааирақәеи. Урҭ реиҭагара царалагьы ԥышәалагьы ҳазыҟатцамызт аҟнытә, дасу ишиҭахыз еиҭеигон – системада, контрольда, ԥҟарада. Уаҩа иузимуа ухы иазууеит» рҳәоит. Абасала, иааҩуа ҳалагеит: «ажәлар ирыҙбеит», аха уи инаваргыланы «аколлектив иаҙбеит» ҳәагьы ҳҳәоит, «аизараҽы ирыҙбоит» ҳҳәоит, аха нас «апарламент иаҙбоит…» ҳҳәоит. Аробот иаҙбеит ҳҳәозар еиԥш.

Арҭ армаҕырма еиҭагоу аԥсышәала ҳрызхәыцыр абстракт ҟазшьоуп ирымоу, аколлективгьы апарламентгьы ауаа рыла ишышьақәгылоу, ахҭыс зырҽиаз ауаа шракәу аабаҙом. Ари аԥсуа бызшәа иацәтәыму, ажәа ахшыҩцак еицазкуа акакәны иҟоуп. Уи ус шакәу еиҳа еилыкка иаабоит убри аметод ала; «ажәлар иаҙбеит», «аҽар иаҙбеит» ҳәа еиҭаагар. Мшәан, аурыс бызшәаҽы ус ауми ишыҟоу!

Ажәакала, хыхь зыҙбахә ҳамаз ажәақәа ргәып еиҭагалатәуп абас:

Апарламент аҽы ирыдыркылеит азакәан:

апленум аҽы ирыдыркылеит аапхьара;

асессиаҽы ирыҙбеит аимак-аиҽак иацырҭарц;

ақалақь администрациаҽы ирыҙбеит «Асабша» амҩаԥгара;

ателехәаԥшра арекламатә биуро ахь ирыдыркылоит…

Иара убас ауп ишыҩтәу: асовет, ацентр комитет, аконференциа, аизара, апартиа, абиуро, акомиссиа, аколлегиа, аректорат, ашәҟәыҩцәа Реидгыла, агазеҭ «Аԥсны» аредакциа, аусбарҭа, апрокуратура, аҙбарҭа, аминистрра, ашәҟәтыжьырҭа «Алашара», «Гарант-Банк», азауад «Оргтехника», акоманда «Динамо» уҳәа реиԥш иҟоу ажәақәеи урҭ ирыдҳәалоу ажәеицааирақәеи зегьы. Урҭ зегьы, ԥҟарак аҳасабала, арацәа хыԥхьаҙароуп қәкыс ирымоу. Ус анакәха, абстрактла акәымкәа, ауаа ирыдҳәаланы еиҭага-

латәуп. Абасалагьы цыхәапҵәала иҙбатәуп ари апроблема акьыпхьгьы, арадиогьы, ателехәапшрагьы бызшәак ала ицәажәартә еипш.

П. С. ШЬАҠРЫЛ ИГӘАЛАШӘАРЕИ УИ ИСЫЗНАРТЦЫСЫЗ ГӘҬАХӘЫЦРАҚӘАКИ

Еицырдыруа атцарауаа, ауаа ҟәышқәа еицҽакны иазгәарҭахьеит ажәлар ркультуратә пстазаараҽы артцаѡы иааникыло аҳаҭыртә хьҙи-пшеи. Ус шакәугьы, уи азанаат бзиахә иахьа «пҳәыс занаатхан», арпарцәа иааратәарымшьауа аҟынҙа аҳаҭыр лаҟәит. Са исҳәарц стахым ҳашколқәа рхьысҳара зыхҟьаз аҳәсақәа ахьахаанхаз ауп ҳәа. Мап. Артцаѡра азанаат апҳәыс-ахатца ҳәа амаҙам, уи аҳаҭыр лазырҟәыз даҽакуп. Урҭ иреиуоуп:

актәи, изылшогьы-излымшогьы неилакны ажәлар зегьы атцара дыртцара аполитикеи, уи анагҙаразы артцаѡратә баѡхатәра змоугьы-измамгьы еиҟараны уи азанаат ахь рынашьтреи;

аѡбатәи, ахәычқәа атцара зтцогьы-изымтцогьы еипшны класск ахьтә егьи акласс ахь рахыгареи атцарадырреи акадр разыҟатцареи процентла, статистикала рызнеиреи. Даҽакала иаххәозар, артцаѡра азанаатгьы, атцара ахатагьы, баѡхатәрала акәымкәа, стандартла рызнеира.

Абартқәа ирыхҟьаноуп артцаѡы изанаат анкьа еипш, ахьз-апша аман изыҟам. Аха, уи агәаанагара ҳеамтакәа, еиха ишьақәҳаргәгәап артцаѡра иреиґьу азанаатқәа ишыруаку. Уимоу, зегь рапхьа иргылатәу занаатуп, избан акәзар, уатцәы аартра дуқәа зпеипшу атцаѡы, иахьа атцарадырратә хан ахь ашә изаазыртуа артцаѡы иоуп – даҽа мѡак амаҙам уи ахан хьытцәцарахь, аҷараҳәа ашә аазыртуа даҽа пшәымакгьы дамаҙам.

Зыҙбахә сымоу аханхьытцәцарахь ахәычы ашә изаартра зегьы ирылшом. Уи зылшаз иоуп артцаѡратә баѡхатәра змоу. Абаѡхатәра иацзароуп адырра тцаула, акультура ҳаракы. Даҽеакала иаххәозар, артцаѡ бзиа ҳәа ззырҳәоз тцара-

дыррала дыҕәҕәазароуп, ҟазшьалагьы даамсҭашәазароуп. Ус иҟоу ауаҩы ибзиазаны идыруеит ижәлар рҭеицәа раазара атҟыс еиҳау маҭура шыҟам. Убри азы ауп уи «арҭаҩ бзиа» ҳәа зизырҳәогьы. Анкьа Жәлар рыртаҩы ҳәа ишьҭан.

Абас иҟаз рҭаҩын Платон Семион-иҧа Шьаҟрыл. Уи ажәытәтәи арҭаҩцәа дуқәа дреиуоуп. Ихаанны дыздыруа изгәдуны иҙбахә зларҳәаҙо рҭаҩык иаҳасаб алоуп, иҧсҭазаараҿы уи хадарагьы аман, аха П. С. Шьаҟрыл зымҽхак ҭбааз уаҩы интеллигентын, дырҿиаҩын, ирҭаҩратә ус инаваргыланы дышәҟәыҩҩын, деиҭагаҩын. Уи иеиҭагамҭақәа ашколтә программагьы иалан. П. С. Шьаҟрыл ирҭаҩратәи ирҿиаратәи ус статиак иазышьтыхуа иҟам – иҭҭаатәу, монографиак ззукша ус дууп.

Уажәы сара сыззаатгыларц исҭаху ихаҭа ҧсыс ихаз ирҭаҩратә усуроуп. Платон Семион-иҧа зхатәы методикеи зхатәы ҷыдареи змаз рҭаҩын, убри схы-сгәаҿы ишынхаз атәы налкааны исгәаласыршәар сҭахуп. Ус ауп, сара сыртаҩым, сметодистым, сқәыҧшра ашықәсқәа рҿынтә сгәынкылараҿы исзынхаз сгәалашәароуп изҩырц исҭаху, избанзар, алада сыззаатгыларц исҭаху иахьа еиҳагьы актуалра аманы исыҧхьаҙоит.

1949–1950-тәи ашықәсқәа раан Лыхнытәи абжьаратәи ашкол сҭан, убраҟа акәын Платон Семион-иҧа рҭаҩыс дахьҳамаз – аҧсуа бызшәеи алитературеи ҳирҭон. Иарбан аамҭаз урҭ ашықәсқәа? Уи иахаанугьы-иахаанымгьы еиҧшны аамҭа еиқәаҵәаноуп ишаадыруа. Аҧсуара атцыхәтәа еидаҳкылоит ҳәа ианаҿыз акәын. Ҳара ҳала аҧсуа школгьы ашә адыркуан. (Афбатәи акласс аҿы ҳантәаз хәба рҿынҙа қыртуа классханы, ус «ачалт ахьшьуа» иҳашьҭаланы иаауан.)

Акьыпхь аҿы аҧсуа литература ахьҙ аҳәара иаҟәытцхьан. Қырттәыла амраҭашәаратәи алитература ҳәа акәын ишашьҭаз. Абас еиҧш аҭагылазаашьа аныҟаз аамҭазы, зегь зҍоз, зегь заҳауаз арҭаҩы дышпарзыҟаз иаҳирҭоз амаҭәар, ҳлитература ахаҭа? Изаҟаразаалак акгьы ҟамлазшәа акәын уи амаҭәар дшазыҟаз, алитература шаҳирҭоз. Исгәалашәоит, ажәабатәи акласс аҿы ҳантәаз амаҭәарқәа зегьы рҿы

аԥышәара ҳаман, аԥсуа бызшәеи алитературеи рыда. Ари ҳгәы иалырсны, акласс зегьы ҳәааидкыланы ҳнеин ҳиазҵааит Платон Семион-иԥа (уи ашкол ааигәара адәаны дтәан), ҳлитература зыхҟьеи, аԥышәара изаларымҭеи ҳәа. Акгьы ҟамлазазшәа ҳартцаѡы дааԥышәырччан, ишиҟазшьаз еиԥш, ҭынч-ҭынч даацәажәеит:

– Уи акәым аус злоу, – иҳәеит иара, – шәара ҳлитература бзиа ижәбалар, шәаԥхьалар, ҳбызшәа шәгәыблра адзар, убри зегьы ирыцкуп, ҽенак ишәҭиуа аԥышәара ааста.

Ҳгәы ирҕәҕәарц акәмызт, иҳәеит уи гәыкала. Ихата ҳлитература убас акәын дшазыҟаз: артцага иану амацара акәым, инеизакны аԥсуа литература, литератураҭцаѡык иеиԥш, даараза ибзианы идыруан. Артцага шәҟәқәа ирну ажәеинраалақәа, ԥҟарак аҳасаб ала, ҽырҳәала идыруан, апроза акәзар, аѡымҭа асахьаркыраҽы автор ихы иаирхәауа адетальқәа роума, аԥсабара асахьа аума, ахаҽсахьақәа раарԥшраҽы автор ихы иаирхәаша аԥсихологиатә моментқәа роума, ус ажәаҟәыш, аҳәоу лыԥшаах уҳәа атцаѡцәа ҳахшыѡ рзишьҭуан, атцатәхәы анеиҭаххәауа иаҳирҳәауан, ҳхы-ҳгәы аҽынза инеиртә еиҭаҳирҳәауан.

Абас ала аѡымҭа атцара ашьҭахь, ҳара, атцаѡцәа уи аиҭаҳәара, ма ҽырҳәала атцара ҭакԥхықәрала ҳрызнеир акәын.

Атцаѡы ахәшьара иҭара аангьы ихатәы принцип иман Платон Семион-иԥа, алитературазы атцатәхәы зымцаз ихатәы бызшәа атәеимбеит ҳәа иԥхьазон, хәшьарасгьы ииҭоз «акы» акәын; «Цәѡанк узықәгылоуп!» – иҳәон, агәҽанызаара ҕәҕәа иоуртә. Захатәы бызшәа атәазымбаз изы ахәшьара рацәеишьон. Аха нас ибзианы иуҳәар, «акы» ац натаны ԥшьба алихуан. Ганкахьала ари цьашьахәын, избанзар, усҟан аԥсуа литературагьы, ҳбызшәагьы «анмодамыз», ашәҟәыѡѡцәа рхы ргәы ахшәаны ашәҟәыѡѡра ианаҟәыцуаз, артцаѡцәа даҽа занаатк анышҭырхуаз аамҭан. Ҳҭагылазаашьа зеиԥшраз инагзаны иабаадыруаз, аха иахьа уртқәа санрызхәыцуа, агәра згоит Платон Семион-иԥа Шьаҟрыл иҷыданы убас изырҟатоз убри атагылазаашьа шакәыз. «Мап, шәхатцкы, ҳбызшәагьы, ҳлитературагьы, ҳапсуарагьы

цсра-зра рыкәзам, урҭ зхәаҽуа мчгьы зыҟалом!» аанагон уи ихымԝапҵгашьеи иртцаԝратә ус ҭакпхыкәрала иазнеишьеи ааидкыланы урыхәаҧшуазар. Зегьы рҭып аҿы изыргыло аамҭа иаҳнарбоит ус шакәыз.

П. С. Шьаҟрыл ибжьы ҭыганы атцаԝы диқәцәҟьазомызт. Шәышҟәышхаша, шәшыбзиахаша ҳәа илтцшәадаз ахшыԝртцарагьы ҟазшьас имамызт. Ԍба-хпа ажәа ииҳәауаз еиҳа амч рыман саатктәи ахшыԝртцара атцкыс. Исгәалашәоит, рапхьазакәны атцатәхәы анысҳәоз. Ажәеинраалан, атцарагьы цәгьан, ажәакала, илагзаны ҿырҳәала исзымҳәеит. Ҳакласс дуун, 45-ԝык атцаԝцәа ҳаҟан. Ҳрацәаԝын егьырҭ ақытақәа рҿынтә иаазгьы. Сара ашьтахьза итәаз среиуан. Ҳартцаԝы акыр днаскьаган. Сыпшызар, ашьшьыхәа апартақәа дрыбжьаланы иҿааихан, дааин сапхьа даагылт. Сгылоуп саргьы, сылахь апхзы алҭто.

– Қытас уабанзатәиу? – ибжьы нытцакшәа дсазтцаит тынч, ауаԝ бырг ҷкәынак дышиазтцааua аипш, «дад» ацимтцеит акәымзар… Нас саб диазҵааит. Саб ихьз анысҳәа, урҭ шеибадыруазгьы иҳәеит. Абас ала сантитцаа, иажәа инацитцеит: – Уани уаби ҳаҷкәын Лыхны ашкол дтоуп, атцара итцоит ҳәа иухыҽхәоит, – иҳәан, Лыхнытәи ашкол аҳатыр шьтыхны даацәажәеит, – уара ухатәы бызшәа ишахәтоу иутцом, ари ушпахәаҧшуеи, пхашьарами!

Исҳәараны иҟахзи, ҳәатәы сымамызт, аха уи акәым, иҳәашьа аформагьы иихәазгьы убасҟак схы-сгәаҿы инеит, исыватәаз ида уаԝы ишимаҳазгьы убасҟакгьы ипхасшьеит, «тцәԝанк» акәым, «хә-тцәԝанк» еивтцарыпххаа исзыкәиргылар еиҳа еиҕьын ус смаҳакәа.

– Утәа, – иҳәан, уаҳа егьымҳәакәа днасыдтцны итып ахь иҿынеихеит. Ашкол сахьынзатаз акәым, иахьагьы сгәалашәараҿы инханы иҟоуп уи ахтыс. Тцабыргуп, иахьа уи даҽакала сазхәыцуеит, сазхәыцуеит ани аби ргәыгра иамеижьарц урҭ рҿапхьа апа иду атакпхыкәра, нас уи атакпхыкәра апсадгьыл аҿапхьа ауаԝы иду иуалпшьақәа рахь ишиасуа уҳәа ааzара апроцесс шымԝапысуа. Ҳартцаԝы ихыкәкы хадагьы убри акәын: атцара-ааzараҿы ажәлар руси акны дрыхәаҧшуан.

П. С. Шьаҟрыл атцаԥцәа ашәҟәыԥхьара рылааҙараҽы ихатәы методика иман. Атцарашықәс аԥшьбарак анынтцәоз, сааҭк, ԥ-сааҭк ахаиршәалон. Убри аамҭа азикуан аинтерес зтцаз ажәабжьқәа рыԥхьара. Ҳара иаҳԥыхьамшәоз аԥымҭақәа заа иалихуан, нас акласс аҽы ибзианы иаԥхьоз атцаԥцәа инеимдо иаирԥхьон. Уи убасҟак интересс икны ҳазыҙырԥуан, атцәтцәа анықалалак акласс аагәынқьуан, ишхьааргаз удырратәы. Нас убри иашьашәалоу ԥымҭак ԥшааны саԥхьандаз ҳәа агәаҳәара ҳауан. Убри агәалаҟара шҳамоу акласс ҳандәылтцуан. Убасҟангьы уи ауаԥ ашәҟыԥхьара тцакыс иамоу, ишыбзиоу ҳәа лабжьагажәала иажәа нихҙомызт. Ҳгәы ирхытҳхытуан, ҳгәатцаҽы кәицк тааузар – ирҽыхауан. Убри акәын хыкәкыс имазгьы. П. С. Шьаҟрыл иртцаԥратә усураҽы зегьы-зегьы ирыцкны исыԥхьаҙоит, сазаатгыларгьы стахуп аитаҳәа аԥроума, ахытҳәаа аԥроума ишымԥаԥигоз атәы.

Хыхь ишысҳәахьоу еиԥш апрозатә ԥымҭа ҳанахысуаз, иаҳҳәап, «Ҭемыр» еилыршәшәаны хәта-хәтала еилҳаргон, ахаҽсахьақәа таҳтцаауан, аԥымҭа асахьаркыратә ҷыдарақәа ҳарзаатгылон. Ажәакала, аԥымҭа ҳахысны ҳцаны акәымкәа, ҳхы-ҳгәаҽы инхартә ҳаатгыланы итаҳтцаауан. Нас, атцыхәтәан, артцаԥы иҳалеиҳәон: «Уашьтантәи аурок аан аԥра ҳаур ҟалап». Аиеи, аԥра хымпада иҳауеит хәа акәымкәа, иҳаур ҟалап ҳәа акәын ишиҳәоз. Уи агәҽеантцара иаанагоз шәԥыга матәаахәқәа зегь рыла шәҽеиқәыршәаны шәыҟаз ҳәа акәын. Убри агәҽеантцарада уаҳа иарбан темоу уҳәа – акгьы, уи маҙан. Абри ашьтахь исаҳаит-исмаҳаит, исхашҭит- исхамышҭит ҳәа аҽехырцәажәарақәеи ахырқьиарақәеи акгьы аанагазомызт.

Уи аҽены ҳтетрадқәа еиқәчаҟәа иааганы, астол илықәтцан, ишаны иҳаитарц аҙәы инапы инанитцон, иара иааԥраны иҟоу атема ҷыц ахьҙ, амел аақәхны аклассгәы инанитцон. Абри ашьтахь, инапқәа неихьшьы-ааихьшьуа амел амыршәшәо, днеины апенцьыр изқәа ааиарханы даагылон, акласс илаԥш ахьыгзо. Уаҳа изаҟаразаалак ажәак усгьы иааиҷшәомызт. Уи иаанагоз рҽиарыла ухәыцны, иутцаз угәаларшәаны иԥы, уаԥы дуԥырхагам ҳәа акәын. Абри аамҭазы

апарҭа ухәыҭцаԥшуашәа, уҩыза уиахәыҭхәыҭуашәа уалагар, инацәа ҩышьҭыхны мимикала угәуҽанитцон. Ус – зны, ус – ҩынтә. Ахынтә раан, ашьшьыҳәа дааины, умахцә уанкны, «арахь уаалеишь, уҩызцәа урԥырхагоуп» ҳәа науаҳәаны, ашә аартны ундәылигон. Нас уԥшыр, ари ахҭыс ашкол аҿы зегьы иаарылаҩуан. Уи ахҭыс убасҟак анырра ҟанатцон. Артцаҩы ихыԥәкгьы убри акәын, уи ааҙареи ахьырхәреи еиҟәымҭхакәа, акны дрыхәаԥшуан. Даҽеакала иаҳҳәозар, акласс аҿы апориадок ҟастцоит ҳәа, умацаразы акәымкәа, емоциалагьы акәымкәа, атцаҩы ҳәатәхамтца данахьирхәы, уи акласс зегьы аҿы анырра ҟанатцар акәын, ус анакәха, еиҳау алтцшәагьы аиур акәын, ус иагьыҟалон. Шыԥәсык ала знык абриаҩыза ахҭыс ҟалар, хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, акласс аҿы акәым, ашкол зегьы аҿгьы иазхон. Ибзиаҙаны исгәалашәоит: ҩышыԥәса рыла уи аҩыза аланарԥшыра знык ауп ианызбаз.

Даҽеакала иаҳҳәозар, араҟа артцаҩы хадара зиҭоз алеишәа амацара акәмызт, ахыԥәкы хада анагҙара акәын: слымҳа итарҳәаришь, ма изхызҩылаша қьаадк мазеины исоурымашь ҳәа, атцаҩы дхьаԥшкәаԥшуа акәымкәа, ихы дтархәыцны, идырра хәыҷы еизыркәкәаны, ламысла идтца анагҙара акәын. Убри ала артцаҩы убас еиԥш аҭагылазаашьа ҟаитцон, атцаҩы арҿиаратә баҩхатәра хәыҷык илазар ицәыригартә еиԥш. Уи артцаҩы изы иламысын, иртцаҩратә хыԥәкы наигҙон: атцаҩы изы акәзар – уи ааҙаган: ԥаршеирада, ламысла идырра ааирԥшуан, убри ала ихәҭаз ахәшьарагьы иоуан.

Сара исыздыруам ус еиԥш рхала ирҩыртә ахәбатәи акласс инаркны ишазыҟаитцоз, аха аиҳабыратә классҟәа рҿы рхала ирымҩыр ада ԥсыхәак ыҟамкәа аҭагылазаашьа ҟаитцон.

Иҟоума иахьа артцаҩцәа Платон Семион-ипа иметод зхы иазырхәауа? Ҳуниверситет аҿы есышықәса аԥышәарақәа шымҩаԥысуеи урҭ рылтцшәақәеи агәра ҳдыргоит ишмачу уи аметод зхы иазырхәауа артцаҩцәа. Иҟоугьы, агәра ганы сыҟоуп, рыртцаҩратә ԥышәоуп, рбаҩхатәроуп изыбзоуроу акәымзар, П. С. Шьаҟрыл иртцаҩратә ԥышәеи

уи иметодикеи ҭцааны рхы ишадмырхәауа. Уи иҳанажьтәым акакәны сахәаԥшуеит, избанзар, Ушински ииҳәаз, Гогебашвили иҟаитцаз ҳәа ажәахәқәа аныҟаҳцо, аҿырԥштәқәа анааҳгауа, ҳара ҳзы Иушинскиу, Игогебашвилиу, атеориатә конференциа ззымԥаԥгатәу, амонографиақәа изкны зырҿиаратә усура ҭцаатәу арҭаԥ ду дгәыгәҭажьны дыҟоуп.

Ҳажәлар ҭарадыррала ианԥсыҿыз, арҭага шәыҟәқәа реиқәыршәареи атцарадырра аус аиҿкаареи ҿыц нап анаркыз, егьырҭ амилатқәа рԥышәа акәын еиҳараҙак ҳхы иаҳархәоз. Усҟан уиадагьы ԥсыхәа ыҟамызт. Аха иахьа ҳажәлар рҭагылазаашьа хазуп: урҭ рҭарадырра иазҳаит, иҿиеит ркультура, алитературеи аҟазареи рҿы ироуит еицырдыруа рхатәы классикцәа. Урҭ ирҭынхаз рырҿиамҭа излыцыз амилаҭ рзы хәы змаҙам доуҳатә малуп. Убас иҟоу иреиуоуп еицырдыруа арҭаԥцәа дуқәагьы. Урҭгьы атцарадырра иаклассикцәоуп, ашәҟәыԥԥцәа-аклассикцәа реиԥш томла ашәҟәқәа рытнымхазаргьы, ирҭынхеит ақьаад ианым рԥышәа ду. Уи еиқәырхатәуп, уи рҿиатәуп, уи ҙыргатәуп, ажәлар ирзеиԥшу доуҳатә культураны, ҭарадырратә ԥышәаны иҟаҵатәуп.

Аха уи имариоу усҙам, ирацәаны аамҭа ҳацәцеит, ирхаану маҧхеит, ҳархив блит – урҭ уажәшьҭа шьақәыргылашьа змам роуп, аха ари апроблема ҳәынтқарратә усны иаҳзыҟаҵар, нап аркхон, еиқәҳархозгьы рацәахон, зегь реиҳагьы анарха змоу ари аус ду ауасхыр бзиа азышьҭаҳцон.

Абасала, еснагь атәымуаа рцарадырреи рԥышәеи ҳрыхьԥшны акәымкәа, Аԥсуара шьаҭас измоу ҳара ҳԥышәа ҳхы иаҳархәап, уи ҳара ҳзы имилаҭтәу капиталуп. Аԥсуара еихазҳауа ԥышәоуп, иагьҭоурыхуп. Зегьы-зегьы реиҳа уи аԥышәала иуааҙаз ахәыҷы даԥсыуа иашаны, ижәлар дыртцеины дгылоит. Ҳажәлар ирҭахугьы убри ауп, ҳагәҭакы хада рхы- ргәаҷы иҳазнагар.

Абри аус анагҙараҷы зырцаԥратә ԥышәа ҭцааны ҳашколқәа ирылаҳартцәартә иҟаз рцаԥ дуун Платон Семион-иԥа Шьаҟрыл. Уи ирцаԥратә ԥсҭазаара зегьы зызкызгьы убри акәын.

ЖӘЛАР РЫРТЦАҨЫ

Жәлар рыртцаҩы! Ари ажәа аурыс бызшәахьтә ишаауагьы, ҳбызшәа иацәеижьны иаднакылаз ажәоуп. Усҟан артцаҩы иаҳатыр убасҟак иҳаракын, избанзар, итцарадаз ажәлар атцаралашара рызназгоз иаҳатыр ҭәҭәан, уаҩы паимбарны дрыԥхьаӡон. Насгьы имаԥын иара артцаҩцәа, арахь азыҟатцара бзиа рыман, рус аҿы рҭакԥхыҟәрагьы ҭәҭәан, убартқәа ирыбзоураны рхымҩаԥгашьагьы даҽакала иҟан. Урҭ русура алтцшәагьы ус акәын ишыҟаз.

Асовет аамҭазы артцаҩцәа рхыԥхьаӡара иаразнак иазҳаит, азыҟатцара змазгьы измамызгьы рыла. Нас ишаиуаз аҳатыртә хьыӡгьы цәыртцит «Заслуженный учитель» ҳәа. Аԥсуаагьы аалаган, «Аџьа ду збахьоу артцаҩы» ҳәа еиҭаргеит, нас 70-тәи ашықәсқәа рзы «Зҽаԥсазтәыз артцаҩы» ҳәа ирыԥсахит. Абасала, аԥсуа бызшәа ажәартә фонд иаланагалеит ухаҿы имаациуа, угәаҿы имнеиуа, иԥсабаратәым ажәа ҿыц. Ус шаҟа! Артцаҩцәагьы рацәаҩымзи, уи ахьӡ зхыртцозгьы рацәаҩын, аҳатыр акәзар, уи ахьӡ ҿыц «Народный учитель» аҿынӡа изхамлеит, избанзар, уи лимитла ҩаӡтәы иларышьтуаз акакәын, нас астатистика иадырбон шаҟаҩы уи аҳатыртә хьӡы рыхтцоу…

Ари азтцаара зцәырызгаз: уажәааигәа иԥстазаара далтцит Баслахәтәи абжьаратәи ашкол адиректор Чыҷыкәа Расҭа-ипа Хьиба – уигьы, зегь еиҟаразтәуаз акритик иаршьын еиԥш, «Зҽаԥсазтәыз артцаҩы» ҳәа акәын ҳатыр хьӡыс ихтцаз. Ибзиан, даараӡа ибзиан – «Жәлар рыртцаҩы» ҳәа аҳатыртә хьыӡгьы аԥтцазар. Уи рхыртцаларын иреиҧьу рахьтә иреиҧьӡоу. Мшәан, аҟазараҿы ус ауми ишыҟоу: «Зҽаԥсазтәыз артист», «Жәлар рартист».

Абас еиԥш «Жәлар рыртцаҩы» ҳәа ахьӡ иаԥсаз ртцаҩын, ааӡаҩын Чыҷыкәа Расҭа-ипа Хьиба.

Ашколқәа зегьы рҿаԥхьа ихадоу зтцаараны иқәгылоу ауаҩы иааӡароуп. Атцареи ааӡареи усгьы еицуп. Атцара иахылҿиаауеит ааӡара. Ари хадара змоу проблемоуп, ус унадыххылангьы иузеилкааӡом уи иатцатцәаху. Анацәа, абацәа, дара артцаҩцәагьы, урҭгьы ракәым, ҳинтеллигенциа

рҕьырак агәра ганы иҟоуп аус злоу атцароуп, адырроуп ҳәа. Усҟан урҭ азәгьы дазхәыцзом атцарагьы адыррагьы ишырхылҷиааua аазара. Убри амдырроуп изыхҟьо анацәеи абацәеи рхәычы апсуа школ днавганы аурыс школ ахь дахьырго. Иҟалап уаҟа атцара еиҳа иҕәҕәазар, аха аурыс школ иалгаз апсуа хәычы урыс тцасла дшаазахо азәгьы дазхәыцзом. Ари Ҭычыкәа Расҭа-ипа ибзианы идыруан. Ҟазшьала уи дентузиаст дуун. Ижәлар рыбзиабареи и-Апсуареи ракәын уи зхылҷиаауазгьы. Убриазоуп уи ауаҩы иарпысра ашықәсҟәа инадыркны ипстазаара атцыхәтәантәи имшқәа рҷынза изимаз убри аинтузиазмра.

Ауаҩы инапы иану иус, мамзаргьы занаатс иалихыз ижәлар рҷапхьа иду иуалпшьа шьатас ианаиулак, убасҟан ауп уи аинтузиазмра анҷымцәааua.

Апсуа школ псыуа школтцәкьаны иауҟаху: пшь-класск рҷынза, аурыс бызшәада, зегьы апсышәала атцара ддыртцоит, аха нас ахәбатәи акласс инаркны аматәарқәа зегьы урысшәалоуп ишыҟоу, апсуа бызшәеи алитературеи рыда. Дара артцага шәыҟәқәагьы, шамахамзар, Урыстәылоуп иахьтрыжьыз. Урҭ ахәычы ирҭо адыррагьы, ирылараазо акультурагьы аурыс хәычқәа рзы ирҩыз роуп: аурыс тоурых, аурыс ҟазшьа, аурыс дырра. Ус анакәха, апсуа школ иалгаз арпыс, ма атыпҳа, апсуа культура атцкыс аурыс культура еиҳа ирылаазоуп. Ус иҟан Асовет школтә ситема. Уи ҳара зегьы ҳашьцылан азы иҳазгәатазом иатцатцәаху амаза. Ҭычыкәа Расҭа-ипа идыруан уи амаза. Убри аҟнытә, ажәлар рхәычқәа рааzараҷеы, аҩны акы рбауа-ираҳауа, ашкол аҷеы даҷеакы рарҳәауа-иддыртцо акәымкәа, дара ирзааигәоу рмилат культура атрадициақәа рыла рааzара зегьы ирыцкны ипхьаzон. Даҷеакала иаххәозар, апсуа хәычқәа иааzон иапсыуаны, Апсуара атрадициақәа рыла, артцага шәҟәқәа раарҳәрахь (рарпсуарахь) инапы шымназозгьы.

Асовет аамтазы амилат традициала ахәычқәа рааzара хырҩа азыруан, уи ус шакәыз хыхь зызбахә сымаз ашколтә системагьы артцага шәыҟәқәагьы шаҳатра руеит. Уажәы ашкол программақәа рҷы ареформақәа рыҟатцара иаҷуп, иҟартцахьоугьы мачzам, аха уажәраанzатәи асистема ус иа-

разнак инышьҭатцаны, ҽыцк аҟатцара уадаԝуп, еиҳараҙак аиҳабыра классқәа рзы артцага шәыҟәқәа реиқәыршәараан. Уи ҙбахаанҙа апсуа хәычқәа апсуатцас раазара шпроблемоу иаанхоит.

Асовет школтә система ҽеимызт ҳәа акәым исҳәарц иҭаху: уи ахәычы адырра бзиа инаҭон, аха аазара аметод шьаҭас иамаз «анахьгьы арахьгьы иҟамыз «аинтернационализм» акәын – амилаҭ традициа уаҟа ибжьаҙуан. Уи ала ахәычы ицәдырҙуан амилаҭ хаҿра, ижәлар дырҟәыҭханы акәын дшыраазоз. Уи аус иацхраауан апионертәи акомҿартәи организациақәа русурагьы. Хыхь ишысҳәахьаз еипш, ари асистема ҳара зегьы ҳалааҙан, иҳазгәаҭаҙомызт ҳахькылнагоз, еиҭасҳәахуеит, избанзар, адырра акәын апхьа иҳаргылоз, адырра заҳҭо дшаҳаазо ҳазхәыцҙомызт.

Цыцыкәа Расҭа-ипа инартцауланы дазымхәыцыцкәа дыҟамызт уи аметод ала иуааҙо ахәычы ҧсыуак иаҳасабала дышхьысҳахоз, инагҙаны дшыпсыуамхоз. Убриаҟынтә, апроблема рҿиарала дазнеины, анахьгьы, арахьгьы егьырзымҳәо, ахәычы апсуатцас иааҙараҿы аформа азипшааит. Уи апсуа сахьаркыратә литература агәыблра дыркра акәын. Ауаԝы иааҙараҿы амилаҭ литература иацназго маҷуп: амилаҭ ҟазшьа, амилаҭ цас, амилаҭ қьабз, ажәытә-аҿатә, иахьатәи амилаҭ проблемақәа, ажәакала, ажәлар жәларны излаҟоу зегьы, асаркьа еипш, ианыпшуеит асахьаркыратә литература. Уигьы акәым, асахьаркыратә литература иапхьо идырра ҭбаахоит, ибызшәа беиахоит, аамсҭашәара илана-аҙоит. Уртқәа рзы имаҷуп артцага шәыҟәқәа ирну асахьаркыратә литература – бзиа ибатәуп, иааипмырҟьаҙакәагьы ирыпхьалатәуп апсуа шәҟәыԝцәа рԝымтақәа.

Абартқәа зегьы ибзиаҙаны идыруан Цыцыкәа Расҭаипа, хымпада, инартцаулангьы дрызхәыцхьан. Аха ахәычы дхәычуп, ашәҟәы уапхьар уҟәышхоит ҳәа иоуҳәар, иаакәпааны дапхьо дыҟазам, уи акала апхьара далоугалароуп, асахьаркыратә литература иамоу аестетикатә гьама икыртә еипш дазноугароуп.

Ари имариоу усҙам, аха уи иамоу атцакы, нас иаиураны иҟоу алтцшәеи артцаԝы дазхәыцны нап анаиркы, игәҭакы

анагӡараҽы еиуеиԥшым аформакәа азиԥшаар ҟалоит, алитературатә кружок раԥхьа инаргыланы, аха Цыцыкәа Расҭа-иԥа иалихит иоригиналтәу аформа: ашәҟәыѡԥцәеи атцаѡцәеи реимадара, реизааигәатәра.

Раԥхьа иргыланы, ахәыцқәа рнапала араҟа аԥсуа шәҟәыѡԥцәа рыцыпхьаӡа аԥсатцлакәа еитаҳаны, аллеиа ҟартцеит, тцлашьапыцыпхьаӡа ашәҟәыѡԥцәа рыхьӡи рыжәлеи зну адыргакәа рыдкнаҳаланы. Урҭ ирхылаԥшуа атцаѡцәа аӡәаӡәала ирыдтцоуп. Уигьы акәым, урҭ атцаѡцәа итыртцаауеит ирыду ашәҟәыѡԥы иѡымҭакәа. Алитература иазалху акабинет аҽы уи рнапы иану аус иазкны апапкакәа рымоуп, уа еизыргоит ашәҟәыѡԥы агазеҭқәеи ажурналқәеи ирнитцо иѡымҭакәа, иара изкны статиак кьыпхьзаргьы, ма ииубилеи мѡаԥгазар, урҭ аматериалқәагьы уаҟа еизыргоит. Уигьы азмырхакәа, ашәҟәыѡԥцәа рыҽрымаданы есышықәса Ашықәс ҽыц рыдырныҳәалоит, хаҭала зѡымҭакәа тыртцаауа. Урҭгьы аҭак ҟартцоит, асалам шәыҟәкәа рыбжьысуеит.

Абриаѡыза атрадициа шьақәыргыланы иман Цыцыкәа Хьиба, убри ала ашколхәыцқәа аԥсуа литература иадиԥхьалон, аԥхьара агәыблра диркуан.

Абасала, ахәыцқәа аԥсуа литературеи аԥсуа культуреи рылаӡаны ашкол ианалиргалак, урҭ рҭып ааныркылон ирышьҭанеиуа реитцбацәа, ашәҟәыѡԥцәагьы аԥхьаѡцәа ҽыцқәа аарытцагылон.

Аамҭа-аамҭала ашәҟәыѡԥцәа нарыпхьон ари ашкол ахь, уаҟа еибадыруан урҭ рѡызцәа хәычқәеи дареи. Ахәычқәа рзы ари аиқәшәареи аибадырреи акырӡа зтцазкуаз хтысын. Уи ус шакәу шьақәҳаргәгәарц иаҳгәалаҳаршәап ҳхәычра: раԥхьаӡа ашәҟәыѡԥы данаабаз, уи иихәаз, иҳабжьеигаз, урҭ шаҟа ныррa ҳартаз, нас уи иабзоураны ашәҟәыѡԥы иѡымҭакәа рыпхьара интересс иаҳкуаз!

Абартқәа зегьы дрызхәыцноуп адиректор Цыцыкәа Расҭа-иԥа ихәыцқәа аԥсуатцас рааӡараҽы абриаѡыза аформа залихыз.

Ҩажәи хәба шықәса инареиҳаны абри аметод ихы иаирхәон, итрадициангьы иҟаитцеит. Ари аамҭа аѡнутҟала шаҟаѡы ашкол иалиргада!

Ԥынԥажәи жәохә шықәса артԥаԥреи урҭ рахь ԥынԥажәи жәаба шықәса адиректорреи нык҃әызгахьаз уаԥын Ҷ. Р. Хьиба. Анкьа артԥаԥратә техникум аҽы атҵара анитҵоз иртԥаԥцәа Симон Басариеи Платон Шьа҃крыли ртрадициа дықәны҃кәаны, Ҷыҷыкәа Расҭа-ипа абасала иқытауаа рхәычқәа иааҙон, ирылаиааҙон Апсуара, апсуа шә҃кәыԥԥцәа рԥымтақәа ихы иархәаны. Уи иааҙамҭацәа занаатс иалырхуазаалак рыпстазаараҽы аҭып ҕәгәа ааныркылоит апсуа сахьаркыратә литература. Уи ақытаҽгьы изырпшҙо, ақалақь аҽгьы изырлашо акакәны и҃коуп. Уи ус шакәхоз рыртԥаԥ ду ибзиаҙаны идыруан, уи акәын гәтакыс имазгьы, иагьынаигҙеит атцыхәанҙа.

Ҷ. Р. Хьиба, иртԥаԥратә баԥхатәра иашьашәалан уи иаамсташәара, ԥсыуак иаҳасаб ала дуаԥ хатәран, ҳаҭыр ду иман иқытаҽгьы, Абжьыуаа зегьы рҽгьы. Ари Артԥаԥы ипстазаара зегь азкын Апсуара аҙыргара, уи еихазҳаша, мамзаргьы измырҙша аҽар раа҂ара. Ари ибзианы ирдыруан араион аҽы, убриазоуп ари ауаԥы ипсы анҭаз (!), дзыпсаз еилкааны, илшарақәеи и҃каитԥаз апшьгара ҽыци ирымоу анарха иазхәыцны, «Апсуара зҽеапсазтәыз» ҳәа аҳаҭыртә хьҙы зихыртԥаз. Ареспублика Апсны и҃каҙам ари еипш аҳаҭыртә хьҙы, Очамчыра араион администрациа ахада и҃каитԥаз ақәтаралоуп уи шапҵоу. Иааԥьоушьартә ҟәышрыла иҙбоу акоуп, аиашаз! Ҷ. Р. Хьиба ихыртԥаз ари аҳаҭыртә хьҙы уажәраанҙа успҟала «Зҽеапсазтәыз артԥаԥы» ҳәа ихыртцахьаз аҳаҭыртә хьҙы атцкысгьы еиҳауп, иаргьы убас акәын дшахәаԥшуаз. Ус анакәха, хымпада ибзиан Апсны зегь аҽы ари аҳаҭыртә хьҙы амчра аманы и҃каҭазар. Ус акәу, егьыс акәу, ари аҳаҭыртә хьҙы Ҷыҷыкәа Расҭа-ипа ҳаҭыр ду изакәын. Абас дык҃ан уи ауаԥ! Ҳажәлар дрыпхеит Апсуара ԥсыс изхаз жәлар рыртԥаԥы. Уи иртԥаԥратә ԥышәа ҳашколқәа рҽы ахархәара рыманы и҃каҭазар, даараҙа иус бзиахон апсуа хәычқәа раа҂ара ус аҽы. Аҽар раа҂ара иахьа еипш ипроблеманы, ҳ-Апсуара ахаҭа шәарҭаны и҃камлацт! Ақыҭа иааҙаз аҽар урысшәала еицәажәоит. Ари шәарҭа дууп ианаамҭоу иаанкыламзар. Уи иахьатәи ҳашкол аха҃роуп. Ари жәлары зегьы иаҳзеипшу проблемоуп. Ҷ. Р. Хьиба иаҳирбеит, ипышәагьы ҳзынижьит ари апроблема рҽеишьас иамоу.

ХХ ашәышықәса наскьаагеит: иаҳнатазеи, иҳнамтазеи? Афажәиактәи ашәышықәса ҳталеит: иаҳзаанагозеи уи, проблемақәас иҳамоузеи?

ХХ ашәышықәса аанҳажьит. Ари тоурыхтә хтыс дууп! Уи ашәышықәса ҳалаԥш нахганы ахәшьара аҳтозар, зыбжа шкәакәаз, зыбжа еиқәатцәаз шәышықәсан ҳҳәартә иҟоуп. Ус иҟан адунеи ажәларқәа зегьы рзы, еиҳараҙак цыхьатәи Асовет Еидгыла еиднакылоз ажәларқәа рзы. Ганкахьала, анаука-техникатә прогресс иабзоураны, иҟалеит аартра дуӡӡақәеи акультура ашәтқакаҷреи; даҽеаганкахьала ажәларқәа ирхыргеит адунеитә еибашьра дуӡӡақәа ҩбеи, Гитлери Сталини рфашисттә режимқәеи.

ХХ ашәышықәса иарҿиаз абзиагьы ацәгьагьы рхыргеит аԥсуа жәларгьы.

Иаҳнатазеи ХХ ашәышықәса?

Раԥхьаҙатәи ашәҟәы, раԥхьаҙатәи агазет, урт зымпытцытцыз Дырмит Гәлиеи ҳнатеит ари ашәышықәса. Дырмит иаамта ҳацәцар, ақыртқәа ахаан ашәҟәҩыра ҳартараны иҟазамызт – уи ала, агырқәа реиԥш, ҳлахьынтцагьы рызбон.

1864 шықәсазы иҳамырхыз аԥсуа ҳәынтқарра 57 шықәса рышьтахь –1921 шықәсазы ишьақәыргылан. Уи мариангьы иҟамлаҙеит: ҳажәлар рхақәитратә қәпареи урт рпызацәа Нестор Лакобеи Ефрем Ешбеи ирыбзоуроуп. Урт афырхацәа ақыртуа политикцәа хаҳәыртцәиа ишырҿагылазгьы, ақәыцьма аҟырҟы итыргазшәа, мчылатцәҟьа ишьақәдыргылеит аԥсуа ҳәынтарра. Уи атцыхәтәантәи шансын Аԥсни аԥсуареи реиқәырхараҿы, рыхгьы ақәыртцеит, уаҳа ихьамтцкәа. Иахьатәи ҳхақәитрагьы убрантә иаауеит. Убасҟан иалагеит Аԥсны аҳәынтқарра аитарҿиара. Усҟан урт уи рылымшазтгьы, иахьа Аԥсны «алахьынтца зызбо» даҽеакала иахцәажәон…

* * *

Асовет мчреи В. И. Ленин имилат политикеи рыбзоурала атцарадырра агәашәқәа ҟьаҟьаҙа иаартын. Ҳажәлар аамта

кьаҽла ишиашаз ажәларқәа инарывагылартә атцара роуит: иҽиеит, ирызхаит анаукеи акультуреи. Иахьа хтцарауааи, хашәҟәыѡѡцәеи, акультура аусзуѡцәеи Апсны анҭытцгьы еицырдыруа усзуѡцәаны иҟалеит. Иалыскаар стахуп абриаѡыза афакт. Таҳмада ҟәышк иҳәан еипш, ҳчеицьыка иаазаз абцьар кны ҳапсадгьыл анҳамарк, ҳчеицьыка агьама зымбацыз ҳашьцәа Нхытцынтә иааны иҳавагылеит. Иарбан мчу урт аазгаз? Дара рхата излархәаз ала, урт ааргеит Гьаргь Зиҙариа ишәҟәы «Амҳацьырреи» Баграт Шьынқәба ишәҟәы «Ацынтцәарахи». Убасҟак иҩҭәоуп ашәҟәѡыреи атцарадырреи идырҽиаз амч!..

Убасҟан ҳапсадгьыл ашәартара баапс иантагыла, ҳажәлар хьамтцкәа аҩа хәымга иҽагылеит – иалагеит Ацьынцьтәылатә еибашьра. Убри аибашьраҽы, адунеи дыршанхартә, ҳажәлар ртеицәа афырхатцара аарпшны, Аиааира дугьы ганы, Апсны ахақәитра азааргеит. Ари тоурыхтә хтысуп, иаармариангьы ахәшьара атара уадаѡуп, аха иҳәатәуп акы: абраҟагьы, 1921 шықәсазы еипш, ахақәитразы ақәпара иазхианы игылеит шәара ззымдыруаз ҳажәлар ртеицәа фырхацәа. Далкааны иҙбахә ҳәатәуп, аҟазаареи аҟамзаареи рхыҷә ҳанаақәгыла, гәеитапарак змыхькәа, мамзаргьы лакѡакрак ҟамтцакәа ҳажәлар пызара рызтоз Владислав Арҙынба.

Иарбан еибашьразаалак, ишдыру еипш, ицәырнагоит афырхацәа гәымшәақәа, урт хаха ижәылоит, рыгәгьы еитапом. Аха Владислав Арҙынба, ус иаацәырҟьаз еибашьѡымызт, уи депутатк иаҳасабала Асовет Еидгылаҽы деицгәартартә ицәыртцхьаз политикын. Убри аполитикатә ҟәышреи апсуа гәаҕь имази ирыбзоураноуп ижәлар пызара зырзиуз, аиааира ду шигазгьы. Ари ҽырбагас иҳәам, ари фактуп, зегь збо, зегь заҳауа ажәлар ус еипш ахәшьара ҟартцахьеит.

Иҳамнахызеи XX ашәышықәса?

XIX ашәышықәсазы ҳажәлар амҳацьырра атрагедиа рхыргазар, XX ашәышықәсазы ақыртуа национализми уи апызацәа Жорданиеи, Бериеи, Мгелаҙеи, Шевардназеи ррежим убриаѡыза атрагедиа хтадыргылеит. Ақыртуа политик-

цәа Сталин ибҕа анроу, апсуаа перспектива змам жәларуп ҳәа ҳлахьынтә «теориала» иҙбаны, ҳақәгара нап адыркит. 2500 шықәса рыла ҳажәлар еиуеиԥшымыз аимпериақәа ирхьыԥшхьан, аха Сталини Бериеи рхаан еиԥш агәаҟра рхырымгацт. Уи ҳтоурых ианылеит «аамта еиқәатцәа» ҳәа. Аамта еиқәатцәақәа ԥсыуа ѡнатас иҟаз зегьы рҽы инеит, ԥсыуас иҟаз зегьы – ихәыҷызгьы идузгьы ирықәыҕәгәеит, апсуа ихьҙгьы ихьмыҙгьы ирыҕрагылеит, иркәаҳаит. Ҳтоурых ршьаҟьеит, идырѡашьеит, ҳхылтцшьтра ҳзымдыруа, уатцәтәи амш ахь ҳхьамԥшуа ҳдырлашәырц иашьтан. Аха урт акгьы инагҙаны ирылымшеит, ҳмилат ҳдырра шҳамаз ҳаиқәхеит. Атцыхәтәантәи Аиааира ҳзыргазгьы убри агәаҕ ауп.

Урт зегьы зхылҿиааз ақыртуа национализм ауп. Уи иарлашәны иамоуп иахьанҙагьы. Убри рылашәроуп иҳажәыҙтцазгьы, еилкааупуи атцыхәтәагьы.

Абасала, зыбжа шкәакәаз, зыбжагьы еиқәатцәаз XX ашәышықәса хҳаркәшеит Апсны ахақәиттәрала. Аха иныҟәгатәуп уи ахақәиҭра, иҙбатәуп иацу апроблемақәа, убарт шҳамоу XXI ашәышықәса ҳталеит.

… XX ашәышықәсазы иаҳзымҙбыз ҳапроблемақәа ҳаманы ашәышықәса ҿыц ҳталеит.

Иарбанқәоу урт?

Зегь раԥхьа иргылан иҟатцатәуп Амилат программа. Уи хықәкыс иамазароуп апсуа ҳәынтқарра иапсыуа ҳәынтқарратцәкьаны аҟатцара.

1200 шықәса уажәаԥхьагьы иҳаман аҳәынтқарра. Уи зеиԥшраз ҳаздыруам, аха иҳәатәуп акы: 1864 шықәсанҙа уи ԥсыуа ҳәынтқарран, апсуа тцаси апсуа қьабзи шьатас измаз ҳәынтқарран. Иахьа Апсны Аҳәынтқарра адунеитәи астандартқәа ирықәшәо иҟатцоуп, уи Азакәан Хада – Аконституциа апхьа инаргыланы. Аха уи «Апсуа ҳәынтқарра» ахьҙзаргьы апсыуа ҳәынтқарраҙам. Уи ахьҙ мацара азҳархозар, ҳапроблемақәа рыбжа ҙбоуп ҳәа иҳаԥхьаҙап, аха уи атоурых иҳананажьуам! Ҳәара атахым, иуадаѡуп ахьҙ иақәшәо ажәытәтәи атцакы азырхынҳәра. Аха иага иуадаѡзаргьы, араҟа рыуа иалаҳкааупарбан ҳәа лаԥшра ыҟаҙам. Уи азтца-

арақәа ирызцаароуп: жәытәнатә аахыс, атцыхәтәантәи аибашьрагьы налатцаны, Апсни Апсуареи реиқәырхара зхы ақәызцахьоу рҳақ иҳаднатцоит ҳазҭалаз ашәышықәсазы ари азцаара хьаҳәапаҳәада азбара. Уахь иҳапхьоит урҭ ршьа!

Иарбан уи азы иатаху? Рапхьа иргылатәуп аҳәынҭқарратә бызшәа апроблема.

Апсуа ҳәынҭқарра ианыпшуазароуп апсуа жәлар ртцаси, ркьабзи, рҟазшьеи – зегьы зырҿиаз апсуа бызшәоуп! Убарҭ рылоуп уи «Апсуа ҳәынҭқарра» злазырҳәогьы.

Арҭ азцаарақәа рызбара даара иуадаҩуп, избан акәзар, иахьатәи абипара, аҳәынҭқарра анапхгараҿы иҟоугьы нарылатцаны, асовет ҳәынҭқарратә системоуп изааҙаз, аурыс тцароуп ирымоу, урысшәалоуп ишхәыцуа. Урҭ апсуа ҳәынҭқарра иапсыуаны аҟатцара даараҙа ирҭахызаргьы, ирбоит рхата уи ишазыҟатцам. Урҭ рыдагьы иахьа дыҟам апсыуак апсышәала атцара змоу, ус иҟоуп ҳашколтә система, ус иҟоуп иреиҳау ҳтцараиурҭагьы. Уи збашьас иамоу Амилат программаны иарбахароуп.

Аҳәынҭқаррақәа апроблемақәа зегьы зызбо, аполитикагьы ҟазтцо аекономикоуп. Уи базисуп, аҳәынҭқарра «хан» зықәгылоу уасхыруп. Изеипшроузеи уи иахьа?

– Ацьармыкьатә еизыҟазаашьа – базархеит;

– Абизнес – бжьахәаахәтрахеит;

– Урҭ напхгара рзыруеит акриминалтә гәыпқәа.

Ари сгәаанагара мацара акәым, ажәлар ргәаанагара ус иҟоуп.

Аҳәынҭқаррақәа жәпакы рҿы акриминалтә структурақәеи аҳәынҭқарратә органқәеи еимадоуп, еиларсуп. Арагьы ус иҟазар акәхап. Ари исҳәаз иақәшаҳатым, ма урҭ ирылахәуп, ма ркабинет индәылпшны Апсны иҟоу рбазом, иагьрыздырзом!

Убри ахылапшыдара иахҟьаны ҳажәлар еиҩшахеит акыр змоуи егьзмазами рыла. Аҳәынҭқарра амал ала иаалырҟьаны ибеиахазгьы ҟалеит. Уигьы тцәахышьа амазам.

Убри аҟнытә хырпашьа змам усны ипхьазатәуп ари апроблема атып ақәтцара.

Иҳәатәуп даҽеакгьы: зегьы зыӡбо аекономикоуп, амал ауп, аха уи ахы ианаужьха, зегь ахәлабгоит. Аҧсны агаҧа амацаразы амиллиардқәа казыжьуагьы ҟалоит (урҭ ахара иҧшуа уаауп), аха ҳара ҳахнамхроуп. Амал ауаҩы дарлашәоуеит: урҭ рнапаҧы ҳанықала, ҳажәлар «қьаф зуа» маҭуцәахоит, уи ахҵаҭ пҫазаара иахәлабгоит Аҧсынгьы, Аҧсуарагьы. Асистема ҧыц аҧы уигьы шәарҭаны иҟоуп.

Проблема дуны иаанхоит амилаҭ ршьа (рген) ицқьаны аиқәырхара. Ҳажәлар рзы ишәарҭаны иҟалеит иҽеимкәа иҟаҵоу арыжәтәи арҩышьыгатә маҭәашьарқәеи. Макьана аидышшыларуп ҳазҧу акәымзар, арыжәтә апроблема аӡбареи ӡбашьас иамоуи инҭкааны аӡәгьы дазхәыцӡом: аиҳабыра уразҵаар, уи ажәлар ирыӡбоит рҳәоит. Изуҫтада ажәлар? Ас еиҧш иҟоу азҵаара рхала ӡбашьас иарҭои? Қыҭак аҧы ирыӡбар, егьи ақыҭаҧы ихдырбгалоит, раионк аҧы ирыӡбаргьы, егьырҭ араионқәа рҧы ирыдгылаӡом. Урҭ зегьы ирҳәо акоуп: «Ҳаҧсыуааупҧ, аҧсуа чеицьыка арыжәтә ада изеиҧшрахои?» Аӡәгьы иҳәаӡом, иаажәуа арыжәтә зеиҧшроу. Арахь уҧшыр, арыжәтә иахҟьаны ауаа еибашьуеит, амашьынақәа еиҧасуеит, ауаа ҭахоит. Урҭгьы ракәым, асабицәа гынҭқәа ииуеит, ажәлар адеградациа ахықә иқәгылоуп. Ишаабо еиҧш, ари милаҭ хьааупҧ, ус анакәха, ҳәынҭқарратә проблеманы иҟаҵатәуп. Уи аӡбаразы ажәлари аҳәынҭқарреи еимаздо амеханизмгьы ыҟоуп: ақыҭақәеи араионқәеи радминистрациақәа, ажәлар реизарақәа. Урҭ реибаркыра хыхь – Аҳәынҭқарра Ахада иҧынӡа ихалоит, нас абарҭ ажәлар рхаҭарнакцәа ракәзами урҭ апроблемақәа зыӡбараны иҟоу?! Аха макьана рыӡбахә аӡәгьы иҳәаӡом.

Еиқәырхатәуп аҧсуа қыҭақәа! Деиқәырхатәуп Аҧсуа Нхаҩы! Уи дыҕәҕәаны дыҟанаҵ Аҧсуарагьы ҕәҕәоуп! Еиқәырхатәуп Аҧсуара еиқәырханы иаазго аҭаацәаратә традициақәагьы!

Ари ашәышықәсазы аҧсуаа рыла Аҧсны ҭыртәаахароуп!

Анкьа, амҳаҵьырра ашьҭахь, аҧсуаа «ақьафура» анрымаз, зқьы хы аҧсаса ааӡаны шәкы абна иларҵон. Уажәы абна илаҳҵо арахә ҳамам, аха ауаа «ҳамоуп»! Иреиҳау

аҵараиурҭақәа ҳархыѡрны ҳашкаҳауагьы, аҽар Аҧсны анҭытҵ аҵарахьы рышьҭра ҳаҽуп, ус зхала ақьафуразы ицогьы маҷзам. Аҵарахьы иҳашьҭыз даар бзиоуп, дмаргьы бзиоуп. Иҟам аҳәынҭқарратә хылаҧшра! Ҳажәлар ирацәажәатәуп, ирхылаҧштәуп, ихьчатәуп, еиқәырхатәуп! Дасу иҧсадгьыл иара изы ишьамуп, иара изы ишшьаму иеилыркаатәуп!

Бџьарла еиқәныхи иҟаз аҕа хәымга ҳаиииаит – ҳажәлар еимызҵәо ҳзырзымиааит! Избан? Инартҵауланы ҳазхәыцхьоума ари? Аибашьра еибашьроуп, 2700-ѡык рхы ақәҵаны Аиааира аагеит. Уи фырхатҵароуп! Аха аибашьра ашьҭахь хьзыда-цәада шаҟаѡы ҭахахьада?! Ҳажәлар еимызҵәаз х-нызқьѡык инареиҳаны иштаркхьоугьы, ратҵкыс ҳзымиааит! Избан? Избанзар ацәгьоура аҽагылараҽы ҳметод иашам. Ацәгьоура аанаҳкылар ҳҭахуп урыс закәанла. Ари азҵаараҽы ҳҭоурыхгьы ҳаздыруам, аҧсуа иҧсихологиагьы ҳаздыруам. Ус анакәха, ҳшаҧсыуоугьы ҳаздыруам! Аҧсуа дузыршәаҙом, бахҭалагьы дузыбжьаҙом. Аҧсуа даанызкыло закәан ыҟаҙам! Уи днызкыло акызаҵәык ауп: ахьзи-ахьымзги! Ус иҟан зқьышықәсала! Ус иҟоуп аҧсуа иҧсихологиа!

Аҵыхәтәаны даҽеа проблемак: Аҧсны иара убас ақалақьқәеи аҳаблақәеи ржәытә хьызқәа рзырхынҳәтәуп. Уажәтәи ала, ѡба-ѡба хьзы ирзаатгылатәуп: Абхазиа – Аҧсны, Сухум – Аҟәа, Афон – Ҧсырзха, Пицунда – Амзара. Гәдоуҭа ахьзгьы урысшәала ииашаны иѡлатәуп: Гудоута.

Аҧсуа бызшәаҽы еиқәырхатәуп ажәа «аѡыза». Ишьақәыргылатәуп ажәа «ухатҵкы». Мап рыцәктәуп: аҧсышәала апатын (ақыртшәахьтә иаагоу), урысшәала «господин». Тәымк иҳәозар – иҳәааит, аха ҧсыуак «господин президент», ма «Господин премьер-министр» имҳәароуп, избанзар, ҳара иҳамаҙам уи ажәа, ҳажәлар рҧсихологиа иацәтәымуп уи атҵакы. «Нестор, ухатҵкы!» ҳәа акәын анхаѡы ишиеиҳәоз – уи аҧсышәоуп, мап ацәктәым.

Абасала, ҳҽаҧхьа иқәгылоу апроблемақәа рацәоуп, ҳазҭалаз ашәышықәсазы урҭ аадыруазароуп зегьы, хрызхәыцлароуп, иҳазбалароуп излаҳалшо ала.

Акорр.: – Аҭыхәтәантәи аамҭазы апартиақәа реиҿкаара хҭаркит. Угәы ишпаанагои, Аҧсны иаҭахны иҟоума апартиа рацәа реиҿкаара?

Н. Ҳ.: – Ари аҭак ѡ-ажәак рыла исҳәар ҭахым, салагоит снаскьаны. Адунеи аҿы шәкыла апартиақәа ыҟоуп, адуқәагьы ассақәагьы неидкыланы. Аха урҭ рполитикатә хырхарҭақәа ирымоу рыла х-гәыпкны иушар ауеит: асоциалисттәи, абуржуазиатәи, амилаҭ-хақәитратә ҭакы змоуи рыла. Шамахамзар, апартиақәа зегьы убарҭ роуп изхылҿиааua. Апартиа иашаҭәкьа аиҿкаара имариоу усҳам, гәыпҟык ирҭаххеит ҳәагьы иааинырсланы иузеиҿкааҳом. Апартиа политикатә организациоуп, хыҟәкыс иамоу аҳәынҭқарра амчраҿы анеиреи уи анапхгара азуреи роуп. Ус анакәха, раҧхьа иргыланы уи теориала ишьақәыргылатәуп: аҳәынҭқарра економикатә шьаҭас иаиураны иҟои аполитикатә хыҟәкы хадеи еилыкка иубо-иуаҳауа иҟазароуп. Урҭқәа шьақәыргылатәуп иаартны, акьыпхь аҿы аимак-аиҿак ҟаҵаны. Апартиа иамазароуп ҳәынҭқарратә хшыѡла ихәыцуа аидеологцәеи атеоретикцәеи. Убарҭ идырҿиаз атеориа иныҟәныҟәаны аҭыхәтәаны еиқәдыршәоит Ауставгьы Апрограммагьы. Нас ауп Аизара ду мѡаҧганы апартиа ахаҭа анеиҿыркааua. Апартиа иашаҭәкьа аиҿкааразы абарҭ апринципқәа зегьы ыҟазароуп.

Акорр.: – Аҧсны еиҿкааy апартиақәа хымпада урҭ апринципқәа ирыҟәныҟәар аума, ма еиҳа «имариоу» даҽа мѡак ыҟоу?

Н. Ҳ.: – «Имариоу» мѡоуп апарламенти аиҳабыреи рахь анеира мацара гәҭакыс ирымазар. Ус ҟарҵеит «Аидгылара» анапхгара. Сара срызҿлымҳауп апартиақәеи ауаажәларратә хеидкылақәеи рцәыртцра, урҭ реимак-реиҿак. Арҭ еиҳа ииашоуп арҭ раасҭа, мамзар арҭ арматәқәоуп, арҭ аргьатәқәоуп ҳәа реилыргара сцәыуадаѡуп, избанзар, рпрограммақәа рҿы инарҭбааны, насгьы еилыхха иаарԥшым урҭ рыгәҭакы. Зегь реиҳа урҭ рзеиԥш гха акәны иҟоуп рхыҟәкы хада ахьеилкаам. Избанзар урҭ «аҧсуа дгьыл» иқәгылаҳам. Ус збоит сара. Апар-

тиақәа рполитикатә хырхарҭақәа рыла х-гәыԥкны ианысшоз исҳәеит амилаҭ-хақәитратә хырхарҭа змоу рыʒбахәгьы. Урҭ цәыртцит аколониалтә политика иаҿагыланы иқәпоз Азиеи, Африкеи, Алатинтә Америкеи ажәларқәа, еиҳараʒак арабтә тәылақәа рҟны. Урҭ апартиақәа реконоикатә шьаҭақәа еилаԥсан, аха уи хадара арҭомызт, хадара змаз рполитикатә хыԥкы хада акәын. Уи амилаҭ хақәитреи ахьыԥшымреи ирызкын. Убри рхыԥкы хада амилаҭ зегьы еиднакылон. Жәытәнатә аахыс ҳажәлар рыԥәарагьы рхыԥкы хадагьы убарҭ ирзааигәоуп. 2500 шыԥса ҳажәлар хьыԥшын. 2500 шыԥса Аԥсни Аԥсуареи ашәарҭа иҭагылан. Убарҭ агәаҟрақәеи ашәара бааԥсқәеи ажәлар анрылаԥш ауп, Анцәа ианиҳәаз: «Ҳ-Аԥсуара Анцәа иумырʒын!», «Аԥсни Аԥсуареи Анцәа еиԥумырхан!» Қьафшақә акәʒам урҭ Анцәа изиҳәаз, рыбла иабон ашәарҭа бааԥс рышә ишылагылаз. Уи ҳара ҳхаангьы иаабеит, ҳаныхәыҷыз аахысгьы ҳашә ихгылоуп.

Убри ашәара бааԥс иахылҿиааз ауп иахьа уажәраанʒа иҭҵаамкәа иҟоу Аԥсуа баа еибаркыра дуʒʒагьы. Уи ахы ахьхоу шаҳаҭра ауеит ашәарҭа ахьынтәаауаз, аха асовет аамҭазы ажәларқәа «реиѳызара» азин рнаҭомызт аҭоурыхҭцаашцәа аиаша аҳәара. Иазгәаҭар ҭахуп акы: ҳара ҳҷынʒа иааит убри абаа иахылҿиааз ажәа амцахара. Иахьа уи ахьʒ аибашьцәа – ветеранцәа рхеилак иахьʒыртцеит, ииашангьы иҟарҵеит.

Аԥсуара ашәарҭа бааԥс иҭагылеит XIX ашәышықәса аѳбатәи азбжазгьы. Усҟан амҳаԥыырра иагаз рхылҵшьтра Ҭырқәтәыла иҟоума, Европа, Азиа, Америка иахьыҟазаалак ирҿытцакуп «ҳ-Аԥсуара Анцәа иумырʒын!». Араҟа, Аԥсны, ҳабацәагьы игәынқьны акәын уи аныҳәаԥхьыʒ шырҳәоз. Иаҳгәалаҳаршәап Аԥсны ақыртуа меншевикцәа рнапаҿы ианаарга еиҭа Аԥсуара ашәарҭа бааԥс ишҭашәаз. Усҟан ҳажәлар иреиғьыз атцеицәа, апартиа иаламыз С. Ҷанба, Д. Аланиа, М. Тарнаа уҳәа назлаз еиҿыркаауеит ахеидкыла Аԥсуара аиқәырхара иазкны, уи хьʒысгьы иарҵеит «Ҳ-Аԥсуара Анцәа иумырʒын!» ҳәа.

Сталини Бериеи рхаан х-нызқьѳык ҳажәлар ртцеицәа зхыршьааз Аԥсуара атцыхәа ԥыртҵәарц азы акәын. Уи

ашьтахьгьы маза-аргама ҳаҕацәа аусура иаҷын, ҳажәлар Аҧсуара рхадырштырц: атарауаа итыртаауамызт (азеиҧш етнографиа алаҳамтозар), ашәкәыѳцәа ҷыдала иазаатгыломызт. Атараиуртақәа рҷы азбахә зхәахуадаз! Ҳабацәа тәыцак кны ирҳәоз аныҳәаҧхьыз ада «Аҧсуара» ҳаҳазомызт.

Абасала, еилаҳантоз атоурых цәқәырпа ҳшалаз, аҟәцьал шбылгьоз ахѳа ахашәеит ҳәа, Анцәа ду илпха ҳаун, ахақәитра ҳнапаҷы иҟалеит. Аха жәѳангәашәпхьара збаны ишьаҳитхаз ҳаиѳызахан, анаѳс иҟаҳтцо ҳзымдыруа ҳаашьақәхеит. Ари збаз, шәгәы итои, иарбан ҳәынтқарроу иҟашәтцарц ишәтаху ҳәа ианҳазтцаа, анкьа иҳамаз Аҧсуа ҳәынтқарра шьақәҳаргылар ҳтахуп ҳәа аҳәара ҳацәыпхашьан, «азинтә ҳәынтқарра ҳтахуп», ххәеит. Уи модан, насгьы ибзиоуп ҳәа азбахә ҳаҳахьан, ҳагьалаҷеырбап ххәан, иалаххит. «Уи шьахәуп, аа, Азакәан хадагьы адкыланы ишәаҳтоит, ихыжәѳаала, шәхы иашәырхәа» рҳәан, еигәыргьеит. Ус иагьыҟаҳтцеит, аха уи ақьаад аҷы акәын, апстазараҷы, ҳара, аҧсуаа ҳакәымзи иназыгзоз, ақьаад ианыз наҳарҳәит, иааҳарҳәит, иныкәаҳтцеит, иаакәыххит, аха аҳәынтқарра усқәа рахь иаҳзиамгеит: уи Европа идырҷиаз закәанын, рҧсихологиа иакәшәо иҟатцан; ҳара ҳҷы ажәытәеи Аҧсуа аҳәынтқарра аныҟәгашьа атрадициа ҳхаштхьан, иаадыруаз ҳгәылацәа иаҳдыртцаз уала-тахыла аҳәынтқарратә усқәа рымѳаҧгара акәын, уи амѳа ҳнанылеит. Уи ажәлар ргәы кыдызшьаахьаз акәын, ирыдрымкылеит. Дара ззыпшыз Аҧсуара шьатас измаз аҳәынтқарра акәын: уи акәын ршьа иалаз, уи акәын рҧсихологиа иакәшәоз, ажәларгьы аиҳабырагьы еимаздонгьы иҟаз уи акәын, аха иабаҟоу, уи мап ацәаҳкхьан! Агәыгроуп ауаѳы илымшаша илзыршо, уи аницәызлак – инапқәа иваҳауеит. Ҳажәлар ууанза имнеицт, аха агәынамзара рымоуп: азинтә ҳәынтқарра зиндахеит, уи иахҟьаны ажәлар еиѳшахеит амал змоуи, измами, измазами рыла. Ус зҳахьзеи, рҳәеит. Артқәа зхы-згәы знархьыз хтцеицәа роуп уажәы апартиақәа еиҷкааны, апарламент ма аҳәынтқарратә амчрақәа рҷы ҳазнеир, аиҳабыра рыгхақәагьы ҳарҽеиуеит, ҳажәларгьы ҳрыхәоит ҳәа иаҷу.

Акорр.: – Уажәы азҵаара хада ҳазкылсит: ушҧарыхәаҧшуеи урҭ апартиаҟәа?

Н. Ҳ.: – Иҷыцу акгьы збом. Избом еилыхха иҟоу рхыҟәкы хада. Аҵара змоу, аҳәынҭқарра нықәгара иазықатцоу акадр ҳамоуп, аха урҭ зегьы аурыс школ иалгаз, аурыстцара змоу, аҳәынҭқарра анықәгарагьы аурыс изакәан иқәнықәаны аус зуа, ма изурц зҭаху роуп. Рхаҭа аҳәаҳәала иугозар, ипатриотцәоуп, гәыкала иҟоу роуп, аха урҭ атәымуаа реиҧш ауп Аҧсуара шырдыруа, асовет система анапхгара аметод алоуп ажәлар нықәыргарц шырҭаху. Урҭ ирзымдыруашәа збоит Аҧсуа ҳәынҭқарра аҭоурых. 1866 шықәсазы Лыхнашҭа ажәлар зеизазгьы убри аурыс напхгара аметод иаҷагыларц азоуп. Ажәлар анапхгара рзууазарц зқьышықәсала иаарго ртцаси, рқьабзи, рҧсихологиеи урықәныҟәозароуп. Урҭқәа збом иахьа сара. Арахь ҳара Аҧсуа ҳәынҭқарра шьақәыргыланы аҧсуа жәлар рыматц ааурц ҳҭахуп. Иубама араҟа иҟалаз аиҷагылара?!

Акорр.: – Ииашоуп, Аҧсуара, Аҧсуара ххәоит, аха уи закәытцәкьоу ҭоурыхла иҭтцааҳам, ирацәоуп иахьа иаҳзымдыруа. Уи ус шакәу уара еиҳагьы иубарҭоуп, избанзар, уи иазкны ашәкәы ҭужьхьеит, иҭутцаахьеит.

Н. Ҳ.: – Сара уи ашәкәы иҭсыжьыз иазсмырхаҳеит, уиаахысгьы иҭыстцаауеит Аҧсуара. Исҳәо ԥьоушьаргьы, Абрыскьыл иҳаҧы еиҧш, Аҧсуара ҷеагәылоухалацыпхьаҳа наҟ инаскьоит. Саргьы сацрымтцзо сашьҭоуп, кыргьы наҟ снаскьеит. Аиаша уасҳәап, схазы еилыскаазгьы ԥьашьахәуп.

Акорр.: – Документла? Фактла?

Н. Ҳ.: – Аиеи, урҭгьы ыҟоуп, аха ҷыц аартыраҳам. Иҟаз роуп, сара ҷыц срызхәыцит аҟароуп. Иаагап Нартаа рхәамтақәа. Хҧа-ҧшьба нызқь шықәса еитцам урҭ ирхытцуа. Аҧсуааи адыгцәеи жәларыкны ианыҟаз, ан аҭаацәа данреиҳабыз аепоха аан ауп ианҷиаз. Нартаа рхымҩаԥгашьа: рхаҭареи ргәаартреи, рыламыси риашареи, нас зны-зынла иналарыжьуаз ацәыхацәыфареи ааидкыланы уанрызхәыцуа, урҭ зегьы рыла иаԥсыуаан, Аҧсуа ҟазшьа акәын ирымаз, Аҧсуара нықәыргон. Иахьынҳаздыруа адыгацәа рҷегьы ус ауп ишыҟоу. Ҳара ашьхақәа ҳанеиҩырша ҳбызшәақәа

еицәыхарахеит акәымзар, ҟазшьала урҭи ҳареи ҳшеизааигәаз ҳаанхеит. Убасҟак итаулоуп Аҧсуара!

Даҽеа ҭоурых фақтк. Ишдыру еиҧш, Иисус Христос иарҕьажәоа Симон Кананит, изларҳәо ала, Каман «аҭыпантәи ауаа» дыршьит. Игәаҕьны «аҧсуаа» рызҳәом! Дызшьыз аримлианцәа роуп зҳәогьы ыҟоуп. Ԥсырҙха джуп. 60-тәи ашықәсҟәа рзы тәылаҷацәҭцаашьык сиазҭааит, ус еиҧш иҟаз ауаѡ ду дызхыршьааи ҳәа. «Бнауаамзи, дызусҭаз еилымкаазакәа дыршьит», – иҳәеит, ибжьы нытцакшәа. Сгәы иамыхәеит, аха иасҳәозы, сыҧкәынан, арахь иара уа дрыдгылазшәа агәра ганы ауп ишиҳәаз. Уажәы, аҭыхәтәаны, Аҧсуара ҭыстцаауа, уи инаваргыланы ақьырсианра адунеи алартцәара аҭоурыхгьы азҷелымҳара азызуа саналага, сазкылсит абри еиҧш агәаанагара. Иисус Христос иидеиа абнауаа рыла акәзамызт адунеи ишахдыртцәоз. Раҧхьа иргыланы Рим, Бырзентәыла, Египет, Ливиа, Великобританиа, Кавказ уҳәа акультуреи ацивилизациеи ахьыҟаз атәылақәа роуп иалырхыз ақьырсианра рылартцәаразы. Кавказҟа рхы андырха, Аҧсны изхытцит. Избан? Изеиҧшразеи усҟан Аҧсны аҭагылазаашьа?

500 шықәса ҭуан абырзенқәеи аҧсуааи еимадеижьҭеи. Урҭгьы абнауаа рҷы акәзамызт аус ахьрымаз!.. Нарҭаа ртәы сҳәахьеит. Убарҭқәа ирылтцшәаны Аҧсны аҧсуаа ирыман рхатәы дунеихәаҧшреи, Аҧсуара иарҷиаз рхатәы культуреи, рхатәы динхаҭареи. Урҭ зегьы ажәѡан аҷынтә имлеизеит, мшынлагьы изхырымгеит, шьхалагьы иаарымгазеит, зқьышықәсала ҳажәлар Аҧсуара хьираҷы ирчаҧоз мазаран. Азәы акгьы иҷырымтцаакәа уи иахьабалак иҟаз акәын. Иҟан Амрагыларатәи акультура аныррагьы.

Абасала, аҧсуаа рыҧсадгьыл аҷы рхаҭа идырҷиаз рдоуҳатә культура рыманы, иҧшьоу аҭыпқәагьы, рпааимбарцәагьы, Анцәа дугьы дрыманы ишыҟаз ауп Симон Кананит дшыртааз. (Ишдыру еиҧш, Андреи Первозваннигьы, нас кыр ихьшәаны Иоан Злотоустгьы рҭааит.) Дырҭааит уи ныҟәаѡык иаҳасаб ала акәымкәа, Иисус Христос иидеиа ҳажәлар ирылаиртцәарц. Уи идыруан аҧсуаа ақьырсианра анрыдыркыла, Кавказтәи ажәларқәа зегьы ишрыдыркылоз, уи азы иаҭаху акультурагьы амчрагьы ыҟан Аҧсны, аҧ-

суаа ирывсны уахь изцомызт, урҭ рхыԥша ҕәҕәан, убри рхы иадырхәарц акәын гәҭакыс ирымазгьы.

Аԥсуаа ҳаҭырқәтцарыла асас изыҙырԥит, хымԥада.

«Сара иԥшьоу атәылантә саауеит, – иҳәазар акәхап иара. – Анцәа иԥа иидеиа ҽыц шәзаазгеит, ари адунеи иахҳартцәоит, шәаргьы ишәыдышәкылар ҳҭахуп».

Асас ҭынч изыҙырԥызар акәхап, иазыҙырԥит ирыдигалаз адингьы, уи аҭакс абас иарҳәеит, хымԥада: «Ажәабжь ҽыц иҳауҳәаз бзиоуп, ҳашәԥырхагам, иахшәыртцәа адунеи, аха ҳхаҭа, иубоит, иԥшьоу Анцәа ду ихаҭа ихазы иалихыз атәылаҽы ҳанхоит. Ҳаргьы иҳамоуп иԥшьоу аҭыԥқәеи урҭ ирхылаԥшуа аныхақәеи; ҳара иҳамоуп Анцәа иаҳзааишьҭыз апәааимбарцәагьы, урҭ зегьы ҳара иаҳҳылаԥшуеит, даҳҳылаԥшуеит Анцәа ду ихаҭагьы. Убарҭ роуп ҳара ҳзымтцаныхәогьы»...

Ажәакала, бнауаԥра ҳәа егьыӷамызт араӷа, анахьгьы арахьгьы ибзианы еилибакааит: аԥсуаа ирбон рысас ирыдигалоз адинхаҭара аҭкыс ишеицәамыз р-Аԥсуарагьы, уи иарҽиаз рдинхаҭарагьы, насгьы ирбон адин ҽыц урҭ ашәарҭа иштәнаргылозгьы. Абри ауп еимактәыс ироуз, ашьакаҭәара ӷалазаргьы убри ауп изыхӷьаз. Аӄьырсианра рнапқәа рцәцаны цьаргьы иаԥымлаҙеит. Ус иӄан аԥсылманра, ус иӄан акоммунисттә идеиа. Аха ҳара иҳаман Аԥсуара. Жәытәнатә аахыс ҳажәлар еидызкылоз. Аԥсны аҳгьы дзықәныӷәоз убри акәын. Уи, ҳашьхақәа реиԥш, ажәлари аҳәынҭқарреи ирыласан. Иаҳгәалаҳаршәап Ҭырқәтәыла ачарҳәара уны Аԥсны хыхьчара ииаз аԥашьа ихӷьаны иӄалаз аҭоурых. Уи дырхынҳәны асулҭан иҭара Қьалышьбеи мап ацәикит: «Сара дсысасит, асас иҭиира ҳҭцас азин снаҭом», – иҳәеит. Ари аимак аибашьра ахыҷә иқәнаргылеит, аха Қьалышьбеи уаҳа дхьамтцит. Уи ихатәы принцип акәмызт, Аԥсуара азин инаҭомызт. Убасҟак иҷәҕәан иахьа иатәаҳамбо Аԥсуара амч. Ус иӄан зқьышықәсала. Уи акәын изылшоз, ажәлар рыԥнутцӄа иааӄалоз ацәгьагьы абзиагьы напхгара азоуны реилартцәара.

Аԥсуараҽы аҭак ду аман ахьҙи ахьмыҙҕи, иара убас ахьҙ-аԥша. Иакәым ҟазтцаз ижәлазгьы иқытазгьы дыхь-

мызԥын. Бзиарак аҙәы илшаргьы, ихьзын-иԥшан ижәлазгьы иқытазгьы. Абасала, ахьмызԥ Аԥсуара иадамыԥазар, ахьз-аԥша мҵәыжәԝан иара азы. Аԥсадгьыл ахьчараҽы ахатҵара анатахыз, агәгьы агәаԥьрагьы изтоз убри ахьз-аԥша акәын. Убри ауп изхылҿиааз «Ахатҵа! Ахатҵа ихатҵа! Афырхатҵа!» Абарт рыла еибаркын Аԥсуарагьы, Ажәларгьы, Аԥсуа ҳәынтқаррагьы! Даҽеакала иаҳҳәозар, Аԥсуара ажәлар атаҷкәым еиԥш еидызкылоз мчын, ар рыпстазаара иазааигәаз алеишәа аман. Уи убасҟак иҭәҭаан, атцыхәтәан, Аԥсны аҳра ахыхны, ҳажәлар реиҳараԝык рыпсадгьыл иқәцаны, иаанхаз, Америка зцьынцьыз ажәлар ишырзыруз еиԥш, арезервациаҽы ҳааныжьны, аԥышәара ду ҳанҭадыргыла, Аԥсуара атрадициа иныкәныкәаны, ажәлар убас еиԥш русҁәа еиҽыркааит, иахьа азинтә аҳәынтқаррақәа ахьыкоу ирытцашьыцыртә еиԥш. Уртқәа зегьы Колумб Америка ааиртаанзагьы араҟа ишьақәгыланы иҟан. Абарт зегьы зыҽиаз иахьа иаҳҳаҳаршҭыз, мамзаргьы уиаҟара иатәаҳамбо, ма атцәца анаҳку зны-зынла иаҳгәалаҳаршәо Аԥсуароуп.

Ҳҭоурыхгьы, ҳатрадициагьы, ҳажәлар рԥсихологиагьы, рменталитетгьы аброуп иахьыкоу. Убри аҟнытә ҳаҟәытцып ианатахугьы-ианатахымгьы Аԥсны анҭытҵа анаԥш-ааԥшра! Урыстәылаа ҳарҽыԥшны апартиақәа реиҽкаарагьы егьҳнатом. Аҳәынтқарра аформа зегьы ирзеиԥшуп, аус злоу ԥсыс иахоутцо ауп. Ҳара проблема затцәык ауп иҳамоу, уи иахьзуп Ахеиқәырхара – Аԥсни Аԥсуареи реиқәырхара! Угәы узырхьша, ус ажәалоуп акәымзар, уи аҙәгьы хьаас иманы збом. Аԥсуа ҳәынтқарра Аԥсуара шьатас иамазароуп! Аԥсуара блас иахазароуп! Аԥсуара хшыԝс иамазароуп, маҟасгьы иамҩазароуп. Ус анакәха, ипартиоума, иуаажәларратә хеидкылоума зегьы рыпрограммақәа идырбазароуп убри Ахеиқәырхара – Аԥсуара аиқәырхара! Ҳхықәкы хада убри акәзароуп. Ус анакәха, ҳхы ыртцәины Қартҟа ҳандырԥшуаз еиԥш, уажәы Урыстәылаҟа аԥшра ҳаақәытцны, ҳԝызцәа амилат маҷқәа рахь ҳаԥшны, урт рхеиқәырхаразы методқәас ирымоу ҳхы иаҳархәап. Уи ианагом Урыстәыла ҳашьтахь аиаҳархап ҳәа. Map, урт рыда ԥсыхәа шҳамамгьы аадыруеит, аха ҳҳаҽрагьы ҳмырзроуп, ҳҭоурых традициа-

гьы еиқәҳархароуп. Зҭоурых кьаҿу «аҭоурыхҩцәа» ртәаны ахыҵҳәаа ддырыҩуеит, ргәылацәа рҭоурыхгьы надкылаҩны. Нас ҳара иҳахьи, ҳмилаҭ втциааума? 2500 ш. аимпериа дуқәа ҳрыдҳәалан, 1200 ш. ҳхатәы Апсуа ҳәынҭқарра ҳаман, нас уажәы урҭ зегьы рҭоурых нышьҭаҵаны, ҭоурыхи традициеи змам рзы еиқәдыршәаз астандарт шьҭаҳҳраны ҳзыӄоузеи? «Ааи рыцҳа, рхатәы рымам аха, зегь иӄарҵо аҳәынҭқарра ҟаҳҵоит ҳәа иаҿуп» ҳзырымҳәаҙои?!

Акорр.: – Уажәшьҭа ҳаицәажәара ххаркәшоит, ирабжьоугозеи аполитикцәа ҿарацәа?

Н. Ҳ.: – «Алашә иитаху ҩ-блакы», рҳәеит. Цәи мҵи реиԥш аихарақәа ҳаарҟәаҵны, гоу-гоу аицәажәарақәагьы мап рыцәкны, аҵара змоу, зыжәлари зыԥсадгьыли рзы згәы былуа аполитикцәа рҿааидкыланы, ҳажәлар знысхьоу аҧьамыҭәа ҭоурыхи иахьатәи ҳҭагылазаашьеи анализ рзуны, ахеиқәырхара иазкны, астратегиатә политика шьақәыргылазар сҭахуп. Апартиатә стратегиақәа ракәым, амилаҭ стратегиоуп ҳара иахьа иаҳҭаху, убри ауп ҳара ҳаидызкыло. Уи аҩыза адокумент ҟалар, агәра ганы сыӄоуп Апсны аиҳабырагьы Аҳәынҭқарра хада ихаҭагьы уи ишадгыло ала. Амилаҭ консолидациагьы убри ауп. Аибашьраан Аиааира ҳшазгәышьуаз еиԥш, ҳажәларгьы ҳинтеллигенциагьы убри иазгәышьуеит. Агәра ганы сыӄоуп Апсны анҭытц иӄоугьы рыблақәа ҭырхаха убри ишазыԥшу.

Апартиақәа ракәзар, урҭгьы аҭахуп, аха амыцхә рыррацәара – ҳамчқәа рыпсаҟьара ауп иаанаго. Уи азы апартиақәа реиҿкаара узынкылом, аха истахуп убри иазхәыцыр. Иреиҿътәӄьоу – зыпсы злоу, ажәлар рҿы заҳаҭыр ыӄоу ҩ-партиак ыӄазар, нас алхраҚәа раан, ражәеи руси зеиԥшроу еиԥш, ажәлар абжьы рыртап еиҳа ринтересҷәа рыхьчап ҳәа ирыԥхьаҙо. Аоппозициа хымԥада иатаху акакәны исыԥхьаҙоит, аха уи гәыԥҩык ауаа рыла акәымкәа, аполитикатә партиа аиҿкаарала иӄазар еиҕуп, избанзар, уи апартиа Апрограммеи Ахыҷәкы хадеи рыла ажәлар еиҳа ирбарҭахон ирыдгылатәу, ирыдгылатәыму. Ус еиԥш иӄоу аоппозициа ҳамазар, иахьа аҳәынҭқарра анапхгараҿы агхақәа иӄоу ҟамлар ауан, ма имаҷхон.

ЕС ИИУА ИРЫЦИУА…

Ҳатыр зқәу аредактор!
Заира бхатқы!

Аҳәара иҟабҵаз ала бгазет «Адам для Евы» ианыз астатиа «Любовь моя и рай и ад!» сапхьеит, ишеибаҳҳәаз еипш, ажәақәак ахысҳәааргьы стахуп. Снапхьаны наҟ иныкәыстқаргьы ауан, уи аҽар рпроблемоуп ҳәа, аха мап, абзиабара аиҳа уи апынгылақәа роуп астатиа зызку. Убриазоуп атак аҟатқарагьы зыстаххаз.

Ԥ-ажәак рыла исҳәозар, астатиа гәыԥбара снатеит: апсуаа ртцас аиуара-аигәыцхәра апырхагахеит ԥыцьа рыбзиабара! Апсуара атцас цьаҳанымхеит дара рзы. Автор иаахтны илымҳәозаргьы, уи ауп иаанаго. Астатиа урысшәала иԥуп, автор дапсыуоуп, аха урысшәалоуп дышхәыцуа, арахь Апсуароуп дзыхцәажәо, уи «дҽаҳәаны» дамоуп, дзацәцом. Агәеанызаара унатоит урт рыхьзшьарақәагьы: Лео – Джесик! «Лео …предлагал бросить все и уехать из Абхазии…» Ари милат ҟазшьазам, апсуа иапсуара дацәыбналаны, «разҟычапара» ихы ахьынахо днытцаҳа дцазом. «Прошло три года со дня их встречи, но по сей день мучает их запретная любовь». Арт ажәақәа иапсыуам азәы данапхьо, апсуаа милат кҽахақәак ракәзаап убо-о-о ҳәа игәы иаанамгарц залшом. Уи ҳара ҳрыцҳароуп. Азәгьы иаеԥныскәом. Шәгазет аҽы апсуа проблемақәа урысшәала шәахьрылацәажәогьы сгәы снархьуеит, аха уигьы ҳрыцҳарақәа иреиуоуп. Ус шакәугьы, еснагь ҳрыцҳаны акәымкәа, хәычы-хәычла ҳалтцып тәым бызшәак ахьԥшрагьы. Аетым, атынхада иоуп еснагь ихьԥшу! Урысшәала иԥу астатиа атак апсышәала изызыԥуагьы убриазоуп. Сырзаатгылар стахуп абзиабареи уи акәшамыкәша ицәыртцуа апроблемақәеи. Саргьы санарԥысыз ыҟамзи, убригьы аасгәаларшәаны.

Изахьзузеи Абзиабара? Ес ииуа ирыцуа, ес иԥсуа ирыцыпсуа! Адунеи еибаркны измоу цәанырра цьашьахәуп. «Все возрасты покорны!» – иҳәеит аурыс шәкәыԥԥы ду. Уи ус шакәу асахьаркыратә ԥымтақәа рҽы шьахәла иаарԥшуп. Ауаԥы иҟазшьа аарԥшра, уи игәтыха, ибзиабареи

ицәымҩреи еснагьтәи темоуп ашәҟәыҵҩы изы. Аха иахьагьы инагӡаны дыҭцаам абзиабара «итҟәаны» иамоу Ауаҩы ихаҵа, избанзар, ари атема аамҭаки ҳәааки ирҭаӡо иҟам, уи Ауаҩы иԥсҭазааароуп.

Ацәгьаршҩы Иаго иеитцаҟәаҟәарала, амаалыкь иеиԥш, зыламыс цкьаз Дездемона цәгьаԥсышьа лоуеит. Изыхҟьазгьы лхатца Отелло ибзиабароуп – уи иахылҽиааит ахыбаара. Ромеои Цьулеттеи рыбзиабара акәзар, Аҽареи Абзиабареи ирсимволны иҟалеит. Дыҟам шәҟәыҵҩык уи атема иавсхьоу, избанзар, ауаҩытәыҵса иԥсҭазаараҽы зыбжа маӡоу, зыбжа аргамоу Абзиабара аҟара ацәанырра тцаулеи агәыхытҳытреи зцу даҽа гәтыхак ыҟаӡам. Убриазоуп ашәҟәыҵҩцәа рҩымҭакәа рҽы Абзиабара Аҽареи Ацкьареи ирыламысны аарԥшра изашьтоу. Аха иҳәатәуп араҟа ишыҟоу ҷыдарақәакгьы: аԥҳәызба лыбзиабара еснагь имаӡан, еснагь итцәахын. Арԥыс ибзиабара акәын еиҳа иаартыз. Убри аҟнытә, ашәҟәыҵҩцәа аԥыжәара арҭон арԥыс ицәанырреи игәыхытҳытреи, урҭ еиҳа иаартынгьы иаҳдырбон. Аԥҳәызба лакәзар, дыԥхашьаԥхатцо, дмаалыкьны, нцәахшаны даадырԥшуан. Араҟа иҟан имаӡа-аргамаз ацәанырра ссирӡа, ацәанырра тцаула, араҟа иҟан аромантика. Иаҳгәалаҳаршәап Абаҵаа Беслани Ахан ипацәа рҭыпҳа Ҳанифи рыбзиабара. Дарбан ԥсыуа ԥхьаҩу урҭ рыбзиабара ҷьашьахәы згәы амырхытҳытыц, згәы знамырхьыц урҭ ртрагедиа?! (Ус аӡәрыҟазар – уи дрыцҳауп!) Иара убас иаҳгәалаҳаршәап ҳажәлар иаԥыртцаз аԥҳәызба лхаҽсахьа ссир: «Мрада иԥхоз, мзада икаҷҷоз» Нарҭаа раҳәшьа затцәы Гәында ԥшӡа! Европатәи алитературатә хаҽсахьақәа – арпарцәа рцәыртцра зыбзоуроугьы аҭыпҳацәа блахкыгақәа роуп, урҭ роуп дара «мцәыжәҩас» ирымазгьы. Имаӡоу еиҳа игәырхытҳытгоуп. Аԥҳәызба лцәанырра цкьа амаӡа акәзар, уи лара лкульт ҟанатцо аҿынӡа дҳаранакуан. Убри ауп изхылҽиааз Роберт Биорнс еицырдыруа ицәаҳәақәакгьы (С. Маршак иеиҵагамҭоуп):

Сперва мужской был создан пол,
Потом, окончив школу,
Творец вселенный перешел
К прекраснейшему полу.

Абасала, абзиабара цәанырра ауаатәыѡса ишырзеиԥшугьы, еигәаԥхеибашьаз арԥызбеи аԥхәызбеи реизыҟазаашьеи рхымѡаԥгашьеи рҿы, атҵаси ақьабзи рныррала, амилат ҟазшьа рныԥшуеит. Аԥсуа ԥхәызбеи аԥсуа ҭацеи рыԥхашьаԥхатҵара дара еиҳагьы иарԥшҙон, еиҳагьы иҳаранакуан, ркульт ҟазҵозгьы убри акәын. Иаагап, Амҳара. Ари Аԥсуара иарҿиаз, иԥшьоу Абзиабареи аҭаацәа раԥҵареи ирсимволу культура дуҙҙоуп, уи романтикатә ханхьытцәцароуп, ахаҭа еихачаԥа ишгыламгьы. Аԥсуа иаартны иҳәомызт, аха абзиабара иԥшьоу акакәны дахәаԥшуан. Убартқәа ирыбзоураноуп аԥсуа ҭаацәара зыгәгәаз, аҿиарагьы ҭышәынтәаланы изыҟаз.

Аԥсуаа насыԥ дуны ирыԥхьаҙон рыхшара разҟыла реиқәшәара. Уи апроблема уажәеиԥш ахы иоушьҭны иҟазамызт, убри иабзоураны, ихьшәаны акәзаргьы, аҭаацәара ззаԥымтцоз дҟалаҙомызт. Насгьы аԥсуа иԥха аѡнра дахьцо зустцәоу идыруазар акәын, ҭацас иааиго лҭаацәагьы убас. Нас акәын урҭ рымѳа анаатуаз: зны еигәаԥхеибашьон, рыгәқәа еизцон – абасала ихацыркхон раԥхьаҟатәи рыбзиеибабара. «Абзиабара лашәуп» рҳәон ақәыԥшцәа рзы, аха Аԥсуара уи рылашәра ахы иоунажьҙомызт, алаԥш ахын. Убриазоуп абзиабара еснагь моральлагьы доуҳалагьы изыцкьаз, ѡ-ԥстазаарак реилатҵареи иԥшьоу ҭаацәарак аҧҵареи ракәын хырхартасгьы гәтакысгьы иамаз. Уи иԥшьоу усын! Убриазоуп арԥыс ԥхәызбак дигәаԥхар(!), ма аԥхәызба азәы ажәа лнитцар, уи абзиабарахь ииаасаанҙа рҭаацәа адырра зрырҭоз. Дааразаа имаҷын ани аби урҭ ргәаԥхеибашьара мап анацәыркуаз, иара усҟангьы, аҿар рхаҭа рыбзиабара «иарлашәааанҙа» акәын. Мап ацәыркуан: кыр инахаразаргьы, ажьрацәара ма аиҧара рыбжьазар. Иҟан аҭаацәа раҳатыр лаҟәны, ма рыжәла аныргәамԥхозгьы. Егьиабжьара, аԥшреи асахьеи рганахьала, арԥыс игәы иалнахызгьы, аԥхәызба илгәаԥхазгьы, шамахамзар азәгьы даԥырхагахаҙомызт. Ус шакәызгьы, арԥызбеи аԥхәызбеи реигәаԥхеибашьара аҳәаа ихытцны абзиабара ҭәгәа рыбжьалахьазар, ма «иарлашәхьазар», хыхь исҳәахьаз амзызқәа рыгәхьаа мкыкәа, ахышә дынкылпаны акәзаргьы дцон, азәгьы дизынкыломызт, «за-

претная любовь» ҳәа цынгылакгьы зыҟаломызт дара рзы, «давай уедем из Абхазии»-гьы рҳәаҙомызт, хышықәсагьы Аҧсуара иақәыҙбауа иҟутҵәуо итәаҙомызт. Усҟангьы лҭаацәа ҟәышрыла рхы мҩаҧыргон: уажәы ишыҟартцало еиҧш, атцаҟатәи ашә ала дышьҭны, аҧхьатәи ала идәылбгьыжәааны иҷҟьаса илышьҭалаҙомызт. Ргәы длырхьтцәкьазаргьы даҽеакала дахьдырхәуан: лашьцәа шықәсык, ҩышықәса, инеиҳангьы данырымбоз ыҟан. Уи хшыҩртцаган егьырҭ рзгьы. Убри аҟнытә даара имаҷын ус аныҟалалоз.

Ҳзыхцәажәо астатиаҷы иҟоуп «игәырҧшаагоу» ажәак: «сердцу не прикажешь!» Убри ауп абзиабара «зырлашәуагьы». Аха усгьы егьысгьы ҟамларц, раҧхьа ахшыҩ аус адыруан: арҧызба пҳәызбак дигәаҧхар, ишәон, изон, икапануан – ихшыҩ «ибзиоуп» аҳәар, нас акәын игәы анлызцоз. Иаҳҳәап, пҳәызба нцәахшак дибеит, иугәампҳо лакәҙам, аха дааиликаазар, дижьрацәароуп – диаҳәшьаҧҳауп! Иҟаз анеиликаа, игәгьы «иххәыцит», ицәаныррагьы «дамырлашәит». Аҧсуара ус акәын ишыҟаз! Абзиабара аамҭахгараҙам, уи уамырлашәуазароуп: ухшыҩи угәи еицырыҙбароуп инаунагҙоу унасыҧ. Аҭыхәтәан ачарауаа лахҷыхҙа «Аҭаца дааҙа-дыхьча даҳзаазышьҭыз ани аби ныҳәазааит!» анырҳәо, еиҧьу насыпс иҟоузеи! Уи иреиҳаҙоу гәыргьароуп! Даҽеакала ианыҟало, уи трагедиоуп ани аби рзгьы.

Ҳажәлар аибашьреи уи иацу агәаҟреи рхаргеит. Еиҳараҙак изқәыҷәгәаз, иагьызнырыз аҷар роуп. Азҩа зҙаз иан дагеит ҳәа, изаазарызеи, аморали аганахьала цьоукы-цьоукы аҷар иреиуоу рхымҩаҧгашьа ҳгәы ҳнархьуеит. Уи аибашьра акәгәышьоуп изыхҟьаз. Ҳаидахәыҵхәыҵланы ҳаидашшылара иаҷыдахаз, ҳабжьы ҩтганы лабжьажәагак ҳамҳәацт, мҩакы иқәҳамҵацт. Аҧсуара усгьы мчы амамкәа иҟаҳҵеит. Иахьа аҷар рхымҩаҧгашьаҷы ҳара ҳатцкыс аурыс телехәаҧшроуп изаазо, ҳаргьы уи ахьынтәааува Урыстәылеи Европеи инрықәыжьны хырқьиага ажәақәак ҳҳәалоит: «Иҟоутцари, ацивилизациоуп зегьы зхароу!» Европагьы даҽеакала иҟан, аха нас адунеитәи аибашьрақәа ҩба анырхырга ашьҭахь, рымч анақәымха акәхап, еиурыжьит, уажәы аҧҳәыс, аморали аганахьала, лхы дақәиҵуп,

ҽԥныҳәагьы лымазам, дразкыдангьы дынхазом ҳа ҳҟны еиԥш. Ҳажәларгьы аибашьрақәа рхыргахьан, аха урт рышьтахь ирласны ишьақәдыргылон Аԥсуара еибаркны измаз ахьзи ахьымзги. Уи акәалзы еиԥш иахьчон аҽар. Ахьзи ахьымгзи алагон атаацәеи аижәлантәқәеи рыла. Зыбжа шкәакәаз, зыбжа еиқәатцәаз асовет система аидеологцәа иаарылшоз зегьы ҟартцеит убартқәа азы ратаразы. Аԥсуара «ажәытә цәынхамынхақәа» иреиуан, уи ахатыпан хаҽра змамыз аинтернационализмра ҳадыргалон. Абасала, жәытәнатә аахыс ҳажәлар еидкыланы иаазгоз Аԥсуара 70–80 шықәса рыла иубар иузымдыруа ибжамҽамыртәит, аха аԥсы рзахымхит. Ажәа «Аԥсуара» аҳәара иаҟәытцхьан. Иахьа аидеологиа аҽынтәгьы амилат хьыпшымра аҽынтәгьы ахақәитра анҳау, уртқәа шьықәхаргыларoуп, Аԥсуара зыхьчоз ахьзи ахьымзги шьатас ирытаны. Уи ажәлар ршьа иалоуп, ашьақәгыларагьы уадаҩхазом, ари апроблема ҳәынтқарратә усны ианыҟала. Аибашьра ашьтахьтәи апроблемақәа рызбара ҳажәлар еидызкылоз убри ахьзи ахьымзги рыла иалагазтгьы, хускәа ртышәынтәалара даҽеакала иҟалон. Уи ҟамлеит, аха ажәлар ршьа иаламзи ахьзи ахьымзги, уии аибашьра иаҳзыннажьыз ацәаԥеыгареи анеиҽаҳа, атрагедиа ахылҽиаауа иалагеит: азәы иԥсы игәаҕьит, азәы иԥха, ма иаҳәшьа дигәаҕьит, мамзаргьы ихшара мап рцәикит. Даҽеаганкахьала: аԥсуа асабрада иҽатцаны аԥхәысеиба дирхәит, аибашьҩы иеишәаматәа ахьеиныз давымсит, игәыла икәытцара дталеит, арҩышьыга илеитцеит, арыжәтә дачычеит. Артқәа ҟалазомызт, хыхь ишысҳәаз еиԥш, ҳажәлар ртрадициа ҳақәныҟәар. Иахьа урт зегьы акьыпхь аҽы хрықәызбоит урыс бызшәала, зегьы неилагәаны ҳажәлар рцәа рхаххуеит, арахь упшыр, избан, изыхкьазеи, иабантәиаауеи ҳәа азәгьы дазтцаазом. Еитасҳәахуеит: Аԥсуатцас ахьзи ахьымзги рзакәан ала ахшара раазара ҳәынтқарратә усны иҟазар, усҟан уи аҩыза ҟалашьа амазамызт. Уи тоурыхла иԥышәаз, ҳажәлар рыхьз-рыпша шьтызхуаз милат ҟазшьан. Ус анакәха, ацәгьоурақәа иҟоу аҽар ракәзам изхароу – ҳара, урт ззымаазаз, ҳауп. Цабыргуп, иҟан аамта анаҳпырхагаз, аха иахьа…

Иахьа ауаажәларратә хеилакқәа шьаҽацыԥхьаҙа иҟоуп – узрылсуам, узрывсуам, арахь уԥшыр, аԥсуа даԥсыуаны дҟазтцаз Аԥсуара ахаҭа аиқәырхареи, аҙыргареи, уи азакәан ала аҽар рааҙареи ирызкны «Аԥсуара» ҳәа хьҙыс инаҭаны, ууажәларра хеилакык ыҟам. Еицлабны еиҿыркааyа апартиақәа рпрограммақәа рҿгьы машәыршәа Аԥсуара аҙбахә ҳәаҙам. Убартқәа зегьы рҿы Аԥсуара рныԥшуа, уи гәи гәатцәаси ирыманы иҟазар, шаҟа трагедиа еиԥҳарҟьарызеи, аха иабаҟоу!

Ҳаҭыр зқәу аредактор! Абартқәа зегьы зхысҳәааyа, шәгазеҭ аҽы ишьҭышәхуа апроблемақәа актуалра ирымоу ауп. Излауала, урҭ хәычы-хәычла «ҭаацәашәала» аицәажәарахь ииажәга: аԥсуа ихымԥаԥгашьа аԥсышәала ҳаналацәажәааyа, еиҳа рхы-ргәаҽы инеиуеит. Ҳаззеилымкааyа ҳаарҟәатцны, ҳаилызкааyа ираҳҳәалап. Ишәцәыуадаԥзар – ишәыцхраayа ҟалоит, зегьы ирыцкхоит аԥсышәала ихәыцуа авторцәа ҽарацәа радԥхьалара. Шәызлацәажәо апроблема еиԥш, уигьы ус дууп. Убри ауп анарха зоураны иҟоугьы. Аԥсуара иадҳәалам зегьы ааматалатәи усуп.

Уажәтәи ала, абриаҟароуп ишәасҳәааy.

Асалам ацҭаны

Никәала Ҳашыг.

Маи 15, 2001

P. S. Ари астатиа зныларaны иҟаз агазеҭ «Адам для Евы» уаҳа иахьрызҭмыжьыз иахҟьаны акьыԥхь амбацкәа иҟан, уажәоуп раԥхьаҙакәны иаыскьыԥхьуа.

АЗҬААРА ДУ

Жәларык ирхьааy апроблема цәыргоуп «Аԥсны» адаҟьақәа рҿы, аха уи цәыргоуп ирмарианы, «аимак-аиҿак» ахьҙзаргьы.

Ҳаԥхьап уи аидеиа хада.

«Аҙҕаб лқьиарала, лыбзиабарала аҷкәын игәра лгеит. Чарҳәара лзиуит. Диит ахәычы, длызкамыршәит лцәа-лжьы иалтцыз, илзырҳәо зегьы-зегьы чҳаны иааҙара далагеит,

аха абри аусԥшьаҽы илԥырхагоу рацәоуп. Зегь раԥхьаҙагьы – Аԥсуара, аламыс, ҳабз».

Абзиабара цқьеи агәрагареи ракәзаап урҭқәа зхылҿиааз. Ажәакала, урҭ зҿу иаҿызааит, амала, икарԥсауа рхәыцқәа ырҙтәым, урҭ рыла ҳдемографиатә проблема ҳаҙбароуп зҳәозгьы ҟалеит.

Избан ас еиԥш изыҟалаз? Изыҟалаз уи ауп, ҳара иахьа Аԥсуа ҳәынтқарра ҟаҳҭоит ххәеит, арахь аҳәынтқарратәи амилаҭтәи проблемақәа зыҙбаауа, ҳажәлар еидызкыло амилаҭ хшыԝ ҳамаҙам. Ҳахшыԝданы акәзам, мап, ахшыԝ анакәха, амыцхәгьы ҳамоуп, Аԥсны иамкыз шаҟа уҭаху анҭытцгьы иҟоуп. Ипроблеманы иаҳзыҟалаз урҭ зегьы еидызкыло амилаҭ хшыԝтра ахьҳамам ауп. Уи шыҟатцатәу атцыхәтәан исҳәарц стахуп. Иарбан проблемазаалак раԥхьа иргыланы итҭцаатәуп ажәлар рҭоурыхи, ртрадициеи, рԥсихологиеи ирыдкыланы, нас ауп алкаа аныҟатцатәу. Аҭоурых ҳагәыламлакәа иаҳгәалаҳаршәап ҳазхаану аамҭа.

Ҳажәлар рҿы еснагь иҟан аҿиара. 1940 шықәсазы ашкол стәалеит, исгәалашәоит, актәи акласс аҿы 33-ԝык атцаԝцәа ҳтәан. Усҟан Хәаԥ 120 ҭзы нхон. Иахьа 140 ҭзы ыҟоуп, актәи акласс аҿы 7-ԝык роуп итәоу. Угәы узырхьша афакт: 20 шықәса инадыркны 40 ирҭысхьоу налатцаны 68-ԝык арԥарацәа аҭаацәара иаламлаҙацт, аҭыԥҳацәа аламтцакәа. Аброуп апроблема ахьыҟоу – ари аԥсуаа зегьы ҳзы ипроблемоуп. Ус иҟазамызт, иахьа иҟалеи. Избан ас изыҟалаз, насгьы рҿеишьас иамоузеи?

Аԥсуа арԥыс иԝызак даашьҭыхны, иҿыжәлан ԥҳәысҳәара ианцозтәи атцас аамҭа иаражәит. Ус зегь зымчу Аамҭа заҟа тцас аражәхьоузеи! Уажәы арԥызбеи аԥҳәызбеи адәахьы еибабо, еиқәшәо, қьаҕьариада еицәажәо иалагеит. Уи бзиан, угәы иахәартә иҟан, аха уажәраанҙа рҭаацәа рылаԥш рхын, уажәы зегь рыла ахақәитра анроу, имԝахкьоз рацәаԝхеит, ҳәара аҭахума, атәымуаа иҳалаҳаз рныррала. Ус иҟоуп ақәыԥшра: еснагь урҭ ахылаԥшра рҭахуп, рымԝахкьарагьы мариоуп.

Сталин ихаан анхаԝыжәлар тәцәан: аҿқәа апаспорт рыман, анхаԝы имаҙамызт – ақыҭа далтцны дымцарц азы.

Аԥсуаа ракәзар, ақалақьқәа ирыладыргыломызт. Уи злабзиазгьы ыҟан: ақытаҽы иҟан атыԥхацәагьы арԥарцәагьы, ажәлар ртрадициа иныкәныҟәаны урҭ еибабон, еигәаԥхеибашьон, рыԥсҭазаара еилартон.

Амчра шрымац ирыман Ахьзи Ахьымзги – уи Аԥсуара иарҿиаз моральтә кодексын. Уи акодекс зегьы рыламыс ахьчон, зегьы ирхылаԥшуан. Убри Аԥсуара иарҿиаз аамсҭашәаратә мораль иабзоураны аҽар рахьтә ҟьалаԥалак, шамахамзар, дыҟамызт, атыԥхацәа хҳәаапхәаа рымамызт. Убартқәа ирыбзоураны урҭ ианраамҭаз атаацәара иалалон, аҿиарагьы ыҟан, уажә ҳазлацәажәо еиԥш, иҟаз ацәаԥҿыгагьы ыҟамызт, ҟалашьагьы амамызт, зегьы хьчан, ихылаԥшыдаз азәгьы дыҟамызт. Ҳәара атахума, аԥсҭазаара хьамҭан, аколнхарақәа бгаԥтцәаган, аха ажәлар урҭ зегьы ирытцгәаны, рыламысгьы рыхьчон, рыхшарагьы рааҙон, ргәахәтәы иахьыргзон, аҿиарагьы ыҟан. Урҭқәа зегьы ажәлар ирыԥсҭазааран, рыгәгьы тнагон.

Сталин ишьтахь ажәлар аԥсеивгара анроу хәычы-хәычла рыԥсҭазаара еиҕьхо иалагеит. Раԥхьа иргыланы анхацәа апаспорт аиура азин рырҭеит, еиҳараҙак аҽар атцарахьы ицоз – урҭ уажәы атцарадыррахьгьы рымԥакәа аартын. Убри аԥсеивгара иҟалаз рхы иархәаны ақытауаа рыхшара атцара зыстцозгьы, иззымтцозгьы ақалақь ахь идырхеит: акы, урҭ ақалақь ԥсҭазаара иазгәышьуан, иҟан уи акульт; ԥба, ақытаҽы иаанхар аплан рықәыртцон. Абасала, аҽар иахьеи-уахеи зылаԥш рхыз анацәеи абацәеи «рышәшьыра» иныцытцын, ақалақь ԥсҭазаара иналагылеит. Араҟа Аԥсуара абаҟаз, ақалақь пылыпалуа итәын ҳахьзи– ҳахьымзги ззымдыруаз, издырырцгьы зтахымыз аҟьалаԥалақәа рыла. Ақалақь ахь инеиз ҳҽар ԥ-гәыԥкны иушар ауеит: ааҙара бзиа змаз, атцарадырра иазгәышьуаз аҽари, иԥсыҿаны ашкол иалгаз (усгьы уаԥ дахадырхаҙомызт) ақалақь аҽы ртцара иацыртцартә адырра змамыз аҽари рыла. Абарт атцыхәтәантәиқәа еиҳа ишәартан, еиҳараҙак ихраазрарауа ақалақь иаланагалоз азгабцәа рзы. Урҭ изыццалак ақалақь аҽы иаанхар акәын иртахыз. Уи иазыҟатцангьы иааҙан. Аԥнгьы адәынгьы ираҳауаз акакәын: «Ҳара милат еилаҳ-

хуам, ҳара аҙә ҳауп!» Абас политикала «иааҙаз» аҭыпҳацәа рзы уажәы ишәарҭан: хаҭа изцоз реиҳа иржьоз еиҳан. Абасала, абылра иацәшәаны аҙыршы иҭапалаз иеиԥшхаз рацәаѡхеит. Уи разҟыдаран дара рзы, ихьымзҭын рҭаацәа рзы, ҳгенофонд азгьы ицәыз дуун.

Аҭаацәа ракәзар, ахьзи ахьмызҭи ирызхәыцуаз шыҟаз еиԥш, иҟан аплан рыцәшәар аҵкыс агыруак идәкьан аҿы маҭуѡыс иҟазар еиҧазшьозгьы. Насгьы Аԥсуара иалааҙаз урҭ анхацәа, ақыҭа ламыс еиԥш, ақалақьгьы ыҟаз цьыршьон, урҭ рыхшара хәымгарак иацәшәап ҳәа рхаҿы иааргаргьы рҭахымызт. Рыгәра ргон, ирыцәгәыҷуан. Аха нас урҭ рахьтә згәыҧра башахаз ҟало иалагеит. Ан лыла еилкаахеит рыпҳа дзыцәшәаз. «Дызустада иаҳҳыччаз, дзыжәлада?» – дагьԥсымкәа, дагьбзамкәа аб иҿы ааихыпхьеит. «Дтәым милаҭуп», – аҭак иаҳауеит. Даԥсыуазар иҟаитцашаз имдыруеи, аха уажәшьҭа ухьзи ухьымзҭи ззымдыруа уишьҭал, дыԥшаа! Ажәакала, уаҟа рыҿдырпсит, рхы рыкәаҿеит, идраргамар – ахьымзҭ, арахь рхы здыршьыло дрыздыруам. Абри ахьымзҭ аҭәахра вирусны Аԥсуара ацәеижь иалалеит. Рызҭаб аҭара лҭа илымҭа дзыраазоз ѡнаҭак ныҟәылгарц, дыҿиарц, ауацәа ҽыцқәа рызлырҳарц акәын. Рҿымҭрала урҭ рҭыхәтәа ԥыртцәеит. Ас еиԥш иҟаз ахьымзҭ акәым, аҙҭаб аҿа лырҳәаны мап лцәикыргьы, хьымзҭын, «сашьцәа, шәабаҟоу, ари ауаѡ дысхыччеит!» лҳәон. Уажәы ларгьы дҿаҳахеит, избанзар, абаагәара еиԥш, лыламыс зыхьчоз Аԥсуара араҟа имчыдахеит. «Аԥсуа ԥҳәызба лхы пату ақәылҭоит» ҳәа ахьз-аԥша лыман. Уи зыбзоураз ааҙареи ахьчареи рнаѡсгьы, аҙҭаб леиԥштцәҟьа ачкәынгьы ихы пату ақәитцон: дацәшәон ахьзи ахьымзҭи, дацәшәон аҭакпхыцәра, избанзар, ахәымгара цәахышьа амаҙамызт, арԥыс зҭабк дихнаҳәаар дамыҭаны инхалон. Абасала, аԥсуараҿы уи апроблема зban – иҟан ахьзи ахьымзҭи, иҟан ааҙара, иҟан ахьчара, иҟан аҭакпхыцәра.

Аԥсабара еибаркуп гармониала, зегьы аамҭак-аамҭак рымоуп: ашәыр ианаамҭоу иҟалоит, аха нап адкыланы иуааҙароуп, аҿы ианаамҭоу акәадыр ақәыртцоит, ацә – ауҭә. Дасу ианраамҭоу ианумбжьа, нас иузыбжьаҙом. Ауаѡы аԥ-

сабара дахәҭакуп, уи азакәан даҭанакуеит, уигьы дуааҙароуп, дубжьароуп. Аҟәыпш ихы дноуужьыр – дҭаурхоит: «ижәҩа данкны» иарҧысра (лҭыпҳара) дахыжьны аҧстазаара далаургылаанҙа улаҧш ихызароуп. Аҧсуаҭас убас акәын ишырааҙоз аамҭа аныцәгьазгьы, ианбзиазгьы. Иахьа аҽар рыхьчара ахаҭыпан Аҧсуара «аревизиа» азаауеит. Иазызуада? Аҳәса. Ахацәа абаҟоу? Урҭ рыбжьы рымхуп, рыхшара амҩа иқәызҭо рыҳәсақәа роуп. Алагертә социализм акәзаарын ҳаиқәырханы ҳаазгоз!

Иахьа ҳәынҭқарратә контроль змам аҭараиурҭақәа рыла Аҧсны ҳарҭәит. Аҧсуаа зегьы аҭара иҭоуп, изҭоғьы иззымҭоғьы адиплом роуеит, арахь аҙәгьы ақытахь дцаҙом. Уахьнеилак кабинетцыпхьаҙа аҙғабцәа еипхыҟәҟәа итәоуп, акаҳуа ыжәуа, ма акомпиутер рхы адкыланы. Ачкәынцәа иҭахаз рацәаҩгәышьоуп, имҩахҟьаз маҷҩым, усдаҳәысда ақалақь иалоу ҟалеит, реиҳараҩык ақытаҽы иаанхеит. Урҭ рыҩны-рыдәны кажьны ҷьаргьы изцом, арахь аҙғабцәа ақытахь хатца ицар рҭахым. Шаҟа ибзианы илхәаазеи арҭаҩы Р. Амҷпҳа: «Анасып ҽытуа амҩаду ианым. Уи знык ауп ауаҩы ианиҧыло». Анаҩс ирабжьалгоит: «Илзылпхаз Абаҭаа Беслан иакәымкәа Қдыжә иакәзаргьы, лара лыҽелырманшәалар, Қдыжәгьы Беслан диеицәамкәа дҟалоит». Шаҟа иҭабыргәузеи! Уи иагьараан иаабахьеит. «Ауаҩы дынзырхауагьы дыхзыртцәогьы апхәыс лоуп», рҳәон. «О, уи дызгаз абыста ифеит!» рҳәон.

Адемографиа аҙбахә анаҳҳәо ари апроблемагьы ҳазхәыцроуп. Анкьа аколнхара ҳҳәеит, аплан ҳҳәеит, аха иахьа иҟалеи? Ажәакала, аҭараиурҭақәеи, акадр разыҟаҭареи, амиграциеи, ақытеи, ақалақьи рпроблемақәа ҭҵааны, аҳәынҭқарратә хылаҧшра рмоукәа адемографиа азҵаара аҙбара уадаҩуп. Ҳқытақәагьы ахҵәара иаҽуп.

Сазаатгылар стахуп ҳазлацәажәо апроблема зхылҽиааз даҽа моментк.

Арҧызбеи аҧхәызбеи аргама еиқәшәо ианалага, рхы шҧамҩаҧыргоз усҟан? Убасҟантәи абиҧара еиҳараҙак рыбзиабара ламысла ихьчан: хылаҧшҩы дрымаҙамызт, рхы иакәиҭын, аха доуҳала рабацәеи ранацәеи ирзааигәан,

аҭаацәара аԥҵара иԥшьоу усны иахәаԥшуан, рыбзиабара акәзар, романтикатә цәаныррaны иаанхон рыԥсҭазаара еилартцааназа. Ус иааҙан! Изааҙаз Аԥсуареи аԥсуа ламыси ракәын! Арԥыс ихы-игәы лызцаны иалихыз аԥҳәызба лзы ламысдарак ихы ишпаҭәеишьоз! Усҟан уи аԥсуа ԥҳәызба лыбзиабара даԥсаҙамызт!

Исгәалашәоит абри аѳыза ахҭыс. (Заа аҭамзаара шьҭасҵоит маҷк иаартны сахьцәажәо). Еигәаԥхеибашьаз ѳыцьа шеицныҟәоз, арԥыс аԥҳәызба дгәыдикылеит. Лара лҿылмырххаҙеит. Уи аҵыхәтәантәи реиҷәшәара акәын: «Сара сеиԥш иагаѳы бгәыдыркылахьеит!» игәахәын, иҿааникылеит. Иҟалап лара ус иҟоу дреиуамзар, аха аԥсуа ԥҳәызба лԥагьара анлыдимбала, арԥыс игәы брит, ихылпа аҵыс ҭыпрааит. Ус дыҟан аԥсуа рԥыс.

Аԥсуа ԥҳәызбагьы лҟазшьа абас акәын ишыҟаз: ажәа лныҙҵаз ибзиабара дыхнахны, аромантикатә гәалаҟара шлымоу арԥыс дгәыдикыларц иҿыназикыр, зҭыԥхара иазԥагьоу аԥҳәызба лхы хьмызгылшьон: «Сышԥауԥхьаҙеи сара? Уца ус игәыдукылахьоу рахь!» Арԥыс ихымѳаԥгашьала деилылкаауан абзиабара иашаҵәкьа шиламыз. Абас дыҟан аԥсуа ԥҳәызбагьы! Аԥсуа ҵас ааҙара абас акәын ишыҟаз.

Ааҙара иахәҵакуп аԥҳәызба лҿеилаҳәашьа, адәахьтәи лыҿырбашьа. Ари проблема дууп, еиуеиԥшым агәаанагарақәагьы ыҟоуп, убри аҟнытә иахәҵаны исыԥхьаҙоит уигьы азаатгылара. Убри аҟнытә аҭыԥҳацәа хәычқәа рҽаԥхьа еиҵах заа аҭамзаара шьҭасҵоит, амода аҭоурых инадҳәаланы зҳәара цәгьоу хшыѳҵакқәак иаартны иахьысҳә азы. Аха исымҳәаргьы сыламыс саҟаҟоит, азѳа зҙаз сиеиԥшны схы сыԥхьаҙоит.

Амода иаци иахьеи ицәыртцыз акакәзам, уи ижәытәзатәиу, иҿырбаганы, ирԥшҙаганы иҟаз культуроуп, еиҳараҙак аҳәса рзы. Уи ус шакәу шаҳатра руеит археологиатә ԥшаахқәа. Еиҳараҙак урҵ ныҟәызгоз аҳәса ракәын, аҵарауаагьы уи ала ишьақәдыргылон уи аԥшаах культурас изҵазкуаз. Еиқәхаз урҵ роуп, ацәѳыча зеиқәхомызт, аха иҟан уи амодагьы. Иаҳгәалаҳаршәап аҭоурыхтә киносахьақәеи

асахьатыхыԥцәа рапҵамҭақәеи. Урҭ рҽы еиҳа еилыхха иубоит усҟан ауаа иршәыз-ирхаз, рҽеилаҳәашьа. Урҭ зегьы модан, еиҳараҙак амалуаа ракәын ус аҽеилаҳәара зылшоз. Ус иааҭагылеит акапиталисттә система – зегь анырҭиуа, зегь анырхәҳауа – иахьа ҳазҭагылоу! Асоциализм аан моральк ыҟан, уажәы ԥароуп, хәаахәҭроуп моральс иҟоу. Амодагьы бизнесуп: амаҭәа – тауаруп, атауар – ԥароуп, уи амԥа иқәызтцо аџьармыкьоуп. Ацәацәԥыча апроблема ҭызтцааура ацентрқәа ыҟоуп, урҭ идырҽиауеит аамҭеи асезони ирыкәшәо амода ҽыц, аҳәсеи, ахацәеи, ахәычқәеи уҳәа ирызкны. Урҭ зегьы цәанаалоуп, гьама бзиала иҙаху цәԥычоуп. Аџьармыкьатә еизыҟазаашьа азакәан ала, амода ҽыц шаҟа аестетикатә гьама ҳараку аҟара изыхәҳауагьы рацәоуп, иҟанатцо ахашәалахәгьы ҳаракуп. Ус иҟоу амода ажәларқәа зегьы ирзеиԥшуп, еилаҳангьы ирхәҳауеит.

Аха иҟахуп даҽеа «модак», уи аҳәса ласҟәа ирызкны иҙаху, игьамадоу, ажәлар рҽы заҳатыр лаҟәу. Уи зшәызтцо ишгьамадоу рдыруеит, аха итәаны ирымбаз дгыланы иҽшдирбоз еиԥш, урҭ рԥызцәа ирылыркаарц азоуп уи аԥыза ршәыртцо изалагаз. Аха гаҙарас иҟалаз, ибзиатцәкьоу ҷьшьа урҭ ирҽыԥшуагьы рацәаԥхеит. «Амодагьы», ачымазара еиԥш, иҽкуп. Араҟагьы аџьармыкьа аус ауит: игьамадазаргьы, естетикатә хаарак атцамзаргьы, иара зыхәҳауа рацәоуп, арахь харцьь дукгьы аҭахҙам, иааинырсланы иуҙахуа акоуп, зхы аԥша ҭоу рзы уи «модоуп», насгьы аҳәитцәҳәа аԥара аанашьҭуеит!

Аԥсны уи амода гәаранагалеит аԥстазаара акыр ианеиҧьха 60-тәи ашықәсҟәа рзы, игәаразгалазгьы «ԥсшьара» ҳәа иаауаз аҳәса роуп.

Ҳажәлар шԥазыҟаз уи «амода»? Аброуп амаҙа ахьаасыртуа! Ҳажәлар ус ҙееилазҳәоз «атцыхәаршәшәаԥцәа» ҳәа рзырҳәеит. 60–70 процент рцәеижь аапшуа, ирпхашьагаха, иҟьантазҙа акәын ишыҟаз. Уи хьарԥшган арԥарцәа рзы. Урҭ рыгәгьы иамеижьеит, еицырпсса ирышьҭаланы рҽынархеит. Мап, иршәугьы даргьы ссирқәоуп ҳәа акәзамызт, ҳәса ласҟәак раҳасаб ала акәын ишрыхәапшуаз, ус акәын егьшыҟаз. Урҭ ҳарԥарцәа шаҟаԥы мԥахырҟьаз здыруа-

да! Усҟан араҟа ҳазҭабцәа ԥхашьаԥхатцо инаԥшы-ааԥшуан: иҟоу рбагәышьон, аха агьрымчымызт. «Урҭ абжьысцәа шәызрышьҭоузеи ҳара ара ҳшыҟоу!» ҳәа ргәы итырҳәааууан, аха иаартны ирызҳәомызт, иаԥсыуаамзи, иԥхашьон… Арахь анацәеи абацәеи аѡны иԥшуп ҳахшара ҳанбадыргәыргьо ҳәа. Абасала, ҳажәлар рҽиара иацызҭаша, Аԥсуара атәѡаншьап зырҳәҳәашаз ҳарԥарцәеи ҳҭыпхацәеи еиҟәыҭхахо иалагеит. Ирацәаѡхеит арԥарцәа аҟәараҽы ирбаз «амода» ҳәсақәа ирхьыԥшыз: шьоукы уахь ирыцны ицеит, урҭ ирыхҟьаны абахҭа шаҟаѡы ҭашәада?! Ақалақь иалахаз ракәзар, атаацәара аԥҵара иазхәыцҳомызт. Уи зыхҟьаз Аԥсуара аԥсыҽхара акәын.

Згәыгра башаханы инаԥшы-ааԥшуа инхаз ҳазҳабцәа рахьтә имаҷѡым мрагыларахь зхы зырхаз. Уи зхы иатәамшьакәа ус иаанхазгьы ҟалеит. Араҟа аполитикцәагьы аус руит, аԥсуааи ақырҵқәеи усгьы аамҭа-аамҭала иааиҽаххлон. XIX ашәышықәсатәи аполитик Месхи иҳәахьан: «Аԥсуаа ҕацәас иумазар атцкыс, уацәас иумазар еиҕуп» ҳәа. Убри иабжьгара днықәныҟәаны агырқәа Аԥсны ԥызас ирымаз Д. Гогохьиа иуааҿәлар иаартны иреиҳәеит: «Аԥсуааи ҳареи жьрацәарала ҳаилахәхар, еимак-еиҽак ҳауҳом, ус анакәха, рыҳабцәа ҭацацәас ижәга». Ҳазгода ҳәа иԥшызгьы рацәан. Урҭ иахьа заҟаѡы Қырҵтәыла иԥсаҟьаны иалаԥсоу здыруада! Урҭ рахьтә имаҷҳамызт зыхшара ҳабашьуазгьы.

Абасала, Аԥсуара аԥсыҽхара иахҟьаны анахьгьы арахьгьы «мҳаҵьырран» иҟаз. Аидеологиа азин ҳнаҭомызт уи апроцесс аҽагылара. Уи азин змаз анацәеи абацәеи ракәзар, урҭгьы «идеологцәан», «зегь ҳара ҳауми, ҳара уаѡ деилаххуам» ҳәа «аинтернационализм» ала рыхшара «рааҳон». Ус иҟан аофициалтә политика. Убасҟан ауп ианалагаз ҳдемографиа ашьақәҟьара: еиԥҟьеит арԥарцәеи аҭыпхацәеи рыбжьара абаланс. Ус ишааи-шааиуаз аҽар Аԥсуара ианацәхдырҟьа, аҳәса ласқәа «рмода» итцоуроу модаҭәкьоуп ҳәа иԥхьаҳаны, ҳазҳабцәагьы ишьҭырхуа иалагеит. Анацәа рыцхыраареи абацәа рҽымтреи рыла! Аибашьра ашьтахь ари ҽкхеит. Ари аҽкы ҭысит нкылашьак амамкәа. Иаххәап атцабырг аартны «испанкахеит» ҳара ҳҽы. Аԥсуара еибар-

кны измаз ахьзи ахьымзԥи абыржәы еиԥш имчыданы, ицәаԥеыганы иҟамлацт. Аҽар акгьы рхаразам! Иҟалаз уи ауп: азԥабцәеи урҭ ранацәа «агәыԥшқацәеи» ари «амода» иссиру ԥьшьа ишьҭырхит, аха инатԥшьны иаҳҳәап, арԥарцәа ргәааанагара рымԥсахзеит: дара рзы уи «амода» хьарԥшгоуп, ус еилаҳәоу зегьы азԥабцәа ласқәоуп. Абри ауп атрагедиа зхылҿиаауагьы. Аха уи милаҭ хшыѡла иҭԥаамкәа иҟоуп иахьагьы. Ажәакала, иахьа уи «амода» еилыргашьа амамкәа зегьы еиԥшны иҟанаҭеит: аҭыпҳацәа ссирқәагьы, зхы аԥша ҭоу, имѡахҟьахьоу аласқәагьы. Абри иазхәыцыр сҭахуп аҭаацәа, артԥаѡцәа, аҭарауаа, аҽар рлахьынтԥа зхьаау ауаа ҟәышқәа.

Ауаѡы аԥхьа ублаҽы дызлааиуа иеилаҳәашьа алоуп!

– Иалухуада, зегь еиԥшуп, – рҳәоит арԥарцәа шьахәқәа.

– «Шьыри, ари ҭацас дсымандаз!» ҳәа уаазеилаҳаша аҙә дубом!» – рҳәоит анацәеи абацәеи, рыгәқәа хьаауа.

– Аҧкәынцәа баша гәыбԥан раҳҭоит! – зҳәогьы рацәаѡуп. Абасала, ацәгьеи абзиеи реиѡдыраара уадаѡны иҟанаҭеит уи «амода». Упхашьаны узрыхәамԥшуа еилаҳәоугьы иршәу иҭоуроу ԥьшьа иалаҿырбоит.

Иаамҭоуп уажәшьҭа иԥшзоу, ихаау, иблахкыгоу, ҳмораль иақәшәо ҳхатәы мода аҽар рзгьы, ахбыцқәа рзгьы аԥҭара! Уи ҳалшоит иахьа ҳара.

Абарҭқәа ҭымҭааҙакәа зегьы Апсуара иақәрыжьуеит. Уи чарҳәароуп! Ус сҳәеит ҳәа, гәыбԥангьы раҳҭарым урҭ: иҭынхадахаз асаби данырба, ҳәсақәамзи, ргәы ԥшааит. Урҭ ирыздырҙом зегь зықәрыжьуа Апсуара ари апроблема ишазыҟаз. Уажәы еиԥш имилаҭ цәаԥеыганы иҟамызт, асеиԥш даара имаҷын. Усҟан ахәыҷы ааҙара дрышьтуан зынҙаск ирмаҙаҙаны: дызхылҵыз ирыздыруамызт рхәыҷы дзааҙоз, дзааҙозгьы ирыздыруамызт ахәыҷы дызтәыз. Уигьы акәым, ахәыҷы ихаҭагьы издыруамызт иҭоурых. Аҙәы ираргамар – ажәлар лахь ирҭон, иқәызбон. Абасала, ииаҙаз ахәыҷы ианизҳалак аҙәгьы ҿыԥныхәа иитомызт. Ус анакәха, уи ауаа зегьы шыҟоу дыҟан, иԥсҭазаара ҿаҟәаны даанхомызт. Ус акәымкәа, аѡны дыштәаз, абыда, ахәыҷы длыхшар – уи хьымзԥын. Нас хьымзԥыла ииз ахәыҷы иан дла-

аҙозар илахьынтца зеиԥшрахози?! Уан дзакәу рҳәо, уаб дызустада ҳәа дцәылырхуа… Уи аҟәыш иҳәарым, аха узмыхәо ахәыҷқәа роуп. Ари ҳмилат ԥсихологиа иатцанакуам – уи рдыруеит ахәыҷқәагьы. Абри аѳыза ахтыс салаԥшхьеит. Ԥшьба-хәба шықәса зхытцуаз ахәыҷқәа шеихәмаруаз ргәы ааизынхан, аҙгаб хәыҷы лѳыза аҷкәын игәы далыргарц: «Недоноска, недоноска! Семимесиачник, семимесиачник!» лҳәан, лхаԥыц хәыҷқәа еихарҙәгәа, инаигәыдылтцеит. Ауаа зегьы еиԥшны иируеит, урт раазаралоуп рыуаѳра шышьақәгыло. Аԥсуара зырҿиаз ҳажәлар ари дааразаа ибзианы ирдыруан. Рыцхарас иҟалаз иахьа уи ззеилымкааува рацәаѳхеит, убриазоуп Аԥсуара «изахәлаԥьаԥьуагьы». Аԥсуара иарҿиаз аетикатә культура адунеитәи ацивилизациа дуқәа идырҿиаз акультурақәа ирываҟәыло акакәны иҟоуп, ҳхата уи ҭцааны, еилкааны иҳамам акәымзар.

Атцыхәтәаны, хыхь исҳәаз хыркәшо, ажәалагалак аҳасаб ала, иҟастцарц стахуп:

АЛКАА

Ҳара, аԥсуаа, аҳәынтқарра анҳамазгьы, ианҳамамызгьы, жәытәнатә аахыс ажәлар рыѳнутҟа еибаркны измаз Аԥсуара акәын: ртцас, рԥьабз, рхымѳаԥгашьа, еиланхоз ауаа реизыҟазаашьа, урт рыхьҙ, рыхьымзг уҳәа зегьы-зегьы Аԥсуара акәын ирхылаԥшуаз, ртып иқәызтцоз. Хыхь ишысҳәаз еиԥш, уи ҳажәлар зқьышықәсала идырҿиаз етикатә культуран. Ҳажәлар аибашьрақәагьы, агәаҟрақәагьы рхыргахьан, рыпстазаара уажәатцкыс кыр еицәахахьан, аха иахьа еиԥш агәынамзарагьы, агәкаҳарагьы рыманы иҟамлазацт. Избан, 2500 шықәса ҳажәлар ззықәпоз ахьыпшымра анҳау ҳгәы зкаҳазеи?! Араҟа ирацәоуп амзызқәа, аха Аԥсуара еибга-еизѳыда иҟаз; мамзаргьы уи аитарҿиара нап аҳаркыр, агәра ганы сыҟоуп, зегьы ртыпқәа рҿы ишаргыло. Убри ахьҳалымшаз иахьа дааразаа иаҳныпшны ҳаҟоуп. Иахьа акәты зҕьычуа дҟалеит, аԥсы дзырхәуа дҟалеит, аҙгаб аѳны дыштәоу ахшара длоуа далагеит. Артқәа иреиҳау хьымзгыс

иҟоузеи аԥсуа изы! Аҽар еснагь иҟан, аха Аԥсуара иабзоураны урҭ ххәаапҳәаа рымаӡамкәа ҳажәлар ирытцагылан: урҭ рыԥсҭазаара еилартцон, иҿиауан, ахьымзҭ иацәыхьчан. Зегь ҳаибаркны ҳазмаз Аԥсуара акәын. Иахьа убри акультура ду ҳазыхынҳәны ҳажәлар еиқәҳархароуп. Иаҳҳәап иаартны: «ашықәс еиқәатцәаҟәа» ратцкыс еицәаны иахьа ашәарҭа баапс ҳҭагылоуп – ҳажәлар, ганкахьала, моральла акаҳара иаҽуп, егьи аганахьала, адеградациа ахықә ҳақәгылоуп.

Акультура ажәларқәа иаԥыртцоит, урҭ иреиҕьу ауп иҳадаҳкылаша – уи прогрессуп, аха ҳара иреиҕьыз нкажьны иреицәаз ҳадаҳкыло ҳалагеит – уи регрессуп. Убри ауп иахьатәи ҳҭагылазаашьаҽы ҳкылызгаз. Ари зымбо аӡы иаго диҩызоуп, уи ҳәҳәабжьы иаҳаӡом. Иахьа убраанӡа ҳнеины ҳаҟоуп, аетикатә культура дуззда зырҿиаз Аԥсуара рԥышә иныкәтцаны: «Уи уажәшьҭа егьалтцуам, ацивилизациа нкылашьа амаӡам» рҳәоит. Урҭ ҳажәлар ираҕоуп! Гәаҕла акәым, реилымкаарала.

Иахьа шәкы инеиҳаны ауаажәларратә хеидкылақәа ҭаҩуп Аиустициа аминистррақы. Аха урҭ рахьтә Аԥсуара аӡәгьы игәаламшәац, рпрограммақәа рҿы ҳҭоурых атәы аӡәгьы игәаламшәац, иахьа ртагылазаашьа зеиԥшроу анализгьы ҟаҵам, иара убас хеиқәырхашьас иҳамоугьы ҳәам. Изаҳтахи ус иҟоу апартиақәеи ахеидкылақәеи?! Иаамҭоуп уажәшьҭа, урҭ аӡәгьы ҳаизымԥшыкәа, ҳажәлар ԥсыс ирхоу, ламысс ирымоу, «Аԥсуара» ахьзҵаны ахеидкыла аиҿкаара. Уи аполитика иадҳәалам, зхы иақәиҭу, ихьыԥшым ауаажәларратә хеидкыланы иҟаларoуп. Абыргцәа рхеидкыла аиԥш акәымкәа, уи астатус иҵегьы иҳарактәуп. Даҽеакала иаҳҳәозар, «Аԥсуара» зегьы ҳаидызкыло милат хшыҩны иҟаларoуп. Уи дахагыларoуп аиҿкааратә ус аҿы, ҳмилат қьабз-ҵас рҿы аԥышәа змоу, ажәлар еицырдыруа ауаҩы. Ус иҟоу ахатәрақәа ҳамоуп ҳара аӡәымкәа-ҩыцьамкәа. Уигьы иазмырхакәа, ҳатыр змоу хантәаҩык иаҳасабала «Аԥсуара» дахагыларoуп Аԥсны Аҳәынҭқарра Ахада. Жәлары зегьы ирзеиԥшу проблемак ианалацәажәо иара ихантәаҩрала имҩаԥысуазароуп. Ус иҟан XIX ашәышықәсазы: ачарҳәареи амаҳагьареи реиԥш иҟаз аус ианалацәажәоз Аԥсны

аҳ ихантәаҩрала имҩаԥысуан. Абасала, ауааҿлаҿрратә хеилак «Аԥсуара» ҳажәлар ргәацаԥха акәны, урҭ ргәеисра зныруа милаҭ хшыҩны иҟалароуп. Уи ҳалшоит ҳара! Уи хеиқәырхаганы иҟалароуп! Иахьа уи ада ԥсыхәа ҳамаҵам. Иаҳгәалаҳаршәап адунеитә ԥышәа. Адунеи зырхыцхыцуаз Римтәи аимпериа дуззаҳзырбгалаз азхарафареи моральла акаҳареи роуп. Уажәшьҭа ҳаатгыланы ҳҳы ҳазхәыцпи: убарҭ рымҩа акәзами ҳазну иахьа?! Ари ажәлар ирдыруазароуп, убри аҽеацәыхьчароуп «Аԥсуара» хыԥкәкыс иаиураны иҟоугьы.

АИЖӘЛАНТӘҚӘА РХЕИДКЫЛА

Хышықәса ирықәуп, ҳаԥсадгьыл ахьыԥшымразы аибашьраҽы аиааира ганы, Аԥсны зхы иақәиҭу ҳәынҭқарраны иҟоужьҭеи. Аибашьра зхызгаз ҳажәлар ацхыраара рыҭара ацынхәрас, аблокада шаҳзырузгьы, Аԥсны аполитикатәи аекономикатәи ҭышәныртәаларазы иҟаҵоу даара ирацәоуп.

Ус шакәугьы, ҳаҩнутҟатәи ҳапроблемақәа шыуадаҩыц иаанхоит. Урҭ ирыцкуп ақәыларақәеи, арҳәрақәеи, агьычрақәеи, нас урҭ ирхылҿиааува ауаҩшьрақәеи. Уи зыхҟьаз иаххаагаз аибашьра амацара акәзам, уи ахҟьеит ҳ-Аԥсуара зҭагылоу ауадаҩра. Ҳара, аԥсуаа, жәытәнатә аахыс, аҳәынҭқарратә закәан атцкыс, ҳажәлар еидкыланы измаз Аԥсуара акәын. Уи иахьа иԥсыҽхеит. Аԥсыҽхара акәым, ашәарҭа итагылоуп. Уи ҭәҭәала ирныԥшит ҳҟазшьа, ҳаламыс, ҳаԥсихологиа, ҳҳымҩаԥгашьа. Урҭ зегьы ҳаҩнатақәа роуп издәылаагаз. Иаҳгәалаҳаршәап ҳабацәа ражәа: «Ахьзи ахьымзгы рзоуп ахатца адәы дзықәу!» Аԥсуара гәатҵәас иамаз ари ажәагьы ҳҳаҳаршҭит.

Иахьа жәла-жәлала, қыҭа-қыҭала зегьы ҳееибыҭаны аԥсуа ихьзи-ихьымзгы анаҳмыхьча, иаҳзеиқәырхом ҳ-Аԥсуара, ҳҳәынҭқаррагьы ԥсыуа ҳәынҭқаррахом. Убри аҟнытә, аибашьра аамҭа аиԥш, иахьа ҳхатәы закәангьы ҳарҭәҭәароуп, ҳхатәы проблемақәа рызбараҽы азцаара ирымҽыцны

иқәҳаргыларoуп, иагьыҳазбароуп. Ус ҳаднатцоит ҳазтагылоу аамта хьамта. Абарт гәтакыс иҟатцаноуп Ҳашыгаа ҳзеизазгьы.

Аизараҽы иалырхит аижәлантәқәа Ҳашыгаа рыхьзирыхьымзги ирхылапшуа, амҩагьы иқәызтцо анапхгаратә гәып. Уи агәып шьақәгылоуп аиҳаразак абџьар кны зыпсадгьыл зыхьчоз аибашьцәа рыла. Урт рнапы иантцоуп ацәгьара ҟазтцаз рус азбарагьы.

Аизараҽы изхәапшраны иҟоу азтцаарақәа рахь ииасаанза, аизара иалахәыз рахь Аапхьара чыда ҟатцан. Уаҟа иаҳәоит:

Иахьа анхаҩы анхара-антцыраҽы ахақәитра имоуп. Уи ахақәитра изтаз апсуа ҳәынтқарра ҽыц ауп. Ус анакәха, анхаҩы дынхароуп ихы азгьы, аҳәынтқарра азгьы. Еиҳаразак уи атахуп иахьа ххәынтқарра ауадаҩра интагылоу аамтазы.

Аапхьара ҟатцан анхаҩы иуалпшьагьы амилат хдыррагьы анхара-нтцыраҽы иаадырпшырц.

Аижәлантәқәа Ҳашыгаа реизараҽы ирыдыркылеит Ақәтцара. Уаҟа иарбоуп ацәгьара ҟазтцаз лахь рытара иазку апҟарақәа. Уи анапхгаратә гәып русуруҽы изықәныкәо акакәны ишьақәыргәгәоуп.

Аизараҽы анапхгаратә гәып ирыдыртцеит, егьырт аижәлантәқәа рнапхгацәа рыерымаданы, ақыта администрациа ацхыраара арталарц.

АЦӘГЬОУРАҚӘЕИ АЦӘГЬАРШАРАҚӘЕИ РЫПХЬЫРҞӘҞӘААРАЗЫ ИАПҬОУ АХЬЫРХӘРАТӘ ПҞАРАҚӘА. АЗЕИПШ ПҞАРА

Аижәлантәқәа рыбжьара цтәык ма гәынамзарак зыбжьалаз агәеизынхара аҽынза икылымгакәа атып иқәтцазааит.

Уи азы агәынхара зауз ихәтоуп иаарласны анапхгаратә гәып рҽапхьа иҟалаз аимак ииашаны аинформациа аҟатцара.

Ас аиԥш аус азнеира хырԥа азуны, агәеизынхарахь икылызгаз, аимак иҟалаз аҽы ахара зду иара иоуп ҳәа иԥхьаҙазааит.

1. АРҲӘРАҚӘЕИ АГЪЫЧРАҚӘЕИ ИРЫЗКНЫ

1.01. Арҳәра ма аҕьычра ҟалазар, ирласҙаны иҭҵаазааит, насгьы ацәыҙ зауз ицәыҙыз изырхынҳәызааит;

1.02. Ацәыҙ зауз дзықәшәаз игәырԥа ахɜерази ацәгьара ҟазҵаз моральлагьы материаллагьы иахьырхәеразы ииҙаз аԥынтә хәы иршәазааит;

1.03. Ацәгьара ҟазҵаз, иҟаиҵаз ацәгьара зеиԥшроу аиԥш, шықәсык инаркны хәышықәса рҽынҙа аиашьара дрылцазааит;

1.04. Ацәгьара ҟазҵаз, иҟаиҵаз ацәгьара иҵаацәа ирдыруазар, аха уи аиашьара ирцәыртцәахызар, ацәгьара ҟазҵаз иқәҵоу ахьырхәра даргьы ирықәҵазааит;

1.05. Аимак зауз рыбжьара (ицәыҙума ма даɜеакума) ахара здыртцаз иҽы иқәшаҳаҭымхар, ақәра азин имазааит;

1.06. Хԥык ахықәаацәа зманы иқәыз ауаԥы ихы иркьиеит ҳәа иԥхьаҙазааит.

2. АУАԤЫ ИЦӘА ЦЫЗɜУА АЖӘА БААПСИ АУҲӘАНСҲӘАНҚӘЕИ РЗЫ

Ауаԥы ицәа цызɜуа ажәа баапс зҳәаз, мамзаргьы ауаа реичырчаразы иҟам-ианым, ауҳәансҳәан гәаразтцаз апункт 1.03 инақәыршәаны дахьырхәызааит.

2. АИЖӘЛАНТӘҚӘА ИРЫЛЦОУ ИАХЬЫРХӘРА АХККӘА:

2.01. Аижәлантәқәа ирылцоу аиашьара рыцәгьеи рыбзиеи рҽы анеира азин имамзаазит;

2.02. Аижәлантәқәа ирылцоу иҵаацәа рҽы ацәгьа абзиа иҟалозаалак аиашьара рнеира аҙәгьы азин имамаааит;

2.03. Аижәлантәқәа ирылцоу иахь зинда инеиз иус иахәаԥшны шықәсыбжак инаркны шықәсык аҟынҙа аиашьара дрылцазааит;

Азгәаҭа. Аижәлантәқәа ирылцоу иԥны иаалырҟьаны рыцҳарак ҟалар, иус еиҭахәаԥшааныҙа иабиԥареи игәыла-

цәа Ҳашыгааи анеира азин рымамзааит. Аха убри ашьҭахь, арыцҳара иақәшәаз аҳәара ҟаҵаны иус аиҭахәапҵшра анализ, апсыжра аҿены аҙәгьы анеира азин имамзааит.

3. АЦӘГЬАРА ҞАЗТЦАЗ АИАШЬАРА ДАНАЛЫРЦАЛАК АШЬҬАХЬ:

3.01. Ацәгьара ҟазтцаз аиашьара данрылырцалак ашьҭахь, ақыҭа администрациахь аижәлантәқәа ирыҙбаз ахҩылаа шьҭызааит. Аиашьара ирылцоу ақыҭа анҭытц дынхозар, дызланхо аҳаблахь ишьҭызааит аҙбаҩцәа ирыҙбаз ахҩылаа;

3.02. Зыжәла иалцоу, аиашьара ирыҙбаз дахамтцгылакәа, иҿеырцәгьаны, дмақаруа ацәгьарахь ихы ирхар, адырра рыҭазааит административтә органқәа, уи иқәнага дақәдыршәарц.

4. АИЖӘЛАНТӘҚӘА ИРЫЛЦОУ ИМОУ АЗИНҚӘА:

4.01. Аижәлантәқәа ирылцоу азин имоуп шықәсык ашьҭахь, ижәлантәқәа Ҳашыгаа изаамҭанытәиу реизара аан, аиашьара иқәыртцаз ахьырхәра аҿҳәара нтцәаанҙа ихыхразы азтцаара ақәыргылара;

4.02. Аижәлантәқәа ирылцоу итаацәа рҿы рыцҳарак дақәшәар, ма чарак иурц игәы итазар, убасҟангьы иқәу ахьырхәра аҿҳәара нтцәаанҙа ихырхырц азтцаара ақәыргылара азин имазааит.

5. АИЖӘЛАНТӘҚӘА ИРЫЛЦОУ ИАРЗАҲАЛ АХӘАПҴШРА:

5.01. Аижәлантәқәа ирылцоу иарзаҳал аҙбаҩцәа ахәапҵшны, иахәҭаны ирыпхьаҙозар, аиашьара рактив еизыргоит уи аус еиҭахәапҵшырц;

5.02. Аижәлантәқәа ирылцоу аиашьара рҿапхьа уаҳа цәгьарак шыҟаимҭо ҭоуба иуыр, насгьы уи иҭоуба шеилеимго ала хҩык хәдықәтцара руыр, ианажьзааит. Аҭоуба иҟаитцогьы хәдықәтцара зуа ражәагьы шәҟәыла ишьҭыхзааит. Уи иихәаз иажәа шынаигҙо аҙбаҩцәа рганахьала хылапшра азузааит;

5.03. Аижәлантәқәа ҳаизара зҿалазмырхәуа, ҳажәа иахамтцгыло аҙәыр ҟалозар, ихала ҳажәла далтцит ҳәа ипхьаҙазааит.

6. ЗГӘЫ ЕИЗЫНХАЗ АИГӘЫЛАЦӘА РЕИНААЛАРАЗЫ:

6.01. Аигәылацәа ацҭәы рыбжьалар, анапхгаратә гәыԥ урҭ реимак ҭтцааны реиныршәара рнапы иантцазааит;

6.02. Аԥҳәыс илыхҟьазар, насгьы аҙбаҩцәа рабжьагара дахамтцгылар, лашьцәа ақәыршәаны, уи аус еиҭахәаԥшызааит. Уигьы лтцшәа амаиур, аиашьара далцазааит. Уаҟа ирыҙбаз лашьцәа рахь адырра ҟатцазааит.

7. АҲӘСА РУС АХӘАԤШРА ААН НАПХГАГАС ИҠАТЦАЗААИТ:

7.01. Ҳажәлар рҿы аԥҳәыс лаҳаҭыр еснагь иҳаракын, иҭәҭәан уи лыхьҙгьы лыхьымҙгьы. Ахатца ихы иатәеишьоз аҕьычра-қәычрақәеи аморальтә хымҩаԥгашьеи аԥҳәыс лхы иатәалшьомызт. Убри аҟнытә ахатца ианарыжьуаз аԥҳәыс иланарыжьуамызт. Убри ала аԥҳәыс ахьҙи ахьымҙҭи дырцәырыхьчон. Аҙбаҩцәа азин рымазааит, аҳәса рус ианахәаԥшуа, ҳажәлар убри рҟазшьа напхгагас аҟатцара.

8. АХЬЗИ АХЬЫМЗҬИ АЖЬРАЦӘАРА РҿЫ

8.01. Ажәлар рыжьрацәара агәыблреи урҭ реизыҟазаашьаҿы ахьҙи ахьымҙҭи еснагь иахҙыҙаауан. Убри аҟазшьа бзиа еснагь азҿлымҳареи агәцаракреи амазааит;

8.02. Ҳажәлар рҿы аншьеи аиаҳәшьаԥеи рыхьҙгьы рыхьымҙгьы акакәын. Урҭ ршьагьы еибауан. Ус анакәха, ҳжьы иалтцыз аҙәы дымҩахҟьозар, уи иаанкылараҿы, иашьцәа реиԥш, аижәлантәқәа Ҳашыгаагьы аҭакԥхыҟәра ҳадзааит.

9. АРЫЖӘТӘ АЖӘРА ИАЧЫЧОУ РЗЫ

9.01. Ацәгьоурақәеи, аигәылацәа рыбжьара иҟалало аҟыҟҿыҟи, аизҭыграқәеи еиҳараҙак изхылҿиааув арыжәтә шакәу гәҭакыс иҟатцаны, ҭәҭәала ргәырҽантцазааит уи иачычаны иҟоу ауаа;

9.02. Ареспублика Аԥсны абыргцәа рсовет аиныхрақәа ирызкны иҟартцаз Аапхьара ибзиоуп ҳәа аххәааны, ҳажәла зыжәлоу дахьыҟазаалакгьы уи ақәныҟәара рыдтцазааит. Зхы иазымииааиз, раԥхьатәи хьырхәрак аҳасабала, аиашьа-

ра реизарахь инашьтра мап ацәкызааит. Уигьы дыннамкылар, ҳацәгьеи ҳабзиеи рахьгьы умааин ҳәа иаҳәазааит;

9.03. Иҷыданы ахылаԥшра рымазаайт, иагьацәыхьчазаайт аҽар арыжәтә иачычо иалагаз. Уиадагьы аҽар рыбжьара еснагь апропаганда ҟатцалазаайт арыжәтә рацәыхьчаразы.

10. АНАРКОТИКАТӘ МАҬӘАШЬАРҚӘА ИРЫЗКНЫ

10.01. Иахьатәи ҳаԥстазаараҽы анаркотикатә маҭәашьарқәеи арԥышьыга ҭатыни шәарҭаны излаҟоу ала, иҟатцазаайт ғәғәала агәеантцара, еиҳараҙак аҽар рганахьала;

10.02. Ицәаԥеыгоу ари азԥаҽкы злаҽены иҟоу аҙәыр ыҟазар, ирыдтцазаайт аҽыхәышәтәра. Уи мап анацәыркы ҳажәла иалцазаайт, насгьы изыхәтоу администратывтә органқәа рахьгьы адырра ҟатцазаайт, уи ишәарҭоу амԥа ианылаз аҙә иеиԥш дыԥхьаҙаны.

11. «ИЕГОВА АШАҲАҬЦӘА» ЗАХЬЗУ АСЕКТА АЗЫ

11.01. «Иегова ишаҳаҭцәа» асекта Аԥсны Аҳәынҭқарра Ахада иуспҟала мап ацәкуп. Ҳажәлаҽы уи асекта иалоу аҙәыр ыҟазар, ғәғәала ргәырҽеынтцазаайт;

11.02. Уи асекта иалалаз ҳаԥсадгьыл ачарҳәара азыруит ҳәа ԥхьаҙазаайт, мап анацәырымк дареи ҳареи аиашьара-аиаҳәшьара ҳзеилам.

12. ИҷЫДАНЫ АҼАР РХЫЛАԤШРА ИАЗКНЫ

12.01. Уаҭәтәи ҳаԥстазаара иацызҭо аҽар роуп. Ҳара анацәеи абацәеи иаҳуалԥшьоуп иҷыданы урҭ рхылаԥшра, избанзар, аҽар аԥстазаара аԥышәа рымаҙам, амаҷ азы имԥахҟьар рылшоит;

12.02. Ани аби аҭакԥхыҟәра рыдзаайт рыхшара рааҙараҽы. Ақалақьқәа рҽы инхо рыхшара аԥсшәа ирхатәы бызшәаны аҟатцара, аԥсышәала атцара дыртцара уалԥшьаны ирыдтцазаайт. Иахьа аԥсшәа ззымдыруа ирыдтцазаайт ирышьтанеиуа рхәычқәа ҳбызшәа дыртцара. Аԥажәиактәи ашәышықәсазы – аҽар рахьынтә Ҳашыгаа ҳҽы дҟамлароуп аԥсшәа ззымдыруа аҙәы заҭәыкгьы. Ари азтцаара еснагь ахылаԥшреи ацхыраареи амазаайт;

12.03. Еиуеиԥшым амзызқәа ҽытцгас иҟатцаны зыхшара аԥсшәа рызмыртцаз, хҽыхгас ихәыцқәа азин рымазааит ран лыжәла ашьҭыхра. Уи ауаҩы изин ауп, хьымӡгыс иԥхьаӡамзааит;

12.04. Аҽар абжьаратәи атцара зегьы ирымазароуп. Атцарадырраҽы абаҩхатәра аазырԥшыз иҷыданы ахылаԥшрагьы ацхыраарагьы имазааит;

12.05. Аҽар, абжьаратәи ашкол иалгаз, анаҩс рцара иацыртцартә адырра бзиеи агәазыхәареи аазырԥшыз ирҷыдахаз, абжьагара рымазааит азанаат ҷыда алхра. Ақытаҽы инхо ирабжьагазааит анхаҩы изанаат алхра;

12.06. Аҽар иҷыданы хшыҩзышьҭра рымазааит ианаамтоу атаацәа раԥтцара. Арԥыс 20–25 шықәса ирхымгакәа атаацәара ралалара моральлагьы ԥсихологиалагьы дазыҟатцазааит. Иҟатцатәуп уи традицианы;

12.07. Атаацәа реиҽытцра еизҳароуп, ԥстазаароуп, аха убасҟангьы хшыҩзышьҭра азузааит раԥхьа иргыланы аб игәараҭа аиқәырхара. Ауаҩ иԥсы штоу иаб игәараҭа қьаԥтажәны иҟамлароуп.

13. АҬАЦӘА РҲӘОУЕИҚӘЫМШӘАРА ИАЗКНЫ

13.01. Атаацәа аҳәынтқарра маҷ ҳәа иԥхьаӡоуп. Атаацәа рылоуп аҳәынтқарра ашьаҭа шакуа. Атаацәа шаҟа иаанагӡаалоу аҟара аҳәынтқаррагьы ажәлар русгьы маншәалахоит. Еснагь ахылаԥшреи агәцаракреи рымазааит атаацәарақәа рыԥстазаашьаҽы;

13.02. Атаацәа рҽы ҳәоуеиқәымшәарак ахьыҟалаз анапхгаратә гәып, хырпашьа змам уск аиԥш иԥхьаӡаны, аҽалагалара рыдтцазааит. Алабжьагажәа анаҩс, цхыраарак ртахызаргьы азин рымазааит ацхыраара рытара;

13.03. Хатцеи ԥҳәыси реилытцраҽы, хьымӡгык рыбжьамлазар, мзызс иҟало акызатцәык акәзааит – хылтц дрымамзар.

14. АҨАРАТӘ ФОНД АҨТЦАРАЗЫ

14. Аиашьараҽы аԥьабаа иақәшәаз, ма даҽеа мзызк иахҟьаны ацхыраара зтаху рзы иаптцазааит аҨаратә фонд. Уи ахархәаразы апҟара шьақәыргылазааит.

15. АԥСНЫ АИЖӘЛАНТӘҚӘЕИ, АҚЫҭАҚӘЕИ, АРАИОНҚӘЕИ РАДМИНИСТРАЦИА АХАДАЦӘЕИ АИҲАБЫРЕИ РАХЬ ААԥХЬАРА АҞАҬАРАЗЫ

15. Аижәлантәқәа Ҳашыгаа ҳҷаԥхьа иқәгылоу азҭаарақәа, ҳажәлар зегьы рҷегьы апроблемара рыманы иахьыҟоу аҟынтә, Аԥсны Аҳәынҭқарра Ахадеи, Ареспублика Аԥсны Апарламенти Аиҳабыреи, аижәлантәқәеи, ақытақәеи араионқәеи радминистрациа ахадацәеи рахь Ааԥхьара ҟаҵазааит ҳаԥшьгамҭа адгылара арҭарц.

Ақәҵара рыдыркылеит аижәлантәқәа Ҳашыгаа реизараҷы.

АҬОУБА

Сара, Ҳашыг... аижәлантәқәа Ҳашыгаа ҳаизараҷы иҳадаҳкылаз Ақәҵара ахы инаркны атыхәанза садгылоит. Уи сҭаацәагьы саргьы ҳаԥстазаараҷы ҳзықәныҟәо закәанк аиԥш иҳаԥхьазоит. Шәара аиашьара шәоуп сыбзиа зырԥшзо, сыцәгьа зырҷееиуа. Сымҩахҟьаргьы шәара шәоуп сызхьымзгу. Ус анакәха, сҭаацәа рыхьзала аиашьара шәҷаԥхьа ҭоуба зуеит сыхгьы шысмырԥхашьо, сыжәлагьы шысмырԥхашьо ала.

Знымзар-зны сҭоуба еилазганы сҟалозар, шәнапаҷы сыҟоуп, исықәышәҵо сақәшаҳаҭуп. Уи сара сзын иреиҳау усзбароуп.

АИЖӘЛАНТӘҚӘА ҲАШЫГАА РЕИЗАРАҶЫ ИҞАРҴАЗ ААԥХЬАРА

Жәытәнатә аахыс аԥсуаа ҵас бзианы ирыман аижәлантәқәа еизаны реилацәажәара. Еиҳаразак уи азкын ахьзи-ахьымзги рырҷеира. «Ауаҩы дхагахар дҷазҳәогьы димазароуп» рҳәон. Мамзаргьы: «Дасу иԥсы иара дижыроуп» рҳәон. Убри аамҭа ҳҭагылоуп иахьа.

Иаҳхаагеит аибашьра хлымзаах. Уи аибашьраҷы аиааира шаҳгазгьы, ааха ҕәгәа ҳнаҭеит: аԥсуа ԥсыс ихаз Аԥсуара акәын, уи шьақәҟьеит: шьаҭанкыла рҿырыԥсахуа иалагеит аԥсуа имилаҭ ҟазшьа бзиақәа, уи иԥсихологиа. Ари шәарҭа бааԥсуп ҳажәлар рзгьы, ҷыц зышьақәгыла-

ра иаҽу ҳҳәынҭқарра азгьы. Уи ус шакәу шаҳатра ауеит ҳаԥнутцқатәи ҳускәа рҭагылазаашьа. Урҭ зеиԥшроу ажәак ала иаҳҳәозар: ҳцеицәа рхы зқәыртцаз Аԥсны ҳара ламысла аныҟәгара ҳцәыуадаԥхеит. Ари, аибашьра иаҳзаанагаз арыцҳара атцкыс, ҳажәлар ирхьааны иҟалеит.

Изхарада уи? Ҳара зегьы: хаҭа-хаҭала, ҭзы-ҭзыла, жәла-жәлала. Даҽеакала иаҳҳәозар, анхаԥы инаиркны Аԥсны Аҳәынҭқарра Ахада иҽынза. Ус ауми ажәлари аҳәынҭқарреи реибаркырагьы шыҟоу!

Узызцаалак, уахьызырԥлак ари зегьы ргәы иалоуп. Арыцҳаратцәкьа аныҟалоз уи аҙәгьы хьаас имамзар акәын. Ус анакәха, ҳара ҳаҟоуп, иҟоуп ажәлар, иҟоуп аҳәынҭқарратә мчра. Зегьы ҳеанеибаҳҭа, ҳамч рыцәхоит ацәгьоурақәеи ацәгьаршрақәеи, урҭ ирхылҽиаауа арыцҳарақәеи. Уи ала иҳазбоит хадара змоу х-зцаарак:

– акы, имԥахкьаны иҟоу ҳцеицәа еиқәҳархоит;

– ԥба, Аԥсны жәлар агәҭынчра рзааҳгоит;

– хпа, Аԥсны анҭытц ҳҳәынҭқарра ҽыц аҳаҭыр шьҭнахуеит.

Иарбан проблемазаалак аамҭа иаҟәыҵханы ахәшьарагьы узаҭом, иагьузызбом. Ҳара иахьа аибашьра ашьҭахьтәи иуадаԥу аамҭа ҳҭагылоуп: ирацәоуп иҙбам ҳапроблемақәа. Урҭ ирыцкуп аҽар рпроблема. Аԥсадгьыл зыхьчаз аҽар роуп, иҭахаз аҽар роуп, урҭ аибашьра ашьҭахьгьы аҭахара иаҽуп: ма рхы ҭадырхоит, ма шьоукы иҭадырхоит, мамзаргьы абахҭа иҭашәоит. Урҭ зегьы аибашьра ахкьаԥкьоуп. Имԥахкьаз арԥыс иахьа акәымзар – уатцәы уахьоуп имԥа ахьхоу. Ҳара иаҳуалу – иҟалаша ҟалаанза, урҭ рааиқыларо уп, реиқәырхароуп.

Агәҭынчра ҳнаҭом амал азгәаҳәрагьы. Амал иагьакуп, иагьыԥбоуп. Ауаԥы иџьабаала ирҳаз амал – уи хьзи-ԥшеи ацуп. Ицәаԥеыгоу аҷан ауп. Ҳабацәа аҷан иеилаҳауамызт, ауаԥы хырҳага изымҭо акакәны ирыԥхьаҙон. Уи ҳабацәа рҟазшьа иахьа аҽар ирыздырҙом. Урҭ ираҳәатәуп, ҳақла уи ус шакәу агәра дыргатәуп.

Чмазара ҽкны иҟан, иагьаанхеит ацәыхацәыфарақәеи, ауҳәансҳәанқәеи, урҭ ирхылҽиаауа аизҳыҕрақәеи.

Аҽкы – ҽкуп, уи ианаамҭоу иианкыламзар, ишәарҭоуп ауаа уаатцас реизыҟазаашьаҿы. Уимоу атрагедиахь ианкылсуагьы ыҟоуп.

Абарҭ ҳгәалақәа раԥхьырҟәҟәаара гәҭакыс иҟатцаноуп аижәлантәқәа Ҳашыгаа ҳзеизазгьы.

Даҽеакгьы ҳазхәыцит, атцла дацла ишгылоу аиԥш, ҳ-Апсуара ҳаҩнаҭақәа рыла иалагоит. Апроблемақәа рыҙбаразы, Аԥсуара ахаҭа аиқәырхаразы убри адац инаркны нап аҳаркыроуп, даҽеа мҩак ыҟаны иаабом.

Хыԥхьаҙарала Ҳашыгаа ҳажәладуум, аха ҳагьмаҷым. Апсны 70-ҭзы ҳаҟоуп. Жәла-жәлала Аԥсадгьыл ахақәиттәразы аибашьра зегьы шалахәыз аиԥш, Ҳашыгаа ҳцеицәагьы аибашьра иалахәын. Урҭ рахьтә фҩык рыԥсадгьыл рхы ақәыртцеит. Иҟоуп «Аԥсны афырхатца» ҳәа аҳатыр хьҙы зыхтцоу, иара убас аорден «Леон», егьырҭ амедалькәа занашьоугьы. Убарҭ рҳақгьы ҳаиднакылеит ҳапроблемақәа рыҙбараҿы.

Ҳаилацәажәара ахырхарҭа ато, емоциала ацәажәареи ажәа ҭацәыла ахшыҩрҭареи мап рыцәкны, ҳарзаатгылеит аиҿкааратә зҭаарақәа. Урҭ зегьы еихшьаланы Ақәтцара ҳадаҳкылеит. Уи ҳара ҳзықәныҟәо хьырхәратә кодексуп, изакәануп.

Ҳара, аижәлантәқәа Ҳашыгаа, ҳаизараҿы ҳазлацәажәаз ҳапроблемақәа роуп, аха урҭ ҳажәларгьы ирпроблеманы ҳрыхәаԥшуеит.

Убри аҟнытә Ааԥхьара ҟахҭоит:

1. АИЖӘЛАНТӘҚӘА ЗЕГЬ ШӘАХЬ:

а) Уажәрааҙатәи аижәлантәқәа ҳаизара аилабжьара акәын ҭакыс иамаз, уи змаҳауаз рхьырхәра хырҩа азаауан. Убри аҟнытә иахәтаны иҳаԥхьаҙоит аижәлантәқәа реизара ҭакылагьы формалагьы ҳаамҭа иақәшәо рыҟатцара. Даҽеакала иаҳҳәозар, ҳапроблемақәа рыҙбара ҳәынҭқарратә усны рыҟатцара.

б) Ааԥхьара ҟахҭоит ҳқытақәеи араионқәеи радминистрациа ахадацәа шәахь. Ҳқытауаа рыԥстазаашьа агәтынчра ҳарҭом. Уаҟоуп Аԥсуара адац ахьыҟоу, уи иахьа ишәарҭахеит. Анхаҩы адгьыл дықәаарыхуазароуп – уи иацәхьатцуа

рацәаҩхеит. Аижәлантәқәа рнапхгаҩцәа шәыҕерымаданы, ҳзеиԥш проблемақәа рыҙбараҽы акоординациа рзыжәуы. Ахьымҙ цәаԥеыгоуп, дамыҕоуп ҳажәлар рзы, ҳҳәынтқарразы, иҳашьтанеиуа абиԥарақәа рзгьы. Ҳазтагылоу аамтеи атоурыхи ҳрызхәыцны иацәаҳахьчап ҳқытақәа ахьымҙ еиқәатцәа. Уи аус шәара шәахагыларoуп.

2. АҨНУТЦҚАТӘИ АУСҚӘА РМИНИСТРРАХЬ ААԤХЬАРА ҞАҲТЦОИТ:

Ақалақьқәа рҽы Ҳашыгаа ҳажәла зыжәлоу, имаԛ-иду ашьаура иатцанамкуа цәгьарак ҟазтцаз, ма азинхьчаратә органқәа аҙәыр гәрамгартас дыркыр, адырра ҳашәтарц. Ҳара ҳҳы иадаҳтцоит уи иианкылареи иқәнагоу иақәыршәареи.

3. ААԤХЬАРА ҞАҲТЦОИТ АРЕСПУБЛИКА АԤСНЫ АПАРЛАМЕНТ ШӘАХЬ:

а) Аҳәынтқарраҽы ашьауҕатәи ахьырхәратәи (аграждантә) кодексқәа раԥтараҽы адунеитә аԥышәа шәхы иашәырхәоит. Иатахны иҳаԥхьаҙоит иара убас шәарызхьаԥшырц ҳажәлар ацәгьеи абзиеи рыҽеираҽы ирымаз аԥышәагьы, урт ртрадициа, ртоурых, рԥсихологиа. Убартқәа ахархәара рмоукәа изхатәаахом зыҙбахә ҳамоу акодексқәа, иара убас, азакәанԥтаратә усгьы.

б) Адепутатцәа апарламент аҽы аус руеит, аха урт ралхыҩцәа ирцәыхарахеит, убри аҟнытә иахәтаны иҳаԥхьаҙоит русура ахәтак урт алызхыз рахь аиагара. Адепутатцәеи атыпантәи анапхгацәеи рыхшыҩ еилатцаны ажәлар ртышәныртәалара иацхрааруоп. Ҳажәлар иахьа ҩ-системак ирыбжьахан, рхы зқәыркуа рзымдыруа, инаԥшы-ааԥшуа ииаанхеит, иртаху ажәоуп, амҩа иаша иқәызтцо аҳәынтқарра аҟнытә ажәа.

4. АҨСНЫ АИҲАБЫРА ШӘАХЬ ААԤХЬАРА ҞАҲТЦОИТ:

– Аҳәынтқарраҽы азакәан ыҟазароуп;

– Аҳәынтқарраҽы аҳәынтқарратә леишәа ыҟазароуп, уи цьбаразароуп;

– Аҳәынтқарраҽы аконтроль ыҟазароуп, уи ҕәгәазароуп.

Арт рыхпагьы еиԥшны аус руроуп, руак анхьысҳаха, еигьыртгьы хьысҳахоит. Ҳагхаԥхақәа зегьы аибашьра ашьтахьтәи ауадаҩрақәа ирыцәхажьыр ииашахом. Уи

зыхҟьо ажәлари аҳәынҭқарреи рымчқәа ахьеибыҭам ауп.

Азакәан аԥсҭазаараҿы анагӡара аан аҳәынҭқарратә принцип ыҟазароуп. Иахьа бжеиҳан «аԥсуатӡас» ауп аҳәынҭқарратә органқәа аус шыруа. Аҳәынҭқарратә ус ауаа хархьқәа реизыҟазаашьа аҿынӡа аларҟәра шԥаҟало?!

Аапхьара ҟаҳҭоит, хыхь-хыхьла акәымкәа, ҳқыҭақәа инадыркны, Аԥсны Аҳәынҭқарра Ахада иҿынӡа, аимадара ҭәҭәаны иҟаларц. Ус ҳаднаҭоит ҳазҭагылоу аамҭа. Ажәлар ԥшуп убри анбаҟало ҳәа.

Ҳара аижәлантәқәа Ҳашыгаа ҳаизараҿы иҳаҳбаз наҳагӡоит, аха ҳара ҳзаҭәуп, азаҭә илшо маҷуп, ҭәҽанк арсны абыца узахаҭом, зегьы ҳҿынеибаҳҭароуп амчрагьы аныҟало, алтԥшәагьы анаиуа. Аамҭагьы ԥшым.

Аапхьара рыдыркылеит аижәлантәқәа Ҳашыгаа реизараҿы

Гәдоуҭа араион администрациа ахада, аҽыза
Ҭаркьыл С. Р.
САИД УХАТЦКЫ!

Иахьа напхгара зуҭо Гәдоуҭа араион Аԥсни Аԥсуареи рыхьчараҿы ирылшахьоу еиҭаҳәашьа амаҳам – уи еицырдыруа акоуп. Абжьыуаа рҟны иагьараан иҳаҳахьеит: «Шәара, абзыԥқәа, шәылоуп ҳаԥсуара еиқәханы излаҟоу!» ҳәа.

Усҟан Аԥсуара мчыла инҳаадырҟәрылоз акәын, ҳажәлар қәпон уи аиқәырхаразы хыцәнамырха, аха уажәы Аԥсни аԥсуа жәлари ахақәитра анроу, Аԥсуара ахьӡгьы ахьымӡгьы ҳнапаҿы ианыҟала, Гәдоуҭаа хәычы-хәычла Аԥсуара иацәхьатӡуа иалагеит. Ари агәҭынчра ҳнаҭом, иаҳзеилкааауам уи мзызс иамоу.

Иаагап ҿырԥштәы заҭәык.

Арԥызбеи аԥҳәызбеи рыԥсҭазаара еилартӡеит – ҽ-жәлакы еилахәхеит, еиуацәахеит. Аиуацәа ҿыцқәа реибабара аԥсуатӡас даараҳа акратӡанакуан. Уи иацын кыр акәаматӡамарақәа, аха атцыхәтәан амаҳә иаагареи абхәарааи акны ишьақәгыланы иҟан. Иара убас ахаҭцаҽызарагьы шьақәыргыланы иҟан. Аха уажәы, аибашьра ашьҭахь, ҳаԥсуа тцасҟәа

рхы-ртцыхәа ахьыҟоу узымдыруа аҟалара иаҿуп. Ҳабацәа рхаан иҟалахьазма аҙгаб аҩнра дцаны, лчара аныруа лани лаби рапхьа иргыланы, рыуацәа ҽыцкәа ргәарата итало?! Ари хьымзгын, ари дамыгаран! Ахьзи ахьымзги ҳзеилмырго аҿынза ҳнеима? Ҳапсуара алахьынтца аҳәсақәеи ма арыжәтә иагахьоу ахацәеи рнапы ианаҳтцама? Мамзар Апсны иқәтцны ицаз, ҳара ҳцоит, аха ҳтцасҟәа еиқәырханы ишәымаз, амарцьа ҳәа гәдоутаа рнапы ианыртцама?! Иаҳзеилкааум иҟалаз!

Уигьы акәым, ажәлар ртцас ҳаҕацәа аполитикаҿгьы рхы иадырхәоит. Урт азтцаара ықәдыргылеит: «Апсуааи ҳареи жьрацәарала ҳаилысны ҳаҟоуп, ҳтцаси ҳқьабзи акоуп, нас дареи ҳареи еиҟәытхашьас иҳамоузеи?» ҳәа.

Ус анакәха, урт ртцасҟәа иахьа араҟа рныҟәгара чарҳәарак еипш иԥхьазатәзами? Иаҳтахы-иаҳтахым ус акәхоит.

Иабаҟоу аижәлантәқәа рхеидкыла? Урт ари рымбо иҟоума? Амбара акәындаз, дара рхата роуми, апызара уны, ҳаҕацәа рцас аҳаҳаираҳәа ҳажәлар ирылазыртцәо! Уи мап рзацәкуама?

Ауаҩы ачара иуазар, уи иара иусуп, аха ҳажәлар хаҿрас ирымоу ҳтцас аилагара азәгьы азин имазам. Азин акәым, уи чарҳәароуп!

Абыргцәа рсовет қытацыԥхьаза еиҿкааун, урт ракәзами изуалԥшьоу ҳтцасҟәа рхылаԥшра?! Ақытаҿы аиҳабацәа залху, аишәачараҿы аханы идыртәаларц мацаразы акәзам – ақыта ацәгьа-абзиа апсуатцас амҩа иқәыртцаларц азоуп. Имҩахҟьо дыриашатәуп, араҟа шатара ҟатцатәзам. Ҳара ишәабжьааго акоуп: шәеибаҳатырны ҳапсуара шәмырзын!

Саид ухатцкы! Араион аҿгьы еиҿкааун абыргцәа рсовет, уи ауаа хатәрақәа алахәуп. Аҳәара ҟаҳтоит дареи уареи шәееимаданы абри азтцаара атып иқәышәтцарц, ҳгәала ажәлар рҿынза инажәгарц. Ҳара иаҳтахым акьыԥхь, ма телехәаԥшрала ари азтцаара алацәажәара. Ууанзатцәкьа ҳнеир, ҳаибарԥхашьар ауеит.

Никәала Ҳашыг, Гьаргь Гублиа, Анатоли Зыхәба, Алықьса Цьениа, Нели Тарԥха, Сарион Таркьыл, Рауф Ебжьноу, Енвер Ажьиба

АХҚӘА

Автор иҟнытә. 3
Актәи атыжьра аҧхьажәа 12

Аҧсуара

Аҭаацәа. Урҭ реизыҟазаашьа 22
Ишҧаҟоу урҭ иахьа?. 27
Аҭаацәа рпроблема хада. 33
Арҧарцәеи урҭ рпроблемеи 36
Аѳнаҭа аҧшәма 37
Алкаакәак 40
Аҭаацәара аҧтцара апроблема 41
Аҭаацәа рхада. 43
Аҳҭынра даҭахуп аҳкәажә 50
Аҧҳәыс бырг бахь. 56
Аҭаацәа аҧызтцаз арҧыс уахь. 50
Аҧҳәызба бахь 58
Аҷар зегьы шәахь. 60
Артцаѳцәа шәахь 61
Агәыла. Аигәылацәа реизыҟазаашьа 62
Алкаакәак 67
Ажьрацәара. Аҧсуаа жьрацәарала реизыҟазаашьа 69
Алкаакәа 75
Ажәлар. Аҧсадгьыл. Ажәлар аҧсадгьыл ишазыҟоу 77
Алкаакәа 87
Аинтеллигенциа. Урҭ рроль аҧсуара ахьчараҷы 93
Алкаакәа 98
Асасдкылара. Аҧсуа асас дшизыҟоу 105
Алкаакәа 108
Аҧсуа абзиеи ацәгьеи рымѳаҧгара дшазыҟоу 111
Аҧҳәызба. 113
Аҧҳәызба – аҭаца. 116
Амаҳә иаашьҭра. 119
Абхәараа раашьҭра 119
Аихратцара 122
Алкаакәа 124

Аԥсреи аԥсхәреи. Урҭ рырҽеишьеи рымԥаԥгашьеи. 126
Аԥсуареи аишәачареи. 132
Аԥсуареи ахатцареи 137
Ацәгьара ҟазҭаз иахьырхәра. Аҟыҟҽыҟ аҭып ақәтцара . . . 141
Алкаақәа 146
Аԥсуа ихныҟәгашьа: ифатә, ижәтә, ичеиԥьыка 148
Алкаақәа 152
Аԥсуа идоуҳатә ԥсҭазаашьа: ашәа, урҭ рыхккәа,
акәашара, аҽеилаҳәара, аҽырбара 154
Ашәарыцара, абназара, урҭ рҷыдарақәа 157
Аԥсуа хәышәтәра 160
Аԥсуаа рдинхатцара 162
Аԥсуареи арыжәтәи 167
Аԥсуареи аламыси 171

Дадуи Аԥсуареи

Инасыԥхаз рапхьатәи ашьаҷа 176
Ажьырныҳәа 179
Аибашьра 195
Хәажәкыра 204
Анхаԥы 221
Х-цырак аԥьыкәреи 231
Ачеиԥьыка 235
Ҭагалара 245
Ажьҭаара 251
Аԥьыкәреиҭагалара 254
Ахныҳәарақәа 257
Ашьхалбаара иазку ахныҳәара 257
Амашәыр нцәахәы 258
Аҷамаҷа агьама абара 260
Аамҭахә 262
Ачара 265
Ахаршә 284
Аҷцәажәара 284
Аиԥызара 288
Аҳатә 290
Дызуҭада аԥсуа? 294

Ламысла амцҳәара. 305
Аҳасабрба 313
Даду иҭацацәа 318
Апҳыз баапс 323
«Апҳыз баапс» ашьҭахь. 326
Аҿцәажәара. 326
Мышәқьар. 331
Даду имшәааза. 337
Иԥшьоу ашәҟәы 343
Быжьԥык аҳәынҭқарцәа заԥзххьоу 352
Иактуалтәу аиҿцәажәара 352
Ацуныҳәара 357
Ашьтәашьра 365
«Аиха иаҿухуа аихашәа уибоит». 370
Аҿцәажәара. 370
Аматцура 372
Аҿцәажәара. 372
Даду икрыфашьа 378
Анхаԥи аҳәынҭқари *(Аиҿцәажәара)*. 389
Апсуа иҟазшьа 392
Апсуатцас аԥыжәра 396

Апублицистика

Уатцәтәи амш азхәыцра!. 404
Апсуа бызшәа аиқәырхара. 418
Еиқәырхатәуп апсуа хьыҵқәа 423
Итынхадахаз ажәлақәа 425
Аҿиара – апроблемақәа рпроблема 427
Апсуа цасқәеи ақьабзқәеи рцагылазаашьа. 435
Ауаԥы игәабзиара – ажәлар иргәамчуп 438
Апстазаара зхылҿиааму – адгьыл. 444
Атцыхәтәан алкаақәак. 448
Ԥ-жәларык, ԥ-культурак 452
Арыжәтәи уи азыҟазаашьеи 470
Ашьацқьеи уи аиқәырхареи 472
Апсуа бызшәа ацагылазаашьеи уи апроблемақәеи. 474
Апсуареи ацивилизациеи 492

Еиуеиԥшым астатиақәа

Аԥсуареи ачеиҵьыкеи. 506
Заамҭа иаԥызгоз ауаҩы 510
Уа мшыбзиа!.. 512
Аныҳәақәа. 516
Атцаси ақьабзи жәлар ркультуроуп. 520
Абызшәа ацқьара иазкны 524
Еиҭах ахатәы бызшәа ацқьара иазкны 530
П. С. Шьаҟрыл игәалашәареи. Уи исызнартцысыз гәҭахәыцрақәаки 532
Жәлар рыртцаҩы 539
Зыбжа шкәакәаз, зыбжа еиқәатцәаз 544
Аоппозициа хымпада иаҭахуп 550
Ес ииуа ирыциуа.... 558
Азтцаара ду 563
Алкаа 572
Аижәлантәқәа рхеидкыла 574
Ацәгьоурақәеи ацәгьаршарақәеи рыԥхьырҟәҟәааразы иаԥтцоу ахьырхәратә ԥҟарақәа. Азеиԥш ԥҟара. 575

Никәала Ҷыф-ипа Ҳашыг

АҦСУАРА АШЬАҬАҚӘА

Николай Чифович Хашиг

КОРНИ АПСУАРА

На абхазском языке

Аредактор *С. Аргәын*
Аккоректор *К. Қәҵелиа*
Асахьаҭыхѡы *Р. Габлиа*
Компиутерла еиқәиршәеит *А. Беренцьи*

Аформат 84х108/32. Атираж 1000.
Иҟатцә. акь. бгъ. 18,5. Иныкә. акь. бгъ. 31.
Аҽатцаҧка №